

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

पिङ्गलाचार्य्यकृतम् ।

युधभट्टकृतमृतसञ्जीवन्याख्यवृत्तिसहितम् ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

ज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया

तदान्तजाभ्या

पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्या प्रतिमंस्कृतया च सुखबोधिन्याख्या

टीकया समलङ्कृत प्रकाशितञ्च ।

प्रथम संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

१८२८ ।

प्रमादनिरसनम् ।

४२८ तथा ४३१ पत्रयोः “अष्टसोऽध्यय.”
“परिशिष्टम्” इति भाव्यम् ।

परिमहण सं०....11989.
ग्रन्थालय, के. उ. ति. ञ. संस्थान,
सारनाथ, वाराणसी

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम् ।

हृलायुधवृत्तिसहितम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

नमस्तुङ्गशिरसुम्बि चन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥

या सर्वव्यापि च शक्तव्यिनी शक्ताऽपि या ऋष्यमुपाश्रिता सदा ।

श्रुती च या सर्वमल दधत्यपि सा शान्तो मे स्फुरतात् सरस्वती ॥ १ ॥

श्रिया पिङ्गलनागेन छन्द शान्तं मनीहरम् ।

वेदाङ्ग विविध प्रोक्त वैदिक लौकिकश्च यत ॥ २ ॥

श्रीहृलायुधभट्टेन विख्यातेन महात्मना ।

विद्वत्सिर्विद्विता तस्य हृतसङ्गीतनीति या ॥ ३ ॥

तयोश्च सुखबोधाय नास्तीय सुखबोधिनी ।

विधीयते स्फुटा व्याख्या श्रीगीवानन्दशम्भवा ॥ ४ ॥

इह खलु प्राचीनतमैर्षु कौटुक यास्व-श्राकटाग्रनप्रकृतिभिः पण्डितायेसरै
र्भद्रिभिः प्रणीतेऽपि बहुले छन्द शान्ते तेषामत्यन्तदुरुहत्वेन निखिलजगतामुपकार
विधातुमिच्छन् भ्रातृण्यरूपी भगवान् नामलोककल्पतरुमहर्षिं पिङ्गलाचार्य्य विविध
भावाभ्यामसमन्वित वैदिकलौकिकच्छन्दोबहुल पिङ्गलच्छन्द सूत्रमिति खनाम्ना चिह्नित
छन्दोशय्यात्मनः प्रथिनाय । अस्मापि वृत्तिसन्तरेण सुकुमारमतीना प्रेक्षावतामतीव
दुरवगाह्यतानाकलय्य महात्मा शोभद्वृणारायणवर्धभावतस्य निखिलविद्यापारावारपार
कृत पण्डितश्रीदोमणि ख्यातनाम्ना श्रीहृलायुधभट्टपाद भगवत्यङ्गलाचार्य्यविरचित
छन्दःशास्त्रसङ्ग्रहसिद्धं सूत्रज्ञात व्याख्यातुमारम्भमाथ, वृत्तियन्त्रपरिसमाप्तिप्रतिबन्धक-

श्रीमत्पिङ्गलनागोक्तच्छन्दशास्त्रमहोदधौ ।

वृत्तानि मौक्तिकानीव कानिचिद्विचिनोम्यहम् ॥ २ ॥

वेदाना प्रथमाङ्गस्य कवीना नयनस्य च ।

पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य मया वृत्तिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मव्युद्भवध्वंसपटोयसौम भविगीतश्रिष्टाचारपरिप्राप्तां “ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेत” इत्यनेन शङ्करस्य ज्ञानप्रदत्वमनुष्म्य च शिवस्तुतिमेव प्रकीर्ति, नम इति।—तद्वन्म अत्युच्चम्, अतीवीन्नतमित्यर्थे, यत् शिर स्तनस्तक, तत् पुम्बति य चन्द्र सीम, स एव चामर चमरपुच्छकृतव्यजनविशेष, तेन चारु मनोहर तर्कै, यथा हि श्रीभार्थे सन्निवेशितै शुभचामरविज्ञेयै सुधाशुभीकृतानाम् आधारस्तथाना महती श्रीभा विवर्द्धते, एवमेव मौक्तिकधवले शशधरकिरणजाले स्वभावशुभशिवस्तेति भाव, वैलोक्य त्रिभुवनमेव, नगर पुर, तस्य चामरे निम्नाणव्यापारे, मूर्त्तौभूत य स्वस्थ सुदृढ स्थणाविशेष, तरलरूपाय निखिलजगदाधारभूतायेत्यर्थे, एतेन जगदुद्धारयितुरीशस्वार्त्तनेन स्वाभिप्रेतसिद्धिरचिरैषैव कालेन भविष्यतीति ध्वन्यत शश्वे शङ्कराय, नम प्रणतिरस्तु इत्यर्थे । [“नम स्तुतिव्यथा” (२।३।१६ पा०, इत्यादिना शश्वे इत्यत्र चतुर्थी) । अत्र भगवति शिवे मूलस्तम्भस्य तादात्म्यभाभेदा रोपात् तस्य वैलोक्ये नगरत्वारीपथे चन्द्रे च चामरत्वारीपथे हेतुतया निर्देशा परम्परितरूपकालङ्कार ॥ १ ॥

इदानीं शिष्याणां समवधानाय पिङ्गलनागोक्तच्छन्दोद्यमस्य सर्वोत्कर्षत्व व्यवस्थापयन् स्तुततव्याख्यानस्यावश्यकत्वं सारवत्त्वं प्रतिपादयति, श्रीमदिति।— श्रीमता श्रीगुक्तेन, प्रवैयर्थ्यशालिनेत्यर्थे, पिङ्गलनागेन भुजगधरि करप्रोतिविवर्द्धनेन नागवशोद्धेन भनवता पिङ्गलाचार्य्य, उक्त कथित, यत् छन्दोमय शास्त्र यस्यावशिष्ये, स महोदधिरिव महामसुद्र इव, तत्र स्थितानि यानि मौक्तिकानि सुक्ताफलानि, तानौव वृत्तानि छन्दासि, कानिचित् कतिपयानि, न तु सदाशौल्याद्यथ, एतेनात्मन, किञ्चिन्नतप्रदशनादतीव त्रिगथित्व प्रकटीकृतम्, विचिनोमि एकद्वीकरोमि, अह वृत्तिकार इति शेष । अत्र छन्दशास्त्रस्य महोदधिसादृश्यात् वृत्तानां मौक्तिक साम्बाच्च उपमानामालङ्कार । तेन च यथाऽतिदूरवगाहे रत्नकुम्भीरादिसदृशे महा सागरे स्थितानि निखिललोकाञ्जितानि मौक्तिकानि निपुण एव कथितं सङ्गृहीतं प्रकीर्ति, तथाऽहमपि पिङ्गलच्छन्द सारभूतानि इति व्यञ्जने ॥ २ ॥

साम्प्रत छन्दसा वेदाङ्गत्वेन कविनामसविकाशकत्वेन च वृत्तिप्रयोजनीयद्रूपपादिय-

चौराब्धेरमृत यद्वदुद्धत देवदानवैः ।

ऋन्दोऽब्धे पिङ्गलाचार्यैश्छन्दोऽमृत तथोद्धतम् ॥ ४ ॥

मयरसतजभनलगसन्मिभ भ्रमति वाङ्मय जगति यस्य ।

स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमति ॥ ५ ॥

त्वस्य प्रतिपादयितुमाह, वेदानामिति ।—वेदानामतोवनहतास्यगाटिवेदचतुष्टयानां, प्रथमाहस्य प्रथमं प्रधानभूत यदङ्ग तदस्वरूपस्य, तथा चोक्तं,—“शिक्षा कस्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसा च य । ज्योतिषानयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडैव तु ॥” इति, कावीर्णा काव्यप्रथेतृणां, नयनस्य नेत्रकल्पस्य, छन्दोज्ञानादृते काव्यरचनाया अशक्यत्वादेव तज्ज्ञानस्य नेत्रखरूपत्वकीचनमिति भावः, पिङ्गलाचार्यसूत्रस्य पिङ्गलाचार्यविरचितसूत्रज्ञातस्य, वृत्ति व्याख्यानयस्यविशेषः, मया हलायुधभट्टेन, विधास्यते करिष्यते । अस्य वेदाङ्गभूतत्वेनावश्यपठनोपयत्वात् तज्ज्ञानरहितानामन्य-प्रायत्वादेव सवधेवानुपेक्षणीयमेतदिति हेतोः सम एतावान् प्रयास इति वृत्तिकार-भिप्रायः । अत्र रूपकालङ्कारः ॥ ३ ॥

इदानीं व्याख्येयवस्तुन सर्वोत्कृष्टप्रतिपादनमुखेन तत्र प्रेक्षावतान्यविका-जनाग्रतः श्रमकृत् सारयाहकत्व दशयति, चौराब्धेरिति ।—एवै अदिति-दानवै दितिसुतैश्च, यवत यथा परस्पर मिलित्वा इत्यर्थः, चौराब्धे चौरसमुद्रात्, अमृत पीयूषम्, उद्धृत सङ्गृहीत, महता श्रमेण अगाधादृद्धे या असारभूत वस्तु परिहृत्य सारभूतमेवास्यत समुत्थोक्तमित्यर्थः, तथा छन्दोऽब्धे नारायणसन्निहात् छन्द समूहात्, छन्दोऽमृतम् अमृतकल्प छन्दोनिवह, पिङ्गलाचार्ये भगवता गन्धर्वात्, (पूजार्थे बहुवचनम्) उद्धृत सारभूत यत्तदेव एकत्र संगृहीतम्, असाराशपरिव्यागेन सारभूतमेव वस्तु अत्र विनिवेशितमित्यर्थः, एवास्य पठनादेव प्रेक्षलाया महानुपकार अवश्यमेव भविष्यतीति भावः । अत्र “छन्दोऽब्धे” “छन्दोऽमृतम्” इत्युभयत्रापि सागरत्वात्तत्त्वयोरभेदारीपथाद्रूपका-रः, तथा छन्दोऽमृतस्य चौराब्धिससुद्धतास्यतसाम्यकथनादुपमा, बहुभयोरङ्गाङ्गि न सङ्करः ॥ ४ ॥

अथाभिनवच्छन्दः शास्त्रप्रवर्तनेन सङ्कित मादिगणै स्वश्रम्यपरिचसापनेन च ती महती दितकरकार्यैस्त्रानुष्ठानात् गन्धर्वसङ्घेदितसङ्कितप्रवणसमूह प्रकाशयन् अज्ञत जयशब्दकीर्तनेनाभिनन्दयति, म य र सेत्यादि ।—यस्य गन्धर्वः, म य र स-क-भ न-ख-न सन्धित मगण-यगण रगण-सगणादिभि सङ्घः, गन्धर्वता स्वश्रम्य

त्रिगुरु विद्धि भकार लघ्वादिसमन्वित यकाराख्यम् ।

लघुमध्यमञ्च रेफ सकारमन्ते गुरुनिबद्धम् ॥ ६ ॥

लघुन्व्य ह्रि तकार जकारसुभयोर्लघु विजानीयात् ।

आदिगुरुञ्च भकार नकारमिह पैङ्गले त्रिलघुम् ॥ ७ ॥

दीर्घं सयोगपरं तथा भूत व्यञ्जनान्तमूष्णान्तम् ।

सानुस्वारञ्च गुरु क्वचिदवसानेऽपि लघुन्व्यम् ॥ ८ ॥

अङ्गपेथ परिसमापयित परिभाषया सङ्केतितमित्यथ , बाह्यत्र वागात्मक छन्दःशास्त्र-
मित्यथ , जगति अस्मिन् लोके, धमति प्रचरति, विदुषा प्रीति समुत्पादयतीत्यथ ,
शिवप्रसादान् ज्ञानदातु शङ्करस्यानुग्रहात्, "ज्ञानमिच्छेत् शङ्करात्" इत्युक्तेरिति
भाव, विशुद्धा नीहकाल्प्यापगमात् निष्कला, कति ज्ञान यस्य तादृशम्, स
सर्वलोकप्रसिद्ध, पिङ्गलनाम नामवशावतस मङ्गमति' पिङ्गलपाद, जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् , एतेन भगवता यद्व्यदत्तं तत् सवनेन भान्तिनेश्वरहितमतः
सुधीभि सादरमेवैतत् यज्ञीतव्यमिति सूचितम् ॥ ५ ॥

इदानीं गन्धकारकृतपरिभाषाया प्रस्तुतग्रन्थापयोगिल प्रदर्शयित् सूत्रसमूहेन
सन्निवेशितं सङ्केतजात विदुषा सुखावबोधार्थं स्त्रीकनिबद्धेन निबध्नाति, त्रिगुरु-
मित्यादि ।—इह अस्मिन्, पैङ्गले पिङ्गलनामविरचितग्रन्थे, न-कार नवर्णस्वरूप
सङ्केतविशेषं, त्रिगुरु गुरुस्वरवयस्वरूप, विद्धि जानीहि, सर्वे सङ्केतिता वषाशास
ग्रन्थे प्रत्येक स्वरत्रयसमन्विता व्यञ्जनत्रयसङ्घातस्वरूपा वेदितव्या, तथा य काराख्यं
य कारनामकसङ्केतविशेष, लघ्वादिसमन्वित लघु ऋस्वस्वर आदि आदिम यस्य तेन
समन्वित युक्तम्, आदिलघु चरमगुरुवधात्मकमित्यथ, विद्मोति पूर्वेषान्वय , रेफ
र सङ्केत, लघुमध्यम ऋस्वमध्यमम्, आद्यन्तगुरु मध्यलघुस्वरूपमित्यथ , स कार
स सङ्केतच अन्ते अवसाने, गुरुनिबद्ध दीर्घतया निरूपित, प्रथमलघुवय चरमेक-
गुरुकमित्यर्थ , विद्मोति पूर्वेषान्वय , त-कार त सङ्केतच, लघुन्व्य लघु ऋस्वस्वर
अन्त्य अन्तिम यस्य तथोक्तम्, आदिभूतवर्णवयगुरु चरमेकलघुकमित्यथ , ज कारं
ज-सङ्केतम्, उभयो आद्यन्तयो, लघु ऋस्व, प्रथमचरमलघुक मध्यमदीर्घात्स्वक-
मित्यर्थ , तथा भ-कार भ सङ्केतम्, आदिगुरु प्रथमवर्णगुवात्मक द्वितीयद्वितीय-
वर्णलघुकमित्यर्थ , न कार न-सङ्केत, त्रिलघु त्रयी वर्णा लघव ऋस्वस्वरा,
यत्र तादृश दीर्घाभावरूप गण, विजानीयात् अवगच्छेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इह दीर्घवराणां सावदिकगुरुलङ्गस्वराणामपि कुत्रचित् गुरुल परिभाषया परिगृहीतमिति दृश्यति, दीर्घमिति ।—दीर्घं दीर्घस्वः, सयोगं सयुक्तवर्णं परपरवर्णो यस्य तथाविध, तथा ऋतं त्रिमासाकालेन उच्चार्यमाणवर्णं, तथा च कारिका, —“एकमात्रो भवेद्गुह्यो हिमात्रो दीर्घं उच्यते । त्रिमासस्तु ऋतो ज्ञेयो व्यञ्जनसाङ्गमात्रकम् ॥” इति, “दूराङ्गुते च” (८।२।८४ पा०) इत्यादिसूत्रेण भगवता पाणिनिना यस्य ऋतसञ्जा कृता तमेवेत्यभिप्रायः, व्यञ्जनान्त व्यञ्जनमन्ते यस्य स व्यञ्जनान्त तादृश, यथा,—दङ्गाङ् इत्यादि, एषाञ्च हिमात्राकालात्मकत्वेन गुरुत्वमन्वैरप्यङ्गीकृतं, तथा च यजुः प्रातिशाख्य,—“सयोगपूर्वव्यञ्जनान्तावसानगता खरा हिमात्रा ।” (४४० १०७००) चत्वार्य, —सयोगात् पूर्वं सयोगपूर्व, यथा,—अग्निं विष्णुना । व्यञ्जनमन्ते यस्य स, यथा,—दङ्गाङ् । अवसानं प्राप्तं अवसानगतं, यथा,—पाङ्क्तिरथ, एते खरा हिमात्रा ज्ञात्वा भवन्ति, न तु दीर्घा गुरुव एते भवन्ति” इति उज्वलभाष्यम् । सयोगपरस्य क्वचित्पञ्चादोऽपि दृश्यते, तेन पादादिसयोगेन परस्थितेन क्वचिदपेक्षितविषये सयोगपरत्वाद्गुरोरपि लघुता स्यात्, यथा,—“अन्यत्रेण सुन्दरि । गाम्यजनी निष्टमश्नाति ।” अत्र सुन्दरौत्वस्य सयोगपरत्वाद्गुरुत्वे सति हतीरे पाटे वशीदशमावा भवेत् अतोऽत्र लघुत्व प्रतिज्ञायते, तेन च द्वादशमात्राल सिद्धम् । उक्तञ्च इतरत्राकरं,—“पादादाविच्छ वर्णस्य सयोगं क्रमसञ्जकं । पुरस्थितेन तेन स्यात्सुतोऽपि क्वाचद्गुरो ॥” इति । किञ्च, “अवसाने यरो द्विष” इति काशिकीकौ अवसानस्थानां हलानां हिभावत्वकथनात् तत्पूर्वस्थानां ऋक्षानामपि गुरुत्वमित्यभिप्रायो वा । तथा ऊष्मालम् ऊष्मवणां श्वसदां अन्ते अवसाने यस्य त तादृशम्, व्यञ्जनान्तमित्यनेनैव ऊष्मालस्य ज्ञात्वात् ऊष्मशब्देनात्र विसञ्जनी-जिह्वामूलीयोपधानीयानां गृह्य वेदितव्यम् । “ध्रादिपर” (पि० सू० १४० ११००) इति सूत्रे तथैव व्याख्यातवान् इतिकारः । च किञ्च, सानुस्वारम् अनुस्वारयुक्तं, तथा अवसाने पादान्ते, क्वचित् कुत्रचित्, न तु सवद इत्याशयः, लघ्वन्त्यमपि ऋक्षस्वरात्मकमन्तिस्य वषमाप, गुरु विज्ञानीयात् इति पूर्वेषान्वयः । एवमेवाह दर्पणकारः,—“यत् पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तं तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयः, प्रथमद्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकारैरेव” इति, अत एवात्रोक्तं क्वचिदिति । तथा चोक्तमाशेषेयच्छब्दे सारं,—

“ऋन्वी गुरुवा पादान्ते अगुस्वारादिसगतः ।

पूर्वो धीगात् व्यञ्जनात् स्यात् जिह्वामूलीयतसथा ।

उपषान्नीयतो दीर्घो गुरुर्षो च गत्वाविभ ॥” इति ॥ ८ ॥

आदिमध्यावसानेषु य-र ता यान्ति लाघवम् ।

भ-ज सा गौरवं यान्ति म-नी तु गुरुलाघवम् ॥ ८ ॥

त्रिविराम दशवर्णं षण्मात्रमुवाच पिङ्गलः सूत्रम् ।

ऋन्दीवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च शास्त्रादौ ॥ १० ॥

इह हि त्रैवर्णिकानां साङ्गवेदाध्ययनमाप्नायते । अर्थाव-

इदानीं सुखावबोधार्थं सङ्केतसमूहं सङ्केतपत्रं प्रदर्शयन्नाह, आदौति ।—य र ता यगण-रगण तगणा, आदिमध्यावसानेषु आदौ मध्ये अन्ते च, यथासङ्गा लाघव क्रमता, यान्ति प्राप्नुवन्ति । भ-ज-सा भगण-जगण-सगणाश्च, आदौ मध्ये अन्ते च क्रमान् गौरव दीघता, यान्ति । म-नी तु केवल मगण नगणाश्च, सवावयवावच्छेदेन गुरुत्व लघुत्वच क्रमात्, यात इति शेष, मगणाश्च केवल वर्णत्रयावच्छेदेन गुरुता नगणाश्च तथैव लघुता याति इत्यर्थे ॥ ८ ॥

अथ गम्यकृता स्वयमेवाभिहितस्य सङ्केतविशेषस्वावतारणार्थमिदानीं “धौ श्री स्त्रीम्” (पि० सू० १५० १५०) इति तद्वीथप्रथमतस्तस्य सत्यक् परिचय प्रदातुमिच्छन्नाह, त्रिविराममिति ।—पिङ्गल नामाचार्य, शास्त्रादौ स्वविरचितग्रन्थस्य प्रथमत एव, ऋन्दीवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्च ऋन्दीसा इतानां ये षण्मात्र समूहा, तत्र स्थिता ये पदाद्या स्तरादय, तेषां प्रत्ययहेतोश्च अभिज्ञानार्थमेव, त्रिविराम त्रयो विरामा विच्छेदा, पदविरतय इत्यर्थे, यत्र सूत्रे तथाविध, दशवर्णं दश वक्त्रां घृष्टं शरं इत् स त र इत् स्वरूपा यत्र तत्, तथा षट् मात्रा दीघस्वरदशरूपा यत्र तत तथाविध, सूत्रम् उवाच, अथ चकार एवार्थे, ऋन्दीसा परिज्ञानार्थमेव धौ श्री स्त्री रूपीदाहरण सङ्केत नगणाख्य सङ्केत गम्यादौ उवाच इत्यर्थे ॥ १० ॥

(क) “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्याद्यध्ययनविधिविधितस्य विधिवदुपनीतानां वर्ण-त्रयाणामवगम्यमध्येतुमुचितस्य शिखादिषडङ्गसमन्वितस्वातीव महत ऋगादि-वेदस्वाङ्गभूतमेतदवेक्ष्य, तथा “ऋन्दी पादौ तु वेदस्य इत्थौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषा-सधनश्चतुर्निश्कं श्रेष्ठमुच्यते ॥ शिखा प्राणन्तु वेदस्य मुख व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलौकिके महीयते ॥” इत्यादिप्रमाणात् यथाविध्यध्ययनेन ब्रह्मलौकावाप्तिसमूलकत्वमवधाय च भगवान् पिङ्गलाचार्यं प्राचीनतमै कृतेऽपि बहुले ऋन्दीपत्ये सक्रमरततीनां प्रेषावता सुखतः ऋन्दी परिज्ञानार्थं सङ्केतमति-सक्रमरमिदं ऋन्दी त्वं प्रणीतवान् । इलायुधभट्टोऽपि “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धम्” इत्यादिकं अरन् प्रयोगादिकं प्रतिपादयति, इहेति ।—इह अत्र लौकिके, हि निश्चित,

बोधपर्यन्तश्चाध्ययनविधिः । (क) वेदाङ्गञ्च ह्यन्द् । तत-

त्रैवर्णिकानां त्रयो वर्णां ब्रह्मचरविड्रूपा तथा ब्रह्मचरविशामित्यथ ।
 (स्तौठे ठञ्) साङ्गवेदाध्ययनम् अङ्गषट्कसमन्वितस्य वेदस्य विद्यते ज्ञायते
 कथ्यते वा अनेन धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयम् इति वेद तस्य, आलौकिकपदार्थबोधनाथे
 प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य, अत्र वेदलक्षणमाह ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्य, —“अनधिगता
 बाधिताथबोधक शब्दो वेद” इति । तथा उक्तभाष्यघृतस्मृतिवाक्ये यथा,—
 “प्रत्यक्षेणाग्नितया वा यक्षूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्देदस्य वेदता ॥”
 इति, शब्दचिन्तामणिकारोऽप्याह,—“शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणकान्यप्रमित्य-
 विषयकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यायज्ञानान्यप्रमाणशब्दत्वम्” इत्याद्युक्तलक्षणात्मक
 स्तेत्यर्थ, अध्ययन यथाविधि पाठ, “उपनीतत्वमध्यापयतीत” इत्यादि श्रुत्या,
 “उपनीथ गुरु शिष्य महाभ्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेद्देन श्रौथाचाराथ शिष्येत् ॥”
 इति स्मृते, “वेदानेव सदाऽभ्यस्येत्तपस्यन् द्विजोत्तम । वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तप-
 परमिहोच्यते ॥ इहैव स गखायेभ्य परम तप्यते तप । ऋच धी हि द्विजोऽधीते
 स्वाध्याय शक्तितोऽन्वहम् ॥ योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत कुचते श्रमम् । स जीव-
 न्नेव शूद्रत्वमाय गच्छति सान्वयम् ॥” इति मनुस्मृत्या तथा—“यज्ञाना तपसाञ्चैव
 शुभानाञ्चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां सुनि श्रेयस्कर पर ॥” इति योगियाज्ञ-
 वल्कीत्या, “धमशुद्धिमभीष्टुर्न वेदादन्यदिहेष्यते । धर्मस्य कारणं शुद्ध मिश्रमन्यत्
 प्रकीर्तितम् । अतः स परमो धर्मो यो वेदादवगम्यते ॥” इति व्यासीत्या, “ब्राह्मणेन
 निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येतव्यः” इति श्रुतिवाक्यतश्च त्रैवर्णिकानामेव वेदाध्ययन
 विहितं, विशेषतश्च ब्राह्मणानामिति बोध्यम्, तथा “गभाष्टमेऽष्टमे वाऽन्वे ब्राह्मणस्त्रीप-
 नायनम् । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकृत्तम् ॥” इति मनुस्मृत्या च, तथा
 “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयतीत शीघ्रे राजन्यं शरदि वैश्यम्” इति कर्मलाकारघृत-
 श्रुत्या च त्रैवर्णिकानामेव उपनीतत्वावगमानं यथाविहितकालेषु विधिवत्उपनीतानां
 ब्रह्मचरविशां ततः, आकाशयते कथ्यते, कर्त्तव्यतशीपदिश्यते इत्यर्थ । क्रियत्काल-
 मध्येतव्यमित्याह, अर्थेत्यादि।—अथावबोधपथ्यन्त अथस्य प्रतिपाद्यवस्तुन य
 अथबोध सत्यक् परिज्ञानं स एव पर्यन्तं अथवि यस्य स तथोक्तं, अध्ययनविधि
 अध्ययनस्य साङ्गवेदपाठस्य विधि “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यादिरूपविधानं,
 तात्पर्यार्थेभ्यः सत्यगवधारणमेवाध्ययनफलमित्यथ । अथज्ञानसहितस्य वेदाध्ययन
 स्थावश्लकार्त्तव्यत्वे प्रमाणम् ऋग्वेदभाष्ये मन्त्रद्वयं यथा,—“स्वाधुरय भारहर,

स्तदध्ययन विधिबोधितत्वादानुष्ठेयम् । (ख) अथ अनुष्टुभा

किलाभूदधीत्य वेद न विजानाति शोऽर्थम् । शोऽथञ्च एव सकल भद्रमनुते नाकमीति
ज्ञानविधूतपाप्मा ॥” “यद्गृहीतमविज्ञात निगटनेव श्रद्धाते । अनघ्राविव शुक्लैधो
न तच्छकति कर्हिचित् ॥” इति । एतयोर्माधवाचाव्यक्तता व्याख्या यथा — “यस्तु
वेदमधीत्य अर्थं न विजानाति सोऽथ पुमान् भारमेव हरति धारयति । स्यात्परिति-
दृष्टान्तं, ह्यन्नशास्त्रं यत्क इत्यमूलं स्यात्श्रद्धेनीच्यते, स च यथा इत्यनाद्यमेवोपबुध्यते
न तु पुण्यफलार्थं, तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मणं न भवतीत्येतावदेव, न ह्यनुष्ठान
स्वगादिसिद्धिर्वाऽऽति । किलेत्यनेन लोकाप्रसिद्धिर्योऽत्यते, लोकोऽपि पाठकस्य यावती
धनादिपूजा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किञ्च यत वेदवाक्यनाचाव्यात गृहीत-
मर्थज्ञानरहित पाठरूपेणैव पुन पुन उच्यते तत कदाचिदपि न उच्यति
न प्रकाशयति, यथा अग्निरहितप्रदेशे प्रचिप्तं यत्ककाष्ठं न उच्यति तदत, तथा कति
तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात्” इति । तथा व्यासोऽप्याह,—“वेदस्याध्ययन
कार्ये धर्मशास्त्रस्य वाऽपि यत । अजानतार्थं तत सर्वं तुषायां कच्छम यथा ॥ यथा
पशुभारवाहो न तस्य भजते फलम् । विज्ञातयाऽथानभिज्ञो न वेदफलमनुते ॥” इति ।
मनुस्मृत्यै,—“वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कुत्रापि वसन् । इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्म-
चर्यार्थं कल्पते ॥” इत्यादिभिः शास्त्रैः अर्थज्ञानसहितवेदाध्ययनं विज्ञातीना परमश्रेय
स्कारमित्यवगतम् ।

(ख) अर्थं ह्यन्तोऽध्येतव्यमित्याह, वेदेति ।—ह्यन्द् गायत्र्यादिकं,
ह्यदयति पुरुषस्य पापसम्बन्ध निवारयतीति ह्यन्द्, तथा च साउनभाष्ये,
—“पुरुषस्य पापसम्बन्धं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छन्द उच्यते, तत्र आरभ्यकाखे
समान्नायते ‘ह्यदयति ह वा एन ह्यन्दासि पापकर्म्मण’ यथा,—‘चीरुमानाग्नि
सन्नापस्याच्छादकत्वाच्च ह्यन्द्’ इति” (ऋ०१३०) वेदाङ्ग वेदानाम् अगादीनाम्
अङ्गम भवदधीभूतं, शिखादिषट्कीत्येवान्भूतमित्यथ, तथा चीक, —“शिखा
कस्यो व्याकरणं निरुक्तं ह्यन्द्सा चय । ज्योतिषामयनश्चैव वेदाङ्गानि षष्ठेव न ॥”
इति । तत्र शिखा स्वरवर्णोच्चारणोपदेशक शास्त्रं, कस्य वेदविहितानां कर्मणामानु-
पुर्व्येण कल्पनाशास्त्रं, व्याकरणं शब्दाद्यव्युत्पत्तिकार शास्त्रं, निरुक्तं पदविभाग मन्त्राथ-
देवतानिरूपणशास्त्रं, ह्यन्द् गायत्र्योपदेशितच्छन्दोज्ञानशास्त्रं, ज्योतिषं काल
परिमाणज्ञापनार्थं शास्त्रम् । तत अत एव, अथ वेदाङ्गभूतत्वादेव इत्यथ,
तदध्ययनं तेषां गायत्र्यादिच्छन्दसा सत्यगुपदेशविषयकानां शास्त्राणाम् अध्ययनं

यजति, वृहत्या गायति, गायत्र्या स्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्थी-
न्वयायातमनुष्टुबादिज्ञानम् । किञ्च, छन्दसामपरिज्ञानात् प्रत्युत
ग्रन्थवाय, श्रूयते । यथा,—“या ह वा अविदितार्थेयच्छन्दो-
दैवतविनियोगिन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति
वा, स स्थाणु वच्छति, गर्त्तं वा पद्यते, प्रमोयते, वा पापीयान्
भवति, यातयामान्यस्य छन्दासि भवन्ति” इति छन्दोग-
ब्राह्मणम् । तस्माच्छन्द परिज्ञान कर्त्तव्यम् । तदर्थमिदं शास्त्र-
मारभ्यते । तत्र लघुनोपायेन शास्त्रावबाधसिद्धार्थं सञ्जाः परि-
भाषते सूत्रकारः । (ग)

यथाविधि गुरो सकाशात् पठन, विधिबोधितत्वात् प्रोक्तविष्णुपदिष्टत्वात्, अनुष्ठेयम्
अवश्यमेव अनुष्ठानमुचितमित्यर्थ, छन्द शास्त्राध्ययनमन्तरं साङ्गवेदाध्ययनविधिरनु-
ष्ठितो न भवतीति भावः ।

(ग) छन्दसामवशज्ञातव्यत्वे प्रनाथमुपन्यस्यति, अथेति ।—अनुष्टुभा
अनुष्टुप्छन्दोनिबन्धया ऋचा, यजति देवान् ऋचयति । वृहत्या वृहती-
च्छन्दोमथ्या ऋचा, गायति देवान् प्रीणयति । एव गायत्र्या गायत्रीच्छन्दी-
मथेन मन्त्रेण, स्तौति देवानां स्तुतिवाद करोति । इत्येवमादिश्रवणात् वेदेषु
छन्दसा परिज्ञानस्य एवविधावशकत्वश्रुत, अनुष्टुबादिज्ञानम् अनुष्टुप्प्रकृतच्छन्दसा
ज्ञानप्रयोजनमित्यर्थ, अथान्वयायातम् अथाना प्रतिपाद्यवस्तूनाम् अव्ययन
तात्पर्यार्थपथ्यालोचनयैव आयात प्राप्त, फलबलाङ्गमित्यर्थ । किञ्च अपरञ्च, प्रत्युत
वैपरीत्येन, छन्दसामपरिज्ञानात् छन्दाज्ञानराहित्ये सति, प्रत्यवाय अनिष्टोत्पाद,
श्रूयते आन्वायते, वक्ष्यमाणेन वेदभागिनैतन्नैति शेषः । तद्व दशयति, अथेति ।
—यो द्विज, ह किल, वा एवाथे, अविदितार्थेयच्छन्दोदैवताविनियोगिन ऋचय,
अतीतानागतवर्त्तमानाथवेदिन मन्त्रद्रष्टार, तथा समूहा आर्षेया, तथा च
सायनभास्ते,—“अतीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुषङ्गेण प्रथमतो दर्शनात् ऋषित्वम् ।
‘ऋषी गतौ’ इति धातो इन्प्रत्ययेन सिद्धम् । तथा च,—“शुभान्तेऽन्तिष्ठितान्
वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । क्षेमिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्त्वथशुवा ॥” इति ।
तथा योगिवाश्रवत्का,—“येन यद्विषया इष्टं सिद्धिं प्राप्ता च येन च । मन्त्रेण
स्य तत् प्रोक्तद्विभाव तदात्मक ॥” इति च । छन्दांसि गायत्र्यादीनि,

“क्यादनाच्छन्द इत्युक्तं वासतो वायुं वा क्रतुम् । आत्मा तु च्छादितो देवैर्मूर्ध्निर्धाम्निस्तु
 वै पुरा ॥ आदित्यैर्वसुभिरुद्रेणैश्चैव च्छन्द इतीरितम् ॥” इति याज्ञवल्क्योक्तमनुष्ठा-
 त्प्रकाशित्यर्थ, देवताभिः मन्त्रानभूता अग्न्यादिका इविभाग स्तुतिभाजो वा, उक्तञ्च
 याज्ञवल्क्येण,—“अथ यस्य च मन्त्रस्य उद्दिष्टा वा च देवता । तदाधार भवेत्तस्य
 देवत देवतोच्यते ॥” इति । देवताशब्दात् स्वार्षे अथ । तदुक्तं निरुक्ते,—“देवतल्लनात्
 स्वार्षे अथ, देवत पुनपुसकम्” इति । तथा विनियोग यत्कर्मार्थं ये
 मन्त्रा समुत्पन्ना तत्कर्मणि तेषां प्रयोग, यदुक्तं तत्रैव,—“पुरा कल्पे समुत्पन्ना
 मन्त्रा कर्मार्थमेव च । अत्रैवैव तु कर्तव्यं विनियोगं स उच्यते ॥” इत्युक्तमनुष्ठा-
 इत्यर्थ । एते अविदिता अज्ञाता यत्र तथाविधेन, मन्त्रेण करणकेन, ब्राह्मणेन
 मन्त्रेतरवेदभागरूपेण, “निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य समुत्पत्तिं प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिष्वेव
 ब्राह्मणेष्वभिधीयते ॥” इति याज्ञवल्क्यान्मन्त्राद्येस्तुत्यादिलक्षणरूपेण सह इत्यर्थ, ,
 ब्राह्मणेन इत्यत्र सहाय्ये तृतीया, न तु कर्त्तरि, एवञ्च ब्राह्मणेन सह आवादि
 चतुष्टयम्, अथात् ब्राह्मणादिपञ्चकम् इत्यर्थ, अविदित्वा यो याजयति अष्ट्यापयति
 वा, उक्तञ्च याज्ञवल्क्येण,—“आर्षं कृन्दश्च देवस्य विनियोगस्तथैव च । वदितस्य
 अत्रेण ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं कृन्दश्च देवतम् ।
 विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्राद्यज्ञानकर्म च ॥” तथा “एव पञ्चविधं प्रीतिं ज्ञानात्की-
 ल्प्यनुदरेत् । होमे वा मार्जने वाग्रे स्थाभ्याये याजने तथा ॥” इति, अत्र पञ्चविध-
 मित्युक्त्वा च ब्राह्मणसहितानामेवाषाढीनां चतुर्णां अपकाले अरण्ये स्थितम् । स
 याजक गुह्य, आणु वृक्षादियोगिन्, ऋच्छति प्राप्नोति, वा अथवा, गर्त्तं नरक,
 पथते प्राप्नोति, प्रसीयते वा वेदोक्तमायुर्न लभते, पापयान् पापमुक्तो भवति, अस्य
 याजकस्य, कृन्दासि यातयामासि यात, प्राप्तं याम फलात्पञ्चविधये श्रीदासीत्य
 श्लोकानि वीर्यहोनानि इत्यर्थ, तथा च यजुर्वेदद्वीपघृतकात्यायनवाक्य,—“दृष्टार
 ऋषयः, आत्मार, परमेष्ठ्यादय देवता मन्त्रान्तर्भूता अग्न्यादिका इविभाग
 स्तुतिभाजो वा, कृन्दासि गायत्र्यादौनि, एतानि अविदित्वा धीऽधीते अनुब्रूते जपति
 जुहोति यजते याजयति वा तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम भवति अनरऽऽय गर्त्तं वा
 पथते स्थाणु वच्छति प्रसीयते वा पापीयान् भवति” इति । तथा याज्ञवल्क्योऽप्याह,
 —“अविदित्वा तु यं जुह्यात् याजनाध्यापनं जपम् । होममन्त्रजलादौनि तन्धो
 ऽव्यात्यफलं लभेत् ॥” इति । एतच्छ्रुतिमूलकं प्रमाथान्तरमपि दृश्यते, यथा सायन-
 भाष्येऽप्युच्यते,—“अविदित्वा ऋषि कृन्दी देवतं योगमेव च । धीऽध्यापयेत् वदेवापि
 पापीयान् जायते तु स ॥ ऋषिच्छन्दोदेवतानि ब्राह्मणार्थं खराद्यपि । अविदित्वा

धौ श्री स्त्री म् ॥ १ ॥

धौ श्री स्त्री इत्यनेन गुरुत्रय सञ्जित्वेनोपलक्षयति, मकारश्च सञ्जालेन । ततश्चायमर्थः,—सर्वगुरोस्त्रिकस्य मसञ्जा परिभाष्यते । ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठात् वक्ष्यामः । मप्रदेशः “विद्यन्माला मौ गौ” (पि० सू० ६३० ११सू०) इत्येवमादयः । (घ)

प्रयुक्तानो मन्त्रकण्ठक उच्यते ॥ इति । तथा वेदनविधिरपि स्मर्यते, यथा,—स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ एव च । मन्त्र जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ॥” इति । तस्मान्न भगिष्टोत्पादादियुते तथा वेदनविधानाञ्चेत्यथ, क्वन्त परिज्ञानं कर्तव्यम् अवश्यमेव कर्तुमुचितम् । तदर्थं क्वन्त परिज्ञानाथम्, इदं शास्त्रं क्वन्त शास्त्रमेतत्, चारभ्यते प्रकथ्यते । तत्र अस्मिन् चारम्भ्ये क्वन्त शास्त्रे, सूत्रकार भगवान् पिङ्गलाचार्य, लघुना अल्पेन, उपायेन सङ्क्षेपतः शास्त्रस्य परिसमाप्तये परिगृहीतनं कौशलविशेषेण इत्यथ, शास्त्रावबोधसिद्धयम् अस्मिन् क्वन्त शास्त्रे सम्बद्धं ज्ञानलाभार्थं, सञ्जा सङ्केतविशेषान्, परिभाषते प्रकीर्ति ।

(घ) सन्नेऽस्मिन् सञ्जिसञ्जाऋषमश्वयमक्षि, धौ श्री स्त्री इत्यनेन यत् गुरुत्रयं प्रदर्शितं तत् सञ्जित्वेन, सूत्रस्यावसानेऽवतिष्ठमानं स्वरविरहितं मकारश्च सङ्केतितसञ्जालेन, तद्वैव दर्शयति, धौत्यादिः—तत्रभवान् महर्षिराचार्य स्वपत्न्यादौ गन्धस्य निखिलकुशलप्रतिपादनार्थं मातृलोकं भगवन् धीमन्त्स उपायसादान् । भूमिदेवतस्य भगवस्य मातृलोककले प्रमाद्य यथा,—“वेन सर्वगुरुर्षते भगवो भूमिदेवत” इति । अन्यच्च,—“मो भूमि श्रियमातनोति यः कालं वृद्धि रं वरिर्भवेत्सिम् । सो वायुं प्ररदेशदूरगमनं त व्योम गन्धं फलम् ॥ क्वं मूर्ध्निं रुजमादधाति विपुला भेन्दुः शो निम्बलम् । नो नाकश्च सुखप्रदं फलमिदं प्राङ्गुणीषानां बुधा ॥” इति । किञ्च,—“पृथ्वीं जलशिखिवायुगगनं सूर्यचन्द्रमा नाकं । प्रस्वारक्रमवशतो देवा जेता यथासङ्गम् ॥” इति । एवमन्वेषाञ्च गणानां देवतादिक-भये दर्शयिष्यन्माथगणपत्के द्रष्टव्यम् । वाणीभूषणेऽपि,—“स सप्यदं वित्तुते नगणो ब्रह्मासि श्रेयं करोति भगणो यगणो जयश्च । देवादिवासयत्रिं सो रमणो निहन्ति राष्ट्रं विनाशयति सक्षनणोऽर्षेहन्ता ॥” इति । गणपतिप्रसङ्गादर्थसङ्घि-प्लयोऽननमपि उच्यते,—“सर्वरे परिगृहे तु त्रायको भूतिव्यक्तित्” इति । तद्वक्तुं

वरा सा य् ॥ २ ॥

वरा सा इत्यनेनादिलघोस्त्रिकस्य यसञ्जा परिभाष्यते ।

ज्ञानहेतुः—“ववर्णात् सम्पत्तिर्भवति सुदिवर्णात् धनश्रुता-न्युवर्णादख्याति सुरमस-
 ऋवर्णात् व-रद्वितात् । तथा ह्येव सौख्यं ज्ञं खण न न विहीनाम्बरगणात्
 प्रदादौ विन्यासाद्भरद्वलपूर्वैर्वरद्वितात् ॥” “क खो गो घञ लञी वितरति
 सुधयो ऊसथा च सुखं क्, प्रीति जो सिवलाभ भयमरणकरौ भ् औ ट ठी खेद-
 द्द खे । ज् ओभा टो विशोभा झमणमथ च गस्त सुखं यथ युञ्ज, दो घ सौख्यं
 झुट न सुखं भयमरणकेशदुःखं पवर्गं ॥ यो लक्ष्मीं रथ दाह व्यसनमथ ल बो श्र
 म् सुखं यथ खेद, स सौख्यं इथ खेद विलयमपि च ल ञ् सन्दृष्टिं करोति । सयुक्तं
 खेद न स्यात् सुखमरणपटवणविन्यासयोग, पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले
 प्राणवादौ समोऽयम् ॥” इति । अनुस्वारविसर्गयो फल प्रभवेन च ज्ञेयम् । लकारस्य
 च विदेशगमनं धनदानियेति वादव्यम् । एव दुःखदायिद्रावाचका शब्दाद्यादौ न
 प्रयोज्या । देवतावाचकशब्दे तु गणविचारे अक्षरविचारे दोषाभाव । यदुक्तं भासहेन,
 —“देवतावाचका शब्दा ये च सद्रादिवाचका । ते सर्वे नैव नित्या स्थानपिती
 गणतोऽपि च ॥” इति । प्रतापेरेते वणगणविचारेऽत्र मङ्गलपूर्वकसम्पत्तिस्तुखावाप्ति
 सिद्धेति सुब्रौमिनिवाच्यम् । आदौ धी शब्दस्य मगणस्य च निर्देशादेतत् प्रयोजनान्तर-
 मपि दक्षितम् । धीत्यादिसूत्रेण सर्वगुरुर्गण इति प्रतिपादयति, तत इति ।
 —सर्वगुरो दीर्घात्मकस्य, त्रिकस्य वर्षत्रयस्य, मसञ्जा मरुपसङ्केतविशेष, परि-
 भाष्यते स्त्रीक्रियते, सूत्रेऽस्त्रिन् यत्यकता इति शेष । शास्त्रेऽस्त्रिन् गणानां
 नृणामावाभेदतया द्वैविध्यमभिहित, “क ममुद्रा गण” (पि० सू० ४५० १२५०)
 इत्यादिवच्यमाणसूत्रेषु गणानामभिधास्यमानत्वाद्देतेषां सूत्राणां वर्षगणप्रत्यायकत्व
 मवगन्तव्यम् । वणगणाश्च सरस वक्ररेखात्मकत्वेन (- ~) वणानां ऋक्षदौर्घल-
 नाविष्कृवाणा वचने । श्री श्री स्त्रीत्वनेन किं गुरुचयप्रदेशंनमेव फलमथवा
 अर्थयोधादिरूपप्रयोजनान्तरमप्यसौति दर्शयन्नाह, भ्यादौनामिथादि ।—उपरिष्ठात्
 “अष्टौ वसव” (पि० सू० १५० १५५०) इति सूत्रस्य व्याख्यानामन्तरमित्यर्थं ।
 अत्र एकाक्षरेण सूत्रे सूत्रकार सीदाहृष्यं सङ्केतमभिहितवानिति कीदृश्यम् ।
 एवमुत्तरसूत्रेणपि । दीर्घात्मकवृष्यस्य मसञ्जाविधानप्रयोजनं प्रतिपादयति,
 मेति ।—त्रिद्युन्वाकाया मगणोक्तेखादित्यभिप्राय । एव भुजङ्गप्रयातादौ वगणादीना-
 मुक्तेष्वान् प्राणि प्राणि कुन्दाश्च तेषां प्रदेशोऽवगन्तव्यः ।

यप्रदेशा. “भुजङ्गप्रयातं य” (पि० सू० ६अ० ४३ सू०) इत्येव-
मादयः । (ङ)

का गुहा र् ॥ ३ ॥

का गुहा इत्यनेन मध्यनघोस्त्रिकस्य रसज्ञा परिभाष्यते ।
रप्रदेशा. “सग्विणी रः” (पि० सू० ६अ० ४४ सू०) इत्येव-
मादयः ।

वसुधा स् ॥ ४ ॥

वसुधा इत्यनेनान्तगुरोस्त्रिकस्य ससज्ञा परिभाष्यते ।
सप्रदेशा. “तोटक स” (पि० सू० ६अ० ३७ सू०) इत्येव-
मादयः ।

सा ते क्वा त् ॥ ५ ॥

सा ते क्वा इत्यनेनान्तलघोस्त्रिकस्य तसज्ञा परिभाष्यते ।
तप्रदेशा. “तनुमध्या ल्यौ” (पि० सू० ६अ० ७ सू०) इत्येव-
मादयः ।

कदा स ज् ॥ ६ ॥

कदा स इत्यनेन मध्यगुरोस्त्रिकस्य जसज्ञा परिभाष्यते ।
जप्रदेशा. “कुमारललिता ज्सी ग्” (पि० सू० ६अ० ८ सू०)
इत्येवमादयः ।

किं वद् भ् ॥ ७ ॥

किं वद् इत्यनेनादिगुरोस्त्रिकस्य भसज्ञा परिभाष्यते ।
भप्रदेशा. “चित्रपदा भौ गौ” (पि० सू० ६अ० १० सू०) इत्येव-
मादयः ।

(ङ) शास्त्रादौ नगणस्वरूपनसिधाय प्रस्कारक्रमेण गणाङ्घ्रिश्चन् घगण
स्वरूप दर्शयितुं सूत्रान्तरनवतारयति, वरति ।—अत्रापि पूर्वस्वरवत् व्रज

न हस न् ॥ ८ ॥

न हस इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य नमज्ञा परिभाष्यते ।
नप्रदेशा “दण्डको नौ रः” (पि० सू० ७अ० ३३सू०) इत्येव
मादयः । (च)

गृ ल् ॥ ९ ॥

गृ-ग्रहण ऋषैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसज्ञा
भवति । ल शब्दश्च लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षर लघुमञ्च

एव वणा । एवमुत्तरसुवल्पाप बोधव्यम् । आद्यो लघु अनन्तर हो च गुरु
इत्येव वर्णाक्षरस्य यगण इति सज्ञा इति नान्प्रथ ।

(च) इदानीं रगणादीनां स्वरूपं दर्शयति, केत्यादिः—एतन्नान्-
कारस्य “न हसन्” इत्यन्तस्य पूर्वोक्तस्यदशरोत्या व्याख्येय, इति कृताऽपि
स्फटमेव विद्वत्तम् । तथा हि “का गुहा र्” इत्यनेन आद्यन्तो गुरु
मन्व्यश्च लघु एव विकस्य रगण इति सज्ञा । “वसुधा स्” इत्यनेन च
लघुद्वयात् परं गुरुरेकस्येवति तदा सगण । “सा ते क्व त्” इत्यनेन च
गुरुद्वयात् परं लघुरेकं स्थाञ्चेत्तदा तगण । “कदा स ज्” इत्यनेन
आद्यन्तो लघु मन्व्यश्च गुरु एव विकस्य जगण । “किं वद भ्” इत्यनेन
एकगुरोरनन्तरं लघुद्वयस्यैत भगण । “न हस न्” इत्यनेन सर्वलघोस्त्रिकस्य जगण
इति सज्ञा व्यवस्थिता इत्यभिप्रायः । “धौ शो स्त्री म्” इत्युपक्रम्य “न हस न्”
इत्यन्तानामुदाहरणत्वेन दर्शितानां त्रिकाणां त्रिकाणामथान्तु “अष्टौ वसवः” (पि०
सू० १अ० १३सू०) इति वक्ष्यमाणसूत्रे दर्शयिष्यन्ते । प्रक्षारक्रमं वक्ष्यत, गणानां
स्वरूपदिकश्च गणषट्को ज्ञातव्यम् । तथा हि द्वाक्षरद्वयस्य भेदा कति किंस्वरुपा वा ते
इति परिज्ञानार्थं प्रथमं गुरुद्वय (~ ~) विन्वस्य यावत् सर्वलघु गणो भवेत् तावत्
प्रथमगुरारश्च लघु न्वस्य परत्र गुरुद्वयाश्च गुरुद्वय विन्वसेत्, तेन च (~ ~)
यगण इति सिद्धम् । एव चक्रमदर्शितदिशा रगणादीनामपि पुनः पुनः गुरुलघु
विन्वासं कुर्व्यात् । ततश्च प्रक्षारविधिना नियन्त्रागमेवमष्टकोऽष्टायामष्टसङ्ख्यात्वेन
द्वाक्षर इत्यनष्टविधिमिति सिद्धम् । तेषां लघुगुरुपरिज्ञानश्च गणदशनादव-
गमन्यम् ।

भवतीत्यर्थः सम्पद्यते । लप्रदेशा “ल समुद्रा गण” (पि० सू० ४अ० १३सू०) इत्येवमादयः । (छ)

गणचक्रम् ।

गणनाम	गणस्वरूपम्	गणदेवता	गणफलम्
मगण	५ ५ ५	भूमि	श्री
वगण	- ५ ५	जलम्	वृद्धि
रगण	५ - ५	वह्नि	शक्ति
सगण	- - ५	वायु	दूरगमनम्
तगण	५ ५ -	व्योम	गुन्यम्
जगण	- ५ -	सूय	रोग
भगण	५ - -	चन्द्र	यश
नगण	- - -	नाक	सुखम्

(छ) एव पूर्वोक्तसूत्रसमूहेन महर्षिं “वसवस्त्रिका” (पि० सू० ८अ० २३सू०) इति वक्ष्यमाणसूत्रनिहिते गणाष्टके निर्दिश्य लघुपरिज्ञानार्थं सूत्रान्तव सवतारशक्तिः—गृत् लीति । पूर्वसूत्रेषु गणानां विकल्पत्वात् अत्र गृत् इत्येकाक्षर ऋक्षेकाक्षरस्योपलक्षणमित्याह, गृत् गृह्यमिति ।—गृत् इत्यनेनोपलक्षितं ऋक्षमक्षर ल परसिद्धं लघुसञ्ज्ञं भवतीत्यर्थः । “गृत् इत्यनेनोपलक्षितस्य ऋक्षस्य लसञ्ज्ञा परिभाष्यते” इति पुस्तकान्तरे पाठी दृश्यते । ऋक्षवणस्य लघुसञ्ज्ञा तु महर्षिणा पाणिनिनाऽपि “ऋक्ष लघु” (१।४।१० पा०) इति सूत्रे विधाय अङ्गीकृता । लसञ्ज्ञाप्रयोजनसंभित्ते, ल प्रदेशा इति ।—“ल समुद्रा गण” इत्यादि-सूत्रोक्ता एव विषया लपरिभाषाया इत्यर्थः । तत्र हि आर्यालक्षणसिद्धार्थं गणसञ्ज्ञा कृता । अस्मायस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ।

गन्ते ॥ १० ॥

गृ ग्रहणमनुवर्त्तते । गृ-शब्दोपलक्षितस्य ऋस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसञ्ज्ञाऽतिदिश्यते । ग् इति प्रथमाक्षर-प्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् । ननु समानीगौत्यार्यादीना पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्व न दृश्यते ? नैष दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋस्वस्य गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धम् । तच्च लकारश्रुत्याऽपवादेन बाध्यते । यथा,—“ग्लिति समानी” (पि० सू० ५अ० ६सू०) “गौत्यार्यां ल” (पि० सू० ५अ० ४८ सू०) इत्यादौ , सामान्यस्य विशेषेण बाध कस्य न सम्मतः ? तस्मात् अचोद्यमेतत् । केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थित-विभाषया व्याचक्षते, प्रमाख्यादीनामन्ते गुरुत्वमेव, सामान्या-दीनामन्ते लघुत्वमेव, श्रेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्चेति; तदनुपपन्नम्, विकल्पस्याप्रस्तुतत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः । (ज) ननु केनाप्युक्तं,—“वा पादान्ते गुरु इति

(ज) पादान्तस्थितस्य लघोरपि गुरुसञ्ज्ञातिदिश्यति, गन्ते इति ।— गृ ग्रहणमनुवर्त्तते “गृ ल” इति सूत्रात् इति शेष, “सूत्रेष्वष्ट पद सूत्रान्तरादननुवर्त्तनीय सर्वत्र” इति नियमादिति भावः । गृ शब्दोपलक्षितस्य गृ-रूपोदा-हरणेन परिचायितस्य पादान्ते श्लोकचतुर्भागान्तरभागस्यावसाने वर्त्तमानस्य स्थितस्य, ऋस्वाक्षरस्य गुरुसञ्ज्ञा अतिदिश्यते विधीयते । ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरु इति शब्दस्य शास्त्रकप्रथमाक्षररूपपाठयवेन, गुरुशब्दस्य गुरुसङ्केतस्य ग्रहणं, गृशब्दो गुरुत्वबोधक इति भावः । पादान्तलघो सर्वत्र गुरुत्वादर्शनात् कथमेतादृशी नियम इत्याह, नन्विति ।—समानी गौत्यार्यादीना सामान्या “ग्लिति समानी” इति लक्षणलक्षितस्य केवलगकारलकाराभ्यां सामान्यस्य अष्टाक्षर-वृत्तमेदस्य, तथा गौत्यार्यायां “गौत्यार्यां ल” इति लक्षणलक्षितस्य षोडश-लकारनिबद्धस्य जातिमेदस्य च, तथा एवविधानामन्तेष्वष्ट वृत्तानामित्यर्थः, पादान्तस्यस्य ऋस्वस्य गुरुसञ्ज्ञा न दृश्यते, उभयत्रापि पादान्तवर्णानां तत्तद्वचनेन लघुत्व-नियमनादित्यभिप्रायः । सुत्रे पादान्तस्य ऋस्वस्य गुरुत्ववद्भावोक्तेः, कथं सामान्यादिषु

गुरुत्वम् ।” सत्यमुक्तं, दुरुक्तं हि तत्, “वाऽन्ते गुरु इति प्रोक्तं
यैस्तु श्वेतपटादिभिः । उत्सर्गस्यापवादेन बाधस्तैर्नावधारितः ॥”
इत्युक्ते । इच्छया गुरुत्वं लघुत्वञ्च नोपपद्यते । कस्येच्छया ?
किं शास्त्रकारस्य कवेर्वा ? न तावदाद्यः पक्ष, सूत्रेष्व-
दर्शनात् । नापि द्वितीय, कवेरपीच्छाया व्यवस्थाऽभावात्,
को जानाति कस्य कौटुम्बिकेति । (भ) अन्ये त्वाहुः,—

पादान्तस्य लघुत्वमित्यत आह, नैष इति ।—एष पूर्वोक्तस्य गुरुत्वाभाव-
दोष न, सम्भवतीति शेष । कथमेतन्न सम्भवति तदेवाह, सर्वदेति ।—सर्वत्र
सवस्मिन् स्थले, पादान्ते वर्षमानस्य ऋक्स्य गुरुत्वम् उत्सर्गसिद्ध सामान्यतया
प्राप्तं, तच्च गुरुत्वञ्च लकारस्युक्त्वा “क्लिति समानी” “गीत्याद्या ल”
इत्यादिभूते ल कारस्य विशेषोपदेशवशादेवेत्यथ, अपवादेन प्रोक्तत्वे ल कारस्य
विशेषवचनेन, बाध्यते निराक्रियते । सामान्यस्य सामान्यशास्त्रस्य, विशेषेषु
विशेषशास्त्रेषु, बाध सर्वगतलङ्घानि, कस्य न सम्भत अपि तु सवस्थेवेत्यथ,
“सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्वली” इति वचनात् तस्य तु विशेषशास्त्रेतर
परत्वमिति भावः । बाधश्चात्र यत्र यदवगाहितं तत्र तदभावावगाहितरूपं,
न तु समानप्रकारकताया अत्र निवेश इति बोध्यम् । एवञ्च पादान्तस्य ऋक्स्य गुरुत्व
बाधकं विना भाव्य बाधकसत्त्वे तु न इति तात्पर्यार्थः । तस्मात् अत एव एतन्
अचोद्य कथञ्चित्तुमशक्यमित्यर्थः । “कुचोद्यम्” “अनोद्यम्” इति पाठेऽपि तथैवाथ ।
केचित् पण्डिता व्यवस्थितविभाषया विकल्पव्यवस्थया इदं गन्ते इति सूत्र व्याचक्षते
व्याख्या कुर्वन्ति । कौटुम्बिकी व्यवस्था तानेवाह, प्रमाण्यादीनामिति ।—प्रमाण्यादीनां
“क्लिति प्रमाचो” (पि० सू० ५५० ७५०) इत्युक्तलक्षणकण्वत्तविशेषाणाम् अन्ते
गुरुत्व पादान्ते गुरुत्वमेव तथा सामान्यादीनाम् अन्ते सर्वदेव लघुत्वमेव, भवतीति
शेषः, तत्र गुरुत्वनिग्रमाभावादिति भावः । शेषाणां तदव्यतिरिक्तानां हतानाम् इच्छया
काव्यरचयितुरभिप्रायानुसारेण गुरुत्व लघुत्वञ्च भवति । तदनुपपन्नम् एवविध
व्याख्यानमनुक्तम् । कथं तदनुपपन्नं तदेव स्फुटयति, विकल्पस्येति ।—विकल्पस्य
विभाषाविधानस्य, अपस्तुतत्वात् अपस्तावितत्वात् कस्य विकल्पस्य व्यवस्था विधानम्,
विकल्पस्याप्राकरणिकत्वादेव तदवस्था अत्र न युक्ता, सर्वत्र हि प्रकरणलम्बानानेव
व्यवस्था दृश्यते इह तु न तथेति भावः ।

(भ) इदानीं मतान्तरमाह, नन्विति ।—केनापि जैनविशेषेण, पादान्ते अतु-

वर्तमान लघु, गुरु वा, भवेदिति शेष, लघ्वपेक्षिते लघुकार्ये गुरावपेक्षिते गुरुकार्ये करोतीत्यर्थः । इति चक्षुनिघमेन गुरुत्व, पादान्तस्थस्येति शेषः । मतमित्थं दूषयति, सत्यमिति ।—पादान्ते गुरु इति यदुक्तं ततः सत्यम्, किन्तु टरुक्तं वा इति पदं टष्टमुक्तं, नैतत् पाक्षिकं, किन्तु अपवादविषयादितरत्र इति बोध्यम्, सर्वत्रैव पाक्षिकत्वाभिप्रायेण तैर्यदेतदुक्तं तदसमीचीनमेव इत्यभिप्रायः । तदेवोपपादयति, वान्ते इति ।—यैस्तु श्वेतपटादिभिः, जैनविशेष, चान्ते पादान्ते, वा विकल्पेन, गुरु भवति सर्वत्रेति शेषः, इति प्रीति कथितं, तैस्तु उत्सर्गस्य सामान्यशास्त्रस्य, अपवादेन विशेषशास्त्रेषु, बाधः सर्वगतत्वज्ञासः, तस्य विशेषशास्त्रात् व्यतिरिक्तविषयकत्वम् इति यावत्, न अवधारितं न निश्चितं, प्रविधानेन तैर्न दृष्ट इत्यर्थः । श्वेतपटादिभिः इत्यत्र आदिशब्दात् प्राकृतपिङ्गलस्युत्पत्तौ अन्तरवाकरकारादीनां यदुक्तम् । तथा च प्राकृतपिङ्गले,—“दीर्घं सयुक्तपरं वन्दुयुतं पातितश्च चरणान्ते । स गुरुर्वक्त्रो विसर्गोऽन्वी लघुर्भवंति युञ्ज एकाक्षरम् ॥” इति । व्याख्यातश्च—चरणान्ते पादान्ते पातितं वा गुरुरिति । अत्र विकल्पाद्य चकार । एवमुत्पत्तौऽपि,—“विशेषमन्त्रं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन” इति । तथा केदारभट्टेनापि,—“सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः । वा पादान्तत्वसौ स्वक्त्रो ज्योऽन्वी नात्रिको लृजु ॥” इति । अस्याद्य नारायणभट्टसम्यक्तो यथा,—“असौ वर्णं ग् गुरुर्ज्ञेयः । कोऽसावित्यपेक्षायाभात्, सानुस्वार इति ।—अनुस्वारेण युक्तं अ कम् इत्यादि, विसर्गान्तं अ क इत्यादि, दीर्घं आकार इत्यादि इदं ज्ञतव्याप्यलक्षणम् । युक्तपरं युक्तं सयुक्तं परं यत्नं स सद्योगे परमूते यं पूर्वं सोऽपि गुरुरित्यर्थः । यथा विश्वरिव्यादौ विशब्दादि पादान्ते श्लोकचरणान्ते अनुवर्त्तमानो लघुर्गुरुर्वा भवति, लघ्वपेक्षिते लघुकार्ये गुरावपेक्षिते गुरुकार्ये करोतीत्यर्थः । अत्रैव व्यवस्थितविकल्पः, तेन “अथ वासवस्य वचनेन” इत्यादौ उद्गतादिपादान्तस्य लघुत्वैव । “तस्मात्सुरन्यासपवित्रपाशुम्” इत्यादौ च गुरुत्वैव । अन्ये पूर्वोक्तेभ्यः सानुस्वारादिभ्यः अन्ये ल् लघु । कोऽसावन्त्यः नात्रिकं माचाद्यपि, एतेन गुरोर्विसर्गान्तस्युक्तं भवति” इति । स च गुरु वक्त्रप्रसाररेखाऽङ्गनसमये नागदन्तसमाकारं वक्त्ररेखं (५) लेख्यं, लघुश्च लृजु सरलरेखाकारं (—) काव्यः । तथा चोक्तं वाणीभूषणे,—“गुरुस्तु द्विकलप्रोक्तं नागदन्तसमाकृतम् । लघुस्तदन्त्यं सुहोऽसावेकमात्रं प्रकीर्तितम् ॥” इति । पादान्तलघोर्वैकल्पिकगुरुत्वविधाने दोषः प्रदृश्यः शिष्याणामिच्छया इति यदुक्तं तदप्यनुपपन्नमिति दर्शयति, इत्युक्तेरिति ।—इत्युक्ते एवविषयवचनस्य सत्त्वात् इच्छया

“ननु पादान्ते वर्त्तमानस्य ऋक्स्य पाणिनिना गुरुसज्ञा न कृता । तेनोक्तं,—“संयोगे गुरु” (१।४।११ पा०) “दीर्घञ्” (१।४।१२ पा०) इति । नायं संयोगादिर्न च दीर्घ । तस्मात् ‘गन्ते’ इति सूत्रमयुक्तम् ।” अत्रोच्यते,—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसज्ञा कृता । “गुरोश्च हल.” (३।३।१०३ पा०) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् कुण्डा हुण्डेत्यादौ, ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्येवमादिषु “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ” (३।१।३६ पा०) इति सूत्रेषाम्-प्रत्ययश्च । पादान्ते वर्त्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेशे पाणिनेः प्रयोजनमेव नास्ति । किञ्च, अनुस्वारादिपूर्वस्य वर्णस्य वन घट् सम्प्रदित्यादौ स्थितस्य गुरुसज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावताऽन्वैरपि न कर्त्तव्या ? तस्मात् सूत्रमिदं “गन्ते” इति । गप्रदेशा “गावन्त आपीड” (पि० सू० ५ अ० २१ सू०) इत्येवमादयः । (ज)

गुरुत्व लघुत्वञ्च नीपपद्यते, कस्येच्छा इति निश्चेतुमशक्यत्वात् इति भावः । एतेन पादान्तलघोर्गुरुत्वम् उल्लर्गसिद्धम् अपवादविषयादतरत्र, न तु वैकल्पिकमिति इत्तिकारामिप्रायः, परन्तु मतमेतत् नारायणभट्टादिभिः दूषितं न सम्भवत्यतश्च इति । द्वितीयचतुर्थपादविषयं ह्येतत् वसन्ततिङ्गकादौ दीर्घे ह्रस्वसि तु केवलं प्रथमतोय-पादविषयमिति आलङ्कारिका ।

(ज) इदानीं मतान्तरमुपन्यस्यति,—अन्ये लिखति । किमिति तदेवाह,—नन्विति । तेन कस्य गुरुसज्ञा कृता ? इत्याह, तेनेति ।—“संयोगे गुरु” “दीर्घञ्” इति सूत्रप्रथम् । अनपौरथ्य —संयोगे परे ऋक्स्यनञ्चर गुरुसज्ञा भवति, यथा—कुण्डा शिञ्जा इत्यादि । दीर्घञ्चाञ्चर गुरुसज्ञा भवति, यथा—ईहाञ्चक्रे ऊहाञ्चक्रे इत्यादि । अथ पादान्तस्थऋक्स्य । तस्मात् पाणिनिमतविरुद्धत्वात् । अधोच्यते दूषण-स्यैतस्य उद्धारं लिखते । पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं व्याकरणश्लोकेऽप्यस्य नाथ, स्वप्रयोजनानुसारेण तेन गुरुसज्ञा विहितता, एतद्व्यतिरिक्तस्यैव गुरुसज्ञा न भवति इति तु नोक्तमिति भावः । तत्रप्रयोजनमेव दर्शयति, गुरोश्चेति ।—“गुरोश्च हल” इति सूत्रे हलन्तो यो घातुर्गुरुमान् तस्य स्त्रियामकारप्रत्ययी भवति, इत्यनेन कुण्डा हुण्डा इत्यादौ च प्रत्ययविधानार्थं, तथा “इजादेश्च

ध्रादिपरः ॥ ११ ॥

ध्र इति व्यञ्जनसयोगस्योपलक्षणम् । ध्र आदिर्येषा ते ध्रादयः । आदिपदेन विसर्जनीयानुस्वारजिह्वामूलीयोपधानीयाना ग्रहणम् । ध्रादयः परे यस्मात् स ध्रादिपर । ततश्चाय सूत्रार्थः,—व्यञ्जनसयोगात् पूर्वस्य ऋस्वस्यानुस्वारविसर्जनोय-जिह्वामूलीयोपधानीयेभ्यश्च गुरुसञ्जाऽतिदिश्यते । (ट)

हे ॥ १२ ॥

ग इत्यनुवर्त्तते । हे इति हिमात्पोपलक्षणार्थम् । ततश्चाय सूत्रार्थः,—हिमात्रस्य दोर्घस्य गसञ्जा क्रियते । (ठ)

गुरुमतीऽऽरुच्छ ” इत्यादियो धातुगुरुमान् ऋच्छतिवजित तस्मात् लिटि परे ऋम् प्रत्ययो भवति इहाचक्रे ऊहाचक्रे इत्यादौ “इह चेष्टागम” “ऊह वितर्के” इति धातो लिटि ऋम् विधानायमेव पाणिनिना गुरुसञ्जा कृता इति बोद्धव्यम् । प्रयोजनभावात् पाणिनिना लघोर्गुरुत्वविधानेन कृतमित्येवाह, पादान्ते इति ।—प्रयोजनमेव नास्ति, स्वयन्व्यस्य श्लोकपत्वाभावात् इत्याशयः । पदान्तरं दर्शयितुमाह, किञ्चेति ।—अनुस्वारादिपूर्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयप्रभृतीनां प्राग्वर्तिनं वणस्य, आदिपदात् विसर्जनीयं ह्रस्वादिर्ग्रहणम् । किमित्यादि ।—एतावता कारणेन किमन्यैरपि स्वप्रयोजनानुसारतः गुरुसञ्जा न कर्तुं शक्यते इति तात्पर्यम् । तस्मात् स्वप्रयोजनानुसारेण परिभाषायां कर्तुं शक्यत्वादेव इत्यथ । इदानीं गसञ्जायां प्रयोजनं प्रदर्शयते गप्रदेशा इति ।—गावन्त आपीड इत्येव मादय आपीडनामके षष्ठभेदे अवसाने गहयस्य विधानात् । अत्र पदचतुर्दशपदस्य भेदान्निर्दिष्टस्य आपीडस्य प्रतिपादनेन अवसानवर्णनस्यतिरिक्तानां वचानां ऋस्वस्वरवत्त्वं वेदितव्यम्, तस्य पदचतुर्दशनामकषष्ठस्य प्रकारभेदत्वेन “गावन्त आपीड” इति सूत्रे इतिकारेण व्याख्यातत्वात् ।

(ट) प्रादौति ।—व्यञ्जनसयोगस्य सयुक्तव्यञ्जनवर्णनावस्य उपलक्षणं स्वस्य खेतरेष्व च अग्रहृत्स्वाथया लक्षणया बोधकशब्दः, एतेन सयुक्तवचानामनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधानीयानाञ्च पूर्वस्थितं लघुरपि गुरुसञ्जात्वेनातिदिश्यते ।

(ठ) हे इति ।—ग इत्यनुवर्त्तते, “गले” इति सूत्रादिति शेषः । हिमात्पोप

लौ सः ॥ १३ ॥

स इति ग-कारस्य परामर्शः । स ग-कारो हिमात्रो द्वौ लघू
कृत्वा गणयितव्यः । (ङ)

ग्लौ ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यत्र विशेषान्तरं न
श्रूयते तत्र ग्लौवित्प्रपत्तिश्चेत् । “गायत्र्या वसवः” (पि० सू०
३३० ३२०) इत्येवमादिवत् भ्रुतेनेह व्यवहारो नास्ति । (ट)

लक्षणार्थे हे मात्रे यस्य तस्य उपलक्षणार्थे लक्षणया शक्त्या सूत्रोपागौ हे शब्द
हिमात्रता बोधयतीत्यर्थः, एतेन मात्रावृत्ते हिमात्रस्य अक्षरस्य गुरुसज्ञा विहितता
तथा अनुस्वारविसञ्जनीयजिह्वामूलीयोपसानीयानामपि हिमात्रत्वात् गुरुत्वमिति
प्रतिपादितम् ।

(ङ) लौ इति ।—तच्छब्दनिष्पन्नस्य स शब्दस्य पूर्ववस्तुपरामर्शित्वात्तत्र
मण्डूकप्रुतित्वायेन पूर्वतो गकार अनुवत्तनीय इत्याह,—ग कारस्येति । स ग कार
यत्र हिमात्र मावाहयात्मक, मावाहृत्ते द्वौ लघू कृत्वा गणयितव्य, एकस्मिन्
गुरौ हे मात्रे भवत इति भावः । मात्रावृत्तपरिचानार्थं तथा “गन्ता दिर्वसवो”
(पि० सू० ४३० ४२०) इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे लघुद्वयमेलनेन एकगुरुत्वविधानार्थं
चेदभवगतव्यम् ।

(ट) ग्लौ इति ।—आशास्त्रपरिसमाप्ते कृन्त शास्त्रपरिसमाप्तिं यावत् । ग्लौ
गद्य लक्ष्यं तौ, पूर्वोक्तौ गुरुलघू इत्यर्थः, इतः परमस्मिन् शास्त्रे यत्र विशेषविधिनास्ति
तत्र ग्लौ इति अधिकृतौ वेदितव्यौ । “गायत्र्या वसवः” इत्येवमादिवत् इत्यादि-
वैदिकच्छन्दसूत्रेषु इव इह अस्मिन् कृन्त शास्त्रे भ्रुतेन त्रिमात्रस्वरैण व्यवहारो नास्ति,
वैदिकच्छन्दसा स्वरगतगुरुलघुव्यवस्था यथा नास्ति तथा इहापि भ्रुतेन व्यवहार
नास्तीत्यभिप्रायः । प्रयोजनमस्य “आसुरी पञ्चदश” (पि० सू० २३० ४००)
इत्यत्र हलायुधेन दर्शितं यथा,—“तानि चाक्षराणि ग्लौ इत्यधिकारान्
गुरुणि लघूनि च यथासम्भव द्रष्टव्यानि” इति । आसुरीगायत्र्या, पञ्चदशाक्षरा-
त्मकत्वस्यैवाभिहितत्वाद्गुरुविधानाभावात्, ततश्च विशेषविधानमन्तरैणास्य सूत्रस्याव-
सर इति भावः । एतेन गुरुलघुव्यवस्थायाः क्वचित् सप्रयोजीकारणपरत्वं क्वचिन्

पात्तिकत्वञ्च सूचितम् । केचित्तद्वयं “प्रज्ञे वा” इति सूत्रमङ्गीकुर्वन्ति, किन्तु इत्यादिभ्यं प्रत्याख्यातमिति नाम्नाभिरपि तत्र प्रदर्शितम् ; तथाऽपि बहुषु कर्त्तव्येतिषु छन्दोयन्त्रेषु च गुर्वधरस्य लघुत्वनिदाहरणदशनात् ग्लौ इति मूर्धं प्रज्ञे वा इति सूत्रस्य उपलक्षणत्वेनावश्यमेव स्वीकरणीयमिति सुधीर्भविष्याव्यम् । तथा चोक्तं छन्दोमञ्जरीयां,—“प्रज्ञे वेति पुनः पिङ्गलमुनेर्विकल्पविधायकं सूत्रम्” इति । प्रज्ञेच्छेदं प्रज्ञेच्छेदं च परे पूर्ववर्णस्य लघुता स्यादित्यभिप्रायः । तथा प्राक्ततपिङ्गलिऽपि,— “कल्पवि संयुक्तपरी वयो लङ् ङोइ दंसयेण जडा । परिज्ञसद चित्तधिर्जं तद्विषयककल्पवि निम्बुत्तम् ॥” इति । अस्य संस्कृतं यथा—“कुत्रापि संयुक्तपरी वयो लघुर्भवति दर्शनेन यथा । परिस्वल्नति चित्तधैर्यं तरुणीकटाचे निर्हत्तम् ॥” इति । कुत्रचित् स्थले दर्शनेन लक्ष्यानुरोधेन संयुक्तः परी यस्य तादृशः पूर्वा वयोः लघु- रिव भवति । तरुणीकटाचे सत्यं चित्तधैर्यं परिस्वल्नति । अत्र ‘ङ’ इत्यस्य संयुक्त- परस्वापेक्षया पूर्वस्य ‘रि’ इति गुरोर्लघुत्वम् इति चाभ्यासः । अन्यच्च तत्रैव,—“इङ्- कारा विद्वज्जुषा ए-भौ सुडा अ वणमिलिषा वि लङ् । र-ङ संजयतेजीए परे असेसं पि सविहासम् ॥” इति । अस्य संस्कृतं यथा,—“इकारइकारौ विन्दुयुतौ ए-भौ सुडौ च वर्णमिलितावपि लघु । रेफइकारौ व्यञ्जनसंयोगे परे अशेषमपि सविभाषम् ॥” इति । अस्य व्याख्या यथा—इकारइकारौ विन्दुयुतौ तथा एकारौकारौ च सुडौ एकलौ वर्णमिलितौ च तथैव रेफइकारावपि व्यञ्जनेन सङ् संयुक्ता अपि सर्वे गुरवोऽपि विकल्पेन क्वचिन्नघवी भवन्तीत्यर्थः । तथा वाणीभूषणे,—“संयुक्तपूर्वोऽपि लघुः क्वचित् स्यात् वर्णस्तु प्रज्ञादिगतौ विभाषा । ए-भौ क्वचित् प्राक्ततके लघुः नः इही तथा विन्दुयुतौ पठित्वा ॥” इति । एवं छन्दोदीपके,—“सागुस्वारश्च दीर्घश्च सविसर्गो गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च वा प्रज्ञेऽपि तथा मतः ॥” इति । तथा च कुमारसम्भवे,—“गृहीतप्रत्यङ्गननौयवस्त्वा” इत्यत्र प्रज्ञेच्छेदे परे तकारस्य, तथा “प्राप्य नामिङ्गदनञ्जनमाशु” “तत्र ऋथाऽपिङ्गथो मन ऋीरभृत्” इत्यादौ च प्रज्ञेच्छेदे परे भ-व-प-मकाराणां लघुता दृष्टा । प्र-ङ् संयोगपूर्वस्थितस्य वैकल्पिकलघुत्वं चन्द्रशेखरेणाप्युक्तं यथा,—“रेफइकारव्यञ्जनसंयोगात् पूर्व संस्थितस्य भवेत् । वैकल्पिकं लघुत्वं वर्णस्त्रोदाहरन्ति विद्वांसः ॥ जयति प्रदीपितकामो मन मानसङ्गदनिमज्जनान्नित्यम् ॥” इति । अत्र “जयति” “मानस” इत्यत्र ति-स- इत्येतयोः प्र-ङ् संयोगात् पूर्वयोरपि लघुत्वं यथाऽवस्थितं, तेन आख्याया गणो भङ्गी न स्यात् । एवं “भटिति प्रविश वेहं ना वहिस्सिष्ठ कान्ते !” इति शृङ्गार- तिलकश्रीकेऽपि न छन्दोभङ्गप्रसङ्गः इति । अन्ये तु “संयोगमात्रे परभूते लघुत्वम्

अष्टौ वसव इति ॥ १५ ॥

अत्र शास्त्रे वसव इत्युच्यमाने अष्टसङ्ख्योपलक्षिता गुरुलघु-
स्वरूपा वर्णा गृह्यन्ते । लौकिकप्रसिद्धोपलक्षणार्थमिदं सूत्रम् ।
तेन चतुर्णां समुद्रा पञ्चानामिन्द्रियाणि इत्येवमादयः सञ्जा-
विशेषा लौकिकेभ्यः प्रत्येतव्याः । इतिकारोऽध्यायसमाप्ति-
सूचकः । (ण)

इह ध्यादोनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते—अध्ययनाद्धी-
र्भवति । यस्य धीस्तस्य श्री, बुद्धिपूर्वकत्वात् विभूतः ।
यस्य श्रीस्तस्य स्त्री, अर्थमूलकत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । “वरा सा”
(पि० सू० १३० २सू०) इत्यनेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां
बुद्धेरूपायस्य माहात्म्यं दर्शयति । तथा चोक्तम्,—

“अर्द्धाङ्गलपरीणाहजिह्वाग्रायासभीरवः ।
सर्वाङ्गीणपरिल्लेशमबुधा कर्म कुर्वते ॥”

अतीवप्रयत्नतया” इत्याहुः । अत एव सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्तं,—“यदा तीव्रप्रयत्नेन
सयोगादेरगौरवम् । न च्छन्दीमङ्ग इत्याहुस्तदा दीपाय सूर्यः ॥” इति । तथा च
रामायणे,—“कृतायाश्च कृतार्थानां निचाया न भवन्ति ये । तान्मृतानपि कन्यादा कृत
घ्राज्ञीपमुञ्जते ॥” इति । तीव्रप्रयत्ने तु गुरुतैव “अथ प्रजानामधिप प्रभाते” इत्यादौ ।
एव प्राकृतपिङ्गलेऽपि,—“अह दीप्तो विश्वं बन्धो लङ्घ जीह्वी पठइ सो नि लङ्घ ।
बन्धो वि तुरिभपटिभो दीप्तिषि वि पक्क जाणेहु ॥” इति । सञ्ज्ञतं यथा,—“यदि
दीर्घमपि वर्षं लघु जिह्वा पठति सोऽपि लघुः । वर्षी (वर्षा) अपि त्वरितपठितौ
हौ त्रयो वा एक जानीत ॥” इति । अस्याथ यथा—यदि दीर्घमपि गुरुमपि वर्षं लघु
कृत्वा जिह्वा पठति तदा त वर्षं लघु जानीत । किञ्च वर्षी त्वरितपठितौ (वर्षा
त्वरितपठिता वा) हौ वा त्रयो वा एक एव वर्षं इति जानीत इति ।

(ण) लघुगुरुसंज्ञालक्षणान्वभिधाय साम्प्रतं लौकव्यवहारतो वच्चादि-
साङ्केतिकवर्णबोधाय सञ्ज्ञान्तरमाह,—अष्टाविति । लौकिकेभ्य इति ।—यथा लौकिके
चन्द्रपदायस्त्रैकत्वात् चन्द्रशब्द एकसङ्ख्याया पञ्चशब्द द्विसङ्ख्याया समुद्रशब्द चतु
सङ्ख्याया वर्त्तते तथा वसुशब्दोऽपि अष्टसङ्ख्यायामित्यभिधाय । वक्त्रि वेद शर ऋतु
ऋषिप्रभृतयोऽप्येवमवगन्त्या ।

तत्राऽऽह शिष्यः,—“का गुहा ?” (पि० सू० १ अ० ३ सू०)
 गुहाशब्दं स्थानवाचकं । का गुहा यत्रासौ तिष्ठति ?
 उपाध्यायो ब्रूते,—“वसुधा” (पि० सू० १ अ० ४ सू०)
 पृथिव्या लभ्यते धीर्नात्र विषादः कर्त्तव्यः । पुनरप्याह
 शिष्यः,—“सा ते क्व ?” (पि० सू० १ अ० ५ सू०) सा
 धीस्त्वयोपदिष्टा पृथिव्या क्व स्थितेन लभ्यते ? गुरुराह,—
 “गृहे” (पि० सू० १ अ० ६ सू०) । पुनरप्याह शिष्यः,—
 “कदा स. ?” (पि० सू० १ अ० ७ सू०) स गृहस्थं पुरुषं कदा
 कस्मिन् काले तां धियं प्राप्नोति ? अत्रोत्तरं,—“घ्रादिपरं”
 (पि० सू० १ अ० ११ सू०) धारणार्थावबोधपरोऽसौ यदा
 स्यात्तदा धियं लभते । भूयोऽपि प्रश्नः,—“किं वद ?” (पि० सू०
 १ अ० १२ सू०) किं कुर्वन्सौ तां धियं लभते तत् वद ? तत्रोत्तरं,
 —“न हसन्” (पि० सू० १ अ० १३ सू०) हासादिचापल्यम-
 कुर्वाणस्तां धियं लभते इत्यर्थः । (त)

इति महद्दलाशुभकृतायां कन्दोहत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(त) “धौ श्री स्त्री म्” इत्यादिगणाष्टकेन मादिगणानामुदाहरणमात्रं न
 कविना निरूपितम्, अथश्रीधात् प्रयोजनान्तरमपि वक्तव्यं एतदेव दृश्यते
 गुरुशिष्यश्रीरुक्तिप्रत्युक्तिमाश्रित्य सूत्रार्थमाह, इत्यादि ।—धिया श्री तया च स्त्री, यथा
 धिया श्रीभवति सा धी बुद्धिं वरा श्रेष्ठा । बुद्धिनाहात्म्यं वैधर्म्येण दर्शयतुमाह,
 अहं इत्यादि ।—पञ्चाङ्गुलं अङ्गुल्यङ्गपरिमितं परीणाह ।वशात्ता यस्य तादृशस्य
 जिह्वायस्य रसनायप्रदेशस्य आयासे क्लेशप्रदाने भीरव भीता शास्त्राय
 पय्यालोचनविरता इत्यर्थः, अथुधाः मूखाः, सवाङ्गीणपरिक्लेशं सर्वतः पीडाप्रद
 भारवहनादिरूपं, क्रमं काथ्यं, कुर्वन्ते सम्पादयन्ति । अस्मै धी । वसुधा
 पृथिवी, पृथिव्यानिव सङ्कृष्या सन्धवात् सा धीलभ्यते अतस्त्वया विषादं न काथ्य
 इत्यभिप्रायः । हासादिचापल्यमिति ।—चञ्चलतायां तादृशवद्वुद्गमप्रतिकूलत्वादिनां
 भावः, एतन् सुबुद्धिरिव सर्वविभवप्राप्तेर्भूलमिति महद्विषां दार्शतम्, नोपय कन्दो
 मूलक इति मत्वा मनाशुभकृता इत्यभिप्रायः सूचितः ।

इति प्रथमाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

छन्दः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्ते । इत ऊर्द्धं यत् वक्ष्यामः
छन्दस्तत्रोपतिष्ठते । छन्द शब्देनाक्षरसङ्क्रावच्छन्दोऽत्राभि-
धीयते । (क)

(क) इदानीं वैदिकच्छन्दसा सम्यक् परिज्ञानार्थं गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसाम्
आर्षादिभेदनिर्णयार्थं महर्षिं पिङ्गलाचार्यं तत्तत्तत्तत्तानि विधास्यन्
द्वितीयाध्याये छन्दोऽधिकारमाह, छन्द इति ।—अथमधिकारं छन्दोऽधिकारं ।
आशास्त्रपरिसमाप्ते एतच्छन्दशास्त्रपरिसमाप्तिं यावत् । इत ऊर्द्धं अत पर
यद्वक्ष्याम तत्र छन्द उपतिष्ठते छन्द इत्यधिकारं वेदितव्यं इत्यर्थः । कादयन्ति
सन्नाप वारयन्ति इति छन्द, तथा चोक्तं—“कादयन्ति ह वा एन छन्दासि
पापकर्मणः” इति । छदिधातोरसि चिडम् । मात्रादिउच्यन्तरव्यावर्तनायाह,—
छन्द शब्देनेति । अथ वैदिकप्रकरणे, वैदिकप्रकरणे एतत् सूत्रमारभ्य चतुर्थाध्यायस्य
सप्तमसूत्रपयन्तं बोद्धव्यम् । अक्षरसङ्क्रावत् अक्षरसङ्क्रावत् छन्द अभिधीयते
निर्णीयते, एतेनाथ प्रकरणे मात्रागणयो व्यवस्था नास्तीति सूचितम् । अत्रेदमवगन्तव्यं
यत्—कतिचित् पुस्तकेषु द्वितीयाध्यायस्यादौ तत्रभवान् महर्षिं पिङ्गलाचार्यं
स्वरव्यञ्जनदग्धाक्षरगणमित्त्रामित्त्रयोगफलपरिज्ञानाय परिभाषाप्रकरणं चतुर्दश
सूत्रनिबन्धनकार्षीदिति परिदृश्यते । इत्यायुधेन पुनस्तानि न व्याख्यातानि,
अथसङ्कलनित्त्रिभिरपि तत् एव प्रत्याख्यातानि, अस्माभिस्तु तेषामतीवोपधीगित्त्रादवश्य-
द्भातव्यतया दुरुहस्यलानां सङ्घिप्तव्याख्यानसहितान्यत्र सन्निवेश्यन्ते । “सम्पत्तिरवर्णान्”
॥ १ ॥ यस्यादौ पद्यादौ वा अवचप्रयोगात् सम्पत्तिर्भवति, यथा “अस्त्युत्तरस्या दिशि
देवतात्मा” इति कुमारे । “धनलाभ इवणात्” ॥ २ ॥ “अख्यातिकृकारात्” ॥३॥
“वपूर्वात् ऋकारात् हेव” ॥४॥ “सौख्यनेचाम” ॥५॥ “वर्गान्त्वर्जं प्रयोगात्” ॥६॥
वगन्त्वर्जानां छ ज च न-न-शून्यानाम् एषा प्रयोगात् कवे सौख्यलाभ इति बोध्यम् ।
“भ र व-ह ल वर्जं च” ॥ ७ ॥ भ र व ह-ल-वर्जितादेव प्रयोगात् इति पूर्वेषामन्य ।
“दग्धाक्षरवर्जम्” ॥ ८ ॥ दग्धाक्षरवर्जमिति स्वरमात्रोपलक्षणम्, न केवलमेषामिदं

इत्यवगन्तव्यम् । “शिवे यथेष्टलाभ ” ॥ १॥ ग्रन्थादौ पद्यादौ वा दग्धाक्षरभिन्नानामक्षराणां प्रथोमे प्रथोक्त्यथेष्टलाभो भवेत् । अत्र दग्धादग्धाक्षरभेदज्ञानाय “क खो गो घञ् खञ्जीम्” इत्यादिना “धी शी स्त्री म्” इति सूत्रस्य टीकायामुक्तं भागङ्गप्रणीतपद्यव्य द्रष्टव्यम् । श्लोकवधेनानेन फलवारा दग्धादग्धाक्षरभेदोऽवगन्तव्य, तथा च शुभफलानि चदग्धानि अशुभफलानि दग्धानीति स्पष्टम् । अनुस्वारविसर्ग लुकाराणामपि फल तत्रैव द्रष्टव्यम् । “म य-भ न-प्रयोगात् कौर्त्ति” ॥ १० ॥ ग्रन्थादौ पद्यादौ वा मगण-यगण भगण नगणानां प्रयोगात् प्रयाक्तु कौत्तिभवति । “धी शी स्त्री म्” इति सूत्रस्य टीकायामस्य प्रमाथान्तराणि परिदर्शितानि । “अनिष्ट शिवे” ॥ ११ ॥ पूर्वोक्तावशिष्टेषु रगण सगण तगण जगणेषु प्रथमतः प्रयुज्यमानेषु कवेरनिष्टमेव भवति । “मिन्नानिप्रयोगात्” ॥ १२ ॥ पूर्वोक्तं सूत्रयां प्रतिप्रसवार्थमिदम् । गणेषु मिन्नानिप्रयोगवशात् फलोत्पत्ति कल्पनीया । तद्विभागाय वक्ष्यमाणसूत्रव्यवहारतार । “नो तौ” ॥ १३ ॥ मय नय को, तौ मगण नगणौ एव मिते इत्यभिप्राय । प्रसङ्गात्त्र भगणादौनामपि स्वल्पमुच्यते, यथा—भगण यगणौ भ्रूयौ । जगण रगणौ उदासीनौ । तगण सगणौ नीचौ । “थी जौ त्थो योगयोगाभ्याम्” ॥ १४ ॥ भय जर तस गणा परस्पर योगयोगभेदेन यभाशुभफलप्रदा ज्ञेया । तत्र मित्रयोर्गो घनम् । मित्रभ्रूययोर्गो स्त्र्यम् । मित्रोदासीनयोर्गो शून्यम् । मित्रनौचयोर्गो कलङ्क । केवलभ्रूययोर्गो दूरगमनम् । केवलोदासीनयोर्गो दारिद्र्यम् । केवलनौचयोर्गो मरणम् । तथा चोक्तं प्राकृतपिङ्गले,—“मगण षगण दुइ मित्त हो भगण यगण हो भिन्न । उभासीण जत दुभद गण भवतिदृष्ट परि णिञ्च ॥” सञ्ज्ञत यथा—“मगण नगणौ द्वौ मित्रे भवत भगण यगणौ भवती भ्रूयौ । उदासीनौ ज तौ द्वौ गणाववशिष्टावरी नित्यम् ॥” इति । तथा वाणीभूषणेऽपि,—“मैत्र नगण-नगणधीयगण भगणधीय भ्रूयता भवति । शौदासीन्य ज तगणयोररिभाव सगण-रगणयोर्दित ॥” इति । एतथा फलान्यपि सूत्राथथ कथितानि प्राकृतपिङ्गले यथा,—“मगण रिद्धि धिरकञ्ज यगण सुद्ध सपथ दिञ्जइ रगण मरण सपलइ सगण सद्धवास वसिञ्जइ । तगण मुषफल कद्धइ जगण खरकिरण विसेसइ भगण ठवइ मगलइ सुकइपिगल परिभासइ ॥ जत कव्व गाह् दोहइ सुणहु षमण होइ पढ्मकखरहि । तसु षड्दि वुद्धि सव्वै पुरहि रण राउल्ल दुत्तर तरइ ॥” इति । “मगण षड्दि स्थिरकार्यं यगण सुद्ध म्प्यट ददाति रगणो मरणं सन्धादयति सगण सद्धवासाहिवासयति । तगण शून्यं फलं कथयति, जगण खरकिरणान् विशिषयति, भगण, स्थापयति नञ्फलानि सुकवि

अथ गायत्र्याधिकारः ।

गायत्री ॥ २ ॥

अधिकारोऽयमाहाटशसूत्रपरिसमाप्ते । “तान्नुष्णिक”
(पि० सू० २अ० १४ सू०) इत्यादिसूत्रात् प्राक् यदुच्यते
छन्दसूत्रं गायत्रीसूत्रं वेदितव्यम् । (ख)

पिङ्गल परिभाषते ॥ यावत् काव्यं गाथा दोहा श्रूयते नगण्यो भवति प्रथमाक्षरं ।
तदा ऋद्धिर्बुद्धिं सर्वमपि स्फुरति रथ राजकुल दुस्तर तरति ॥” इति ।

(ख) अथ “तन्नुष्णिकाशौक्लोमथी गायत्री च त्वचो विभो । त्रिष्टुप् मासान्
स्मृतोऽनुष्टुब्जगव्यस्य प्रजापते ॥ मज्जात पङ्क्तिरुत्पन्ना इहती प्राणतोऽभवत् ॥”
इत्यन्त्या गायत्र्यादिषु शब्दत्रयण चवयवभूतेषु सप्तसु वैदिकच्छन्दसु
गायत्र्या एव सर्ववेदसाररूपतया ब्रह्मज्ञानहारतया द्विजोत्तमत्वहेतुतया च
अभ्यर्हितत्वम्, तथा च—“गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा रामन्य जगत्या
वैश्वम्” इति श्रुतिः । तथा “जन्मना जायते विप्र संस्कारात् द्विज
सन्धने” इत्यनेन द्विजोत्तमाना द्वितीय जन्म गायत्रीनिमित्तमत प्रधाना
गायत्री । तथा “सा हेषा गयोऽन्ते प्राणा वै गया” इति इहदारण्यकब्राह्मण-
वाक्येन तथा “उते प्राणा वागादथ वै गया शब्दकरणात्” इति शाङ्करभाष्याच्च
गयशब्दस्य प्राणार्थतया, तथा “प्रयोक्तव्यव्याणात् गायत्री नान्येषां छन्दसा
प्रयोक्तव्यव्याणसामर्थ्ये प्राणात्मभूता सा, सर्वच्छन्दसा चात्मा प्राण” इति शाङ्कर-
भाष्योक्तव्युत्पत्त्या, तथा “गायत्रीष्वेव वेदाश्च तुल्यया समतोषयन् । वेदा एकत्र
साङ्गास्तु गायत्री चैकत स्थिता ॥ सारभूतास्तु वेदानां शुद्धीपनिषदो मता । ताभ्य
सारस्तु गायत्री तिस्वी व्याहृतयस्तथा ॥ गायत्र्या पटमहंतु ऋषीऽहहश्च एव वा ।
ब्रह्महत्या सुरापान गुरुद्वाराभिनर्षणम् ॥ अस्मान्त् दृष्कृत सर्वे पुनातीत्याह वै मनु ॥”
इति याज्ञवल्क्योक्त्या च गायत्र्या एव प्राधान्यस्य सर्वथा सुव्यक्तत्वात् प्रथमं गायत्र्याधि-
कारमाह,—गायत्रीति । आहाटशसूत्रपरिसमाप्ते इत आरभ्य हाटशसूत्रपरिसमाप्ति
यावत्, तेन “जन्मादासुरी” (२।१३ पि०) इति त्रयोदशसूत्रपद्यस्य गायत्र्याधि-
कार इति निष्कर्षः । एतदेव स्फुटयितुमाह,—तान्नुष्णिकिति । अत्रेदं वक्तव्यं—यद्यपि
सूक्तप्रमाणज्ञात यौगक्या मन्त्रभेदबोधकस्यैव गायत्रीशब्दस्य प्राधान्यं प्रति
संप्रत्यक्षं भवितुमर्हति, न छन्दोबोधकस्य चतुर्वैश्वदेवचारात्मकस्य गायत्रीशब्दस्य,

द्वैत्यैकम् ॥ ३ ॥

एकाक्षर छन्दो देवीगायत्रीति सञ्जायते । तत्रायं प्रदर्शनो-
पाय,—चतुरङ्गक्रोडायामिव चतुषष्टिकोष्ठान् लिखित्वा,
तत्र द्वितीयाया पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे देवीशब्दं विन्यसेत्
सञ्ज्ञाञ्जापनार्थं, द्वितीये एकसङ्ख्याकमङ्गं विन्यसेत् । (ग)

तथाऽपि मन्त्रात्मिकाया गायत्र्या चतुर्विंशत्यक्षरात्मकत्वेन गायत्रीच्छन्दोनिबद्धत्वात्
अभेदविवक्षया छन्दस्यपि उक्तप्रमाणांनानुपन्यासो न विरुध्यते । किञ्च, छन्दो-
बाधकस्य गायत्रीशब्दस्य निरुक्तिरपि एतन्नेवाद्यै प्रकारान्तरेण समश्रयते, यथा—
“गायत्री गायते स्तुतिक्रमण” (३।२ देव० ब्रा०) । सायनभाष्य—“ये शब्दे, शब्द-
रूपेण, गायति स्तौति प्रकाशयति देवतानिति गायत्री । अथ ब्राह्मणप्रदर्शनेनैव
प्रकारान्तरेण निर्वचनं दर्शयति”—“गायत्री सुखाद्दुदपतदिति इ ब्राह्मणम्” (१।३
देव० ब्रा०) । सायनभाष्य—“गायत वेदजात शब्दवत् प्रजापतसुखात् एषा
वेदसारभूता उदपतत् उदगच्छत्, तत अतोऽपि गायत्रीत्यर्थ । अत्रैव गायत्रीविद्याया
प्रकारान्तरेण निरुक्तौ गायत्रीशब्द,—गायत्रेव त्रायते पालयति च सा गायत्री ।
या वै खलु गायति च ‘इथा ससारे ना क्लिश्यत तदुच्छित्तये मामेव भजन्म’
इति स्वय शब्दयति च । तथा कुवाण दु ख्वात्मकात् ससारान् त्रायते पालयति
च सा गायत्रीति निरुच्यते इति शेष । ‘तत् यज्ञायकवेसक्याद्गायत्री नाम’
इति इन्द्रारण्यकम् । तथा च आर्षनिर्वचनमपि ‘गातार त्रायते यस्मात् गायत्री
तेन सा कृता’ इति” ।

(ग) “गायत्र्याष्टिगनुष्टुप् च इहती च प्रजापते । पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगतौ
च सप्त च्छन्दांसि तानि इ ॥” (१।६।१ छन्द० प्रा०) तथा “देवान्यपि सप्तैव”
(१।६।३ छन्द० प्रा०) इत्यादिशास्त्रात् देवीनामपि सप्तच्छन्दस्यैव आर्षादिभेदेन
अष्टविधगायत्रीषु आदौ देवीगायत्रीलक्षणमाह,—देवीति । एकाक्षरमिति ।—
एकाक्षर छन्द वेदे देवी गायत्री नाम भवेदित्यर्थ । उदाहरण यथा—“ओम्”
इति । एकाक्षरत्वादिय देवी गायत्रीति । तत्र सप्तच्छन्दसि, अथम् अथे प्रदर्शत-
कोष्ठपूर्तिरूप, प्रदर्शनोपाय सप्तच्छन्दसामचरादिपरिज्ञानपन्था । तन्नेवोपायमाह,
चतुरङ्गत्वादि ।—चतुरङ्गक्रोडाय चतुराङ्गीक्रोडायाम्, “षट्ठी कोष्ठान् समालिख्य
प्रदक्षिणक्रमेण तु । अक्षर पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरित वल्गम् । पाये । पश्चिमतः

आसुरी पञ्चदश ॥ ४ ॥

आसुरी गायत्री पञ्चदशाक्षरा । तानि चाक्षराणि “ग्लौ”
(पि० सू० १श० १४सू०) इत्यधिकारात् गुरुणि लघूनि च
यथासम्भव दृष्टव्यानि । तत्र ढतोयाया पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे
आसुरोश्च व्यवस्थाप्य द्वितीये पञ्चदशसङ्ख्याङ्क विन्यसेत् । (घ)

प्राजापत्याऽष्टौ ॥ ५ ॥

प्राजापत्या गायत्री अष्टाक्षरा भवति । यत्र क्वचिद्देष्टा-
क्षर छन्दस्तत् प्राजापत्या गायत्रीति ज्ञेयम् । तत्र चतुर्थ्या
पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे प्राजापत्याश्च व्यवस्थाप्य द्वितीये अष्ट-
सङ्ख्याङ्क लिखेत् । (ङ)

यजुषां षट् ॥ ६ ॥

यजुषा गायत्री षडक्षरा भवति । यत्र क्वचिद्देष्टे षडक्षर

पौतसुत्तरे श्यामल बलम् ॥” इति व्यासीक्तलक्षणाया ‘दावाखिलाविशेष’ इति
प्रसिद्धायां क्रीडायां निश्चय, तत्र यथा चतु षट्क्रीडान् विधाय क्रीडति, तथा
चतु षट्क्रीडान् विधाय तत्राङ्कान् विन्यसेत् । क्रीडलेखनप्रकारस्तु इतिहासप्रदर्शितो
वाचात् अग्रे दशयिष्यमाणचक्रदर्शनाच्च वेदितव्य ।

(घ) “सप्त चैवासुराण्यपि” (१६।४ सू० प्रा०) इति दर्शनादासुराण्यपि सप्तैव
कृन्दासि भवन्ति, तेष्वपि प्रधानभूतत्वात् तद्गायत्र्या लक्षणमेव प्रथमत आङ्-
आसुरीति ।—यत्र ऋग्वेदेऽपि गोविशेषविधानं नास्ति तत्रैव ‘ग्लौ’ इत्यस्यानुवर्तनात्
यथासम्भव गुरुलक्षरात्मिका पञ्चदशाक्षरा गायत्री आसुरी इति सप्त भवति ।
उदाहरणं यथा—“आपो ज्यातीरसोऽस्य तत्र भूभुव स्वरोम्” इति ।

(ङ) प्राजापत्यागायत्रीलक्षणमाङ्क, प्राजापत्येति ।—अत्रापि पूर्ववदेव सर्वे
ज्ञेयम् । “अष्टाक्षरपञ्चतीनि” (१६।१ सू० प्रा०) इति सूत्रेण तथा “प्राजापत्याऽष्ट-
वर्षिका” (२।१ प्रा० सू०) इत्युक्त्या च अष्टाक्षर छन्द वेदे प्राजापत्या गायत्रीति
कीदृशम् । तत्र उदाहरणं यथा—“ऋत सत्यस्य सत्यम्” (११।४७ वा० सू०)
इति । भाष्यं यथा—“प्राजापत्या गायत्री” इति ।

छन्दस्तत् याजुषी गायन्तीति सन्नायते । तत्र पञ्चम्या पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे याजुषीशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये षट्सङ्ख्याङ्कं लिखेत् । (च)

साम्नां द्विः ॥ ७ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिदर्शनात् करोति-
रध्याङ्गियते । तेन द्विक्रता द्विगुणिता षट्सङ्ख्या साम्ना
गायन्ती भवति । यत्र क्वचिद्देहे द्वादशाक्षरं छन्दः, तत् साम्ना
गायन्तीति सन्नायते । तत्र षष्ठ्या पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे सामशब्दं
लिखित्वा द्वितीये द्वादशमङ्ख्याङ्कं लिखेत् । (छ)

ऋचां त्रिः ॥ ८ ॥

षडित्यनुवर्त्तते । अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिः, तेन
त्रिगुणिता षट्सङ्ख्या ऋचा गायन्ती भवति । यत्र क्वचिद्दे-
ऽष्टादशाक्षरं छन्दस्तद्वत् गायन्तीति सन्नायते । तत्र सप्तम्या
पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ऋकशब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेऽष्टादशमङ्ख्याङ्कं
लिखेत् । (ज)

(च) याजुषीगायत्रीलक्षणमाह, यजुषामिति ।—स्यष्टम् । उदाहरणं यथा
—“अग्निभ्या पच्यस्व” (१८।१ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“अग्निभ्या यजु-
गायत्री” इति ।

(छ) साम्नीगायत्रीलक्षणमाह, साम्नामिति ।—षट् अनुवर्त्तते, पूर्वसूत्रादिति
शेषः । द्विरिति क्रियाया अभ्यावृत्तिदर्शनात् द्विरित्यनन्तरं कृतेति पदमध्याह्वयम्,
तेन द्विक्रता द्विगुणिता षट् द्वादश इत्यर्थः । “साम्ना द्वादश” (१६।१२ ऋ० प्रा०)
इति सूत्रेण “साम्ना स्याद्द्वादशाक्षरा” (२।२ प्रा० छ०) इति लक्षण्येन च सामगायत्र्या
द्वादशाक्षरत्वमवगन्तव्यम् । उदाहरणं यथा—“अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वङ्गराम” (११।४७
वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“आग्नेयं यजुः सामगायत्री” इति ।

(ज) आर्षीगायत्रीलक्षणमाह,—ऋषामिति । षडिति ।—इहापि पूर्ववत्
षडित्यस्य अनुवर्त्तनं, तस्य च पदस्य द्विरित्यनेनान्वयः, ततश्च त्रिगुणिता षट् षष्टादर्श

द्वौ द्वौ साम्नां वर्द्धत ॥ ९ ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । साम्ना पङ्क्तौ गायत्री द्वौ द्वौ सङ्ग्राह्यौ गृहीत्वा पूर्वात् पूर्वावर्द्धेत, यावदष्टम कोष्ठं प्राप्नोति । तत्र साम्ना पङ्क्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वर्द्धितान्यक्षराणि अङ्गेन विन्यसेत् । (भ)

त्रींस्त्रीन्चाम् ॥ १० ॥

गायत्रीत्यनुवर्त्तते । ऋचां गायत्री त्रींस्त्रीन् सङ्ग्राह्यान्

त्यथ । तथा च—“ऋचां त्रि षट्” (१६।१२ ऋ० प्रा०) इति, तथा “ऋचा-
मष्टादशाणां स्यात्” (२।२ आ० ऋ०) इति । उदाहरणं यथा—“वसवस्तां धूपयन्तु
गायत्रेण ऋत्साङ्गिरस्त” (११।६० वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“त्रीषि
ऋगायत्रा” इति ।

(भ) साम्ना द्विरित्यनेन सामगायत्रीलक्षणमभिधाय सामीषिगादीनां
स्वरूपनिर्णयार्थमाह, हाविति ।—‘गायत्री’ इति सूत्रात् गायत्री इति अनुवर्त्तते ।
क्रमेण वर्द्धितानि उत्तरोत्तरं द्वौ द्वौ कृत्वा वर्द्धितानि । एवञ्च षाडशाक्षराया
सामगायत्रा तृतीयादिकोष्ठेषु उत्तरोत्तरं द्विद्वयद्वया चतुद्वयाक्षरा साम्नी
उष्णिक् षोडशाक्षरा साम्नी अनुष्टुप्त्रिद्वयादयो बोद्धव्याः । तत्र सामीषिक्
यथा—“नमो व किरिकीभ्यो देवानां हृदयेभ्यः” (१६।४६ वा० स०) इति । भाष्यं
—“अनुष्टुप्त्रिद्वयाक्षरा सामीषिणीकमेव किरिकीभ्यः” इति । सामानुष्टुप् यथा—
“बहू केतना जुषता मुञ्जीतिर्ज्योतिषा स्वाहा” (३०।२१ वा० स०) इति ।
भाष्यं—“अन्वदेवत्ये यजुषी सामानुष्टुभौ” इति । सामहृती यथा—“रक्षीहृषी
वां बलगङ्गना उपदधामि वैष्णवी” (५।२५ वा० स०) इति । षष्टादशाक्षरा
सामहृतीयम् इति । सामपङ्क्तिर्यथा—“एष ते रुद्र भाग सङ्ग स्वसाऽम्बिकया
त जुषस्व स्वाहा” (३।५० वा० स०) इति । विश्व्यक्षरा सामपङ्क्तिरियम् इति ।
सामनिष्टुप्—“उपयाम गृहीतोऽस्यश्चिभ्यां त्वा सरस्वत्ये लेन्द्राय त्वा सूत्राण्ये”
(२०।३३ वा० स०) इति । भाष्यम्—“उपयाम यजु सामनिष्टुप्” । सामजगती
यथा—“विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन ऋत्साङ्गिरस्त” (११।६० वा०
स०) इति । भाष्यं—“तुष्यं सामजगती” इति ।

गृह्णीत्वा पूर्ववद्द्वैतं । अत्रापि ऋचा पङ्क्तौ तृतीयादिषु
कोष्ठेषु क्रमेण त्रिसङ्ख्याकं वृद्धमङ्गं स्थापयेत् । (ज)

चतुरश्वतुरः प्राजापत्यायाः ॥ ११ ॥

प्राजापत्यायाः पङ्क्तौ गायत्री चतुरश्वतुरः सङ्ख्याङ्गान्
गृह्णीत्वा वर्द्धेत । अत्रापि तृतीयादिषु कोष्ठेषु विन्यासः
पूर्ववदेव । (ट)

(ज) षाचुष्णिगादीनां स्वरूपं निरूपयन्नाह, वीनिति ।—सर्वं स्पष्टम् ।
अष्टादशाक्षराया षाच्य गायत्र्या तृतीयादिकोष्ठेषु उत्तरोपरं त्रिव्यङ्गह्रस्वा एकं
विश्रत्यक्षरा षार्ची उष्णिगित्यादयो जेयाः । तत्र षाच्यौ उष्णिक् यथा—“देवा
प्राजापत्या एत देवभ्योऽथ मेधाय प्रोक्षितं रक्षत” (२२।१६ वा० सू०) इति ।
भाष्य—“देवदेवत्यं यज ऋगुष्णिक्” इति । षार्ची अणुष्टप् यथा—“कद्रास्त्वा
कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन हृन्दसाङ्गिरस्वद्वप्रवास्यन्तरिचमसि” (११।५८ वा० सू०) इति ।
भाष्यम्—“उखादेवत्यम् षाच्यणुष्टप्” इति । षार्ची त्रष्टुती यथा—“वृद्धीष्टा
देवोर्विश्वदेव्यावती पृथिव्या सधस्थे अङ्गिरस्वत्पयन्तूखे” (११।६१ वा० सू०)
इति । भाष्यम्—“ऋगुष्टुती” इति । षार्ची पङ्क्ति यथा—“जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा
देवोर्विश्वदेव्यावती पृथिव्या सधस्थे अङ्गिरस्वत् पचन्तूखे” (११।६१ वा०
सू०) इति । भाष्य—“जनयस्त्वा ऋक्पङ्क्ति” इति । षार्ची त्रिष्टुप—
“अभि त्व देव सवितारमोखी कविकतुनक्षामि सत्यसव रत्नधामभि प्रिय
मति क्वविम्” (४।२५ वा० सू०) इति । षार्ची जगती—“वृद्धस्यतये त्वा
मन्त्रा वरुणी ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्वम्यात्र एधि मयो मन्त्र प्रतिगृहीति”
(७।४७ वा० सू०) इति ।

(ट) प्राजापत्योष्णिगादीनामक्षरसङ्ख्या दर्शयति, चतुर इति ।—स्पष्ट सर्वम् ।
“चतुर्भूय पर परम्” (१६।२ ऋ० प्रा०) तथा “वर्द्धेत प्राजापत्या चतुष्टयम्”
(२।३ षा० सू०) इत्युक्त्या च अष्टाक्षरात्त्रिसाया प्राजापत्यागाधत्रया चतुश्चतुरङ्गह्रस्वि
क्रमेण तृतीयादीं कोष्ठे प्राजापत्योष्णिगादीनां द्वादशाक्षरादित्वमित्यवगन्तव्यम् ।
तत्र प्राजापत्या उष्णिक्—“सुगव्यं नो वाजी स्वश्वं पुंसं पञ्चान्” (२।५।४५
वा० सू०) इति । प्राजापत्या अणुष्टप्—“तेजोऽसि धृक्कमन्तमायुष्या षाच्ये
पाहि” (२२।१ वा० सू०) इति । भाष्य—“प्राजापत्याणुष्टप्” इति । षोडशाक्षरं

एकैकां शेषे ॥ १२ ॥

अनुक्त शेषः । यत्र गायत्र्यां सङ्ग्राहद्विर्नीक्ता सा एकैकं सङ्ग्राहकं गृहीत्वा वर्द्धत । देवो याजुषी च शेषशब्देनोच्यते, आसुर्या विशेषाभिधानात् । तेन देवो द्वितीयादिषु कोष्ठेषु एकैकमङ्कं गृहीत्वा वर्द्धत । तथैव याजुषी । (ठ)

पादवतीयमनुष्टुप् । प्राजापत्या इहती यथा—“देवस्य त्वा सवितु प्रसवे ऽश्विनोर्वाह्व्या पूषो हस्ताभ्याम्” (२०।३ वा० स०) इति । भाष्यम्—“षाद्य प्राजापत्या इहती” इति । विश्वस्वरपादलात् प्राजापत्या इहतीति बोध्यम् । प्राजापत्या पङ्क्तिर्गथा—“होता यचदश्विनौ ह्यागस्य वपाया मेदसो जुषेता इवि-होतयंज” (२१।४१ वा० स०) इति । भाष्यम्—“वपाया प्राजापत्या पङ्क्तिश्चन्द” इति । प्राजापत्या चिष्टुप् यथा—“देवानां त्वा पन्नोर्देवोर्विश्वदेव्यावतो पृथिव्या, सषस्ये अङ्गिरस्रहृषतूखे” (११।६१ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“प्राजा-पत्या त्रिष्टुप्” इति । प्राजापत्या जगती—“अग्निमद्य होतारमद्वयौताय यजमान पचन् पक्नो पचन् पुरोडाश बध्नन्निन्द्राय ह्यागम्” (२८।२३ वा० स०) इति । भाष्यम्—“एकाधिका प्राजापत्या जगती” इति । चात्रिशदचरात्मकलादस्या अत्र एकाचराधिकत्वेन सूक्तसञ्ज्ञिकेयमिति बोध्यम् ।

(ठ) देवीना यामुषीषाञ्चोष्णिगादीना सङ्ग्राहकं त्वेषैकेन प्रतिपादयितुमाह, एकैकमिति ।—शेषे देव्या याजुष्याच्चेत्यथ, देवोयाजुषीर्विश्वस्वरपादकरणादिति भावः । तदेव स्फुटयितुमाह,—देवोत्वादि । ननु शेषशब्देन आसुर्या अपि गृह्यन्त्यथ न स्वादित्यत आह, आसुर्यामिति ।—“नसादासुरी” (२।१३ पि०) इति वक्ष्यमाण-सूत्रेण विशेषस्य क्रासस्य तत्र विधानादेव न द्विविधयकसूत्रे तस्या गृह्यणम् इति भावः । “एकोत्तराणि देवानाम्” (१६।५ ऋ० प्रा०) इत्यनेन देव्या, तथा—“गायत्र्यादि जगत्सन्तमेकद्वित्राधिकानु तत् । आर्षवत्त्वमाहारो ब्राह्मी वर्गं षडुत्तर ॥” (१६।११ ऋ० प्रा०) (“तानि ह्यन्दासि यजु-साम ऋचा गायत्र्यादि जगत्सन्तानि क्रमेण एकद्वित्राधिकानि भवन्ति, यजुषा गायत्री षडुत्तरा, उष्णिक् सप्तचरा, अनुष्टुप् अष्टचरा इत्यादि, तथा सामा गायत्री द्वादशचरा, उष्णिक् चतुर्दशचरा इत्यादि, तथा ऋचा गायत्री अष्टादशचरा, उष्णिक् एकविंशत्यचरा इत्यादि, एव सर्वत्र । तस्मादाहार तेषामनुष्टुप् सामा ह्यन्दासा समाहार आर्षवत् ऋषिकन्दीवत् द्रष्टव्यम् । स ब्राह्म ब्रह्मणोऽय वर्गं गच्छ षडुत्तरो वैदितव्यः ।)

जज्ञादासुरी ॥ १३ ॥

एकैकमित्यनुवर्तते । आसुरी गायत्री एकैकमक्षरं त्यजेत् ।
उत्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्राप्तायां ज्ञासौ विधौयते । तद्गङ्गा
क्रमेण स्थाप्या । (छ)

इत्यनेन च याजुष्या एकैकाक्षरवृद्धिविधानात् एकाक्षराया दैव्या षडक्षरा
सा च याजुष्या गायत्र्या तृतीयादिकोष्ठेषु उत्तरोत्तरमेकैकाक्षरवर्द्धनेन तत्तदुष्णिगादयो
ज्ञातव्याः, यथा—इत्राक्षरा दैव्युष्णिक समाक्षरा याजुष्युष्णिगित्यादि । तत्र दैवी
उष्णिक् यथा—“मधु मधु मधु” (३७।१३ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—
“मधु भाष्वति व्रीषि यजुषि प्राणदेवत्यानि दैव्युष्णिक् ।” इत्राक्षरत्रिपादरूपयामिति ।
दैवी अनुष्टुप् यथा—“इषे त्वा ऊर्जे त्वा” (१।१ वा० स०) इति । भाष्यं
यथा—“तत्र इषे त्वेति द्विपादस्त्राक्षरी मन्त्र, तस्य दैव्यनुष्टुप् छन्दः” इति ।
त्राक्षरपादत्वादिय दैव्यनुष्टुप् । दैवी वृद्धती यथा—“शुषदे वेट्” (१७।१२
वा० स०) इति । भाष्यं—“दैवी वृद्धती ।” दैवी पङ्क्तिर्गया—“अप्सुषदे वेट्”
(१७।१२ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“दैवी पङ्क्तिः ।” दैवी त्रिष्टुप्
यथा—“इन्द्रस्व प्रुवोऽसि” (५।३० वा० स०) इति । दैवी जगती यथा—
“द्विव सस्युशस्याहि” (३७।१३ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“दैवी जगती
सुवर्षदेवत्या” इति । याजुषी उष्णिक्—“इन्द्रस्वा धूपयतु” (१।१६० वा०
स०) इति । भाष्यं—“पञ्चमसप्तमे यजुष्युष्णिकौ” इति । समाक्षरैकपादत्वेन याजुषी
उष्णिक् । याजुषी अनुष्टुप् यथा—“वरुणस्वा धूपयतु” (१।१६० वा० स०) इति । भाष्यं
—“षष्ठं यजुरनुष्टुप्” इति । अष्टाक्षरत्वादनुष्टुप् । याजुषी वृद्धती—“इन्द्राय
सुवर्षणे पच्यन्” (१।१।१ वा० स०) इति । भाष्यम्—“इन्द्राय यजुर्वृद्धती” इति ।
नवाक्षरपादत्वेन वृद्धतीयम् । याजुषी पङ्क्तिः यथा—“स्वाहा मरुद्धि परि-
श्रौयस्व” (३७।१३ वा० स०) इति । भाष्यं—“यजुःपङ्क्तिर्चर्मदेवत्या”
इति । दशाक्षरैकपादत्वेन याजुषी पङ्क्तिरियम् । याजुषी त्रिष्टुप् यथा—“नमो
द्विरप्यवाहवे सेनाम्बे” (१।६।१७ वा० स०) इति । भाष्यम्—“एकादशाक्षर
यजुस्त्रिष्टुप्” इति । याजुषी जगती यथा—“नम शिवाय च शिवतराय च”
(१।६।३१ वा० स०) इति । भाष्यं—“द्वादशाक्षर यजुर्जगती” इति ।

(छ) आद्युष्णिगादीनां विशेषविधिमाह, जज्ञादिति ।—जज्ञात् त्यजेत्,

तान्युष्णिगनुष्टुबृहतीपङ्क्तिविष्टुब्जगत्यः ॥१४॥

तानि छन्दांसि गायत्र्या परस्तात् उष्णिगनुष्टुबृहती-
पङ्क्तिविष्टुब्जगत्या ख्यानि क्रमेण भवन्ति । (ठ)

तिस्रस्त्रिस्रः सनाम्न एकैका ब्राह्म्यः ॥ १५ ॥

यजुषा पङ्क्तिमारभ्य तिस्रो याजुषी, सान्नी, आर्ची चेति
गायत्र्यो भिखिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री भवति ।
सनाम्न इत्येकसन्ना इत्यर्थः । तिस्रस्त्रिस्र इति वीष्मया परेषा-
मुष्णिगादीनामिह ग्रहणम् । तथा एकैकेति वीष्मया ताश्च
ब्राह्म्यो भवन्तीति विधेयते । ब्राह्म्य इति गायत्र्यादीना
जगतीपर्यन्ताना विशेषणम् । एवं याजुषो, सान्नी, आर्ची

प्रकैकमिति शेषः । तदेव स्पष्टयति वृत्तिकारः, एकैकमिति—पूर्वसूत्रादेकैक-
नित्यनुवृत्त्या “एकावमान्यसुराणा तत पञ्चदशाक्षरात्” (१६।६ ऋ० प्रा०) इति
वचनेन पञ्चदशाक्षराया आसुरीगायत्र्या उत्तरोत्तरकीष्टेषु एकैकाक्षरङ्गासेन यद्यदक्षर
भवेत् क्रमेण तत्तदक्षरम् उष्णिगादिक भवेत्, तत्र एकावमानि एकैकन्यूनानीत्यर्थः,
अनेनैव आसुर्युष्णिगादीना लक्षणमभिहितम् । यथा—चतुर्दशाक्षरा उष्णिक्
त्रयोदशाक्षरा अनुष्टुप् चादशाक्षरा बृहती, एकादशाक्षरा पङ्क्ति, दशाक्षरा त्रिष्टुप्,
नवाक्षरा च जगती इति ज्ञेयम् इति । तत्र आसुर्युष्णिक् यथा—“चित्त्स्य परिचिन्न
ऊह्वित श्रयध्वम्” (१२।४६ वा० स०) इति । आसुर्यनुष्टुप् यथा—“सप्त सप्तद्वी
अष्टमी भूतसाधनौ” (२६।१ वा० स०) इति । भाष्य—“सप्त सप्तद आसुर्यनुष्टुप्”
इति । आसुरी बृहती यथा—“इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते” (६।३२ वा० स०)
इति । आसुरी पङ्क्ति, —“अग्नेभस्मात्प्रे प्रीषमसि” (१२।४६ वा० स०) इति ।
आसुरी त्रिष्टुप् यथा—“मग्निं ते कामधरण भूयान्” (१२।४६ वा० स०) इति ।
आसुरी जगती यथा—“अग्ने त्वा रावस्योवदे” (६।३२ वा० स०) इति ।

(ठ) वैदिकसप्तच्छन्दसु “गायत्री” इति मूलेण प्राक् केवलं गायत्र्या एव
उल्लेखं कृतं न तु उष्णिगादीना तत्परवर्तिनामन्वेषा षण्णाम्, अतस्तत्प्रदर्शनार्थमाह,
यान्तीति—तानि गायत्र्या अनन्तरं तृतीयादिकीष्टेषु येषाम् अङ्गजासहस्रं
स्रज्जा, तानि छन्दासौत्यर्थं, गायत्रीप्रसृतिकं सप्त वैदिकं छन्द इति निश्चयः ।

चोष्णिक् मिलिता एका हाचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी उष्णिक् भवति । एवं तिस्रोऽनुष्टुभः सङ्गताः सत्योऽष्टचत्वारिंशदक्षरा एका ब्राह्मीनुष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो वृहत्स्यः सङ्गताः सत्यश्चतुःपञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी वृहती भवति । ता एव तिस्रः पङ्क्तयः सङ्गताः षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिष्टुभः सङ्गताः षट्षष्ट्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति । ता एव तिस्रो जगत्स्य सङ्गता हाससत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति । अत्राष्टभ्या पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मीशब्द व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण षट्त्रिंशदाद्यङ्गान् विन्यसेत् । (ष)

(ष) दैव्येकमित्यादिनिरेकादशसूत्रे गायत्र्याद्याख्यानां सप्तच्छन्दसा देव्यादिवद्भेदान् विरूप्य भेदान्तरं दर्शयितुमाह, तिस्र इति ।—ननु तिस्र इत्यनेन प्रथमाभिहित्वा देव्यादिका तिस्रो हित्वा अनन्तरोक्ता यानुष्यादिका, तिस्रः कथं गृह्यन्ते ? इति चेत् सत्य, भगवता पिङ्गलेन “दैव्येकम्” इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः षष्ठा खल्वस्य कृत, तत्र “प्राग्यजुषामार्थम्” (२।१६ पि०) इति षड्यमाशसूत्रेण यानुषीपूर्ववर्तिना देव्यादित्रितयानां मिलिताक्षरसङ्ख्याया एव चार्थोऽक्षरघटकतया गृह्यन्तात् अवशिष्टानां यानुष्यादित्रितयानामेव मिलिताक्षरसङ्ख्यानां ब्राह्मीलक्षणघटकत्वमिति अवगन्तव्यम्, यदा—तिस्र इत्यनेन त्रयवहितपूर्वोक्तानामार्थो साक्षी यानुषीति तिसृषामेव गृह्यणमुचितम् अत एव इति-कृताऽपि अनन्तरमेवोक्त—यजुषा पङ्क्तिमारभ्य इति । स्वाध्यामितेषामेतादृशक्रमेण पठनादेव इत्याद्युक्तेषां तदनुयायिकीष्टप्रदर्शनं कृतम् । एतेन च षष्टमपङ्क्ति-ख्यब्राह्मीगायत्र्यादीनां लक्षणमुक्तं भवतीति श्रेयम् । सनात्मा समानं तुल्यं नाम अभिषेयं यासां ता एकसङ्गा इत्यर्थे । सनामता च तिसृषा तिसृषा गायत्र्यादीनां मिलितरूपेण गृह्यन्तात् ज्ञातव्या, ततश्च पूर्वोक्तयानुष्यादिनिविधगायत्रीया षड्हादशाष्टादशाक्षरात्मिकानां परस्परधीगात् षट्त्रिंशदक्षरा एका ब्राह्मी गायत्री, तथा चोक्तम्—“अक्षराणि तु षट्त्रिंशद्गायत्री ब्रह्मणो निता । यजुषा षट्त्रिंशदा त्रि.षट् सर्वा हादश सत्यदि ॥” (१६।१२ ऋ० प्रा०) इति । एव यानुष्यादि-

त्रिविधविधानामुष्णिगादीना जमत्यन्ताना समष्टिसङ्क्राया मेलनेन हाचत्वारिंश-
दक्षरा ब्राह्मी उष्णिक्, अष्टचत्वारिंशदक्षरा ब्राह्मी अनुष्टुप् इत्यादयोऽवगन्तव्या ।
तिस्र तिस्र एकैका इत्युभयत्र वीसृषा विदुक्तत्वात् यथा तिसृषा तिसृषा
गायत्रीषा मेलनेन एका ब्राह्मी गायत्री भवति, तथा तिसृषा तिसृषाम्
उष्णिङ्का मेलनेन एका ब्राह्मी उष्णिक् भवति । एव जगतीपर्यन्तमेव
क्रमोऽनुसरणीय । विन्यासप्रकारश्च कौष्ठदर्शनेन विशेषादवगन्तव्य । तत्र
ब्राह्मी गायत्री यथा—“अग्निमद्य होतारमहृषीताय यजमान पचन् पत्नी पचन्
पुरीडाश वध्नन्निन्द्राय वयो घसे छागम्” (२८।४६ वा० स०) इति । भाष्यम्
—“अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री” इति । ब्राह्मी उष्णिक् यथा—“होता
यच्चिडामिन्द्रमोहितमालुङ्गानममन्थम् । देवो देवै सवीर्यो वज्रहस्त पुरन्दरो
वेलाव्यस्य होतयज” (२८।३ वा० स०) इति । भाष्य—“ब्राह्मी उष्णिक्”
इति । ब्राह्मी अनुष्टुप् यथा—“होता यच्चित्सो देवीर्न भेषज त्रयस्त्रिधातवो-
ऽपस इडा सरस्वती भारती मङ्गी । इन्द्रपत्नीर्हविशतीर्व्यन्वाज्यस्य होतयज”
(२८।८ वा० स०) इति । भाष्य—“ब्राह्मी अनुष्टुप्” इति । ब्राह्मी इहती
यथा—“देवो कोट्ठी वसुधितो देवमिन्द्र वयो घस देवो देवमवर्हताम् । इहत्या
कन्दसेन्द्रिय आत्ममिन्द्र वयो द्रुषदसुवने वसुधेयस्य वीता यज” (२८।३८ वा० स०)
इति । भाष्य—“हे ब्राह्मी इहत्यौ” इति । ब्राह्मी पङ्क्ति, —देवो धिय मनानहे
सुख्ठीकाममिष्टये । वर्चोधा यज्ञवाहस्य सुतीषा नो असहशे । ये देवा मनोजाता
मनोयुजो दक्ष क्रतवसे नोऽवन्तु ते न पान्तु तेभ्य स्वाहा” (४।११ वा० स०) ।
भाष्य—“देवो धियमिति शकरी अतिशकरी वा” इति । अतिशकरीति
ब्राह्मीपङ्क्तेशानाम्तर षष्ठ्युचरत्वात् । ब्राह्मी त्रिष्टुप्—“तन्ननुर्देवहित पुरसाच्छुक्क-
सुचरत् । पश्येम शरद् शत जोषेस शरद् शत शृणुयाम शरद् शत प्रब्रवाम
शरद् शतमदीना आम शरद् शत भूयश्च शरद् शतात्” (३६।२४ वा० स०)
इति । भाष्य—“स्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप्” इति । ब्राह्मी जगती—“अवमंङ्
इन्द्र दाङ्ङि श्रुधी न शुभोच हि द्यौ चान भीर्षा अद्रिषी घृषा न भीर्षा
अद्रिष । शुश्रिन्तनो हि शुभ्रिभिवधैश्शेभिरौशसे । अपूरुषन्नो अप्रतीत शूर
सत्वमिन्द्रिसस्रै शूर सत्वमि ॥” (ऋक्० २।४८० १।५० १।५० १६।५३० १३३५०
६८०) । भाष्यम्—“अवमंङ् इत्येषा धृति ” इति । हासप्रत्युचरत्वात् धृतिरिति
“ब्राह्मीजगत्या नामान्तर वेदे । अद् ‘द्यौ’ इत्यत्र ‘द्विधौ,’ ‘अप्रतीत’ इत्यत्र
‘अप्रति इत’ इति व्युत्पन्न पाद्, पूरुषोष्ठ, इति ।

प्राग्यजुषामार्ष्यं इति ॥ १६ ॥

तिस्रस्त्रिंशद् इत्यनुवर्त्तते । यजुषा पङ्क्तेः प्राक् प्राजापत्या, आसुरी, दैवीति यास्त्रिस्रो गायत्र्यस्ताः सङ्गताः सत्यश्चतुर्विंशत्य-
क्षरा एका आर्षी गायत्री भवति । ता एव तिस्र उष्णिहः सङ्गताः
अष्टाविंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णिक् भवति । ता एव तिस्रो-
ऽनुष्टुभः सङ्गता इतिशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुप् भवति ।
ता एव तिस्रो बृहत्यः सङ्गताः षट्त्रिंशदक्षरा एका आर्षी
बृहतौ भवति । ता एव तिस्र पङ्क्तयः सङ्गताश्चत्वारिंशदक्षरा
एका आर्षी पङ्क्तिर्भवति । ता एव तिस्रस्त्रिंशद्भ्यः सङ्गताश्चतु-
श्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी चिष्टप् भवति । ता एव तिस्रो
जगत्यः सङ्गता अष्टचत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगतौ
भवति । तत्र प्रथमाया पङ्क्तौ प्रथमे कोष्ठे आर्षीशब्द-
व्यवस्थाप्य तदुपरि 'छन्दः' इति लिखित्वा द्वितीयादिषु कोष्ठेषु
क्रमेण चतुर्विंशत्याद्यङ्गान् विन्यसेत् । प्रथमपङ्क्तोर्द्वितीयादि-
कोष्ठेष्वङ्गानामुपरि गायत्र्यादौनि नामानि लिखेत् । अयं
स्वष्टनर प्रदर्शनोपायः । (त)

(त) देव्यादिनाम्नानां समसविधानां गायत्र्यादीनामक्षरसङ्ख्या निरूप्य
इदानीमवशिष्टार्षीगायत्र्यादेरक्षरसङ्ख्या निरूपयितुं सङ्केपेणाह, प्रागिति।—
अनुवर्त्तते, पूर्वसूत्रादिति शेषः । सनाक्ष्य एकेका इत्यनधीरपि अनुवर्त्ततेर्बोध्यः ।
यजुषा प्राक् इत्यनेन "यजुषा षट्" (१६ पि०) इति सूत्रात् पूर्वस्यसूत्रत्रयोद्दिष्टानां
प्राजापत्यासुरीदैवीनां ग्रहणम् । तदेव सङ्गच्छित्तुमाह, यजुषामिति ।—अत्र प्रमाद्य
ग्रथा,—"तानि त्रीणि समागम्य सनामानि सनाम ततः । एकं भवत्युष्णिहः सना-
मश्चति सप्तमम् ॥ एव विप्रकृतौन्याहुयुक्तानि चतुश्चत्तरम् । ऋषिच्छन्दसि—"
(१६।७—८ ऋ० प्रा०) । भाष्य—"तानि प्रजापतिदेवासुराणां छन्दसि सनाम
नामानि तानि त्रीणि समागम्य सङ्ग भूत्वा सङ्गभूतानां सनाम, तदेकम्
ऋषिच्छन्दो भवति" इति । तथा आग्नेयच्छन्दसारे,—"छन्दोऽधिकारे गायत्री
दैवी त्रैकाक्षरीमवेत् । पञ्चदशासुरी सा स्यात् प्राजापत्याऽष्टवर्षिका ॥ यजुषा

धेयं गायत्री साक्षात् स्याद्वादशाक्षरा । ऋषामष्टादशाणां स्यात् साक्षात् वर्हेत च
 धेयम् ॥ ऋषा ऋषयश्च वर्हेत प्राजापत्यां चतुष्टयम् । वर्हेतैकैकशेषे चासुरी तु एक
 भुक्तयेन ॥ उष्णिगन्ष्टुर्वृद्धती पङ्क्तिस्त्रिष्टवजगन्धपि । तानि ज्ञेयानि क्रमशः
 गायत्री ज्ञान्या एव ता ॥ तिस्रस्त्रिंशत् सनास्या स्त्रिकोका आर्य एव च । प्राग्यजुषो
 सज्ञा स्युश्चतुष्टिपटे लिखेत ॥” (२।१—५ भा० सू०) इति । कौण्डिन्यायैमाह,
 —तत्रेति । तत्र आर्यो गायत्री यथा—“वायवायाहि दशत, इमी सोमा अरुहता, ।
 तेषां पाहि सुषो हवम् ॥” (ऋक्० १५८० १५० १५० १५० २२०
 १८०) इति । भाष्य—“वायवायाहि इत्यादिकं नवर्चं सूक्तं . . . गायत्रं हृन्द”
 इति । अष्टाक्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरा निपदा आर्यो गायत्री । आर्यो उष्णिक्
 —“य एक इद्विदयते वसु मन्ताय टाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कत इन्द्रो अक्ष ॥”
 (ऋक्० १५८० ६५० १५० १५५० ८४ सू० ७८०) इति । भाष्यम्—“असावीति
 विंशत्यक्षमेकादश सूक्तं . . . सप्तस्याद्यास्त्रिंशत् उष्णिक्” इति । अत्र प्रथमद्वितीय-
 पादयोरेष्टाक्षरत्वेन तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वेन च अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक् । आर्यो
 अनुष्टुप् यथा—“विद्या हि ता इषन्तमं वाजिष्व इषन्तसुतम् । इषन्तमस्य ह्रमह ऊति
 सङ्क्षसातमाम् ॥” (ऋक्० १५८० १५० १५० १५५० १०० सू० १०८०) । भाष्य—
 “गायन्ति द्वादशानुष्टुपम्” इति । द्वादशाक्षरपादचतुष्टयत्वेन चाविंशत्क्षरतया
 आर्यो नामानुष्टुपिति । आर्यो इहती यथा—“त वो दद्यात्तृतीयं वयोर्मन्दानमस्य च ।
 अमि वसं न स्वसरेषु धेनव इन्द्र गोमिनवामहे ॥” (२।११ वा० सू०) इति ।
 भाष्यम्—“इन्द्रदेवत्या पथ्या इहती” इति । षट्त्रिंशदक्षरा इहतीयमार्यो
 सा च तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वेन अन्वेषामष्टाक्षरत्वेन च पथ्या इति विशेषण-
 विशिष्टा । आर्यो पङ्क्तिर्धया—“युवीहि माता अदितिर्विचेतसा धीर्न भूमि पयसा
 युपूतनि । अत्र मिया दिदिष्टेन सुरो भिगिक्त रश्मिभि ॥” (ऋक्० ८५८० ७५०
 १०५० ११५० १२२ सू० ६८०) इति । भाष्यम्—“ईजानमिति सप्तर्चं चतुर्थं
 सूक्तम् . . . द्वितीयावष्टौ प्रसारपङ्क्ती विद्वादशकष्टकवस्यौ” इति । अत्र
 यो इत्यत्र द्वितीय इति पठनीयम् । अत्राविंशदक्षररूपा आर्यो पङ्क्ता, सा च
 प्रथमद्वितीयपादयो प्रत्येकं द्वादशाक्षरत्वेन तृतीयचतुर्थपादयोश्च प्रत्येकमष्टाक्षरत्वेन
 प्रसारपूर्विका ज्ञेया । आर्यो त्रिष्टुप् यथा—“पितृष्विष्टुषुजनुषा विवेद, वि अथ
 धारा अष्टजद्वि धेना । गुहा अरन्त सखिभि शिवेभि, द्विषो यज्ञीभिन गुहा
 वसूम् ॥” (ऋक्० २५८० ८५० १५० १५५० १५० २८०) इति । भाष्य
 —“तत्र सोमस्य मिति त्रयोविंशत्यर्थं प्रथमं सूक्तम् . . . अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् हृन्द.”

	छ०	गा०	उ०	अ०	इ०	प०	त्रि०	ज०	अङ्गवृद्धिचयी
१	आर्षी०	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८	४ वृद्धिः
२	दैवी०	१	२	३	४	५	६	७	१ वृद्धिः
३	आसु०	१५	१४	१३	१२	११	१०	९	१ क्षयः
४	प्राजा०	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२	४ वृद्धिः
५	याजु०	६	७	८	९	१०	११	१२	१ वृद्धिः
६	साम्नी०	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४	२ वृद्धिः
७	आर्ची०	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६	३ वृद्धिः
८	ब्राह्मी०	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२	६ वृद्धिः (य)

इति भट्टहलायुधकृताया कृन्दसौ द्वितीयोऽध्यायः ।

इति । एकादशाक्षरचतुष्पादात्मकत्वेन चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वमिति आर्षीविष्टुष्टिसिद्धिः । आर्षी जगती यथा—“विष्णुदिन्द्री अमर्तैरुत क्षुध, स इद्राथी मघवा वक्ष ईशते । तस्येदिसे प्रवणे सप्तसिन्धव, वयो वर्द्धन्ति वृषभस्य सुभिन ॥” (ऋक्० ७७७० ८७० १०७० ४७० ४३० ३७०) इति । मर्थ—“तत्र अष्टम इत्येकादशस्य प्रथम सूत्र दशम्येकादशी विष्टुभी शिष्टा जगत्” इति । द्वादशाक्षरचतुष्पादात्मकत्वेन आर्षी जगती । अत्रेदनवधेयम्,—पिङ्गलाचार्यकृतगायत्र्यादिलक्षणेर्वेदिकमन्त्रा न खल्व्या भवन्ति प्रत्युतान्यै ऋषिभिस्तसच्छन्दोभिरुक्तास्ते वक्ष्यमाणानिष्टभूरिग् विराट् खराट् रूपै समाधेया । वेदोक्तमन्त्राणां कात्यायनादिभिरनुक्रमयिकाकारै मन्वादिभिश्च यानि कृन्दासि विहितानि तेषामेव ‘स्त्रितैर्गैत्रिश्चक्रभीया’ इति आयात यथाश्रमप्रतिपादनार्थं भगवता पिङ्गलेन कृन्दशास्त्रमिदं प्रणीतं, न तु तद्विरुद्धमिति । अत्र द्वि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसान् आर्षीषट्विधसंज्ञामेदेन षट्पञ्चाशदभेदा भवन्ति । एतेषामुदाहरणानि कार्त्स्न्येन दर्शयितुं वृत्तकृता श्रीमता हलायुधभट्टेन साङ्गीकृतं अत्र, अद्याभिसु यथाप्राप्तमेव कानिचित् प्रदर्शितानि इति दिक् ।

(य) वैदिकच्छन्दसान् आर्षीषट्विधभेदा तदक्षरसङ्ख्यादिगतभेदाश्च

श्रीमता इत्याद्युधमट्टेन चतुःषष्टिकोष्ठात्मकमेक चक्रम् अङ्गयित्वा प्रदर्शिता । तदङ्गनपकारश्च प्रागुक्तसूत्रेषु तेनैव निरूपित । अस्माभिश्च तत्कोष्ठ-
दक्षिणपार्श्वं अङ्गद्विचक्रप्रदर्शनार्थम् अपर कोष्ठाटक सन्निवेशितम् । तत्र च आर्षोपद प्रथमपङ्क्ते प्रथमकोष्ठे जेख्यम् । तदुपरितनप्रदेशे च छन्द इति पद विलिख्य द्वितीयादिकोष्ठीपरिभागे क्रमेण गायत्र्यादिसप्तच्छन्दना-
मानानि लेखनीयानि । तत तस्या एव पङ्क्ते द्वितीयादिकोष्ठे सूक्तोक्तरीत्या २४, २८, ३२, ३६, ४०, ४४, ४८, इत्येवानङ्गान् लिखित्वा दक्षिणपार्श्वे
अज्जगद्भिरुपरकोष्ठे ४ इति, द्वितीयायां पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे देवोपद,
द्वितीयादिकोष्ठेषु च क्रमेण १, २, ३, ४, ५, ६, ७ अङ्गान् स्थापयित्वा
अतिरिक्तकोष्ठे १ इति, ततसृतीयायां पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे आसुरीपद
विलिख्य अनन्तरकोष्ठेषु वक्ष्यमाणसूक्तक्रमेण १५, १४, १३, १२,
११, १०, ९, अतिरिक्तकोष्ठे च १ चय, ततश्च पूर्ववत् चतुर्थपङ्क्तौ
प्रथमकोष्ठे प्राजापत्यापद तत द्वितीयादिकोष्ठे ८, १२, १६, २०, २४, २८, ३२,
प्रान्तकोष्ठे च ४ इति, पञ्चमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे याजुषी इति अङ्गं
द्वितीयादिकोष्ठेषु ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, अन्यकोष्ठे च १ इति,
षष्ठपङ्क्तौ च प्रथमकोष्ठे साम्नोति पद द्वितीयादिकोष्ठेषु च १२, १४, १६, १८, २०,
२२, २४, तदनु च २ इति, सप्तमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे आर्षोपद
द्वितीयादिकोष्ठेषु च १८, २१, २४, २७, ३०, ३३, ३६, तत ३ इति,
अष्टमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे ब्राह्मीपद लिखित्वा द्वितीयादिषु कोष्ठेषु
३६, ४२, ४८, ५४, ६०, ६६, ७२, चने च ६ इतिरिख्येते अङ्गा
स्थाप्याः । तथा च "प्राग्यजुषामार्थ" (२।१६ पि०) इति सूत्रानुसारेण
देवौगायत्र्या (१) एकाङ्गम्, आसुरीगायत्र्या (१५) पञ्चदशाङ्ग,
प्राजापत्यागायत्र्या (८) अष्टाङ्ग परस्परं योजयेत् तिन जाता, (२४)
चतुर्विंशत्यङ्गा आर्षोकोष्ठानन्तरद्वितीयकोष्ठे स्थापनीया, ततश्च चतुर्विंशत्यक्षरा
आर्षो गायत्रीति बोद्धव्यम् । एवक्रमेण च देवीमारभ्य प्राजापत्या यावत्
अष्टिमादौना अष्टानधोऽथ स्थापितकोष्ठवयाङ्गनेखनजाता अङ्गा,—२८, ३२, ३६,
४०, ४४, ४८, प्रथमपङ्क्तिख्यद्वितीयादिकोष्ठेषु क्रमेण स्थाप्या, ततश्च आर्षो-
पदिक अष्टाविंशत्यक्षरा, आर्षो अनुष्टुप् द्वाविंशत्यक्षरा इत्यादि बोद्धव्य ।
देवौगायत्र्या एकाक्षरत्वात् द्वितीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठे (१) एकाङ्ग स्थाप्य,
द्वितीयादिकोष्ठेषु च क्रमशः "एकैकं श्रेष्ठे" (२।१२ पि०) इति सूत्रेण

एकैकाङ्कहृदिक्रमेण देवी उष्णिक् हाचरा देवी अनुष्टुप् व्राचरा इत्यादिरवधेय । आसुरोगायत्र्या पञ्चदशाक्षरतया तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठे (१५) पञ्चदशाङ्कं ख्यापयेत्, ततः “कञ्जादासुरी” (२।१३ पि०) इति सूत्रेण तृतीयादिकोष्ठेषु क्रमेण एकैकाङ्कान्नासत आसुरी उष्णिक् अनुष्टुप् हाचरा इत्यादिक्रमोऽवगमनस्य । एवमेव चतुर्थपङ्क्तौ प्राजापत्यागायत्र्या षष्ठाक्षरतात तृतीयादिकोष्ठेषु अनुष्टुप् हाचरा इत्यादिक्रमेण अद्वा विन्यस्या । तदधस्तनपङ्क्तौ याजुषी गायत्र्या षडक्षरतात् तृतीयादिकोष्ठेषु एकैकाङ्कहृदिक्रमेण अद्वा ख्याप्या । षष्ठा साक्षीपङ्क्तौ च हाचरा इति । सप्तमपङ्क्तौ च व्राचरा इति । अष्टमपङ्क्तौ च “तिस्र तिस्र—” (२।१५ पि०) इत्यादिसुत्रात् याजुषीणां साक्षीनामासौनास वयापानधोऽधीविन्यस्तानां गायत्र्यादीनां सप्तानामङ्गमेव जनाता अद्वा ख्याप्या इति कोष्ठपूरणपद्धतिः । एकाक्षरादिक्रमेण गायत्र्यादिच्छन्दसां शास्त्रविहितत्वप्रदर्शनपुरं स च भेदा निरूप्यन्ते यथा—

अक्षरा	गायत्री	विशेषनाम
१।	देवी	०
२।	”	भूरिक्
३।	”	खराट्
४।	याजुषी	विराट्
५।	”	निचृत्
६।	”	०
७।	”	भूरिक् (१) प्राजापत्या निचृत् (२)
८।	प्राजापत्या	०
९।	”	भूरिक्
१०।	”	खराट् (१) साक्षी विराट् (२)
११।	साक्षी	निचृत्
१२।	”	०
१३।	”	भूरिक् (१) आसुरी विराट् (२)
१४।	”	खराट् (१) आसुरी निचृत् (२)
१५।	आसुरी	०
१६।	”	भूरिक् (१) आसुरी विराट् (२)
१७।	”	खराट् (१) आसुरी निचृत् (२)

सूत्रं	गायत्री	विशेषनाम
१८ ।	षार्षी	
१९ ।	"	भूरिक्
२० ।	"	स्वराट्
२१ ।	षार्षी	षादनिचृत
२२ ।	"	विराट्
२३ ।	"	निचृत
२४ ।	"	०
२५ ।	"	भूरिक्
२६ ।	"	स्वराट्
२७ ।	षार्षी	विराट्
२८ ।	"	निचृत
२९ ।	"	०
३० ।	,	भूरिक्
३१ ।	"	स्वराट्

इति श्रीमत्पिङ्गलाचार्यविरचिते पिङ्गलच्छन्दस्य सूत्रोत्तराद्युषधसूत्रे

श्रीमत् जीवानन्दविद्यासागरकृताया सुखमीधिन्या द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

पादः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्ते । यदित ऊर्द्धमनु-
क्रामिष्यामः तत् 'पाद' इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । वक्ष्यति च
“गायत्र्या वसव” (३।३ पि०) इति । (क)

इयादिपूरणः ॥ २ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । इयादि. पूरणो यस्य स इयादिपूरणः ।
आदिशब्देन उवाचयो गृह्यन्ते । तत्रायमर्थः,—यत्र गायत्र्यादि-
च्छन्दसि पादस्याक्षरसङ्ख्या न पूर्यते, तत्र इयादिभिः
पूरयितव्या । यथा,—“तत् सवितुर्वरेणियम्” “दिव गच्छ
सुव पते” इत्यादि । (ख)

(क) पूर्वाध्याये ऋषीदेव्यादिसंज्ञाभेदेन भिन्नानां गायत्र्यादीनामक्षर-
सङ्ख्यामभिधाय सम्प्रति पुन तेषामेव पादव्यवस्था वर्णयितुमुपक्रमते, पाद
इति ।—आध्यायपरिसमाप्ते अध्यायस्य परिसमाप्ति तृतीयाध्यायसमापन
संबन्धोक्त्य “पाद” इत्यस्य अधिकार इत्यर्थः । [परिसमाप्तेरिति अभिविध्यथ
काण्डा योगात् “पञ्चमपाङ्परिभि” (२।३।१० पा०) इत्यनेन पञ्चमी] इत
ऊर्द्धम् इत परम् अनुक्रमिष्याम वक्ष्याम, “गायत्र्या वसव” (३।३ पि०) इत्यत
पाद इत्यधिकारवृत्ते गायत्र्या पाद अष्टाक्षराण्यौत्थानवन्वीथ एव इत्यभिप्रायः ।

(ख) प्रतिपादीयाया निर्दिष्टाक्षरसङ्ख्यायामूनाया तत्पूरणाय परिभाषा-
भाद, इयादीति ।—तथा च—“इयादि पादपूरणे” (३।२ आ० छ०)
इति । उवाचय इत्यत्रादिपदेन यत् सयोगसवर्णदीर्घगुणवृद्धिब्यङ्गा गृह्यन्ते । तथा
च कात्यायन,—“पादपूरणार्थं चैत्रसयोगैकाक्षरीभावान् व्यूहेत” इति । अस्य
भाष्यं यथा—“चैत्रसयोगो यकारवकारसयोग, यच्-सयोग इत्यन्थे । कुत एतत् ?

गायत्र्या वसवः ॥ ३ ॥

पाद इत्यनुवर्तते । परिभाषेयम् । गायत्र्या पादो वसवोऽष्टाक्षराणि भवन्ति । यत्र यत्र गायत्रः पादोऽभिधास्यते, तत्राष्टाक्षरो ग्रहीतव्यः । (ग)

यष् द्वि चिप्र भवतीति चैप्र इति । मध्यत्र इत्यादावेकमात्रामुच्यमाना करोतीति । 'एक पूर्वापरयो' इत्यधिकारसम्पन्नसन्धिरैकाक्षरीभावः, तत्र हे अक्षरे एकाक्षरी-क्रियेति । यष् व्यूहो यथा 'त्वामिन्द्र वज्रिन्' इत्यादौ वज्रिन्नित्यादि । सर्व-दौर्घ्यव्यूहो यथा—'शक्नायर्ध्वोऽस्यासते' इत्यादौ अस्स आसते इत्यादि । गुणव्यूहो यथा—'संप इन्द्र संपर्वणीम् ।' षड्व्यूहो यथा—'ब्रह्मा एतु सद्गना' इत्यादि । यष् पदेन यवरत्ना गृह्यन्ते । गायत्र्यादिच्छन्दसि चेतुः सङ्ख्यापूरण-अक्षरगणनया न भवेत्, तदा इत्यादिभिः उदादिभिश्च तत्पूरणार्थं सूत्रमिदं कृतम् । तथा चोक्तं श्रीमन्निकेन—“व्यूहोटेकाक्षरीभावान् पादेषुनेषु सम्पदे । चैप्र-वर्णाश्च सयोगान् व्यव्यात् सङ्ग्रेहं स्वरैः ॥” (१७।३६—३७ ऋ० प्रा०) इति । अस्याथ,—पादेषु स्त्रीकतुरीयान्तरांशेषु ऊनेषु अक्षरादिसङ्ख्याभिरपूर्णेण एकाक्षरी-भावान् कृतसन्धिकतया एकपदीकृतान् चैप्रवर्णान् यकारवकारमनुक्तवर्णान् सङ्ग्रेहं भङ्गुरूपे इकारोकाररूपैरित्यर्थं स्वरैः सङ्ग्रेहं व्यवेश्यत विश्लेषयेत् । केचित् अत्र चैप्रसयोगपदस्य अन्तस्थासयोगरूपार्थं मन्यन्ते, तथा यकारपदेन च सन्धिविहितस्य प्रत्ययविहितस्य च यकारस्य र्घञ्मिति व्याचक्षते । अन्ये तु “अथ व्यव्याय' यकार वकारसयोग एव इत्यते रीफ सकारसयोगघोर्ग' एवमभिधाय “अथ भ्रुवी रयीणा चिकेतयत इत्यत्र दौघत्वप्रतिषेधार्थं कामिषु जासु चिकेतेति चिकेतशब्दस्य पाठात्” इत्याहुः । षडक्षरस्यैकमात्रवभाष्ये च “द्यौरित्यत्र दियौरिति वरीष्यमित्यत्र वरीष्यमिति वर्षविश्लेषेण सुव्यक्तमुक्तम् । अस्याथ अष्टाक्षरपादतया एकैकक्षरस्य भूम्यादिरूपता” इति । अतः सेवप्रमाणसम्मत इत्यादिपूरणं पाद इति विवक्ष्य कृतमिदमाचार्येण । उदाहरणेन तदेव स्फुटीकुर्वन्नाह, यथेत्यादि ।—तस्मादितुर्वरीष्यमित्यत्र गायत्र्या अष्टाक्षरपादस्य सप्ताक्षरत्वेन वरीष्यमिति कृत्वा पादपूरणम् । तथा स पते इत्यत्र च सुब' पते इति । एवमन्यत्रापि षडितव्यम् ।

(ग) गायत्र्या, पाद इत्युक्ते सामान्यतया तस्या अक्षरसङ्ख्यां निर्दिशति,

जगत्या आदित्याः ॥ ४ ॥

पाद इत्यनुवर्त्तते । परिभाषेयम् । जगत्या पादो द्वादशाक्षराणि भवन्ति । यत्र क्वचिज्जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो षट्छति । (घ)

विराजो दिशः ॥ ५ ॥

यत्र क्वचिहैराज पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः । (ङ)

गायत्र्या इति ।—अत्रेदमवधातव्यं—यद्यपि आर्षोदिव्यादिभेदेन पादाक्षरसङ्ख्याभेदेन च गायत्र्या बहुविधत्वे तथाऽपि आर्षोर्गायत्र्या, चतुर्विंशत्यक्षरत्वेन त्रिपादरूपत्वाद्दशाक्षरपादत्वं सिद्धं, वेदेऽपि गायत्र्या पादस्याष्टाक्षरत्वनिरीकृतमिति गायत्र्या अष्टाक्षर पाद परिभाषितः । अग्निनाऽप्युक्तं—“गायत्र्यो वसवो ज्ञेयाः” (११२ आ० छ०) इति । अपरञ्च—“गायत्र्यो सा चतुर्विंशत्यक्षरा । अष्टाक्षरास्तथ पादाः ” (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति । उच्यते—“उच्यते—“भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यष्टाक्षराणि, अष्टाक्षरं च वा एकं गायत्र्यै पदमेतदुच्येवास्या एतत् स यावदेषु खोकेषु तावच्च जयति योऽस्या एतदेव पदं वेद । ऋचो यजुषि सामानौति अष्टाक्षराणि अष्टाक्षरं वा एकं गायत्र्यै पदमेतदुच्येवास्या एतत् स यावतीर्थं यथो विद्या तावच्च जयति योऽस्या एतदेव पदं वेद ।” इत्यादिसुतितथं गायत्र्या अष्टाक्षर पाद इत्यभिहितम् । यत्र सूत्रे गायत्र्या, पाद इत्युक्तौ भविष्यति तत्राष्टाक्षरपाद आभाषेयमित्यं परिभाषा ।

(घ) जगत्या, पादस्य अक्षरसङ्ख्या निर्देष्टुमाह, जगत्या इति ।—आदित्या इति द्वादशाक्षरोपलक्षणम् । आर्षोर्जगत्या अष्टाक्षरारिशदक्षरत्वेन चतुष्पादरूपत्वात्स्यात् प्रतिपादे द्वादशाक्षरत्वाभाष्यं परिभाषेयं विहितम् । तथा च—“पादो जगत्या आदित्या ” (११२ आ० छ०) इति । अन्यञ्च—“पञ्चाशज्जगतौ द्यूना अत्वारो द्वादशाक्षराः ” (१६।१० ऋ० प्रा०) इति ।

(ङ) विराज पादस्य अक्षरसङ्ख्या निरूपयति, विराज इति ।—दिशः इति दशाक्षरोपलक्षणम् । उक्तञ्च—“विराजो दिशः ईरिता ” (११२ आ० छ०) इति । विराट्प्रकृतिरिति नामान्तराया, आर्षोपकृत्यत्वारिशदक्षरत्वेन चतुष्पाद-

त्रिष्टुभो रुद्राः ॥ ६ ॥

त्रैष्टुभ. पाद इत्युक्ते सर्वत्रैकादशाक्षरी गृह्यते । अस्मि-
न्नेवाध्याये परिभाषा एताश्चतस्रः । (च)

एकद्वित्रिचतुष्पादुक्तपादम् ॥ ७ ॥

एभिश्चतुर्भिर्लक्षणेभ्यः पादो यस्य तदुक्तपाद इन्द्रः । यस्य
इन्द्रसो यादृश पाद परिभाषितस्तच्छुन्दस्तेनैव पादेन क्वचि-
देकपात्, क्वचित् द्विपात्, क्वचिन्निपात्, क्वचिच्चतुष्पाद्भवति ।
गायत्री च त्रिपादेव । चतुर्भिरष्टाक्षरैः पादैरनुष्टुबैव स्यात् । (छ)

रूपायाश्चसा प्रतिपादे दशाक्षरत्वाभार्यमित्य परिभाषा इति । दशाक्षरपादा विराट्
पङ्क्तेर्भेदविशेष इति बोध्यम् । उक्तञ्च पङ्क्त्यधिकारे—“चत्वारो दशका विराट्”
(१६।५२२० प्रा०) इति । “अथ चतुष्पदी विराट्दशका” (कात्या०) इति ।

(च) त्रैष्टुभपादस्य अक्षरसङ्ग्रहानाह, त्रिष्टुभ इति ।—रुद्रा इति
एकादशाक्षरीपलक्षयम् । तथा च—“त्रिष्टुभो रुद्र पाद स्यात्” (३२भा० ७०)
इति । आर्षीत्रिष्टुभ चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वेन चतुष्पादायास्तस्या प्रतिपादे एकादशाक्षर-
विधानार्थे परिभाषयम् । तथा च,—“चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभक्षराणि चतुष्पदा ।
एकादशाक्षरैः पादैः” (१६।६० २० प्रा०) इति । छण्डिगनुष्टुबुहतीना
परिभाषा न दक्षिता इत्याह, अस्मिन्निति ।—चतस्र एव परिभाषा दक्षिता
न तु सप्त प्रथोजनाभावान् । छण्डिगादीना पादकल्पनानु परिभाषाचतुष्टयपादाना
मखनजम्भनेव वेदे व्यवस्थापित, न पृथक्तया इति । तथा च गायत्रीचतुष्पादले
अनुष्टुप, गायत्रीजागतपादाभ्याम् छण्डिगनुष्टुबौ इति फलितम् । एतत्तु अस्मिन्नेवाध्याये
१८।२१।२६ सूत्रे खयनेव विवरीष्यते आचार्य्येण ।

(छ) गायत्रीजागतविराट्त्रिष्टुभा चतुर्णां पादव्यवस्थापनमाह,—एकेति ।
एभि चतुर्भिर् “गायत्र्या वसव” (३।३ पि०) इत्यादिभि चतुर्भि । क्वचिदेक
पादिति ।—आग्नेयेऽप्युक्त—“इन्द्र एकादिपादजम्” (३।३ भा० ७०) इति । अथ
भ्राव,—“छण्डिक् गायत्री—” (३।१८ पि०) इत्यादि सूत्रे गायत्रीजागतपादादिनेकनेन
छण्डिगादिच्छन्दोदशनात् तथा वैदिकमन्त्रेषु क्वचित् क्वचिदक्षिणैव श्लोके द्वित्रिविध
म्रादनेखनदृग्नात् एवमवघातव्यं अत् विभिन्नच्छन्दसां प्रादनिश्रयेनापि विपादादिल्ल

आद्य चतुष्पादतुभिः ॥ ८ ॥

ऋतुश्चन्द्रेण लक्षणया षडक्षर पादोऽभिधीयते । तैः
पादैश्चतुष्पादाद्यं गायत्रं छन्दो भवति । एव चतुर्विंशत्स-
क्षराणि सम्पद्यन्ते । तत्रांटाहरणम् ।—

“इन्द्रः शचीपतिर्वलीन व्रीडितः ।

दुश्श्रवणो वृषा समस्तु सासहिः ॥” (१६।१४ ऋ०
प्रा० टीका०) । (ज)

भणितुमश्नोति । कश्चिन्नु एकपादित्यादेरेव व्याख्या कृतवान् “एकविधा
पादा यस्य तदेकपात । द्विविधा पादा यस्य तत् द्विपात । त्रिविधा पादा
यस्य तत् त्रिपात् । चतुर्विधा पादा यस्य तच्चतुष्पात् । एतावता प्रयोगनियत
पादनियमनायातम् । एक पादा यस्मिन् इति विग्रहस्य कैवल्यकनिधपादनियम
नात्प्रदियते, वक्ष्यमाणवैदिकच्छन्दोविरोधान्” इति । परन्तु एषा च व्याख्या
न ह्युक्तसम्बन्धतया न वा भाष्यच्छन्दसारसम्बन्धतया प्रतिभाति । गायत्र्या
वसव इत्यनेन गायत्रीपादस्याष्टाक्षरत्वात् चतुर्भिः पादैः त्रिविंशदक्षरतया कथं
गायत्र्याचतुर्विंशाक्षरत्वम् इति सम्यग्मपाकुर्वन्नाह, गायत्री च त्रिपादेवेति ।—
त्रिपादत्वे चतुर्विंशत्यक्षरत्वमनुष्णनेव इति भाव । चतुर्विंशति ।—अष्टाक्षरपाद
च्छन्दसं चतुश्चरत्वे तु अनुष्टुप्, न गायत्री इति निष्कर्ष । गायत्र्या त्रिपादत्वे
प्रमाणं प्रथा—“अष्टाक्षराक्षय पादा” (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति । “प्रथम
छन्दस्त्रिपादा गायत्री” (का०वा०) इति । “ओङ्कारपूर्विकाक्षिणी महाव्याहृत-
यस्तथा । त्रिपादा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥” इति अनुष्टुपहृदवाश्रया ।
यदत्र वैदिके लौकिके च छन्दसि पादनियमनं कृतं तद्वेदमूलनेव, यद्यत्त
यत्रवेदे,—“त्रिपादा याश्चतुष्पादा त्रिपादा याश्च षट्पदा । विच्छन्दा याश्च
सच्छन्दा सूचोभिः शस्यन्तु त्वा ॥” इति । विविध विषय वा छन्द विच्छन्द
इति व्युत्पत्त्या विषयाक्षरपादयङ्गत्वम् । समानं छन्दो यासु जातेषु ता
सच्छन्दा इति व्युत्पत्त्या समानाक्षरपादा जातयो गृह्यन्त । एवमहंसम-गाथा दस्य
काधिकारादय लौकिका अपि वेदमूलका एव ।

(ज) गायत्र्या वसव इत्यनेन गायत्र्या पादस्याष्टाक्षरत्वम् अभिधाय पुन
षड्दक्षरपादेषु त्रिपादाक्षरताया चतुर्विंशत्यक्षरताया गायत्र्या लक्षणयाह, आद्य

क्वचित्त्रिपादेषुभिः ॥ ६ ॥

क्वचिद्दे सप्ताक्षरोपलक्षिते पादैस्त्रिभिर्गायत्रेणैव भवति ।
एषमेकविंशत्यक्षराणि जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।—

“युवाकु हि शचीना, युवाकु सुमतीनाम् ।

भूयाम वाजदावाम् ॥” (ऋक्० १७४० १५० १५०
४अनु० १७८० ४ऋ०) । (भ)

मिति ।—शाय प्रथमोक्तं सवच्छन्दप्रधानमित्यर्थो वा, गायत्रमिति शेष, ऋतुमि-
षड्भि, लक्षयथा षडक्षरपादे ऋतुपात् अपि भवेत् । आशेषेऽपि,—“शाय
ऋतुपादतुभि” (३२ आ० ६०) इति । गायत्र्या ऋतुविंशत्यक्षरत्वं सर्वसम्मतं,
ततश्च त्रिपादाया तस्या क्वचित् पादत्रयत्वेऽपि प्रतिपाद षडक्षरनिबद्धत्वात्
ऋतुविंशत्यक्षरत्वस्यैव सिद्धेश्चत्पादित्युक्तिर्न दोषाय इति भावः । तथा च,—
“अलारो वा षडक्षरा” (१६।१४ ऋ० प्रा०) इति । अस्य चीव्वटभाष्य,—
“षडक्षरा वा अलार पादा भवन्ति” ।

(भ) क्वचित् गायत्र्या एकविंशत्यक्षरात्मकत्वं लक्षयति क्वचिदिति ।—
क्वचिदित्यनेन न सर्वत्र । ऋषिभि इति सप्ताक्षरोपलक्षणम् । “त्रिपात सप्ताक्षरे
क्वचित्” (३२ आ० ६०) इति । श्रौतकेनाप्युक्तं—“युवाकु हीति गायत्री
वक्ष सप्ताक्षरा विराट्” (१६।१८ ऋ० प्रा०) इति । गायत्र्या पादस्त्रिपादक्षरत्व-
नियमात् अत्र प्रतिपादनेकाक्षरत्वत्वेन पादत्रिचतुष्टयत्रयमित्यायातम् । एतच्च
समनन्तरमेव आचार्यैरेव स्मृतोक्तिरिष्यते । युवाकु इत्यादि ।—सायणाचार्य्यकृता
व्याख्या यथा,—“इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्षं सूक्तं युवाकु इत्यादिके हे
ऋवौ पादत्रिचतुष्टयानकच्छन्दोयुक्ते । हि यस्मात् कारणात् शचीनाम अस्यदीयकमया
सम्बन्धि सोमरूप इति युवाकु वसतीवर्षे कथनात्मके उदके पथ सक्तादि-
द्रव्यान्तरैश्च मिश्रित तथा सुमतीना श्रीमन्नद्विजयुक्तानाद्वलिना स्त्रोतद्रुप
नक्षत्रमपि युवाकु नाश्राविधे सुत्ययुचे मिश्रित, तस्यैवात् कारणात् हे इन्द्रा-
वरुणौ तथाविध इति, स्त्रीकृत्वतीर्थुवयो प्रसादादय वाजदावाम् अन्नप्रदाना
युक्ताया मध्ये मुख्या भूयाम, अनेव । वाजदावामिति वाज ददातीति
दावामतीर्वन्ति” इति ।

पि—५

सा पादनिचृत् ॥ १० ॥

सैव गायत्री पादनिचृदिति सञ्जा लभते । प्रयोक्तुरदृष्टा-
भ्युदयसम्बन्धज्ञापनार्थमिय संज्ञा । वेदस्यानादित्वात्तद्वत्त्वेऽपि
न दुष्यति । (ज)

षट्कसप्तक्रयोर्मध्येऽष्टावतिपादनिचृत् ॥ ११ ॥

त्रिपादित्यनुवर्त्तनीयम् । प्रथम पाद' षडक्षर', द्वितीयो-
ऽष्टाक्षर', तृतीय सप्ताक्षर', एवं त्रिभि' पादैर्या गायत्री सा
अतिपादनिचृदिति सञ्जा लभते । तत्रोदाक्षरणम् ।—

“प्रेष्ठं वो अतिथि, सुषे मित्रमिव प्रियम् ।

अग्ने रथ न वेद्यम् ॥” (साम० १अ० १ऋ० १प्र०
१अर्च० १द० ५ऋ०) । (ट)

(ज) सप्ताक्षराया सञ्जाविशेषमाह. सेति ।—सा पूर्वोक्ता सप्ताक्षरा गायत्री
पादनिचृत् इत्याख्या याति इत्यर्थे । चाग्नेयेऽप्युक्त—“सा गायत्री पादनिचृत्” (१३
आ० छ०) इति । उदाक्षरणमस्य तु पूर्वोक्तोक्ता युवाकु इत्यादि ऋगेष । तथा
च—“युवाकु ह्येति गायत्री त्रय सप्ताक्षरा विनाट् । सैषा पादनिचृत्तान गायत्रेऽवैक-
विशिका ॥” (१६।१८ ऋ० प्रा०) इति । “त्रय सप्तका पादनिचृत्”
(कात्या०) इति च । सञ्जाबीजमाह, प्रयोक्तुरित्यादि ।—प्रयोक्तु पादनिचृ
द्गायत्रीच्छन्दोवहनन्तपाठकस्य तत्पठन शुभोदके सूचयतीति । पादनिचृदिति वक्ष्यन्
सप्ताक्षरये दीपमाशङ्क्य तद्विराकरणायाह वेदस्येति ।—अनादित्वात् नित्यत्वात्
षडक्षरेऽपि षडक्षरत्वेनात्त कृन्त्स दीपनामत्वेऽपि न टष्यति । अनादिकात्पादेव
एव प्रवर्त्तित, ततश्च न टष्ठमित्यर्थे । निचृदित्यस्य निश्चिःमाह,—“निचृत्ति
प्रवस्य चृते” (३२० देव० ब्रा०) । माध्यम्—“एकाक्षरान्मूनासु गायत्र्यादिषु
निचृदिति । अन्तर्धति सन्दीपयति ऋगातभावानिति चृत् कृन्त् निऋत्सैकाक्षरेषु
होन निचृत्” इति । “पादनिचृत्” इत्यत्र “पादनिहत” इति प्राठात्तरे—पाटेन
पादनामनन्तपाटेन निहतने निश्चितत्वेन प्रापयति अभ्युदयमिति पादनिहदिति
रुद्धा इत्यभिप्रायः ।

(ट) अतिपादनिचृत्तच्छणसाह, षट्कैति ।—षडक्षर सप्ताक्षरपादयोर्मध्ये-

ऽष्टाक्षरपादयेत् तदा णकनिश्चयश्चरतिपादनिकङ्गायतीति सज्ञा स्यात् । आग्नेये तु,—“तदव्याद्यादिषट् चिपात्” (३।३ पा० ६०) इति लक्षणं दृश्यते । मतान्तरे अतिनिवृद्धिति चास्य नामान्तरं दृश्यते । त्रिपादित्यनुवर्त्तनोयमिति “क्वचिन्निपाद्विभि” इति सूत्रादिति शेषः । ग्रीनकेन तु एवैविधयस्त्विति तथा सप्ताक्षरपादद्वयमध्ये षडक्षरपादत्वे षडक्षरपादद्वयान्ते सप्ताक्षरपादत्वे च अतिनिवृद्धित्वेव नाम उक्तं यथा,—“षट्क सप्तकयोर्मध्ये कौतूष्या विवाचीति । यस्या सातिनिवृत्तान् गायत्री अतिनिवृत्तान् द्विदंशाक्षरा ॥ षट्कसप्तकयोर्मध्ये स्तुत्यासावातिविभिति । षडक्षरं प्रकृत्येष व्युद्देशाष्टाक्षरोऽपि वा ॥” (१।१।१९—२० सू० प्रा०) इति । व्याख्या यथा—सप्ताक्षरपादयोर्मध्ये षट्कं षडक्षरं पादयेत् सा अतिनिवृत्तान् त्रिदंशत्क्षरान् गायत्रीवैर्ष्यं । षट्कसप्तकयोर्मध्ये षडक्षरपादयेत् सा गायत्री अतिनिवृत्तं चक्षवा मध्ये षष्टाक्षरपादक्षयापि सा अतिनिवृत्तं । काव्यायनस्तु—“मध्यम षट्कचेदतिनिवृत्तं” (कात्या०) इत्येवाह । प्रेष्ठमित्यादि ।—भाष्यं यथा,—“हे अग्ने ! व त्वा पूजार्थं बहुवचनं स्तुते कौमि बहुमुशना इति शेषः । कौदृशं प्रेष्ठं कौतूष्यामन्त्याक धनदानेन प्रियतमम् अतिथिं सर्वैरतिथिवत् पूज्य, यदा—अत सातत्यगमने ऋतन्वस्त्रीत्यादिना अतीरिथिन् । सतत देवानां हविं प्रदातुं वाञ्छन्तं निमिषं सखायमिव, प्रियं कौतुं प्रीणनकरं रथं न रथमिव वेद्यं वेदी धनं घनदितं कामदितुं यथा रथनं धनं लभते तद्वत् कौतारो धनं लभते ।” “अग्ने” इत्यत्र “अग्निम्” इति ऋग्वेदीयपाठे तु—पूर्वोक्तगुणविशिष्टं “धनसामकारणमग्निं यो युसक्तश्चिद्वार्थं स्तुते काव्यं उशना कौति इत्यथ ।” अत्र षडक्षरसप्ताक्षरपादद्वयमध्येसप्ताक्षरपादत्वेन अतिनिवृत्तान् गायत्रीच्छन्दः । ऋग्भाष्ये सायणेन तु ऋग्विद्यं गायत्रच्छन्दसा निबद्धा इत्युक्तं, यथा—“प्रेष्ठं व इति नवचै चतुर्थं सूक्तम् आग्नें गायत्रम्” इति । प्रातिशाख्येऽष्टकौतूष्यामित्यादि मन्त्रस्तु—“पुढतमं पुढणा कौतूष्या विवाचि । वाजीभिर्वाञ्जयताम् ॥” (ऋक० ४।४८० ७४० इम० ४।४९० ७६९० १९८०) इति । सायणभाष्यमव्या यथा—“पुढतममित्येषा अतिनिवृत्तं त्रयं सप्तका पादनिवृत्तं, मध्यम षट्कचेदतिनिवृत्तं इत्युक्तलक्षणात् ।” एतद्भाष्योक्तलक्षणेन प्रातिशाख्योक्तलक्षणेन च अतिनिवृत्तान् गायत्रीच्छन्दः एव पिङ्गलोक्तातिपादनिवृत्ति व्यायातम् । नहीधरेण तु,—“गौमद्वेषुणा सत्या अन्वायथा तमस्विना । वर्षीं रुद्रा वृषथम्” इत्यस्या भाष्ये लिखितं यथा,—“अग्निदेवत्यास्त्रिणी गायत्रा आद्या पादनिवृत्तान् गायत्री त्रयं सप्तका, पादनिवृद्धिति ।” एतेन पादनिवृत्तया अतिपाद निवृत्तान् गायत्रीच्छन्दोऽपि प्रमाणिसिद्धेः । एतच्छब्देनतपस्यास्त्रीचनेन पुनरितदेव मन्वते,

द्वौ नवकी षट्कश्च सा नागी ॥ १२ ॥

आद्यौ द्वौ नवाक्षरौ पादौ, द्वितीय षडक्षरः, एव त्रिपात्
या गायत्री सा नागी इति उच्यते । (ठ)

विपरीता वाराही ॥ १३ ॥

इयमेव नागी गायत्री विपरीता सती वाराही नाम गायत्री
भवति । प्रथमः पादः षडक्षरः, द्वितीयद्वितीयौ नवाक्षरौ ।
तत्रोदाहरणम् ।—

“त्वामग्ने । पुष्करा-दध्यथर्वा निरमन्यत ।

सूर्द्धी विश्वस्य वाघतः ॥” (साम० १अ० १ऋ० १प्र०
१अर्ध० १द० ६ऋ०) । (ड)

यत् पादनिचृद्गायत्री या खलु भाष्यादिसम्भवा सा पुस्तकान्तरे पादनिष्ठनाम्ना
अभिहित्वा । या अतिनिचत सा एव अतिपादनिचृत अतिपादनिष्ठादिति वा
उच्यते । षट्कसप्तकयोर्मध्ये षडक्षरपादत्वे अतिनिचृदिति यदन्त तद्विद् पिङ्गले
न दृश्यते । कतिचित् पुस्तके अतिपादनिचृदित्यत्र अतिपादनिष्ठदित्यपि पाठः ।

(ठ) नागीगायत्रीलक्षणमाह इति ।—अत्रापि पूर्वतस्त्रिपादित्यनु-
वर्तते । नवाक्षरपादद्वयेन षडक्षरैकपादेन च अतुर्विश्वस्यक्षरा त्रिपाद्गागीनाम
गायत्रीति निष्कर्षः । तथा च आग्नेये,—“नागी षड्जनवकद्वये” (३।३ आ०
छ०) इति । श्रौतककात्यायनाभ्यामिदं नोक्ता । उदाहरणतु अस्या स्वयमेव
ख्यम् । यत् केनचित् “अग्ने तमद्याश्च न स्तोत्रे क्रतु न भद्रं दृदि स्युश्चम् ।
ऋध्यामात षोडशै” (ऋक्० ३अ० ५प्र० ४म० १अनु० १०ऋ० १ऋ०) इति
ऋगुदाहरणत्वेन प्रदर्शिता, तत्तु सायणविरुद्धात् न सम्यक्, सायणेन इय
पदपङ्क्तिच्छन्दीनिबद्धा इत्युक्तम् ।

(ड) वाराहीगायत्रीलक्षणमाह विपरीतेति ।—विपरीत्यत्र पादन्यस्य षडपा,
तत्र पूर्वतुत्रापेक्षया द्वितीयस्याद्यत्वम् । विपरीतत्वं दृश्यति,—प्रथम इत्यादि ।
एवम् आग्नेयेऽपि,—“वाराही रसद्विरन्या” (३।३ आ० छ०) इति । इयमपि
श्रौतकादिग्रन्थे न दृश्यते । त्वामग्ने इति ।—अस्या भाष्य—“त्वामग्ने इत्येषा भरद्वाजेन

षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्द्धमाना ॥ १४ ॥

षडक्षरं प्रथमं पादः, सप्ताक्षरो द्वितीयः, अष्टाक्षर-
स्तृतीयः, एव त्रिभिः पादैर्वर्द्धमाना नाम गायत्री भवति ।
तत्रोदाहरणम् ।—

“त्वमग्ने । यज्ञाना, होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने ॥” (ऋक्० ४अष्ट० ५अ० ६म०
२अनु० १६सू० १ऋ०) । (ढ)

दृष्टा, ऋन्दीदेवते पूर्ववत् (गायत्री चाग्नेयी) । सैषा नवमी । हे अग्ने अथवा
एतत्सप्त ऋषि त्वा पुष्करादधि पुष्करे पुष्करपर्ये निरमन्यत अरखी सकाशाद-
जनयत । कौटुशात् पुष्करात् ? मूर्द्धं मूर्द्धवद्धारकात् । विश्वस्य सर्वस्य जगत
वाघत वाङ्कात् “पुष्करपर्ये हि प्रजापतिर्भूमिप्रथयत तत् पुष्करपर्ये प्रथयत”
इति श्रुते । भूमिश्च सब्रजगत आधारभूतेति पुष्करपर्यस्य सर्वजगद्धारकत्वम् ।
अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्यन्तमभिधीयते, इत्येतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाह्वातम् , त्वामग्ने
पुष्करादधोत्याह पुष्करपर्ये ह्येनमुपस्तृतमविन्दत” इति । एषा च ऋक् सायणेन
केवलगायत्रीच्छन्दोबद्धा इत्युक्तं, न तु वाराहोच्छन्दोबद्धा इति ।

(ढ) वर्द्धमानागायत्रीलक्षणमाह, षट्केति ।—इहापि पूर्वत विपादित्यनु-
वृत्तनीयम् । षडक्षरप्रथमपादमारभ्य क्रमेणाक्षरवद्धनात् वर्द्धमाना नाम्नीयमेक
विश्वस्यक्षरा त्रिपाद्गायत्रीत्यभिप्रायः । तथा चाग्नेये,—“वर्द्धमाना षट्सप्ताष्टा” (३।३
आ० ६०) इति । शौनकेनापि प्रदर्शितं यथा—“उत्तरोत्तरिष पादा षट्
सप्ताष्टाविति त्रयः । गायत्री वर्द्धमानैषा त्वमग्ने यज्ञानामिति ॥” (१६।२१ ऋ०
प्रा०) इति । केषाञ्चिन्मते आद्यन्तपादयोरष्टाक्षरत्वे मध्यस्य च षडक्षरत्वेऽपि
वर्द्धमाना गायत्री भवेत्, उक्तं हि,—“अष्टकौ मध्यम षट्क एकेषामुपदिश्यते”
(१६।२२ ऋ० प्रा०) इति । “यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टका सा वर्द्धमाना”
(कात्या०) इति च । त्वमग्ने इत्यादि ।—सायणव्याख्या यथा,—“द्वितीये अनुवाके
अष्ट सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने यज्ञानामिति अष्टाचत्वारिंशद्वच प्रथमं सूक्तं भरद्वाजव्याप-
नाग्नेयम् आद्या षष्ठी च वर्द्धमाना षट्कसप्ताष्टका सा वर्द्धमाना इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ।
अस्य मन्त्रस्य भरद्वाजऋषिः गायत्रीच्छन्दः अग्निदेवता अग्निस्तवे विनियोगः । हे अग्ने ।
त्व विश्वेषा सर्वेषां सप्तसंख्यानरूपेण विभिन्नानां यज्ञानां होता हीमभिष्यादक

विपरीता प्रतिष्ठा ॥ १५ ॥

सैव वर्द्धमाना गायत्री यदा विपरीता स्यात्तदा प्रतिष्ठा नाम गायत्री भवति । अष्टाक्षर प्रथम पादः, द्वितीयः सप्ताक्षरः, तृतीयः षडक्षरः । तत्रादाहरणम् ।—

“आप । पृषीत भेषज, वरूथ तन्वे मम ।

व्योक् च सूर्यं दृशे ॥” (ऋक्० १अष्ट० २अ० १म० ५अनु० २३सू० २१ऋ०) । (ण)

तृतीयं द्विपाज्जागतगायत्राभ्याम् ॥ १६ ॥

तृतीयशब्देनैतदध्यायस्यसूत्रपाठक्रमापेक्षया विराजमाह । तथा चोक्तः,—“विराजो दिशः” (३।५ पि०) इति । यदा द्वादशाक्षरोऽष्टाक्षरश्च पादः स्यात्, ततस्ताभ्यां द्विपात् विराड् नाम गायत्री भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“पश्वा न तायु गुहा चतन्त नमो, युजान नमो वहन्तम् ।

सजोषा धीराः पदैरनुग्मन्नुप, त्वा सीदन् विश्वे यजत्रा ॥”

(ऋक्० १अष्ट० ५अ० १म० १२अनु० ६५सू० १ऋ०) । (त)

असि, यदा—यज्ञसम्बन्धिदेवाह्वाता भवसि । यस्मात् त्व मानुषे मनो सम्बन्धिनि मनुष्ये जने यजमाने देवेभि देवे हित हीदलेन निहित असि” इति ।

(ण) प्रतिष्ठाक्षरमाह, विपरीतेति ।—इहापि वह्नमानावदेकविश्वक्षरा त्रिपादित्वेव सन्त्यम् । केवल पादाक्षराणामष्टकसप्तकषटकत्रयेषु वैपरीत्यं दर्शयितु- माह,—षटाक्षर इति । आपये प्रातिशब्धे च अस्या उल्लेखो न दृश्यते । कात्यायन पुन “विपरीता प्रतिष्ठा” इत्येवाह । आप इत्यादि ।—सायणाचार्य विरचितेयमध्या विवृतिः,—“तिस्रश्चान्ता एकविंशती प्रतिष्ठा । हे आप । मम तन्वे शरीरार्थं वरूथ रोगनिवारक भेषजम् औषध पृषीत पूरयत, विश्व व्योक् चिर सूर्यं दृशे द्रष्टु नौरोगा वयः शक्नुवाम इति शेषः ।”

(व) विराड्गायत्रीलक्षणमाह, तृतीयमिति ।—तृतीय विराडित्यर्थे, जागत गायत्राभ्या जागतगायत्रपादाभ्यामित्यर्थः । “जगत्या आदित्या ” (३।४ पि०) इत्यनेन

जागतपादस्य द्वादशाक्षरतया “गायत्र्या वसव” (३।३ पि०) इत्यनेन गायत्री पादस्याष्टाक्षरतया च जागतगायत्र्याभ्यामित्यनेन द्वादशाष्टाक्षरयोर्लाभः । ततश्च द्वादशाक्षराष्टाक्षरपादाभ्यां विद्विता विश्वस्यचरा द्विपाद्विराड्गायत्रीति लक्षणम् । तद्वैवाह, द्वितीयशब्देनेति।—एतदध्यायस्यस्त्राया “गायत्र्या वसव” इति प्रथमं लक्षणं गायत्र्या, तत “जगत्या आदित्या” इति द्वितीयं जगत्या, अनन्तरं “विराजो दिश” (३।५ पि०) इति विराज, एवमप्येव य स्त्राया पाठक्रमेण तदपेक्षया विराजस्य द्वितीयतया द्वितीयशब्देन विराजनेवाह इत्यर्थः । एवमाप्येवमन्तरेण सारिऽपि एतादृशीं विराड्गायत्रीमुच्यमान, यथा,—“कन्दशाघ द्वितीयकम् । द्विपादादश्वसन्ते” (३।४ भा० क०) इति । किञ्च द्वादशाक्षराष्टाक्षराभ्यां पादकल्पनेन द्विपादाया अस्या मेलनेन विश्वस्यचरतया वैराजपादस्य च दशाक्षरत्वे तथैव द्विपादत्वसिद्धेस्तार्थ्यवशादेव विराडिति लभ्यते त्त्रेऽस्मिन् विराडित्यनुक्ते । ऋक्प्रतिशाख्ये तु,—“सनी वाजेषु पादौ चो जागतौ द्विपदोच्यते” (१।१।२३ ऋ० प्रा०) इति द्वादशाक्षरद्विपादगायत्रीलक्षणं दृश्यते । सायणभाष्येऽपि,—“सनी वाजेषु इति त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा” इति । श्रीनककान्याग्रनमते गायत्र्याधिकारे द्वादशाक्षराष्टाक्षरपादाभ्यां विराट्कन्दो नास्ति, भाष्येऽपि विराट् इत्येव नाम दृश्यते न तु विराड्गायत्री, विराड्गुणुपु, उत वा विराट्पङ्क्तिरिच्छेतेषां केषामपि समुल्लेखी दृश्यते, केवलं “विशतिका द्विपदा विराज” इति द्विपदाविराजलक्षणं दृश्यते, तथा “अयुजन्त इन्द्र विश्वजष्टीर्विद्वानासौ निष्पिषी मन्त्रा । मरुतां पुस्तुतिर्हांसमना खर्षीहस्य प्रधानस्य सातौ ॥” (ऋक्० २७८० ४७० १०० २३७० १६८० २८०) इत्यस्या भाष्ये “द्वितीया चतुष्पदा विराट्, अथ चतुष्पदा विराट् दशकौ” इति च लक्षणं दृश्यते । पङ्क्त्याधिकारे च ऋक्प्रतिशाख्येऽपि “चत्वारी दशका विराट्” (१।१।५२ ऋ० प्रा०) इत्येव लक्षणं दृश्यते । इत्याद्युक्तेन तु भाष्यकारादिमतमनुसृत्य विशतिका द्विपदा विराट् इत्यनुशासनमवलम्ब्य च विश्वस्यचरस्य द्विपादस्य विराट्सञ्जा कृता, तथा गायत्रपादस्य अष्टाक्षरत्वात् अष्टाक्षरेकपादाया अस्या गायत्र्याधिकारे सन्निवेशश्च कृतः । वस्तुतस्तु “हाम्या विराट्स्त्राजौ” (३।६० पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विराड्गायत्र्यादीनां विशेषलक्षणस्याभिहितत्वात् इदं पुन द्विपदायां विराज एव सामान्यलक्षणं कृतमिति प्रतिभाति, भाष्यादौ तथा दर्शनात् । विराजो व्युत्पत्तिर्धिया—“विराड्विरमथाद्विराजनात्” (३।१२ देव० ब्रा०) भाष्य—“विराट् शब्द ‘रसु क्रौडया’ ‘रानु द्वीप्तौ’ ‘राघ साघ रुसिद्धौ’ इति त्रिभ्यो आनुभ्योऽन्तरैर्यापि निष्पाद्यते प्रातुवयार्थस्य तस्मिन् सम्भवात्” इति । पश्चा इत्यादि ॥

त्रिपात्तैष्टुभैः ॥ १७ ॥

एकादशाक्षरै पादैस्त्रिपात् विराट् नाम गायत्री भवति ।
द्वितीयमित्यनुवर्तनीयम् । तत्रोदाहरणम् ।—

“दुह्यीयन्मिन्नधितये युवाकु, राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।
इषे च नो मिमीत धेनुमत्यै ॥” (ऋक्० १३४०
८३० १५० १७३नु० १२०सू० ८३०) । (थ)

[इति गायत्र्याधिकारः] ।

—सायणभाष्यमस्या —“द्विपदा विराट् छन्द, विशतिका द्विपदा विराज इति
द्वि तन्नक्षत्रम् । श्रीरा मेधाविनी देवा सगीषा समानप्रौतय सन्त हे ऋग्ने । त्वां
पदे मार्गं पादकृते लाञ्छने अग्न्यन अन्वगमन् कौटुष पश्चा अपहृतेन पयसा सङ्
वर्तमान ताय न तायरिति स्नेनानम यथा स्नेन परकीय पश्चाद्विधनम् अपहृत्य
दण्ड्येगभिरिगह्वरे वर्तते तद्वत् गुहा अतन्तम् अन्नूपाया गुहायां गच्छन्तं वर्तमानं,
अततिर्गतिकर्मा । तथा च वैतिरीयैरघोरस पवेश समाप्तायते । समिन्नायत स
अप प्राविशदिति । यद्वा—अन्वत्यगुहाया गच्छन्त वर्तमान अयते च—अग्निर्देव्यो
निन्नायत । अन्वदप कृत्वा सीऽश्ल्ये सबन्धरमतिष्ठदिति । तथा नमी युजान
अविर्लक्ष्यमन्नमात्मना सयुजान नमी वहन्त देव्ये पक्ष इवि वहन्त यजन्वा
यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे ऋग्ने । त्वा त्वामुपसीदन् समीप प्राप्रवन् ददृशुरित्यर्थ ।
अध्ययनसमये इ हे ऋचो अत् पदामिकैकावच कृत्वा समाप्तायते” इति । पश्चा
इत्यारभ्य वहन्मित्यन्ता एका ऋक विश्वत्यक्षरा विराट्गायत्रीच्छन्द इत्यभिप्राय ।
द्विपादमात्रविराट्छन्दस उदाहरण यथा,—“दृभिर्मेमानो ह्य्यतो विचक्षथी,
राजा देव समुद्रिय” (ऋक्० ७५० ५५० १५० ७३नु० १०७सू० १६३०) ।
भाष्य यथा,—“दृभिर्मेमान इति षोडशी विश्वत्यक्षरा द्विपदा विराट्” इति ।

(थ) एकादशाक्षरत्रिपाद्रूपाया विराट्गायत्र्या लक्षणमाह, त्रिपादिति ।—
वैष्टुभै, पादैरिति शेष । “विष्टुभो बद्रा ” (१६ पि०) इत्यनुशासनेन वैष्टुभै इत्यनेन
एकादशाक्षरपादाना लामादाह,—एकादशेति । आग्नेयेऽप्युक्त,—“त्रिपात्तु वैष्टुभै
अतम्” (१४ था० छ०) इति । ऋक्प्रातिशाख्ये तु अनुष्टुबधिकारे छन्द इद परिदृश्यते
न तु गायत्र्याधिकारे, तथा च,—“दशाक्षरास्त्रयी विराट् त्रयो वैकादशाक्षरा ”
(१६।१६ छ० प्रा०) इति । भाष्य,—“दशाक्षरास्त्रय, पादा, एकादशाक्षरा वा तद्य ।

यस्या पादा भवन्ति विराट्नाम सा अणुष्टप् वेदितव्या” इति । काव्यायनेमाद्युक्त-
मनुष्टुबधिकारि,—“दशकास्त्रयो विराट् एकादशकी वा” (काव्या०) । दृष्टीत्यादि ।—
सायणाचार्य्यंज्ञतास्या व्याख्या यथा,—“दृष्टीयाज्ञति नवमी विराट् । द्वे अश्विनौ ।
युवाकु युवां कामयमाना स्तुतिभियावधितार सयोजयितार वा जीतारी
मिवाधितये मिवाणा बन्धुजनाना धारणाधै दृष्टीयन् युक्तस्यकामात् धनानि
दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अथो नोऽस्मान् अपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय
मिमीत कुहत, तथा चेनुमत्यै धेनुभिर्युक्ताय, इषे अन्नाय च नोऽस्मान् मिमीत
कुहतम्, अस्मैत्य सोढव्यी बल्युक्त धन गीयुक्तमन्नश्च प्रयच्छतमित्यर्थे” इति ।
श्रौतकेन तु जागंतपादाभ्या द्विपदा गायत्री तथा उष्णिग्गर्भा गायत्री इति
द्विविधे अतिरिक्ते गायत्री उक्ते । तत्र प्रथमा “सुनो वाजेष्” इत्यादिना प्राक्
दर्शिता । तथा “षडक्षर सप्ताक्षरस्त एकादशाक्षर । एषोष्णिग्गर्भा गायत्री ता मे
अश्वानामिति ॥” (१६।२५ ऋ० प्रा०) इति । उदाहरणे यथाक्रमेण,—“स नो
वाजेष्वविता पुरुवसु पर स्थातां मघवा इवहा भुवत्” (ऋक्० ६७८० ४७०
८० ६७० ४६० १३८०) इति । “ता म अश्वाना हरीणा नितोभना । उत्तौ
तु क्लाना नृवाहसा ॥” (ऋक्० ६७८० २७० ८० ४७० २६० २३८०) ।
सायणभाष्य,—“तयोर्वित्री उष्णिग्गर्भा षट्सप्तैकादशोष्णिग्गर्भेति लक्षणेपेतत्वात् ।”
काव्यायनेन पुन उष्णिग्गर्भा ऋसीयसी इति द्विविधे अतिरिक्ते उक्ते यथा,—“षट्
सप्तैकादश उष्णिग्गर्भा । द्वौ षट्कौ सप्तकश्च ऋसीयसी” इति । किञ्च प्रथम
पादस्वाष्टाक्षरत्वे द्वितीयस्य दशाक्षरत्वे तृतीयस्य सप्ताक्षरत्वे च सुरिग्गायत्रीत्यपि
दृश्यते “षट्कौ दशक सप्तकौ विहासाविति सा भुरिक्” (१६।१७ ऋ० प्रा०) इति ।
उदाहरण यथा,—“विहासाविहुर पृच्छेदविहानित्या परी अचेता । नू चिनु नर्ते
अकौ ॥” (ऋक्० १७८० ८७० १० १७७० १२० २८०) इति । माथे तु
प्रथमपादस्य षडक्षरत्व द्वितीयस्य द्वादशाक्षरत्वमिति क्त्वा ककुप् इत्यभिहितम् । इह
तु एतादृक् छन्दोलक्षणं न दृश्यते । अत्र काव्यायनोक्ता गायत्री यथा,—“प्रथमं
छन्दस्त्रिपदा गायत्री । १ । पञ्चकायलार । २ । षट्कस्यैक । ३ । अतुर्थसप्तुक्ती
वा पदपङ्क्ति । ४ । षट्सप्तैकादश उष्णिग्गर्भा । ५ । त्रय सप्तका पादनित्युत् । ६ ।
मध्यम षट्कस्येदतिनित्युत् । ७ । दशकस्येदयवमध्या । ८ । यस्यास्तु षट्सप्तकाष्टका सा
वहमाना । ९ । विपरीता प्रतिष्ठा । १० । द्वौ षट्कौ सप्तकश्च ऋसीयसी ।” ११ ।
इत्येकादशविधा गायत्रीति निरूपितम् । तत्र त्रिप्रकारा पदपङ्क्तयः पङ्क्तिच्छन्दसि
भगवता सूचकारिण निवेशिता ऋसीयसौत्यधिका , अन्यान्युक्ताणि ।

अथ उष्णिगधिकारः ।

उष्णिक् गायत्री जागतश्च ॥ १८ ॥

यत्र गायत्रावष्टाक्षरी पादौ, जागतश्च द्वादशाक्षर, एव त्रिभिः पादैरुष्णिङ्नाम छन्दो भवति । अत्र च क्रमो न विवक्षितः, पादसङ्ख्यामात्रं विधीयते । (८)

(८) गायत्राधिकार सनाय सान्प्रतमुष्णिगधिकार प्रसूयते, उष्णिगिति ।— अष्टाक्षरपादद्वयवन द्वादशाक्षरेकपादत्वेन च अष्टाविंशत्यक्षरा पादत्रयवती उष्णिगिति लक्षणम् । तथा चाग्नेये —“उष्णिक्छन्दोऽष्टवक्षरं पादैर्वेदे प्रकीर्तितम्” (३।३ पा० छ०) इति । उष्णिक् पदव्युत्पत्तिमाह देवतत्राक्षणे यथा,—“उष्णिगुत्-क्षानात् सिद्धनेवा कान्तिकथयाऽपि बोधोविधौ वैश्वीपमिकम्” (३।३ टेव० ब्रा०) इति । भाष्ये यथा—“उष्णान् ‘ष्णा शोचं’ (अ० प०) इत्येकात् उष्णिक् शब्दः । तदेवाह—उरुक्षानात् उरुलक्षानवत्त्वाद्दुष्णिक् वा । यथा—सिद्धते ‘ष्णिह प्रीती’ (दि० प०) इति धातु ततो यत् प्रीत्यात्मक तत कान्तमपि भवतीति कला कान्तिकथयत्, सिद्धते कान्त्यते इत्युष्णिगित्यर्थे, कान्त कृतत् देवताना छन्द । अपि च बोधोविधौ उष्णोषमत्येवैश्वीपमिकम्, उपमाप्रयुक्तमभिधानमपेक्ष्योष्णिक् शब्दः” इति । अत्रेति ।—अत्र सूत्रे पादसङ्ख्यामात्रं त्रिभिः पादै उष्णिक् भवति इत्येकरूपमेव विधीयते, किन्तु क्रमं गायत्रजागतपादानां पौर्वापर्यनिर्णयरूपं न निरूपयित्, तस्य वक्ष्यमाणसूत्रेषु स्पष्टतया विहितत्वात् इति बोध्यम् । श्रौतकेन तु,—“अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् सा पादैर्वचंते त्रिभिः । पूषावष्टाक्षरी पादौ छतीयो द्वादशाक्षरः ॥” (१६।१६ छ० प्रा०) इत्यनेन क्रमोऽपि व्यवस्थित, परन्तु एतत्तत्त्वोक्तकर्म, आचार्येण वक्ष्यमाणं परीष्णिङ् लक्षणत्वेन क्लीकृतः, तच्च स्वयमेवाग्रे वक्ष्यते । कात्यायनेन पुन,—“द्वितीयमुष्णिक् विपदा” इति मात्रमेव उष्णिङ् सामान्यलक्षणं कृतम् । एताभ्यां तु परीष्णिङ्को यद्वयं न कृतम् । सूत्रमिदमधिकारार्थमित्यभिप्रायः, “प्रथमसूत्रे उष्णिगुद्दणमधिकारार्थम्” इति वक्ष्यमाणोक्तेः । ततश्च सामान्यतया सूत्रमिदं प्रवर्तते विशेषाच्च वक्ष्यमाणा एव, पादानां पौर्वापर्यनिर्णयोऽपि तेष्वेव इति मन्यन्वम् । अधिकारार्थकसूत्रत्वाच्च उदाहरणमपि नाम प्रदर्शितम् ।

ककुम्मध्ये चेदन्यः ॥ १६ ॥

गायत्रयो' पादयोर्मध्ये जागतश्चेत् पादो भवति, तदा सा
उष्णिक् ककुप्सन्ना लभते । तत्रोदाहरणम् ।—

“सुदेवः समहाऽसति, सुवीरो नरो मरुत' स मर्त्य' ।

य त्रायध्वे स्वाम ते ॥” (ऋक्० ४७४० ३७० ५म०
४७नु० ५३सू० १५ऋ०) । (ध)

(ध) उष्णिभेद दर्शयति, ककुप्सिति ।—मध्ये, गायत्रीपादयोरिति शेष ।
अन्य जागत पाद इत्यर्थे । उक्तञ्च आग्नेये,—“ककुवणिक् वसुस्यवस्त्रर्षेण
विपाहनेत्” (३५ भा० ह०) इति । अन्यथाप्युक्त —“मध्ये ककुप्” (१६।२७ ऋ०
प्रा०) । अदोऽत्र,—“तस्मिन् हादशाक्षरे मध्ये सति ककुप् भवति” इति ।
“मध्येनश्चेत् ककुप्” (काशा०) इति । ककुभो निवचनमाह,—“ककुप्
ककुदृक्पिण्णौपमिकम्” (३५ देव० ब्रा०) । भाष्य—“ककुप्-शब्दोऽप्युपमा-
प्रधान, यथा इवमस्य मध्यप्रदेशे ककुत्सन्नक उच्छ्रितो भवति एव मध्यमपादस्य
जागतत्वात् चतुरक्षर ककुदस्यानौयमस्यासौति ककुप् दकारस्य प्रकार ।
ककुदस्याव स्यात् लोप इत्यस्मादसमासेऽपि प्रकारलोप । ककुभशब्दस्य
काकुभ दन्तधावनमित्यादौ अर्थान्तरस्वरथात् स्वाभिमतमथमाह—“ककुप् च
कुजस्य कुजतेर्वीजतेवा” (३६ देव० ब्रा०) । भाष्य—“ककुप् कुजशब्दौ कुजते
रुजनेर्वीजते । ‘कुज कौटिल्यपतिष्ठन्निखिलेषु’ ‘उज्ज पार्श्वे’ अत्र न्यम्भावाथ ।
तत कौटिल्य-न्यम्भावाथेकधातुइत्यस्याव सम्भवात् ककुपशब्द ” इति । सुदेव इति ।
—मात्रथात्वात्प्रविरचिता चात्या विवर्ति,—“आद्यापक्षमीदृशस्येनादश्रीपक्षदस्य
ककुभ । हे समह । प्रथमवचन समहशब्द, हे पूजित मरुता मथ ।
सुदेव कख्याममस्त्यश्चकदेवोपेत असति भवति । हे नर । नेतार । हे मरुत
सुमस्य सुवीर शोभनपुत्राद्यपेतस्य असति भवति । य मर्त्यं त्रायध्वे पालयध्वे
स्य एवं भवति ते वय स्वाम युष्मदीया ” इति । अत्र द्वितीयपादे मर्त्यं इत्यत्र मर्त्यं
इति पाठान्त हादशाक्षरत्वं, प्रथमस्वरटाक्षर एव । द्वितीये स्वाम इत्यत्र क्रियाम इति
पठनेन अष्टाक्षरपादसिद्धि । उदाहरणान्तर यथा,—“युष्माक आरथां अनु मुदे
ऋषे सवती कौरदानव । इष्टी द्यावी मतीरिव” (ऋक्० ४७४० ३७० ५म०
४७नु० ५३सू० १५ऋ०) इति ।

पुर-उष्णिक् पुरतः ॥ २० ॥

पुरतश्चेज्जागतः पादः स्यात्, गायत्री च परतः, तदा पुर-
उष्णिक् नाम । तत्रादाहरणम् ।—

“अप्सुन्तरमृतमसु भेषज-मपासुत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥” (ऋक्० १अष्ट० २अ० १म०
५अनु० २३सू० १८ऋ०) । (न)

परोष्णिक् परतः ॥ २१ ॥

जागत' पादः परतश्चेत् भवति, पूर्वौ च गायत्री, तदा परो-
ष्णिक् नाम । “उष्णिक् गायत्री जागतश्च” (७।१८ पि०)
इत्यनेन गतार्थमेतत्, विशेषसन्नाविधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथम-
सूत्रे उष्णिग्गृहणमधिकारार्थम् । तत्रोदाहरणम् ।—

“अग्ने वाजस्य गोमत, ईशान' सहसो यज्ञो ।

अस्मो धेहि जातवेदी महि अवा ॥” (ऋक्० १अष्ट०
५अ० २म० १३अनु० ७८सू० ४ऋ०) । (प)

(न) पुर उष्णिग्-लक्षणमाह, पुर उष्णिगिति ।—स्यष्टम् । अन्वैरप्युक्त —
“पुर उष्णिक् पुरतश्चत् जागत पाद इरित ” (३।५अ० ६०) इति । “पुर उष्णिक्
सा तु तस्मिन् प्रथम” (१६।२७ ऋ० प्रा०) इति । “तस्मिन् दादशाचरे प्रथमो सति
पुर उष्णिक् भवति” इति उव्वटश्याख्या । “आयो दादशाचरे पुर उष्णिक्”
(कात्या०) इति । अस्म इत्यादि ।—सायणभाष्य,—“निधातिथि काण्ड ऋषि,
अप्सु तरिक्षेषा पुर-उष्णिक् प्रथमपादस्य दादशाचरेण आद्यश्चेत् पुर-उष्णिगिति
लक्षणसङ्गात् इति । अस्म जग्नेषु अन्त मध्ये अस्मत् पीयूष वर्जित तस्याव्विकारत्वात्
अस्मत् वा आप इति श्रुत्यन्तराच्च , तथैवाप्सु भेषजमौषध वसते, जुष्टीमनिवत्तकस्यात्र
स्याप्लाव्य वात । अत अपि च तादृशीनामपा देवताना प्रशस्तये प्रशस्तार्थे हे देवा
ऋत्विजादय ब्राह्मणा, एत वै देवा प्रत्यक्ष यज्ञाह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिन
वेगवत् भवस शीघ्र स्तुति कुर्वत इत्यर्थे ।

(प) परोष्णिक्लक्षणमाह, परोष्णिगिति ।—तथा च,—“परोष्णिक् परत,
ब्रह्मात्” (३।५ अ० ६०) इति । “उष्णिग्गायत्री” इत्यादिसामान्यसूत्रेष्वेव दादशा-

चतुष्पादेषुभिः ॥ २२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैरुष्णिगेव भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“नद व ओदतीना, नद योयुवतीनाम् ।

पति वो अन्नाना, धेनूनामिषुध्यसि ॥” (ऋक्०

६ अष्ट० ५ अ० ८ म० ७ अनु० ५ सू० २ ऋ०) । (फ)

[इत्युष्णिगधिकारः] ।

अक्षरैकपादले षष्ठाक्षरद्विपादले सति उष्णिकृन्द सिद्धमेव, पुन कथमिदं लक्ष्यमित्याह, विशेषत्यादि ।—विशेषसज्ञा परोष्णिति नामविधानमेव अर्थे प्रयोजनमस्य, तदर्थमेव पुनरिदं सूचनित्यर्थ । अग्रे इत्यादि ।—सायणाचार्यसत्यादितास्या व्याख्या यथा,—“रङ्गगणपुत्रस्य गौतमस्यार्थम् अग्निदेवता । हे सहस्री यज्ञो बलस्य युच । अग्रे । गोमत बहुभि गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य ईशान ईश्वर त्वमसि । अत अस्मि अस्मात् हे जातवेद । जातवन । जाताना वेदितवा अग्रे । नहि प्रभूर्त अत्र अन्नं धेहि स्थापय” इति ।

(फ) क्वचित् सप्ताक्षरचतुष्पादत्वेऽपि उष्णिक् भवति इति दर्शयितुमाह, चतुष्पादिति ।—ऋषिभिः सप्तभिरक्षरैरित्यर्थः । तथा चाग्रेये —“चतुष्पादेषुभिर्भवेत्” (३।५ आ० छ०) इति । शौनकेन,पुत्र—“सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्हे नद सस्रीमहीति च । पादैरनुष्टुभौ त्रिधादक्षरैरुष्णिगाविभे ॥” (१६।२८ ऋ० प्रा०) । अत्रोक्तमस्य,—“सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैः हे ऋषी उष्णिकौ भवत । पादैरनुष्टुभौ जानीयात् । अक्षरैः कृत्वा उष्णिकौ भवत । नद व ओदतीना सस्रीमहि ला वये इत्येते” इति । “चतुःसप्तका उष्णिगेव” (कात्या०) इति । नद व इत्यादि ।—सायणाचार्यकृता व्याख्यास्या यथा,—“प्रथमेष्वस्याङ्गिरसस्यार्थे द्वितीया नद व इत्येषा चतुःसप्तकोष्णिक् इन्द्रो देवता । ओदतीनाम् ओदत्य उषस ओदती भास्वतीति तन्नामसु पाठात् उषसा नदम् उत्पादकमित्यर्थे इन्द्रेण हि उषस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव स्यत्वात् । विष्वक्विन्द युष्मा इति हि हादशादित्यमये इन्द्र पठित, तादृशमिन्द्र हे यज्ञमाना । वो युष्मदर्थम् आह्वयत इत्यर्थे । तथा योयुवतीना सब्र मिश्रयन्तीना नदीना नद शब्दधितार वो युष्मदर्थम् आह्वयामि । अन्नानाम् अहन्तव्याना गवा पतिमाह्वये । अथ प्रत्यक्षकृता हि यज्ञमान । त्व धेनूना चौरादिना प्रीणयित्रीणा गवामिषुध्यसि अन्नमिच्छसि” इति । एतदुदाहरणान्तरं यथा—“कस्रीमहि ला वयम्, अस्माक

अथानुष्टुबधिकारः ।

अनुष्टुप् गायत्रैः ॥ २३ ॥

चतुष्पादित्यनुवर्तते । गायत्रैरष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पाच्छन्दः
अनुष्टुप्सन्न भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किण’ ।

ब्राह्मणस्त्वा शतक्रत उदशमिव येमिरे ॥” (ऋक्०
१अष्ट० १अ० १म० ३अनु० १०सू० १ऋ०) । (व)

एव पृषन् । मतीनाञ्च साधन विद्यायाश्चाधवम् ॥” (ऋक्० ७अष्ट० ७अ० १०म०
२अनु० २६प० ४ऋ०) इति । न्यङ्गशिरा तनमध्या अनुष्टुबगभा इति त्रिविधा
उपिष्ट शौनकात्यायनाभ्यामधिका उक्ता, यथा—“ददौरेक्ष इति त्रिषा
ककृप् न्यङ्गशिरानिचत् । एकादशोऽस्या प्रथम उत्तमश्चतुरक्षर ॥ ताभ्या पर
षडक्षर प्रया तनुशिरो नाम । आद्य पञ्चाक्षर पाद उत्तरेऽष्टाक्षराम्बय ।
अनुष्टुबगर्भेषीणिक् साऽगख्येऽस्ति पि० न्विति ॥” (१६।३०-३२ ३३ ऋ० प्रा०)
इति । “त्रेष्टमजगतचतुष्का न्यङ्गशिरा । एकादशिनी पर षट्कसनुमध्या ।
आद्य पञ्चकख्योऽष्टका अनुष्टुबगर्भा” (कात्या०) इति । पिङ्गलेन तु एतादृश
उपिष्टो नैव दर्शिता ।

(व) उपिष्टाधिकार समान्य साम्प्रतमनुष्टुबधिकार प्रारभ्यते, अनुष्टुबिति ।—
अनुवर्तते पूर्वस्मात् स्वाटधिक्रियते इत्यथ । आग्नेयच्छन्द सारिऽपि सामान्येन
चतुष्पादित्येव दृश्यते यथा,—“साष्टाक्षरैरनुष्टुप् स्याच्चतुष्पाच्च” (३।६ पा० क०)
इति । तथा “द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षरा समा ” (१६।३४ ऋ० प्रा०)
इति । “द्वितीयमनुष्टुप् चत्वारोऽष्टका ” (कात्या०) इति च । अनुष्टुभो निवचनमाह
देवतब्राह्मणे,—“अनुष्टुबगुप्सोभनात्” (३।७ देव० ब्रा०) । भाष्य—“स्त्रीभति-
र्द्वादय । गायत्रीतन्नासनाक्षरपाददृष्टे । उक्तार्थे ब्राह्मणसम्प्रति दृश्यति—
“अन्वभौदिति हि ब्राह्मणम्” (३।८ देव० ब्रा०) । भाष्य—“निरुक्ते प्रकारान्तरेण
ब्राह्मणवाक्यमुदाहृतम् । गायत्रीनिव विपदा सती चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति
च ब्राह्मणम्” इति । गायन्ति लेति ।—साधयाचार्यव्याख्या—“गायन्तीति सूक्तस्य
मन्त्रसङ्घा कृन्दोविशेषश्चैवमनुकल्प्यते । गायन्ति द्वादशानुष्टुभ इति । तुष्टि च वा

त्रिपात् क्वचिज्जागताभ्याञ्च ॥ २४ ॥

अनुष्टुबित्यनुवर्त्तते । चकारात् गायत्रेग्रहणञ्च । गायत्रे-
शैकेन पादेन, ततो हाभ्यां जागताभ्यां क्वचित् त्रिपादनुष्टुबेव
स्यात् । (भ)

मध्येऽन्ते च ॥ २५ ॥

जागतयो. पादयोर्मध्ये अन्ते च यदा गायत्रः पादो
भवति, तदाऽप्यनुष्टुबेव स्यात् । तत्र मध्यपक्षे उदाहरणम् ।—

इत्यादि परिभाषाया तु शब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य
आनुष्टुभत्व इष्टव्यम् । हे शतक्रतो । बहुकस्यन् बहुप्रज्ञ वा इन्द्र । त्वा त्वा गायत्रिण-
उद्गातार गायन्ति स्तुवंति । अकिंष अक्षमहेतुमन्त्रयुक्ता होतार अर्कं
मञ्जनीयमिन्द्रमञ्जन्ति शस्त्रगतै मन्त्रै प्रशंसन्ति । ब्रह्माण ब्रह्ममभ्यतथ इतरे
ब्राह्मणा त्वा त्वामुदयेमिरे उन्नति प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्त, वशमिव यथा वशाये
वृथन् शिल्पिन प्रौढ वशमुन्नतं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवत्तन स्वकीय
कुलमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् । अर्का अक्षन्त्येभिरित्यर्का मन्त्रा, तैरञ्जनीयतया
तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षयथा अर्क । अर्का मन्त्रा येषां सन्तीति अकिंष होतार ॥
इति । अत्र द्वितीयपादे “अर्चन्ति अर्कमर्किंष,” इति पदव्यूहेन पाठे अष्टाक्षरत्व-
स्यवगन्तव्यम् ।

(भ) अनुष्टुभो मेदविशेषमाह, त्रिपादिति ।—क्वचिदित्यनेन चास्य न सार्व-
त्रिकत्व विवक्षितम् । जागताभ्यां हादशाक्षरपादाभ्याम् । अनुष्टुभो द्वात्रिंश-
दक्षरात्मकत्वात् हादशाक्षरद्विपादेन अष्टाक्षरेकपादेन च तद्विद्विरिति आह,
गायत्रेशैकेनेति ।—इत्यौ गायत्रपादस्य प्रथमील्लेखात्, “त्रिपात् क्वचित् । अष्टाक
सूत्र्यवर्षे स्यात्” (३।७ आ० ६०) इति लक्षणेऽपि आदौ अष्टपदील्लेखदण्डनाञ्च
तथा “मध्येऽन्ते च” (३।२५ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रे द्वितीयद्वितीयपादयोर्विशेष-
विधानाञ्च अत्र प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्व द्वितीयद्वितीययोश्च हादशाक्षरत्वमिति
वृत्तिकारान्निप्राय । परन्तु प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वम् ऋक्मातिशाख्यानुक्रमणिकादौ
न दृश्यते, उदाहरणमप्यस्य दुर्लभम् । एतेनैवमनुमीयते यत् त्रिपादनुष्टुबधिकाराद्यं
श्रुतिद सूत्रज्ञता प्रथीतमिति दिक् ।

“पर्य्युषु प्रधन्व वाजसातये, परिष्ठन्नाणि सञ्चणि ।

द्विषस्तरध्या ऋणया न ईयसे ॥” (ऋक्० ७अष्ट०
५अ० ८म० ७अनु० ११०सू० १ऋ०) ।

अन्तपक्षे उदाहरणम् ।—

“मा कस्मै धातमभ्यमित्त्रिणे नो

मा कुत्रा नो गृहेभ्यो धेनवो गु ।

स्तनाभुजो अशिञ्जीः ॥” (ऋक्० १अष्ट० ८अ० १म०
१७अनु० १२०सू० ८ऋ०) । (म)

[इत्यनुष्टुबधिकारः] ।

(म) त्रिपादनुष्टुभ अन्यविध भेदविशेषनाह, मध्ये इति ।—जागतस्यो
पादयो द्वादशाक्षरप्रथमद्वितीयपादयो मध्ये अन्तरे गायत्र अष्टाक्षर पाद,
तथा द्वादशाक्षरप्रथमद्वितीयपादयो अन्ते च अक्षराने च अष्टाक्षर पादयेत
भवेत तदाऽपि त्रिपादनुष्टुबिति । आग्नेयेऽप्युक्त,—“मध्येऽन्ते च कृच्छिवेत” (३।६
आ० ६०) इति । मध्यपादाष्टाक्षरा त्रिपादनुष्टुप् पिपीलिकामध्यानाम्ना अन्त
पादाष्टाक्षरा च कृत्तिनाम्ना शीनककाव्यायनाभ्यामभिहितौ, तथा च,—“यस्या
स्वष्टाक्षरी मध्ये सा पिपीलिकामध्या” (१।६।३६ ऋ० प्रा०) इति । “मध्ये चेदष्टक,
पिपीलिकामध्या” (कात्या०) इति । “कृत्तिर्वी द्वादशाक्षरावेकष्टाक्षर पर”
(१।६।३५ ऋ० प्रा०) “जागतावष्टकश्च कृत्ति” (कात्या०) इति । पर्य्युषिति ।—
सायणाचार्यप्रथोतास्या व्याख्या—“पर्य्युषिति द्वादशर्चे सप्तम सूक्त चारुण वासदन्वु
राजर्षी अस्य सूक्तस्य द्रष्टारौ, आदितस्त्रिंशत् पिपीलिकामध्या अनुष्टुभ द्वादश-
काष्टकद्वादशकवत्य । पवमान सीमो देवता गतो विनियोग । ई सीम ।
सु सुष्टु वाजसातये अक्षभ्यमन्नदानायेव परिप्रधन्व परित प्रगच्छ । यद्वा—
वाजसातये अन्नदानमाय सङ्ग्राम प्रगच्छ । किञ्च सञ्चणि सङ्गमशील त्वं इत्याणि
शब्दन् परिगच्छ । तदेवोच्यते—नोऽस्मान्कम् ऋणया ऋणाना यापयिता
त्व द्विष शब्दन् तमध्ये तरोतु इन्नुम् ईयसे परिगच्छसि ।” अन्तपक्षे— मा कस्मै
इत्यादि ।—“मा कस्मा इत्यष्टमो कृत्ति जागतावष्टकश्च कृत्ति इत्युक्तत्वचण-
पञ्चायात् । ई अन्विनौ । अमित्त्रिणे अमित्त निम्नराहित्य तद्वत्त्वोचिदपि

अथ बृहत्स्यधिकारः ।

बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः ॥ २६ ॥

यदा एको जागत पादः, त्रयश्च गायत्राः, तदा बृहती नाम ङ्न्दो भवति । (य)

पथ्या पूर्वश्चेत्तृतीयः ॥ २७ ॥

बृहतीत्यनुवर्त्तते । पूर्व' पादो जागतो यदि द्वितीयो भवति, अन्ये च गायत्राः, तदाऽसौ बृहती पथ्या नाम । तत्रो-
दाहरणम् ।—

शतवे न चक्षान् मा अभिघातम् अभिमुखीन मा अवस्थापयतम् अपि च न
अन्नाक गृहेभ्य सन्नाशात सनाभुज सनेवसान् मनष्याश्च पालयन्त्य घेनव गाव ,
अनभुङ्गन्ति पालयन्ति इति सनाभुज किप् अन्येषामपि दृश्यते इति साहितिको
दाघ । अभिघो शिशुना वन्देन विरहिता अन्नदोषे गृहे अशयाना वा
सथ अनुवर्त्तित अन्नाभिरगम्ये प्रदेशे मा गु मा गच्छन्तु ।” एतेन चतुष्पदा एका
विपदा च त्रिविधा इति चतुर्विधा अनुष्टुभं पिङ्गलोक्ता । श्रौतकालायायीक्ता
विराट् काविराट् नष्टरूपा सहापदपङ्क्तिश्च अनुष्टुभ इह नैव दृश्यन्ते । तासां
खदणानि तत्र तत्रोक्तानि यथा,—“दशाक्षरास्त्रयो विराट् वयो वैकादशाक्षरा”
(१६।३८ ऋ० प्रा०) इति । “दशकाक्षयो विराट् एकादशको वा” (कात्या०)
इति । “नवको द्वादशो हूना सा विहासीति काविराट्” (१६।३७ ऋ० प्रा०) इति ।
“नवकोर्मध्ये जागत काविराट्” (कात्या०) इति । “तेषामैकाधिकान्वयौ
नष्टरूपा विपृच्छामि” (१६।३८ ऋ० प्रा०) इति । “नववैराजचयोदशैर्नष्टरूपा”
(कात्या०) इति । “षण्णहापदपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्य पञ्च पञ्चका” (१६।४०
ऋ० प्रा०) इति । “पञ्च पञ्चका षट्कस्यैको सहापदपङ्क्ति” (कात्या०) इति ।

(य) अनुष्टुबधिकार परिसमाप्य अधिकारार्थं बृहत्या सामान्यखल्लक्षणमाह,
बृहतीति ।—जागत द्वादशाक्षर गायत्रा अष्टाक्षरा । अथ बृहत्या निर्वचनमाह,
—“बृहती बृहतेर्द्विकर्मण” (३।११ देव० प्रा०) । सम्प्रथमाप्यम्—“अस्या
अनुष्टुभं सवपादेष्वेकाक्षरवर्द्धनात् प्रबृहत्त्वम्” इति ।

“प्र यदित्या परावत , श्रोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुत कस्य वर्षसा, क याथ कं ह धृतय ॥”

इति । (ऋक्० १अष्ट० ३अ० १म० ऽअनु० ३८सू०
१ऋ०) । (२)

न्यङ्कुसारिणी द्वितीयः ॥ २८ ॥

पूर्वश्वेदित्यनुवर्तते । पूर्वश्वेज्जागत पादो द्वितीयो भवति,
शेषाश्च गायत्राः, तदा न्यङ्कुसारिणी नाम बृहती
भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

(२) बृहतीभेद पथ्याबृहतीषत्त्वमाह, पथ्येति ।—पूर्वं जागत पाद इत्यथ,
“बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्रा” इत्यथ जागतपादस्य प्रथमाभिहितत्वान् । ततश्चेत्
द्वितीय पाद षादशाक्षर अन्ये प्रथमद्वितीयतृतीयपादाश्च षष्टाक्षरा स्युक्तदा ।
पथ्यानान्बृहतीत्यर्थः । तदुक्तमाग्नेये—“पूर्वको यदि द्वितीय पथ्या भवति” (३७-
आ० ६०) इति । शौनककात्यायनाभ्यामित्य बृहतीत्येव नाम्ना उक्तं न तु पथ्या
बृहतीति । तदुक्तं—“चतुष्पदा तु बृहती प्राथ षट्त्रिंशदक्षरा । षष्टाक्षरास्तथ पादा
स्तृतीयो षादशाक्षर ॥” (१६।४२ ऋ० प्रा०) । “चतुर्थे बृहती द्वितीयो षादश”
(कात्या०) इति । किञ्च “आ रात्रि पार्थिव रज पितृप्रायि धामभि । दिव
सदासि बृहती वितिष्ठस आ त्वेष वर्तते तज ॥” (३४।३२ वा० ४०) इत्यत्र तु
भाष्यकारिणः पथ्याबृहतीत्येवोक्तम् । यथा—“रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती” इति ।
प्र यदित्येति ।—अस्या सायणभाष्यम्,—“अयुजो बृहत्य युज सतीबृहत्य । द्वे
धृतय । स्यावरादीना कल्पनकारिणो मरुत । यद्वयदा मान मननीय युष्मद्वल
परावत दूरात इत्या अस्मादन्तरीक्षात प्रास्वथ भूमौ प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टान्त , श्रोचिर्न
तेज इव यथा न्यस्य तेज अन्तरीक्षात भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत । तदानीं यथ कस्य
यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना सङ्गच्छध्वे इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वपसा
सोदेष सङ्गच्छध्वे । क यजमानमुद्दिश्य याथ देवयजनदेशे गच्छथ । क इ क खञ्
यजमानमनुस्मृञ्जीथेति शेषः ।” अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानां प्रत्येकमष्टाक्षरत्वान्
द्वितीयपादस्य षादशाक्षरत्वाच्च पथ्याबृहतीत्वमिति बोध्यम् ।

“मत्स्यपायि ते मह, पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मद ।

वृषा ते वृष्ण इन्दु-र्वाजीसहस्रसातम ॥” (ऋक्०
२अष्ट० ४अ० १म० २३अनु० १७५सू० १ऋ०) । (ल)

स्कन्धोऽथीवी क्रौष्टुकेः ॥ २६ ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी क्रौष्टुकेराचार्यस्य मतेन स्कन्धोऽथीवी
नाम । आचार्यग्रहण पूजार्थम् । (व)

उरोवृहती यास्कस्य ॥ ३० ॥

इयमेव न्यङ्कुसारिणी यास्कस्याचार्यस्य मतेन उरोवृहती
नाम । (श)

(ल) वृहतीभेद न्यङ्कुसारिणीनाम्, न्यङ्कुसारिणीति ।—द्वितीयपादस्य
द्वादशाक्षरत्वे प्रथमद्वितीयचतुर्थपादानामष्टाक्षरत्वे च न्यङ्कुसारिणी वृहतीति
लक्षणम् । तदुक्तमाग्नेये—“द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी” (३।८ आ० ६०) । “द्वितीयो
न्यङ्कुसारिणी” (१६।४३ ऋ० प्रा०) । “द्वितीयश्चेत् न्यङ्कुसारिणी” (कात्या०) इति ।
मत्स्यपायीत्यादि ।—सायणभाष्ये यथा—“आद्या स्कन्धोऽथीवी वृहती द्वितीयपादस्य
द्वादशाक्षरत्वात् इतरेषा त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च, द्वितीयश्चेत् न्यङ्कुसारिणी उरोवृहती
वा स्कन्धोऽथीवी वा इत्युक्तलक्षणसङ्गात्वात् । छे हरिव । हरिभ्या तद्विन्द्र ।
महो महान् पूज्योऽय सोम पात्रस्येव तत्पात्रेषेव सोमपात्रेषु यथा धार्यते सोम
तत्सहस्रेण ते त्वया, द्वितीयार्थे षष्ठी । यद्वा—पत्निस्येव ते तव स्तभूतो महो महान्
सोम इति वा योजना, अपायि पीयते यत पिबसि अत मत्सि माद्यसि मादयस्व
वा पात्रे यथा सोम पूर्यत तथाऽत्यधिक पिब, पीत्वा च मादयस्व इत्यथ, किञ्च
वृष्णे ते अभिनतवपित्रे तुभ्य, चतुर्थार्थे षष्ठी, मत्सरो महसाधन मह तपयिता वृषा
वर्षिता इन्दु ज्ञेयिता आह्लादकारीत्यथ, वाजो अन्नवान्, अन्नवपृत्तिसङ्गात्वाद्ब्र-
वानित्युच्यते । सहस्रसातम अपरिमितदाहृतम सहस्रपुरुषसम्भजनपथ्यान्नश्रव्यात-
शयो वा, एव महानुभाव सोम सम्पादित त पिब इत्यथ ।”

(व श) मतान्तरेण न्यङ्कुसारिण्या नामान्तरे आह द्वाभ्या सूत्राभ्या, स्कन्धोऽथीवी
उरोवृहतीति ।—स्पष्टार्थे । तथा चोक्तमाग्नेये—“द्वितीयो न्यङ्कुसारिणी । स्कन्धोऽथीवी

उपरिष्ठाद्बृहत्यन्ते ॥ ३१ ॥

यदा जागत' पादोऽन्ते भवति, शेषाश्च गायत्रा', तदा
उपरिष्ठाद्बृहती नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

“सखायस्त्वा वहमहे, देवं मर्त्तास ऊतये ।

अपां नपात सुभगं सुदौदिति सुप्रतूर्त्तिमनेहसम् ॥”

(ऋक्० ३ अष्ट० १ अ० ३ म० १ अनु० ८ सू० १ ऋ०) । (घ)

श्रौष्टुके न्यात पचे उरोबृहत्यपि ॥” (३।८ आ० छ०) इति । “द्वितीये न्यङ्गमारिषी ।
स्त्वन्धीयीञ्चरोबृहती त्रेधेना प्रतिजानते ॥” १।४३ ऋ० प्रा०) इति । “द्वितीयेऽथेत्
न्यङ्गमारिषी उरोबृहती स्त्वन्धीयीवी वा” (कात्या०) इति ।

(घ) बृहतीभेदमुपरिष्ठाद्बृहतीमाह, उपरिष्ठादिति ।—अन्ते चतुर्थपादे
इत्यथ । अन्यत स्पष्टम् । अन्यैरप्येवमेव लक्षणमुक्तं, तथा च—“उपरिष्ठाद्बृहत्यन्ते”
(३।८ आ० छ०) इति । “उपरिष्ठाद्बृहत्यन्ते” (१।४३ ऋ० प्रा०) इति । “अन्यथे-
दुपरिष्ठाद्बृहती” (कात्या०) इति । सखाय इति ।—अस्या सायणभाष्ये यथा—
“सखायस्त्विति नवमं सूक्तं वैश्वानिरम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—सखायो नव वाहते
त्रिष्टुवन्तमिति । अस्या त्रिष्टुप् त्रिष्टुप् अष्टौ बृहत्य । विश्वानिरमं कौति—हे अग्ने ।
सखाय सोमाम्यादिहविषुदानेन उपकारकत्वान्निवाधि, मत्तास' मनुष्या ऋत्विज
वयम् अपा नपातम् अपा नपार सुभगं शोभनघनयुक्तं सुदौदिति शोभनदौति
सुप्रतूर्त्तिं शोभनप्रतरणं कमानुष्ठादभि सुखेन गन्तव्यम्, अनेहसम् उपद्रवरहितम्
एतादृशं देव त्वाम् ऊतये रक्षणायै वहमहे बृषीमहे” इति । अत्र वहमहे इत्यन्त
प्रथमं पादं तथा ऊतये इत्यन्तश्च द्वितीय, सुभगमित्यन्तश्च तृतीय पादं सर्वं,
अष्टाक्षरं, अन्य चतुर्थपादं द्वादशाक्षरं इत्युपरिष्ठाद्बृहती । अत्र हि सायणेन
बृहत्येवोक्ता न तूपरिष्ठाद्बृहती । भाष्यसम्मतमुपरिष्ठाद्बृहत्या विश्वङ्गोदाहरणं यथा—
“न तसहो न दुरित देवासी अष्ट मर्त्यम् । सलीषसी यमव्यना मित्रो नयन्ति वक्ष्यो
अतिदिव ॥” (ऋक्० ८ अष्ट० ७ अ० १० म० १० अनु० १२ सू० १ ऋ०) इति । भाष्य
यथा—“न तमित्यष्टौ चतुष्टयं सूक्तं शिखुषुपुत्रस्य कुब्जलवाहंषस्याधे वामदेवपुत्रस्य
अहोमुङ्गाम्नी वा वैश्वदेवम् अष्टमो त्रिष्टुप् त्रिष्टुप् उपरिष्ठाद्बृहत्यं त्रिष्टुप्कदादशक-
वती उपरिष्ठाद्बृहती अन्यथेत् उपरिष्ठाद्बृहतीति हि तल्लक्षणम्” इति ।

पुरस्ताद्बृहती पुरः ॥ ३२ ॥

स एव जागत. पाद पूर्वसेत् भवति, शेषाश्च गायत्राः, तदा पुरस्ताद्बृहती नाम, “बृहतो जागतस्त्रयश्च गायत्रा” (३।२६ पि०) इत्यनेनैव गतार्थमेतत्, संज्ञाविशेषप्रदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तत्रोदाहरणम् ।—

“महो यस्यति शवसो असाम्या, महो नृमणस्य तूतुजिः ।

भर्ता वज्रस्य धृष्णोः, पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥” (ऋक्० ७अ० ७अ० १०म० २अनु० २२सू० ३ऋ०) । (स)

क्वचिन्नवकाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

क्वचिद्दे नवाक्षराश्चत्वारः पादा दृश्यन्ते, साऽपि बृहत्स्यैव । तत्रोदाहरणम् ।—

(स) बृहतीविशेषपुरस्ताद्बृहतीश्चक्षमाह, पुरस्तादिति ।—पुरस्तात् अयत, प्रथमे जागतपादत्वादिय सज्ञा । अन्यैरप्युक्त—“पुरस्ताद्बृहती पुर” (३।६ आ० ६०) इति । “पुरस्ताद्बृहती नाम प्रथमे हादशाक्षरे” (१।४३ ऋ० प्रा०) इति । “आद्यसेत् पुरस्ताद्बृहती” (कात्या०) इति । सामान्यसूत्रस्य विशेषलक्षणेऽपि प्रवेशात् प्रागुक्तसूत्रेणैव सिद्धे कथमिदं पुनरुच्यते इत्याह, सञ्जेति ।—संज्ञाविशेषस्य पुरस्ताद्बृहतीनामस्य प्रदर्शनार्थं ज्ञापनार्थं वेदे तादृशनामकच्छन्दस समुल्लेख-दर्शनादिति भावः । महो इत्यादि ।—भाष्यमस्याः,—“कुर्वति पञ्चदशसं षष्ठं सूक्तम् ऐन्द्र पञ्चदशी त्रिष्टुप् पञ्चमीसप्तमीनवम्यसिन्धोऽनुष्टुभ शिष्टा पुरस्ताद्बृहत्स्य आद्यहादशकवराटकवती पुरस्ताद्बृहती । य इन्द्र महो महत शवसो वज्रस्य पति ईश्वर असाम्या आङ् नव्यादायाम् आ सनाते अनन्तगुण इत्यर्थः, महो महत नृमणस्य धनस्य च तूतुजि सोढभ्य प्रेरक, क्वच धृष्णो शत्रूणां धर्मकस्य वज्रस्य स्वकीयस्यायुधस्य भर्ता य इन्द्रो धारयिता स इन्द्रोऽस्मान् पातु इति शेषः । तत्र दृष्टान्त, पिता पुत्रमिव प्रिय यथा पिता प्रियम् ईक्षित सुत पाति तदत् ॥” असाम्या इत्यन्त प्रथमपाद हादशाक्षर । असाम्या इत्यत्र ‘असामिया’ धृष्णोः इत्यत्र ‘धृष्णोः’ इति व्युत्पन्न पादाक्षरपुरश्च बोध्यम् ।

“तं त्वा वय पितो वचोभि, गावो न ह्य्या सुधूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमाद-मस्मभ्य त्वा सधमादम् ॥” (ऋक्०
२ अष्ट० ५ अ० १ म० २४ अनु० १८८ सू० ११ ऋ०) । (ह)

(ह) नवाक्षरचतुष्पादब्रह्मतीविशेषनाह, ऋचिदिति ।—ऋचिदित्यनेनास्या असावत्रिकलमभिहितम् । नवाक्षरपादचतुष्टयेन षट्त्रिंशदक्षरत्वादास्य ब्रह्मतीमध्ये परिगणनम् । तथा आग्नेयेऽप्याह—“ऋचिन्नवकाशत्वारं” (३।९ षा० छ०) इति । श्रौतकेनापि नवाक्षरपादा ब्रह्मत्युक्ता यथा—“एकागस्थे पितृकीमे नवाक्षरपदीत्तमा” (१।१७ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यकारिणापि दशितम्—“उत्तमा अन्त्या एका नवाक्षरपादा विद्यते सापि ब्रह्मत्येव । त्व त्वा वय पितो वचोभि ” इति । “अतुर्नवका ब्रह्मत्येव” (कात्या०) इति । तत्रेव “इथोषोपेदनाहार्षं सर्वे व्यूहे नवाक्षरा” (१।४८ ऋ० प्रा०) इत्यपर सूत्रम् । एतत्पूर्वोद्यभाष्य यथा—“उपेदमुपपचनम् । आहार्षं त्वा विद त्वा इत्येतयोश् इथो ऋचो सर्वे व्यूहे नवाक्षरा पादाः भवन्ति, साऽपि ब्रह्मत्येव” इति । सायणेन तु एतेषामनुष्टुप्त्वमेवाङ्गीकृतं न तु ब्रह्मतीत्वम्, यथा—“उपेदमित्यन्ता अनुष्टुप् शिष्टाद्यतस्त्रिष्टुभ” इति (ऋक्० ४ अष्ट० ६ अ० ६ म० ३ अनु० २८ सू० ८८) तथा “सुधामातीति पञ्चर्षे दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्ष्माश-नाख्यस्यार्षम् अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभ” (ऋक्० ४ अष्ट० ८ अ० १० म० १२ अनु० १६ सू० ५८) इति । सुधामातीत्यादिसूक्तस्य पञ्चमी ऋक् आहार्षमित्यादि । तदत्र एवविधमहाजनविरीध सुधीभिरिव समाधेय । यत्तु कीचित्त “युव ह्यात्स महीरन्” (ऋक्० १ अष्ट० ८ अ० १ म० १७ अनु० १२० सू० ७८) इत्यादिक महीदाहरन्ति तदुभयमतविरुद्धत्वादिवापास्तम् । तथा ह्यत्र सायणेन विष्टारबृहती-त्येवमुक्तं, भाष्य यथा—“युव हि इति सप्तमी विष्टारबृहती । अष्टिनीर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती इति तन्नचणोपेतत्वात्” इति । प्रातिशाख्येऽपि—“अष्टिनीर्दशकौ मध्ये विष्टारबृहती युवम्” इत्येवाभिहितम् । एतेन विशुद्धीदाहरणस्य स्यमभित्यायातम् । तं त्वेति ।—सायणेन तु अस्या अनुष्टुप्त्वमेवाङ्गीकृतं न तु ब्रह्मतीत्वम्, तथा च सायणभाष्य—“पितृ त्वित्येकादशर्षमष्टमं सूक्तम् आगस्थमन्नदेवताक गायत्रम् आद्या अनुष्टुप्गर्भीष्णिक् आद्य पञ्चक त्रयोऽष्टका अनुष्टुप्गर्भा इत्युक्तत्वात् । तृतीयो पञ्चमी षष्ठी सप्तत्येकादशी चेति पञ्चानुष्टुभ । हि पितो । अन्नसीमरुप । त ताष्टश् ऋतं त्वा त्वा महानुभाव वचोभि स्तुतिवाग्भि वय सुधूदिम चारयामी रसान् । तत्र ह्येताम्,—गावो न ह्य्या गावो यथा हवीषि उत्थादयन्ति तथा त्वत्सकाशान् सीम

त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती ॥ ३५ ॥

त्रिभिर्जागतैः प्रादैश्छन्दो महाबृहती नाम । तत्रो-
दाहरणम् ।—

“अजीजनो अमृत । मर्त्येषा, ऋतस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।
सदाऽसरै वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥” (ऋक्० ७अष्ट०
५अ० ६म० ७अनु० ११० सू० ४ऋ०) । (ख)

सतीबृहती ताण्डिनः ॥ ३६ ॥

इयमेव महाबृहती ताण्डिन आचार्यस्य मतेन सतीबृहती
नाम । (ग)

[इति बृहत्स्यधिकारः] ।

(ख) बृहतीविशेषमहाबृहतीमाह, त्रिभिरिति ।—जागतै हादशचरै,
हादशचरिनिपाद्रूपा षट्त्रिंशदचरा नडाबृहतीति लक्षणम् । तदुक्तमाग्नेये,—“महा-
बृहती जागतै स्यात् त्रिभिः” (३१९षा० छ०) इति । श्रौतकथाव्यायनाभ्यान्
इयमूहबृहतीत्युक्तम् । यथा—“नयी हादशका यथा साहोर्हबृहती विराट्”
(१६४४ऋ० प्रा०) इति । तथा “त्रिजागतोहबृहती” (कात्या०) इति । अजीजन
इति ।—साऽप्रकृता व्याख्येय—“पय्यस्थिति हादशचै सप्तम सूक्त वारुण व्रसदस्यू
राजर्षो अथ सूक्तस्य द्रष्टारौ । आदितस्त्रिंशत् पिपीलिकमध्या अनुष्टुभ हादशका-
ष्टकदादशकवथ तत षडूर्हबृहत्य हादशकत्रयवत्य अथ दशम्याद्यास्त्रिंशो
विराज पवनान सोमो देवता । हे अमृत । मरणधर्मरहित सोम । त्वम् ऋतस्य
सत्यभूतस्य चारुण कल्याणव्यामृतस्य उदकस्य धर्मन् धारके अन्तरीक्षे मूय-
नजीजन । किमर्थं मर्त्येषा मनुष्येस्वभिमुखीभवनाय । किञ्च सनिष्यदत् सन्धजन्
सूत्र वाजमच्छ सङ्गानमभिलक्ष्य सदा असर सरसि गच्छसि” इति ।

(ग) महाबृहत्या नामान्तरमाह, सतीबृहतीति ।—स्यष्टम् । तथा
आग्नेये—“सतीबृहत्यपि ताण्डिन” (३१५षा० छ०) इति । श्रौतकथाव्यायना
भ्यामपरे च हे पिपीलिकामव्याबृहती-विषमपदाबृहतीत्यौ लक्ष्णे, यथा—“वयोदशा
चरौ च द्वौ मध्ये षाष्टाचरो भवेत् । अग्नि त्रौ वीरमित्येषा सा पिपीलिकमध्या ॥
ऋषकाष्टादशसङ्केत परमोऽष्ट ष यदि पादा । बृहती विषमपदा सा सनिष

अथ पङ्क्त्याधिकारः ।

पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च ॥ ३७ ॥

यदा द्वौ जागतौ पादौ तथा गायत्री च, तदा पङ्क्तिर्नाम
कृन्दो भवति । (घ)

सुसमितस्य ॥” (१६।४९—५० ऋ० प्रा०) इति । “वयोदशिनोर्मध्येऽष्टक-
पिपीलिकामध्या । नवकाष्टैकादश्याष्टिनी विषमपदा” (कात्या०) इति । अनयो-
रुदाहरणे क्रमेण यथा—“अभि वो वीरमन्वसो मदेषु गाय गिरा मङ्गा विचेतसम् ।
इन्द्र नाम श्रुत्य आकिन वचो यथा ॥” (ऋक्० ६।४८० ४।४० ८।४० ६।४०
४६ सू० १४ ऋ०) इति । “समित सुसमितस्य चित्र चेतिसं सूत । प्रासङ्गा
समाटं सहसि सहन्तु मुज्यु वाजेषु पूव्यम् ॥” (ऋक्० ६।४८० ४।४० ८।४० ६।४०
४६ सू० २० ऋ०) इति च । इह सायणेनापि भाष्ये—“अभि वो वीरमिति चतुर्दशौ
पिपीलिकामध्या इहती वयोदशिनोर्मध्येऽष्टक पिपीलिकामध्येत्युक्तत्वात् । समित
सुसमितरिति विशौ विषमपदा इहती नवकाष्टैकादश्याष्टिनी विषमपदेत्युक्तत्वात्”
इत्यादिना तथैव प्रतिपादितम् । पिङ्गलोक्ता पिपीलिकामध्या इहती तु द्वादशा-
क्षरपादद्वयमध्ये अष्टाक्षरपादत्वे एव सम्भवतीति विभाव्यम् ।

(घ) इहत्याधिकारि अर्कस्तिनास्ते साम्प्रत पङ्क्त्याधिकार प्रकौति, पङ्क्ति-
रिति—जागतौ द्वादशाक्षरी, गायत्री अष्टाक्षरी । द्वादशाक्षरपादद्वयत्वेनाष्टाक्षर-
पादद्वयत्वेन च चतुष्पादरूपा चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिरिति लक्षणम् । तथा च
“पङ्क्तिश्चन्द स्यात् सूत्याकाष्टाष्टवर्षके” (३।१० आ० ऋ०) इति । अशि-
कारार्थं लक्षणमिदम्, तेन वक्ष्यमाणलक्षणाणि अस्या प्रपञ्चा भविष्यन्तीति
बोद्धव्यम् । पङ्क्तिपदस्य व्युत्पत्तिर्यथा—“अद्य निर्वचनमाह,—पङ्क्ति पञ्चिनी
पञ्चपदा” (३।१२ देव० ब्रा०) । भाष्य—“पञ्चसङ्ख्यायोगात् पङ्क्तिशब्द पञ्चत्वप्रदर्शन
पञ्चपदेति ।” अनया च व्युत्पत्त्या पङ्क्ते पञ्चपदत्वमेव सामान्यत सिध्यति ।
श्रीनककात्यायनाभ्यामपि तदेव मत प्रमाणीकृतं यथा—“पङ्क्तिरष्टाक्षरा पञ्च”
(१६।५१ ऋ० प्रा०) इति । “सा पङ्क्तिरस्यते यस्या अष्टाक्षरा पञ्च पादा
भवन्ति” इति उल्लेख । “पञ्चम पङ्क्ति पञ्चपदा” (कात्या०) इति । पङ्क्ते-
चत्वारिंशदक्षरात्मकतया अथ कात्यायनत्वन्नि अक्षरसङ्ख्यायामनुक्तावपि प्रतिपाद-

पूर्वो चेत्युजौ सतः-पङ्क्तिः ॥ ३८ ॥

यत्र पूर्वोद्दृष्टौ पादावयुजौ भवतः, प्रथमद्वितीयौ पादौ जागतावित्यर्थः, द्वितीयचतुर्थौ च गायत्री, तच्छन्दः सत-पङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

“य त्वा देवासो मनवे दधुरिह, यजिष्ठ हव्यवाहन । ।

य कखो मेध्यातिथिर्धनस्यृतं, य ह्रषा यमुपस्तुतः ॥”

(ऋक्० १अष्ट० ३अ० १म० ८अनु० २६सू० १० ऋ०) । (७)

मष्टाक्षरत्वमथवादेव सिध्यति । यत्सु जागतो गायत्रो इत्यादिना चतुष्पादत्वमुक्तं तद्विशेषविधिरिति बोध्यम् ।

(७) पङ्क्तिभेद सत पङ्क्ति लक्षयति, प्रवाविति ।—पूर्वो प्रथमीकौ जागतो पादौ इत्यथ, द्वादशाक्षराविति यावत्, चेत् अयुजौ प्रथमद्वितीयौ । चतुष्पादव्युपाशा पङ्क्ते प्रथमद्वितीयपादयो द्वादशाक्षरत्वे तात्पर्यत एव द्वितीयचतुर्थपादयोरष्टाक्षरत्वमिति वृत्तानुक्तं द्वितीयचतुर्थौ गायत्राविति । तथा चाग्नेर्धे—“पूर्वो चेत्युजौ सत पङ्क्तश्च” (३।११ आ० ७०) इति । एषैव सत पङ्क्तौ शौनकाकाल्यायनाभ्यां सतीवृद्धतीनाम्ना पठिता, यथा—“युष्मावष्टाक्षरौ पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ । सा सतीवृद्धती नाम” (१।१।३३ ऋ० प्रा०) इति । “अयुजौ जागतौ सतीवृद्धती” (कात्या०) इति । य त्विति ।—भाष्ये यथा—“अष्टमं अनुवाके अष्टौ सूक्तानि तत्र प्रयोगहम् इति विश्वलृच प्रथमं सूक्तं घोरपुत्रकख ऋषि अयुजौ वृद्धत्य द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् पुत्र सती वृद्धत्य प्रथमद्वितीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । हे हव्यवाहन । हविषो वाहकाग्ने । मनवे मनोरनुयथाय देवासु सर्वे देवा यजिष्ठम् अतिशयेन प्रुष्य यष्टुतम वा य त्वा त्वां इह देययजनदेशे दधु घृतवन् । मेध्यातिथि मेध्वैरतिथिभिर्युक्तं कख पतन्नामको महर्षि य त्वा धनस्युत धने ग्रीणयितार क्त्वा दधे द्वा० शेष, तथा वृषेन्द्रो य त्वा दधे तथा उपस्तुत अन्वोऽपि स्तोत्रा यजमानो य त्वा दधे स त्व ससीदस्तेति पूर्वबान्धव । ससीदस्व वद्विषि उपविश” इति । अस्या ऋषौ दशमीलादयुष्मत् ततश्च सती वृद्धतीत्वमिति भाष्यकारमतम् ।

विपरीतौ च ॥ ३६ ॥

यदा तावेव पादौ विपरीतौ भवतः, तदाऽपि सतः-पङ्क्ति-
रेव । अयमर्थः,—प्रथमद्वितीयौ पादौ गायत्री, द्वितीयचतुर्थौ च
जागतौ । तत्रोदाहरणम् ।—

“य ऋष्व् आवयत्सखा. विश्वेत् स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।

तं विश्वे मानुषा युगेन्द्र हवन्ते तविष यतसूच ॥”

(ऋक्० ६अष्ट० ४अ० ८म० ६अनु० ४६सू० १२
ऋ०) । (च)

आस्तरपङ्क्तिः परतः ॥ ४० ॥

यदा जागतौ पादौ परौ भवतः, गायत्री च पूर्वौ, तदा
आस्तरपङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

(च) विपरीतसत पङ्क्तिमाह, विपरीताविति ।—चकारेण पूर्वत सत
पङ्क्तिरित्यधिक्रियते । तथा च चाग्नेये—“विपरीतकौ” (३।११ आ० ६०)
इति । कात्यायनेन तु “युञ्जी चेद्विपरीता” इति सूत्रे विदधता विपरीतसतो
इहती इत्येवास्या नाम इति प्रतिपादितम् । परन्तु “विपरीता विपर्यये”
(१६।५४ ऋ० प्रा०) इत्यस्य भाष्ये विपरीता-पङ्क्तिरिति नाम दृश्यते, यथा—
“तेषां विपर्यये युञ्जी द्वादशाक्षरौ अयुञ्जी अष्टाक्षरौ सा विपरीता पङ्क्तिर्नाम
वेदितव्या” इति । सायणेन पुनः कात्यायनमतमाश्रित्य विपरीता सतोइहतीयमित्येव
प्रतिपादितम् । य ऋष्व् इति ।—अस्या सायणभाष्ये—“य ऋष्व् इति द्वादशी
विपरीता सतोइहती प्रथमद्वितीयोरष्टाक्षरवती द्वितीयचतुर्थीद्वादशाक्षरा च
युञ्जी चेत् विपरीता इत्युक्तत्वात् । य इन्द्र ऋष्व् दर्शनौ आवयत्सखा
आवयन्त सखाय ऋत्विज यस्य स तादृश आवयत्सखा पुरुष्टुत बहुभि
यजमानै स्तुत य इन्द्र स विश्वेत् सर्वाण्यपि जनिम जन्मानि प्राणिना वेद
जानाति त तविष बहवन्तम् इन्द्र विश्वे सर्वेऽपि षड्व्यादय यतसूच स्वीकृत-
हविषा सन् मानुषा मनुष्यसम्बन्धिन युगा युगानि काष्ठान् सर्वेषु काष्ठेषु
हवन्ते आहवन्ति स्तुवन्ति” इति ।

“भद्रं नो अपि वातय, मनो दक्षमुत क्रतुम् ।
 अघा ते सख्ये अन्वसी वि वो मदे,
 रणन् गावो न यवसे विवक्षसे ॥” (ऋक्० ७अष्ट० ७अ०
 १०म० २अनु० २५सू० १ऋ०) । (छ)

प्रस्तारपङ्क्तिः पुरतः ॥ ४१ ॥

यदा जागतौ पादौ पूर्वौ भवत' गायत्री च परत', तदा
 प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम । “पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च” (३।३७

(छ) आस्तारपङ्क्तिर्नाम, आस्तारिति ।—परत पश्चात्, जागतौ पादा-
 विति शेष । तृतीयचतुर्थपादौद्वादशाक्षरत्वे प्रथमद्वितीयपादौरष्टाक्षरत्वे चास्तार
 पङ्क्तिरिति फलिताथ । तदन्त—“परादास्तारपङ्क्तिका” (३।११ था० छ०)
 इति । शौनकेन तु—“आस्तारपङ्क्तिरादित” (१६।५५ ऋ० प्रा०) इति लक्षण
 क्रतम् । “यादौ अष्टाक्षरी अन्वौ द्वादशकौ सा आस्तारपङ्क्तिर्नाम” इति
 उव्वटभाष्यम् । “शुक्लावष्टाक्षरी” (१६।५३ ऋ० प्रा०) इति तु वे प्रथम एव अष्टाक्षर
 पादद्वयग्रहणादत्र आदित इत्युक्तं तेन न कश्चिद्विरोधः । तथा च—“आदेशेऽष्टाक्षरी
 विद्यात् सीपसर्गेषु नामसु” (१६।५३ ऋ० प्रा०) इति । अत्र उव्वट, —“आस्तार-
 पङ्क्तिरित्येवमादिषु सीपसर्गेषु नामसु आदित अन्तत मध्यत इत्येवमादिषु
 अष्टाक्षरी पादौ विद्यात्” इति । “अन्तौ वेदास्तारपङ्क्ति” (कात्या०)
 इति । भद्र नो इत्यादि ।—सायणभाष्यं—“भद्रमित्येकादशर्चं नवम सूक्त त-
 द्वादिपरिभाषया इदमप्यास्तारपङ्क्तौ सोमदेवताकम् । हे सोम । त्व नोऽस्मदीय
 मन भद्र कल्याण वातय गमय अस्माक मन शुभसङ्कल्प कुर्वित्यर्थः । तथा
 दक्षमुत दक्षमपि दक्ष ऋक्षौ वृद्ध सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि भद्र शुभकारिणलक्षण
 प्रापय अस्माकमन्तरात्मान शुभकारिण कुर्वित्यर्थः । एत अपि च क्रतु प्रज्ञान
 भद्र शुभाध्यवसायलक्षण प्रापय शुभाध्यवसायिन कुर्वित्यर्थः । अघ अघ स्रोतार
 ते तव सख्ये सुख्यसोद्वलेज्ययष्टृत्वलक्षणे सखिकर्मणि रणन् रमन्नाम् । तत्र
 दृष्टान्त, गावो न यवसे यथा घेनवो घासे रमन्ते प्रीति कुर्वन्ति तद्वत् । कश्चिन् सति
 अन्वस्य सीमाव्यस्त्राभ्रस्य सन्वन्धिनि व तव विमदे विविधसीमजन्मदनिमित्ते सति
 कश्चादेव यस्मात् विवक्षसे मङ्गान् भवसि” इति ।

पि०) इत्यनेन गतार्थमिदं, सञ्जाविशेषज्ञापनार्थं पुनरुच्यते ।
तत्रोदाहरणम् ।—

“महि द्यावापृथिवी । भूतसुर्वी, नारी यद्धी न रोदसी सदं न ।
तेभिर्न पात सञ्जम, एभिर्न पात शूषणि ॥” (ऋक्०
८अष्ट० ४अ० १०म० ८अनु० ८३सू० १ऋ०) । (ज)

विष्टारपङ्क्तिरन्तः ॥ ४२ ॥

यदा जागतौ पादौ मध्ये भवत आद्यन्तयोश्च गायत्री, तदा
विष्टारपङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

(ज) प्रसारपङ्क्तिमात्रं, प्रसारति ।—पुरत आदित, जागतौ पादौ इति
शेष । अत आह, यदेत्यादि ।—“पङ्क्तिजागतौ गायत्री च” (३।३७ पि०) इत्यत्र
जागतपादस्य प्रथमाभिहितत्वादिप्रकृतस्यापि तस्य पुरत इत्यनेन सम्बन्धस्य
न्यायत्वादिति भाव । तथा चाग्नेयेऽपि—“प्रसारपङ्क्ति पुरत ” (३।११ आ०
७०) । शौनकेन पुन,—“प्रसारपङ्क्तिरन्त ” (१६।५६ ऋ० प्रा०) इति लक्षण
विदधताऽपि पूर्ववत् अन्त इत्यस्य प्रथमोक्तेन अष्टाक्षरी इत्यनेन सम्बन्धसङ्गीकृत्य
विरोधावसर नैव दत्त । कात्यायनेन तु—“आद्यौ चेत प्रसारपङ्क्ति ” इति
लक्षणं कृतवता आद्यौ पुरत स्थितौ जागतौ पादौ इत्येकीकृतम् । सायणभाष्येऽपि
—“आद्यौ जागतौ द्वौ गायत्रौ सा प्रसारपङ्क्ति ” इति । सञ्जाविशेषेति ।—
पङ्क्तिरित्यादि यदन्त तत सामान्यत्वप्रतिपादनार्थं, प्रसारपङ्क्तिरिति विशेष
नामप्रतिपादनार्थं तु सूत्रमिदं पुन कृतमित्यथ, अन्यथा भाष्यादौ इयं प्रसार
पङ्क्तिरियमाप्रसारपङ्क्तिरित्याद्यल्लेखादसङ्गतिरेव स्यादिति भाव । महीत्यादि ।—
सायणभाष्य—“शिष्टा नव प्रसारपङ्क्तिश्चन्द्रस्का, आद्यौ द्वौ जागतौ ततो
द्वौ गायत्रौ सा प्रसारपङ्क्ति । हे द्यावापृथिवी । द्यावापृथिव्यौ युवा महि अत्यन्त
यथा भवति तथा सुर्वीं विश्वीर्णे भूत भवत, किञ्च यद्धी मह्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ
नारी न स्त्रियाविव नोऽस्माक सदं सदं भवत, किञ्च युवा शूषणि नोऽस्माक शत्रुवले
युषद्वीयैरेभि पालने पात रचत, किञ्च युषद्वीयैस्तेभि तै पालने नोऽस्माक सञ्जस
अतिशयेन अस्मानभिभविषु शरीरपि पात रचतम्” इति ।

“अग्ने । तव श्रवो वयो, महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।
 वृहन्नानो । शवसा वाजमुक्थ, दधासि दाशुषे कवे ॥”
 (ऋक्० ८अष्ट० ७अ० १०म० ११अनु० १४०सू०
 १ऋ०) । (भ)

संस्वारपङ्क्तिर्वहिः ॥ ४३ ॥

यदा तावेव जागतौ पादौ वहिर्भवत, मध्ये च गायत्रौ,
 तदा संस्वारपङ्क्तिर्नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

“पितुष्टतो न तन्मुमित् सुदानव, प्रतिदधो यजामसि ।

उषा अप स्वसुस्तमः, सवर्त्तयति वर्त्तनि सुजातता ॥”

(ऋक्० ८अष्ट० ८अ० १०म० १२अनु० १७३सू० ३-४
 ऋ०) । (ज)

(भ) विष्टारपङ्क्तिर्नाम, विष्टारिति ।—अन्तर्मध्ये जागतौ पादौ इति शेष ।
 ततश्च प्रथमचतुर्थयोरष्टाक्षरत्वे मध्यपादयोश्च द्वादशाक्षरत्वे सति चत्वारिंशदक्षरत्वे
 विष्टारपङ्क्तिरिति निष्कर्षः । तदुक्तं—“विष्टारपङ्क्तिरन्तश्चेत्” (३।१२ आ० छ०)
 इति । “विष्टारपङ्क्तिर्वाञ्छत ” (१।१।५८ ऋ० प्रा०) इति श्रौतकसूत्रे तु पूर्ववत्
 वाञ्छत प्रथमचतुर्थयोरष्टाक्षरौ इत्यर्थः । “मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः” (कात्या०)
 इत्यत्र तु मध्य एव इत्युक्तम् । अग्रे तवेत्यादि ।—सायणभाष्यम्—“अग्रे तवेति
 षडक्ष द्वादश सूक्ते पात्रकगुणविशिष्टोऽग्नि ऋषि शुद्धाग्निदेवता आद्या विष्टार
 पङ्क्तिः अष्टकद्विद्वादशाष्टकवती । हे अग्ने । तव वयोऽन्न श्रव श्रवणीय पशस्य हाव
 रात्मकस्य तस्य मन्त्रमन्त्रतलेन प्रथमत्वान् अग्नेषु मध्ये तवैवान् अन्नमित्यर्थः ।
 विभावसो । विशिष्टदीप्तिर्विभा सा एव वसु धन यस्य तादृशाग्ने । अच्य द्दीपय नहि
 महत बहुल भ्राजन्ते । हे वृहन्नानो । प्रौढदीप्ते । कवे । क्रान्तदृशिभ्रमे । एव मह्यम्
 भावस्य शवसा बलेन उपेतम् उक्थ प्रशस्य, यथा—उक्थ यज्ञ तदुद्योग्य वाजमन्न
 दाशुषे इवौषि दत्तवते यजमानाय दधासि ददासि प्रयच्छसि” इति ।

(ज) संस्वारपङ्क्तिर्नाम, संस्वारिति ।—वहिर् अन्तर्गतौ प्रथमचतुर्थयो
 यादयोरित्यर्थः, जागतौ पादौ इति शेषः । प्रथमचतुर्थपादयोर्द्वादशाक्षरत्वे द्वितीय
 तृतीययोश्चाष्टाक्षरत्वे संस्वारपङ्क्तिरिति खल्वन्यायः । “वहिर् संस्वारपङ्क्तिर्वा”

अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाञ्चत्वारः ॥ ४४ ॥

पञ्चाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपङ्क्तिर्नाम कृन्दः । ननु चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, तत् कथं पञ्चकाञ्चत्वार इत्युच्यते ? अत्रोत्तरम्—“द्वावप्यल्पशः” (३।४५ पि०) इत्यस्मात् सिद्धान्तोक्तितन्यायेनाल्पग्रहणमनुवर्त्तते, तेन पङ्क्तोरल्पत्व विशेषात् प्रतिपादितं भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“आपश्चिदस्मै, पिन्वन्त पृथ्वी-वृत्रेषु शूरा, मसन्त उथा ॥”

(ऋक्० ५ अ० ३३० ७म० ३ अनु० ३४ सू० ३ ऋ०) । (ट)

(३।१२ आ० क०) इति । “सकारपङ्क्तिर्मध्यत” (१।६।५७ ऋ० प्रा०) इति सूत्रे मध्यत इत्यस्य पूर्वपूर्ववदर्थो बोध्यः । “वायन्तौ चेत् सकारपङ्क्तौ” (कात्या०) इत्यत्र आद्यन्तौ वृद्धिः जागतौ पादौ इत्यर्थः । पित इति ।—ऋग्विद्यसुख्येन सकारपङ्क्ते रुदाहरणत्वेन ऋक्प्रतिशाख्यभाष्ये उपन्यस्ता, अस्माभिरपि तदङ्गिभिरनुसृत्यैवात्र उद्धृता परन्तु सायणेन द्विपदा विराट् इत्येवाभिहितम्, तथा च सायणभाष्ये यथा— “आधादि इति चतुर्दशमीकविंश सूक्तम् आङ्गिरसस्य सवर्त्तस्यार्षम् उषोदेवताक चतस्रीऽपि विशतिका द्विपदा विराजः । पितुश्चतो न अन्नस्य भक्षार इव सुदानवः शोभनदाना वयं तन्मुनिव तन्वु विसीर्षमेव प्रतिदधः उषसः प्रति उपायनरूपेण धारयामः । तेन च यज्ञेन तानुषस यजामसि । इयम् उषा स्वसु भगिन्या रात्रे मन्वन्वि तम अन्वकारम् अपरुवर्त्तयति आत्कीयेन तेजसा अपगमयति । सुजातता सुजातत्वम् आत्मनः सुप्रजातत्वञ्च वर्त्तन्ति स्थ प्रापयति” इति । अत्र पूर्वाह्नरूपेण परार्द्धरूपा चापरा ऋक्, मन्वइयसकोलनेन पुनरुदाहरणत्वमस्य सिद्धम् । शुद्धोदाहरणमस्य सग्यम् ।

(ट) अक्षरपङ्क्तिरक्षरमाह अक्षरिति ।—पञ्चका पञ्चाक्षरा इत्यर्थः । चत्वार, पादा इति शेषः । पञ्चाक्षरचतुष्पादरूपत्वेन विशत्यक्षरा अक्षरपङ्क्तिर्नाम कृन्द इति विवेकः । चत्वारिंशदिति ।—“पङ्क्तिर्जागतौ गायत्री च” (३।१७ पि०) इति सामान्यसूत्रेण षाडशाक्षरपादद्वयाष्टाक्षरपादद्वयमेतन्नेन पङ्क्तेश्चात्रिंशदक्षरत्वमिति भावः । सिद्धान्तोक्तितन्यायेनेति ।—सिद्धौ यथा कश्चिन्मृग इत्याऽप्ये गच्छन्नन्वोऽपि कश्चिन्मृगयेत् साचदा तमपि हन्वामिति बुद्ध्या पृष्ठदेशे पुपोद्देशचान्तोक्तयति

द्वावप्यल्पशः ॥ ४५ ॥

पञ्चकग्रहणमनुवर्त्तते । पञ्चाक्षराभ्या पादाभ्यामल्पशः-
पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवति, क्वचिदेव वेदे न सर्वत्र । (ठ)

पदपङ्क्तिः पञ्च ॥ ४६ ॥

पञ्चका इत्यनुवर्त्तते । यदा पञ्चाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति,
तदा पदपङ्क्तिर्नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।—

इति च दृष्टिपथमागत सगादिकमिति प्रसिद्ध तथा एकस्य शब्दस्य पुरतः पृष्ठे च तत्र
उभयोरन्वय तत्रैव सिद्धावलोकितन्यायो बोध्य अत्र च उत्तरसूत्रस्य अल्पश
इति शब्दस्य अनेनापि सूत्रेण सम्बन्धादस्य न्यायस्य प्रवृत्तिः । एवञ्च उत्तरसूत्रान्
अल्पश इत्यधिकृत्य ततो न्यूनत्वेऽपि पङ्क्तिविशेषो भवतीत्यभिप्रायः । आशयेऽप्युक्तम्
—“अक्षरपङ्क्तिः पञ्चकाश्चर” (३।१२ आ० छ०) इति । शौनकेन पुन
द्विपदाया विराज पञ्चाक्षरान् पादान् विधाय अक्षरपङ्क्तिवृत्ता । यथा—
“विराजो द्विपदा कैचित् सवा आहुश्चतुष्पदा । कृत्वा पञ्चाक्षरान् पादान्
साकथाऽक्षरपङ्क्तयः ॥” (१७।६४ ऋ० प्रा०) इति । कात्यायनस्तु गायत्रीमध्ये
“पञ्चकाश्चर” इति सूत्रं विधाय गायत्रीभेदे पदपङ्क्तिं पठितवान् ।
आपत्तिरिति ।—अत्रापि श्रौतक्रमतमनुष्ठेयैवास्माभिः ऋगियमुदाहरणत्वेन प्रदर्शिता,
भाष्यकारेण पुनरिद्यं द्विपादविराट्छन्दोनिबद्धा इत्युक्ते, तथा च सायणभाष्य—
“दृतीये अनुवाके द्वाविंशति सूक्तानि तत्र प्रथमोति पञ्चविंशत्युचं प्रथम सूक्तम् । अत्रेऽ
मनुक्रमणिका प्रथमा पञ्चाधिका वैश्वदेवम् । आद्या एकविंशतिद्विपदा वशिष्ठ
ऋषि आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विश्वत्क्षरा विराज । इन्द्रोऽस्मिन्दृचे सूयते पृथ्वी
पृथ्व्या प्रथमाना आपत्तिदापोऽप्यस्मा इन्द्राय पिन्वन्त प्यायन्ते इवेषु उपद्रवेषु सक्त्वा
उदूणास्तेजस्विनी वा शूरा योद्धारोऽपि मसन्ते इमनेवेन्द्र सूवन्ति” इति ।

(ठ) अन्यश पङ्क्तिनाह हाविति ।—हाविति पादविशेषः, द्वौ पादा-
वित्त्वथ । अविज्ञतपञ्चाक्षरेण तस्य सम्बन्धः, ततश्च द्वौ पञ्चाक्षरौ पादौ चेद्भवत
तदा अल्पश पङ्क्तिर्नाम छन्दो भवतीत्यर्थः । उक्तञ्च—“अल्पशो इयम्”
(३।१२ आ० छ०) इति । क्वचिदेव वेदे इत्यनेन स्वयमेवास्मा उदाहरण
दुर्घटता इतिकारेण प्रमाणीकृता, अत्र एव उदाहरणमपि न दर्शितमिति
समस्यम् ।

“इन्द्र जुषस्व, प्रवहायाहि, शूर । हरिह ।।

पिबा सुतस्य, मतिर्न मधीः, चकानश्चार् मदाय ॥”
(साम० ५ अ० ७ ख० ३ प्र० २१ सू० १ ऋ०) । (ड)

(ड) पदपङ्क्तिष्वचणमाह, पदपङ्क्तिरिति।—पञ पादा इति शेषः ।
उक्तवाग्नेये—“पदपङ्क्ति पञ भवेत्” (३।१२ आ० छ०) इति । शौनकस्तु इदं ह्यन्द्
गायत्र्याधिकारे भूरिक्पदपङ्क्तिनाम्ना उक्तवान् न तु पङ्क्त्याधिकारे । किञ्च अन्य-
पादस्य षडक्षरत्वेऽपि भूरिक्पदपङ्क्तिभवति इत्यप्याह । यथा—“पञ्चका पञ्च षड्
बाऽन्यं पदपङ्क्तिहि सा भूरिक्” (१६।१५ ऋ० प्रा०) इति । “पञ्चकाचत्वार
षट्कश्चैक ” (कात्या०) इत्यनेन कात्यायनीऽपि गायत्र्याधिकारे एव पञ्चाक्षर-
पादचतुष्टयषडक्षरैकपादरूपा पदपङ्क्तिमाह । पञ्चाक्षरपञ्चपादाया अस्या
शुद्धीदाहरणं दुर्लभम् । शौनकेन तु—“अथा ह्रीन्द्रेति च तृचौ घृतमग्ने तमिद्व्यच ”
(१६।१६ ऋ० प्रा०) इत्यनेनास्या उदाहरणं प्रदार्शितम् । उज्वट पुन “इन्द्र
जुषस्व” इत्यादि ऋचमुल्लिख्य “एवमष्टाक्षरैर्विना पञ्चका पञ्च पादा भवन्ति”
इत्येवंपिथं पञ्चाक्षरपञ्चपादा पदपङ्क्तिमाह । इन्द्रेति।—अस्या भाष्य—“यानि मया
हवीषि दत्तानि तानि प्रवह आयाह आगच्छ । शूर । वीथ्यवन् । उपसगाचराणि
हरिह अथवा हरितवर्णा हया यस्व स हरिहय तस्य सम्बोधनं क्रियते हे
हरिह । छान्दसी यकारलोप । पिबा सुतस्य सोमस्य उपसर्गाचराणि मतिर्न
मधीश्चकान चार् शोभन मदाय भक्षणाय” इति । त्रयस्त्रिंशदक्षराया अस्या ऋचं
अष्टाक्षरपरित्यागेन पञ्चविंशत्यक्षरत्वमिति उज्वटाभिप्रायः । षडक्षरान्वयादाया
शौनकाद्युक्ताया पदपङ्क्तेरुदाहरणं यथा—“एभिर्नी अर्कैर्भवा नो अवाङ्,
स्वर्णं ज्योति । अग्ने । विश्वेभि, सुमना अनौके ॥” (ऋक्० ३ अ० ५ अ० ४ न०
१ अ० १० सू० ३ ऋ०) इति । तत्र भाष्यम्—“इदं ज्ञस्तमपि सूक्तं पदपङ्क्त्यन्वयं
पञ्चकाचत्वार षट्कश्चैकचतुष्टयतुप्चौ वा इत्युक्तलक्षणात्” इति । ज्योतिरित्यत्र
जिशोतिरिति व्यूहेन पादाक्षरपूरणमवगन्तव्यम् । पिङ्गलाचार्येण पञ्चाक्षरचतुष्टयाद-
षडक्षरैकपादरूपं पदपङ्क्तिष्वचणं यदिह न कृतं तन्नायमभिप्रायः,—पञ्चाक्षरपञ्च-
पादरूपाया एकपादस्य एकाक्षरद्वया षडक्षरत्वेन “ऊनाधिकैनेकेन निचूडूरिजौ”
(३।५६ पि०) इति वक्ष्यमाणलक्षणेन भूरिक्पदपङ्क्तिं सिद्धमेव किं
लक्षणात्तरेण । प्रातिशाख्येऽपि प्रोक्तलक्षणाया, पङ्क्तेर्गायत्र्याधिकारे भूरिक्पद-
पङ्क्तिमेवाङ्गीकृतम् ।

चतुष्कषट्कौ त्रयश्च ॥ ४७ ॥

चकार' पञ्चका इत्यनुकर्षणार्थं । यदा प्रथमश्चतुरक्षर' पाद, द्वितीय षडक्षर', ततस्त्रय पञ्चाक्षरा., तदा पञ्चपादा पदपङ्क्तिरेव । तत्रोदाहरणम् ।—

“अथा ह्यग्ने । क्रतोर्भद्रस्य, दक्षस्य साधो ।

रथोऋतस्य, बृहतो बभूथ ॥” (ऋक्० ३५४० ५५० ४५० १अनु० १०सू० २ऋ०) । (ङ)

(ङ) प्रकारान्तरेण पदपङ्क्तिवचणमाह, चतुष्केति ।—चतुष्कषट्कौ चतुरक्षर षडक्षरौ । आग्नेयेऽप्युक्त—“चतुष्क षट्कक त्रयम्” (३।१२ आ० क०) इति । तथा “द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चेकस्त्रि पञ्चका” (१६।१५ ऋ० प्रा०) इति । भाष्य यथा—“द्वौ पादौ एक चतुष्क एक षट्क त्रयश्च पञ्चाक्षरा” इति । कात्यायन पुन, —“पञ्चकाश्चत्वार षट्कश्चैकश्चतुश्चतुष्को वा” (कात्या०) इत्याह । सायणोऽपि इदमेव मत भाष्ये समर्थितवान् । उदाहरणमस्य यथा—“अग्ने । तमद्या-श्च न क्षीमे, क्रतु न भद्रं, हृदिस्त्रयम् । ऋष्यामा त ऋषे ॥” (ऋक्० ३५४० ५५० ४५० १अनु० १०सू० १ऋ०) इति । अत्रादिपादत्रयस्य पञ्चाक्षरत्व चतुर्थस्य चतुरक्षरत्वमन्यस्य च षडक्षरत्वम् । पिङ्गले आग्नेये प्रातिशाख्ये च स्वनिर्देशानुसारान् पादाक्षर-सङ्ख्याया क्रमाभिप्रायेण ह्यत्रायुषव्याख्यान सङ्गत प्रतिभाति, उच्यतेऽपि पतन्मतानुसारिण्येव किन्तु तथाविधमुदाहरण दुर्लभम् । एतच्च मतवैध सुधीभिरेव समाधेयम् । अथा ह्यग्ने इत्यादि ।—अस्या सायणभाष्यम्—“इदं ऋत्स्नमपि सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दस्य पञ्चकाश्चत्वार षट्कश्चैकश्चतुश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिरित्युक्तवचणसङ्गात्वात् । अथा हि इदानीमेव हे अग्ने । त्वं क्रतो अस्मदीयस्य यागस्य रथीर्नता बभूथ भवसि कौटुशस्य यागस्य भद्रस्य भजनीयस्य दक्षस्य प्रहृष्टस्य साधो अभीष्टफलानां साधकस्य ऋतस्य सत्यमृतस्य ब्रह्मती महत” इति । अथा ह्यग्ने इति प्रथमपादस्य चतुरक्षरत्वेऽपि द्वितीयपादस्य षडक्षरत्वाभावात् पञ्चमपादस्य च पञ्चाक्षरत्वाभावात् अत्रोदाहरणे न कथञ्चिदपि भक्तिभङ्गात्तस्याख्यासङ्गतिर्दृश्यते । वस्तुतस्तु इदं पुन अथा हि अग्ने इति ख्येन पञ्चाक्षरचतुष्पादाया षडक्षरान्यपादायाश्च पदपङ्क्ते उदाहरण त्रियम् ।

पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः ॥ ४८ ॥

पञ्चभिरष्टाक्षरै पादै पथ्यानाम पङ्क्तिर्भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“त नो अग्ने । अभी नरो, रयिं सहस्र आ भर ।

स क्षेपयत् स पोषयत्, भुवद्वाजस्य सातय,

उतैधि पृष्ण नो वृधे ॥” (ऋक्० ४ अष्ट० १ अ० ५ म०

१ अनु० ८ सू० ७ ऋ०) । (ण)

केचिदत्र सायण काल्यायनमतविरुद्धतया आग्नेयप्रातिशाख्ययो पिङ्गलोक्त-
सूत्रस्य च चतुष्पादकवयनिर्देशस्य पादक्रमनिर्देशपरत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति, चतुरक्षर
एक पाद षडक्षर एक त्रयस्य पञ्चाक्षरा पादाशेत् पञ्चपदा पङ्क्तिरित्येव
व्याख्यायन्ति च । उच्यतेनापि प्रथमपादस्य चतुरक्षरत्वमित्यादिरूपेण स्फुटं न
व्याख्यातम्, एवञ्च उदाहरणस्यापि न दुर्घटत्वं विरोधस्य परिहृतो भवेदिति
नेवामाशयः । महापदपङ्क्तिनामापरं ह्यन्तः श्रौतककाल्यायनकृतयस्य अनुष्टुप्
कारे अधिकं दृश्यते, यथा—“षष्ण्पादपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्य पञ्च पञ्चका”
(१६।४० ऋ० प्रा०) इति । उच्यतेभाष्ये यथा—“षड्भि पादै वा अनुष्टुप् सा
महापदपङ्क्तिरित्युच्यते अन्य पाद षट्क पञ्च पञ्चका आद्या” इति ।
“पञ्च पञ्चका षट्कस्यैव महापदपङ्क्ति” (काल्या०) इति । एषा तु न
पिङ्गली न वा आग्नेये विद्यते । उदाहरणं यथा—“तव स्वादिष्टाग्ने । सहस्रि
रिदाचिदङ्ग, इदाचिदङ्गी । श्रिये वक्त्रो न, रोचत उपकी ॥” (ऋक्० ३ अष्ट० ५ अ०
४ म० २ अनु० १ सू० ५ ऋ०) इति । सायणभाष्येऽपि तथैवोक्तेः दृश्यते, यथा—
“पञ्चनी तव स्वादिष्टेत्येषा महापदपङ्क्ति पञ्च पञ्चका षट्कस्यैव इति लक्षण-
सङ्गावात्” इति ।

(ण) पथ्यापङ्क्तिर्लक्षणमाह, पथ्येति ।—अष्टम् । पथ्यासञ्ज्ञकपङ्क्ति
केवलमाग्नेये दृश्यते, तथा च—“पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः” (३।१३ आ० ऋ०) इति ।
इत्यनु श्रौतककाल्यायनाभ्यां पङ्क्तिनाम्नैव पठिता, तद्वचनञ्च “पङ्क्तिर्गायत्री
गायत्री च” (३।१० पि०) इत्यस्य टीकायां विस्तरैश्च प्रदर्शितम् इति । तमिति ।—
सायणभाष्ये यथा—“लान्मद्गं हविषन्त इति सप्तर्षे नवन चूतम् आग्नेयस्य गयस्त्राप्

जगती षड्भिः ॥ ४६ ॥

गायत्रैरित्यनुवर्त्तते । गायत्रैः षड्भिः पादैर्जगती नाम
पङ्क्तिच्छन्दो भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“अव इके अव त्रिका, दिवश्च रन्ति मेषजा ।

क्षमा चरिष्युक्क, भरतामप यद्रपो ।

द्यौः । पृथिवि । क्षमा रपो, मो पु ते किञ्चनाममत् ॥”

(ऋक्० ८अष्ट० १अ० १०म० ४अनु० ५८सू० ८ऋ०) । (त)

[इति पङ्क्त्यधिकार] ।

सप्तमी पञ्चम्यौ पङ्क्तौ । हे अग्र । सङ्ख बलवन् नर इविषा नेतार नोऽस्माकं
त रथि लीके प्रसिद्ध पश्चादिलक्षण धनम् अस्याभर आभिसुख्येन आङ्गर । पूर्वोक्त
सोऽपि जेपयत अक्षदोयान् शत्रून् जेपयत सोऽपि पोषयत् अक्षान् पोषयत्
बाणस्यान्नस्य सातये क्षामाथ भुवत् भवतु उत अपि च हे अग्रे । एतत् पृतनात्
युद्धेषु नोऽस्माक इधे सन्तुष्टये एधि भव सङ्ग्रामे शत्रुविजयार्थं सत्त्वसष्टि
कुश् इत्यर्थः” इति । शीनककात्यायनाभ्यां पुनः पङ्क्त्यधिकारे दशम्वरपाद-
भ्रतृथरूपा विराट्पङ्क्तिर्नाम पिङ्गलाग्नेयाभ्यामनुक्त छन्द उक्तम्, यथा—
“चत्वारो दशका विराट्” (१६।५२ ऋ० प्रा०) इति । भाष्य—“यथाचत्वारो
दशका पादा सा विराट्पङ्क्तिर्भवति” इति । “अथ चतुष्यदी विराड्दशका”
(कात्या०) इति ।

(त) पञ्चाक्षरादिपञ्चपादपङ्क्तिजक्षणमभिधाय सम्प्रति षट्पादा जगती
पङ्क्तिमाह, जगतीति ।—षट्पादरै षड्भिः पादैः षट्चत्वारिंशदक्षरात्मिका जगती-
पङ्क्तिनाम छन्द इत्यर्थः । षट्पादाग्नेये पङ्क्त्यधिकारे—“षड्भिश्च जगती भवेत्”
(१।१३ आ० छ०) इति । शीनककात्यायनाभ्यां पुनरियं जगत्यधिकारे नष्टापङ्क्ति
नाम्ना पठिता, तथा च—“नष्टापङ्क्ति षड्दशका” (१६।७१ ऋ० प्रा०) इति । भाष्य
यथा—“यथा पादा षट् षट्पादरा भवन्ति सा जगती नष्टापङ्क्तिरित्युच्यते”
इति । “षड्दशका नष्टापङ्क्ति” (कात्या०) इति । आभ्यां पुनः प्रक्षारान्तरेषां
नष्टापङ्क्तिरुक्ता, यथा—“षट्को सप्तक षट्को दशको नवकश्च वा” (१६।७२
ऋ० प्रा०) इति । “षट्को सप्तक, षट्को दशको नवकश्च” (कात्या०) इति । अत्र

अथ त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः ।

एकेन त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती ॥ ५० ॥

एकेनेति “पथ्या पञ्चभिर्गायत्रैः” (३।४८ पि०) इत्यतो गायत्रपादस्य प्रस्तुतत्वात् प्रत्यामत्तेश्च तस्यैव सम्बन्धः । गायत्रेणैकेन पादेनाधिकारात् त्रिभिस्त्रैष्टुम्भै चतुष्पात् त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती नाम । (थ)

बहुषु पक्षकेषु “जगतो नाम कृन्तो भवति” इति पाठः तथा एतन्मूत्रस्य प्राक् “इति पञ्चगत्यधिकारः” इति च दृश्यते, सर्वथा तन्समीचीनमिव प्रतिभाति आदौ क्रमप्राप्तं त्रिष्टुब्जस्य समुदायात् जगतोत्पत्तये उक्तं अपक्रमतादोषापत्तेः । अत्र इके इति । —सायणभाष्ये यथा—“प्रतारोति दशचं समदश सूक्तं बन्धादीनां त्रयाणां गौपायना नामाद्यम् आदितः सप्त त्रिष्टुम्भ अष्टमो पञ्चाष्टका पङ्क्तिः नवमो षडष्टका सहापङ्क्तिः । द्विषो द्युलोकात् भेषजा भेषजानि इके द्विर्गं त्रिका त्रिक चावचरन्ति तत्राश्विनौ द्विकसवचरत इडा सरस्वती भारती विकसवचरति जना जनायाम् एकक चरिष्णु चरति एकमेव भेषजनित्वभिप्रायः । तानि सवापि सुवन्धो प्राण परिवर्तन्विति शेषः । यद्रूपं पापं क्रच्छन्नास्मि तदप भरताम् अपहरताम् अपनयता, इ द्यौः । इ पृथिवि । जना जनाया सत्या श्रद्धा—जना पृथगप्यच्यते जनापि अपहरतुं एवमुक्ता सुवन्धु बन्धादयो ब्रवन्ते—इ सुवन्धो । ते त्वां मां पुं मेव सु सुष्टु किञ्चन रूपं क्रच्छन्म असमत् द्विनस्तु” इति ।

(थ) गायत्रीमारभ्य पञ्चत्वार्यंशं निरूप्य त्रिष्टुम्भं सामान्यलक्षणस्योक्तत्वात् तद्देवपायाः ज्योतिष्मत्या नामान्यलक्षणसवतारयति, एकेनेति ।—एकेन, गायत्रेश्चेति शेषः । तदेव विशदयति एकेनेतीति ।—प्रस्तुतत्वात् “पथ्या पञ्चभिः” (३।४८ पि०) इत्यादि सूत्रात् गायत्रपादस्यैवावुवत्तनीयत्वेन प्रक्याप्तत्वात् प्रत्यामत्तेश्च गायत्र्या साम्प्रत्यवशाच्च तात्पर्यवशाच्च वा इत्यर्थः, तच्च “जगतो षड्भिः” (३।४८ पि०) इति सूत्रे षड्भिर्वित्त्वेन यथा गायत्रेश्चेति आद्यकृतपदेन सम्बन्धः तथा इहापि एकेनेति ऋतौयैकवचननिर्देशात् वचनविपर्ययेण चिक्रतगायत्रपदेन समुच्चयः बोध्यः । तस्यैव गायत्रपदायस्यैव सम्बन्धः एकेनेति पदेनान्वयः । तत आह,—गायत्रेश्चेति । “जनादशैः प्रुदासत्वारः” इति परिभाषया अत्रिशद्विपादानां लभ्यत्वेनाह, अधिकाराद्दिति ।

—पङ्क्त्यन्तर क्रमप्राप्ततया विष्टुभ अधिकारात् इत्यर्थः । एवञ्च उक्तपरिभाषामुक्तेषु विष्टुब्ज्योतिषतया अपि चतुष्पादचनिर्मात एकस्मिन् गात्रवपादे लक्ष्ये तात्पर्य-
वशात् विष्टुभ एव विपादानां लाभ इति भावः । ततश्च एकत्वत्वादिशब्दचर्या पाद-
चतुष्टयवती विष्टुब्ज्योतिषतीति लक्षणाथः । यदुक्तमाद्ये—“एकेन विष्टुब्-
ज्योतिषती” (३।१३ पा० छ०) इति, तत्तु “छन्दो वक्ष्ये मूलजै तै पिङ्गलोक्त
यथाक्रमम्” (१।१ पा० छ०) एतत्प्रतिज्ञानुरूपमेव, एतन् लक्षणेन क्रियन्त पादा
कतिसङ्ख्याच्चरैरिति तु बोद्धुमशक्यत्वात् । औनसकात्यायनाभ्यामिव विराड्कृपानाम
विष्टुबिस्तुक्त यथा—“त्रयैकाटशाच्चरा एकशाष्टाच्चर पत्र । विराड्कृपाद् नामैवा
विष्टुप् नाच्चरसम्पदा ॥” (१६ ६५ ऋ० प्रा०) इति । भाष्य—“यस्यास्त्रय पादा
एकाटशाच्चरा एकशापरीऽष्टाच्चर सा विराड्कृपानाम विष्टुप् वेदितया” इति ।
“एकाटशान्तशुष्टकश्च विराड्कृपा” (का० १०) इति । विष्टुभो निवृत्तिर्यथा—
“यद्य विष्टुभो नवचनं दशयति—विष्टुप् क्षाम इत्युत्तरपदा” (३।१४ टै० ब्रा०) ।
भाष्य—“क्षाम इति स्तुति कर्मात्तरपदं यस्या सा विष्टुप् । अत्युत्तरपद पूर्वपदस्य
विशदस्य किं महतिनिमित्तमिति स्वयमेव पृष्ठात्तरमपि ब्रूत” —“का तु विता
व्यातीर्णतमं छन्दो भवति” (३।१५ टै० ब्रा०) । भाष्यम्—“अस्य विता वित्त का
व्यादिति प्रश्नः । अत्युत्तर—तीर्णतमं छन्दो भवतीति । पूर्वभ्यो महत्त्वात् इत्याश-
क्तकारो लुप्तः । तीर्णतमं तत्रतिवङ्ग पूर्वपदनम् । उभयार्थोपपत्तिस्तरणान्तात् क्षाम-
नाञ्चेति वैष्टभत्वम् । विष्टुच्छब्द पूर्वपदमित्याह” —“त्रयैकाटशाच्चरं क्षोभमिविष्टुप
निकम्” (३।१६ टै० ब्रा०) । भाष्यम्—“उभयन्त्रिककाटित्वात् वञ्चिह्वत् ।
तस्य क्षोभमिव इत्यपमाप्रधानोऽयं निर्देशः । यत्र विव्रत क्षोभं विष्टुभस्त्रिष्टुभमिति
ब्राह्मणम्” इति । अत्र “विष्टुभं प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव सम्बन्धः ।
एकेन वैष्टुभेन पादोनाधिकारात् चतुर्भागाशत्रे पञ्चपातं विष्टुप् ज्योतिषतीनाम् ।
त्रैष्टुभेन सङ्घ पञ्चभिगाशत्रेऽरत्युक्ते चत्वार एव गायत्रा पादा लभ्यन्ते । यथो
पाध्यायेन सङ्घ पञ्च शिष्या आगता इत्युक्ते उपाध्यायपञ्चना प्रतीयन्ते” इति
प्राठानुरम् । तत्र व्याख्यानं यथा—एकेन त्रैष्टुभेनात्त शेषः । तदेव विशदयति,
विष्टुभ इति—विष्टुभं प्रस्तुतत्वात् पङ्क्त्यन्तर क्रमप्राप्ततया विष्टुब्धिकारस्यैव
प्रस्तावितत्वात् प्रत्यासत्तेश्च “पञ्चः पञ्चभिगाशत्रे” इति बहुवचनान्निर्देशात् एकैनेति
एकवचनान्तेन तदन्वयशत्रुपपत्तिरूपताव्यर्थवशाच्च, तस्या विष्टुभ एव सम्बन्धः एक
प्रद्वन् भवत्य । एतदेव विदध्याति, एकैनेति ।—एकेन त्रैष्टुभेन पादोना
कारैकपादैनेत्यर्थः, “विष्टुभा रुद्रा.” (३।६ पि०) इत्युक्तः । अधिकारात् “प्रथा

पञ्चभिः" (३१८ पि०) इत्यादिन्वान् गायत्रैरित्यन्वयमात्रात् अत्राभिरिति तु तात्पर्यमानी लक्ष्यमिति बोध्यम् । ततश्च एकादशाक्षरैकपादेन अष्टानक्षरत्वादेन च पञ्चगदा विश्ववारिशब्दन्तरा त्रिष्टब्ज्योतिष्मतीति लक्ष्यार्थं । ननु पञ्चभिः गात्रै इत्यधिकृत कथमुच्यते अर्थाभिरिति एकेन वैद्युभेन तस्मिन्वाक्ष पञ्चपादिति वा कथं युज्यते ? इत्यत आह वैद्युभेन सति ।—यथा उपाध्यायेन सप्त पञ्चाशत्या आगता इत्युक्ते चत्वार शिष्या एकाशोपाध्याय इति बोध तथा अत्रापि वैद्युभेनेकेन सप्त पञ्च गायत्रा इत्युक्ते चत्वार एव गायत्रा पादा लभ्यन्ते । एकेनेति सप्तार्धे तृतीयैत्यभि-
 प्राय । बहुषु मुद्रितपञ्चकेषु सूत्रव्यास्य हलायुषहरितरेष्विषैव दृश्यते । एव व्याख्याने उदाहरणानि नैव लभ्यन्ति । उभयव्याख्यानेऽपि श्रौतकालाव्यायनसायणप्रदक्षित-
 त्रिष्टब्ज्योतिष्मती लक्ष्यस्मैतल्लक्षणभिन्नतयाऽपि पाठान्तरोयव्याख्याने उदाहरणदुष्ट-
 तथा "अनादेशे पादाश्चत्वारः" इत्यनुशासनविबुद्धतया च पाठमिदं न चास्तव
 मन्वामहे अत एवकात्तरपाठ एवास्माभिरङ्गीकृत । यद्यपि एतदङ्गीकृतपाठपक्षे वा
 एव त्रिष्टब्ज्योतिष्मती नैव श्रौतकादिभिः विराड्रूपा त्रिष्टुप् तथा वल्लभाया जगती-
 ज्योतिष्मती च त्रिष्टब्ज्योतिष्मतीनाम्ना कथिता तथाऽपि तै जगतीज्योतिष्मत्या
 पृथग्लक्षणाकरणात् यदेव तेषां मते विराड्रूपाया त्रिष्टुभ उदाहरणं तदव
 पिङ्गलोक्तत्रिष्टब्ज्योतिष्मत्या यच्च तेषां त्रिष्टुभज्योतिष्मत्या उदाहरणं तदव
 पिङ्गलोक्तजगतीज्योतिष्मत्या इति नोदाहरणघटत्वम्, अस्मिन् एव केवल नाम-
 नात्रेण त्वरोध, पञ्चान्तरे तु त्रिष्टुभज्योतिष्मत्या लक्षणाच्चित् कन्द केनाप्यन्येन
 शब्दा नान्यैरुक्त, न वा तदुदाहरणं कुत्रापि दृश्यते । सूत्रनिर्दिष्टकाराथम् । "एक-
 द्वित्रिष्टुत्पादुक्तपादम्" (३१७ पि०) इत्यनेन त्रिष्टुभ सामान्यलक्ष्यस्वीकृतादिह
 पुनर्नोक्तम् । "त्रिष्टुभो ब्रह्म" (३१६ पि०) इति परिभाषया त्रिष्टुभ पादाना-
 मीकादशाक्षरत्वस्य लक्षणम् । तथा चाग्नेये—"त्रिष्टुभो ब्रह्म पाद स्यात्" (३१२
 आ० ६०) इति । "एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुभगायत्री च त्रिष्टुप्" (३१३ ५ अत०
 ब्रा०) इति । "अतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभक्षराणि अतुष्पदा । एकादशाक्षरै पादैः" (३१६०
 ऋ० प्रा०) इति । "षष्ठ त्रिष्टुप् वैष्टुभपदा" (कात्या०) इत्याद्युक्त्या "अनादेशे पादा
 चत्वारः" इत्युक्त्या च एकादशाक्षरअतुष्पादात्मिका त्रिष्टुभिति सामान्यलक्ष्य प्रतीयते ।
 पिङ्गले च पादनियमानुक्ते एकापादा द्विपादा च त्रिष्टुप् भवतीति बोध्यम् । तत्र
 अतुष्पदा यथा—"एव व क्षीमी मरुतो नमस्मान्, ब्रह्मा तपो मनसा धायि देवा ।
 छपेमा यात मनसा जुवाणा, यूय हि षा नमस इदृषास ॥" (ऋक्० २५७०
 ३५० १५० २३५० १७१० २५७०) इति । भाष्येऽपि उक्तं—"प्रति व इति

तथा जगती ॥ ५१ ॥

एकेन गायत्रेण पादेन त्रिभिर्जागतैश्चतुष्पाञ्ज्योतिर्नाम
जगती भवति । (द)

षडच सप्तमं सूत्रम् आगच्छ त्रैष्टुभम्” इति । विपदा यथा—“प्रत्यक्षमर्कमयच्छुषीभि-
रादित्युधामिधिरा पर्यपश्यन् ॥” (ऋक० ऋषष्ट० ऋष० १० म० १२ षम० १५७ न०
५ ऋ०) । भाष्येऽप्युक्तम्—“इमान्कामिति पञ्चर्चं षष्ठं सूत्रं सवा विपदा त्रैष्टुभं”
इति । एकपदा यथा—“आ वा सुक्त्वा वारमन्वूरिभि प्याम् ।” (ऋक्० ५ ऋषष्ट०
१ ष० ६ म० ६ षम० ६४ सू० ११ ऋ०) इति । भाष्ये यथा—“तल्येकादशर्चं द्वितीयं
सूत्रम् आ वा सुक्त्वा इत्येकादशौ एकपदा त्रैष्टुप्” इति । विपदा तु विराड्गायत्री,
“त्रिपान् त्रैष्टुभै” (३।१७।प०) इति गात्रव्याधिकागतावशेषविधानात् ।

(द) त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीमुक्त्वा जगतीज्योतिष्मतीमारभते, तथेति ।—तथा
त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीभवत्, जगती, ज्योतिष्मतीति शेष । आग्नेयेऽपि एवमेवोक्तं,
यथा—‘तथैव जगतीरिता’ (३।१२ षा० छ०) इति । तथा शब्देन पूर्वोक्ता-
धिकृतगायत्रपदाद्यान्वयवत् इहापि किञ्च त्रिष्टुप् ताव्ययवत् जगत्या अपि एव ज्योति-
ष्मती अपि इति बोधः । तदेवाह हात्कार, एकेनेति ।—अष्टाक्षरकपादत्वे
हादशाक्षरत्रिपदादत्वे च चतुष्पादरूपा जगतीज्योतिष्मतीनाम इत्यर्थः । श्रौतक-
कात्यायनाभ्यामिह त्रिष्टुब्ज्योतिष्मतीनाम्ना पठिता । तदुक्ते लक्षणे यथा—“दशम्य
हादशाक्षरा एक्याष्टाक्षरं कथितं । एषा ज्योतिष्मती नाम ततो ज्योतिर्धतोऽष्टक ॥”
(१।६।६६ ऋ० प्रा०) इति । “हादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकसतो
ज्योति” (कात्या०) इति । जगत्या निवृत्तियथा—“अथ जगतीच्छन्दो निर्बन्ति—
जगती गततमं छन्दो जज्जगतिर्भवति चिप्रगतिर्भ्रमं उभलात्तुर्वं प्रसृजतेति हि ब्राह्म-
णम् ।” (३।१७ दैव० ब्रा०) इति । इदमप्यधिकारमूलम् । अत्रापि “एकेन
जागतेन पादेन चतुर्भिर्गायत्रै पञ्चपाञ्ज्योतिष्मतीनाम्ना” इत्येष पाठाक्षर
पूर्वपूर्वोक्तयुक्त्वा न सम्यगादिशामहे । एतादृशी जगतीज्योतिष्मती तु श्रौतक-
कात्यायनसायणादिभि त्रिष्टुब्धिकारे महाहृत्तीनाम्ना अक्तीकृता इति दृश्यते,
यथा—“चत्वारोऽष्टाक्षरा पादा एकश्च हादशाक्षरः । सा महाहृत्ती नाम”
(३।६।६७ ऋ० प्रा०) इति । “चत्वारोऽष्टका जागतय महाहृत्ती” (कात्या०)
इति । “अष्टाक्षराचत्वारः पादा एको हादशाक्षरः सा महाहृत्ती”

पुरस्ताज्जगतीः प्रथमेन ॥ ५२ ॥

प्रथमेन गायत्रेण पादेन शेषैश्च त्रैष्टुभैस्त्रिभिः पुर-
स्ताज्जगतीस्त्रिष्टुप् नाम भवति । पूर्वेष्वेव गतार्थत्वात् विशिष-
-सन्नाज्ञापनार्थमिदम् । उदाहरणं यथा ।—

“क्रौडन्नो रश्म आ भुव ,

स भस्मना वायुना वेविदान' ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्मा' .

सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्था' ॥” (ऋक्० ४अष्ट०

१अ० ५म० २अनु० २० सू० ५ऋ०) ।

(ऋक्० ४अष्ट० ८म० ६म० ४अनु० ४८० प्रारभे सायथभाष्यम्) इति ।
पाठान्तरपक्ष बहुसन्धानानां मतं तु भाष्यार्थदर्शिता महाहृदयेव पिङ्गलीक्ता
जगतीज्योतिष्मतीत्येव समाधानम् । द्विष्टुबिब जगत्या अपि “जगत्या आदित्या ”
(३४ पि०) इति परिभाषया जागतपादस्य हादशाक्षरत्व सिद्धम् । तथा आद्येऽपि
“पादो जगत्या आदित्या ” (३१ आ० ६०) किञ्च “पश्चाज्जगती ह्युना चत्वार
हादशाक्षरा । तदस्या बहुल इत्यम्” (१६७० ऋ० प्रा०) “सप्तम जगती जागत-
पदा’ (कात्या०) इत्याद्युक्त्या च जगुगतपादस्य हादशाक्षरत्वनिर्वाचयति । ततश्च
“पञ्चद्विचत्प्याप्तपादम्” (३७ पि०) इत्यनेन हादशाक्षरचतुष्पादात्मका
जगतीति सामान्यलक्षण बोध्यम् । अत एव गायत्रीविराज्जीरपि सामान्यलक्षणे
तत्तदधिकारे पृथक्तया नाभिहिते । तन्नीदाक्षरं यथा—“स जागृवाङ्गजरेनाथ इध्यत,
दमे दमुना इषयन्निलस्यटे । विश्वथ हामा इविषा वरेय्य, विशुविधावा सुषरहा
सखीयते ॥” (ऋक्० ८अष्ट० ४अ० १०म० ८अनु० ६१० १ऋ०) । भाष्यं यथा—
“स जागृवङ्गिरिति पञ्चदशैर् प्रथमं सक्तम् अन्त्या द्विष्टुप त्रिष्टुप जगत्या ” इति ।
वरेय्य इत्यत्र वरे षय इति व्यङ्ग्यं पठनीयम् । द्विपदा जगती यथा—“स नी
वाङ्गिष्विषिता पुरुवसु । पुरस्थाता मववा इवहा भुवत ॥” (ऋक्० ६अष्ट०
४अ० ८म० ६अनु० ४६० १ऋ०) इति । भाष्येऽप्युक्तं—“स नी वाङ्गिष्विति
दयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा । एषा द्विपदा जगती” इति । अत्र प्रथम-
पादस्य एकादशाक्षरत्वात् छन्दोलक्षणात्पपत्ते वाङ्गिषु ष्विषिता इति व्युत्पन्नं लक्षणं
समन्वेतव्यम् ।

तथा जगतीत्यनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्येन गायत्रेण पादेन
द्विभिर्जागतैः पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगती भवति । (ध)

(ध) चिष्टवज्रगन्धकारोक्तज्योतिष्मथा सामान्यलक्षणं हाभ्यामभिवाय
तद्देवानामुभयगतत्वेऽपि प्रायश्च समानत्वादेकैवैव ह्योर्भेदपुरस्ताज्ज्योतिषमाह, पुरस्ता-
दिति।—चिष्टवज्रगन्धकारोक्तं स्वनिदम् । पुरस्ताज्ज्योतिरित्यादि सञ्चात्रय पूर्वोक्त-
लक्षणलक्षितयो ज्योतिष्मथाभेद इत्यभिप्राय । अत एव इतिज्ञता “तथा जगतीत्यनु-
वर्त्तनीयम्” इत्यादिना तदेव विशदीकृतम् । इह ज्योति शब्दोऽष्टाक्षरपर “यती-
ऽष्टकस्ततो ज्योति” इति लक्षणात्, ततश्च पुरस्तादादौ ज्योतिरष्टाक्षर पादौ यत्र इति
व्यपत्तिस्त्रिह पुरस्ताज्ज्योतिरिति नाम । प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वे त्रयाणाञ्च एकादशा-
क्षरत्वे पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुत्रिति लक्षणात् । आग्नेयेऽपि—“पुरस्ताज्ज्योति प्रथमे”
(२।१४ आ० छ०) इति । शौनककात्यायनाभ्यां पुनरत्र ज्योतिष्मतो विराड्कपा-
द्विष्टवित्यक्तं तद्वनणं प्रागेव दर्शितम् । तन्मते विराड्कपाया अष्टाक्षरपादस्य
आदिमध्यान्तगतभदाभावात् यत्र क्वचिदत्र अष्टाक्षरेकपादत्वे विराड्कपा द्विष्ट-
इति वाच्यम् । एतन्मत्तं तु अष्टाक्षरपादस्य प्रथमत्वे पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुत्रिति मन्त्रा ।
एव वक्ष्यमाणसूत्रेऽपि सञ्जावीजं बोध्यम् । प्रीतलक्षणाभ्यामेतस्मिन्हेऽपि कथं
पुनरिदं स्वमित्याह पूर्वेष्वेति।—पुरस्ताज्ज्योति मध्येज्योतिरित्यादि सञ्जाविशेष-
प्रतिपादनार्थं पुन सुविधानमित्यभिप्राय । कौशिकी इत्यादि।—सायणभाष्यं यथा—
“पञ्चमी विराड्कपा एकादशिनस्त्रयीऽष्टकश्च विराड्कपा इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । हे
रश्मि । रश्मिमन् अग्ने । क्रौडन् वनेषु क्रौडन् भक्षणा स्वकार्येण भक्षितेन वायुना
प्रेरकैश्च मरुता च रुवेविदानं सस्यक् ज्ञायमानं तं नोऽस्माकम् आभुव अभिभुवो
भव वनयोऽस्या वक्ष्ये वक्रौ भ्यसा वक्ष्ये हविर्दन्तीति वक्ष्यो ज्वाला सुप्रक्षिता
सुनोऽस्या वृषत्रं श्रद्धुणा धर्षका ता ज्वाला अस्य यजमानस्य नम न तिष्ठा न
तौष्ठा सन् सन्” इति । उदाहरणान्तरं यथा—“य परिधि पथ्यधत्वा अग्ने ।
देव । परिधिभिर्गुह्यमान । त त एतमन् क्रौष भरामि, एष न इत् त्वदपचेतयते ॥”
(२।१७ वा० स०) इति । भाष्यं यथा—“य परिधिमिति एकादशिनस्त्रयीऽष्टकश्च
विराड्कप । प्रथमोऽष्टक” इति । पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुत्रित् पुरस्ताज्ज्योति-
जैगन्धपि इति दर्शयित्वाह, तथेति ।—प्रथमपादस्याष्टाक्षरत्वे त्रयाणाञ्च हादशाक्षरत्वे
पुरस्ताज्ज्योतिर्नाम जगतीति तदर्थः । शौनककात्यायनाभ्यामित्यन्तलक्षणोव द्विष्टु-
ज्योतिष्मतीत्युक्तं, तदस्याभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । “यती ज्योतिर्ध्वनीऽष्टकः”

मध्येज्योतिर्मध्यमेन ॥ ५३ ॥

यदा मध्यमो गायत्र तृताय पादो भवति, उभयतश्च द्वौ त्रैष्टुभौ, यदा पूर्वी अन्तिमश्चैकस्त्रैष्टुभस्तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुप् भवात् । मध्येज्योतिरित्यलुक्समासः । तत्रोदाहरणम् ।—

“अस्मिन् स्वेतच्छकपूत एनो,
हृते मित्रे निगतान् हन्ति वीरान् ।

(१६।६६८० प्रा०) इत्यनेन भेदाच्च दार्शता । तत्रैव उच्यते,—“यत, अष्टकं पादकृतो ज्योतिरित उच्यते । यदा यत्र मनवे समिन्निचयु । मध्येज्योति । अपिनेन्द्रेण चक्षणेन विष्णुना । उपरिष्ठाज्योति ” इत्यभिधाय पिङ्गलीकजगती-गताया एव मध्येज्योतिष उपरिष्ठाज्योतिषश्च उदाहरणं दार्शतवान् । यत्तु पुरसाज्योतिष समुल्लेखोऽपि तेन न कृत विरसादाहरणत्वमेव तद्वीजमिति मन्यामहे । जगत्यास्तु ज्योतिषती ताभ्या नैवाद्रियते । अत्रापि “गायत्रेषु” इत्यत्र “त्रैष्टुभेन” “वैष्टुभेस्त्रिभि” इत्यत्र “गायत्रे” ततोऽपि “गायत्रेषु” इत्यत्र “जायत्रेन” “त्रिभिजागते” इत्यत्र च “चतुर्भ गायत्रे ” इति पाठान्तरम्, अस्मिन् पक्षे—एकादशाक्षरप्रथमपादेन अष्टाक्षरपादचतुष्टयेन च पुरसाज्योतिस्त्रैष्टुप् तथा द्वादशाक्षरप्रथमपादेनाष्टाक्षरपादचतुष्केण च पुरसाज्योतिर्जगतीत्यर्थः । शौनका-कात्यायनाभ्यां पाठान्तरीकृतत्वञ्च पुरसाज्योतिर्जगती तु त्रिष्टुभधिकारे नडा-वृहतीनाम्ना पठिता, तत्तु जगतीज्योतिषाया समान्यत्वञ्चणस्याख्येने प्रदर्शितमेव इति । तत्रोदाहरणं यथा—“नमीवाके प्रस्थिते अश्वर नरा, विनक्षन्त्य पीतये । आयातमश्विनागत-नवस्यवामह कुवे, घञ रत्नानि दासवे ॥” (ऋक्० ६७८० ३५० ऋ० ५५५० ३५५० २३८०) इति । सायणभार्यं यथा—“त्रयोविशी मङ्गावृहती चत्वारोऽष्टका जागतश्च मङ्गावृहती इत्युक्तत्वञ्चोपेतत्वात्” इति । अत्र पक्षे पञ्चपादाया पुरसाज्योतिस्त्रिष्टुभ उदाहरणं नैव सम्भवति तत एव पाठस्यासङ्गतिः । ननु अङ्गीकृतपाठपक्षे पुरसाज्योतिर्जगत्या उदाहरणं यथा न सम्भवति पाठान्तरंऽपि तथा पुरसाज्योतिस्त्रिष्टुभ, तत् कथं बहुभिरङ्गीकृत पाठ परिहृत इत्यपि न वाच्य, ज्योतिषतीभेदयोर्वक्ष्यमाणसूत्रयोर्बुदाह-रक्षेपु तथा कृतानुश्लेषत्वात् ।

अवोर्वा यद्वात्तमध्व-

व प्रियासु यच्चियास्वर्वा ॥” (ऋक्० ८अष्ट० ७अ०
१०म० ११अनु० १३२सू० ५ऋट०) ।

तथा जगतौत्वनुवर्त्तते । एकेन गायत्रेण मध्यमेन
द्वितीयेन उभयतश्च जागताभ्या प्रथमद्वितीयाभ्या चतुर्थेन
मध्येज्योतिर्जगतौ नाम भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“यद्वा यज्ञ मनवे समिमिच्छथु
रेवेत्काग्लस्य बोधत बृहस्पतिम् ।

विश्वान्देवाँ अह हुव,

इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा ॥” (ऋक्० ५अष्ट०
८अ० ८म० २अनु० १०सू० २ऋट०) । (न)

(न) मध्येज्योतिनाम विष्टवृग्गर्थाँर्क्षधणमाह, मध्ये इति ।—मध्यम द्वितीय
पाद इत्यथ । उभयत उभया पान्शथी । ततश्च प्रथमादतोयचतुर्थपादानाम् एका
दशाक्षरत्वे द्वितीयपादस्य च अष्टाक्षरत्वे मध्येज्योतिनाम विष्टुप् इति लक्षणम् ।
मध्येज्योतिरिति कण्ठेकाल इत्यादिवदलक-समास । आयेये त—“मध्येज्योतिस्तु
मध्यत ” (३।१४ आ० छ०) इत्युक्तम् । शौनकाकात्यायनाभ्यामीदृशी मध्येज्योति-
स्त्रिष्टुप् विराड्कृपानाद्या पठिता । अस्मिन्निति ।—सायणभाष्यम्—“इजान
मिति सप्तर्षे चतुर्थे सूक्त तिस्र विराड्कृपा एकादशिनस्त्रयो
ऽष्टकश्चेति लक्षणलक्षिता । योऽथ शकपूताख्य ऋषि अस्मिन् शकपूते स्थितम्
एतद्देन पाप शत्रुणा पापकरमायुध वा निवे ट्वे द्विने द्विनाक्षरणपर
अनुकूल सति निगतान् निगन्तव्यान् इननार्थं नियमन प्राप्तव्यान् धीरान् श्रवी
पुत्रादीन् सुसुष्टु इति द्विनस्ति अस्मिन्नुषी समवेत यत् पाप तन्निग्रह्य
प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्ये दुःख जनयतीत्यथ । कदत्तत आह—अवो
द्विभिर्न तर्पयित्, अवतिरौषादिक उ प्रत्ययः । तस्य यजमानस्य वाज्रयासु वज्राङ्गासु
प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवा अभिगन्ता सिन्धो वरुणो वा यत् यदा अवो रक्ष्य
द्यात् दधाति निदधाति श्यापयति । यद्वा—यदा अवाँ अभिगन्ता स ऋषि अविन्
वक्षिन्, निवस्य वरुणस्य वा यागाङ्गासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवो द्विर्लक्षयन्त

उपरिष्ठाज्ज्योतिरन्तेन ॥ ५४ ॥

यदा त्रयस्त्रैष्टभाः पादा भवान्त अन्ते च गायत्रस्तदा
उपरिष्ठाज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् नाम भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

“स दृङ्घोचर्दाभि ढणन्ति वाज-मर्वता स धत्ते अर्क्षति अ्वः ।

त्वे देवत्रा सदा पुङ्खवसो ।, विश्वा वामानि धौमहि ।’

(ऋक्० ६ अष्ट० ७ अ० ८ म० १० अनु० ८२ सू० ५ ऋ०) ।

तथा जगतौत्यनुवर्त्तनौयम् । तैनान्व्येन गायत्रेण
शेषैश्च जागतैस्त्रिभिर्ऋपरिष्ठाज्ज्योतिर्जगतीनाम भवति । तत्रो-
दाहरणम् ।—

“अग्निनेन्द्रेण वसुणेन विष्णुना दित्यै रुद्रेर्वसुभिः सचाभुवा ।

सजोषमा उषमा सूर्येण च, सोम पिबतमश्विना ॥”

(ऋक्० ६ अष्ट० ३ अ० ८ म० ५ अनु० ३५ सू० १ ऋ०) । (प)

[इति त्रिष्टुब्जगत्यधिकारः] ।

अतुर्थपादावष्टकौ सा यवनश्या महाहृदतो” इति । नासमावधिरोधस्वीकारे
अव पक्षे सन्धेज्योतिर्जगत्यादाहरणमत्र सम्भवति, किन्तु एतत्पाठान्तरीयमध्येज्योति
स्त्रिष्टुब्जादाहरण कुत्रापि नैव सम्भवति तथा सन्धेज्योतिरिति सज्ञाऽपि न व्युत्पत्ति
सिद्धा “ततो ज्योतिर्यतोऽष्टक” इति वचनेन उभयज्योतिरित्येव वक्तुमौचित्यादिति
पाठान्तर सुधीभिश्चित्यम् ।

(प) उपरिष्ठाज्ज्योतिस्त्रिष्टुब्जगत्यधिकारमाह, उपरिष्ठादिति ।—उपरिष्ठात
अन्ते इत्यर्थे । चाग्नेयेऽपि—“उपरिष्ठाज्ज्योतिरन्त्यात्” (३।१४ पा० ६०)
इति । शौनकात्यायनाभ्या “ततो ज्योतिर्यतोऽष्टक” इत्यनेनेव अस्या अपि
लक्षणं कृतं, न तु उपरिष्ठाज्ज्योतिरिति नाम्ना । उव्यटसायणाभ्या पुनर्मध्येज्योति
उपरिष्ठाज्ज्योति इत्यङ्गीकृतम् । प्रथमादिपादानुशासनेकादशाक्षरत्वे अतुर्थपादस्या-
ष्टाक्षरत्वे च पादचतुष्टयवतो उपरिष्ठाज्ज्योतिस्त्रिष्टुब्ज इति लक्षणार्थं । एतादृशी
अपि पूर्ववत् शौनकाद्युक्ता त्रिष्टुब्जविष्टुप्, न तु उपरिष्ठाज्ज्योतिस्त्रिष्टुब्ज इति
श्रानेव व्याख्यातम् । स दृङ्घो इति ।—अस्या सायणभाष्ये यथा—“अदशोति

अतुर्दशचै दशम सूक्त पञ्चमी विराड्कृपा । हे पुरुवची । बहुधनापे ॥
यस्तुभ्य हवीषि प्रयच्छति स यजमान दृङ्गेचित् दृडेऽपि शत्रुपुरे स्थित वाजमन्नम्
अवैतान्नेन अभिहणति हिनक्ति यथा स यजमान अचिति अक्षीण अवीऽङ्ग
धत्ते धारयति । तथा च सति तुभ्य हविषा प्रदातारो वयमपि देवता देवे
त्वयि स्थिता विश्वा सर्वा सर्वाणि वामानि वननीयानि घनानि सदा सर्वदा
धीमहि धारयाम् ” इति । पूर्ववद्विद्वापि जगतीलक्षणपरिग्रहायमाह तथेति ।—
तथा प्रथमादिपादत्रयाणां द्वादशाक्षरत्वे अन्वयादस्याष्टाक्षरत्वे च पादचतुष्टय-
वतो उपरिष्टाञ्ज्योतिर्जगतीति लक्षणाय । श्रौतकृत्वात्प्रायनाभ्यान् एवैव
उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुतिः प्रागुक्तलक्षणेनाभिहितम् । अग्निनेति ।—सायणभाष्य
यथा—“अग्निनेन्द्रेणेति चतुर्विंशत्यत्र पञ्चम सूक्तम् उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुत् चतुर्थ
पादस्याष्टाक्षरत्वात् यतोऽष्टकस्ततो ज्यामिरिति तल्लक्षणम् । हे अश्वना । आश्वनी ।
अग्निना इन्द्रेण वक्षणेन विष्णुना आदित्ये रुद्रे वसुभिश्च सचामुवा सङ्भृतौ
उषसा सूर्येण च सप्तोषसा सङ्गती युवा सोम पिबतम् ” इति । अत्र विष्णुना
इत्यन्तो द्वादशाक्षर प्रथम पाद सचामुवा इत्यन्तश्च द्वितीय, तथा सूर्येण
इत्यत्र व्युह्वेन पुरीषेण इति प्रथमतः द्वितीयश्च द्वादशाक्षर पाद, चतुर्थश्च अष्टाक्षर,
इति उपरिष्टाञ्ज्योतिर्जगती अन्वयकृत्वा उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुतिः बोध्यम् ।
अत्रापि ‘ वयस्त्रैष्टुभ ’ इत्यत्र “चत्वारो गायत्रा ” ‘ गायत्र ’ इत्यत्र “त्रैष्टुभ ” तथा
“गायत्रेण ” इत्यत्र “जागतेन ” “जानतेस्त्रिभि ” इत्यत्र च ‘ गायत्रैश्चतुभि ” इति
पाठान्तरम् । ततश्च अष्टाक्षरप्रथमादिपादचतुष्टके एकादशाक्षरपञ्चमपादे च पञ्चपादा
उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुत् तथा पञ्चमपादस्य द्वादशाक्षरत्वे च उपरिष्टाञ्ज्योतिर्जगतीति
तेषामाशयः । एवंविधा उपरिष्टाञ्ज्योतिस्त्रिष्टुत् श्रौतकृत्वात्प्रायनाभ्यां केनापि नाञ्जा
नैवोक्ता, जगती तु महाङ्गती नाञ्जा पाठता, तल्लक्षणे च प्रागेव प्रदर्शिते । अत्र
उपरिष्टाञ्ज्योतिर्जगत्या उदाहरणं यथा—“नवासा नवतीना विषल्य रोपुषीणाम् ।
सवासानयम नानारि अन्व योजन हरिष्ठा मधु त्वा मधुना चकार ॥’ (ऋक० १५७०
५५० १५० २५ अतु० १८१० १३०) । सायणभाष्यं यथा—‘ नवानामित्येषा
वयादशौ महाङ्गती चत्वारोऽलका जागतश्च महाङ्गती इति श्रुक्तम् । अत्र
अप्यपि अक्षराणि न्यूनानि तथाऽपि व्युह्वेन पुरषीयानि ” इति । त्रिष्टुभधिकारे
श्रौतकृत्वात्प्रायनाभ्यामुपजगती अभिसारिणी विराट्स्थाना विराड्कृपा महाङ्गती
ध्वनस्य विराट्पूषा पञ्चतुनरा वा इत्येते अधिकान्विष्टम उक्ता ।
श्रौतकृत्वात्प्रायनाभ्यामुपजगतीलक्षणाकाले ऋग्वेदे कृत्वात्प्रायनेन प्रकरणभेदात् कदाचित्

विष्टुप् कदाचित् जगती इति विशेषनाम्ना उक्तम् । तत्र विराट् रूपपाया विष्टुब्-
 ल्यातिशतीलक्षणाभिन्नत्वेन यवनध्यानकावृद्धयो पाठान्तरीयजगतीज्योतिषती-
 लक्षणाभिन्नत्वेन प्रायेव तेषां लक्ष्यलक्षणानि प्रदर्शितानि । शिष्टानां चतुर्णां लक्ष्य
 यथा—“हौ चेतु हादशाक्षरौ । प्रायस्योपजगत्वेवा परस्यास्य तु सा विष्टुप् ॥” (१६।६१
 ऋ० प्रा०) इति । उल्लेखभाष्य—“यदि हौ हादशाक्षरौ भवत हावेकादशाक्षरौ
 परस्य जगतीप्राये वर्त्तमाना इत्यथ, उपजगती नाम वेदितव्या । यथा—सो चिद्म
 ष्टिर्थास्या सा सर्वा । अस्य तु विष्टुभ प्रायस्य सा विष्टुप्नाम्ना वेदितव्या । यथा—
 सनेमि चक्रनजर विवाहने” इति । “हौ तु जागतौ यस्या सा जागते जगती
 चैष्टुभे विष्टुप” (कात्या०) । उदाहरण यथा—“सनेमि चक्रनजर विवाहने
 उत्तानाया दश युक्ता बहन्ति । सूत्रस्य चचूरजमेत्य इत तस्मिन्नापिता भुवनानि
 विश्वा ॥” (ऋक्० २७४० ३५० १५० २२५० १६४० १४००) इति । भाष्य—
 “शिष्टा अनादशपरिभाषया विष्टुभ” । अथाथ त्रैष्टुभे विष्टुपप्राये वर्त्तमानत्वादप
 जगतीच्छन्द । उदाहरण यथा—“सो चिद्म ष्टिर्थास्या सा सर्वा इन्द्र श्मश्रुषि
 ऋरिसाभिप्रुणने । अथवेति सुबय सुते मधुाटङ्कनाति वातो यथा वनम् ॥”
 (ऋक्० ७५४० ७५० १०५० २५० २३० ४००) इति । भाष्य—“शिष्टा-
 यतसौ जगत्य” । ऋवीड्या जारत्ने जगतीप्राप्ते वर्त्तमानत्वात् पूर्ववत्पजगती-
 च्छन्दी बोध्यम् । “वैराजजागते पादेथो वाचेत्याभिसारिणी” (१६।६२ ऋ०
 प्रा०) । “वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी” (कात्या०) । उदाहरण—“यो वाचा
 विवाचा ऋध्रवाच पुत्र सङ्गसाशिव जज्ञान । तत्तदित्य पी स्य गृणीमति पितेव
 युक्तविषो वाग्धे शम् ॥” (ऋक्० ७५४० ७५० १०५० २५० २३०
 ५००) इति । भाष्य— पञ्चमी अभिसारिणी” इति । “नवको दशको वा
 स्यादकोऽनेकोऽपि विष्टुभ । एकादशाक्षरस्यापि विराट्स्थानाऽऽह नाम
 सा ॥” (१६।६३ ऋ० प्रा०) इति । भाष्य यथा— एतदुक्त भवति
 यद्येको नवको हौ दशको भवत, एको दशको हौ नवको उभयत्रापि एकल्लेष्टुभ
 हौ चत्तैष्टुभौ एकेको इतरौ सा विराट्स्थाना नाम वेदितव्या” इति । ‘नवको
 वैराजल्लेष्टुभश्च, हौ वैराजौ नवकल्लेष्टुभश्च विराट्स्थाना” (कात्या०) इति ।
 उदाहरण यथा—“शुधी ह्वमिन्द मा रिषण्य स्वाम ते दावने वसूनाम् । इनाह
 त्वाभूर्वा बहयन्ति वसूधव असन्धो न चरन्त ॥” (ऋक्० २५४० ६५० २५० १५०
 ११० १५०) इति । भाष्य यथा—“शुवी ह्वामस्ये कविशत्युचमीकादश सूक्त
 शुधिसेकेन्द्र विराट्स्थानस्यतन्व्यामति विराट्स्थाना विष्टुप्” इति । “पूर्वो

दशमोऽक्षरौ पादात्पुनरेऽप्यक्षरास्त्रय । विराट्पुनरे नामेषा त्रिष्टुप् पङ्क्त्युत्तरैव वा ॥”
 (१६।६४ ऋ० प्रा०) इति । “आद्यौ दशकावष्टकास्त्रय पङ्क्त्युत्तरा विराट्पूर्वा
 वा” (कात्या०) इति । उदाहरणम्—“एवेन्द्राग्निभ्यानह्वावि ह्यव्य श्यथ हृत न पूत-
 क्त्रिभि । सा स्त्रिषु श्रवो हृद्द्रधि गृणक्तु दिष्टमिर्षं गृणक्तु दिष्टतम् ॥” (ऋक्०
 ४५४० ४५० ५५० ६५० ८६० ६८०) इति । भाष्यम्,—“इन्द्राग्नीशमिति षड्भु-
 चतुर्दश सृक्त षष्ठी विराट्पूर्वा आद्यौ दशकावष्टकास्त्रय इति परिभाषितत्वात्”
 इति । एव जगत्प्रकारे च शौनका कात्यायनाभ्या महासतीहृत्तौ महापङ्क्ति-
 च्चेति द्वे षड्भिके उक्ते, यथा—“महासतीहृत्तुर्व्यूहशरीरतयो सङ्घ । सम्पाते लेवि
 पादान्ते देववान् सातविशके ॥” (१६।७३ ऋ० प्रा०) इति । “अष्टिनस्त्रय स्त्री च
 द्वौ महासतीहृत्तौ” (कात्या०) इति । “महापङ्क्ति षडष्टका । षट्कौ सप्तक
 षट्कौ दशकी नवकश्च वा” (१६।७१—७२ ऋ० प्रा०) इति । “अष्टकौ सप्तक
 षट्कौ दशकी नवकश्च, षडष्टका वा महापङ्क्ता” (कात्या०) इति । तयोर्दा-
 हरणे यथा—“आ य प्रमौ भानुना रोदसी उभे, धूमिन धावते दिवि ।
 तिरक्ष्मनी दृष्टश्च ऊर्ध्वात्वा, श्यावास्त्रयो हषा, श्यावा अरुषो हषा ॥” (ऋक्०
 ४५४० ८५० ६५० ४५० ४८० ६८०) इति । भाष्यं यथा—“षष्ठी महासती-
 हृत्तौ षडष्टकास्त्रय पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतीहृत्तौ” इति । अत्र
 ग्रथमन्त्रतृतीयशब्दादक्षरलम्बेवाच्च त्रयाणामष्टाक्षरत्वमिति महासतीहृत्तौनास्तीत्य
 जगती । “सिंहान उग्र पुतना, अभिद्रुह शचीपत, इन्द्र विश्वाभिरुतिभि ।
 माध्यन्दिनस्य सवनस्य, हवहन्ननेद्य, पिबा सीमस्य वज्रिव ॥” (ऋक्० ६५४० ३५०
 ८५० ५५० ३०० २८०) इति । भाष्य—“ग्रेड ब्रह्मेति सप्तचै सप्तमं सृक्त शिष्टा
 षड्भुच षडष्टका महापङ्क्तय” इति । इयं षडष्टका महापङ्क्तिजगती तु पिङ्गलीन
 पङ्क्त्यधिकारे जगतीपङ्क्तिनाम्ना उक्ता । “सूर्ये विषसासजामि, इति सुरावतो
 गृहे । सी चिन्नु न मराति, नो वय मरामा रे अख्य यो जन हरिष्ठा, मधुला मधुला
 चकार ॥” (ऋक्० ३५४० ५५० १५० २४५० १६१० १०८०) इति ।
 भाष्य—“कङ्कते इति षोडशर्चं द्वादश सृक्त सूर्ये विषमिव्याद्यासिद्धौ महा-
 पङ्क्तय षट्कौ सप्तक षट्कौ दशकी नवकश्चेत्युक्तलक्षणेपितत्वात्” इति ।
 त्रयोदशाक्षरचतुष्पादत्वे तु अतिजगतीति ज्ञेयम् । तत्रोदाहरणं यथा—“तमिन्द्र
 कोद्वीमि मघवानमुग्र, सचा दधानमप्रविष्कृत श्वाधि । मङ्घिष्ठो गीभिरा च यजियो
 त्रवस द्राये नो विश्वा सुपथा कृणीतु वजी ॥” (ऋक्० ६५४० ६५० ८५० १०५०
 १६१० १३८०) इति । भाष्यं—“त्रयोदशतिजगती” इति ।

अथ गायत्र्यादीनां विशेषसन्ना ।—

एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती ॥ ५५ ॥

यदैकः पञ्चाक्षरः पादो भवति, त्रयश्च षडक्षराः, तदा शङ्कुमती नाम गायत्री भवति । छन्दोग्रहणे प्रकृते पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थम्, तेन सर्वेषु छन्दसु पञ्चाक्षरैकपादलक्षिता शङ्कुमती भवति । इतरथा ह्यनन्तरसम्प्रत्यय स्यात् । तत्रोदाहरणम् ।—

“युक्तेन मनसा, वय देवस्य ।

सवितुः सवे, स्वर्ग्याय शक्त्या ॥” (११।२ वा० सं०) । (फ)

(फ) विष्टुब्जगन्धधिकार परिसमाप्त गायत्र्यादिछन्दसा शङ्कुमतीसञ्चक भेद दृश्यति, एकस्मिन्निति ।—पञ्चकं पञ्चाक्षरे, पादे इति जिव । सर्वेषामिव छन्दसा यथालक्षणमुपात्तेषु पादान्तरेषु पञ्चाक्षरैकपादत्वे च शङ्कुमतीति लक्षणम् । तथा च,—“एकस्मिन् पञ्चके तथा । भवेच्छन्दः शङ्कुमती” (१।१४—१५ पा० छ०) इति । शौनके कात्यायनाभ्यासीदृशो भेदो नाभिहितः । गायत्रीछन्दस्य प्रथमाभिहितत्वेन तद्वत्तमेव लक्षणार्थं दर्शयितुमाह—वयस्येति । शङ्कुमत्या सर्वच्छन्दोगतत्वं प्रतिपादयति, छन्दोग्रहणे इति ।—सुप्ते छन्द इति पदानुपादानेऽपि प्रकरणादेव छन्दः प्रतीतः पुनश्छन्दोग्रहणं छन्दोमात्रप्रतिपत्त्यर्थं छन्दोमात्रेषु शङ्कुमतीति ज्ञापनार्थं पुनश्छन्दोग्रहणमित्यर्थः । तदेव समर्थयत, इतरथेति ।—अनन्तरसम्प्रत्यय आनन्तर्यज्ञानं विष्टुब्जगन्धधिकारात् परत्वात् तत्तद्विषयमात्रगता शङ्कुमतीति प्रतीतिरित्यर्थः । युक्तेनेति ।—यस्या महीधरभाष्ये यथा—“गायत्री, द्वितीय पादः पञ्चाक्षरं तेन शङ्कुमती, तदुक्तं पिङ्गलेन—एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमतीति । सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञाया वचनानां वयं यजमाना युक्तेन इन्द्रियेस्थी नियतितेन एकायेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वचामर्थेन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः” इति । अत्र मनसा इत्यन्तः षडक्षरं प्रथमं, पादः, देवस्य इत्यत्र देवसिद्ध इति पठित्वा द्वितीय पादः पूरणीयः, तथा शक्त्या इत्यत्र शक्तिया इति पठित्वा चतुर्थोऽपि षडक्षरः स्वर्गस्य । द्वितीयस्य षडक्षर इति शङ्कुमतीलक्षणवतीय गायत्री । केचित्तु वयमित्यत्र, सुप्ते

षट्के ककुम्भती ॥ ५६ ॥

एकस्मिन् षडक्षरे पादे, अन्येषु यथालक्षणमुपात्तेषु छन्दो-
मात्र ककुम्भतो नाम भवति । (ब)

त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या ॥ ५७ ॥

यदा श्राद्यन्ती पादौ बह्वक्षरौ, मध्यमोऽल्पतराक्षरः, तदा
अणिष्ठमध्या सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । अयमर्थः,—
श्राद्यन्ती पादावष्टाक्षरौ, मध्यमस्त्राक्षरः, एवं त्रिपात् गायत्री
पिपीलिकमध्या नाम भवति । एव चतुरक्षरे पञ्चाक्षरेऽपि

इत्यन्तश्च अष्टाक्षर पाद अपर पञ्चाक्षर इति शङ्कनतील न्यन्ते । एतन्मते
अष्टाक्षरद्विपादले पञ्चाक्षरेकपादले च शङ्कनतीति बोद्धव्यम् । शङ्कुमत्यनुष्टुभो
यथा—“पितृ नृ क्षीष महो धनाय तविषीम् । यस्य वितो व्योजसा इव
स्विपवमर्दयत् ॥” (ऋक्० २७८० ५५० १म० २४५नु० १८०सू० १८०) इति ।
अत्राद्यपादस्य पञ्चाक्षरत्वादन्येषाञ्च अष्टाक्षरत्वात् शङ्कुमत्यनुष्टुभिति बोद्धव्यम् ।
आदिभिः शङ्कुमत्या अगुल्लेखादेतल्लक्षणक छन्द अनुष्टुब्गर्भोष्णिङ्गात्वा अभि-
हितम् । भाष्यकारेणापि तदेव समर्थितम्, तथा च भाष्य—“पितृ न्वित्येकादशर्च-
मष्टम सूक्तम् आगस्त्यमत्रदेवताक गायत्रम् आद्यानुष्टुब्गर्भा ष्षिक् आद्य पञ्चक
तथोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा इत्युक्तत्वात्” इति । तल्लक्षणञ्च ष्षिगधिकारे एव प्रदर्शितम् ।
अन्येषाञ्च उदाहरणानि पूर्वरीत्या स्वयं समर्थनीयानि ।

(ब) सवच्छन्दसा ककुम्भतीति विशेषरुज्जानाह, षट्के इति ।—षट्के
षडक्षरे, पादे इति शेष । सर्वेषु छन्दसु खल्लक्षणान्वितपादान्तरत्वे षडक्षरेक
पादले च ककुम्भतीति लक्षणम् । आग्नेयच्छन्दसारे एव केवलमीदृक्छन्दः
उक्तः, यथा—“षट्के छन्दः ककुम्भती” (३।१५ आ० ६०) इति । शौनकादि-
भिश्च ईदृशं छन्दोलक्षणं न ज्ञातं, भाष्येऽपि अस्या समुल्लेखी न दृश्यते । उदाहरण-
मपि नैव सुषटम् । अत्र पादद्वयस्याष्टाक्षरत्वे एकपादस्य षडक्षरत्वे च ककुम्भती
गायत्रीति बोध्यम् । एतेन षडक्षरेकपादोपलक्षितानामतिपादनिष्पृदादिगायत्रीणां
(३।११—१५ पि०) सूक्तानां ककुम्भतीभिर्नविषयत्वमेव बोद्धव्यमिति दिक् ।
एवमुष्णिगादीनामपि ककुम्भतील ज्ञेयम् ।

मध्यमे पादे पिपीलिकमध्या मिध्यति । यत्किञ्चित्त्रिपाच्छन्दो
लघुमध्यमपाद, तत् सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते । (भ)

(भ) त्रिपाच्छन्दसो मध्यपादीयाक्षरसङ्ख्यावैशिष्ट्येन पिपीलिकमध्या इति विशेषाभिधानमाह त्रिपादिति ।—त्रिपात पादत्रयवती गायत्री षटिशयेन षण् षण्णष्ट लघ्वक्षरपाद मध्य मध्यस्थित यस्या सा लघुमध्यपादा सती इत्यथ , पिपीलिकमध्या नाम भवति । तथा च—“त्रिपादण्डिमध्या स्यात् सा पिपीलिक मध्यमा” (१।१५ पा० छ०) इति । गायत्रीगतदृष्टान्तेन विशेषं समग्रयते, षयमर्थ इति ।—प्रथमतोत्रिपादयोरष्टाक्षरत्वे द्वितीयापादस्य त्र्यक्षरत्वे चतुरक्षरत्वे पञ्चाक्षरत्वे वा त्रिपाद्गायत्री पिपीलिकमध्या इति लक्षणम् । षव त्र्यक्षर इति षण्पाक्षरोप लक्षणाश्रम । इत्थौ गायत्रीति यदक्त तदपि सर्वच्छन्दसामुपलक्षणाश्रमेव तच्च दर्शयति,—यत् किञ्चिदिति । श्रौतक काव्यायनाभ्या गायत्र्या पङ्क्त्यादितया याच पिपीलिकमध्यात् नाभिहितम् । पिपीलिकमध्यापदव्युत्पत्तिमाह,—“अथ पिपीलिकामध्याया निर्वचनं वक्तुं पिपीलिकाशब्दस्य निर्वचनमाह—पिपीलिका पेलतेर्गैतिकर्मण ” (१।१८ देव० ब्रा०) । भाष्य—“न ह्यसौ षयमप्युदासोः इदानीं तच्छन्दोनिर्वचनं दर्शयति—पिपीलिकामध्येत्यौपमिकम् ” (१।१० देव० ब्रा०) । भाष्य—“पिपीलिकानाम उभयत स्तृक्तौ मध्ये क्रम उद्विज्ज ग्राथिविशेष, तन्मध्यमिव मध्य यस्या सा तथोक्ता । मध्यमपदलोपी समास । तस्यास्तनमध्यत्वमनुक्तस्य एकादशिमौ पर षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत् पिपीलिका-मध्येत्यक्तम्” इति । पशामुदाहरणानि इति कृता न दर्शितानि यथाप्राप्त मध्याभि कतिचित् प्रदश्यन्ते । तत्रोष्णिहो यथा—“हरी यस्य सुयुजा वित्रता वे र्वन्तान्न श्रेयाः । उभा रजो न केशिना पतिर्दन् ॥” (ऋक्० ८५७० ५५० १०५० १५५० १०५५० २५७०) । अस्या सायणभाष्य यथा—“नाका सुमित्री गुणतो दुर्मित्र स ऋषि, हरी यस्य सुयुजा वच्नं यश्चे इति हे पिपीलिकमध्ये एकादशषट्कैकादशकौ षोष्णिहो” इति । “एकादशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चैक षडक्षर । उष्णिक् पिपीलिकमध्या हरी यस्येति दृश्यते ॥” (१।१।११ ऋ० ब्रा०) इति । “मध्यमेत् पिपीलिकामध्या” (कात्या०) इति । पिपीलिका-मध्याया अनुष्टुभ, इहत्याश् उदाहरणं (१।२५ पि० तथा १।३६ पि०) सूत्रटीकायां द्रष्टव्यम् ।

विपरीता यवमध्या ॥ ५८ ॥

आद्यन्तौ पादौ लघुचरौ, मध्यमश्च बह्वचर सा गायत्री
यवमध्या नाम भवति । एवमुष्णिगादिष्वपि योज्यम् । (म)

ऊनाधिकेनैकेन निचृङ्गुरिजौ ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, एकेनाक्षरेण न्यूनैः सा निचृत्
इति विशेषसंज्ञा लभते एकेनाधिकेन भुरिगिति । एव-

(म) पूर्ववदपरा विशेषसंज्ञामाह, विपरीतेति ।—वैपरीत्यञ्चात्र पूर्वसूत्रीया-
ण्यष्टमध्याया एव बोध्यम् । ततश्च विपरीता बह्वचरमध्यपादा इत्यर्थः ।
पूर्वत्र यथा अल्पाक्षरमध्यपादत्वे पिपीलिकमध्या अत्र तथा बह्वचरमध्यपादत्वे
यवमध्या इति लक्षणाार्थः । तथा च—“विपरीता यवमध्या” (३।१६ पा० ङ०)
इति । श्रौतक काल्यायनाभ्या मध्यपादस्य द्वात्राक्षरत्वे यवमध्या इति कथितम्, यथा—
“आद्यन्तौ सप्तको यस्या मध्ये च दशको भवेत् । यवमध्या च गायत्री समुन्व इति
दृश्यते ॥” (१६।२४ ऋ० प्रा०) इति । “दशकश्चेदयवमध्या” (काल्या०) इति ।
इतौ पूर्ववत् गायत्रीगतलक्षणमन्या प्रतिपाद्य सवच्छन्दसामेव यवमध्यात्व
प्रतिपादयितुमाह—एवमिति । श्रौतक-काल्यायनाभ्यान्तु केवल गायत्र्यास्त्रिष्टुभस्य
यवमध्यात्वमुक्तं, न तु पिङ्गलवत् सर्वेषामेव छन्दसा, तत्र यवमध्यागायत्र्या लक्षण
प्रागेव प्रदर्शितं, त्रिष्टुभसु—“यवमध्या तु मध्यमे” (१६।६८ ऋ० प्रा०) इति । “मध्ये
चेदयवमध्या” (काल्या०) इति । लज्जटेन—“इहृङ्गुरिजे अर्चिभिः” (ऋक्०
४अष्ट० ८अ० ६म० ४अनु० ४८सू० ७ऋ०) इत्यादिना यदस्या उदाहरणं प्रदर्शितं,
तत्तु सायणेन महाइहत्या उदाहरणत्वेनोक्तं तच्च प्रदर्शितमेवास्माभिः (३।५४ पि०)
सूत्रे पाठान्तरीयोपरिष्ठाज्ज्योतिषगत्या टीकायामिति । समुन्वे इति ।—अस्या
सायणभाष्ये यथा—“स समुन्वे यो वत्सामित्येषा तु यवमध्या गायत्री पवमान सोमो
देवता । तथा चानुक्तस्यै स समुन्वे गायत्री यवमध्या इति । स सोम समुन्वे अभिसृष्ट्वे
हृत्लिभिः । य सोम वत्सा धनानाम् आनेता यश्च राधा रात्रिः प्रयच्छन्ति
श्रीरादिकमिति राधो गावसेवामानेता । यश्च इजानाम् अज्ञानाश्च यश्च सोम
सुचितीना सुनिवासाना शोभनमनुष्ययुक्ताना गृह्याथाम् आनेता विद्यते सोऽभिषुतो-
ऽभूत्” इति । एवमन्वेषामप्युदाहरणानि

नियमसुन्वेयानि ।
परिग्रहणं १०... ॥ १०१...
प्रस्थालय, के स ति शि र -
द्वारल श नारायणी

मुष्णिगादिव्वपि द्रष्टव्यम् । तत्र निचृद्गायत्रा उदा-
हरणं यथा ।—

“य शुक्र इव सूर्य, हिरण्यमिव रीचते ।

श्रेष्ठो देवाना वसुः ॥” ऋक्० १अष्ट० ३अ० १म०
दअनु० ४३सू० ५ऋ०) ।

भुरिगायत्रा उदाहरणं यथा ।—

“परिधामानि यानि ते, त्वं सोमासि विश्वतः ।

पवमान ऋतुभि कवे ॥” (ऋक्० ७अष्ट० २अ०
८म० ३अनु० ६६सू० ३ऋ०) । (य)

(य) गायत्रादिच्छन्दास एकाक्षरानुनाधिकत्वे निचृत् सजा भुरिक् सजाध
दर्शयति, ऊनाधिकेनेति ।—एकेन एकसङ्गाकाक्षरेण, ऊनाधिकेन न्यूनैः वाङ्मतेन
च इत्यथ ऊनाधिकत्वञ्चात् यथाक्रम बोद्धव्यम् । इतो गायत्रीति यदक्त तत्
सर्वेषामिव छन्दसामुपलक्ष्यार्थमिति प्रदर्शयितुमाह, एवामिति ।—ततश्च सर्वेषामिव
छन्दसा स्वस्वक्षयलक्षितानामिकाक्षरानुले निचृत् एकाक्षराधिक्ये च भुरिगात
विशेषसजा भवेदिति सूत्रार्थः । तथा च—“निचृ (वृ) देकेन वज्जिता भुरिगेके
नाधिकेन” (३।१६ भा० छ०) इति । “एकद्वानाधिका सैव निचृद्गाधिका भुरिक्
(१७।१६ ऋ० प्रा०) इति । उच्यते भाष्ये यथा—“एकेन ऊना निचृद्भवति एकेन
वाधिका सा भुरिक् भवति । य शुक्र इव सूर्यो निचृत् । परिधामानि यानि ते
भुरिक्” इति । एतथोभुरिक्पदस्य निवचनं यथा—“तथा एकाक्षराधिक्ये
सजान्तरमाह—“भरणात् भुरिज उच्यते” (३।२१ देव० ब्रा०) । भाष्ये यथा—
‘एकाक्षरेण भरणात् चतुर्वैश्यात्मगायत्रादाविति शेषः’ इति । निचृत् पदस्य
व्युत्पत्तिस्तु (३।१० पि०) टीकायाः प्रामेयं प्रदर्शिता इति । य इति ।—भाष्ये
यथा—“कद्रुद्रायेति नवर्चसष्टमं सूक्तं घोरपञ्च कव्यं ऋषि गायत्रीच्छन्दः । यो
ऋद्र सूर्य इव शुक्र सूर्य इव दीप्तिमान् हिरण्यमिव रीचते यथा सर्वेषां प्राणिकानां
हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि, स च देवाना सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठो वसु
निवासहेतुश्च” इति । अत्र सूर्य इत्यत्र सूरिव इत्यक्षरव्यूहैः पादपूरणम् । श्रेष्ठो
देवाना वसुरित्यत्र एकाक्षरानुलेन निचृत् सप्तकीयं गायत्री । भुरिगायत्रा
उदाहरणं यथा परिधामानीति ।—सायणभाष्ये यथा—“पवस्विति निगदह च ऋ

द्वाभ्यां विराट्-स्वराजौ ॥ ६० ॥

ऊनाधिकग्रहणमनुवर्त्तते । द्वाभ्यामक्षराभ्या न्यूनाधि-
काभ्या गायत्री यथाक्रम विराट्-स्वराट्सञ्जिका भवति । एव-
मुष्णिगादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्र विराड्गायत्रा उदाहरण
यथा ।—

“प्रवता हि क्रतूना-मा हा पदैव गच्छसि ।

अभन्ति सूर्ये सचा ॥” (ऋक्० ३३४० ६३० ४म०
३३नु० ३१सू० ५ ऋ०) ।

स्वराड्गायत्रा उदाहरणं यथा ।—

“जोषा सवितर्यस्य ते, हरः शत सर्वा अर्हति ।

पाहि नो दियुत' पतन्त्या ॥” (ऋक्० ८३४० ८३०
१०म० १२३नु० १५८सू० २४०) । (२)

सूक्तं त्व सोम सुर इत्येषामुष्टुपुं शिष्टा गायत्र । हे सोम । यस्मात् ते
त्वदीयानि धामानि तेजासि परितो वर्त्तन्ते, अत एव हे पवमान । पृथमान ।
हे कवे । क्रान्तकर्षेण । हे सोम । त्वत्पुत्रि वसन्तादिकाखिशेषे सह
विश्वत सर्वतोऽसि भवसि । अहोरात्रौ यत्र यत्र व्याप्तौ तत्र तत्र वसन्तादिकाखी
पादिक सोमश्चिष्ठति तयोक्तदधौनत्वादित्यर्थे” इति । अत्र द्वितीयपादस्य
नवाक्षरत्वात् सुरिक् सञ्जकेय गायत्री ।

(२) सर्वच्छन्दसा इत्यक्षरन्यूनाधिकत्वे विशेषाभिधानाय सूत्रान्तरमवतार-
यति, द्वाभ्यामिति ।—द्वाभ्याम्, अक्षराभ्यामिति शेष । पूर्वसूत्रात् वचनविपरि-
णामेन ऊनाधिकपदमधिकसंख्यमित्यत आह, ऊनेति ।—स्वस्वसञ्चयसञ्चित
गायत्रादिसर्वच्छन्दसु पादाक्षराणां इत्यक्षरन्यूने विराट्सञ्जा तथा इत्यक्षराधिके
च स्वराट्सञ्जा भवेत् इति सूत्रार्थः । अतुर्विश्वस्यक्षरा गायत्री चेत् इति विश्वस्यक्षरा
तदा विराड्गायत्री यदा च षड्वावश्वस्यक्षरा तदा स्वराड्गायत्रीति निष्कर्षः । उक्तञ्च
—“द्विहीना च विराड्भवेत् । स्वराट् स्याद्द्वाभ्यामधिकम्” (३१६—
१७ भा० छ०) इति । गायत्रीति सर्वच्छन्दसामुपलक्ष्यार्थः, तदेव दृश्यति,
एवमिति ।—उष्णिगादीनामपि विराट् स्वराट् सञ्जा तथैवेति भावः । उक्तञ्च—

“विराजस्तुत्तरस्याहुहाभ्या या विषये स्थिता । स्वराज एव पूर्वस्य या काश्चैव गता ऋच ॥” (१७।१७ ऋ० प्रा०) इति । व्याख्यानस्य यथा—“हाभ्या-अक्षराभ्या या ऋच अधिका न्यूना वा विषये मध्ये स्थिता उत्तरस्य पूर्वस्य च छन्दस, विराज ता आहुत्तरस्य । स्वराज पूर्वस्य । यथा षड्विंशत्यक्षरा ऋची गायत्री प्राये स्वराज्यो गायत्री भवन्ति, उष्णिकप्रायेण विराज उष्णिको भवन्ति । यथा—जीषा सवितर्यस्य ते इति स्वराङ्गायत्री । अतिथि मानुषाणामिति विराडुष्णिक् । उत्तरत्रापि या काश्चैवगता एता एव ऋची भवन्ति” इति । प्रवतेत्यादि ।—सायणभाष्य—“कया नश्चित्र इति पञ्चदशर्चं दशम सूक्त वामदेवस्वार्धमेन्द्र गायत्रम् । हे इन्द्र । त्व क्तूना कम्पणा यजनाना सम्बन्धिन प्रवता प्रवत प्रवणान् देशान् पटेव पदानि स्वकीयानि स्थानानौव आगच्छसि हि आगती भवसि खलु हेति पूरण । हे इन्द्र । त्वाम् अह सूर्ये सूर्येण सचा सह अभसि भजे” इति । अत्र हाविश्रत्यक्षरत्वात् विराड्गायत्रीच्छन्दः । जीषिति ।—अस्या सायणभाष्य—“सूर्यमिति पञ्चच सप्तमं सूक्त सूर्यपुत्रस्य चतु सप्तस्यार्धं सूर्यदेवस्य गायत्रम् । हे सवित । सर्वस्य प्रेरक सूर्य । जीष अस्मत्सुत्यादिक सेवस्व यस्य ते तव ह्यर रसहरणशील तेज शत सवान् बहून् यजान् प्रति अर्हति योग्य भवति, अहा—प्रकाशनादिभिरा पूजयति, स त्व नोऽस्मान् पतन्त्या निपतन्त्या शत्रुभिरस्मान् क्षिप्यनाणाया दिव्युत वज्र नामैतत् द्योतमानाया शक्तेरायुधात् पाहि रक्ष” इति । गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षरात्मकत्वेऽपि अत्र षड्विंशत्यक्षरत्वात् स्वराङ्गायत्रीत्वम् । विराडुष्णिक् यथा—“अतिथि मानुषाणाम् सूत वनस्पतीनाम् । विप्रा अग्निवसे प्रवनीडते ॥” (ऋक्० ६।७८० २७० ८० ४।७८० २३० २५०) इति । भाष्यम्—“ईडिष्येति त्रिशद्वच तृतीय सूक्त व्यञ्जपुत्री विश्वमना ऋषि उष्णिकच्छन्दः” इति । अत्र “अत्थाद्विषमि” (३।२२ पि०) इत्यनेन विहितया उष्णिक चतुष्टयपादस्य पञ्चाक्षरत्वात् षडक्षरन्वयत्वमिति विराडुष्णिक् । स्वराडुष्णिक् यथा—“अश्विना घर्म पात हाहान अहर्दिवाभिकृतिमि । तन्नाथिथे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥” (३।१२ वा० स०) इति । भाष्य—“स्वराडुष्णिक्” इति । विराडनुष्टुप् यथा—“अषाढासि सहमाना सह स्वारावी सहस्र घृतनायत । सहस्रवीथ्यासि सा मा जित्वा ॥” (१।२६ वा० स०) इति । भाष्य—“सविद्वहृष्टेष्टकाष्टेवत्या विराडनुष्टुप्” इति । एवमन्वेवामपि उदाहरणानि ज्ञेयानि । शौनकेन तु हाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिं पञ्चभिर्वा अक्षरेर्न्यूना गायत्र्या विराट्सप्तका एव इत्यक्त, यथा—“या, आश्विबहुपादास्तु गायत्री हीनता गता ।

आदितः सन्दिग्धे ॥ ६१ ॥

यदा षड्विंशत्यक्षर छन्दो भवति, तदा किं प्रति-
पत्तव्यम् ? किं गायत्री स्वरान् उत उष्णिक् विराट् ? इति ।
एव सन्दिग्धे छन्दसि ईशादिभूतात् पादान्निर्णयः कर्त्तव्यः ।
यदि प्रथम पादो गायत्रस्तदा गायत्रेऽवासी । अथौष्णिह-
स्तदाष्णिगिति । एव सर्वत्र । (ल)

अक्षरैर्बहुभिस्तासुं गायत्रा उपधारयेत् ॥” (१७१८ ऋ० प्रा०) इति । तारादिभ्यादि
बह्व्य सप्तत्रयं तेन तत्र कथिता, यथा—“ताराट् विराट् स्वरान् सप्तत्रयं स्वरशिणौ
परमेष्ठौ । प्रतिष्ठा प्रथमस्त तेषां शुक्र जीव पय ॥ तमनर्थाऽशाऽशोऽन्वु वाय्याप-
योदकमुत्तमम् ॥” (१७१९ ऋ० प्रा०) इति । तथा मा प्रमा प्रतिमा उपमा
समा च इति पञ्च छन्दास्तपि पिङ्गले न दृश्यते, श्रौतकेन तान्मुक्तानि यथा—“मा
प्रमा प्रतिमोपमा समा च चतुरचरात् । चतुरचरमुद्यन्ति पञ्च छन्दासि तानि च ॥”
(१७३३ ऋ० प्रा०) इति, तथा मादिच्छन्दसामचरन्मूले विराट्प्रमा
सर्षिकादयोऽपि पिङ्गलेन नोक्ता, ते च यथा—“ह्रिक्का सर्षिका सर्षिका सर्वमात्रा
विराट्कामा । इत्यचरादीनि मादीनां वेराजान्मुच्यते ॥” (१७३४ ऋ० प्रा०)
इति च । एतेन गायत्रादीनि छन्दासि वैदिकप्रकरणे पिङ्गलेन उक्तानि मादीनान्मु-
क्तव्यस्येखाभावात् वेदे नोक्तानि, तानि च कल्पितानीव मन्यन्ते । चतुरचर छन्द-
मा इति, ततश्चतुरचरद्वया अष्टाचरतया अष्टाचर प्रमाणान् छन्द, ततोऽपि चतु-
र्द्वया द्वादशाक्षर प्रतिमा छन्द, पञ्चदश्या षोडशाक्षर छन्द उपमा, विशत्यक्षरश्च
समा छन्द इति ज्ञेयम् । मादीनां चतुरचरन्मूले विराट् मा सर्षिका नाम इत्यक्षर
छन्द, तथा सर्षिका विराट्प्रमा षडक्षर छन्द, सर्षिका विराट्प्रतिमा दशाक्षर
छन्द, सर्वमात्रा विराट् उपमा चतुदशाक्षर छन्द, विराट्कामा विराट्समा अष्टा-
दशाक्षर छन्द इत्यायातम् । तैत्तिरीयेऽप्युक्त—“मा छन्द, प्रमा छन्द, प्रतिमा छन्द,
अक्षीविन्द, पङ्क्तिन्द, उष्णिहा छन्द, उहती छन्द, अनुष्टुप् छन्द, विराट्
छन्द, गायत्री छन्द, त्रिष्टुप् छन्द, जगती छन्द, प्रथिवी छन्द, अक्षरिच छन्दः,
द्यौन्द, समा छन्द, नक्षत्राणि छन्द, मनन्द, वाक्छन्द, कृषिन्द, हिरण्य
छन्द, गौन्द, अजा छन्द, अश्वन्द ” (४।३।७) इति ।

(ल) श्रीलक्ष्मणच्छन्दसामचरन्मूलाधिक्येऽपि निचदादिविशेषसप्तत्रयविधानात्

देवतादितश्च ॥ ६२ ॥

इदमपर निर्णयनिमित्तमुच्यते—सन्दिग्धे छन्दसि देवता-
देश निर्णय कर्तव्य । आदिग्रहण स्वरादिपरिग्रहार्थम् ।
कस्य छन्दसः का देवता ? यथा निर्णयः कर्तव्यः इत्यपेक्षाया-
मिदमुच्यते । (व)

एकत्र लक्षणद्वयप्रवेशे किं नाम छन्द इति निरूपयिष्यन्नाह, आदित इति।—आदित
आदिभूतात्, पादादिति शेष । गायत्री स्वराट् उत उष्णक् विराडिति सन्देहे
येन छन्दसा प्रथम पाद निबद्ध तदेव छन्द तत्र इति मन्तव्यम् । तथा चाक्तम्—
“आदिपादाभिन्नस्य स्यात्” (३।१७ आ० छ०) इति । “आकृतित्वपदेशानां
प्राय आदित आदित ” (१८४ ऋ० प्रा०) इति ।

(व) अपरमपि सन्दिग्धच्छन्दानिरूपणोपाय दर्शयित्वाह, देवतादित इति ।
—देवता मन्त्रान्तर्भूता अग्रादिका, तथा च वाञ्छवल्का, —“यस्य यस्य च मन्त्रस्य
उद्दिष्टा या च देवता । तदाधार भवेत्तस्य देवत इवतीच्यते ॥” इति । तथा
—“अथानो देवत तद्दशानि नामानि प्राधान्यह्यतीना देवताना तद्देवतमित्याचक्षते,
सेषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्या देवतायामार्थपत्न्यमिच्छन् स्तुति प्रयुङ्क्ते
तद्देवत स मन्त्रो भवति । तास्त्रविधा ऋषि परीवृत्ता प्रत्यक्षज्ञता आध्यात्मिक्यश्च”
(७७० १ पा० १ निरु०) इति । भाष्ये यथा—“यदथवस्तु कामयमान ऋषि यस्या
देवतायाम् अभिष्टतायाम् आद्यपत्न्यम् अर्थपतिभावमात्मन इच्छन् अनुष्या देवताया
प्रसादेनाहममुष्यायस्य पतिभविष्यामीत्येता बुद्धि पुरीषाय स्तुति प्रयुङ्क्ते तद्देवत
एव स मन्त्रो भवति” इति । देवतादित मन्त्राणां देवतादिज्ञानादित्य, सन्दिग्धच्छन्दोनिर्णय, कर्तव्य इति शेष । वैदिकमन्त्रेषु यथा छन्दसामवयवज्ञेयत्व
तथा देवताहीनामपि । उक्तञ्च वाञ्छवल्केन—“पार्ष्णि छन्दस्य देवत्व्य विनियोगक्षयेव
च । वेदितव्य प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेयत ॥” इति । “कमारणे मन्त्राणां देवता
वेदितव्या सन्धस्य मनसि देवता ततो हविर्हूयते, देवतामविज्ञाय धी जुहोति
देवतास्यस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवज्ञ सोऽस्मिन् खीके
देवैरपीक्षते । तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नत । मन्त्राणां देवता-
ज्ञानात् मन्त्रार्थमधिगच्छति ॥” • इत्यनुक्रमणिकोक्त्या न केवल मन्त्राणां देवता-
ज्ञानात् छन्दोज्ञानमेव, अपि तु मन्त्रप्रयोजनसाफल्यमपि इति प्रतीयते ।

अग्निः सविता सोमो बृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो
विश्वेदेवा देवताः ॥ ६३ ॥

गायत्रादीनां जगतीपर्यन्तानां यथाक्रममग्न्यादयो देवता
वेदितव्याः । तत्र सन्दिग्धे कृन्दसि यथाग्नेयं तदा गायत्री,
यदि सावित्र तदीष्णिक् । एवं सर्वत्र । वैदिकेष्वेव कृन्दःसु
निचुद्धरिजो तथा विराट्-स्वराजो च दृश्येते, न लौकिकेषु ।
अतो लौकिकपक्षे सन्देहाभावान्निर्णयनिमित्तभूता देवतादयो
नेष्यन्ते । (३)

ततश्च अवश्यमेव देवता वेदितव्या इत्यायातम् । सर्वेषु मन्त्रेषु तत्तद्देवतैव कृन्दसां
विज्ञापिका सन्देहनिराकरणञ्च देवतानिरूपणादेव इति तात्पर्याथ । उक्तञ्च
—“सन्दिग्धो देवतादित” (३।१७ आ० ६०) इति । स्वरादिपरिग्रहार्थं
पञ्चजादिसप्तस्वरपरिग्रहार्थम् ।

(३) गायत्रादिसप्तकृन्दसां देवतानिरूपणायाह, अग्निरिति ।—देवता
अग्निश्चेत् गायत्री, सविता चेत् तदा उष्णिक् इत्याद्यर्थे । तथा चोक्तं—“कृन्दसा
देवता क्रमात् । अग्निं सूर्यं अग्नीं जीवीं वरुणश्चेन्द्र एव च । विश्वेदेवाश्च”
(३।१७—१८ आ० ६०) इति । “देवत कृन्दसामच वृत्तत्रे तत उत्तरम् ।
अग्नेर्गायत्रीषि हे भक्त्या देवतमाहनु ॥ सप्तानां कृन्दसाश्चै ॥” (१७।२९
श्ल० प्रा०) इति । भाष्यम्—“अग्नेर्गायत्रीभवत् सयुग्मेत्यारभ्य हे ऋचौ कृन्दसां भक्त्या
देवतमाहनु सप्तानां, तस्मादग्नेर्गायत्री भवति, सावित्री उष्णिक् सोमो अनुष्टुप्,
वृद्धतो बार्हस्पत्या, मैत्रावरुणो विराट्, ऐक्री चिष्टुप्, विश्वेदेवी जगती” इति ।
“अथातस्कन्दीदेवता गायत्र्या अग्निं उष्णिक् सविता अनुष्टुभ सोम वृद्धत्या वृद्धस्यति
पङ्क्तैर्वरुण त्रिष्टुभ इन्द्र जगत्या विश्वेदेवा विराजो मित्र स्वराजो वरुण
अतिच्छन्दसः प्रजापति विश्वन्दस वायु द्विपदाया पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वां
ऋच आग्नेय्यं सवाणि यजूषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि
ज्ञानानि च, स्वाहाकारस्याग्निं वषट्कारस्य विश्वेदेवा” (ब्रह्मक्र०) इति ।
“स्वाहवीनाञ्च सर्वेषाम् आर्षस्यैव प्रजापतिः । गायत्र्याण्यनुष्टुप् च वृद्धतो पङ्क्तिरेव
ऋ ॥ विष्टुप् च जगती चैव कृन्दास्येतानि सप्त वै ॥ अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरप्रा-

मति । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवता समुदाहृता ॥” (सर्वर्त) इत्यादौ च विश्विन् अन्वेषणमपि दृश्यते । सर्वमेतत् स्फुटमुक्त्वा देवतब्राह्मणे यथा—“अग्नेर्गायत्रा भवत् सयुक्त्वोष्णिक्या सविता सम्भुव अनृष्टभा सोमा उक्थैर्महस्वान् ब्रह्मतेभर्वात् वाचसामवत्” (२।७) इति । भाष्यं यथा—“अग्नेः सयुक्त्वा सहायभृता गायत्री भववत् । प्रजापनेर्मुखात् देवतासु मध्ये अग्नि- रजायत, छन्दसु मध्ये गायत्री च उभावप्यजायतामित्यथ । तथा च तैत्तिरीयक— ‘प्रजापतिरकामयत प्रजायेय’ इति । स मुखतस्त्रिषु निरमिनीत । तमग्निदेवताया अद्भुतत गायत्री छन्दस इति । यथा—सयुक्त्वा इत्युत्तरत्र सम्बध्यते । अग्ने मक्षायात् गायत्री अजायत इत्यथ, तथा उष्णिक्या उष्णिक्छन्दसा सह सयुक्त्वा सह युज्यमाना कक्प् सविता देव सम्भुव तस्मात् प्रजापतेर्यज्ञे, तथा उक्थे मनै महस्वान् तेजस्वी सोम अनृष्टभा अनृष्टपृच्छन्दा साहं तस्मादेव प्रजापतेरजायत । तथा ब्रह्मतेवाच वाक्य ब्रह्मतीच्छन्द अभवत् अचरत् अगच्छत् । ब्रह्मत्वा साहं ब्रह्मपतिरपि तस्मात् प्रजापतेर्यज्ञे अजायत इत्यथ । अथ द्वितीय मन्त्रमुदाहरति—“विराष्णिवावरुणधीरभिभ्यौरिन्द्रस्य त्रिष्टुबेह भागोऽङ्ग । विश्वान् देवान् जगत्या विवेश तेन चाङ्गमृच्छथी मनुष्या” (२।८ देव० ब्रा०) इति । भाष्यम्—“अपि च मित्रावरुणधीर्देवयो विराट् छन्द अभिभ्यो ज्ञानाश्रया आसीत् । अथ इन्द्रस्य त्रिष्टुपृच्छन्दा अङ्गो भाग माध्यन्दिनसवनान्तरा भूत् । तथा जगतीच्छन्द विश्वान् देवान् चा विवेश प्रविष्टा । तेन अग्न्यादि- टवताकेन गायत्र्यादिच्छन्द उपपन्नवहेन ऋषयो मनुष्या मरणशीला मानवाश्च चाक्षता चक्रुपिरे कृता सृष्टा आसन्नित्यथ । अतो गायत्र्या अग्न्यादि- टवताकेन गायत्र्यादिच्छन्द इत्युक्तं भवति । अथोपरितनाना छन्दसा टवता माह—“प्रजापत्या अतिच्छन्दसी विच्छन्दसी वायुर्देवता । पुरुषो विपदाना ऋवत ब्राह्म एकपदा स्मृता ॥” (२।९ देव० ब्रा०) इति । भाष्यम्—“अतिच्छन्दसः अतिजगत्प्रतिशक्त्यादथोऽतिपूर्वा, विच्छन्दसः शक्त्याऽष्टिष्ठतय । यथा—सर्वा मृता अतिच्छन्दसः । विच्छन्दसी गायत्र्यादय एवैकद्वारचरन्मूनाधिकभृता, ताश्च क्रमेण प्रजापतिवायुदेवताका । विपदा एकपदाश्च त्रयाभिधानसमये दर्शिता, ताश्च क्रमेण पुरुषब्रह्मदेवताका । अथ अनिर्दिष्टाया पञ्चदेवतामाह—“शासवी पङ्क्ति” (२।१० देव० ब्रा०) इति । भाष्यम्—“शासवी षष्ठ देवताका । अथ छन्दसामुक्तदेवताकाले मृताणामुपन्यस्यति—“स त न नन्वे- तैतद्देवत्या एवेतेषु छन्दस्त्वेषो भवतीति छन्दसामु क्तैतद्देवतमिति” (२।११ देव०

सितसारङ्गपिशङ्गकृष्णनीललोहितगौरा वर्णाः ॥६५॥

गायत्रादिषु क्रमेण वर्णा निर्णयनिमित्तमभिधीयन्ते । (स)

आग्निवेश्य-काश्यप-गौतमाङ्गिरस-भार्गव-

कौशिक-वाशिष्ठानि गोत्राणीति ॥ ६६ ॥

गायत्रादीना क्रमेषुतानि गोत्राणि, भवन्तीति वाक्यशेषः ।
अत्र रोचनाभाः कृतय, श्यामान्यतिच्छन्दासि इत्येवमधीयते
छान्दसा । तन्नोपपद्यते, कृतीनामतिच्छन्दसाञ्च निद्भुरिजो

(स) तेषां छन्दसा वर्णनिर्णयमाह सितत्याटि ।—सितादिगौरान्ता सप्त
वर्णाः, गायत्रादिषु समाने छन्दसु यथाक्रमेण विन्यासा इति शेषः । तथा हि गायत्र
सित श्वेतवर्णं शङ्खवर्णमित्यथ । औषिह सारङ्ग शुक्लकृष्णमित्यवर्णम् ।
पान्दुभ पिशङ्ग गौरीचनावर्णम् । बाह्वृत कृष्णम् अश्वरुवर्णम् । पाङ्क्त नीलम्
उत्पलवर्णम् । वैष्टुभ लोहितम् इन्द्रनीपकोटवर्णम् । जागत गौर सिद्धाश्वर्ण
हरिद्राभमिति यावत् । तथा च—“वया श्वेतश्च सारङ्गश्च पिशङ्गकः ।
कृष्णो नीलो लोहितश्च गौरी गायत्रीमुख्यके ॥” (३।१८—२० आ० छ०) इति ।
प्रातिशाख्ये देवतब्राह्मणे च पिङ्गलोक्तवर्णात् किञ्चित् वैपरीत्यं दृश्यते तद्व्यथा
—“सितश्च सारङ्गमत पिशङ्ग कृष्णमेव च । नीलश्च लोहितश्चैव
सवर्णमेव समम् ॥ अथ श्यामगौरी च वक्ष दे नकुल तथा ॥” (१७।२८
छ० प्रा०) इति । उल्लेखेन अन्य भाष्ये पङ्क्तोरश्ववर्णं उक्तं
गोलवर्णस्तु विराज, तद्व्यथा—“श्वेत शङ्खवरा गायत्रम् । श्वेतं शुक्लकृष्णसारङ्ग
औषिहम् । पिशङ्ग गौरीचनावर्णमानुष्टमम् । कृष्णमश्ववर्णं बाह्वृतम् ।
नीलमुत्पलवर्णं वैराजम् । लोहितमिन्द्रनीपवर्णं वैष्टुभम् । सुवराश्ववर्णं जागतम् ।
अथ प्रातः सन्ध्याभरणं पाङ्क्तम् । श्यामं कृष्णवर्णमतिच्छन्दः । गौर सिद्धाश्ववर्णं
विच्छन्दः । वभ कपिलवर्णं वैपट छन्दः । नकुलवर्णमेकपद छन्दः” इति । एव
देवतब्राह्मणेऽपि यथा—“शुक्ला गायत्री रूपेण सारङ्ग रूपसुषिहाम् । पिशङ्ग ककुभा
रूपं कृष्णमानुष्टम सतः ॥ रोहितं ब्रह्मतीनान्तु नील पाङ्क्तं तत पुनः । सुवर्णं
त्रिष्टुभां रूपं गौर जागतमुच्यते ॥” (२।२ दै० ब्रा०) इति ।

विराट्-स्वराजोश्च प्रवेशाभावात् कश्चिन्नास्ति सशय, यस्य
निर्णयनिमित्तं वर्णोपन्यासं क्रियेत । ऋषिदेवतास्वरवर्णानां
ज्ञानान्निश्चयसमिच्छन्ति छान्दसाः । (६)

इति भट्टहस्तायुधकृताया छन्दोवृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(६) गायत्र्यादिजगत्पन्थानां सप्तच्छन्दसां गीतनिर्णयनाह, अप्रिवेश्येत्यादि ।
—अप्रिवेश्यादयं सप्त ऋषयः गायत्र्यादिसप्तच्छन्दसां यथासङ्गं गीतानि भवन्ति इति
प्रकृतिताः । तथा च—“अप्रिवेश्य काश्यपश्च गीतमाङ्गिरसौ क्रमात् ।
भार्गवः कौशिकश्चैव वाशिष्ठो गोत्रनीरितम् ॥” (१।२० आ० छ०) इति । ततश्च
गायत्र्या अप्रिवेश्य ऋषि उष्णिह काश्यप इत्यादिरूपेण व्याख्येयम् । एभिः
सप्तभिः ऋषिभिः क्रमेण एतानि छन्दांसि लोकादित्यर्थं प्रकाश्य दर्शितान्नीति तेषाम्
ऋषित्वमिति बोद्धव्यम् । या यस्य छन्दसः प्रकाशकः स तस्य ऋषिरिति भावः ।
ऋषिज्ञानाच्छन्दसां निर्णयः सम्भवतीत्ययमारम्भः । छन्दसन्देहनिरासायञ्च “आदितः
सन्दिग्धे” (१।६१ पि०) इत्यादीनि सूत्राणि विहितान्नीति भावः । विच्छन्दसानिति
च्छन्दसाश्च वक्ष्यमाणानां वर्णां पिङ्गलेन नोक्ता अन्वेष्याभिहितता इति दशयितुमाह,
श्यामान्नीति ।—अतिच्छन्दांसि अतिजगतीप्रभृतीनि श्यामानि कृण्वन्विति । कृतयः
कृतिप्रकृत्यादीनि छन्दांसि रोचनाभा रक्तकङ्कारवर्णा इत्येवम् अतिच्छान्दसा
अतिच्छन्दोविदः अधीयते कथयन्ति । शौनकेनाप्युक्तम्—“अरुणः श्यामगौरौ च बभूव
चै नकुलन्तथा” (१।७।२८ ऋ० प्रा०) इति । भाष्यम्—“अरुणः प्रातः सन्ध्याभवण
पाङ्क्त, श्यामः कृष्णवर्णम् अतिच्छन्दः, गौरः सिद्धार्थवर्णं विच्छन्दः, बभूव कपिलवर्णं
द्वैपदं छन्दः, नकुलवर्णम् एकपदं छन्दः” इति । दैवतब्राह्मणे तु अतिच्छन्दसां
कपिशवर्णत्वमुक्तं यथा—“अतो यान्वन्वानि छन्दांसि श्याव तेषां ततः पुनः ।”
(२।३ दैव० ब्रा०) इति । भाष्यं यथा—“अतो यान्वन्वानि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोभ्यो
व्यतिरिक्तानि अतिजगतीप्रभृतीनि उत्कृतिपथ्यन्तानि तेषां श्यावः कपिशवर्णं विद्यात्”
इति । गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोव्यतिरिक्तानां वक्ष्यमाणानां छन्दसां स्मरते वर्णविनिष्पद्या-
कारणे युक्तिमवतारयति, तन्निति ।—तत् अतिच्छन्दसां वर्णनिर्द्धारणं न उपपद्यते
नेव युज्यते । कथमित्याह, कृतौनामिति ।—गायत्र्यादिच्छन्दसामचरन्यूनाधिक्येन
निचूडुरिगादिसप्तत्रिंशद्विधानात् यत्र गायत्री उष्णिग्वा इति सन्देहस्तत्र छन्दोनिर्द्धारणार्थं
वर्णविनिर्णयं कर्तव्यं, कृत्यादीनां अचरन्यूनाधिक्येन विशेषसप्तत्रिंशद्विधानाभावात्

छन्दसा सन्देहावसरो नास्तीति वर्षाविानर्थेयप्रयोजनमपि नास्ति अतस्तेषां लक्षणाभ्यपि पिङ्गलेन न कृतानि इति भावः । तत्र कथमन्येषां लक्षणाणि तेषां कृतान्तीत्याह, तदपीत्यादि।—ऋत्यादिज्ञानस्य छन्दोनिवारणमेव न केवलं प्रयोजनं निश्चयं प्राप्तिरूपं प्रयोजनान्तरमप्यस्तीति तन्निरूपणं विधेयमिति भावः । उक्तञ्च—“यस्तु ज्ञानाति तत्त्वेन भाषं छन्दस्य देवतम् । विनिर्घोषं ब्राह्मणस्य मन्त्राद्यज्ञानकर्म च ॥ एकेकस्यां ऋचं सोऽपि वन्द्या ज्ञातिथिवद्भवेत् । देवतायाश्च सायुष्यं मच्छस्यत्र न सप्रथ ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋयादोन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकांशो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥ भाषं छन्दस्य देवस्य विनिर्घोषस्तथैव च । वेदितव्यं प्रथमेन ब्राह्मणेन विशीघत ॥” इति योगियाश्रवणम् । श्रौतकादिभिरन्येषामपि छन्दसामुक्ती वक्ष्यविभागं प्रदर्शयति यथा—“पृथिवी वर्षां वेराजम्” (१७२८ ऋ० प्रा०) इति । उच्यतेऽस्तु त्रिविधायां विराजं एकस्यां पृथिवीवत्त्व इतीदं नीलत्वमभिहितवान्, यथा—“एतास्त्रिसु विराजः,—अनष्टुवेका पङ्क्तिरेका हास्या न्यूना चैका । तत्र पूर्वयोर्नीलवर्णं अस्यां पृथिवीरितं वेदतव्यम्” इति । “विराजं पृथिवीं विद्यात्” (२।५ देव० ब्रा०) इति । तथा “निचृच्छ्यावम्” (१७।३० ऋ० प्रा०) “पृषत सुरिक्” (१७।३१ ऋ० प्रा०) “ब्रह्मसामर्थ्यजुच्छन्दं कपिलं वर्षत स्युतम्” (१७।३२ ऋ० प्रा०) इति । भाष्य—“ब्रह्मण्यं सामर्थ्यजुषाश्च छन्दं वर्षत कपिलं जटाकलापसुख्यं शिशुवर्षं स्युतम्” इति । “नकुलन्वेकपादानां द्विपदा बहु-रुच्यते । सारङ्गसुक्तं ऋषिपाण्डुग्यजुः सामन्नाम्नान्विता ॥” (२।३ देव० ब्रा०) इति ।

छन्दसा देवता-स्वरादिज्ञापकयन्त्रम् ।

छन्द	गायत्री	उष्णिक्	अनुष्टुप्	उङ्गी	पङ्क्ति	त्रिष्टुप्	जगती
देवता	अग्नि	मरुता	सोम	वृहस्पति	वरुण	इन्द्र	विश्वेदेवा
स्वर	षड्ज	ऋषभ	गान्धार	मध्यम	पञ्चम	धैवत	निषादः
वर्णं	शुक्ल	कपिश	पीत	रुक्म	नील	रक्त	नीर
ऋषि	अग्निर्विश्व	काश्यप	गौतम	आङ्गिरस	भार्गव	कौशिक	वसिष्ठ

इति श्रीसञ्जीवानन्दविद्यासागरकृतायां पिङ्गलच्छन्दसूत्रे हस्तायुषवृत्तौ

सुखबोधिन्या व्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुःशतमुत्कृतिः ॥ १ ॥

चतुरधिकं शतं चतुःशतम्, मध्यमपदलोपी समासः ;
अथवा चत्वारि च शतञ्च चतुःशतम्, इन्द्रसमासः । कर्म-
धारयपक्षस्तु नेष्यते, तत्र चतुःशतानीति प्राप्नोति । यत्र
चतुःशतमक्षराणां सङ्ख्या भवति, तदुत्कृतिर्नाम छन्दः । तत्रो-
दाहरणम् ।—

“मयि त्वदिन्द्रियं महत्, मयि दक्षो मयि क्रतुः ।

मयि धायि सुवीर्यं, त्रिशुश्रुर्मो विभातु मे ॥

आकूत्या मनसा सह, विराजा ज्योतिषा सह ।

यज्ञेन पयसा सह, ब्रह्मणा तेजसा सह ॥

क्षत्रेण यशसा सह, सत्येन तपसा सह ।

तस्य दीहमशौमहि, तस्य सुन्मशौमहि ॥

तस्य भक्षमशौमहि ॥” (तै० आ० ४ प्र० २१ अनु०) । (क)

(क) तत्रभवान् महषि पिङ्गल गायत्र्यादिसप्तवैदिकच्छन्दासि निर्दिश्य
साम्प्रतमुत्कृत्वादिपञ्चदशवैदिकच्छन्दसा लक्षणान्यभिधास्यन् लौकिकउपपरिज्ञान
हेतुभूतगणनावादिनिरूपणार्थं चतुःशतमुत्कृतिरूपमाह, तत्र प्रथममुत्कृतिरूपमाह,
चतुरिति ।—चतुःशतं चतुरधिकशतसङ्ख्याक्षरं छन्दः उत्कृतिर्नाम इत्यर्थः । ननु
चतुःशतमित्यनेन किं चत्वारि शतानि प्रतीयन्ते उत वा चतुरधिकैकशतमित्
सन्देहः निराकृतुमाह, मध्यमपदलोपीति ।—समासद्वयेऽपि चतुरधिकैकशत-
मित्येवाह । चतुःशतार्थं तु कर्मधारयसमासस्यैव न्याय्यत्वं, तथाहि पुनरेकवचना-
सङ्गते, कर्मधारयसमासो नेष्यते । तदुक्तम् अमरसिद्धेन—“विंशत्याद्याः सदैकत्वे

चतुरश्रतुरस्यजेदुत्कृतेः ॥ २ ॥

चतु'श्रताक्षराच्छन्दस' क्रमेण चतुरश्रतुर' सङ्ख्याविशेषा-
स्यजेत् । एतदुक्तं भवति—उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरै-
र्न्यानि छन्दास्यन्यानि स्थापयेत् अष्टचत्वारिंशदक्षरं
यावत् । (ख)

सर्वा सङ्ख्यासङ्ख्यायो । सङ्ख्यायै द्विवद्वले क्ष ॥” इति । छन्दोत्पत्त्याद्वा, यत्नेति ।—
यत्र छन्दसि अचराणां सङ्ख्या चतुरधिकैकशत भवेत् यावद्भि पादै चतुरधिकैक
शतमनगमङ्गा पूषा भवेत् तावद्भिरेव पादै उत्कृतिनाम छन्द इत्यथ । उत्कृत्—
“चतु शतमृत्कृति स्यात्” (४।१ पा० छ०) इति । “सप्तम्यत्कृतिरुच्यते” (१७।११ ऋ०
प्रा०) “उत्तमा तु चतु शतम्” (१७।१२ ऋ० प्रा०) इति । न पुनरेष पादसङ्ख्याया
नियम अस्ति न पुन अष्टाक्षरपादाना त्रयोदशपादैरक्षरपूरण दृश्यते । मथीत्यादि ।
—सायणभाष्य—“यत् प्रसिद्धं, महत् इन्द्रिय मयि धायि धोयता स्थाप्यता, तथा
दक्ष उवाच, क्रतु अन्वयान्, सुवीर्यं सर्वेषु कार्येषु श्राभन सामर्थ्यं, तत् सर्वं मयि
स्थाप्यताम् । त्रिगुणं अग्निवितुदात्मन देवा भिन्नदीप्ति, घर्मं मदथम आकृत्या
दिभि सह विभात् विविध दीप्यताम् । आकृति सङ्कल्प, मन सङ्कल्पसाधन,
विराट् अन्न ज्योति तेज, यज्ञ क्रतु, पय क्षीर, ब्रह्म ब्राह्मणजाति, तेज
शरीरकानि, चक्षुश्चक्षुजाति, यज्ञ कीर्ति, सत्यम अमृतवज्रित तप ऊर्ध्व
चान्द्रायणादिक, तस्य तै आकृत्यादिभि युक्तस्य घर्मस्य, दीह इत्यादासङ्गि
वयम अशीमहि । तस्य सुप्त तन्निमित्त सुखञ्च, अशीमहि । तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रसादात्
भक्षञ्च अशीमहि व्याप्तवाम” इति । उत्कृत्यादिकन्तु केचित् विच्छन्दानि केचित्
अतिच्छन्दासि इति नामत्वेनाह । अतिपूर्वत्वेन अतिजगत्यादय एव अतिच्छन्दानि
इत्यपरे । पिङ्गलेन एतेषा देवतावर्णादयो नोक्ता । श्रौतिकादिभिरुक्ताश्च ते
श्रावैव प्रदर्शिता अस्माभि ।

(ख) वक्ष्यमाणलक्षणानाम् अभिज्ञत्यादीनां छन्दसा लक्षणसिद्धायमानह,
चतुर इति ।—चतु श्रताक्षरात् चतुरधिकैकशताक्षरात् उत्कृतेरित्यथ, क्रमेण
पर्यायेण चतुर चतुर सङ्ख्याविशेषान् चतुश्चतु सङ्ख्याकाक्षराणि ल्यजेत् परिचरेत् ।
एतेन उत्कृते चतुरक्षरव्यागेन श्रताक्षरमभिज्ञातिर्नाम, ततश्चतुरक्षरान्तले षष्ठवत्यक्षर
सङ्कतिर्नाम इत्यादिक्रमो बोध्य ।

तान्यभि-सं-व्या-प्रेभ्यः कृतिः ॥ ३ ॥

तान्युत्कृतेरनन्तराणि कृन्दासि अभि-सम्-वि-आ
इत्येतेभ्य पराणि कृतिसञ्ज्ञानि भवन्ति । तत्र श्रु
कृन्दोऽभिकृतिः । तत्रोदाहरणम्—

“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसौदा-

१७ वा०

वत्सरोऽसौहत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।

उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्ता-

मर्द्धमासास्ते कल्पन्ता मासास्ते कल्पन्ताम्

ऋतवस्ते कल्पन्ता संवत्सरस्ते कल्पताम् ।

प्रेत्या एत्यै सञ्ज्ञाञ्च प्र च सारय ।

सुपर्णचिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्त्रदुध्रुव सौद ॥” (२७.

४५ वा० स०) इति ।

(ग) अभिकृत्यादिमञ्जिका पञ्चविधा कृति निर्दिशति, तानीति ।—पूर्व-
सूत्रीकृतिनिधनेन चतुरचरन्वन्तया श्रुताचरं कृन्द अभिकृतिर्नाम इत्यर्थे । तथा
षष्ठवत्यचर सङ्कृतिर्नाम, एव क्रमेण प्रकृत्यन्त बोद्धव्यम् । तथा च—“उत्कृतेष्वत्-
र-ल्यजित । अभि स व्या प्रेभ्य कृतिश्चानि कृन्दासि वै पृथक् ॥” (४।१ भा० ६०) इति ।
प्रातिभाष्ये तु वैपरीत्येन अचरद्वन्द्विनिधनेन कृत्यादिलक्षणायाह यथा—“कृति
प्रकृतिराकृतिर्विकृति सङ्कृतिस्तथा । षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सम्यक्कृतिरुच्यते ॥ अशीति-
श्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्हर्नवति । षष्ठवति श्रुत पूर्णमुत्तमा तु चतु श्रुतम् ॥” (१७।११
—१२ ऋ० प्रा०) इति । संवत्सरोऽसौति ।—अस्या मङ्गीधरभाष्ये यथा—“अग्निदेवर्षे
यजु । अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूह तत श्रुताचराभिन्नतिष्कृन्द ।
चित्वाग्नेरभिमर्शने विनियोग । हे अग्ने । त्व संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इटावत्सरो-
ऽसि इहत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निविशीषण पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसि इत्यर्थे . युग
भवेत् वत्सरपञ्चकेन इति ज्योति शास्त्रोक्ते । तस्य ते तव उषस प्रात कालादय
कालविशेषा सङ्गवमध्याह्नादय अहोरात्रा दिवसनिशा अर्द्धमासा पचा मासा-
शैवादय ऋतव वसन्तादय कल्पन्तानवयवत्वेन कृता भवन्तु । संवत्सरश्च उप
लक्षण संवत्सरादय, पचापि कल्पन्ताम् । क्रियाऽऽहतिरादराणां । किञ्च प्रेत्वे प्रमननाय

रसवत्यक्षरं सङ्गतिः । दानवत्यक्षरं विक्रतिः । तत्रो-
णम् ।—

चइमा मे अग्ने इष्टका धेनव सन्वेका च
स्यजेद्देश च दश च शतञ्च शतञ्च सहस्रञ्च
न्यूनानिहसञ्चायुतञ्च चायुतञ्च नियुतञ्च
यावत् । (तञ्च प्रयुतञ्चार्बुदञ्च न्यर्बुदञ्च

इञ्च मध्यञ्चान्तञ्च परार्द्धञ्चैता मे

सर्वा सङ्गोपसृ

यव कन्दमि ।

शतमक्षरमङ्गा इति ।

“चत् शतमत्यक्षरमाकृति । तत्रोदाहरणम् ।—

शो) तञ्चक्षुर्देवहित पुरस्ताच्छक्रमञ्चरत् ।

पश्येम शरदः शत जीवेम शरदः शतम् ।

नन्दाम शरदः शत मीदाम शरदः शतम् ।

भवाम शरदः शतं शृणवाम शरदः शतम् ।

प्रजवाम शरदः शतम् अजीताः स्याम शरदः शतम् ।

ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥” (तै० आ० ४प्र० ४२अनु०) इति ।

एते भागमनाथ च समञ्च सङ्घ च प्रसारथ च स्वेच्छया सङ्घोचविकासो कुर्वति भाव ।
किञ्च सुपथाकारेण चित्तत्वात् सुपर्णचिदसि । तथा देवतया वाचा सङ्घित सन्
अङ्गिरसन् अङ्गिरस इव प्राणा इव प्राणा भ्रुव स्थिर सौद तिष्ठ” इति । विरलीदा-
हरणतया सङ्घतेरुदाहरणमत्र न प्रदर्शितम् । शौनकेन तु—“सङ्घतेस्तु न वे शक्र”
(१७।१४ ऋ० भा०) इत्युक्तम् । भाष्यकारस्तु—“सङ्घतिस्तु न वै तत्र । तन्निस्तुभेषजे-
ऽपि न विद्यते । एव प्रायेण वर्णयन्ति । केचिद्वर्णयन्ति सङ्घतेर्न वा इत्येतदुदाहरणम्”
इत्युक्तवान् । किन्तु न वा इत्याद्युदाहरण कुत्रापि न दृश्यते । विक्रतेरुदाहरण
दर्शयति, इमा इत्यादि ।—भाष्य यथा—“विक्रतिरग्निदेवत्या । हे अग्ने । या इष्टका
पञ्चसु चित्तपु उपहिता इमा इष्टका मे मञ्च मदर्धं धेनव अभिनतफल्गदीग्धु,
अन्तु, त्वत्प्रसादादक्षिन् लोके इति शेष । तासा सङ्गामाह, एकैत्यादि ।—चतैकादि
परार्द्धपर्यन्तैः अद्वैतशरीरर दशदशगुणिता सङ्गोच्यते । एका एकत्वसङ्गा-

चतुरशीत्यक्षर प्रकृति । तत्रादाहरणम् ।—

“अश्वरशुष्टे देव । सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे ।

आ तुभ्यमिन्द्र प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व ।

आप्याययास्मान् सखीन् सन्या मेधया स्वस्ति ते

देव । सोम । सुत्यामशीय एष्टा राय' प्रेषे भगाय

ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥” (५।७ वा०

स०) इति । (ग)

विशिष्टा सा दशगुणिता दशसङ्ग्रामापद्यते, सा दशगुणिता शत भवति, पूर्वसङ्ग्राहद्वितीतरसङ्ग्राहणमाधिक्याय, शतं दशगुणित सङ्घ्न भवति, सङ्घ्न दशगुणितम् अयुत भवति, अयुत दशगुणित नियुत भवति, नियुत लक्ष, नियुत दशगुणित प्रयुत भवति, प्रयुत लक्षदशक प्रयुतसङ्घ्न कोटिरूपलक्षक, प्रयुत दशगुण कोटि, कोटिदशगुण अर्बुदम्, अर्बुद दशगुण न्यर्बुद, न्यर्बुदशब्देनाजसङ्ग्रामज्ञेया । एतेषा यद्यथा मज्जसमुद्रान्तर्वर्तिनीना खर्वं निखर्वं महापद्म शङ्कुसज्जानां सङ्ग्रामानुपलक्षकं, तेनाज दशगुण खर्वं, खर्वं दशगुण निखर्वं, निखर्वं दशगुण महापद्मं, महापद्मं दशगुण शङ्कु, शङ्कुदशगुण समुद्र, समुद्र दशगुणो मध्य, मध्य दशगुणमन्त, अन्त दशगुण पराज । अकारा इतरैतरसमुच्चयाः । एवमेकाद्यष्टादशसङ्ग्रामज्ञासन्निता इष्टका एता हे अघे । मे धेनव सन्तु इति पूर्वोक्तस्य निगमनम् । एतज्ज्ञेयुभवनं कुमार्थं ? तदाह—अमुद अन्यजन्मनि तथा अन्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदा सन्तिलब्धं । यद्यपि नियतसङ्ग्रामा इष्टकाशौच्यन्ते तथाऽपि मन्त्रसामर्थ्यादङ्गमाना एकादिपराङ्गान्तसङ्ग्रामभवन्तीति भावः । तच्चक्षुरित्यादि ।—अस्य सायणभाष्यं यथा—“अथ इतिशब्दान्माह, तच्चक्षुर्वेदहितं सूर्ये इमे इति । पुरस्तात् पूर्वस्था दिशि लक्षरत् उदय गच्छ । शुकं ज्योति स्वरूप, देवहितं सर्वेभ्यो देवभ्यो हितकारि, चक्षु इष्टेरनुयाचक, तत् आदित्यमखल, शरदं श० शतसङ्ग्रामान् संवत्सरान्, सर्वदा पश्येम । तत्रसादाज्जीवनादिव्यापाराय प्राप्नुवान । नन्दान् द्रव्यैः सङ्घ्ना भूयाञ्च । मोदान् तद्भोगेन दृष्टा च । भवान् स्वस्त्रानि निवसान् । शरणवान् वेदशास्त्ररक्षस्य गुरुमुखादवगच्छेम । प्रब्रवान् शिष्येभ्यः प्रकथ्यैष कथयाम । अजीतां शत्रुणा केनापि अजिता, किञ्च ज्योक् दीर्घं काल, सूर्ये इमे द्रष्टुं समयां भूयाञ्च” इति । अष्टाशीत्यक्षर-ज्वादिप्रमाणाति । अश्वरशुरिति ।—भाष्यं यथा—“प्रकृतिस्यतुरवसाना सोमदेवत्या ।

प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

उपमर्गवर्जितः शुद्धः कतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठते ।

अन्वोऽर्चो लिङ्गोऽर्चदेवत । चतुरशीत्यक्षरा प्रकृति । तत्र मन्त्रद्वयम् । सोमवज्राया
 अवयवोऽशुक्लच्यते । वीष्णाः सवमङ्गुहार्था । हे सोम । देव । ते तवाग्रशु सर्वोऽप्यवयव
 इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम् आप्यायता वद्धता चिरावस्थानेन य सोमावयवो ज्ञान प्रकृत्य
 तदुभय मन्त्रेणाप्यायित भवति । तदाह तित्तिरि,—यद्देवस्य शुष्यति यन्क्वापने
 तदेवास्वीतेनाप्याययतीति । किम्भूतायेन्द्राय ? एकधनविदे एक मुख्य धन सोमरूप
 विन्दते लभते स एकधनवित , यहा—सोमकण्डनाय यैजलमानोयते ते कुम्भा एक
 धना एक धन सोमरूप यत्रेति तान वेत्ति जानातीति सोमकण्डनाय जलकुम्भा
 जानीता इति जानातीत्यथ । किञ्च हे सोम । तभ्य त्वत्पानायमिन्द्र आप्यायतां
 वद्धता, तथा हे सोम । त्वमपि इन्द्राय इन्द्रपानाय आप्यायस्व सर्वतो ब्रह्मो भव ।
 अनेनोभयोरपि वृद्धिभवति । तदाह तित्तिरि,—उभावेवेन्द्रश्च सोमञ्चाप्याययतीति ।
 किञ्च हे सोम । सखीन् सखिवत प्रीतिविषयानस्मात्कृत्वञ्च सन्धा मेधया आप्यायत
 प्रवर्द्धय । सनिधनदान मेधायधारणशक्ति । ऋत्विजो वा अन्य सखाय इत्यक्ते सखि
 शब्देन ऋत्विज । किञ्च हे सोम देव । ते तव स्वक्ति सोमोऽस्तु तव प्रसादादहं सुत्या
 सोमाभिषवक्रिया समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुनाम् । (का० ८, २, ९) प्रत्येक प्रकृते
 निरुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय इति । सर्वेऽपि ऋत्विज प्रकरे निज
 हस्तानुत्तानान् क्रत्वा दक्षिणहस्तोत्तानमुपप्यवस्थाप्य निरुवते सोम परिचरन्तीति
 सूत्राय । रायो धनानि एष्टा आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिता । सोम । त्वत्
 प्रसादादस्माक राय सन्विति भाव । यहा—राय दक्षिणालक्षणा षष्टा आ समन्तान्
 दत्ता यजते रूप दक्षिणा दास्यन्त इति भाव । किमथम् ? प्रेषे भगाय । प्रकषेपेथत
 इति प्रेट् तक्ते प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय । यहा—प्रकषेपे इषे अत्राय भगाय च ।
 किञ्च ऋतवादिभ्योऽपिहोविथ ऋतमवश्रम्भाविफलोपेत कर्म सम्यादयेति शेष ।
 ऋत सत्य वदन्ति इति ऋतवादिन । यहा—षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, ऋतवादिनामस्माकऋत
 कर्मफलमस्ति शेष । यावापृथिवीभ्या तदभिमानिदेवताभ्या नमोऽस्तु । तयो-
 रनुयद्देथ यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्कुयते । तदाह तित्तिरि,—
 यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कुत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठतीति । अत्र चतुरशीत्यक्षर
 ष्णादिश्च प्रकृति ।

तेनैतदुक्तं भवति—अशीत्यक्षरं छन्दः कृतिर्नाम । तत्रो-
दाहरणम् ।—

“देव इन्द्रो नराशसस्त्रिवरुथस्त्रिवन्सुरो देवमिन्द्रमवर्हयत् ।

शतेन श्रितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्त्तते

मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिः

स्तोत्रमश्विनाध्वर्युव वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥”

(२८।१६ वा० स०) इति । (घ)

धृत्यष्टिशक्नरोजगत्यः ॥ ५ ॥

कृतेरधस्ताद्धृतिरष्टि शक्नरो जगतीत्येते शब्दा क्रमेण
त्यवस्थापनीया । (ङ)

(घ) उदाद्युपसर्गविवर्जिता शुद्धकृति निर्दिशति, प्रकृत्येति ।—प्रकृत्या
भवभावेन, उपसर्गैराहित्यात् आत्मस्वरूपेण इत्यर्थः, कृतिर्नाम छन्दो भवतीति शेषः ।
अत्रापि पूर्ववदृशरोपर चतुरक्षरव्यागोऽनुसर्त्तनीयः, तेन चतुरशीत्यक्षराया प्रकृते-
श्चतुरक्षरव्यागेन अशीत्यक्षर कृतिर्नाम छन्द इति फलितम् । देव इन्द्र इति ।—अस्या
महीधरभाष्ये यथा—“कृति । नरा अस्मिन्नासीना शसन्ति नराशस यज्ञो देव इन्द्र
निवमवर्हयत् । कीदृशो नराशस ? इन्दतीति इन्द्र ऐश्वर्यवान् विवरुथ वरुथ गृह
व्रीषि वरुथानि सदोहविर्धानाग्नीप्राणि यस्य स । त्रिवन्सुर व्रीषि वन्सुराणि ऋग्
यजु सामखल्वणानि वन्धनानि यस्य स नराशंस श्रितिपृष्ठाना शतेनाहित सन्
सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्त्तते । श्रिति श्लोकं पृष्ठं यासा ता श्रितिपृष्ठा गावः । मित्रा-
वरुणा इत मित्रावरुणावेवास्य नराशसस्य होत्रमर्हत होत्रकर्त्तुं योय्यो भवत
बृहस्पति स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्युवमर्हत । स वेतु” इति ।
अत्र एकाक्षरव्यूहेन अशीतिपूरणमित्यशीत्यक्षर कृतिर्नामच्छन्दः । पुस्तकविशेषे
“प्रकृत्या च उपसर्गविवर्जितः” इति सूत्रं परिच्छेद्यते ।

(ङ) उक्त्यादिसप्तच्छन्दासि निर्णयैः अतिपृथ्वाद्येऽविधवैदिकच्छन्दोनिर्णय-
पुर सर वैदिकच्छन्दास्युपहरति—धृतीत्यादिसुवदये । तथासिपृथ्वादिच्छन्दोनाम-
रूपि प्राक्करणिकेनाधिकृतचतुरक्षरव्यागनियामकमित्यनुसृत्य शक्तिरुदाह, कृतेरध-
स्ताद्धृति ।—पूर्ववत् इहापि क्रमेण चतुश्चतुरक्षरव्यागोऽनुसर्त्तव्य इत्यर्थः ।

पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् ॥ ६ ॥

एषा धृत्यादीना पूर्वतः पृथक् पृथगतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत् । पृथक् पृथग्ग्रहणं प्रत्येक पूर्वत्वज्ञापनार्थम्, अन्यथा हि समुदायपूर्ववृत्तित्वमेषा स्यात् । तेनायमर्थः,—धृतिशब्दात् पूर्वं धृतिशब्द, अष्टिशब्दात् पूर्वमष्टिशब्दः, शक्ररीशब्दात् पूर्वं शक्ररीशब्दः, जगतीशब्दात् पूर्वं जगतीशब्दः स्थापनीय । (च)

द्वितीयं द्वितीयमतितः ॥ ७ ॥

अत्र द्वितीयं द्वितीय शब्दरूपमति-शब्दात् परतः प्रयोक्तव्यम् । एव सत्युत्तरेषा छन्दसामिताः सञ्ज्ञा क्रमेण भवन्ति । तत्र षट्सप्तत्यक्षर छन्दाऽतिधृतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

“स हि शर्द्धो न मारुत तुविष्वणि-

रप्रस्रतीषूर्वरास्त्रिष्टनिरार्त्तनास्त्रिष्टनिः ।

आदङ्व्यान्याददिर्यञस्य केतुरर्हणा ।

अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो

विश्वे जुषन्त पन्था नर शुभे न पन्थाम् ॥” (ऋक्० २अष्ट० १अ० १म० १९अनु० १२७सू० ६ऋ०) इति ।

(च) अतिधृत्यादिसञ्ज्ञाविधानार्थं स्वमन्वतारयति, पृथगिति ।—एषा पूर्वसूत्री-द्विष्टाना धृत्यादिशक्ररीजगतीना पूर्वत प्राक् पृथक् पृथक् स्वतन्त्रभावेण एतान्येव पूर्वोक्तानि धृत्यादिशब्दरूपाण्येव विन्यसेत् स्थापयेत् । पृथक् इति प्रतिपदस्य पूव प्रत्येक पद निवेशनीयमित्यर्थः । अन्यथा—पृथग्ग्रहणमन्तरेण एषा धृत्यादीना, समुदायपूर्ववृत्तित्वं धृत्यादिशक्ररीजगती इत्येवमेव पद पुन स्थाप्यमित्यर्थः । प्रत्येक पूर्वत्वमेव दर्शयति—तेनेति ।

(छ) तत्र किं विधेयमित्यपेक्षाशानाह, द्वितीयमिति ।—द्वितीयं द्वितीयमिति

श्रुतिगत्यादिसूत्रेण पश्चात् स्थापितं धृत्यादिशब्दजातम् अतिशब्दात् परतः स्थाप्यम् ।
 ततश्च अतिधृति धृति अत्यष्टि अष्टि अतिशक्करी शक्करी अतिजगती जगती
 एवविधानि शब्दरूपाणि स्थापनीयानि इत्यर्थः । तथा च—“अतिधृतिधृती अत्यष्टि-
 अष्टिरित्यतः । अतिशक्करी शक्करीतिजगती जगत्यपि ॥” (४।२ आ० ६०)
 इति । तेन क्रतेरारभ्य चतुरक्षरपरित्यागात् क्रमेण एता सन्ना भवन्तीति भावः ।
 तदेव दर्शयति, तत्रेत्यादि ।—अतिधृति षट्सप्तत्यक्षरा, अश्रीत्यक्षररूपायाः ।
 क्रतेश्चतुरक्षरत्यागेन तथैव जायते इति भावः । एषु ऋन्दसु पादनियमाभावात्
 केवलमक्षरसङ्ख्याया लक्षणमभिहितमित्यपि सूच्यते । तथा च—“हावतिच्छन्दसा
 वगा उत्तरौ चतुरक्षरौ । प्रथमाऽतिजगत्यासा सा द्विपञ्चाशदक्षरा ॥ षट्पञ्चाशत्
 शक्करी षष्टिरेवातिशक्करी । उत्तराष्टिश्च षष्टि ततोऽष्टाषष्टिरित्यष्टि ॥ धृति
 पूर्वा द्विसप्तति षट्सप्ततिस्त्वतिधृति ॥” (१७।१८ ऋ० प्रा०) इति । पिङ्गलेन
 पुनरेषा पादनियमो नाभिहितः, अतः काव्यायनोक्तं पादनियमं अत्र प्रदर्शयति
 यथा—“पादा अतिजगत्यान्वु तयो द्वादशका परौ । अष्टकौ शक्करीपादा
 सप्तैवाष्टाक्षरा स्युता ॥ अतिशक्करीपादौ द्वौ चादित षोडशाक्षरौ । जागती
 ऽष्टाष्टकौ चाष्टि पादा षोडशकास्त्रय ॥ अष्टकौ चात्यष्टिपादौ जागती चाष्टकास्त्रय ।
 जागतश्चाष्टकाश्चाथ धृतिपादौ तु जागती ॥ पादास्त्रयोऽष्टकाश्चाथ षोडशाक्षर
 एव च । अष्टकश्चाथातिधृतौ द्वौ पादौ जागती ततः ॥ त्रयोऽष्टका जागतश्च तथा
 ऽष्टाक्षरकावपि ॥” इति । स हि शर्द्धो इति ।—अस्या सायणभाष्य—“स हि
 शर्द्धो इत्यस्या षट्सप्तत्यक्षरातिधृति उत्कृत्यभिक्रतिसङ्कृतिविक्रत्याक्रतिप्रक्रतिक्रत्यति
 धृतिधृत्यष्टिषु चतुरक्षरशताक्षरमारभ्य चतुर्था परित्यागेन एकैकमुक्तं ऋन्दी
 जायते । स हि स एव स्वल्पतया प्रसिद्ध एवापि तुविष्वपि तुवीति बहुनाम उरु तुवीति
 तन्नामसु पाठात् बहुस्त्वनि प्रभृतध्वनियुक्तं वर्त्तते अत्यन्तज्वलितेऽग्नौ वायुसम्पत्कात्
 भुग् भुगिति ध्वनिरुच्यते प्रज्वलति इत्यर्थः । ध्वनने दृष्टान्तः,—मारुत शर्द्धो न, मरुत
 सम्बन्धि बलमिव, मरुता समुद्धौ यथा ध्वनति तथेत्यर्थः । कुर्वेति तदुच्यते—अप्रवृत्तौषु
 ध्वननपीचणादिकर्त्तव्यतासु अप्र इति कर्मनाम । उर्वरासु उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु
 वेदिभूमिषु कौटुम्बीऽयम् इष्टनि यष्टव्यं किञ्च आर्त्तनासु आत्तान् करोति आर्त्तयति
 आर्त्तयन्तीति आर्त्तना घृतना तासु तासा जघाय इष्टनि इष्टव्यं यष्टव्यो वा, किञ्च
 य५ स्वगयन्नपि ह्य्यामि आन्वपुरोडाशादीनि आदत्त अचि भवत्यति, .. आददि
 सर्वेव हविरादावशीलं तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो वा अर्द्धया
 भूजनीय किञ्च अघानलरु इष्टव हविर्भक्षणादत्यन्तहृद्युक्तस्य, यद्वा—अभिमत

हाससत्यक्षरं धृतिः । तचीदाहरणम् ।—

“सखे । सखायमभ्याववृत्स्ना-

शु न चक्र रथ्येव रञ्जा-ऽस्मभ्यं दस्म । रंञ्जा ।

अग्ने । मृत्लीकं वरुणे, सचा विदो मरुत्सु, विश्वभानुषु

तोकाय तुजे शुशुचान । श, कृध्यस्मभ्य दस्म । श कृधि ॥”

ऋक्० ३ अष्ट० ४ अ० ४ म० १ अनु० १ सू० ३ ऋ०) ।

फलदानेन यजमानान हर्षयत हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्ने पत्या पत्यान माग विश्वे सर्वे मनुष्या जुषन्त अपीणयन् असेवन्त वा । किमर्थम् ? गर्भे गर्भाय ग्रीभनाथ षेडिकामुष्मिकफलदव्याग्नेरेव मार्गे सवे चनुगच्छन्ति अग्निमेव प्रीणायत्वा साधयन्त । मागाश्रयणे दृष्टान्तः,—यथा स्त्रीके नरो मनुष्या गर्भे ग्रीभनाथ सुखप्राप्तये पत्यान सवेर्गन्तव्य निर्भय प्रौढमार्गनिव” इति । अत्र नृवृत्तिरित्यन्त इष्टनिरित्यन्तश्च द्वादशाक्षरपादद्वय, तत इष्टनि आददि अर्ध्या इत्यन्ताष्टाक्षरास्त्रय पादा, हृषीवत इत्यन्त द्वादशाक्षरेकपाद, तत पत्या पत्यामित्यन्तौ द्वादशाक्षरौ पादौ । उज्वटेनापि इयमेव ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता । सखे इत्यादि ।—अस्या सायणकृता व्याख्या—“मखलद्रष्टा वामदेव ऋषि प्रथमा अतु षष्ठ्यक्षरा अष्टि, द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरा अतिजगतौ, तृतीया हाससत्यक्षरा धृति । सखे । सखिभूत । दस्म । दर्शनीय । हे अग्ने । त्व तव मखाय वरुणस्यभ्यम् अस्मदर्थम् आवहत्स्व अभिसुखीकृत, तत्र दृष्टान्तः ।—रञ्जा रद्धणे अग्ने साधुभूतौ रथ्येव रथे योजितावन्तौ यथा आश श्रीश्रगन्तश्चक्र नक्ष्यदेशे प्रत्यभिसुखीकृत तदन्त हे अग्ने । सचा तव सहाये वरुणे मृत्लीकं सुखकर इति विदुः कृध्यवानसि तथा विश्वभानुषु सर्वतोव्याप्ततेजस्केषु मरुत्सु सुखकर कृध्यवानसि आपीवरुणा आपिमावतयो कर्मणोरिष्टवानसि इत्यर्थः । शुशुचान । दीप्यमान । हे अग्ने । तोकाय तुज्यते पीष्यतेऽग्नेन माता गर्भवासेनेति तौक पृथ तन्ने तुजे तुजति गच्छति अनिनाश्रय पिता इति तुक् पौष तस्मै श सुख कृधि कृत दस्म । दर्शनीय । हे अग्ने । अस्मभ्य श कृधि सुख कुरु” इति । अत्र ‘अभ्याववृत्स्व’ ‘रथ्येव’ ‘रञ्जा’ ‘रंञ्जा’ ‘सचा’ ‘विश्व’ इत्यादिषु व्युत्पन्न ‘अभिया आवहत्स्व’ इत्यादिकृषेण पठनादक्षरपूरणमवशेषम्, एवञ्च अ’वहत्स्व

अष्टषष्ठ्यक्षरमत्यष्टि' । तत्रोदाहरणम् ।—

“अथा रुचा हरिण्या पुनानो, विश्वा द्वेषासि
तरति स्वयुग्वभि', सूरौ न स्वयुग्वभि',
धारा सुतस्य रोचते, पुनानो अरुषो हरि ।

विश्वा यद्रूपा परियात्युक्ताभि', सप्तास्येभिः ऋक्ताभि ॥”
(ऋक्० ७अष्ट० ५अ० ८म० ७अनु० १११सू० १४०) ।

चतु षष्ठ्यक्षरमष्टिः । तत्रोदाहरणम् ।—

“त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म-
स्तृपत्सोममपिबद्धिष्णुना सुत यथा वशत् ।

इत्यन्त रक्षा इत्यन्तश्चाद्वादशाक्षरपादद्वय, रक्षा वरुणे मरुत्सु इत्यन्ताष्टाक्षरा
स्त्रय पादा, शमित्यन्त षोडशाक्षरैकपाद, ततश्च नवाक्षर । उज्वटेनापि सखे
सख्याशमित्यादि ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता । ततः क्रमपाप्तान्त्यष्टिमष्टषष्ठ्य
क्षरामुदाहरति, अथा रुचेति ।—अथा सायणभाष्यम्—“अथा रुचेति ढचनष्टम
सूक्त परुच्छेपपुंजस्य अनानताख्यस्यार्धम् अत्यष्टिच्छन्दस्त पवमानसोमदेयताकम ।
तथा चानुक्तम्यते अथा रुचा ढचननानत पारुच्छेपिरात्यष्टमिति । गतो
विनियोग । पुनान पुयमान सोमो हरिण्या हरितवर्षथा अथा अनया रुचा
रोचमानया धारया विश्वा सर्वाणि द्वेषासि द्वेषुणि रक्षासि तरति विनाशयति ।
तत्र ढष्टान्त,—सूरौ न यथा सूर्ये स्वयुग्वभि स्वय युक्ते रश्मिभि तमासि द्विनक्षि
तवत्, यथा—धारया युक्त सोम स्त्रीयैर्दुक्तीक्ष्णोभि रक्षासि तरति । तस्य
सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य धारा रोचते दीप्यते । पुनान पुयमान हरि हरितवर्ष
सोम अरुष आरोचमानो भवति । यत् य सोम सप्तास्येभि रसहरणश्रीलास्यै
ऋक्ताभि सुतिनक्षि ऋक्ताभि तेजोभि विश्वा विश्वाणि व्याप्तानि रूपान् रूपाणि नक्षत्राणि
परियाति गच्छति व्याप्नोति” इति । अत्र 'हरिण्या' 'पुनानो' 'स्वयुग्वभि'
'यात्युक्ताभि' 'स्येभि' इत्येतेषु षट्षु हरिण्या पुनानो सुवयुग्वभिरित्यादिक्रमेण
ज्ज्ञात् अक्षरपुरणमवगन्त्वन्म, एवंच पुनान इत्यन्त स्वयुग्वभिरित्यन्तश्च
द्वादशाक्षरपादद्वय, ततः स्वयुग्वभि रोचते हरि इति च अष्टाक्षर
षादद्वय, ऋक्ताभिरित्यन्त द्वादशाक्षरैकपाद, ततश्च अष्टाक्षरपाद । उज्वटभाष्येऽपि
अथनेन ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता । ततश्च चतु षष्ठ्यक्षरामष्टिसुदाहरति,

स ईं ममाद महि कर्म कर्त्तवे महामुरुं,
 सैन सञ्जहेवो देव, सत्यमिन्द्र सत्य इन्दु ॥” (ऋक्०
 २२४० ६ अ० २ म० २ अनु० २२ सू० १ ऋ०) ।
 षष्ठ्यक्षरमतिशक्करी । तत्रोदाहरणम् ।—
 “सुषुमायातमद्रिभिर्गीश्रीता मत्सरा इमे,
 सोमासो मत्सरा इमे आ राजाना दिविस्पृशा,-
 ऽस्रत्नागन्तमुप न, इमे वा मित्रावरुणा ।,
 गवाशिर सोमा शुक्रा गवाशिर ॥” (ऋक्० २२४०
 २ अ० १ म० २० अनु० १३० सू० १ ऋ०) ।

त्रिकटुकैष इति ।—अस्या सायणभाष्ये यथा—“आद्या षष्टिच्छन्द चतुष्षष्ट्यक्षरा ।
 गृह्यमदी ब्रूते—महिष महान् पूज्य तुविशुष महबल तपत् तप्यमिन्द्र त्रिकटुकैषु
 व्यातिर्गौराशुरित्येतन्नानकैषु आभिन्नविकैषु अह स सुतमभिपुत यवाशिर यवमद्ये
 सक्तभिर्भिन्निषित त सोम विष्णुना सहापिबत यथा वशत पूर्वे यथा त सोमनकामयव
 तथाऽपिबत पीत स सोम महा महान्तमुह तेजसा विस्तीर्णम् ईंमेनिन्द्र
 ममाद अमादयत् किमर्थं महि महत् इन्द्रहनादिलक्षण कर्म कर्त्तवे कर्तुं सत्य
 यथायभुत इन्दु खवन् देव दीप्यमान स सोम सत्य यथार्थभुत देव सोम
 कामयमानम् णनिन्द्र सचत व्याप्रीतु” इति । अत्र “तुविशुष ” “वशत” “महा
 मुरुम्” इति षोडशाक्षरपादत्रय, ततश्च षष्ठाक्षरपादद्वयम् । ऋक्पातिशाब्दभाष्ये
 ल्लन्देनापि इयमेव ऋक् उदाहरणत्वेन प्रदर्शिता । ततश्च पुन क्रमप्राप्ता षष्ठ्यक्षरा
 मतिशक्करीमुदाहरति, सुषुमायातमद्रिभिरिति ।—अस्या सायणकृता व्याख्या
 यथा—“सुषुमायातमिति त्रिषाब्दक चतुर्थे सूक्त पारुष्येपमतिशक्कर षष्ठ्यक्षरीपेतत्वात् ।
 ईं मित्रावरुणौ । आयातम् अस्मद्यश्च प्रत्यागच्छतम आगमनाय किमक्षीति
 चेतवाह—अद्रिभि अभिववसाधने यावभि सुषुम सोम सुतवन्तो वजम्
 अतो गीश्रीता पथोभिर्भिन्निषिता तस्मात् मैत्रावरुण पयसा श्रीणातीति हि
 ब्राह्मणम् । मत्सरा तृप्तिहेतव सोमा मत्सर सोमो मन्दतेऽस्तिकर्मण इति
 याक् । इमे पुरतो गृहीता वक्तन्ते अत आयात पुनस्त एव विशेयन्ते इमे सोमासो
 मत्सरा, नदहेतव मादने मास्यथ्यवन्तो वा इतरयज्ञगतसोमैभ्य, सोमा, कौटुशौ

षट्पञ्चाशदक्षरं शकरो । तत्रोदाहरणम् ।—

“श्रीं स्वस्मै पुरोरथ-मिन्द्राय शूषमर्चत ।,

अभीकेचिदु लोककृत्, सङ्गे समस्तु वृत्रहा-

ऽस्माक बोधि चोदिता, नभन्तामन्यकेषा,

ज्याका अधिधन्वसु ॥” (ऋक्० ८ अष्ट० ७अ० १०म०

११अनु० १३३सू० १ऋ०) ।

युवा राजाना राजनशीलौ दिविस्यशा दुलीकवाचिनौ ईदृशौ युवान् अस्मा अस्मासु मध्ये अस्मत्पालकौ वा युवा नोऽस्मत्सम्बन्धिन उरुम् उपागतं सनीपे आगच्छत किञ्च हे निवावरुषा । एतन्नानानौ देवौ । वा युषथोरर्थाथ इमे सीमा गवाशिर गोभि चोरै आशिरो निशिता सज्जाता किञ्च गवाशिर गोभि उदकैमिशिता सज्जाता, यथा—गोभि मृतिलक्ष्मैमन्त्रे मिशिता, अत एव शुक्रा दीप्ता सज्जाता आशिरमवनयति शुक्रत्वमेति स्युते” इति । अत्र इमे तथा दिविस्यशा इत्यन्तौ षाडशाक्षरौ द्वौ पादौ, न तथा वरुषा इत्यन्तौ षाडशाक्षरपादद्वय, ततो हादशाक्षर पाद । ऋक्प्रतिशास्त्रभाष्यकारेणापि असावेव ऋक् उदाहरणत्वेन गृहीता । तत्र षट्पञ्चाशदक्षरा शकरोमुदाहरति, श्रीं स्वस्मायिति ।—अस्या सायणभाष्य— “श्रीं श्विति सप्तर्षे पञ्चमं सूक्तं पित्रवन्पुत्रस्य सुदास आर्षम् ऐन्द्रम् आद्यस्तृच शाकरो षट्पञ्चाशदक्षरा शकरो । अस्मा इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थीं अख्येन्द्रस्य पुरोरथ रथस्य पुर पुरतो पुरोऽव्ययमिति गतित्वात् गतिसमास रथस्य अयती वर्त्तमान शूष बल सु श्रीं अर्चत हे सीतार । सुष्ठु प्रपूजयत प्रष्ट इति निपातसमुदाय श्री इति ओदिति प्रगृह्यसञ्ज्ञा इन्द्रो विशिष्यते समस्तु समान मायन्यमेति समद सङ्गाना समस्तु सङ्गानेषु सङ्गे सङ्गमनोद्ये शतुवस्ते अभीकेचित् अभ्यर्थेऽपि निकट प्राप्तेऽपि केशिकेश्वरस्यायामपि लोककृत स्थितिकृत न पलायिता स्थित्वा वृत्रहा वृत्राथामावरकाणा इत्या एवविध स इन्द्र अस्माक सीतृषा चोदिता धनाना प्रेरिता सन् बोधि अस्माभि ज्ञतानि परिचरण्यानि बुज्यताम् । अपि च अन्यकेषा कुक्षितानामन्येषा शत्रूणाम् अधिधन्वसु धनुषु अधिरोपिता ज्याका कुक्षिता ज्या नभन्ता इत्यन्ता नश्यन्तु” इति । अत्र “श्रीं स्वस्मै” “अन्यकेषा” “ज्याका.” “अधिधन्वसु” इत्येतेषु श्रीपुवस्मै इत्यादिरूपवकार अकारव्युहनाक्षरपूरणम् ।

हापञ्चाशदक्षरमतिजगती । तत्रोदाहरणम् ।—

“तमिन्द्र जोह्वीमि मघवानमु-ग्र

सत्रा दधानमप्रतिष्कृत श-वासि

महिष्ठी गीर्भिरा च यज्ञियो,

ववत्तद्रायि नो विश्वा, सुपथा क्णोतु वज्जी ॥” (ऋक्०

६अष्ट० ६अ० ८म० १०अनु० ८६सू० १३ऋ०) ।

अष्टचत्वारिंशदक्षर जगती । तत्रोदाहरणम् ।—

“तन्म ऋतमिन्द्र । शूर । चित्र पात्व-

पो न वज्जिन् । दुरितातिपर्षि भूरि ।

एतेनात्र अष्टाक्षरा सप्त पादा ज्ञेया इति । अष्टोऽपि एतानि च ऋचमुदाहृतवान् ।
अथ हापञ्चाशदक्षरमतिजगतीच्छन्द उदाहरति, तमिन्द्र जोह्वीमीति ।—अथवा
सायणभाष्य—“या इन्द्रेति पञ्चदशर्चं अतुर्थं सूक्तं त्रयोदशमतिजगती ।
त पूर्वोक्तगुणोपेतम् इन्द्र जोह्वीमि यथाऽहं पुन पुनराह्वयानि । कीदृशं
मघवान् महनीयधनवत्सुयमुद्गुणवत् सत्रा सत्य यथार्थमेव शवासि बलानि
दधानम् अत एवाप्रतिष्कृतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयानि । किञ्च महिष्ठ
पूज्यतम दाहृतमी वा यज्ञियो यज्ञार्ह इन्द्र गीर्भिरन्वदीयाभि स्तुतिभिरा-
ववत्तस्र यज्ञेष्वामिमुष्येन वर्चसाच्च, ततो वज्जी वज्रवान् इन्द्र नोऽस्माक राये धनाथ
विश्वानि विश्वानि सर्वाण्येव सुपथा सुनागाणि क्णोतु च करोतु धन सर्वदिक्स्थमस्मान्
प्राप्नोत्वित्यर्थः” इति । अत्र “यज्ञिय” इत्यन्तो हापञ्चाक्षरत्रिपादूप षट्त्रिंशदक्षर परौ
आष्टाक्षरौ पादौ विज्ञेयौ । अष्टमभाष्येऽपि इदमेवोदाहरणम् । अष्टचत्वारिंशदक्षरा
जगतीं निरूप्य वैदिकच्छन्द उपसंहरति,—अष्टेति । तन्म ऋतमिति ।—अथवा
सायणविव्रति,—“या इन्द्रेति पञ्चदशर्चं अतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रैभस्याथमैन्द्रम् ।
पञ्चदशी जगती । हे शूर । बलवान् । चित्र । सायनीय । विविधरूप । वा
इन्द्रामाद्योभि पुरुवरुप ईयत इत्यादिषु दृष्टत्वात् । बहुविधरूप हे इन्द्र । तत
प्रशस्त त्वदीयस्यत सत्य मा मां पातु सर्वतो रक्षतु । किञ्च हे वज्जिन् । वज्रवन्निन्द्र ।
भूरि भूरीषि बहूनि दुरिता दुरितानि पापानि अतिपर्षि अतीत्य पारय, तत्र दृष्टान्त,—आपो न यथा नाविक उदकानि मनुष्यान् पारयति तद्वत् अस्मान्

कदा न इन्द्र राय आ दशस्ये-

विश्वप्सूस्य सृहयाय्यस्य राजन् ॥” (ऋक्० ६७८०
६७० ८५० १० अनु० ८६० १५ ऋ०) । (छ)

पापानि पारय । हे राजन् । दीप्यमान । हे इन्द्र । विश्वप्सूस्य स इति रूपानाम रूपे साधु स्या नकारोपजनञ्छान्दस । बहुरूप तत् सृहयाय्यस्य सर्वे सृहणीय राय क्रियायहणमिति सम्यदानसज्ञा चतुर्थेर्धे बहुलमिति षष्ठी । तद्धनं नोऽस्मभ्यन् वा भामिसुख्येन कदा दशस्ये ? कस्मिन् काले प्रयच्छे ? तदा तव स्वभूत सत्य मा रक्षत मद्भ्य वन दत्त्वा कर्माणि च कारयित्वा मया हेतुभूतेन तुष्टाय्य मा पापरहित कुर्वित्यर्थे” इति । अत्र “दशस्ये” “सृहयाय्यस्य” इत्यभयत्र व्युत्थेनाक्षरपूरण तेन च हादशाक्षरचतुष्पादत्वात् अष्टचत्वारिंशदक्षरा जगतीति बोद्धव्यम् । एतेषु अपि छन्दसु अक्षरन्यूनाधिक्यवशात् निचृङ्गुरिक् विराट्-क्षराज पूर्वोक्तरीत्या समथनीया । विभिन्नलक्षणविमिश्रितपादत्वे तु श्रौतकादिभिः प्रगाथ इति विशेषसज्ञा अङ्गीकृता, यथोक्त,—“वाहंती वृहतीपूर्वं ककुप्पूर्वसु काकुभ । एतो सतोवृहत्यन्तो प्रगाथो भवतो वृचो ॥” (१८१८० प्रा०) इति, तथा “अनुष्टुप् हे च गायत्र्यावेष आनुष्टुभ स्युत । विराजावभिसम्पन्न प्रयाच्यर्थे स उच्यते ॥” (१८३८० प्रा०) इति च । बहुललक्षणात्मकेषु पादेषु प्रथमपादौयच्छन्दसु पूर्वत्वेन संज्ञाव्यवस्था च तेनैव कृता यथा—“वाकृतिर्व्यपदेशाना प्राथ आदित आदित” (१८४८० प्रा०) इति । तेन एकस्मिन् गायत्र्याश्विनानुष्टुपपादत्वे आदितस्य छन्दस पाद तेनैव व्यपदेश । तत्र गायत्र्यवाहंतेप्रगाथलक्षण यथा—“गायत्र्यादिस्तु वाहंते प्राथो गायत्रवाहंते” (१८५४० प्रा०) इति । उदाहरण यथा—“तमिन्द्र दानमीमहे श्वसानमभीर्वम् । इशान राय ईमहे ॥” (ऋक्० ६७८० ४५० ८५० १० अनु० ८६० १५ ऋ०) इति । गायत्रकाकुभप्रगाथलक्षण यथा—“गायत्रकाकुभो नाम प्राथो भवति काकुभे” (१८६४० प्रा०) इति । उदाहरण यथा—“सुनीथो घा स मर्षो य नक्तो यमय्यमा । मित्र पान्यद्गृह ॥” (ऋक्० ६७८० ४५० ८५० १० अनु० ८६० ४८०) इति । एवम उष्णिहापूर्वं सतोवृहत्यन्त प्रगाथ औष्णह, तथा पङ्क्त्यन्त ककुप्पूर्वं पाङ्क्तकाकुभो नाम वेदितव्य । एव मद्भासतोवृहत्यन्त प्रगाथ मद्भावाहंते, वृहतीमुखे जगत्यन्त प्रगाथ वाहंते एव, अतिजगत्यन्त वृहतीमुखीऽपि स एव, यवनधोत्तर वृहतीमुखीऽपि आहंते एव । ककुप्पूर्वं वृहत्यन्त काकुभवाहंते, तथा आनुष्टुभ पाङ्क्त,

अत्र लौकिकम् ॥ ८ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्ते । पूर्वेषां छन्दसां वैदिकत्वमेव । इत प्रभृत्यार्यादीना चूलिकापर्यन्ताना लौकिकत्वमेव । समान्यादीनामुत्कृतिपर्यन्ताना वैदिकत्वं लौकिकत्वञ्च । अत्र—वैदिकच्छन्दसा प्रस्तावे, प्रसङ्गात् वेदवदनादिमुनिपारम्प्यागत स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमाख्यादिदण्डकपर्यन्त लौकिक छन्दोजातमधिक्रियते, तन्मूलत्वात् काव्यस्य । काव्यञ्च कीर्तिरूपत्वादानन्दहेतुत्वाच्च पुरुषार्थे । (ज)

आ त्रैष्टुभाच्च यदार्धम् ॥ ९ ॥

आडभिविधौ, त्रिष्टुभेव त्रैष्टुभम्, स्त्रार्थे तद्वित् । गायत्रादि-त्रिष्टुपपर्यन्त यदार्धं छन्दोजात वैदिके व्याख्यात लौकिके च तत् तथैव द्रष्टव्यम् । किं तदार्धम् ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक् । द्वात्रिंशदक्षरा

काकुभस्त्रैष्टुभं चानुष्टुभस्त्रैष्टुभं, बार्हतस्त्रैष्टुभं त्रैष्टुभजागत इत्यादयोऽवगन्तव्या । तदुक्तं शौनकेन—“शौण्डिहसूत्रिणापुर्वं पञ्चान्त पाङ्क्तकाकुभं । महासतो ब्रह्मन्तो यो महाब्रह्मतीमुख । बार्हती ब्रह्मतीमुख । अथो अतिजगत्स्यन् । यवमध्योभरोऽपि च ॥” (१८।७—११८० प्रा०) इत्यादि ।

(ज) वैदिकच्छन्दोजातमभिधाय साम्यत लौकिकच्छन्दासि निरूपयितुमभि कारार्थं सूत्रमाह,—अवेति । अधिकार इति ।—अथ लौकिकाधिकार एतच्छन्दशास्त्रसमाप्तिपर्यन्त वेदितव्यमित्यर्थे । वैदिकलौकिकच्छन्दसा विशेषभेद दृश्यति, पूर्वेषामित्यादि ।—पूर्वेषाम इत पूर्वमभिहितानाम एकद्वित्रिपञ्चषट्पादादिरूपपाणा गायत्र्यादीना तथा दैव्यादिरूपाणां गायत्र्यादीनाञ्च वैदिकत्वमेव, एवकारेण न पुनस्तेषां लौकिकत्वमित्यथ प्रकटित । चूलिकापर्यन्ताना कीवलमेव लौकिकत्वम् । सूत्राय माह,—अवेति । लौकिकच्छन्दसानपि परम्परया पुरुषार्थप्रदल प्रतिपादयितुमाह, काव्यञ्चेति ।—काव्यस्य पुरुषार्थत्वे काव्यमूलोभूतच्छन्दसानपि पुरुषार्थत्वमित्यभिप्राय ।

(झ) वैदिके गायत्र्यादि त्रिष्टुबन्त छन्दोजातम् आर्षादिभेदेन प्रत्येकमष्ट

अनुष्टुप् । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः ।
चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । च समुच्चये । (भौ)

सुप्रतिष्ठा-प्रतिष्ठा-मध्याऽत्युक्तौक्ताश्च ॥ १० ॥

लौकिकप्रस्तावमधिकृत्यैतत्, तेन विश्वत्यक्षरा सुप्रतिष्ठा,
षोडशाक्षरा प्रतिष्ठा, द्वादशाक्षरा मध्या, अष्टाक्षरा अत्युक्ता,
चतुरक्षरा उक्ता, अत पर न क्लास', द्वितीयसूत्रे एतत्पर्यन्तमेव
नियमात् । अक्षरच्छन्द. अधिकृत्यैषा सञ्जा, तत्रैवाक्षरक्लास-
विधानात् । इत्येवं लौकिके सञ्जाऽवगन्तव्या । (ज)

विध, लौकिके पुन किमित्यपेक्षायामाह,—आ त्रैष्टुभात इति । तस्य व्याख्यानमाह,
आङ्गिति ।—आ शब्द अभिविधौ सीमार्थे, ततश्च “पञ्चमपाङ्परिभि” (२।३।१०
पा०) इति सूत्रेण पञ्चमी । एतन् लौकिके षडक्षरपादानां चतुष्पादले सति
चतुर्विंशत्यक्षर गायत्र छन्द, सप्ताक्षरपादानां चतुष्पादले च अष्टाविंशत्यक्षरा उष्णिक्,
तथा अष्टाक्षरपादानां चतुष्पादले द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप्, एव नवाक्षरपादानां
चतुष्पादले च षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, दशाक्षरपादानां चतुष्पादले च चत्वारिंशदक्षरा
पङ्क्तिः, एकादशाक्षरचतुष्पादले च चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् इति निश्चयः । इहापि
पूर्वत “चतुरक्षरस्यजित्” (४।२ पि०) इति वैदिकच्छन्दोवत् नियम, यथा—चतु
श्चत्वारिंशदक्षरायां त्रिष्टुभश्चतुरक्षरपरिव्यागेन चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्ति ततोऽपि
चतुरक्षरव्यागात् षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, ततश्चतुरक्षरपरिव्यागेन द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप्,
ततश्चतुरक्षरव्यागेन अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्, ततोऽपि चतुरक्षरव्यागेन चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्रीति भावः । च समुच्चये इति ।—वैदिके यथा चतुरक्षरव्यागनियमेन एतानि
छन्दांसि भवन्ति तथा लौकिकेऽपि इत्यर्थः । आ त्रैष्टुभादित्यनेन जगती वर्जयित्वा
एतल्लक्षणं प्रवर्त्तते, पश्चात् जगतीलक्षणस्याभिहितत्वादिति ।

(ज) अपरमपि पञ्चविध लौकिकं छन्द आह, सुप्रतिष्ठेति ।—इहापि
पूर्वव्याचतुरक्षरव्यागनियमोऽवश्यं स्वीकरणीयः, तेन चतुर्विंशत्यक्षरगायत्राश्चतुरक्षर
व्यागात् विश्वत्यक्षरा सुप्रतिष्ठा, ततश्च चतुरक्षरव्यागे षोडशाक्षरा प्रतिष्ठा
इत्यादिक्लम अनुसरणीयः । एवञ्च उक्तायाश्चतुरक्षरत्वात् एकाक्षरपादा उक्ता,
द्व्यक्षरपादा अत्युक्ता, त्र्यक्षरपादा मध्या, चतुरक्षरपादा प्रतिष्ठा, पञ्चाक्षरपादा
सुप्रतिष्ठेति बोधः, “पादचतुर्भाग” (४।११ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण चतुर्भागेऽ-

पादश्चतुर्भागः ॥ ११ ॥

चतुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षराया गायत्र्याश्चतुर्थो भागः पाद-
संज्ञा न भवति । गायत्र्याः षडक्षर. पादः । एवमुष्णिगादि
ष्वपि द्रष्टव्यम् । समहत्तविषयमेतत् । (ट)

भागस्य लौकिके पार्श्वनियमात् । सम्पूर्णाक्षरात् इत्याश्चतुरक्षरत्वात् एकेकपादत
एकेकाक्षरत्वात् एव प्रतीयते । अथवा एकेकाक्षरद्विक्रमेणापि तथेवाथ ।
अतच्छन्दोमञ्जल्यामपि “भारभ्यैकाक्षरात् पादादेकैकाक्षरवद्विते । पादरुक्थादि
सज्ञ स्याच्छन्द षड्विंशति गतम् ॥” इति । परन्तु तत्र “उक्ता” इत्यत्र “उक्था” इति
पाठा दृश्यते । बहुषु मुद्रितपुस्तकेषु सूत्रनिद प्रत्याख्यातम्, तथा मते एकादि
पञ्चाक्षरपद्यन्त प्रसारवयात् छन्द सिद्धि, किन्तु सूत्र तादृधानामावरुपावस्य
परिहाय्य । प्रसारप्रदर्शनेन भगवता पिङ्गलाचार्य्य यत् प्रतिपादितं तत्तु
सूत्रानुसारणव ; किञ्च पिङ्गलाचार्य्यकृतसूत्रपद्यायक्रमस्य आग्नेयमहापुराणे लक्ष्म-
णव्यायक्रमण प्राथम्य सम एव दृश्यते, दृश्यते च तत्र सुप्रतिष्ठादीना समुल्लेख,
एवञ्च सूत्रव्याख्यात्रायङ्गणे क्रमभङ्गदोष । तथा चाग्नेये—“चतु शतमुक्तात्
स्यादुक्ताश्चतुरस्यजेत् । अभिसव्याग्नेभ्य कृति तानि छन्दासि वै प्रथक् ॥ क्रात
आतिष्ठतिष्ठती अत्यष्टिआष्टिरिष्यत । अतिशक्करी शक्यतिशगता जगव्यपि ॥
छन्दोऽत्र लौकिक स्याच्च आर्षेणानैष्टुभात् स्मृतम् । निष्टुपपङ्क्तौ च दृक्ती
अनुष्टुप्णिगीरितम् ॥ गायत्री स्यात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यथा सङ् । अत्युक्तोक्ता
आदिष्य एकेकाक्षरवर्जितम् ॥” (४।१—४ आ० छ०) इति ।

(ट) वैदिके छन्दोऽगते क्वचिदेकपाद क्वचिद्विपाद क्वचित्त्रिपाद क्वचिच्चतुर्पाद
छन्दो वसते, इह लौकिके पुन कौटुम् पाद इत्यपेक्षायामाह, पाद चतुर्भाग
इति ।—चतुर्था पादानाम् एको भाग अथ द्वौकस्य चतुर्थाय पाद इत्यथ । तदव
विशेषण प्रकाशयति, गायत्र्या इति ।—ततश्च लौकिके उक्तायाश्चतुरक्षररूपाया पाद
एकाक्षर, अत्युक्तायाश्च द्व्यक्षर, मध्ययाश्च त्र्यक्षर, प्रतिष्ठायाश्चतुरक्षर, सुप्रतिष्ठायाश्च
पञ्चाक्षर, चतुर्विंशत्यक्षररूपाया गायत्र्या षडक्षर, एवमुष्णिगादीनामपि एकेकाक्षर-
द्वय्या षड्विंशत्यक्षरपर्यन्त पाद कथित । अह्नसम-विषमहत्तलक्षणस्य वक्ष्यमाण
त्वात् समहत्तविषयमेतदित्युक्तम् । एतेन “गायत्र्या वसवः” (१।३ पि०) इति यदुक्तं
तत् वैदिकसाधनपरं लौकिके तस्या, षडक्षर एव पाद, एवञ्च लौकिकच्छन्दसां
केवलं चतुर्पादत्वमेवाङ्गीकृतं, विषमहत्तेऽपि चतुर्पादत्वाच्चत्वादिति भावः ।

यथावृत्तसमाप्तिर्वा ॥ १२ ॥

यस्य वृत्तस्य यादृशैः पादैर्न्यूनाक्षरैरधिकान्तरैर्वा समाप्ति-
दृश्यते, तस्य तादृशा एव पादा ग्रहीतव्याः । वा-शब्दो
व्यवस्थितविभाषायाम्, उक्ततादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागाति-
क्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् । (ठ)

आदौ तावद्गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दश्छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥

आर्याद्यङ्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।

वैताल्यादि चूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥

समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्दः एव च ॥ (ड)

तत्रादौ तावदार्यालक्षणसिद्धयर्थं गणसञ्ज्ञा करोति—

लः समुद्रा गणः ॥ १३ ॥

ल इत्येकमात्रिकस्याक्षरस्य ग्रहणम् । समुद्रा इति चतु-
सङ्क्षेपलक्षणार्थम् । चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा सञ्ज्ञा
विधीयते । (ढ)

(ठ) ननु विषमवृत्तेषु उक्ततादिषु न्यूनाधिकान्तरैरुत्कृतिपादत्वेन श्लोकानुरी-
येकभागातिक्रमेणापि पादव्यवस्थादर्शनात् चतुर्भागस्य पादस्य कथं युज्यते, इत्यादि
शङ्क्य तादृशाक्षरचटितपादा ग्रहणीया इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषायक वा शब्देनेतत्
सूचितमिति दर्शयितुमाह,—वा शब्द इति । तत्र हेतु दर्शयति,—उक्ततादिष्विति ।

(ड) लौकिकच्छन्दसा बहुभेदतया तेषां क्रमनिर्णयपुरस्सरं कतिपयैर्वै-
दिकैः सम्प्रति प्रधानमेदान् विवर्षति, आद्यावित्यादि ।—गणमात्राक्षरमेदेन
लौकिकं छन्दस्त्रिविधम्, तत्र प्रथमं आर्यात् उङ्गीतिं यावत् गणच्छन्दः, तत्र गण-
नियमनात्, ततः परं वैतालौयमारभ्य चूलिकापर्यन्तं मात्राच्छन्दः, ततश्च समानीत-
स्युत्कृतिपर्यन्तमक्षरच्छन्दः इत्यर्थः ।

(ढ) बहुसमाप्तस्य प्रयोजनं दर्शयति, तत्रेति ।—गणसञ्ज्ञानन्तरं आर्याशुच्य

गौ गन्तमध्यादिलश्च ॥ १४ ॥

अनेन गणस्य विन्यासभेद दर्शयति । स हि गणः कदाचित् गुरुद्वयेन (००) भवति, कदाचिदन्तेनैकेन गुरुणा, (--०) कदाचिन्मध्यमेन, (-०-) कदाचिदाद्येन, (०--) कदाचित् चतुर्भिर्लघुभिः (----) । षष्ठस्य भेदस्याभावात् विस्मयार्थमिदं सूत्रम् । अन्तमध्यादिरिति प्रथमं इन्द्रसमासं कृत्वा पञ्चात् गकारिणं बहुव्रीहिः । इन्द्रात् परो यः श्रूयते, लभतेऽसौ प्रत्येकमभिसम्बन्धम् । द्वौ गकारौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स एको गणः (००) । गकारोऽन्ते यस्य स गन्तो द्वितीयो गणः (--०) । गकारो मध्ये यस्य स ग-मध्यस्तृतीयो गणः (-०-) । गकार आदौ यस्य स गादिश्चतुर्थो गणः (०--) । नकार-लकारौ मिलितौ चत्वारो लघवो भवन्ति, स पञ्चमो गणः (----) । (ण)

न सिध्यतीति भावः । गणसंज्ञा दर्शयति, ल इति ।—समुद्रा चत्वारः ल एकमात्रात्मकाक्षराणि, गणः गणसंज्ञा इत्यर्थः । एकैति ।—एका मात्रा यस्य तादृशस्याक्षरस्य यद्वयं ल् शब्देन प्रतीतिः, समुद्रा इत्यनेन च चतुःसंज्ञा इति बोधः, ततश्च लघुपञ्चतुर्मात्राया एकगणत्वमिति लक्षणं सिद्धम् ।

(ण) गणलक्षणमभिधाय साम्प्रतः तद्विन्यासभेदेऽप्युक्तमाह, गाविति ।—गौ गुरुद्वयम् । गन्तमध्यादि अन्तगुरु मध्यगुरु आदिगुरु इत्यर्थः । तथा लघु लघवश्च, चत्वार इति शेषः प्रथमाया बहुवचनेन “ल” इति सिद्धे चतुर्लकाराणामेव च गणत्वविधानात् । स च गण एव-रूपेण पञ्चविध इत्यर्थः । गुरुद्वयेनेति ।—एकगुरोर्द्विमात्रात्मकत्वात् गुरुद्वयेन (००) चतुर्मात्रासिद्धिरिति, तेन एको गण इत्याद्यातम् । गन्तमध्यादिरिति पदं विवक्ष्यति, कदाचिदन्तेनेत्यादिभिः ।—अन्तगुरुत्वादेव गुरोर्द्विमात्रात्मकप्रत्वनापरौ लघुसूताविति लभ्येते, ततश्च चतुर्मात्रासिद्धिरिति, तेनापि एक गण भवतीति भावः । उक्तञ्च—“गुरुस्तु द्विकल्पो ज्ञेयो नागदन्तसमाह्वयः । लघुसूतद्वयं शब्दोऽस्यैकमात्रं प्रकीर्त्तितं ॥” इति । गुरुसूतद्वयमपि पूर्वापरयो लघुत्वात्

अथ आर्याधिकारः ।—

एवं गणेषु सिद्धेषु इदानीमार्यालक्षणं करोति—

स्वरा अर्द्धञ्चार्यार्द्धम् ॥ १५ ॥

गणग्रहणमनुवर्त्तते । स्वरा इति समाना सञ्जा । यत्र प्रस्तारे गणाः सप्त भवन्ति, अर्द्धञ्च गणस्य, तदार्यार्द्धं निष्पद्यते । द्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । सप्त-प्रविभागेऽर्द्धशब्दः । यद्येवमङ्ग-

चतुर्नात्रिकत्वमित्याह, मध्यमेन गुरुणेति ।—तेन च (- - -) आद्यन्तलघुकौ मध्य-
गुरुश्च एको गण इत्यथ । तथा आद्यगुरुत्वे अपरयोऽर्थोऽर्द्धेषुत्वे च चतुर्नाचा-
सिद्धेस्तादृश (- - -) एको गणः । चतुर्लघुत्वेऽपि चतुर्नात्रिकत्वमिति (- - - -)
तादृशश्चापरो गण इति पक्षेव गणभेदा दर्शिता इति निष्कर्षः । मात्राप्रकारनिर्णयेन
प्रस्तारे क्रियमाणे सप्तगुणादि सवल्लक्षणा पक्षेव भेदा गणस्य भवन्ति, तत्र कथमिदं
सुवमित्याह, षष्ठस्य भेदस्येति ।—विष्यष्टार्थं सुकुमारमतीना सुखबोधार्थम् ।
अन्तमध्यादिरिति ।—अन्तश्च मध्यश्च आदिश्च ते अन्तमध्यादयः, ग गुरव
अन्तमध्यादयो यत्र स अन्तमध्यादिगुरुर्गण इत्यथ । कथमेतेन अन्तगुरुर्मध्य-
गुरुरादिगुरुरित्यर्थो लभ्यते इत्यत्र आह,—इत्यादिति । समुदयसुवार्थेन पञ्चगणान्
विष्यष्टयति, द्वाविति ।—गुरुद्वयस्वरूप एको गणः गन्तमध्यादिस्वरूपञ्च द्विगण
इति मिलित्वा चत्वारः । नकारलकाराविति ।—‘लू’ इत्येकमात्रिकाचरीपलचित्वेन
द्विलघुश्च नकार एकलघुश्च ल इति मिलित्वा चत्वारः लघवः, ततश्च चतुर्लघुस्वरूप
एको गण इति पञ्च गणभेदाः । केचिदत्र नकार लकारौ मिलिताविति उच्यते-
यस्याभिप्रायसपरिज्ञाय सृते “लश्च” इति पाठमशुद्धं मन्वन्माना तत्र “नृलो च”
इति पाठः समर्थश्चेत् । बहुषु प्राचीनपुस्तकेषु तादृशपाठनपश्यान्ते वयमिदमपि
सङ्गतायमुत्प्रेषणायां ज्ञान्वाया विदधीमः । इह वक्रात्मकराकारम् (-) गुरुचिह्नं
स्वरलरेखारूपञ्च (-) लघुचिह्नं पूर्वाचार्येप्रसिद्धमवधेयम् ।

(त) आर्याया लक्षणमाह, स्वरा इति ।—पूर्वत इह गणग्रहणमधिक्रियते ।
निवादादिभेदेन स्वराणां समविधतया सप्तसङ्ख्यावाचकोऽत्र स्वरशब्दः ततश्च ग्रह
सप्तसङ्ख्या गणा भवन्ति तत्र गणस्यार्द्धञ्च भवति तदार्याया अर्द्धं स्यात्,
तत्रैव प्रारब्धमपि, एवञ्च आर्या वृत्तं सिध्यतीत्यर्थः । एतेन आर्यार्द्धे साङ्गसप्तगणाः

शब्दस्य “अर्द्धे नपुंसकम्” (२।२।२पा०) इत्यनेनैकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातः प्राप्नोति । यथा,—अर्द्धाटकम्, अर्द्धपलम्, अर्द्धस्वारोति । नैष दोषः, सत्यपि सम-प्रविभागवचनत्वे सम्बन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात्, सम-प्रविभागवचनस्यार्द्ध-शब्दस्यैकदेशिसमासस्यभिचारदर्शनात् । यथा—तुलाङ्गेन गा क्रीणाति ।

पणार्द्धक्रीतताम्बूलं चर्वणात् गर्वितानना ।

अनभ्यानाङ्गलज्जाना यान्थ्येते वारयात्रिकाः ॥

तथाऽसम प्रविभागार्थत्वेऽप्यर्द्धशब्दस्यैकदेशि-समासदर्शनाच्च ।

यथा—

अर्द्धचन्द्रं दधन्मूर्द्धि पातु वः पार्वतीपतिः ।

कालकूटविषं हन्तुं मङ्गुहीतमिवावृतम् ॥

पृथ्वीयाश्च पञ्चदशगणा इति भावः । द्वितीयाह्वयं तथात्वे हतुं दर्शयति, समेति ।—समप्रविभागे तु न्याग्रे अर्द्धशब्दः क्लीबत्वेन निदेशात् इत्यर्थः । तथात्वे च दोषः दर्शयति, अथेवमिति ।—“पुंस्योऽर्द्धे समेऽशके” इत्यमरसिद्धीकृतं अर्द्धशब्दस्य समासेऽर्धे नपुंसकत्वं, नपुंसकत्वे च “अर्द्धे नपुंसकम्” (२।२।२ पा०) इति सूत्रेण एकदेशिसमासे सति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् अत्राप्यस्य इत्येव भवितुमश्नति तथा चोक्तं काशिकायाम्—“अर्ध-मित्येतत् नपुंसकमेकाधिककरणेन मनस्यते तत्पुरुषस्य समासो भवति षष्ठीसमासापवादात् ऽयं याग अर्धं पिपत्या अर्धपिपली” इत्यादि । तद्वदसमप्रथमतः नैष इति ।—अत्र समप्रविभागस्य सम्बन्धमात्रार्थे विवक्षितत्वात् समासनिघेरानन्वयाच्च दोषपरिहार इत्यर्थः । आख्याया अर्धमाय्यार्द्धम इति षष्ठीसमास इति भावः । उक्तञ्च दर्शयति—“पिपत्यर्धमिति षष्ठीसमासोऽपि दृश्यते” इति । एतेन “अर्द्धे नपुंसकम्” इति पाणिनीयसूत्रस्य व्यभिचारः स्वीकरणीयः एव । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्यस्यामर्द्ध-ज्यातिवचनस्य व्यभिचारः दृश्यति तुल्येत्यादि ।—अत्र तु अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागार्थत्वेऽपि न पवनिपातः । प्रमाणात्तरमुपनिषतिः, पणार्द्धेत्यादि ।—पण्यार्द्धं पणार्द्धेतेन कौतस्य ताम्बूलस्य चवणात् गर्वितमपाननं मुखं येषां ते, तथा अनभ्यासात् ताम्बूलस्य मित्येषवपाननङ्गलानां गवक्यः तावा मुखेन जङ्गुहिदिगेषां येषां ते एव ।

अन्यच्च—

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञ व्यवसायिनम् ।

अर्द्धराज्यहर भृत्य यो न हन्यात् स हन्यते ॥

अत्रार्द्धस्य लक्षणं कुर्वाण एवं ज्ञापयत्याचार्यः,—यदा-
र्यायामवान्तरपादव्यवस्था नास्ति, तेन द्वीपादन्यस्मादित्यादौ
गणत्रयस्यान्ते गुरुत्वं न स्यात् ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽध्यन्तात् ।

आनीय भ्रष्टिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूत ॥ (त)

वार्यादिका वरान्सायिनं यान्ति गच्छन्ति । अत्रापि अङ्गपणम् इत्येव भवितुं
युक्तं । असमप्रतिभागार्थं अर्द्धशब्दस्य पूर्वनिपात दर्शयति, अर्द्धचन्द्रमित्यादि ।—
पार्वतीपति शिव मूर्द्धि शिरसि चन्द्रस्याहम् अङ्गचन्द्र कालकुटविष इत्याहल
इत्नु निराकृतु मङ्गुहीत माञ्जतम् अस्त पीयूषमिव दधत धारयन् व युष्मान् पातु
रत्तु । एवमन्वदपि प्रमाणं दर्शयति, तुल्यार्थमित्यादि ।—तुल्यं समान अथ प्रयोजन
यस्य तथाविध तथा तुल्यं सामर्थ्यं शक्तियस्य तथाभूत, मर्मज्ञं मर्मं जानाति इति
तादृशं मर्मज्ञं तत्त्वज्ञं, व्यवसायिनम् उद्यमशीलं, राज्यत्यार्द्धं हरतीति तादृशम्
अर्द्धराज्यहर भृत्यं यं प्रभुं न हन्यात् मिथनं न कुप्यात् स स्वयमेव हन्यते,
तेनैव भृत्येनेति शेषः । अत्रेत्यादि ।—आचार्यं पिङ्गलाचार्यं । अत्र आचार्यं
प्रकारणे । अवान्तरपादव्यवस्था अवगतमन्तर मध्यम अवान्तर तादृशी पादव्यवस्था
प्रधानतया पादस्त्रीकार नास्ति । तेन च “द्वीपादन्यस्मादपि” इत्यत्र तथा
“घटयति” इत्यत्र च ऋलेकारस्य पादान्तत्वेऽपि “गन्ते” (१।१० पि०) इति
सूत्रेण गणत्रयस्यावसाने गुरुत्वं न स्यादित्यर्थः । द्वीपादिति ।—अभिसुखीभूत
अनकुल विधिं देव द्वीपात जलमध्यस्थ स्थलप्रदेशात्, अन्यस्मात् स्थानान्तरात्,
जलनिधेः समुद्रस्य मध्यात् अनन्तरात् दिशं अन्तात् दिक्पान्तादपि, अभिनतम्
इष्टवन्तु भ्रष्टिति अस्मात् आनीय सङ्गुह्य घटयति मेलयति । मत्तान्तरे गुरुत्वं
अज्ञामिदं आचार्याया वचो भेदा सन्ति, ते च यथा—सप्तविंशतगुरव त्रयो
ल्लव सा लक्ष्मी । षड्विंशतिगुरव पञ्च लक्षव सा ऋद्धिर्नाम । पञ्चविंशति
गुरुतया सप्त लक्षतया च बुद्धिर्नाम । चतुर्विंशतिगुरुका नवलक्षका च लज्जा ।
त्रयोविंशतिगुरुका एकादशलक्षका च विद्या । द्वाविंशतिगुरुले त्रयोदशलक्षले

अत्रायुङ् न ज् ॥ १६ ॥

अत्र आर्याच्छन्दसि, अयुग्मात् प्रथमस्तृतीयः पञ्चमः
सप्तमश्च, न जगण मध्यगुणने कतेष्व । शेषास्तु कामतोऽत्र
भवन्ति । (थ)

अत्रायुङ् न ज् । तथा एकैकगुणैः सिद्धिस्तु इत्यादिनामधेयाऽपि
भवेत्, एकगुणका तु न भवतीति नियमः । देव्यादिनामानि यथा भान्द, —“देवी
गौरी शक्तिं चूषा क्लृप्ता कान्त सङ्गमाया कौर्तिं सिद्धा मनोरमा गाहिनी विश्वा
वासिता शोभा हरिणी चक्री सारसी कुररी सिद्धी हरी” इति । एवमाख्याया पाठ-
ान्प्रथमं प्रथमपार्श्वे राश्वसगातवदतिमन्थर, द्वितीये पुन सिद्धिविक्रमवदुद्धत, तृतीये
गनेन्द्रपदावभासादिव्रत सलील, चतुर्थे भुजङ्गगतिवत् अपलम् इति । तथा चोक्त
प्राक्तपिङ्गले—“पटम वी हसपथं वीए सिद्धस्त विक्रम जाथा । तीण गजवरकुलिभ
अद्विबरकुलिभ अउत्तए गाहा ॥” (१।५६) सङ्गत यथा—“प्रथममिव हसपदं
द्वितीये सिद्धस्य विक्रमो यादृक् । तृतीये गजवरकुलितमद्विबरकुलित चतुर्थक
गाथाया ॥” इति । गाथेति आख्याया एव नामान्तरम् । तथेयनाख्या अथोदशलघुका
विप्रा एकविशतिलघुका चक्षिथा सप्तविशतिलघुका वैश्या तदन्वा च शूद्रा इति ,
यदुक्त प्राक्तपिङ्गले—“तेरहलहृषा विप्यी एषादुसिद्धि खाक्षणी भषिषा । सत्ताद्वैसा
वैसो वैसा सा सुद्धिणी ह्रीः ॥” (१।५८) इति । अस्य सङ्गत यथा—“तथोदश
लघुका विप्रा एकविशतिभि चक्षिथा भषिता । सप्तविशतिभिर्वैश्या प्रथा सा शूद्रा
भवति ॥” इति । पुनरियमेकनायका चेत कुलीना भवति, द्विनायका स्वय याद्विणी,
नायकहीना रक्षा, बहुनायका, वैश्या, नायकस्तु जगण इति । तथा चोक्त तत्रैव
प्राक्तपिङ्गले—“एके जे कुलसती वै याचकीद्वि ह्रीः सगद्धिणी । याचकहीणा रडा
वैसा बहुणाचथा ह्रीः ॥” (१।५७) इति । सङ्गत यथा—“एकेन जेन कुलवती
वाप्या नायकाभ्या स्वय याद्विणी । नायकहीना रक्षा वैश्या बहुनायका भवति ॥”
इति । तथा प्रथम तृतीय पञ्चम सप्तमेषु जगणश्चेत् टुटा । तथा च तत्रैव—“जा
पटम तीण पचम सप्तमठाषे च ह्रीः गुरुमधम्भा । मुक्किणिए गुणरद्विषा गाहा दीसं
पथासेद ॥” (१।५९) इति । अस्य सङ्गत यथा—“या प्रथम तृतीय पञ्चम सप्तमस्थाने
ननु भवति गुरुमध्या । गुर्विणीव गुणरद्विता गाथा दीष प्रकाश्रयति ॥” इति ।

(थ) अयुग्मास्य नियमनाह—अनेति ।

षष्ठो ज् ॥ १७ ॥

आर्याच्छन्दसि षष्ठो गणो (- -) मध्यगुरुरेव भवति ।

अत्र उदाहरणम् ।—

१म० २स० ३दि० ४दि० ५स० ६न० ७सर्व० ग०
 सा जयति जगत्यार्या देवो दिवमुत्पतिष्णुरतिरुचिरा ।

१दि० २न० ३स० ४म० ५दि० ६ल० ७म० ग०
 या दृश्यतेऽम्बरतले कसवधोत्पातविद्युदिव ॥ (६)

(६) पूर्वत्र जगणस्य अयमि निषेधात् युजि एव तस्य प्रातिसम्भावनाया युज कश्चिन् अयमिचारेण स भवितुमहति इति नियमनायाह, षष्ठ इति ।—ज् जगण इत्यथ । आर्याच्छन्दसोति ।—मध्यगुरुरेव इत्येवकारेण आर्यांश षष्ठगण मध्यगुरुरेव भवति, न तु आदिगुरुरन्तगुरु सवगुरुवा इत्यर्थो लभ्यते, एतेन वक्ष्य माथसर्वलघुवनियमस्य न काऽप्यसङ्गतिरिति बोध्यम् । अथ हि वैकल्पिक- विधि, वक्ष्यमाणेन “सर्वलघुर्वा” इत्यभिधानात् । प्रथमाह्वित्तीयार्द्धलघु- भागद्वयात्मिकाया आर्याया प्रथमाह्वे साहसप्तसङ्ख्याका गणा, तेष्वपि प्रथम- तृतीय पञ्चम समनगणा जगणहोना भवेयुः, षष्ठगणस्य मध्यगुरु (जगण) इति लक्षणम् । आर्यामुदाहरति सेति ।—दिव स्वर्गम उत्पतिष्णु अलिष्णु अतिरुचिरा अत्यन्तमनोज्ञा या देवी अम्बरतले गमनमच्छले कसवधोत्पातविद्युन् कसविनाशसूचकतडिदिव दृश्यते अवलोक्यते सा आर्या जगत्युज्या देवो मङ्गामाया जगति पृथिव्या जयति सर्वोत्कर्षेण वर्धते, सा प्रसिद्धा आर्याच्छन्दस्य जयति इत्यपि श्लथते । अत्रोदाहरणे ‘सा जय’ इति प्रथमो (- -) भगण, ‘ति जग’ इति द्वितीय (- -) सगण, ‘आर्या’ इति तृतीयो (- -) द्विगुरु, ‘देवो’ इति चतुर्थो गण (- -) तथैव, “दिवमुत्” इति पञ्चम (- -) सगण, ‘पतिष्णु’ इति षष्ठ मध्यगुरु (- -) जगण, ‘रतिरुचि’ इति सप्तमो गण (- - -) चतुल्लघुलघु, ‘रा’ इति अष्टमावात्मक एको (-) गुरुरिति मिलित्वा सिद्धा, साहसप्तगणा । द्वितीयार्द्धमपि पूर्ववदेव यथा—‘या दृ’ इति द्विगुरुक (- -) एको गण, ‘श्यतेऽम्ब’ इति मध्यगुरु, (- -) द्वितीयो जगण,

न्लौ वा ॥ १८ ॥

षष्ठ इत्यनुवर्तते । आर्यायाः षष्ठो गणः (----) सर्व-
लघुर्वा भवति । तत्र उदाहरणम् ।—

१दि० २त्र० ३दि० ४दि० ५दि० ६सर्व० ७सव० ग०

रूपान्तरेण देवीं तामिव स्तौमि सपदि किल महिष ।

१दि० २म० ३म० ४म० ५स० ६ल० ७दि० ग०

पादस्पशंसुखादिव मीलितनयनोऽभवद्यस्या ॥ (ध)

'रतले' इति तृतीय (-- ७) सगण, 'कसव' इति चतुर्थ आदिगुण (७ --)
भगण 'घोत्या' इति गुरुदशात्मक (७७) पञ्चमी गण 'त' इति एक-
लघ्वात्मक (-) षष्ठ गण, 'विद्यादि' इति सप्तम आदिगुण (७ - -) भगण, 'व'
इति पादान्तलघुगुरुत्वनिश्चयमात्र एकगुरुरूप (७) अष्टमण ।

(ध) आर्याया षष्ठगणे मध्यगुरुत्वनिश्चयस्य व्यभिचार दशप्रति, नूलाविति ।—
न् च ल् च न् लौ नगणो लघुश्लेष । षष्ठ इति पूर्वसूत्रादत्राधिकृत । नगणस्य द्विलघु
त्वात् ल कारस्यैकलघुत्वाच्च न् लौ वा इत्यनेन आर्याया पूर्वाह्णे षष्ठगण चतुर्लघुरूपो
वा इत्यर्थो लभ्यते । उत्तराह्णे तु "षष्ठश्च ल्" (४।२२ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण
षष्ठो गण एकलघुरेव भवेत् । तथा च प्राकृतपिडले— "सप्तगणा दीहता जो
णलङ् छट्ट षेह जो विसने । तह गाह्णे विष अहे छट्ट लङ्ग विषाणेहु ॥" (१।५०)
इति । अस्य सङ्गत यथा— "सप्तगणा दीघान्ता जो नलघु षष्ठे नेह जो विषने । तथा
गाथाद्वितीयाह्णे षष्ठ लघुक विजानीत ॥" इति । अस्य च व्याख्या— "अत्र चतुष्कला
नन गणा दीघान्ता सर्वान्ता इत्यर्थ । अत्र षष्ठो गण जगणो भवति नगण लघु वा भवत
इति निश्चय । इह विषने स्थाने प्रथम तृतीय पञ्चम सप्तमस्थाने जगणो न भवति
तथा गाथाया द्वितीयाह्णेऽपि षष्ठ गणम् एकलघ्वात्मक विजानीत" इति । तथा बाणो
भूषणेऽपि— "षष्ठ लघुपरदले विषने जगणो न गाथाया" इति । तदुदाहरणमाह,
रूपान्तरेणेत्यादि ।—यस्या द्रिया, पादस्पशंसुखात् पादशोचरथयो स्पर्शेन
यत् सुख सलतानन्द' तस्यादिव (इति हित्प्रोवा) महिष असुरविशेष,
सपदि एकस्मात् मीलितनयन मुकुलितनेत्र, सत इत्यर्थः, अभवत् किल निश्चित,

१सर्व० २ज० ३हि० ४हि० ५सर्व० ६सर्व० ७सर्व० ग०

जयति भुवनैकवीर, सीरायुधतुलितविपुलबलविभवः ।

१सर्व० २ज० ३सर्व० ४स० ५हि० ६ल० ७हि० ग०

अनवरतवित्तवितरणनिर्जितचम्पाधिपो मुञ्च ॥ (प)

अन्त्ये पञ्चमः ॥ २१ ॥

अन्ते भवमन्त्यं, दिगादित्वात् यत् । अन्त्ये द्वितीयाद्धै पञ्चमश्चेत् गण (----) सर्वलघुर्भवति, तदा प्रथमादि पदं प्रवर्त्तते । तत्रोदाहरणम् ।—

१सर्व० २भ० ३हि० ४स० ५स० ६ल० ७भ० ग०

स जयति वाक्पतिराज' सकलाशिमनोरथैक-कल्पतरु' ।

नित्यं जयति उक्तवचनं भूयात् । अथ 'लघु' इति षष्ठगणान्ते विरति विधाय 'नुतचर' इति सप्तमगणस्य अतुल्यचराणां प्रथमाच्चर नु रूपमारभ्य मृशन्तादिपदं प्रवर्त्तयति । षष्ठगणस्य मध्यगुरुत्वे इदमुदाहरणम् । षष्ठसप्तमयोः सर्वलघुत्वे उदाहरणमाह, जयतीति ।—भुवनेषु जगत्सु एकं अद्वितीयं, सर्वप्रधानं इत्यर्थः, वीरं तथा सीरायुधेन हलायुधेन तुलितं सट्टशीकृतं विपुलं प्रभुतं बलविभवशक्तिरूपसम्पत्तं यस्य स, अनवरतं निरन्तरं वित्तवितरणेन धनदानेन निर्जितं पराभूतं चम्पाधिपं चम्पादेशस्वामी वीरं स', मुञ्च तदास्य' अस्मिन् नरपति, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमानम् । अत्रापि 'बलविभव' इति सप्तमगणस्य प्रथमाच्चरमारभ्य पदं पठनीयम् ।

(फ) एवमाख्याच्छन्दोऽपि पूर्वार्द्धस्य सूत्रद्वयेन यतिनियममभिधाय साम्प्रतं परार्द्धस्य यतिनियममाह, अन्त्ये इति ।—द्वितीयाद्धै पञ्चमगणस्य सर्वलघुत्वे अतुल्यगणान्ते विश्रामं कृत्वा पञ्चमगणस्य प्रथमाच्चरमारभ्य पदं पठेदिति निष्कर्षः । तत्रोदाहरणं, स जयति इत्यादि ।—सकलानां निखिलानाम् अर्थिमनोरथानां

१।ह० २ज० ३भ० ४।ह० ५सर्व० ६ल० ७भ० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

प्रत्यर्थिभूतपार्थिवलक्ष्मी-हठहरणदुर्ललित. ॥ (ऋ)

षष्ठश्च ल् ॥ २२ ॥

अन्व्य इत्यनुवर्त्तते । अन्ये द्वितीयोऽर्द्धे मध्यगुरौ (- - -)
सर्वलघौ (- - - -) वा षष्ठे गणे प्राप्ते तदपवादो लकारो
विधोयते । पूर्वमेवोदाहरणम् । (ब)

याचकजनननीवासनागाम एक अद्वितीय कल्पतरु कल्पवृक्ष, प्रत्यर्थिभूता प्रतिकूल
वचिन ये पार्थिवा रामान तेषा लक्ष्मीहठहरणे बलपूर्वकसम्पदपहरणे दुर्ललित
उयमूर्त्ति, स वाक्पतिराज जयति उल्कर्षेण वर्त्तताम् । अत्र 'हठहर' इति
चतुर्लघुपञ्चमगणस्य प्रथमाक्षर इ कारमारभ्य पदपाठः ।

(ब) षष्ठगणे मध्यगुरुलनियमस्य सर्वलघुलनियमस्य च व्यभिचार प्रदर्शयति,
षष्ठश्चेति ।—अपवादसूत्रमिदम् । पूर्वसूत्रात् अन्ये इति पदमिह आचक्रियते ।
आख्याया उत्तरार्द्धे षष्ठो गण एकलघुरेव करणीय, एवञ्च तस्य एकलघुलविधानात्
सार्द्धसप्तगणनियमोऽनुच्य एव । उदाहरणमस्या पूर्वदशतमेव, 'यथा—स जयति
इत्यादिश्लोके 'हठहर' इति सर्वलघुपञ्चमगणस्यान्ते 'ण' इति एकलघु षष्ठगण
कृत इति । यन्वृत्ता अनुक्तस्यापि साचाप्रसारस्य कश्चिदवबोधाय किञ्चिदत्र
प्रदर्शयति, विशेषस्तु अथे दर्शयिष्यते । आख्याया पूर्वाहपरार्द्धयो गणविकल्पानां
परस्परगुणनेन या सङ्ख्या भवन्ति, ता पृथक् अहयित्वा पूर्वार्द्धगुणितसप्तसङ्ख्याया
परार्द्धगुणितसङ्ख्याया पुनर्गुणने या सङ्ख्या जायन्ते ता एव प्रसारसङ्ख्या इति ज्ञातव्यम्,
ततश्च आख्याया पूर्वाहणविकल्पगुणितसाधारणसङ्ख्या प्रथमगणे चतुर्भेदा इति (७)
द्वितीये पञ्च (५) तृतीये चत्वार (४) चतुर्थे पञ्च (५) पञ्चमे चत्वार (४)
षष्ठे द्वौ (२) सप्तमे चत्वार (४) अष्टमे एक (१) एतेषा परस्परगुणने अष्ट
शताधिकवाद्दशसहस्राणि (१२८००) जायन्ते, उत्तरार्द्धसङ्ख्या तु अन्यत् पुनवत्,
केवल षष्ठे एक (१) इत्येव विशेष । गुणितसङ्ख्या तु चतु शताधिकानि षट्सहस्राणि
(६४००) इति, उभयविकल्पानां परस्परगुणने एकीनविशतिसहस्र विभ्रानि-
सहस्राणिवा, अष्टौ कोटयः (८१६२००००) इत्याख्याया भेदसङ्ख्या ।

त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ॥ २३ ॥

चकारोऽत्य इत्यनुकर्षणार्थं । यस्या आख्याया अन्त्ये-
ऽर्द्धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते, सा आख्या पथ्या
नाम भवति । तद्व्यथा ।—

१ङि० २ङि० ३ङि० ४म० ५ङि० ६ज० ७ङि० ग०

पथ्याशौ व्यायामो स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।

१सर्व० २म० ३ङि० ४म० ५ङि० ६ल० ७ङि० ग०

यदि वचना मनसा वा द्रुह्यति नित्यं न भूतेभ्य ॥

पादग्रहणं यत्पुलक्यार्थम् । (भ)

(भ) आख्याविशेषे पादमित्यसमाह, विश्रिति ।—यस्या आख्याया उभय
दले गणवर्गेषु विश्रामरूपपादसमाप्ति सा पथ्यानाम आख्या इति फलितम् ।
यद्यपि आख्याया पूर्वापरप्राङ्मात्रभेदपरिकल्पनं न तु विशेषतः एकविधित्वात्
व्यवहारे दृश्यते, तथाऽपि पदपाठे विश्रामस्थलसेवाख्यायानाचार्येषु सामान्यत
पादत्वेन व्यवह्रियते, ततश्च उभयाङ्के विरतिद्वित्वेन चत्वारो एव भवन्तीति भावः ।
तत्रोदाहरणं यथा पथ्यामीति ।—नित्यं नियतं पथ्याशौ हितभाजो व्यायामी
व्यायामशीलं तथा स्त्रीषु रमणीषु जितात्मा जितेन्द्रिय इत्यर्थः, नरं मनस्य,
यदि वचना वाक्येन मनसा चेतसा वा भूतेभ्य प्राणिभ्य न द्रुह्यति न
द्विनक्ति तदा रोगी व्याधियुक्तो न स्यात् न भवेत् । अत्र प्रथमाङ्के 'यामी'
इत्यन्तगणवर्गेषु तथा उत्तराङ्के 'सा वा' इत्यन्तेषु च विश्रामात् पथ्यात्वम् । पाद
समाप्तिं यतिरेव । एतदेव विवक्ष्यति, पादग्रहणमिति ।—यत्पुलक्यार्थमेव अथ
प्रयोजनं यत् तत्, आख्याया सर्वेऽपि यतिमित्यसमेव प्राधान्येनाङ्गीकुर्वन्ति,
पादग्रहणकारणं गृणीभूतत्वेनेति, तथा चोक्तं छन्दोशास्त्रिककारेण,—“पूर्वाङ्के षष्ठी
क खी वा खे चाल्पुनि भवति यति । षष्ठं खपरीऽत्र यतिस्तुर्ध्वोऽप्यत्र भवति
अरमदले ॥” इति । अस्याथ —ख इति चतुर्लघीगणस्य सञ्जा पूर्वाङ्के षष्ठी गण-
करणे, खी वा कार्ये, खे तु षष्ठगणे अस्य लघुनि तदीयप्रथमलघ्वन्ते यतिर्भवति ।

अदि षष्ठ खपर ख चतुल्लु परी यस्य स तथा सप्तम चतुल्लु स्वादिव्यथ, तदाच षष्ठान्ते वा यति । चरनदले द्वितीयाह्ने यदि तुर्थे चतुथ खपर तत्रापि चतुर्थान्ते यति ॥ इति । एवमेव चैवराजिनापि—“षष्ठे द्वितीयमादाय क्षमेवारभ्यते प्रदम् । सप्तमे नले पुनर्मुख्य पूर्वाह्नेऽसौ यति स्मृता ॥ पदमारभ्यते नित्य गृहीत्वा प्रथम लघु । पचमी नूले कुधैरेव चरमाह्ने स्मृता यति ॥” इति सवस्त्रिनेव छन्दोयन्त्रे प्रधानत पूर्वाह्नपरार्द्धरूपभागद्वयमेव आख्याया परिदृश्यते न तु अत्रान्तरपादव्यवस्था, तसु वृत्तिकता (४।१५ पि०) टीकाया प्रागेव प्रति- प्रादितम्, तेन च तन्मतानुसारिणा केनचित् तद्वृत्तिकारवचनमुपकीव्य “यत् कालिदासेन श्रुतबोधे ‘यस्या पादे—’ इति पद्यमुखेन आख्याया मात्रावृत्तल- मात्रिय्य धृतपादव्यवस्थ मात्रापरिगणन विहित तत् प्रामादिकमेव, आख्याया गद्य- वृत्तत्वात् पादकल्पनमव्ययुक्तमेव कर्ताह्लचणत्वात् । केदारभट्टेनापि वृत्तरवाकरे यन्मात्रावृत्तानुपूर्वकमिति पद्यनाध्यायान्ते पठित्वा मात्रावृत्तलमस्या अङ्गीकृत तदुच्यत प्रकल्पितवत् । एतन्मेरुपि गङ्गादास कुमारभट्ट जगन्नाथाद्यैश्छन्दोमञ्जरी च्छन्दी मन्त्रिसाला च्छन्दी पौष च्छन्दोमुक्तावल्यादिषु यदाख्याया मात्रावृत्तलनङ्गीकृत तत् केवल प्रोटवादान्त्रमेव’ इत्यनेन कालिदासादिषु दोषारोप कृत तदसत् इत्यस्माक सतम, सूत्रे पादशब्दप्रयोगात् तत्रैव च अन्येषा पादकल्पनाच्च । किञ्च न केवल कालिदासेन, परन्तु प्राकृतपिङ्गलकारादिभिरपि स्वस्वयन्त्रे आख्याया मात्रावृत्तलनङ्गीकृत्य पादव्यवस्था प्रदर्शिता, तथा च प्राकृतपिङ्गले—“पठन वारङ्गना वीप अङ्गार होरु रुजुता । जङ्ग पठन तङ्ग तीक्ष्ण दङ्गपचविङ्गसिषा गाङ्गा ॥” (१।४९) इति । “पठन वी दङ्गपच वीप सिङ्गस्य विक्रम जाङ्गा । तीप शङ्गवरलुलिष अङ्गिङ्गवरलुलिष अङ्गस्यण गाङ्गा ॥” (१।५६) इति । तथा वाणीमणये —“आदिद्वितीये द्वादश दशाष्टमात्रा द्वितीयचरणे च । तुर्थे पचदश स्रुगार्थेय पिङ्गलेनोक्ता ॥” इति । एवं नारदत्रिचाशामपि—“पथ्यापाद प्रथमी द्वादशमावक्तव्या तृतीयोऽपि । अष्टादश द्वितीय सनापन पचदशसान ॥” इति । प्रमाथैरेभि पस्या पादव्यवस्था मात्रावृत्तलञ्च प्रमाथीभवति । किञ्च पूर्वाह्नपरार्द्धरूपेण विभक्ताशमाख्याया पादव्यवस्था नास्ति गणच्छन्दश्च सा इति पिङ्गलेन न कुत्रापि स्पष्टतया उक्त, प्रत्युत “यथावृत्तसमाप्तिवा” (४।१२ पि०) इति सूत्र विधाय चतुर्भागात् न्यूनाधिक्याभ्यामपि पादव्यवस्था अङ्गीकृता, त्वेन च यत् यत्किञ्चैव पादसमाप्ति इत्यापि वक्तु शक्यते । वस्तुतस्तु “पद्य अतुष्यदी” इत्युक्ते, पद्यरूपाया आख्याया पादवृत्तल यत् एते व्यवस्थापित,

विपुलाऽन्या ॥ २४ ॥

यस्या आर्याया अन्येऽर्धे आद्ये वोभयोर्वा त्रिषु गणेषु
यादो न विश्राम्यति, सा आर्या विपुला नाम । सा चाद्यन्तो-
भयपूर्वकत्वात्त्रिधा भवति । सामान्येन विधानमेतत् ।
तत्रादिविपुला ।—

१दि० २दि० ३दि० ४ज० ५दि० ६सर्व० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

स्निग्धच्छायालावण्यलीपिनी किञ्चिदवनत प्राणा ।

नत सामान्यत एव ज्ञेय, न तु चरच्छन्दोवत मुख्यतया पादचतुष्टयत्व-
प्रतिपादनायम् । किञ्च हलायुधमते गणच्छन्दोऽन्तर्गताया अस्या गङ्गाटासादिभि
यत साधारणत्वमङ्गीकृतं तत् गुरुत्वपुत्रपमावाचतुष्टयेनैव एकगणत्वमियमनात
गणच्छन्दोऽपि मात्राच्छन्दस्यैव चत्तुर्भूतत्वस्वीकारान्, अत एव ते इत्यजातिभेदेन
लौकिकच्छन्दसा हेविष्यमेव प्रदर्शितं न तु वैविष्यम्, यदकं छन्दोमत्रया—“पद्य
चतुष्टयी तच्च इत्यजातिरिति हिवा । इत्यनचरमङ्गात जातमात्राकता भवेत् ॥”
इति । इत्यरवाकरेऽप्युक्तं—“पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं विधा । मात्रा-
वर्णविभेदेन छन्दसादिषु कथ्यते ॥” टीकाकृता नारायणभट्टेनाप्युक्तं यथा—“पिङ्गलेन
सूत्रकत्रा आदिपदान् भाष्यकारादिविद्याचार्यैर्यदुक्तं यल्लौकिकं छन्दो मात्रावर्ण-
विभेदेन इदं मात्राच्छन्द आख्यादि इत्थं च्छन्दं समान्यादीति भेदेन विधा
द्विपकारमुक्तं तच्छन्द इदं गत्ये कथ्यते इत्यथ । मात्रावर्णयद्येन मात्राच्छन्दो
गणच्छन्द इति केषिदुक्तो वेधा विभाग पराकृत, तादृशविभागे च गणच्छन्दसा
सपि सङ्ग्रहादिति भावः” इति । एतेन “आख्यायामवानरपादव्यवस्था नास्ति”
“छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ।” “आख्यायुद्गौतिपर्यन्तं गणच्छन्दं समीरितम्” इत्यादि
हलायुधोक्तमतेरुपेक्षितम्, तद्वै मङ्गलानविरोधं सुधीभिरिव समधिष्ये ।

(न) विपुलानास्त्रीमाथ्यानाङ्, विपुलेति ।—अस्या पूर्वोक्तलक्षणविपरीता ।
सूत्रार्थे विवक्ष्यति, यस्या इति ।—यस्या उत्तरार्धे पूर्वार्धे वा उभयदले वा गणकत्वे च न
पादसमाप्ति सा विपुलानामाख्या भवेत्, सा च पूर्वार्धे गणवशात्त्रे विद्यानाभावा
दुत्तरार्धे च विद्यान्ते आदिविपुलाख्या, तथा उत्तरार्धे गणवशात्त्रे विरतिरभावात्
पूर्वार्धे च विद्यान्त्यादन्विपुलाख्या, उभयत्र गणवशात्त्रे विद्यानाभावात् उभयविपुला

१सर्वं २दि० ३ह० ४स० ५दि० ६ल० ७दि० ग०
 सुखविपुला सौभाग्य लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥

श्रुतविपुला ।—

१दि० २ज० ३स० ४म० ५दि० ६ज० ७दि० ग०
 चित्त हरन्ति हरिणीदौघदृशः कामिना कलालापैः ।
 १दि० २ज० ३दि० ४मव० ५स० ६ल० ७सव० ग०
 नीवीविमोचनव्याजकथितजघना जघनविपुला ॥

इत्येव त्रिविधा । “सलङ्का गणद्वयमादिम शकल्योर्द्धयोर्भवति पाद । यस्यान्ता
 पिङ्गलनामो विपुलामिति समाख्याति ॥” इति उत्तरनाकरवचनस्य टीकाया
 नारायणभट्टोऽप्याह—“इयञ्च त्रिविधा, पूर्वार्द्धे एव विगणानान्त इति विरामा सुख-
 विपुला, उत्तरार्द्धे एतादृक् जघनविपुला उभयोर्द्धयोक्ताद्वयविपुलेति, इयमेव
 ‘जघाविपुलेति” इति । तत्र क्रमेणोदाहरण, सिग्धेत्यादि ।—सिग्धच्छाया सिग्धा
 जेवमुभया ह्याया कान्तिर्यस्या सा लावखलेपिनौ प्रभाविशेषशीभिनी, किञ्चित् ईषत्
 जघनत प्राण नासिका यस्या सा सुखविपुला प्रशस्तमुखी, स्त्री रमणी सौभाग्य
 सुभगल लभते प्राप्नोति इति माण्डव्य आह कथयति, तथा मुखे चाद्यदले गणद्वय-
 मुल्लङ्घ पादविषमत्वादिय सुखविपुला आदिविपुला नाम आया सौभाग्य प्राधान्य
 लभते इति माण्डव्यनामा मुनिराह इत्यपि ध्वन्यते । अद्यादले ‘सिग्ध’ ‘च्छाया’
 ‘लाव’ इति गणद्वयमुल्लङ्घ पादविश्रामात् तथा उत्तरार्द्धे च ‘भाग्यम्’ इत्यन्तगणद्वयान्ते
 विरतिदर्शनाच्च सुखविपुलानामेयमाख्या । चित्तमिति ।—हरिण्या नयने इव टीर्चे
 आयते दृशौ लोचने यासा ता सृगनयनवदतिप्रशस्तनयना, कामिन्य इत्यथ,
 कलालापे अस्फटमनोहरवचने कामिना कामुकाना चित्त मानस हरन्ति आकर्षन्ति ।
 तथा नीवीविमोचनस्य वस्त्रयन्त्रिणीलणस्य व्याजेन हृत्केन कथित व्यक्तीभूत प्रकाशित
 इति यावत्, जघन यस्या सा, तादृशी रमणी, जघनविपुला, इति कथ्यते इति
 शेष, जघनदेशस्य विशालत्वादिति भाव । जघने चरमदले गणद्वयान्ते
 चतुर्थगणस्याद्याचरे पादविषमत्वादिय जघनविपुला नाम आया कथ्यते इत्य
 प्रारथ्य ध्वन्यते । अत्र च ‘नीवी’ ‘विमोच’ ‘गव्या’ इति गणद्वयमुल्लङ्घ ‘ज’

उभयविपुला ।—

१दि० २म० ३स० ४ज० ५चि० ६ज० ७म० ग०
 या स्त्री कुचकलसनितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।

१दि० २ज० ३स० ४ज० ५म० ६ल० ७म० ग०
 गम्भोरनाभिरतिदोषलोचना भवति सा सुभगा ॥

अत्रोच्यते—पथ्याविपुलालक्षणयो सहानवस्थानलक्षण-
 विरोधस्तेन मिश्रीभावो नास्ति । य एवाशौ विपुलया स्पृष्ट-
 स्तेनैव पथ्यात्व नष्टं भवति । उभयाश्रयत्वात् पथ्यालक्षणस्य
 विपुलायास्तत्राशेनापि प्रवेशो दुर्लभ । ततश्च पथ्यालक्षणे-
 काशर्वकल्येऽपि तदन्यमात्रविषयत्वात् विपुला भवत्येव ।
 पथ्याचपलयाश्च विरोधाभावात् बाध्यबाधकभावो नास्ति ।
 तत्रायं सङ्ग्रहः ।—

एकैव भवति पथ्या विपुलास्तिस्सस्ततश्चतसस्ता ।

चपलाभेदैस्तिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्या स्युः ॥

इत्येव पादावश्रयत्वात् लक्षणसङ्गतिः । उभयविपुलामाह, यथादि ।—या रमणी
 कुचकलसे स्तनमण्डले तथा नितम्बमण्डले शोषीमण्डले च महाविपुला शल्यन्तमङ्गती,
 गम्भोरनाभि विवरयुक्ताभिमण्डला, अतिदोषलोचना अतिदोषे विशाले लोचने
 चतुर्वा यस्या तादृशी जायते सा सुभगा सोभाग्यवती भवति इत्यथ । अत्र
 उभयदले 'या स्त्री' 'कुचकल' 'सनित' इति गणनयान्ते तथा 'गम्भी' रनाभि'
 'रतिदो' इति गणनयान्ते च पादविश्रानाभावाद्दियुभयविपुलानामाख्या । पथ्या
 विपुलानामधेशशोराख्याभेदशरीरैकत्वानवस्थानरूपविरोध प्रदर्श्य संसययते, च ष्ठीत् ।
 —विपुलालक्षणस्पृष्टत्वात् पादविश्रानाभावरूपेषु विषु गणेषु पथ्यात् विनष्ट तथा विषु
 गणेषु पादसमानरूपेषु पथ्यालक्षणस्पृष्टत्वात् विपुलात् विनष्ट भवेत्, ततश्चानयो-
 मिश्रीभावो नास्ति, एवञ्च विपुलाया गणनयान्ते यत्र क्वचित् पादान्तैतेति पथ्यात्
 चत्याभेद इति बोध्यम् । ननु तर्हि पूर्वाह्णे पथ्या उक्तं तर्हि च विपुला भवतु
 इत्याह,—उभयाश्रयत्वादित्यादि । कुत्र विपुलाया लक्षणप्रवेश इत्याह,—तत इत्यादि ।

चपला द्वितीयचतुर्थी ग्मध्ये जौ ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयचतुर्थी गणौ मध्यगुरु (- - -) भवत , प्रथमश्चान्तगुरु (- - -) ततोयो द्विगुरु (- -) पञ्चम-
श्चादिगुरु (- -) शेषं यथाप्राप्तम् । एव ग-कारयोर्मध्ये
द्वितीयचतुर्थी जकारौ भवत , सा आर्या चपला नाम ।
उदाहरणमग्रत । (य)

४१ उद्गोतिपद्याया । ५० उद्गोत्यादिविपुलाया । ५१ उद्गोत्यन्तविपुलाया ।
५२ उद्गोत्युभयविपुलाया । ५३ मुखचपलोद्गोतिपद्याया । ५४ मुखचपलोद्गोत्यादि
विपुलाया । ५५ मुखचपलोद्गोत्यन्तविपुलाया । ५६ मुखचपलोद्गोत्युभयविपुलाया ।
५७ जघनचपलोद्गोतिपद्याया । ५८ जघनचपलोद्गोत्यादिविपुलाया । ५९ जघन
चपलोद्गोत्यन्तविपुलाया । ६० जघनचपलोद्गोत्युभयविपुलाया । ६१ महाचपलोद्गोति
पद्याया । ६२ महाचपलोद्गोत्यादिविपुलाया । ६३ महाचपलोद्गोत्यन्तविपुलाया ।
६४ महाचपलोद्गोत्युभयविपुलाया । ६५ आर्यागीतिपद्याया । ६६ आर्यागीत्यादि
विपुलाया । ६७ आर्यागीत्यन्तविपुलाया । ६८ आर्यागीत्युभयविपुलाया । ६९ मुख
चपलाऋगीतिपद्याया । ७० मुखचपलाऋगीत्यादिविपुलाया । ७१ मुखचपलाऋगी-
त्यन्तविपुलाया । ७२ मुखचपलाऋगीत्युभयविपुलाया । ७३ जघनचपलाऋगीति
पद्याया । ७४ जघनचपलाऋगीत्यादिविपुलाया । ७५ जघनचपलाऋगीत्यन्त-
विपुलाया । ७६ जघनचपलाऋगीत्युभयविपुलाया । ७७ महाचपलाऋगीति-
पद्याया । ७८ महाचपलाऋगीत्यादिविपुलाया । ७९ महाचपलाऋगीत्यन्तविपुलाया ।
८० महाचपलाऋगीत्युभयविपुलाया इति ।

(य) आर्यामेदचपलानाह , चपलेति ।—द्वितीयचतुर्थी गणौ ग्मध्ये गुर्व-
चरयोर्मध्ये जौ ब्रह्मण्यौ चेद्वत तदा सा आर्या चपलानाम स्यादित्यथ ।
मुखचपलादिभेदेन चपलाया बहुभेदतया एतत्सूत्रविषयमधिकृत्य च तेषां प्रवर्तनात्
आह,—अधिकारोऽयमिति । द्वितीयचतुर्थ्ययो गुरुमध्यगतत्वं विद्वेषोति,
प्रथमचान्तगुरुत्वादि ।—अन्त शेषवर्णं गुरुवर्णं च तादृशं प्रथमं नथ इत्यथ ,
तथा ततोऽपी गण द्विगुरु द्वौ वर्णौ आद्यन्तौ गुरु यत्र च , द्वितीयगणस्यान्तवर्णत्वेन
द्वितीयगणप्रथमवर्णस्य चतुर्थगणस्याद्यवर्णत्वेन च ततोऽयमन्तवर्णस्य गुरुत्वा-
वर्णवर्णतया द्विगुरुत्वं ततोऽयमस्य , तथा चतुर्थगणस्यान्तवर्णत्वेन पञ्चमगणादिवर्णस्य

पूर्वे मुखपूर्वा ॥ २६ ॥

पूर्वेऽह्ने चपलालक्षणं चेत् भवति, तदा सा आर्या मुख-
चपला नाम । पथ्यापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७म० ८०
 ँ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 अतिदारुणा हिजिह्वा परस्य समानुसारिणी कुटिला ।

गुरुत्वार्थं पञ्चमश्रादिगुरित्वभिप्रायः । अथ “प्रथमश्रान्तगुरु” “पञ्चमश्रादिगुरु” इति श्रुतं तत् केवलं प्रथमगणस्थानत्रयगुरुत्वे पञ्चमस्य चादिवर्णगुरुत्वे तात्पर्येकीकृतनाथम् । तत्पूर्वापरवर्णस्य शेषं यथाप्राप्तमित्यत्र यथामन्वयत्वमिति । यत्तु केनचित् “उभयदलयोगैर्मध्यगतौ जगणौ चेत् चपलालक्षणं सिध्यति, एवमेवैतत् पिङ्गलसूत्रं ऋन्दीमञ्जरी वृत्तरत्नाकरादिषु प्रतिपादितम् । यत्तु हलायुधेन प्रथमश्रान्त-
 गुरु पञ्चमश्रादिगुरु इत्याद्युक्तं ताञ्जन्त्यम्, सर्वत्र चपलोदाहरणेषु प्रथमश्रान्तगुरो पञ्चमश्रादिगुरोश्चादशनात्” इत्यनेन हलायुधव्याख्यानसंज्ञकतमित्युक्तं तन्न समीचीन-
 तया प्रतिभाति, पिङ्गलादिषु द्वितीयचतुर्थी गुरुमध्यगतौ जगणौ चेत् चपला इत्येव लक्षणदशनात् न तु केवलं मध्यगतौ जगणौ चेत् चपला इत्येव लक्षणम्, एवञ्च उभयदलयोगैर्मध्यगतजगणद्वयेनैव चपलालक्षणे निष्ठे पिङ्गलाद्युक्तस्य द्वितीयचतुर्थी इति पदस्य वैशद्यं स्यात्, ततश्च प्रथमश्रान्तगुरुत्वाभावे पञ्चमस्य चादिगुरुत्वाभावे द्वितीयचतुर्थयोगैर्मध्यगत्वमेव न स्यादिति । “उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयचतुर्थी गमध्यगौ यस्याः । अपस्विति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजिनः ॥” इति वृत्तरत्नाकर-
 वचनस्य टीकाया नारायणभट्टोऽपि एवमेवाह — “यस्याः द्वयोरर्द्धयोर्व्यक्तयोः समस्तयोर्वा द्वितीयचतुर्थी गणौ पश्चात्पूरं स्थितगुरुमध्यगौ जगणौ स्याता सा आर्या चपला । एतदुक्तं भवति प्रथमो गण द्विगुरुः अन्तगुरुत्वात् द्वितीयो द्विगुरुः पञ्चमो द्विगुरुरादिगुरुत्वात् द्वितीयचतुर्थी मध्यगुरुः नियतमस्यामिति ।” एव ऋन्दीमञ्जरीमपि—
 “दलयोगैर्द्वितीयचतुर्थी गणौ जकारौ तु यच्च चपला सा” इति दिक् ।

(२) चपलाभेदमाह पूर्वे इति ।—पूर्वे प्रथमाह्ने । मुखपूर्वा, अपस्विति शेषः, मुखचपलत्वम् । मुखचपलापथ्या मुखचपलादिविपुला मुखचपलान्त विपुला मुखचपलोभयविपुलाभेदेनास्याः आर्यायाश्चतुर्विधत्वात् क्रमेण तासामुदा-
 हरणानि प्रदर्शने, अतिदारुणेत्यादि ।—परस्य अन्त्यस्य समानुसारिणी अरन्तुदा,

१दि० २मर्व० ३दि० ४दि० ५दि० ६ल० ७मर्व० ८०

दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला ॥

प्रादिविपुलापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम् ।—

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७दि० ८०

यस्याश्च लोचने पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुख दीर्घम् ।

१म० २ज० ३दि० ४दि० ५म० ६ल० ७मर्व० ८०

विपुलोन्नताश्च दन्ता कान्ताऽपि भवति मुखचपला ॥

उभयविपुलापूर्वक-मुखचपलोदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३दि० ४म० ५दि० ६ज० ७दि० ८०

विपुलाभिजातवशोद्भवाऽपि रूपातिरेकरम्याऽपि ।

कटिला पापस्वभावा वक्रगमना च, दिजिह्वा खलस्वभावा, "दिजिह्वस्तु खले सर्प" इति मेटिनी, अन्यत्र—खल एव विरचिता, अतिदारुणा अत्यन्तभीषणा मुखचपला सुखे जानने तरला, असद्यतमुखो इत्यथ नारी रमणी नागी भुजङ्गो इव दूरात् विप्रकृष्टात् परिहरणीया त्याज्या, मुखे पूर्वाद्धे अपलालक्ष्ययुक्ता आर्या मुखचपलानाम भवेत् इत्यपि व्यञ्जते । अथ उभयदले त्रिषु गणेषु पादविशमत्वात्था, पश्चान्तगतत्वं, तथा पूर्वाद्धे 'अतिदा' इति प्रथमगणान्तगुह्यत्वात् 'जिह्वा' इति तृतीयगणस्य द्विगुह्यत्वेन च तयोर्मध्ये 'रुणा दि' इति द्वितीयगणस्य मध्यगुह्यत्वात् अपलालक्ष्ययुक्ता भवतीति पश्चात्पूर्विका मुखचपलानामियमाख्या । मुखचपलाया प्रादिवपुलापूर्विकाया उदाहरणमाह यस्या इति ।—यस्या रमण्या, लोचने चक्षुषी, पिङ्गले पिङ्गलवणे भ्रुवौ सङ्गते निभ्रुभूने युग्मे इत्यर्थे, मुख वदन, दीर्घ लम्बमानाति इत्या दशना विपुलोन्नता विप्राला अथच उन्नता बहि प्रकाशिता इत्यथ, असौ एवभूता कान्ता कामिनी मुखचपला सुखे जानने चपला असद्यत मुखोत्थ, भवति । सुखे पूर्वाद्धे अपलालक्ष्ययुक्ता अत इय मुखचपलानाम आर्या इत्यपि ध्वन्यते । अत प्रादिविपुलावत् 'ने दि' इति पूर्वाद्धे तृतीयगणान्ते पादविशमभावात् तथा उच्चराद्धे 'दन्ता' इति तृतीयगणान्ते पादविरते एव च

१ङि० २ज० ३ङि० ४ज० ५सर्व० ६ज० ७सर्व० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

निःसार्थ्यते गृह्णाद्गणभाऽपि यदि भवति मुखचपला ॥ (र)

जघनपूर्वेतरत्र ॥ २७ ॥

द्वितीयेऽहं चपलालक्षणञ्चेद्भवति, सा आर्या जघनचपला नाम । तत्र पथ्यापूर्वकजघनचपलोदाहरणम् ।—

१ङि० २ज० ३ङि० ४ज० ५सर्व० ६ज० ७ङि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

यत्पादस्य कनिष्ठा न स्पृशति महीमनामिका वाऽपि ।

१ङि० २ज० ३ङि० ४ज० ५ङि० ६सर्व० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सा सर्वधूतभोग्या भवेदवश्यं जघनचपला ॥

लोच' 'ङ्ले क्षु' इति द्वितीयचतुर्थो जगणत्वात् आदिविपुलापूर्वका मुखचपला नामेशमाख्या । उभयविपुलापूर्विकाया मुखचपलाया उदाहरणमाह, विपुलेत्यादि ।—विपुलाभिजातवशीऽपि मङ्गलाकीर्णकुलजाताऽपि का कथा नीचकुलजातानामिति भाव, रूपातिरेकरस्याऽपि रूपातिरेकेण सौन्दर्यातिशयेन रस्या मनोज्ञा अत्यक्तसुन्दराकृतिरपीत्यर्थे, वङ्गभाऽपि प्रियाऽपि नारी यदि मुखचपला असयतमुखी द्विताद्वित प्रियाप्रियञ्च किमपि न विचिन्त्य यथेच्छ भाषनाया इत्यर्थे, भवति, तदा गृह्णात आलयात् सा नि सार्थ्यते बहिष्कियते । अमीमयदले गणवशाले पादो न विश्राम्यति, किञ्च पूर्वेऽहं द्वितीयचतुर्थी जगणौ प्रथम शेषगुरु तृतीयो द्विगुरु पञ्चमश्चादिगुरुरत उभयविपुलापूर्वकमुखचपलेशमाख्या इति ।

(ल) जघनचपलानास्त्रीमाख्यामाह, जघनपूर्वेति ।—इतरत्र द्वितीयाहं इत्यर्थे । एतदेव निवृणोति वृत्तिकार, द्वितीये इति ।—“पूर्वे मुखपूर्वा” (३।२६ पि०) इति पूर्वपूर्वे स्थिते तत इतरत्र इत्युपादानात् पूर्वाहंतरस्यैव प्रतीते द्वितीये अहं इत्युक्तम् । पथ्यापूर्वकजघनचपलामुदाहरति, यदित्यादि ।—यस्या रमण्या पादस्य अरण्यस्य कनिष्ठा कनिष्ठाङ्गलि तथा अनामिका कनिष्ठासन्निहिताङ्गुलिरपि ऋद्धौ शृङ्खलौ न स्पृशति जघनचपला जघनशोषापव्यवती सा रमणी

अन्तविपुलापूर्वक-जघनचपलोदाहरणम् ।—

१दि० २दि० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

यस्याः पादाङ्गुलं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५स० ६ज० ७स० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विपुले कुले प्रसूताऽपि सा ध्रुवं जघनचपला स्यात् ॥

महाविपुलापूर्वक-जघनचपलोदाहरणम् ।—

१स० २म० ३म० ४ज० ५म० ६ज० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

मकरध्वजमञ्जनि दृश्यते स्फुटं तिलकलाच्छनं यस्या ।

अवश्यं नियतं सर्वेषां धूर्तानां विटानां भोग्या भोगार्हा भवेत्, जघने उत्तरार्द्धे [जघनशब्देन शरीरचरमभागप्रतीतिरिह परार्द्धार्थे जघनशब्द] चपला चपलाच्छन्द इत्यपि भ्रम्यते । अत्र प्रथमार्द्धे 'यस्या' 'दस्य क' 'निद्रा' इति गणत्रयान्ते पादविरति पठ्यावत्, किन्तु चपलावन गमध्यगो द्विचतुर्थो गणौ जगणौ न भवत । उत्तरार्द्धे तु 'मा स' 'वधूर्त्त' 'भोग्या' इति गणत्रयान्ते पठ्यावत् पादविरतित्वात् तथा 'वधूर्त्त' 'भवेद्' इति द्वितीयचतुर्थगणयोराद्यन्तगुरुत्वात् जगणत्वाच्च चपलालक्षण प्रवेश इति पठ्यापूर्वकजघनचपलोदाहरणम् । अन्तविपुलापूर्वकजघनचपलानामाह, यस्या इति ।—यस्या कामिन्या दीर्घा विपुला प्रदेशिनी पादतर्जन्वङ्गुलि पादाङ्गुलं पादस्य अङ्गुलाङ्गुलि व्यतीत्य अतिक्रम्य याति प्रवर्त्तते विपुले श्रेष्ठे कुले वशे जाता उत्पन्ना अपि सा रमणी जघनचपला अक्षलजघना इत्यथ, दुःशीला कामुकी च नारी जघनयोशापल्यवती भवेत् इति भावः । अत्र हि उत्तरार्द्धे चतुर्थगणस्याद्यवर्त्ते 'पि'कारे पादविरति दृश्यते, न तु गणत्रयान्ते, तथा 'कुले प्र' 'पि सा ध्रु' इति द्वितीयचतुर्थगणयो गुरुमध्यगतत्वात् जगणत्वाच्च चपलालक्षणप्रवेशतया अन्तविपुलालक्षणप्रवेशतया च अन्तविपुलापूर्वक जघन चपलोदाहरणमिदमिति द्विक् । महाविपुलापूर्वकजघनचपलानुदाहरति, मकर-ध्वजोदादि ।—यस्या, रमण्या मकरध्वजमञ्जनि कामाद्यवने, योनिदेशे इति

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५म० ६ल० ७स० ग०
 विपुलान्वयाभिजाताऽपि जायते जघनचपलाऽसौ ॥ (ल)

उभयोर्महाचपला ॥ २८ ॥

यस्या उभयोरर्द्धयोश्चपलालक्षणं भवति, सा आर्या महा-
 चपला नाम । तत्र पथ्यापूर्वक-महाचपलोदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५म० ६ल० ७स० ग०
 हृदयं हरन्ति नार्यो मुनेरपि भ्रूकटाच्चविचेपैः ।

१हि० २ज० ३हि० ४ज० ५म० ६ल० ७म० ग०
 दोर्मूलनाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपला ॥

यावत् तिलकलाञ्छनं तिलचित्रं स्फुटं सुव्यक्तं दृश्यते तत्र लोकोक्तं, असौ रमणी-
 विपुलान्वयाभिजाताऽपि श्रेष्ठवशसम्भूताऽपि जघनचपला जघनयोश्चाश्चल्यवती जायते,
 तन्नाम्ना अभिधीयते इत्यर्थः । इह 'मकार' ध्वजसं 'अनि ह' इति प्रथमाद्धे तथा
 'विपुला' 'न्याभि' 'जाता' इति उत्तरार्द्धे च गणत्रयान्ते पादविराजामावाद्युभय-
 विपुलापूर्वकत्वम्, उभयविपुला एव महाविपुलीत्युच्यते । तथा उत्तरार्द्धे पुन-
 'न्याभि' 'पि जाय' इति द्वितीयचतुर्थी गणौ गुरुमध्यगतौ जगणौ च, अत-
 जघनचपलालक्षणे महाविपुलापूर्वकजघनचपलोदाहरणम् ।

(ब) आर्याभेदमहाचपलाया लक्षणमाह, उभयोरिति ।—उभयो पूर्वा-
 परार्द्धयोरित्यर्थः । उभयोरर्द्धयोश्चपलालक्षणं "द्वितीयचतुर्थी ग्नध्ये कौ" इत्येवं
 रूपम् । उदाहरति, हृदयमित्यादि ।—दोर्मूलं बाहुमूलं नाभिदेशं नाभिस्थानं
 [समाहारत्वादेकलं क्लीबलक्ष] तत्र निदर्शयन्त्यं बहिः स्फुटं प्रकाशयन्त्यं "बाहुमूल-
 स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" इति साहित्यदर्पणोक्तेरिति भावः, अत एव
 महाचपला अतिचपला नार्यं कानिच भ्रूकटाच्चविचेपैः अपाङ्गवीक्षितै-
 इत्यर्थः, मुनेरपि नितेन्द्रियस्य ऋषेरपि हृदयं मानसं हरन्ति आकर्षन्ति । अत्र
 'हृदय' 'हरन्ति' 'नार्य' इति पूर्वाद्धे तथा 'दोर्मू' 'लनाभि' 'देशम्' इति चरमाद्धे
 च गणत्रयान्ते पादविराजति पथ्यापूर्वकत्वम्, तथा उभयदले एव द्वितीयचतुर्थी गणौ

महाविपुलापूर्वक-महाचपलादाहरणम् ।—

१६० २ज० ३इ० ४ज० ५दि० ६ज० ७दि० ग०

चिवुके कपोलदेशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मित यस्याः ।

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५इ० ६म० ७ग०

विपुलान्वयप्रसूताऽपि जायते सा महाचपला ॥ (व)

आद्यार्द्धसमा गीतिः ॥ २६ ॥

आद्येनार्द्धेन सममन्थमर्द्धं यस्या सा आद्यार्द्धसमा, मध्य-
पदलोपो समासः । एतदुक्तं भवति—द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो
जकारो (- - -) नूनी वा (- - - -) कर्त्तव्यः । तत्र पथ्या-
गीत्यदाहरणम् ।—

१स० २दि० ३इ० ४म० ५स० ६ज० ७दि० ग०

मधुर वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालापः ।

धर्म्यगौ जगणौ क्त, अत महाचपलालमिति पथ्यापूर्वकमहाचपलादाहरणमिदम् ।
महाविपुलापूर्वकमहाचपलामुदाहरति, चिवुके इत्यादि—यस्या स्मिते स्मिते
हास्यकान्ते चिवुके अधराध प्रदेने, तथा कपोलदेशेऽपि गच्छस्यस्येऽपि कूपिका
कूपवत गभीरता ('टील् ख्लाओया' इति भाषा) दृश्यते विलोक्यते सा रमणी
विपुलान्वये श्रेष्ठवशी प्रसूताऽपि लयनाऽपि महाचपला अत्यन्तचञ्चला जायते ।
अत्र लभयार्द्धे ष्व 'पि' इति चतुर्थगणायस्वरे विरामात् गणदशान्ते विश्रानामाव,
पुनश्च गन्ध्वगतौ द्वितीयचतुर्थौ जगणौ भवत, अत लभयविपुलापूर्वकमहा-
चपलार्ध्यादाहरणमिदम् ।

(अ) आर्यान्तर्गता गीतिमाह, आद्येत्यादि ।—“षष्ठो ज्” (४।१७ पि०)
“नूनी वा” (४।१८ पि०) इति सूत्रद्वयेन आर्याया पूर्वार्द्धे षष्ठो गण मध्यगण
सर्वलघुर्वा कर्त्तव्य इति व्यवस्थापित, द्वितीयार्द्धे पुनरन्वयैव, इह तु पूर्वार्द्धमम
पराद्धं भवेति तदा षष्ठिमावास्मिकेय गीतिरित्यभिप्रायः । मधुरमिति ।—अधुना

१दि० २म० ३दि० ४स० ५स० ६ज० ७म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

गोति' पौरवधूनामधुना कुसुमायुध प्रबोधयति ॥

आदिविपुलागौत्युदाहरणम् ।—

१सर्व० २म० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७स० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

इयमपरा विपुला गीतिरुच्यते सर्वलोकहितहेतो' ।

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५म० ६ज० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

यदनिष्टमात्मनस्तत् परेषु भवताऽपि मा क्वचित् कारि ॥

पथ्यामहाचपलागौत्युदाहरणम् ।—

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७स० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

कामञ्चकास्ति गीतिर्मगोदृशा सीधुपानचपलानाम् ।

मधुर वीणारणित मनोहर वीणाशब्द पञ्चमसुभग पञ्चमस्वरसुन्दर कीकिला
लापश्च कीकिलशब्दश्च तथा पौरवधूना परस्त्रीणा गीति सङ्गीत कुसुमायुध
काम प्रबोधयति प्रकटयति । अत्र हि 'रचितम्' इति 'धूना' इति च उभयार्थे
एव द्वतीयशब्दान्ते विश्रामदर्शनात् पथ्यात् किञ्च 'श्च कीकि' 'युध प्र' इत्यभयद
च मध्यगुरुप्रगणत्वात् गीतित्वमिति पथ्यागौत्युदाहरणमिदम् । पथ्यापूर्विका
गीतिस उदाहृत्य सेदान्तर दर्शयितुम् आदिविपुलापुंक्तत्वसम्भा उदाहरति,
इयमित्यादि ।—सर्वलोकहितहेतो' सकलजनहितविधानाय इय वक्ष्यमाणा अपरा
अन्धा विपुला मद्धती गीति उक्ति वाक्यमिति यावत् उच्यते कथ्यते किन्तदित्याह
—आत्मन स्वस्व यदनिष्टम् अप्रिय तत् परेषु अन्येषु क्वचित् कदाचिदपि भवता
मा कारि न विधीयताम्, "आत्मौपम्येन भूतेषु दया कुर्वन्ति साधवः" इति स्मरणा-
दिति भावः । अस्या प्रथमार्थे गणचयान्ते पादो न विश्राम्यति, चरमार्थे च तत्र
विश्राम्यति तथा उभयद्वय च समानवस्तु जगत्विधानादियमादिविपुलापूर्विका गीतिः ।
ज्ञानमिति ।—सीधुपानचपलाना मध्यपानश्चलाना मगोदृशा हरिणीनयनाना गीति

[१५६]

पिङ्गलच्छन्द सूत्रम् ।

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५वि० ६सर्व० ७सर्व० ग०

सुरतञ्च मुक्तालञ्ज निरगनालापमणितरमणीयम् ॥

सहाविपुला-महाचपलागौत्युदाहरणम् ।—

१वि० २ज० ३हि० ४ज० ५वि० ६सर्व० ७सर्व० ग०

पञ्चेषुवल्लभ पञ्चमध्वनिस्तत्र भवति यद्वि विपुल ।

१स० २ज० ३हि० ४ज० ५वि० ६ज० ७वि० ग०

चपल करोति कामाकुल मनः कामिनामसौ गीति' ॥

(३)

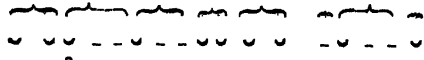
अन्त्येनोपगीतिः ॥ ३० ॥

अन्त्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः सा आर्या उपगीति-
नाम । तत्र पथ्योपगौत्युदाहरणम् ।—

गान तथा मुक्तालञ्ज मुक्ता लञ्जा लञ्जा ज्ञीर्यत्र तत् तथाभूत निर्गमनालापेन
निरर्गल निवाध यथा तथा आलापेन परस्परभाषयन् तथा माद्यतेन मृतकालका
व्यक्तशब्दविशेषिण च रमणीय मनीञ्च सुरतञ्च काम निकाम चकाञ्चि शोभते ।
अत्र उभयदले एव 'गीति' 'लञ्जम्' इति द्वितीयगणान्ते पथ्यावत पादविरतिरिति
पथ्यालचणत्वं, किञ्च प्रथमार्द्धे षष्ठी जगथ उत्तरार्द्धे च स र्दलघु षष्ठी गथ तथा
उभयत्र द्वितीयचतुर्थी गुरुसध्यगतजगथौ, अत इय पथ्यामहाचपलानामगीति ।
पथ्योत्विति ।—तत्र गीतौ पञ्चेषुवल्लभ कामप्रिय पञ्चमध्वान काञ्चिलशब्द यद्वि
चत् विपुल सद्दान् भवति जायते तदा असौ गीति गान कामिना कामुकाणा
मन भित्त कामाकुलम् अनङ्गलन्तम् अत एव चपलम् अधीर करोति । अत्र उभय
दले एव द्वितीयचतुर्थी गुरुसध्यगतौ जगथौ तथा 'अ प' 'कामा' इति द्वितीयगणान्ते
पादावशानामाभाव, एव प्रथम 'त्र भवति' इति सर्वलघु षष्ठी गथ, द्वितीये 'मिनाम'
इति षष्ठी जगथ अत महाचपला महाविपुलागौत्युदाहरणमिदम् ।

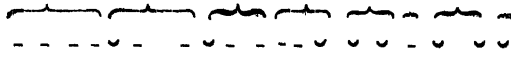
(४) उपगीतिलक्षणमाह, अन्त्येनेत्यादि ।—आर्याया उत्तरार्द्धे यथा षष्ठी

१हि० २भ० ३भ० ४हि० ५हि० ६ल० ७भ० ग०

गान्धर्वं मकरध्वजदेवस्यास्त्र जगद्भिजयि ।

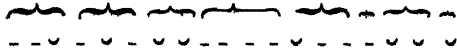
१सव० २भ० ३भ० ४स० ५हि० ६ल० ७हि० ग०

इति समवेक्ष्य सुमुञ्चभिरुपगीतस्त्वज्यते देशः ॥

महाविपुलोपगीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३हि० ४सर्व० ५भ० ६ल० ७हि० ग०

विपुलोपगीतिभङ्गारमुखरिते भ्रमरमालानाम् ।

१हि० २ज० ३हि० ४ज० ५स० ६ल० ७हि० ग०

रेवातपोवने वसुमस्तु सतर्तं मम प्रीतिः ॥

नञ एकलसु सप्तनिश्रतिमादा च भवेत् तथा पूर्वार्द्धेऽपि चेत् तदा लपगीति-
नामाख्या इत्यर्थः । तत्र पथ्यापूवकूपमौतिमुदाहरति, गान्धर्वमित्यादि ।—सुमुञ्चभि-
नीच्छार्थमुनिभि गान्धर्वं गन्धर्वविद्या सक्रीतमित्यर्थः, मकरध्वजदेवस्य जगद्भिजयि,
जगद्भिजयि लोकेपरिभावि अस्त्र शस्त्रम् इति एव समवेक्ष्य दृष्ट्वा, जाला इत्यर्थः,
लप सनीपे गीतिमान् यत्र तादृशो देश स्थानं त्यज्यते परिहीयते । अत्र 'रध्वज'
इति 'मुञ्चभि' इति च दलव्ये तृतीयगणान्ते पादविश्रमथात् पथ्यापूवकत्वम्, तथा
लभयदले एव 'ज' 'ज्य' इति एकलसुषष्ठगणत्वात् इय पथ्योपगीतिः । महाविपुला-
पूर्वकत्वमस्या दृश्यति, विपुल्येति ।—भ्रमरमालाना वट्पदशेषीनां विपुलैः प्रवले
लपगीतिभङ्गारै गीतध्वनिभि गुञ्जनैरिति यावत्, मुखरिते शब्दिते रेवातपोवने
रेवास्त्रनदीतटवार्त्तं तफस्त्ररथयोग्यारण्यप्रदेशे वसुं स्यात्, "वसुम्" इत्यत्र "वस्तुत"
इति पाठे—वस्तुत चयाद्यत् इत्यर्थः, तत्रत्वद्रव्यसम्पद्दृशनादित्यर्थो वा, ते सततं
लभयंदा प्रीतिः तुष्टिः भवतु । अत्र दलव्ये गणान्ते न पादविश्रमिः,
पुनः 'र' 'न' इति षष्ठेकलसुषष्ठगण, सनाग एव दलव्ये वर्त्तते, अत इयं महा-

पथ्यामहाचपलोपगौत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ल० ७म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विषयामिषाभिलाष करोति चित्त सदा चपलम् ।

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ल० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

वैराग्यभावनाना तथोपगौत्या भवेत् स्वस्थम् ॥

महाविपुलामहाचपलोपगौत्युदाहरणम् ।—

१म० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ल० ७दि० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विपुलोपगौति मन्थ्यज्यतामिद स्थानक भिक्षो । ।

१म० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ल० ७दि० ग०

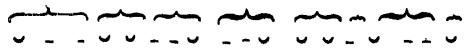
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विषयामिलाषदोषेण बाध्यते चञ्चलं चेत ॥ (घ)

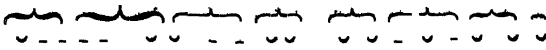
विपुलापूर्विका उपगौतिनामाद्याः । पथ्यामहाचपलापूर्वकत्वमाह विदयेत्यादि ।—
चपल चञ्चल चित्त मन सदा सर्वदा विषयामिषे रूपादिषु भोग्यवस्तुषु
अभिलाष सृष्टा करोति । वैराग्यभावनाना विषयानासक्तिचित्तनामान् उपगौत्या
अनुशीलनेन तथा तादृश चित्त स्वस्थ स्थिरीभूत भवेत् । अत्र 'लाष' 'नामान्'
इति उभयदले तृतीयगणान्ते पादविश्रमणान् तथा षष्ठगणस्यैकलघुस्वरूपस्य
'घ' 'भ' इत्यस्य तुल्यत्वात् तथा द्वितीयचतुर्थयोर्गणयोर्गुरुमध्यगतत्रयणत्वान् पथ्या
महाचपलोपगौतिनामाख्येयम् । महाचपलानामहाविपुलापूर्विकासुपगौति दृश्यति,
विपुलेश्यादि ।—हे भिक्षो । विपुला मङ्गलौ अतिभूमिङ्गता, उपगौति सङ्गीत
यत्र तन् इद स्थानकम् "स्थानकम्" इत्यत्र "स्वरूपकम्" इति पाठे—स्वरूपक
स्वाश्रयमित्यत्र, व्यञ्जता परिहीयता, त्रिषयेषु अभिलाष एव दोष त्वेन चञ्चल
चपल चेत मन बाध्यते । अत्र उभयदले एव गणवशान्ते पादो न विश्राम्यति,
तथा द्वितीयचतुर्थगणौ गुरुमध्यगती नौ च स्तः, पुन षष्ठगणश्च उभयत्रापि
एकलघुस्येण वर्तते अत्र इयं ज्ञानवयाशुफलव्यपार्यानां महाचपलानामहाविपुलोप
गौतिनामाख्या ।

उत्क्रमेणोद्गीतिः॥ ३१ ॥

पूर्वोक्तात् क्रमाद्द्विपरितक्रम उत्क्रम । अयमर्थः,—आद्यमन्त्यं
भवत्यर्द्धमन्त्यमर्द्धमादौ, सा उद्गीतिर्नामाख्या । तत्र पथोद्गीत्यु-
दाहरणम् ।—

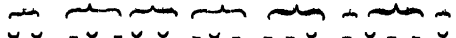
१म० २दि० ३स० ४स० ५दि० ६ल० ७म० ग०

व्याध इवोद्गीतिरवै प्रथमं तावन्मनो हरसि ।

१म० २स० ३म० ४दि० ५दि० ६म० ७दि० ग०

दुर्नयकर ! विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियै शल्यै ॥

महाविपुलोद्गीत्युदाहरणम् ।—

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५स० ६ल० ७म० ग०

एषा तवापरोद्गीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।

(स) आर्याभिदमुद्गीतिं लक्षयति, उत्क्रमेणेति ।—उत्क्रमेण वैपरीत्येन ।
उत्क्रमेणैव व्याचष्टे इति कार, पूर्वोक्तादिति ।—आद्य प्रथमम् अर्द्धम् आर्यापूर्वा-
र्द्धमित्यथ, गोपितसप्तमथरूपं तत्र च षष्ठो गण मन्त्यगुह सर्वलघुर्वा इत्येव रूपमिति
यावत्, अन्त्यम् उत्तरार्द्धगतं भवति चेत् तथा अन्त्यमर्द्धम् उत्तरार्द्धं गोपितसप्तगणात्पक्ष
तत्र च एकलघुषष्ठरूपम् आदौ प्रथमार्द्धे च भवति तदा उद्गीतिर्नामाख्या,
अथमेव पूर्वोक्तात् क्रमात् विपरीतक्रम इत्यथ, एतेन पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धक्रमव्यत्ययने
उद्गीतिरिति लक्षणमायातम् । तत्र पथोद्गीतिर्नाह, व्याध इत्यादि ।—दुर्नयकर ।
इदं दुर्विनीत । प्रथमम् आदौ व्याध इव किरात इव उद्गीतिरवै गीतध्वनिभि मन
चित्त हरसि आकषसि, पश्चात् तदनन्तर विप्रियै अहितकारिभि शल्यै अस्त्रविशिष्यै
प्राणेषु इन्द्रियेषु विश्राम्यसि । अत्र 'तिरवै' 'श्राम्यसि' इत्युभयदल्लथी तृतीयगणान्ते
पथ्यावत् पादविरतिस्तथा पूर्वार्द्धे एकलघु षष्ठो गण, उत्तरार्द्धे च 'षु विप्रि'
इति षष्ठो मन्त्यगुह जगण अत इय पथ्यापूर्वोद्गीति नामार्या । महाविपुला-
भूर्ध्वल्लमसा दर्शयति, एवेत्यादि ।—अत्र तव ते अपरा अन्वा विपुला महती उद्गीति,

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७म० ग०

~~~~~

उद्गोतिशालिनो कामिनो च सा वर्णिना मनो हरति ॥ (स)

अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ॥ ३२ ॥

अष्टगणे प्रथमेऽर्द्धे सा आर्यागीतिर्नामार्या । अष्टमोऽपि
गणश्चतुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावात् द्वितीयमप्यर्द्धं
तादृशमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव न लकारः ।
अर्द्धे इति वर्त्तमाने पुनरर्द्धग्रहणात् गणग्रहणाच्च इयमपि
पथ्यादिलक्षणपूर्विका आर्यागीतिः । पथ्याऽर्यागीत्युदा-
हरणम् ।—

तथा चतुर्थो नयनयो चपला चञ्चला, उद्गोतिशालिनो उच्चैः सङ्गीतपरायणा च
सुहृदा कामिनो रमणो वर्णिनाम् अष्टविधमेधनाभाववता यतीना “वर्णिनाम्”
इत्यत्र “शालिनो” इति पाठे—सुकेशी इत्यथ, मन चित्त हरति आकषति ।
अत्र उभयदक्षे गणग्रहणान्ते न पादविरति मद्वाचपलावच्च द्वितीयचतुर्थी गुरुमध्यगत-
जगणौ तथा पूर्ववत् उभयार्द्धे षष्ठगणो विपरीतो वर्त्तते अत मद्वाविपुला मद्वाचपला-
पूर्विकेयमुद्गोतिः ।

(ङ) आर्यामिदमार्यागीतिमङ्ग, अर्द्धे इत्यादि ।—वसुगणे अष्टगणे ।
सप्तममङ्ग इति लकार, अष्टगणे इति ।—षष्ठौ गणा यस्मिन् तस्मिन्नष्टगणात्मके
आर्याया प्रथमार्द्धे परिकल्पिते सति सा पूर्वोक्तलक्षणा आर्या आर्यागीतिनाम
भवति । चतुर्मात्रिक चतस्री मात्रा यस्य तादृश । आर्याया हि पूर्वार्द्धे
सगुरुका सप्तगणा भवन्ति इह तु पूर्णा षष्ठौ गणा, अन्तिमस्तु गणो द्विगुरेव
अन्वदाव्यापूर्वार्द्धतुच्छमिति भावः । द्वितीयार्द्धेऽपि तादृशमेव विशेषाकथनात् ।
आर्यापूर्वार्द्धे सप्तगणात्मके यथा षष्ठौ गण जगणात्मक सर्वलज्जात्मको वा विधेय
अष्टगणात्मकेऽपि षष्ठं गण तथैव कल्पनीय, किन्तु आर्याया उत्तरार्द्धे यथा एकलघु
षष्ठगण तथेह न विधातव्य इत्याह, न लकार इति ।—लकार एकलघु
षष्ठौ गणो न विधेय इत्यथ । ननु वसौ आर्या गीतिरिति सूत्रे कृते प्रसावादेव
अर्द्धमण्डल गणग्रहणं च लाभसम्भवे क्वच पुनस्तदुपादानेन सूत्रगौरवस्वीकार.

१सव० २सर्व० ३दि० ४दि० ५दि० ६ज० ७दि० ८स०

— — — — —

अजमजरमरमेक प्रत्यक् चैतन्यमौखर ब्रह्म परम् ।

१दि० २दि० ३स० ४स० ५दि० ६ज० ७दि० ८दि०

— — — — —

आत्मान भावयतो भवमुक्ति स्याद्वितीयमाख्यागीतिः ॥

महाविपुलाख्यागीत्युदाहरणम् ।—

१न० २ज० ३स० ४ज० ५म० ६सव० ७सव० ८स०

— — — — —

विषयाभिनाषसृगट्षिणा भ्रुव हरति हरिणामिव हतहृदयम् ।

१स० २ज० ३स० ४ज० ५दि० ६ज० ७सर्व० ८दि०

— — — — —

विपुलात्ममोक्षसुखकाङ्क्षिभिस्ततस्त्यज्यते विषयरससङ्ग ॥

इत्याह, अङ्ग इत्यादि ।—अस्या अपि पूर्ववत् पथ्यादिपूर्वकत्वप्रदेशनाथ गोरवस्वोकार इत्यभिप्राय । पथ्याऽऽप्यागीत्युदाहरणमाह, अजमित्यादि ।—न जायते इत्यजस्र जन्यरहितम् अजर जराविहीनम्, अमर विनाशरहितम्, एकम् अद्वितीय, प्रत्यक् पराचोम, चैतन्य चैतन्यस्वरूपम्, ईश्वर षडैश्वर्यगालिनम्, आत्मान परमात्मस्वरूप, परमस्र ब्रह्म भावयत चित्तयत जनस्य भवमुक्ति मोक्ष स्यात् भवेत् इति इयम् आख्या श्रेष्ठा, महाजनसंघतत्वात्, यथा—आख्याणाम् आ सस्यक् गीति उक्ति । अत्र दलद्वये एव त्रिषु गणेषु पादविशाम पथ्यावत्, तथा उभयोरुपगणाय नानि प्रथमाह्वान्त एकगुरुक द्वितीयाह्वान्तानि त्रिगुरुकश्च गणो वर्तते, पुन 'अमौख' 'द्वितीय' इति षष्ठो जगणश्च, अत इय पथ्यापूर्विकाख्यागीतिनामाख्या । महाविपुला-पूर्विकामाख्यागीतिसुदाहरति, विषयेत्यादि ।—विषयेषु रूपादिषु अभिलाष अनुराग एव स्रगट्षिणा नरीचिका हरिणमिव स्रगमिव हतहृदय पापचित्त भ्रम निश्चित हरति आकर्षति, तत विपुलम् अतिशयम् आत्मन मोक्षसुखं काङ्क्षितु शील त्रेषा तै, क्षुमुक्षुभिरित्यर्थः, विषयरससङ्ग, विषयासक्ति, त्यज्यते, नरीचिकाया

पथ्याजघनचपलार्थागीत्युदाहरणम् ।—

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६सर्व० ७स० ८स०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

वाताहृतोर्मिमालाचपलं सम्प्रेक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७दि० ८स०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

मुक्ता समस्तसङ्गं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥

महाविपुलामहाचपलार्थागीत्युदाहरणम् ।—

१स० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६ज० ७सर्व० ८स०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हन्त । हतविषयगणः ।

१दि० २ज० ३दि० ४ज० ५दि० ६सर्व० ७स० ८दि०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

एकान्तशीलिना योगिनामतो भवति परमसुखसम्प्राप्तिः ॥ (६)

इत्यार्थाधिकारः ।

सलिलधनेषु धावन्ती स्या यथा सलिलमप्राप्य क्लिश्यन्ति तथा विषयभोगे एव
 सुखमिति बुद्ध्या तदर्थं यतमाना तत्र सुखमप्राप्य भयङ्करदया विर दुःखमेवावुभवन्ति
 इत्यर्थः । अत्र दलद्वयेऽपि गणधयान्ते पादौ न विश्वास्यति तथा अष्टगणाश्च सन्ति
 षष्ठगणश्च प्रथमाहो सर्वलघु द्वितीयार्हो च मध्यगुरु अत इय महाविपुलापूर्विकार्था-
 गीतिर्नामाख्या । पथ्याजघनचपलापूर्विकानार्थागीतिमुदाहरति, वाताहृतेत्यादि ।
 —आत्मविदः तत्त्वज्ञा विषयसुखम् इन्द्रियार्थानामुपभोगजनितसुखं वातेन
 वायुना चाहता ताडिता या कर्मिमाला तरङ्गश्रेणी तद्वत् चपलं चञ्चलम् अत एव
 अल्पतरं लघु सम्प्रेक्ष्य अकिञ्चित्करं बुद्ध्या तेन तेनैव च हेतुना समस्तसङ्गं निखिलासक्ति
 मुक्ता परित्यज्य तपोवनानि आश्रयन्ति तपस्यार्थं वनं गच्छन्ति । अत्र दलद्वये एव
 तृतीयगणान्ते विरति अष्टौ च गणा, तथा अत्रार्हो द्वितीयचतुर्थौ गणौ गुरुमध्यगौ च
 अत इय पथ्या जघनचपलापूर्विकार्थागीतिर्नामाख्या । महाविपुला-महाचपलापूर्विका-
 नार्थागीतिमुदाहरति, चपलानीत्यादि ।—हन्त खेटी चक्षुरादीनि इन्द्रियाणि
 चपलानि चञ्चलानि, हतविषयगणश्च चित्तहारी हृदयार्कषक, अत एकान्तशीलिना
 विषयासङ्गं परित्यज्य निजनप्रद्वेषमाश्रयतां योगिना यतीनां परमसुखसम्प्राप्तिः नित्य-

अथ वैतालीयाधिकारः ।—

वैतालीयं द्विःस्वरा अयुक्पादे युग्वसवो- ऽन्ते र्लगाः ॥३३॥

ल इत्यनुवर्त्तते । यत्र अयुक्पादे प्रथमे तृतीये च, द्विःस्वराश्चतुर्दश लकारा भवन्ति, युक्पादे द्वितीये चतुर्थे च, द्विर्वसवः षोडश लकारा तत् वैतालीयं नाम छन्दः । तथा ला मध्ये उभयोरपि पादयोरन्ते रेफ-लकार-गकारा कर्त्तव्याः । आद्ये पादे षड्लकारा, पश्चादवशिष्यन्ते, द्वितीये चाष्टौ ; एवं

सुखलाभ भवति । अष्टमणास्रकेऽप्यन दलद्वयस्य गणयने यति नास्ति तथा द्वितीये चतुर्था गुरुमध्यगतौ जगणौ च क्ष., तृतीया द्विगुरु, षष्ठ्य मध्यगुरु सर्वलघुश्च वक्तते, अत इत् महानिपुला महाअपलापूर्विकाव्यागीतिनामाख्या । आख्याया पूर्वाह्नविकन्या नाम् अष्टमगणे विकन्याभावान् परस्परताद्ये जातोऽङ्ग हाटग्रमहनाग्यली च ग्रतानि पूर्वाह्ने, तथोत्तराह्नेऽपि, अन्याऽन्यद्वतौ च जाता सुव्यगौतिवहेदसङ्गः । अङ्गतीऽपि (१९१८४००००) । केचित्तु पूर्वाह्ने हाविशन्मात्रा उत्तरार्हे एकीन विशन्मात्रा आख्यागौतौ भवन्तीति मन्थले एतच्च बहुमतविरुद्धतया सूत्राननुगतया तथा “मधुकरविटपानमितास्वरूपङ्गीवभतीऽथ विटपानमिता । परिपाक-पिशङ्गलतारजसा रोधश्चास्ति कपिश गन्ता ॥” इति माचप्रदर्शिताव्यागीत्युदाहरण-विरोधाच्च न शक्यम् । इतरत्राकरेऽपि स्फुटमभिहितमाख्यागीतिलक्षणं यथा— “आख्यापूर्वाह्ने यदि गुरुणेकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरत्तद्विहितं भवति यदियमुदितयमाख्यागीति ॥” इति ।

(क) आख्याधिकार परिचमाय सान्प्रत मावाच्छन्दोऽधिकार प्रसोतुमाह, वैतालीयमित्यादि ।—स्वरा इति निषादादिभेदेन स्वराणा समसङ्गकत्वात् सम सङ्गाप्रतिपादका । देहलीदीपकन्यायेन हिरित्युभयत्रापि सम्बध्यते, ततश्च द्विगुणता सम चतुर्दश एव जायन्ते, द्विगुणिता वसवश्च षोडश इति । ल इति “ल समुद्रा गण.” (४।१३ पि०) इत्यस्मात् सूत्रात् सिद्धावलोक्तन्यायेन अनुवर्त्तनीय । प्रथमे तृतीये च पादे चतुर्दशमात्रात् द्वितीये चतुर्थे च पादे षोडशमात्रात् वैतालीयं नाम छन्दो भवतीति सामान्यसङ्गणम् । विशेषमाह, तथासिद्धिः ।—तथा ला मध्ये पादचतुष्टयेऽपि मात्रान्

वैतालोयाङ्गं सिध्यति । द्वितीयमप्यङ्गं तादृशमेव । तत्रो-
दाहरणम् ।—

				१०	२०	३०	
१२	३४	५	६	७	८	१०	११
क्षत्	क्षी	ण	श	री	र	स	ञ्च
							या

				१०	२०	३०	
१२	३४	५	६	७	८	१०	११
व्य	क्लो	भू	त	शि	रा	ऽस्थि	प
							ञ्च
							रा ।

				१०	२०	३०	
१२	३४	५	६	७	८	१०	११
के	शै	प	रु	वै	स्त	वा	र
							यो

				१०	२०	३०	
१२	३४	५	६	७	८	१०	११
वै	ता	ली	य	त	नुं	वि	त
							न्व
							ते ॥

गैतमानी अयुजि अयुजाया युजि चाष्टमाया पूर्वं विद्यायावशिष्टमात्राणां स्थाने रगण-
लघुगुरव स्थापनीया , रगणस्य मध्यलघुतया पञ्चमायाल लघोरैकमात्राया गुरोश्च
द्विमात्रालमिति साषाष्टकमेवा विन्यासादपहृत भवतीति गम्यते । अयुक्पादस्य
अर्धशमाचालेन तदवसाने अष्टमाया परिहृतायेत् अष्टमाया एवावशिष्यन्ते, युक्-
पादस्य षोडशमात्रालेन च अष्टौ मात्रा इति दर्शयन्नाह,—षाठे इत्यादि । पूर्वाहं-
पादद्वयवत् पराहमपि इत्याह,—द्वितीयमित्यादि । इहाध्यावदहं तात्पर्याभावाद्-
युक्पाद युक्पादयोश्छेदः । तत्रोदाहरणमाह, सुक्षीणेत्यादि ।—सुक्षीण
सुक्षया क्लमतामापन्न, शरीरसञ्चय देहानां खूळत्वा येषा ते, तथा व्यक्तीभूता,
प्रकाशीभूता शिरास्थिपञ्जरा येषा ते तादृशा, परस्मै क्वचै केशैरुपलक्षिताश्च तत्र
अरय श्रद्धय, वैतालीया वैतालसम्बन्धिनीं तनु शरीर वितन्वते विस्वारयन्ति,
श्रवाधिष्ठितभूतविशेषवत् प्रतिभासन्ते इत्यर्थे । अत्र सुक्षीणश्च इति प्रथमपादस्य
अष्टमायाया अन्ते 'रौरव' इति रगण 'ञ्च' इति एकलघु 'या' इति
अकारश्च वर्ज्यते, तथा द्वितीयपादे 'व्यक्तीभूतशि' इति अष्टमायाया अन्ते

अपि च ।—

१० ल० ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 त व त न्वि । क टा च वी च्चि तै ।

१० ल० ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 प्र ह र ङ्गि अ व णा न्त गो च रै ।

१० ल० ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 वि शि खै रि व ती ष्ण को टि भि

१० ल० ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 प्र ह तः प्रा णि ति दु ष्का रं ग तः ॥

अपि च ।—

१० ल० ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 श व शो णि त प ञ्ज रा ङ्गि त

‘रास्थिप’ इति रगण ‘ञ’ इति लघु ‘रा’ इति गकारश्च । एवमुत्तरार्द्ध-
 पादद्वयेऽपि लक्षणमवगन्तव्यम्, एवञ्च प्रथमद्वितीयपादयोश्चतुष्टयमात्रा,
 द्वितीयचतुर्थयोश्च षोडशमात्रा सिध्यन्ति । उदाहरणान्तरं दृश्यति, तत्रैत्यादि ।
 —हे तन्वि । तीक्ष्णकोटिभि तीक्ष्णायै विशिखे शरैरिव अवणान्तगाचरै
 आकर्षणित्वात् प्रहरङ्गि आघातयङ्गि तव कटाक्षवीच्यते अपाङ्गद्वयिभि
 प्रहत आघातित, जन इति शेष, दुष्कार गत दुष्ट्या प्राप्त सन् प्राणिति
 कृच्छ्रेण जीवतीति भाव । इहापि पूर्ववत् लक्षणसन्निवेशं स्वयम्भूतनीय ।
 अन्यदुदाहरणमाह, त्रैवेत्यादि ।—श्रवणा दृशशरीराया शोणितपञ्जरे, रक्तास्थिभि,

१ २ वा४ प्रा६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पु रु षा न्न ग्र थि तो ङ्ग मू ङ्ग जम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 व पु र न्तर व ङ्गि दी पि तं

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६
 वै ता ली य मि द वि लो क्य ताम् ॥

वैतालीयमिति वेतालशब्दात् कृशाश्वादेराकृतिगणत्वात्
 शब्द-प्रत्ययस्यतुरर्थिकं । अत्र पादग्रहणमिदं ज्ञापयति,
 यदाख्यादौना पादसप्तभाग इति व्यवस्था नास्ति । (क)

अङ्कित व्यास शीघ्रतलितम् अस्मिन्माल्यधरसेत्यथ "श्रवशोणितपङ्कचर्षितम्" इति
 पाठान्तरम्, तथा पुरुषाणाम् अन्ते नाडीविशेषे स्थित निबद्ध ऊर्ध्वं ऊर्ध्वीभूत
 मूर्ध्नि शिरोरुद्ध केश इत्यथ यस्य तत अन्तरवङ्गिना आभ्यन्तरीयाग्निना दीपित
 प्रज्वलितम् इदं वैतालीयं वपु भूताधिष्ठितश्रवविशेषशरीरं विलोक्यताम् । अत्रापि
 पूर्ववत् लक्षणसन्निवेशः । वैतालीयशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति, वैतालीयमिति ।—
 वेतालशब्दात् "कुञ् शण् क ठाविल सेनिर ठञ्—" (४।२।८० पा०) इत्यनेन
 श्रणि सिद्धम् । "यस्या पादे प्रथमे" इत्यादिना आध्याया पादव्यवस्था
 सङ्कीर्णताः सतसमिन्नचौकल्याह, अत्रेति ।—एतन्मते आर्षाया मुख्यतया प्रथमार्ध-
 द्वितीयार्धरूपेणैव व्यवस्था, पादव्यवस्था तु गौणतयेति भावः, एतत्तु प्रागेव विस्तरेण
 प्रदर्शितम् । अत्र श्लोकानामुपरि प्रदत्तास्याह्वा भावाधीका, गुर्वचराणामुपरि द्वौ
 द्वौ लक्ष्यवराणामुपरि चैकैकं अह्वा, प्रदत्तं । इत्तस्मात् विषयपादयोराद्याह
 श्रयात्रासु अष्टौ विकल्पा, यथा—१ ०००, २ ०--५, ३ ---००,
 ४ -----, ५ ० ०--०, ६ ---०--०, ७ ०-----, ८ -----० ।
 समपादयोराद्याह्वात्रासु त्रयोदश विकल्पा, यथा—१ ००००,
 २ ०००--०, ३ ००--००, ४ ०--०००, ५ ---०००, ६ ००-----,
 ७ ०-----०, ८ ०-----०, ९-----००, १०-----०, ११ ०-
 -----, १२-----०, १३-----० । तृतीऽष्टमिन्नयोर्द्वयं गृथिता-

गौपच्छन्दसकम् ॥ ३४ ॥

अस्मिन् वैयाकरणे छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तदा
श्रीपच्छन्दसक नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।—

१० ल० ग० ग०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
वा क्वै मं धु रै प्र ता र्थ्ये पू र्वे

१० ल० ग० ग०
१२ २४ ३६ ० ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
य प आ द भि स न्द धा ति मि त्रम् ।

१० ल० ग० ग०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
त दु ष्ट म ति वि शि ष्ट गो ष्टा-

१० ल० ग० ग०
१२ ३४ ३६ ० ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
मौ प च्छ न्द स कां व द न्ति वा ष्टम् ॥

अत्र अधिक अतः वैयाकरणस्याद्याहं भेदा, तानन्त एवापराहोऽपि, परस्परद्विती च जाता
दशसङ्ख्यायष्टौ अतानि षोडश च । अहतीऽपि १०८१६ । इयमेवौपच्छन्दसकापात
लिङ्गयो बन्धमायगी सङ्गता ।

(ख) वैयाकरणभेदमौपच्छन्दसकमाह, गिति ।—ग् गुरु । अत्र पूर्व-
सूत्रान्ते इत्यनुवृत्तते । इति कारकतयाख्यामाह, अस्मिन्निति ।—अस्मिन् पूर्वोक्ते
वैयाकरणे छन्दसि यद्यन्ते एकस्य गुरो आधिक्य वर्तते तदा श्रीपच्छन्दसकमिति
नामान्तर भवति इत्यर्थः । प्रथमद्वितीयौ पादयो षोडशमात्राल द्वितीयचतुर्थयो-
श्चाष्टादशमात्रालम् इति वैयाक्यादस्य भेदः । उदाहरणमाह वाक्येतिव्यादि ।—वा-
क्ये प्रथम मधुरे मनोहरै वाक्यै मित्र मित्रजन प्रताप्य प्रकीर्णैश्च, पश्चात्
अनन्तरम् अभिसन्दधाति प्रतारयति दृष्टमति दृष्टबुद्धिम् श्रीपच्छन्दसकम्
उपप्रकीर्णक, अपटपटु विषकुक्क पथीसुखमिवेति भावः, तं तादृश जन विशिष्टगोष्ठ्या

अपि च ।—

र० ल० ग० ग०
 १ २ श४ प्र ई ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६
 ष र म र्म नि री च णा नु र क्तं

र० ल० ग० ग०
 १ २ श४ प्र ई ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६ १७।१८
 ख य म ल्ख न्त नि गू ट चि त्त इ त्तिम् ।

र० ल० ग० ग०
 १ २ श४ प्र ई ७।८ ९ १०।११ १२ १३।१४ १५।१६
 अन व स्थि त म र्थं तु व्य मा रा-

र० ल० ग० ग०
 १।२ श४ प्र ई ७ ८ ९।१० ११ १२।१३ १४ १५।१६ १७।१८
 दौ प च्छ न्द स क ज ङ्गी ङि मि चम् ॥

उपच्छन्दःशब्दादरीहणादिपाठात् चातुरर्थिको वुञ्-प्रत्यय । (ख)

आपातलिका भृगौ ग् ॥ ३५ ॥

रेफ-लकार-गकाराणामपवादः । “दिःस्वरा अयुक्त्वादे युग्-
 वसवीऽन्ते” इत्यनुवर्त्तते । पूर्वलक्षणयोरन्ते भकारो गकारौ च
 भवतः, तत् वेतालीयमापातलिका नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

साधुजनसभाया वाङ्म वङ्किस्वरणयोग्य वदन्ति साधव कथयन्ति । अत्र
 प्रथमद्वितीययो पादयो षोडश मात्रा द्वितीयचतुर्थयोरष्टादश मात्रा सन्ति, अन्वत
 पूर्ववत् । उदाहरणान्तरमाह, परेत्यादि ।—परेशाम् अन्वेषा ममनिरीक्षणे
 हृदयभावविशाने अनुरक्तम् आसक्तं परच्छिद्रानुसन्धाननिरत, स्वयम् अत्यन्तम्
 अतिशय निमूढा गोपिता चित्तवृत्ति येन तम्, अनवस्थित अलक्षितम्, अर्धलुब्धं
 अमलीभपरतन्त तथा शौपच्छन्दसकम् उपच्छन्द कुक्षिताभिप्राय तदयुक्तमित्यर्थः,
 मित्त वन्धुम् आरात् दूरात् जङ्गीङि परित्यज ।

(ग) वेतालीयभेदमापातलिकामाह, आपातलिकेति ।—भृगौ ग् इत्यत्र अन्ते

व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः स शेषः, तस्मिन्नियमः क्रियते,—
धुग्लकारः परेण साकं न मिश्रकत्तव्यः, द्वितीयस्तृतीयान्,
चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठञ्च सप्तमेन । एव वदतां शेषाणां
मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः । अत्रोदाहरणं पूर्वोक्तमेव । (घ)

षट् चामिश्रा युजि ॥ ३७ ॥

अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षड्लकाराः अमिश्रा न
कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमद्वितीययोश्च
पादयोः स्वरुचिः । तत्रोदाहरणं वैतालीये तावत् ।—

१० १० १०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
स म र शि र सि स ह्य ते द्वि षां

(घ) वैतालीये अवशिष्टमाचानियमनाह, शेषे इति ।—शेषे उत्ततिरिक्त-
लकारे, वैतालीयच्छन्दसि “अन्ते लंगा” “गौपच्छन्दसकम्” “भूगौ ग्” इत्युक्त-
लक्षणातिरिक्तनावासमूह एवात्र शेषश्चन्द्रेण बोध्यते । अत्रेति ।—युग्लकारः प्रथम-
द्वितीयपादयोः द्वितीयचतुर्थमात्रे इत्यर्थः, परेषु द्वितीयपञ्चममात्राभ्यां न मिश्रीकरणेयः,
द्वितीयद्वितीयकलशयोः चतुर्थपञ्चमकलशयोश्च एकेन गुरुणा भोपादानं विधेयमित्यर्थः ।
युक्पादे द्वितीयचतुर्थचरणे षष्ठसप्तमकलशयोरैकेन गुरुणोपादानं न काव्य-
मित्याशयः । उदाहरणं पूर्वोक्तमेव पिङ्गलकीश्रीत्यादि पूर्वस्तोत्रमुदाहरणमेव,
तथा च प्रथमपादे ‘पिङ्ग’ ‘लकी’ इति तथा द्वितीयपादे च ‘बापा’ ‘पात’ इति
द्वितीयद्वितीयकलशयोः चतुर्थपञ्चमकलशयोश्च एकेन गुरुणा न मिश्रीभावः तथा
द्वितीयचतुर्थपादयोः ‘टा वि’ ‘सिऽपि’ इति षष्ठसप्तमकलशयोरपि एकेन गुरुणा न
मिश्रीभावः इति ।

(ङ) नियमान्तरमाह, षडिति ।—अत्र पूर्वतो न इत्यनुवर्त्तनीयम्,
तत्रच युजि युग्मपादे द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः इत्यर्थः, षट् मात्रा अमिश्रा
पृथग्भूता न विधेया इत्यर्थः । प्रथमद्वितीययोस्तु पादयोर्नियमो नास्ति ।
तत्रोदाहरणं वैतालीये तावत् वैतालीये छन्दसि तत्रोदाहरणं प्रदर्शयति,
अनरशिरसि रणमुहंनि बुद्धचेतसः पुरीभावे अवस्थाप इत्यर्थः,

२० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 न व नि शि ता यु ध वृ ष्टि र अ तः ।

२० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 कु व ल य द ल दौ र्घ च क्षु षा

२० ल० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 प्र म दा ना न क टा क्ष वी क्षि तम् ॥

* श्रीपच्छन्दसके ।—

२० ल० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 प र यु व ति षु पु क्ष मा व मा दौ

२० ल० ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
 क त्वा प्रा र्थ य ते पु नः प ति त्वम् ।

द्विषा श्रुत्या नवनिश्रितायुषस्तष्टि सद्य शान्तिश्चरवर्षेण सञ्जते षोडशक्यति किन्त्
 अथत परत कुवलयदलदीर्घचक्षुषा नीलोत्पलदलवदायतनयनाना प्रमदाना रमणीया
 कटाक्षधोलित सकटाक्षदशन न, सञ्जते इति शेषः । अत्र प्रथमपादे 'समरशिरसि'
 तथा तृतीयपादे च 'कुवलयदल' इति षट् षट् मात्रा अभिप्रायेण प्रयुक्ता ।
 द्वितीये 'नवनिश्रिता' इत्यत्र 'ता' इति मिश्रभावेण निवेशिता, तथा चतुर्थपादे
 'प्रमदानाम्' इत्यत्र 'दानाम्' इति च मिश्रभावेण एव विहितता इति । श्रीपच्छन्दसके
 छन्दसि अस्य लडाक्षरार्थं यथा, परेत्यादि ।—परयुवतिषु परनारीषु भादौ पूर्वे
 पुत्रभाव पुत्रवत् व्यवहार कृत्वा प्रदक्ष्णं पुन. पश्चात् परित्यक्तं सामिल्य प्राणयत्ने ।

र० ल० ग० ण०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 इ द म प र मि हो च्च ते वि शे षा-

र० ल० ग० ण०
 ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६
 दौ प च्छ न्द स कं ख ल स्य ह त्तम् ॥

आपातलिकायाम् ।—

म० ग० ण०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 अ भि र म य ति कि न्न र क ण्ठी

म० ग० ण०
 ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६
 हं स म तिः अ व ण्ण य त ने ङा ।

म० ग० ण०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 वि श द क म ल को म ल गा ङी

इदं च पर खलस्य दुष्टस्य विशेषात् औपच्छन्दसके कुस्विताभिप्राययुक्तं वृत्तम्, आदौ पुत्रभावप्रदर्शनेन विश्वासस्तुत्याय पश्चात् पतिलप्रार्थनारूपं दुर्भ्यवहारमित्यर्थे, लभ्यते । अत्रापि प्रथमद्वितीयपादे 'परयुवतिषु' 'इदमपरमि' इति अमिश्रमात्रा । द्वितीयचतुर्थयोस्तु 'कला प्रा' 'दौपच्छ' इति मिश्रमात्रा । आपातलिकायामुदाहरणं यथा, अभिरमयतीत्यादि ।—किन्नरकण्ठी किन्नरवत् कण्ठ कण्ठस्वर यस्याः सा मधुर-भाषिणीत्यर्थ, हसस्य गतिरिव गतिर्भस्या सा मन्दमन्दसचारिणी, श्रवणायतनेवा आकर्ष्यविसृतनयनयुगला, विशदस्यनखकोमलगात्री निर्मलपद्मवत् सुकुमारशरीरा,

म०   ग०   ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
यु व ति रि य हृ द यं त र णा नाम् ॥ (ङ)

पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ॥ ३८ ॥

इदानीं विशेषलक्षणमाह । “श्लेषे परेण युङ् न साकम्”
(४।३६ पि०) इत्यनेन पञ्चमचतुर्थयोरेकौभावो निषिद्धः,
सोऽनेन विधीयते । युजीत्यनुवर्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन
लकारेण पूर्वं सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतानीयम् । श्लेष
यथाप्राप्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

र०   ल०   ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
वि पु ला र्थ सु वा च का क्ष रा.

र०   ल०   ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
क स्य ना म न ह र न्ति मा न सम् १ ।

इय युवति तरुणाणा युवकाना हृदय मानसम् अभिरनयति आनन्दयति । लक्षण-
समन्वय पूर्ववत् ।

(च) वैतानीयभेद प्राच्यप्रतिमाह, पञ्चमेनेति ।—पूर्वं चतुर्थ । प्राच्यवृत्ति
वैतानीयभेदस्य सञ्जा । यदेत्यादि ।—युक्पादे युष्मपादे द्वितीयचतुर्थपादयोरित्यथ,
पञ्चमेन लकारेण पञ्चम्या मात्रया पूर्वं चतुर्थी भावा इत्यथ, यदि सङ्गच्छते एकैक
गुरुणा चतुर्थपञ्चमभावयोश्चपादान यदि स्यादित्यथ, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम । अत्र
विषमयो पूर्वोक्ता अष्टौ विकल्पा, समयोजित्वार, यथा—१-०-०-०, २-०-०-०, ३-०-०-०,
४-०-०-० । अष्टाना चतुर्भिर्द्विती द्वानिश्चत पूर्वाङ्ग-
भेदा, तावन्म एवोत्तराङ्गं, परस्परद्विती भेदाश्चतुर्विंशत्यधिकसङ्ख्यम् । अद्विती-
ऽपि १०२४ । विपुलित्यादि ।—विपुलार्थसुवाचकाक्षरा, महदर्थप्रकाशकवर्णयुक्ता,

१०   ल०   ग०
 १ २ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 र स भा व वि श्रे ष षे श ला

१०   ल०   ग०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 प्रा च्य वृ त्ति क वि का व्य स म्प द् ॥ (च)

अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः ॥ ३६ ॥

पूर्व' साकमित्यनुवर्त्तते । अयुक्पादे तृतीयेन लकारेण
 यदि पूर्व' सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । श्रेषं
 यथाप्राप्तमेव । तत्रोदाहरणम् ।—

१०   ल०   ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 अ वा च क म नू र्जि ता ज रं

रसभावविशेषपेशला, रसाना अङ्कारादीना भावानां रत्यादीनाञ्च विशेषेण वैशिष्ट्येन
 पेशला मनोज्ञा, प्राच्यवृत्तिकविकाव्यसम्पद प्राच्यवृत्तीना प्राचीनव्यवहारसम्पन्ना-
 नाम्, यद्वा—प्राच्या शरावत्या नद्या पूर्वदक्षिणदेशवासिन, तेषा वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां
 तादृशाना कवीना काव्यसम्पत्तय कस्य जनस्य मानस चित्त न हरन्ति । नाकर्षन्ति
 नाम ? अपि तु सर्वेषामेवेति भावः । अत्र द्वितीये पादे 'ना' तथा चतुर्थे पादे च 'हृः'
 इति चतुर्थपञ्चमनामयो एकेन शब्दवा मिश्रणत प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीय इत्य् ।

(छ) वैतालीयभेदमुदीच्यवृत्तिमाह, अयुगिति ।—अयुमित्यत्र पादे इति
 शेष । उदीच्यवृत्तिरिति वैतालीयस्य भेदविशेष । इदमपि पूर्ववदपवादविधानाभे-
 दमेव । अयुक्पादे प्रथमे तृतीये च चरणे यदि पूर्वं द्वितीयलकार तृतीयेन सार्क
 सङ्गच्छते द्वितीयतृतीयनामयोरेकेन शब्दवा उपादान भवेत् इत्यर्थे, तदा तदेव
 वैतालीयम् उदीच्यवृत्तीति संज्ञां लभते । अत्रापि ह्यौ विषमयोर्विकल्पौ, यथा—
 १ ० ० --, २ ० --- । सप्तमोश्च पूर्वोक्तान्योदश, परस्परवृत्तौ षड्विंशति
 पूर्वाङ्गभेदा, तावन्त एवापरच, परस्परवृत्तौ जाता भेदा, षट् शतानि षट्सप्ततिस्रः ।

२० ल० ग०

१ २ ३४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
श्रु ति दु ष्टं य ति क ष्ट म क्र मम् ।

२० ल० ग०

१ २३ ४ ५ ६ ७८ ९१०११ १२ १३१४
प्र सा द र हि त च्च ने थ ते

२० ल० ग०

१ २ ३४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२१३ १४ १५१६
क वि मि का व्य म् दी च्च वृ त्ति मि ॥ (४०)

आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ॥ ४० ॥

आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत् प्रवृत्ताभ्या प्रवृत्तकं नाम
वैतान्तीयम् । युक्पादे पञ्चमेन पूर्वं सङ्गच्छते, अयुक्पादे
द्वितीयेन द्वितीय इत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।—

अद्वितीयोऽपि ६७६ । अवाचकमित्यादि ।—उदीच्यद्विभि उत्तरकालिकव्यवहार-
सम्पन्ने, आधुनिककविशिष्टैर्न्यैरित्यथ, यदा—उदीच्या श्रावत्या नया
पश्चिमोत्तरदेशवासिन तेषा द्वितिरिव द्वितियेषा तादृशै कविभि अवाचक तदाख्य-
दीषयुक्तम् अनूजिताक्षरम् अत्र प्रकाशकवर्णरहित श्रुतिदुष्ट श्रुतिकटुदीषयुक्तं
यतिकष्ट यतिभङ्गदीषपूर्णम् अक्रम तदान्वदीषदुष्ट प्रसादरहितश्च प्रसादगुणवर्जितश्च
काव्य नेष्यते नाभिलष्यते । अत्र प्रथमपादे 'वा' इति द्वितीयद्वितीयभावयो तथा
द्वितीये पादे 'सा' इति द्वितीयद्वितीयभावयोस एकत्र निश्रयान् लक्ष्यसङ्गतिरिति
दिक् ।

(ग) वैतान्तीयमेद प्रवृत्तकमाह, आभ्यामिति ।—आभ्यां प्राच्यद्वितीयद्विभि-
भ्याम् । पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां प्राच्यद्वितीयद्विभिलक्षणाभ्यां युगपत् एकदा प्रवृत्ताभ्यां
प्रवृत्तकनामकवैतान्तीयं भवति । एकदा प्रवर्तनमेव प्रतिपादयति, युगिति ।—यदा
द्वितीयद्वितीयपादे अतुर्थपञ्चमभाषायोग प्रथमद्वितीयपादे च द्वितीयद्वितीयभावयोग
आन् तदा प्रवृत्तकमित्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तविषयसमविकल्पानामन्वीड्यन्वद्वितीयं सङ्गता

१० ल० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 इ ट भ र त व श भू भृ ता

१० ल० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 श्रू य तां श्रु ति म नो र सा य नम् ।

१० ल० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 प वि त्र म धि क श्रु भो द यं

१० ल० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 व्या स व त्तं क थि त प्र वृ त्त कम् ॥ (ज)

अयुक् चारुहासिनी ॥ ४१ ॥

यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्तास्तद्देतालोयं चारुहासिनी नाम । किं तल्लक्षणम् ? चतुर्दशमात्रत्व द्वितीयेन पूर्वस्य योगः । तत्रोदाहरणम् ।—

स्वयमूहनीया । इदमित्यादि ।—श्रुतिमनोरसायन श्रुत्या श्रवणेन मनस चेतसः ; यद्वा—श्रुते श्रवणेन्द्रियस्य मनसश्च रसायनस्य आनन्दजननम् अधिकम् अत्यन्तं पवित्रं पुण्यजनकं श्रुभोदर्यं नङ्गलकारं व्यासवक्त्रकथितं व्यासमुखनिःसृतं भरतवश-भुञ्जताम् इदं प्रवृत्तकं प्रवृत्तिः, इत्तान्तर्यैनात्मकं काव्यमित्यर्थः, श्रूयताम् आकर्ष्य-ताम्, तथा एतल्लक्षणात्मकं वृत्तञ्च प्रवृत्तकाख्यं ज्ञेयम् । अत्र हि प्रथमे पादे 'इ' द्वितीये 'वि' त्रितीये 'ता' चतुर्थे 'व' इत्येतेषु एकेकेन मुख्या हे हे मासे निरूपिते ।

(अ) वैतालीयस्य भेदान्तरं चारुहासिनीनाह, अयुगिति ।—अयुक् इत्यत्र लक्षणान्विता चेदिति शेषः । तदेव प्रिवृत्तौति, यस्मिन् ।—अयुक् लक्षणयुक्ताः

१ २३ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
 म नाक् प्र ष्ट त द न्त दी धि ति

१ २३ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
 स्म रो ल्ल सि त ग ष्ट म ष्ट ला ।

१ २३ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
 क टा च ल लि ता तु का मि नी

१ २३ ४ ५ ६ ७८ ९ १०११ १२ १३१४
 म नो ह र ति चा क् ङा सि नो ॥ (भ)

युगपरान्तिका ॥ ४२ ॥

युगलक्षणयुक्तैश्चतुर्भिं पादैरपरान्तिका नाम वैतानीयम् ।

१. तल्लक्षणम् ? षोडशमात्रत्व पञ्चमेन पूर्वस्य योगः । तत्र उदाहरणम् ।—

विषमपादवत् चतुदशमात्रया सन्निवेशिता तथा मिश्रितद्वितीयद्वितीयमात्राश्च । अत्र विकल्पानामन्योऽन्यद्वयौ भेदा षट्पञ्चाशदाधके हे श्रुते । अद्वितीयेऽपि २५६ ।
 मनागिति ।—मनाक्प्रष्टतदन्तदीधिति ईषत्प्रकाशितदशनकिरण्या, स्मरोल्लसितगष्ट मष्टला कामावेशिनोत्फुल्लकपोलप्रदेशा, कटाचललिता मनीरमकटाया, चाक्ङामिनी मनोज्ञास्त्रवती कामिनी तु मन चेत हरति । एतल्लक्षणाक्रान्त चाक्ङामिनीनामक वैतालीयस्य मन आकर्षति इत्यथय व्यच्यते । अत्र सर्वेषामेव पादानां चतुर्दश लकारवत्त्व तथा क्रमेण 'ना' 'रो' 'टा' 'नी' इत्येतेषु द्वितीया मात्रा द्वितीयया मात्रया, मिश्रितायेति ।

(ज) वैतालीयस्य सप्तमभेदमपरान्तिकामाह, युगिति ।—युक् युक्पादलक्षण-
 क्रान्ता इत्यर्थः । तदेष विवक्षीति, युगिति ।—यस्य सर्वे पादा वैतालीयस्य

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 स्थि र वि ला स न त मौ क्ति का व ली

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 क म ल को म ला ङ्गी म्ठ गे च णा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 ह र ति क स्य ह्द यं न का मि नः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 सु र त के लि कु श ला ऽप रा न्ति का ॥ (

इति वैतालीयाधिकारः । ॥

द्वितीयचतुर्थपादनियमेन षोडशमात्रा स्य तथा पञ्चम्य चतुर्थमात्रायुक्ताश्च
 अपरान्तिकेति । प्राच्यहत्यादीनि पञ्च ह्रन्दासि वैतालीयोपच्छन्दसकापातलिक्त्वा
 पूर्वकत्वेन वेषा भवन्ति । भेदा षटपञ्चाशदधिकद्विशतम् । अङ्कतोऽपि २५६ ।
 वैतालीयाधिकारे दक्षिणान्तिकाद्यन्ते बह्वी भेदा अन्येरन्ता , चाग्नेयच्छन्द सारे तु
 वैतालीयाधिकारे अपरान्तिकान्ता एव भेदा नान्ये तदतिरिक्ता , यथा—“वैतालीयं
 दि स्त्ररा स्यादयुक्त्वाटि समे युञ्ज । वसवोऽन्ते रत्नगात्र गौपच्छन्दसक भवेत् ॥
 भगवान्तापातलिका शेषे परिण पूर्ववत् । न साक षट् चामिश्रा युक् प्राच्यहति
 प्रदर्शयति ॥ पञ्चमेन पूर्वं साक ढतीयेन सह चायुक् । उदीच्यहतिराभ्या स्यात् युगपञ्च
 प्रवृत्तकम् ॥ अयुक् चारुहासिनी स्यात् युगपरान्तिका भवेत् ॥” इति । स्थिरेत्यादि ।
 —स्थिरविलासनतमौक्तिकावली स्थिरेण चाचव्यविरहितेन विलासेन शङ्करचेष्टा-
 न्नितभावविशेषेण तथा मौक्तिकावली सुक्ताहारव्येथौ यस्या सा ताडश्री, कमल-
 क्रोमलाङ्गी पद्मपुष्पसदृशसुकुमारगात्री, स्वगेषथा हरिणवेत्रसदृशपञ्चलायतनयना,
 सुरतकीलिकुशला सुरतक्रीडादद्या, अपरान्तिका न परस्य प्रन्वस्य अन्तिके समीपे या
 स्या ताडश्री स्वसमीपवर्तिनीत्यर्थ , अनन्यासुरक्ता इति यावत् , यद्वा—अपरस्य अन्तिके

अथ मात्रासमाधिकारः ।

गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमर्कं नवमः ॥ ४३ ॥

“वैतालीयम्” (४।३३ पि०) इत्यादिसूत्रात् समन्यन्त-
 द्वादशह्रस्वमनुवर्तते । ल इति सहाधिकारः । तेनायमर्थः,—यत्र
 पादे गन्ता सन्त षोडश लकारा भवन्ति तन्मात्रासमर्कं
 नाम छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः, नवमश्च लकार
 एव । द्विर्वसव इति द्विगुणिता वसवो लकारा षोडश इत्यर्थः ।
 “शेषे परेण युङ् न साकम्” (४।३६ पि०) इत्यनुवर्त्तनीयम् ।
 तत्रोदाहरणम् ।—

समीपे या सा तादृशी चन्वसमीपस्था, परलोया इत्यथ, कामिनी कन्व कामिन,
 कामुकस्य हृदय चेत् न हरति ? न चाकर्षति ? अपि तु सर्वकवेति भावः । अत्र
 सर्वेषां पादानां षोडशमात्रालेन तथा ‘ला’ ‘की’ ‘क’ ‘के’ इत्येतेषु मिश्रितचतुर्थं
 पञ्चममात्रालेन च अपरान्तिका नाम वैतालीयम् ।

(८) मात्रासमाधिकार प्रसूति, गन्तेति ।—य अन्ते शेषा ते गन्ता
 सुर्वन्ता । द्विरावृत्ता वसव द्विर्वसव षोडशमात्रा इत्यर्थः । नवम इत्यत्र तु
 इति श्रेणी बोध्यः । वैतालीयमिति ।—प्रकरणेषुऽस्मिन् “वैतालीयम्” इत्यादिसूत्रात्
 सप्तमीविभक्त्यन्तपादाधिकार करणीयः । ल इति सहाधिकार अधिकार-
 सामान्यात् “ल समुद्रा गण” (४।३३ पि०) इत्याद्यात् सिद्धावलीकितन्यायेन
 ल इत्यनुवर्तते इत्यर्थः । “सहाधिकार” इत्यत्र “महाधिकार” इति क्वचित् पाठः ।
 एकेन गुरुणा अन्ते हे मात्रे भवत इत्याह —अन्ते इत्यादि । “शेषे परेण युङ् न
 साकम्” इत्यनेन विषमपादे द्वितीयसूतीयेन चतुर्थे पञ्चमेन तथा समपादे च षष्ठ-
 समनेन न मिश्रीकर्त्तव्य इति बोद्धव्यम्, ततश्च यथा चतुर्थेऽपि प्राटिपे षोडश षोडश
 मात्रा, प्रतिपादान्ते द्विकली गुरु, नवमी च मात्रा लघुत्वात् अयुक्त्वादे द्वितीया-
 तृतीयशेषतुर्थीपञ्चमीश्च मात्रयो, युक्त्वादे च षष्ठीसप्तम्योर्मात्रयोर्नैकत्रावस्थिति
 सन्मात्रासमक नाम इति लक्षणम् । अत्र सर्वेषु मात्रासमेषु सममात्रा परमात्रया
 युक्ता न कार्या इत्यपि सम्प्रदायः, ततश्च प्रथमे जगत्याभावाच्चलारी गणधिकृत्या,
 तथा—१ ४ ५, २ -- ५, ३ ४ -- ५, ४ ---- । द्वितीये चय, यथा १ ४ ५,

ल० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 अ ष्म शु सु खो वि र लै र्द न्तै-

ल० ग०
 १२ ३४ ५६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 र्गं श्री रा क्षी मि त्त ना सा यः ।

ल० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 नि र्मा स ह नुः स्फु टि तैः के श्रै-

ल० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७८ ९ १० १११२ १३१४ १५१६
 र्मा त्वा स म क ल भ ते दु खम् ॥

२ - - , ३ - - ५ । मध्यगुरुसर्वलघू विज्ञोकलक्षणात्मकत्वान्नेष्टौ भवत । द्वितीये
 श्लेक , १ - - ५ , नवमी खिति नियमादादिगुरुर्न भवति, मध्यगुरुसर्वलघू तु धान-
 वासिकालक्षणास्पृष्टत्वात् न भवत । चतुर्थे चै, १ ५५, २ - - ५ ।
 गन्तवाभिधानान्नाम्बे गणा सम्भवन्ति । एतेषा विकल्पानामन्योऽन्यघाते प्रतिचरन्
 चतुर्विंशतिर्भेदा । चतुर्था चतुर्विंशत्यङ्गानामन्योऽन्यघ्नौ जाता त्रयो लक्षा एकविंशत्
 सङ्ख्याषि सप्त शतानि षट्सप्तति सङ्ख्या । अङ्कतोऽपि ३३१७७६ । अत्र मात्रासमा-
 धिकारी लक्षणेनैतत् सामान्यत सर्वत्र बोध्यम् । अश्रमशुमुख इत्यादि ।—अश्रमशुमुख
 अजातशत्रुलानन , विरलै अत्यसङ्गाके दन्ते दशनै विशिष्ट , गन्धोराच्च गन्धोरे
 कीटरप्रविष्टे अक्षिणी यत्न स , मिते परिमिते , यत्किञ्चिन्मात्र नासाय यत्न स
 क्षिपित्नास इत्यर्थे , निर्मासङ्गु नासरहितत्वादुङ्गतास्थिगण्डोपरिदेशे स्फुटिते
 गलिते पतितैरित्यर्थे , केशै शिरोरुद्धैरुपलक्षित खलितौ इत्यर्थे , जन इति शेष ,
 मात्रा जनन्वा समक सार्द्धे दु ख लोभ लभते प्राप्नोति , एतादृश्लक्षणात् जन
 ऋदापि न सुखी सादिति भाव । एतादृश्लक्षणात्तान् छन्द मात्रासमक नाम

“गन्ते” (१।१० पि०) इत्यनेनैवान्तस्य गुरुत्वे सिद्धे पुनर्गन्तग्रहणमातिदेशिकगुरुत्वनिवृत्त्यर्थम् । तेनात्र द्वौ लकारौ भङ्क्ता द्विमात्रिको गुरु क्रियते इति वाक्यशेष । (ट)

द्वादशश्च वानवासिका ॥ ४४ ॥

यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणाव-
तिष्ठते, चकारान्नवमञ्च, तन्मात्रासमक वानवासिका नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

	ल०	ल०	ग०										
	—	—	—										
	१।२	३	४	५।६	७।८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५।१६	
	म	अ	थ	चा	प	ध्व	नि	र	म	शी	थः		
		ल०	ल०	ग०									
		—	—	—									
	१	२	३	४	५।६	७	८	९	१०	११	१२	१३।१४	१५।१६
	सु	र	त	म	ह्री	क्ष	व	प	ट	ह	नि	ना	दः ।

इत्यपि व्यज्यते । श्लोकोपरि प्रदत्तचिह्नदशनेन लक्ष्यसमन्वय स्वयमेव करणीय, एवमथेऽपि । पादान्तस्य गुरुसञ्ज्ञा तु “गन्ते” इति सूत्रादव विहिता, तत कथ पुनर्गन्तग्रहणमित्याह, गन्ते इत्यादि ।—गन्ते इत्यनेन तु लत्रोगुरुमन्त्रा अतिदिश्यते, तन्मातिदेशिकगुरुत्वस्यात्र न ग्रहणमित्यभिप्राय । ततश्च किं न्यादिभ्यत आह,—तेनेत्यादि ।

(ट) मात्रासमकभेद वानवासिकानाह, द्वादश इति ।—स्वरूपेण लघुतया इत्यथ । अत्राद्ये गणे विक्लवाख्यत्वार, यथा—१ ५५, २ -- ५, ३ ५ --, ४ ---- । द्वितीये त्रय, १ ५५, २ ५ --, ३ -- ५ । तृतीये द्वौ, १ ५ --, २ ---- । चतुर्थेऽपि द्वौ, १ ५५, २ -- ५ । एतेषामन्वोऽन्वताडने भेदा प्रतिपादन् षष्ट्यत्वारिंशत् । अन्वोऽन्वहृतौ जाता सङ्ख्या द्विपञ्चाशच्च वा षष्टौ सङ्ख्याय चत्वारिंशत्ताकि षोडश च । अङ्कतोऽपि ५२०८३६ । मन्वथेति ।—सङ्ख्यास्य क्रान्तस्य आपभ्रान्तिना चतु शब्देन रमणीय, मनीश, सुरतमहोत्सवस्य

ल०	ल०	ग०
१ २ ३४ ५६ ७८	९ १० ११ १२ १३१४	१५ १६
व न वा स स्त्री स्त्र नि त	वि श्रे ष	
ल०	ल०	ग०
१२ ३ ४ ५६ ७८	९ १० ११ १२ १३१४	१५१६
क ख न चि त्तं र म य ति पुं	सः १॥ (ठ)	

विश्लोकः पञ्चमाष्टमौ ॥ ४५ ॥

द्वादशग्रहणं नवमग्रहणञ्च नित्तम् । यत्र चतुर्षु पादेषु
पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठत, शेषे यथाप्राप्त, तन्मात्रासमक
विश्लोको नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

ल०	ल०	ग०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८	९१० १११२ १३१४	१५ १६
भ्रा त गु ण र हि तं वि श्लो क		

क्वामक्रीडाकृपानन्दजनकव्यापारस्य य पटङ्गिनाद ढक्काशब्द तस्यदश, वनवासिनौ
या स्त्री तस्या स्त्रनितविशेषे सङ्गीतध्वनिरिति यावत्, कस्य पुंस पुरुषस्य
चित्त मागस न रमयति ? न शीषयति ? अपि तु सुखेयामिव इति भाव । अत्र
लक्ष्यसमन्वयं सुकर ।

(ङ) मात्रासमकभेद विश्लोकमाह, विश्लोक इति ।—पञ्चमाष्टमौ, लघु इति
शेष । द्वादशग्रहणमिति ।—पञ्चमाष्टमौ लघु इति विशेषसूचकरणात् द्वादशनवमयो
ग्रहण निविद्धमित्यर्थे । अत्राद्ये गद्ये लकारौ विकल्पा, यथा—१ ७ २ - - ७,
३ ७ - - , ४ - - - - । द्वितीये द्वौ, १ - ७ - , २ - - - - । तृतीयेऽपि द्वौ,
१ ७ ७, २ ७ - - । मध्यगुर्वन्तगुरुसर्वलघुरूप भेदत्रयन्तु मात्रासम चित्रापादकलात्र
भवति । चतुर्थे गुर्वन्तगणघयम्, १ ७ ७, २ ७ ७ । - एतेषा परस्परघाते हनिशत
स्वन्ति पादभेदा, एतेषा घाते जाता सङ्गा दश लक्षा अष्टचत्वारिंशत् सङ्ख्याधि
शब्द श्रवणि पट्टसप्तति । अङ्गसोऽपि १०४८५७६ । आतरित्यादि ।—हे मात ।

ल०	ल०	ग०
१२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३ १४ १५१६		
दु	र्न	य क र ण क द र्थि त लो कम् ।
ल०	ल०	ग०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६		
जा	त म	हित कु ली ऽप्य वि नी त
ल०	ल०	ग०
१२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६		
मि	त्रं प रि	हर सा धु वि गौ तम् ॥ (ड)

चित्रा नवमश्च ॥ ४६ ॥

यस्य नवमो लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तन्मात्रासमक चित्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

महितकुली पूजितवशे, सहशे इत्यथ, जातमुत्पन्नमपि गुणरहित दयादाचिख्यादि-
गुणहीन, पद्ये—माधुव्यादिगुणवर्जित, तथा दुर्नयकरणेन नीतिविरुद्धकाव्यसम्पादनेन
कर्दायता उत्प्लुडिता लाका येन त, पद्ये—नीतिहीनरचनया क्लेशिता लोका यत्र
तम्, अविनीत विनयविहीन, पद्ये—उत्कट, श्रुतिकटु इत्यथ, अत एव साधुविगीत
साधुजननिन्दितम्, उभयत्रापि समान, विश्लोक विगतयशस्क, पद्ये—लक्ष्मण्युध
श्लोकम्, इवेति शेष, मिव बन्धु परिहृष परित्यज, किशोकमिव सदाथ गुणहीन मिव
सर्वथा परित्यज इत्यर्थे । एव लक्ष्मण्युध इत्युक्त्याः श्लेषमिदं व्यज्यते ।

(ड) मात्रासमकविशेष चित्रामाह, चित्तेति ।—नवम इत्यत्र ल इति शेषः । अत्र
अनुपूर्वमपि पादानां पञ्चमाष्टमनवनेषु लघु स्यात् शेष पूर्ववत् तन्मात्रासमक चित्रा-
नामक भवेदिति निष्कर्षः । अस्मान्मये गण्ये चलारो विकल्पा, यथा—१ ५५,
२ - - ५, ३ - - ५, ४ - - - । द्वितीये द्वौ, यथा—१ - ५ - ५, २ - - - ।
तृतीये त्रय, १ - - ५, २ - ५ - ५, ३ - - - । चतुर्थे द्वौ, १ ५५, २ - - ५ ।
अथोऽन्वघाते प्रतिपाद भेदसङ्ख्या अष्टाचलारिभत् । अथोऽन्वगुणने जाता सङ्ख्या

पूर्वे लघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तम्, इदन्तु गुरुनियमेनोच्यते ।
तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ग०
१२ २४ ३६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
य चि र्तं गु रू स क्त मु दा र

ग० ग०
१२ २४ ३६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
वि द्या भ्या स म हा व्य स न च्च ।

ग० ग०
१२ २४ ३६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
ष्ट ध्यो त स्य गु रौ रू प चि त्वा

ग० ग०
१२ २ ४ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
च न्द्र म री चि नि भै र्भ व ती यम् ॥ (ण)

शेष । पूर्वसूत्रे नवमप्रश्नादिषु 'परयुक्तेन' इत्युक्ते दशमयुक्तेन इत्यर्थो लभ्यते इत्याह, परयुक्तेनेत्यादि ।—परेषु दशमेन युक्तं नवमं मात्रास्वरूपसेत् गुरुण्येकेन नवमदशम-
मात्रा यदि स्यादित्यथ, तदा उपचित्रेति नाम मात्रासमक भवेदित्यभिप्रायः ।
नवमस्य लघुमात्रमथा तु पूर्वोक्तानि लक्षणानि विहितानि, दशमयुक्ततथा पुनरिह
गुरुनामिकेषु नवमेन भवितव्यमित्यत आह,—पूर्वमित्यादि । अथदेवत्वेत्वादश-
चादशदिमात्रास्वरूपि नियममाह, यथा—'अष्टभ्यो गो ल्यानुपचित्रा' इति,
अष्टकालानन्तरं गुरुलघुयमथा इत्यथ । अथ तृतीयमथे द्वौ विकल्पौ,
१७७, २७ - - । अन्ये विकल्प्या मात्रासमकवत् । अन्योऽन्यघाते प्रतिपाद भेदा
अष्टाचत्वारिंशत् । अन्योऽन्यघाते सङ्ख्या प्रान्वत् । यदित्यादि ।—यस्य चित्त
मानस गुरुषु सक्तं लघु, तत्परमित्यथ, उदार सरल मङ्गला, तथा विद्याभ्यासे
विद्याशिक्षाया नङ्गत् अतिशय व्यवसन् आसक्तिर्भूत् संत् तादृशश्च भवेत् ॥

एभिः पादाकुलकम् ॥ ४८ ॥

एषा पञ्चानां मध्ये यै कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः पादा-
कुलकं नाम । तत्र मात्रासमकविज्ञोक्तवानवासिकोपचित्राणां
पादैर्बदाहरणम् ।—

ख०	ग०
१ २ ३४ ३५ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६	१३१४
अ लि वा चा लि त वि क सि त चू ते (मा०)	

तस्य जनस्य चन्द्रमरीचिभिरे चन्द्रकिरणसदृशैरतिधवलैः “यश्चि चवलता” इति
कविप्रमथप्रसिद्धैरिति भावः, गुणे दयादाक्षिण्यादिभि इय पृथ्वी पृथिवी उपचिवा
चित्र विषयमुपगता विषयान्विता, चमत्कृता इति यावत्, भवति, ईदृशलक्षणा-
ज्ञानं कन्द्य उपचिदानाम भवति इत्यपि ध्वन्यते । अत्र चतुर्षु पादेषु मिश्रितनवन-
दशममात्रातया लक्षणप्रवेशः ।

(त) पूर्वोक्तलक्षणलक्षिताना परस्परमिलिताना कन्द्या यै कैश्चिदपि चतुर्भिः
पादैः पादाकुलकाख्यं सङ्करमाह, एभिरित्यादि ।—एभिश्चतुर्भिरित्यर्थः । एषानित्यादि ।
—एषा पूर्वोक्ताना पञ्चाना मात्रासमकविज्ञोक्तादीना पादैः कलितं तथा अनियतवच-
पादचतुष्कोऽपि नियतैकवचलक्षणज्ञान परिभाषी च षोडशमात्रपादत्वेन युक्तं यदुक्तं तत्
पादाकुलकं नाम इत्यमित्यर्थः । अत्र पञ्चानां मात्रासमकादीनां परस्परसङ्करे अनन्त
एव भेदाः । तत्र द्वयोर्द्वयोः सङ्करे चत्वारिंशदधिकं शतं भेदाः जायन्ते ।
सदृश्या— १२३४ धनैककोष्ठस्याहद्वयसङ्काह इत्यर्थस्य सङ्करे वक्ष्यमात्रोपजाति-
प्रसारमागच्छेत् २३४५ चतुर्दश चतुर्दश प्रतिकोष्ठ भेदाः भवन्ति । एवञ्च प्रथम-
द्वितीयो प्रथमद्वितीयो प्रथमचतुर्थयो प्रथमपञ्चमयो सङ्करे चत्वारिंशदधिकं
मिलिता षट्पञ्चाशत् (५६) भवन्ति, तथा द्वितीयद्वितीय द्वितीयचतुर्थे द्वितीय-
पञ्चमाना सङ्करे विचत्वारिंशत् (४२), तथा द्वितीयचतुर्थे द्वितीयपञ्चमाना सङ्करे
अष्टाविंशति (२८), तथा चतुर्थपञ्चमयो सङ्करे चतुर्दशति (१४), सर्वेषां
मिलने शतमेकं चत्वारिंशत् (१४०) । एवं त्रयाणां चतुर्णां सङ्करेऽप्युक्ताः ।
अक्षीत्यादि ।—अक्षिभिः, चमरैः, वाचाक्षितं मुञ्जरितं विकसितं, चूतं, यक्षिण्

ल० ल० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 का ले म द न स मा ग म दू ते । (वि०)

ल० ल० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 स्मृ त्वा कान्ता परिहृत सार्थं । (वा०)

ग० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पा दा कु ल क धा व ति पा न्य ॥ (उ०)
 तथा विष्णाकोपचित्रा-मात्राममकोपचित्राणा पादैः पादा-
 कुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।—

ल० ल० ग०
 १२ ३४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पु स्तो कि ल क्त त शो भ न गी ते (वि०)

अस्मिन्, मदनसमागमस्य कानाविर्भावस्य दूते दूतस्वरूपे काले वसन्ते इत्यथ, कान्ता दयितां स्मृत्वा विचिन्त्य परिहृत परिहृत सार्थं सहचरसमूहो येन स तादृश पात्य विरहो पादाकुलक पादे चाकुलपाद द्रुतपादसञ्चार यथा तथा इत्यथ, धावति गच्छति, वसन्तकालस्य कानो-
 द्वीपकत्वात् कान्तास्मरणीन उत्कण्ठित द्रुत स्वरूपे प्रति प्रस्थित इति भाव ।
 अत्र चतुर्षु पादेषु "गन्ता द्विवसव—" (४।४३ पि०) इत्यादिलक्षणात्मिका
 षोडशमात्रा अन्ते गुरुशक्ति, तथा प्रथमपाद नवममात्राया लघ्वत्वात् मात्रा-
 लमकलक्षणात्मक, द्वितीय पाद पञ्चमाष्टममात्रयोरुल्लङ्घनात् विश्विकलक्षणात्,
 तृतीयस्तु पाद नवमद्वादशमात्रयोरुल्लङ्घनात् वानवासिकालक्षणात्, तथा
 चतुर्थ पाद नवमद्दशमात्रयोरिकत्र गुरुचरैऽवस्थितितथोपचित्रालक्षणात्समन्वित,
 अतः पादाकुलकत्वमस्मेति ध्येयम् । पुस्तोक्तीत्यादि ।—पुस्तोक्तीत्यै, पिकै क्त

ग० ग०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 द क्षि ण प व न प्रै रित शी ते । (उ०)

ल० ग०
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 म धु स म ये ऽस्मिन् क्त त वि श्लो कः (मा०)

ग० ग०
 १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६
 पा दा कु ल क ष्ट त्वा ति लो क ॥ (उ०)

मात्रासमकस्यैकेन पादेन, द्वाभ्यामुपचित्रायाः, विश्लोक-
 स्यैकेन पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।—

ल० ग०
 १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६
 चि त्त आ म्य त्वा न व स्था न (मा०)

ग० ग०
 १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६
 पा दा कु ल क श्लो क स* मा नम् । (उ०) ।

श्रीभन गीत यस्मिन् तादृशे, दक्षिणपवनेन मलयवायुना प्रेरित दूरीकृत शीत
 यस्मिन् तादृशे, यस्मिन् मधुसमये वसन्तकाले कृत विश्लोक अथवा, कालस्य
 निन्दा इत्यथ, वियुक्तत्वादिति भावः, यदा—कृत विश्लोक विरुद्धलक्षणश्लोक,
 लक्ष्णितत्वादिति भावः, येन स तादृश श्लोक प्रीणितजन पादाकुलक
 यथा तथा नृत्वति । पूर्ववद्विहापि युवन्वा षोडशनात्रा सन्ति, प्रथम पाद-
 विश्लोकलक्षणवान्, द्वितीयचतुर्थपादौ उपचित्रालक्षणयुक्तौ, तृतीयस मात्रासमक
 लक्षणालक इति । चित्तमित्यादि ।—कस्यचित् विषयविरक्तस्य वृद्धश्लोक्तिरियम् ।
 न विद्यते अवस्थानम् एकत्र अवस्थितिर्यस्य तत् नियतचञ्चलमित्यर्थः, चित्त
 मानस कर्तुः, पादाकुलकश्लोकसमान आस्यति नानाविधेषु विषयेषु चञ्चलिः

[१६०]

पिङ्गलच्छन्द सूत्रम् ।

ग० ग०
१२ ३४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
का य का य ति श्रा य ति श क्ति- (उ०)
ल० ल० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९१० १११२ १३१४ १५१६
स्त द पि न म म प र लो के भ क्ति ॥ (वि०)

यथा पादाकुलकनान्न श्लोकस्य पादेष्वस्थिरता तथेत्यर्थ ।
उपचित्रापादेनैकेन, वानवासिकापादेन, पुनरुपचित्रा-
पादाभ्या पादाकुलकम् । तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ग०
१ २ ३ ४ ५६ ७ ८ ९१० ११ १२ १३१४ १५१६
प रि ङ्ग त स र्वं प रि य ङ्ग लो क. (उ०)
ल० ल० ग०
१ २ ३ ४ ५६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३१४ १५१६
प्र ति दि न व र्द्धि त गु रू त र शो क । (वा०)

पादाकुलकश्लोकस्य यथा नानाविधच्छन्दोगमितया अनिश्चित्य तथा नामसंस्थापि
इत्यर्थ, तथा काय देह, कायति शब्दाद्यते, वाङ्मयेन अवसन्नत्वात् लघे लघे
आसंध्यनिमित्तं करोति, शक्ति सामर्थ्यं प्रायति नश्यति, तदपि तथाऽपि परलोकी
श्रेष्ठजने तस्मिन् धरमेश्वरे इत्यर्थ, मन भक्ति अगुराग न, भवति इति शेष ।
अस्यापि पूर्ववत् गुर्वन्ता षोडशमात्रात्मका अत्रार पादा सन्ति, तथा नवम
लघुक प्रथम पाद मात्रासमकलकपात्सक, द्वितीयद्वितीयौ नवमदशममात्रयो-
रेकत्रावस्थितिरूपौ उपचित्रालक्षणात्कान्तौ, चतुर्थस पाद, विज्ञोकलकथान्वित,
षष्ठमाष्टमलघुमात्रात्मक । परिङ्गतेत्यादि ।—परिङ्गत परित्यक्त सर्वं सप्त
परिषङ्गलोक, परिवारजन, येन स,, प्रतिदिन वर्द्धित, उच्च गत गुरुतरः

ग० ग०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 दुः ख वि व द्वि त लो च न वा रि (७०)

ग० ग०
 १२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 पा दा कु ल क या ति त वा रि ॥ (७०) (त)

इति मात्रासमकाधिकारः ।

गौत्यार्या लः ॥ ४६ ॥

यत्र पादे द्विर्वसव षोडश लकारा भवन्ति, सा गौत्यार्या नाम जातिः । ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्ल-ग्रहणं द्विमात्रिक-निवृत्त्यर्थम् । तत्रोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 म द क ल ख ग कु ल क ल र व सु ख रि णि

महान् शीको यस्य स, तथा दृखेन विवक्षित लोचनवारि नेत्रजल यस्य स, तवारि तव रिपु पादाकुलक पादयोश्चरथी आकुलक यथा तथा याति । इहापि पूर्वत षोडशमात्राका गुर्वन्ता चत्वार प्रादा सन्ति । प्रथमद्वितीयचतुर्था नवमदशमनामयोरेकत्रावस्थितिमन्त उपचित्रापादा, द्वितीय नवमहादशलघुमात्रा-विशिष्टो वानवासिकापादो वर्त्तते । एतादृशविभिन्नलक्षणप्रादात्मक छन्द पादा-कुलकनामक भवति इत्यपि व्यन्यते ।

(थ) साचासमक परिसमाप्य साम्प्रत गौत्यार्याभेदा प्रसूयन्ते, गौत्यार्येति ।—
 गन्ता द्विर्वसव —” (४।४३ पि०) इत्यती द्विर्वसव इत्यधिक्त्य ल इत्यनेनान्वेतव्यम्, ततश्च यत्र प्रतिपाद षोडश लकारा स्य सा गौत्यार्यानाम जातिः । ननु पूर्वतो यथा द्विर्वसव इत्यस्याधिकार कृत, तथा लकारस्यापि अधिकार क्रियता, कि ल प्रत्येनेन ? इत्याह, ल इत्यादि ।—पुनर्ल यद्यप द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थं पूर्वत द्विमात्रिका अपि लकारा आसन् इह तु केवलमेकसात्रिकत्वप्रतिपादनरूपविशेष-लकारप्रतिपत्त्यर्थमित्यभिप्राय एतेन चतुषु अपि पादेषु लक्षात्मकषोडशमात्राभिचप-निबद्धा जाति गौत्यार्याभिधेया इति लक्षणम् । इतरन्नाकरे अचलघृतिरिति श्रामान्तरमक्षा विज्ञेयम् । मदीत्यादि ।—मदीन ज्ञचतया कक्षा मधुरा-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

वि क सित सरसि ज प रि म ल सु र भि णि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

गि रि व र प रि स र स र सि म ह ति ख तु

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

र ति र ति श य मि ह म म हृ दि वि ल स ति ॥

सर्वलघुच्छन्दसि गीत्यार्याशब्दस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वात्
तन्नाम नोक्तम् । (थ)

शिखा विपर्यस्ताङ्गा ॥ ५० ॥

सैव गीत्यार्या विपर्यस्ताङ्गा यदा भवति तदा शिखाख्या
लभते । अयमर्थः,—यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्द्धं सर्व-
गुर्विति । (द)

एव तस्या एव विन्यासमेदेन संज्ञाद्वयमाह—

लः पूर्वश्चेज्जोतिः ॥ ५१ ॥

पूर्वश्चेद्विभाग सर्वलघुर्द्वात्रिशङ्गकारो भवति, उत्तरश्च

स्फुटध्वनय वे खगज्जला पक्षिसमूहा तेषा कलरवेष कलकलध्वनिना सुस्वरिणि
शब्दायमाने, विकसिताना प्रस्फुटिताना सरसिजाना पद्माना परिमलेन गन्धेन
सुरभिणि सुगन्धिनि, महति विशाले, इह गिरिवरस्य पर्वतश्रेष्ठस्य परिसर पथ्यन्तभुवि,
मान्ददेश इत्यथ, यत् सर सरोवर तस्मिन् रति प्रीति मम हृदि मम मानसे
अतिशय यथा स्यात् तथा विकसति । अत्र अतुर्षु पादेषु वीजशमादा लघुलघुपेक्षेयाव-
तिष्ठन्ते, अत इय गीत्याख्या ।

(द) गीत्याख्याभेद शिखानाह, शिखिति ।—विपर्ययक विपरीतम् अर्द्धं यस्या
सा विपर्यस्ताङ्गा, पूर्वलक्षणलक्षिता गीत्यार्या यदि विपरीतासा स्यात्तदा शिखानाम
च्छन्दो भवेत् । वैपरीत्यमत्र पूर्वोत्तरार्द्धयो गुरुलघुमूलकमेव । वैपरीत्यमेव दर्शयति,
—धनेति ।

(थ) इह च वैपरीत्य कीदृश स्यादित्यपेक्षायामाह,—एवमिति । गुरुलघु

सर्वगुरुः षोडशगकारस्तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति । तत्रो-
दाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

य दि सु ख म नु प म म प र म मि ल ष सि

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२

परि ह र यु व ति षु र ति म ति श य मि ह ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

आ ल्म ज्यो ति र्यो गा भ्या सात्

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

ह ह्वा दुः ख ष्टे द कु र्याः ॥ (घ)

गश्चेत् सौम्या ॥ ५२ ॥

तस्या एव शिखायाः पूर्वोऽर्द्धभाग सर्वगुरुः षोडशगकार-
श्चेत् भवति, उत्तरश्च द्वात्रिंशत्कार एव, तदा सौम्या नाम
शिखा भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

विन्वासभेदेन ज्योति सञ्चिका शिखामाह, ल इति ।—पूर्वं पूर्वार्द्धं ।
यदीत्यादि ।—इह अस्मिन् ससारे यदि अपरम् अनुत्तमम् अनुत्तमम् अनुत्तमीयं
नित्यमित्यथ, सुखम् अमिषवसि वाञ्छसि, तदा युवतिषु रतिम् अनुरागम्
अतिशयम् अत्यन्तं यथा तथा परिहर परिष्यज । योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधरूपस्य
अभ्यासात् पुन पुन आठत्ते आत्मन परमात्मन ज्याति ह्वा अवलोक्य दु खस्य
त्रिविधक्लेशस्य छेदम् अत्यन्तानवृत्तिं कुर्यात् । अथ पूर्वार्द्धस्य सर्वस्युक्त्वात् परार्द्धस्य
च सर्वगुरुत्वात् ज्योतिनाम शिखा ।

(न) पूर्ववद्विन्वासभेदेन सौम्यानामशिखामाह ग इति ।—अथ पूर्व-
इत्यनुवर्तते । अनङ्गक्रीडिति नामान्तरस्य हत्तरत्वात्तदे । प्राक्तनपिङ्गलादौ पुन-
रन्वविधमेव शिखालक्षणम् उक्तं यत्र प्रथमे दक्षे अष्टाविंशतिनाम द्वितीये
द्वात्रिंशत्नाम त्रयोविंशतिनाम च त्रयो सा शिखानाम् अन्तः । तथा च प्राक्तनपिङ्गले—
“नक्त अठादश पठने वीए वत्तीस मत्ता । पच पच अस्ते लडुषा सुहा
चिखा विहावेडु ॥” (१।१२७) “नाम अष्टाविंशति, प्रथमे द्वितीये द्वात्रिंशत्नाम ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 सी स्यां ङ ङिं दे हि स्त्रे ङात्
 ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 दे हे ङ्ग्या क मा न मु ङ्गा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
 श श ध र सु खि । सु ख सु प न य म म ङ्गि
 १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२
 म न सि ज रू ज म प ह र ल घु त र मि ङ्ग ॥ (न)
 चूलिकैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ५३ ॥

अर्द्धग्रहणमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमेऽर्द्धे एकोनत्रिंशत्कारा
 भवन्ति, द्वितीये चार्द्धे एकत्रिंशत्, तयोश्चान्ते द्वौ लकारावुष्मूष्
 प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तत् चूलिका नाम छन्दः । अन्ते
 गिति विशेषोपादानसामर्थ्यादन्येषा लघुत्वमुक्तं भवति, तेनाद्ये
 सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोन-
 त्रिंशत्लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः । तत्रोदाहरणम् ।—

पट पटोन्ते लघुका शुद्धा शिखां विज्ञानीत ॥” इति सन् । एव वाणीभूषणेऽपि,
 यथा—“दिनवरमिच्छ हि रसगुणितसुपनधत्त तदग्न जगणमवधेदि । स्वरगुणितमन्तर
 दलमपि कुरुवर फणितसुखमणितरुचिरशिखि ॥” (१।८९) इति । तत्रैवोदाहरण
 यथा—“नकुलवनसदुपवनरधनिहतविरहिशतसुरभिरिति । दायततमविरहि मम
 हृदयसतिपतति सखि । यदि हतविधुरयमुदेति ॥” (१।९०) इति । सौम्यामिति ।
 —हे शशधरसुखि । चन्द्रसुखि । मान सुक्ता कोप लक्ष्मा चम्पाक देहि शरीरे कोङ्कान्
 प्रथयात सौम्या मनोज्ञा द्राष्ट दहि अपय । इह मम हृदि मम मनसि मनसिज्जक
 कामसन्ताप लघुतर मीन परिहर दूरीकुरु, सुखम् उपनय देहि, “सुखम्”
 इत्यत्र “सुखम्” इति पाठे—इह अस्मिन् मयि, मम मनोपि इत्यर्थः, सुखमुपनय
 समागत्य । अम पूर्वार्द्धे सवगुरुत्वात् परार्द्धे च सर्वलघुत्वात् सौम्या नाम शिखेति ।

(प) चूलिकानाम्छन्दोविशेषमाह, चूलिकेति ।—एकोनत्रिंशदित्यत्र पूर्वार्द्धे,
 एकत्रिंशदित्यत्र च परार्द्धे इति शेषः । पूर्वग्रहणमिति ।—“शिखा विपर्वणादी”

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
र ति क र म ल य म क ति शु चि श श च्च ति

ग०

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
ह न हि म म ह सि म धु स म ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
श्र व स सि प धि क ह त क । न नु क श मि ह

ग०

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
प णि ह्ण त यु व ति र ति च प ल त या ॥

अन्ये पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते,—“चूलिकाईमेकीनत्रिंश-
दन्ते, ग्” इति । तेषामुभयोश्चाप्यर्जयोरेकीनत्रिंशच्चात्रा गुर्वन्ता
भवन्ति । तत्रोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
ध न प रि म ल मि ष्ट ङि कु ल मु ख रि त-

(४।५० पि०) इत्यतः अर्जस्य चतुर्वर्णते । अतिरुचिरेति सञ्ज्ञानरमस्य
उत्तरज्ञाकरे । बाष्पीभूवणादयः पुनरिमा चूलिकायां नम्यन्ते, यथा—
“दीक्षादलशेषे यदा पक्षकलो विनली हि विशाजति । क्षणपतिश्रुपति
क्लिक्क तदा चूलिकायामिह तामुपगमयति ॥” (१।१९) इति । आकृतपिङ्गलेऽपि
चूलिकाया इत्येव नाम, यथा—“दीक्षासखा सठवहुं उपरि पचइ मत्त ।
अडुदक्येइ बीव दुइ चूलिकाया उक्लिक्क ॥” (१।१२१) सञ्ज्ञतं—“दीक्षासङ्ग्रां
संस्त्रापवन्तु उपरि पच माता । अष्टादशोपरि विप्रतिदय चूलिकाया ख्याता ॥”
इति । सर्वेषामिव मते अष्टापञ्चाशन्मात्रायाकालमस्या अच्युतम् । रतिरिति ।—
रतिकार प्रीतिकार मलवमरुत दक्षिणपवन यत्र तस्मिन्, शुचिशश्वेति विमलचन्द्रे,
हृदहिनमहसि विमलशिग्रप्रभावे, मधुसमये वसन्तकाले, ह्ये पयिकइतक ।
दुर्माग्वपिक्क । परिहृतश्रुवति सन् इह अजिन् नहुं प्रये अतिचपलतया अत्यन्त-
अच्युततया कथं प्रवसति ? प्रवासे तिष्ठति ? । अत्र पूर्वार्द्धशेषाक्षरस्य परार्द्धशेषाक्षरस्य

ग०

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
 नि खि ल क म ल कु व ल य व ने ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 ज न य ति म न सि श शि सु खि । मु द म ति-

ग०

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
 श य मि ह म म म धु र य म धु ना ॥
 अर्द्धग्रहणादत्र पादव्यवस्था नास्ति । (प)

इदानीं गणमात्राच्छन्दसा गुरुलघुसङ्ग्रापरिज्ञानार्थ-
 भिदमाह—

सा ग् येन न समा लां ग्ल इति ॥ ५४ ॥

सा गुरुसङ्ग्रा वेदितव्या, येन यावद्भिरचरै ला लघूनां
 मात्राणां समा समसङ्गा ग्लौ न स्युरपि तु न्यूनसङ्गा एव ।
 ग्ल इत्यक्षराख्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुस्वरूपत्वात् । अयमभि-

ष गुरुत्वात् तथा अन्येषां लघुत्वात् चूलिकानाम् कृत् । अत्र सतान्तरप्रदर्शनाशमाह,
 अन्वरित्यादि।—तेषामित्यत्र मते इति शेष । घनेत्यादि।—हे शशिसुखि । हे
 चन्द्रानने । इह अस्मिन् घनपरिमलेक सान्द्रगन्धेन मिलित समानच्छन्द ये अलि-
 कुना धनरवन्दा तौ मुखरित शब्दित निखिल समस्त कनकाया पद्माना कुवलयानां
 नीलीपलानाञ्च यत् वन वस्मिन्, “कुवलयवने” इत्यत्र “मलयवने” इति
 पाठान्तरम् । अथ समानत इत्यत्र, मङ्ग वसन्त अधुना साम्यत मम मगधि
 धैतसि अतिशय प्रभूत मुद इवै जनयति । अत्र दलवये कुर्वन्ता एकीभिशब्दात्वा
 इति । अत्र पादव्यवस्थामात्र दर्शयति,—अर्द्धग्रहादिति ।

(फ) यदि नात्रावच्छेदोः सङ्गा विज्ञाता गुरुलघुसङ्गा च न ज्ञाता, तदा सा
 कथं ज्ञेया ? इत्यत्र आह, सेति ।—तत्पदेनात्र सङ्गा अभिज्ञेता, तस्यात्र वेदितव्या
 इत्युक्तमित्यर्थः । अन्यदेव च अन्वरणमाभिप्रेतमित्यत्र । इती वक्ष्यति—

प्रायः,—आर्यादिषु शास्त्रे यावत्सो मात्रा उपदिष्टा. तावन्त्य-
क्षराणि यथा सङ्ख्याया न पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसङ्ख्या वेदितव्या,
अवशिष्टा लघुसङ्ख्या । तत्रायमुपयोगः,—यदा कदाचित्
पृच्छति, चत्वारिंशदक्षरायामार्याया कति गुरवः सम्पद्यन्ते,
कति वा लघवः ? इति, तदा सप्तपञ्चाशन्मात्रोपदिष्टाया-
मार्याया मात्रासङ्ख्यायाश्चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्यामपनयेत्, तत्र ये
अवशिष्यन्ते तान् गुरुनुपदिशेत् । ते च सप्तदशैव । शेषास्तु
लघोविंशतिलघुनुपदिशेत् । तद्व्यथा ।—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
स्त	न	यु	ग	म	शु	क्ला	तं				
१	२	३	४	५	६	७	८				
१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
स	मी	प	त	र	व	र्त्ति	हृ	द	य	शी	का
९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०

वावहिरिति । यत् इति वर्षसूचको निर्देश । तत्राद्यमयः,—आर्यादिषु गण-
मात्रावृत्तेषु गुरुलघुरुपवर्णसङ्ख्यापरिज्ञानाय वावाहिक वर्षे लघुमात्रासप्तसङ्ख्या भवेद्यु-
तावत्सङ्ख्याका गुरवः शिष्टाश्च लघवः ज्ञेया । इति शब्दोऽत्र अध्यायसमाप्ति सूचकः ।
अथ हस्तुरभिप्रायः स्पष्टतः वक्तुमाह, तत्रायमित्यादि ।—आर्याया कति
गुरवः कति वा लघवः सन्ति यदि कश्चित् पृच्छति तदा तन्निरर्थयाथ
ब्रह्मन्त आर्याभिहितव्य मात्रासङ्ख्या गणयेत्, तत्राक्षराणि गणयित्वा मात्राङ्-
पिच्छाद्य अक्षराङ्गपिच्छं स्थापयेत्, मात्रासङ्ख्यातोऽक्षरसङ्ख्याऽपनयने ये अङ्का
अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याका गुरवः ज्ञेया । पुनश्चाक्षरसङ्ख्यातोऽपि तदवशिष्टगुरु-
सङ्ख्यामपनयेत्, तत्र ये अङ्का अवशिष्यन्ते तावत्सङ्ख्याकाश्च लघवो भवन्ति इति
निरर्थकं । अयमत्र साधनक्रमः,—यथा सप्तपञ्चाशन्मात्रायां चत्वारिंशदक्षरायामार्या-
मार्याया मात्रासङ्ख्यातोऽक्षरसङ्ख्यायां विद्युक्ताया सप्तदशाङ्कोऽवशिष्यते अतः सप्तदश
गुरवोऽत्र ज्ञायन्ते । पुनश्चत्वारिंशदक्षरसङ्ख्यात सप्तदशगुरुसङ्ख्यायां विद्युक्ताया
दशोविंशत्यङ्कोऽवशिष्यते, अतस्त्वावन्त लघव इति । अङ्कत तत् प्रदर्शयते यथा—
दशैर्मात्रासङ्ख्याङ्क, ५० क्षरकाक्षरसङ्ख्याङ्क, ४० लघुगुरुसङ्ख्याङ्क, १७ । अक्षर-

[१६८]

पिङ्गलच्छन्द सूत्रम् ।

३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२
 च र ति वि सु ज्ञा हा रं
 २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
 ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 ब्र त मि व भ व तो रि पु स्त्रौ षाम् ॥ (फ)
 ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 इति भट्टहलायुधकृताया छन्दोवृत्तौ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

वृत्तम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाशास्त्रपरिसमाप्तेः । यदित् जङ्गमनुक्रमि-
 ष्यामस्तद्वृत्त वेदितव्यम् । तेन प्राक्तनं लौकिक छन्दोजात जाति-
 सङ्ग्राहक इत्याह ४० गुरुसङ्ग्राहक चारकात् १७ लघुसङ्ग्राहक नभ्याह,
 २३ । एतन्नक्रियया आख्यावैतालीयादिगणनात्तच्छन्दसा गुरुलघुपरिज्ञान जायते ।
 सानयुगमित्यादि ।— स्त्रीकोऽय कादन्वया । भवत रिपुस्त्रीषा शत्रुपत्नीना सानयुग
 हृदयशोकाप्रे समीपतरवर्षि मानसेय शोक स णवाग्र तस्य सन्निधाने अवस्थित,
 पञ्च—व्रतादौ वृद्धिसमीपस्थिति प्रसिद्धा, तथा अशुभि नेत्रजले स्नातम्
 अभिषिक्तम्, अन्यत्र—स्नानपूतमित्यय, तथा वि विगत सुक्ताहार मौक्तिक
 कण्ठालङ्कार यस्मात् तत तादृश, पञ्चे—परिहृताहारश्च, अत व्रत चरति
 इव । “वानधाविव सन्धुक्ती” इत्यत्रापि अतुर्दृशनात्सु अष्टरुपा वर्षसङ्ग्राहपत्नीय
 अवशिष्टा षड्गुरव वर्षसङ्ग्रा, पूरको च द्वौ लघू इति ।

इति श्रीमज्जीवानन्दावद्यासागरकृताया पिङ्गलच्छन्द स्ते हलायुधकृतौ
 सुखवीचिन्या चतुर्थोऽध्यायः ।

(क) पूर्वलिखितध्याये लौकिके छन्दसि गणनात्सङ्ग्राहकजातिच्छन्दोलक्षणं
 परिसमाप्य साम्यत लघुगुरुवर्षसङ्ग्राहकच्छन्दोलक्षणं विधातुमुपक्रमते, इति ।
 चरति इति । अधिकार, आशास्त्रपरिसमाप्ते, एतद्गुणसमाप्तिपर्यन्तम् । इति: ऊर्ध्वम्

रित्युच्यते । इत उत्तरञ्च वृत्तम् । तथा चोक्त—“पद्य चतुष्पद तच्च
वृत्त जातिरिति द्विधा” । गायत्र्यादौ छन्दसि वर्त्तते इति वृत्तम् ;
तच्च स्थिरगुरुलघुचरविन्यासमिष्यते । पादेन सयोगात् पद्यम् ।
यथा आर्यादिच्छन्दःस्वपि पादव्यवस्था नास्तीति पादौ सयुक्तौ,
वृत्ते पुन पृथक् भवत इत्यर्थं, सयोगाभावात् । तथा चोक्तम्—
‘एकदेशस्थिता जातिवृत्तं गुरुलघुस्थितम्’ इति । (क)

सममर्द्धसमं विषमञ्च ॥ २ ॥

समसर्वावयवत्वात् समम् । यस्य चत्वारः पादा एक-
लक्षणयुक्तास्तत् सम वृत्तम् । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्द्धं

अत पर यत् अशुक्लनिष्पन्न कथयिष्याम तत सर्वे वृत्त वेदितव्य वृत्तनाम्ना
ज्ञेयम् । तेन हेतुना प्राक्तन पूर्वोक्त लौकिक छन्दोज्ञात जाति , एतदनन्तरीकञ्च
वृत्तमिति उच्यते अभिधीयते । छन्दसो द्विविधत्व प्रमाणयितु मद्वाजनीकित दर्शयति,—
पद्यमित्यादि । वृत्तशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थं दर्शयति, गायत्र्यादाविति ।—इत धातो
क्त प्रत्ययेन सिद्धमिदं पदम् । तच्चेति ।—तच्च वृत्त स्थिरा नियता गुरुणा लघूनाच्चा-
क्षराणा विन्यासा यत्र तत तादृशम् । पद्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमाह, पादेनेति ।—
पादेन सयोगात् पादसम्बन्धात् पद्यमिति नामान्तर भजते इत्यथ , वृत्तमिति शेष ।
वृत्तावस्था “यथा” इत्यारम्भ “सयोगाभावात्” इत्यन्त यत्र बहुषु पुस्तकेषु दृश्य-
मानोऽपि प्रस्तुतानुपयोगित्वात्सङ्गतार्थकत्वाच्च न मनोरमतया प्रतिभाति, भाति च
केनचित् प्रक्षिप्त इति सुधीभिर्विभावनीयम् । जातिवृत्तयो पार्थक्य दर्शयितु प्रमाणमुप-
न्यस्यति, तथा चेति ।—जाति एकदेश अक्षरैकदेश मानास्वरूप तत्र स्थिता युक्ता,
जाति मानात्मिका इत्यर्थं, गुरुलघुस्थित गुरुलघुयुक्त छन्द वृत्त वृत्तनाम्ना ख्यातम्
इत्यर्थं । “स्थिता” इत्यत्र “स्थिरा” तथा “स्थितम्” इत्यत्र च “स्थिरम्” इति पाठे—
एकदेश माना स्थिर लक्षणघटकी यस्या तादृशी मानाघटितलक्षण जातिरित्यर्थं ।
तथा चोक्त—“मानाभिर्गणना यत्र सा जातिरिति कथ्यते” इति । तथा गुरुलघुस्थिरं
गुरुच लघुच तौ स्थिरौ लक्षणघटकी यस्य तत्, गुरुलघुवर्णघटितलक्षणं वृत्तमित्यर्थं ।

(ख) वृत्तस्य सामान्यलक्षणमभिधाय सम्यग्ति समाह्वसम-विषमभेदेन तस्य
कैविध्यं दर्शयति,—सममित्यादि । समादीना व्युत्पत्तिप्रदर्शनपुर सर खल्लकार्यमाह,
समीत्यादि ।—समानपादचतुष्टयत्वात् समनानकनित्यमिप्रायः । शेषम् अर्द्धसमं

समि यस्य तदर्द्धसमम् । सर्वावयवेष्वभ्योऽर्द्धाभ्याश्च विगतं समं
यस्य तद्विषमम् । एव त्रिप्रकारमपि वृत्तजातमुक्तम् । (ख)

समं तावत्कृत्वःकृतमर्द्धसमम् ॥ ३ ॥

सममिति समवृत्तसङ्ख्यायुच्यते । तथैव गुणितं तावत्-
कृत्व कृतमुच्यते । एतदुक्तं भवति—समवृत्तसङ्ख्यागुणिते सम-
वृत्तसङ्ख्यायाः पिच्छे या सङ्ख्या निष्पद्यते, तावत्सङ्ख्यामर्द्धसम
वेदितव्यम् । तत्र गायत्रे छन्दसि समवृत्तसङ्ख्या चतु षष्टि-
रष्टमाध्यायसिद्धा, तस्या चतु षष्टिसङ्ख्यागुणितायामर्द्धसमवृत्त-

विषमकेत्येव । इतरत्राकारेऽपि यथोक्तम्,—“अनुयो यस्य चत्वारस्तुन्यलक्षणाचिता ।
तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञा समवृत्त प्रचक्षते ॥ प्रथमाङ्गुलमनो यस्य तृतीयचरणी भवेत् ।
द्वितीयस्यैवतृण तद्वृत्तसममुच्यते ॥ यस्य पादचतुष्टेऽपि क्षय मित्र परस्परम् ।
तदाहुविषम इतं छन्दःशास्त्रविद्यारदा ॥” इति । तत्र सम तनुमध्यादि, अर्द्धसम
द्वुतमध्यादि, विषमं पदचतुष्टादि, तत् सर्वमये स्फुटीभविव्यति ।

(ग) त्रिविधेषु तेषु समवृत्तसङ्ख्या तत्तदधिकारे सङ्ख्याङ्क प्रदर्शयिष्यते, अथे तावत्
अर्द्धसमवृत्तसङ्ख्याशानायाह, समानत्यादि—सम समवृत्तसङ्ख्याङ्क तावत्कृत्व कृत
तत्परिनिताङ्केन गुणितं “सङ्ख्याया क्रियाभ्याहृतिगणने कृत्वस्य” (५।४।१७ पा०)
इत्यनेन तावत्-शब्दात् कृत्वस्य प्रत्ययेन सिद्धमिदम् । क्रियाऽभ्याहृति गुणनम्,
ततश्च समवृत्तसङ्ख्याङ्के समवृत्तसङ्ख्याङ्केन गुणिते वा सङ्ख्या भवेत् सा “समसमाहं
—” (५।५ पि०) इति वक्ष्यमाणत्वानुसारेण समीपचितानुसारेण सङ्ख्या इति
बोधः । किञ्च “राश्वनम्” (५।६ पि०) इति वक्ष्यमाणत्वेण सङ्ख्या सम्बन्धात्
राश्वनस्य च सूक्ष्मार्थकत्वात् गुणितसमसङ्ख्याङ्कान् सूक्ष्मराश्वनस्यैव सूक्ष्मकृते
चद्वन्द्वम् अवशिष्टं तावत्सङ्ख्याङ्कं श्रद्धाहंसमवृत्तं भवेत् । इती तु यदङ्कं प्रदर्शितं
तत् राश्वनम् इत्यस्य विषय परिज्ञेय समीपचितानुसारेण प्रदर्शितम् ।
अर्द्धसमस्य नियमनिर्णयः दृष्टान्तेन द्रष्टव्यः, तत्रेत्यादि ।—चतुर्विंशत्यक्षरपरिमित-
गायत्रीच्छन्दस चतुष्टयादविभागद्वयाया षडेव भवन्ति पादाक्षराणि, प्रसारनियमेन
षडक्षरप्रकारे क्रियमाणे समसङ्ख्याङ्कं चतु षष्टिरैव भवेत् । प्रसारनियमस्तु षडमाध्यायि
“द्विरर्द्धे” (८।२८ पि०) इत्यादि सूत्रचतुष्टयेन निरूपितं । इत्यत उक्तमष्टमाध्याय-
विक्रमेति । सङ्केपतोऽत्रापि स कथञ्चित् प्रदर्शयति, यथा—षडक्षरपादे गायत्रीच्छन्दसि

सङ्ख्या सम्पद्यते—चत्वारि सहस्राणि प्रस्यवतिश्च । अङ्कतोऽपि
४०८६ । (ग)

प्रकारे क्रियमाथे गुर्वचरबीधिका गजदन्तायभागवत् षड्वक्त्ररेखा प्रथमपङ्क्तौ
स्थापनीया । तस्याश्च प्रथमगुरोरधस्तात् द्वितीयपङ्क्तौ लघु न्यस्य यथोपरि गुरव,
तथाऽथ स्थापयेत् । यथोपरि गुरवस्तथाधस्तादपि गुरव, यत्र उपरि लघुस्तथाधस्तादपि
लघुरिति भावः । यावत् सबलघुपङ्क्तिर्भवेत् तावदेव अर्धं विधिं पुन पुन,
कुर्व्यात् । द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमपङ्क्तिस्थादिगुरोरधस्तात्तथा लघुत्विति द्वितीयपङ्क्तौ
द्वितीयपङ्क्तिस्थद्वितीयगुरोरधस्तात् लघु न्यसेत् । द्वितीयपङ्क्तिस्थप्रथमलघोरधस्तात् कि
ल्लिख्यम् इति प्रश्ने न्यूनस्थाने सर्वत्रैव गुरुनेव दद्यात् । एव क्रमेण विन्यासात् चतु षष्टि
कोष्ठाभि यावत् सबलघुत्वा पङ्क्तिर्भवेत्, तावदेव अर्धं विधिं कुर्व्यात् । तथा चोक्त—
“पादं सवगुर्वं लिखितं मुखगुरोऽधी लघु न्यस्य च चायं मूलगुरो पुनर्लघुमधी शेष
पुन पूर्ववत् । ऊने न्यस्य गुरुनशेषलघुक पादश्च यावत् पुन काव्योऽयं विधिरित्य
चीकपदम् नारायण प्रकृतिम् ॥” इति । तेन च गायत्रीच्छन्दसि समवृत्तसङ्ख्यां
चतु षष्टिरिति ज्ञायते । षडचरगायत्रीच्छन्दसि प्रकारसाधनक्रम यथा,—

१।	००००००	२।	००००००	३।	००००००	४।	००००००
५।	००००००	६।	००००००	७।	००००००	८।	००००००
९।	००००००	१०।	००००००	११।	००००००	१२।	००००००
१३।	००००००	१४।	००००००	१५।	००००००	१६।	००००००
१७।	००००००	१८।	००००००	१९।	००००००	२०।	००००००
२१।	००००००	२२।	००००००	२३।	००००००	२४।	००००००
२५।	००००००	२६।	००००००	२७।	००००००	२८।	००००००
२९।	००००००	३०।	००००००	३१।	००००००	३२।	००००००
३३।	००००००	३४।	००००००	३५।	००००००	३६।	००००००
३७।	००००००	३८।	००००००	३९।	००००००	४०।	००००००
४१।	००००००	४२।	००००००	४३।	००००००	४४।	००००००
४५।	००००००	४६।	००००००	४७।	००००००	४८।	००००००
४९।	००००००	५०।	००००००	५१।	००००००	५२।	००००००
५३।	००००००	५४।	००००००	५५।	००००००	५६।	००००००
५७।	००००००	५८।	००००००	५९।	००००००	६०।	००००००

विषमञ्च ॥ ४ ॥

अर्द्धसम तावत्कृत्व कृतं विषम भवति । एतदुक्तं भवति—
अर्द्धसमवृत्तसङ्क्रया अर्द्धसमवृत्तसङ्क्रयैव गुण्यिता विषमवृत्तसङ्क्रया
सम्प्रद्यते—एका कोटिः सप्तषष्टिर्लक्षाणि सप्तसप्ततिसङ्क्रयाणि
हे शतं षोडशोत्तरे । अङ्कतोऽपि १, ६७, ७७, २, १६ । (घ)

६१। ७७----- ६२। ७----- ६३। ७----- ६४। -----।
एवञ्च षट्चरप्रकारे समसङ्क्रयसङ्क्रया (६४) तन्नैव (६४) अतु षट्चरप्रकारेण
गुण्यितं कुर्व्यात्, ततश्च (४०६६) षष्ठ्यव्यधिकचतु सङ्क्रयाणि भवन्ति, एतास्तु
समीपचितार्द्धसमवृत्तसङ्क्रया श्रेया, शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्क्रया तु ततः, अतु षट्चर-
सङ्क्रया विधाय षट्चरप्रकारे (४०६२) द्वाविंशदधिकचतु सङ्क्रयाणि भवन्ति ।
अङ्कतोऽपि प्रदर्शयत यथा—६४ × ६४ = ४०६६—६४ = ४०६२ । एव षट्चरप्रकारे
ऽपि (३२) द्वाविंशत् समसङ्क्रया तन्नैव (३२) गुण्यितं समीपचितार्द्धसमसङ्क्रया (१०२४)
अतु विंशत्यधिकचतु सङ्क्रया भवेत्, ततोऽपि (३२) द्वाविंशत्परिमिताहेऽपनीते-
ऽवशिष्टाः । (२६२) द्विनवत्यधिकचतुसप्ततमिता भवन्ति शुद्धाङ्कसमसङ्क्रया । एवरीत्या
एवाचरारदिव्यपि समीपचितार्द्धसमसङ्क्रया शुद्धार्द्धसमसङ्क्रया च अचनेव ऊहनीया ।

(घ) एवमर्द्धसमसङ्क्रयानभिधाय विषमसङ्क्रयापरिज्ञानार्थमाह, विषमञ्चेति ।
—चकारेण पूर्वसूत्रात् तावत्कृत्व कृतं तथा “सममर्द्धसम विषमञ्च” (५२ पि०) इति
सूत्रात् अर्द्धसममित्यनुवचते । एतद्वदाह इतिचकार,—अर्द्धेति । पूर्ववदवापि
“समसमार्द्ध—” तथा “राशुनम्” इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रविषय आरणीय, तस्य
प्रकारनिवनेन अर्द्धसमवृत्तसङ्क्रयाया तथैव सङ्क्रयाया गुण्यने समीपचितविषम-
वृत्तसङ्क्रया परिज्ञायते इति । तथा च—षट्चरप्रकारे समवृत्तसङ्क्रया (८) अष्ट,
तथैव तस्या गुण्यने समीपचितार्द्धसमवृत्तसङ्क्रया (६४) अतु षट्, पुनः तथैव तस्या
गुण्यने (४०६६) षष्ठ्यव्यधिक चतुष्टयं समसङ्क्रयसमीपचितविषमवृत्तसङ्क्रया ज्ञातव्या
इति । एवञ्च तथैव षट्चरप्रकारे समीपचितार्द्धसमवृत्तसङ्क्रया अतु षट्चरः (६४)
सुभरारिभूतायामष्टसङ्क्रयायामपनीताया (५६) षट्पञ्चाशत् भवन्ति शुद्धार्द्धसमवृत्त-
सङ्क्रया, तथा समसङ्क्रयसमीपचितविषमवृत्तसङ्क्रयाषष्ठ्यव्यधिकचतु, सङ्क्रयेभ्यः (४०६६)
सुखरात्रिभूतायां (६४) अतु षट्सङ्क्रयायामपनीतायां (४०६२) अत्रारि सङ्क्रयाणि
द्वाविंशच्च शुद्धविषमवृत्तसङ्क्रया ज्ञातव्या इति । एव षट्चरप्रकारेऽपि पुनः षष्ठ्यव्यवृत्त-

सप्तसमार्द्धसमोपचितम् ॥ ५ ॥

अर्द्धसप्तं विषमञ्च यथाक्रमं समोपचित समार्द्धसप्ताभ्या-
ञ्चोपचितं वेदितव्यम् । (ङ)

अतु सप्तसप्तसप्तकाणां समोपचितार्द्धसप्तसप्तमेदानां सप्त्यात् विभिन्नलक्षणं भेदचतुष्टयं
भेदवय वा पूर्वपूर्वैकभेदव्यागक्रमेणादाय विषमहत्ते द्वियमाये सप्तसप्त्यायास्वावधार-
नाहति स्यात्, एवञ्च सप्तसप्त्याया सा गुणिता भवति, तथात्वे कति समार्द्ध-
समोपचितविषमहत्तमेदा जायन्ते इति बोधार्थं गुणनप्रकारं प्रदर्शयति यथा— $४ \times ४ = १६$
 $\times ४ = ६४$ इति । प्रदर्शितरीत्या शुद्धाहसप्तसप्तसप्त्याः ४०२२,
शुद्धविषमहत्तसप्त्याश्च १, ६७, ७७, २, १६ । प्रदर्शितरीत्या शुद्धाहसप्तसप्तसप्त्याः ४०२२,
शुद्धविषमहत्तसप्त्याश्च १, ६७, ७७, २, २० भवन्तीति । सप्तसप्त्या एकास्त्रादिष्वपि
समोपचितार्द्धसप्तसप्त्या समार्द्धसमोपचितविषमहत्तसप्त्या शुद्धाहसप्तसप्त्या
शुद्धविषमहत्तसप्त्या च ऊचनीया ।

(ङ) सप्तयोरेकसप्तविषमयोः उपचितत्वमाह, समेति ।—“वन्नात् पर श्रूय-
माणशब्दं प्रत्येकेनाभिसम्बध्यते” इति नियमादुपचितशब्दोऽत्र सप्त समार्द्ध-
सप्तसप्त्यासुभाष्यानेव सम्बन्धितव्यः । एतदेव विशदयितुमाह, अर्द्धसप्तसप्तिति ।—
पूर्वोऽङ्गित्वितम् अर्द्धसप्तं समोपचितं समेन मूखराश्याङ्गेन उपचितं युक्तं
प्रत्येकप्रकारे प्रदर्शितवत्तु सप्तसप्त्या गुणितं न तु वक्ष्यमाणसूत्रेण न्यूनोक्त-
मिति भावः । तथा विषमसप्तसप्तसप्त्यासुपचितं भवेत् । त्रिधात्रिंशत्
बोधसौकर्यायनत्र एकास्त्रादिष्वपि सु समहत्तादीनां सप्त्या अपो निवेश्यते, यथा—

	समोपचितार्द्धं समार्द्धसप्तसप्तसप्त- सप्तसप्तसप्त्या		
	सप्तसप्तसप्त्या	सप्तसप्त्या	विषमसप्त्या
१ । एकास्त्रे ऊर्ध्वसि	२	४	१६
२ । चाक्षरे ,,	४	१६	२५६
३ । चाक्षरे ,,	८	६४	४,०९६
४ । अक्षरे ,,	१६	२५६	६५,५३६
५ । अक्षरे ,,	३२	१,०२४	१०,४८५,७६६
६ । अक्षरे ,,	६४	४,०९६	१,६७,७७,२,१६
७ । अक्षरे ,,	१२८	१६,३८४	२६,८४,२५,४,५६
८ । अक्षरे ,,	२५६	६५,५३६	४,२२,४८,६७,२,२६

राश्व्यूनाम् ॥ ६ ॥

तत् विषममर्द्धसमं वा राश्व्यूनां कर्त्तव्यं, मूलराशिः समुदायादपनेतव्य इत्यर्थः । तथा च—कोटिरेका सप्तषष्टि-र्लक्षाणि त्रिसप्ततिसहस्राणि विशत्युत्तर शतं शुद्धविषमवृत्त-सङ्ख्या । अङ्कतोऽपि १,६७,७३,१,२० । चत्वारि सहस्राणि द्वात्रिंशच्चेति शुद्धार्द्धसमसङ्ख्या । अङ्कतोऽपि ४०३२ । उभय-श्रेषोऽय राश्व्यूनामिति । (च)

प्रदर्शितप्रकारेण नवाक्षरादिष्वपि समवृत्त समोपचितार्द्धसमवृत्त-समाद्धसमी-परिचितावधमवृत्तसङ्ख्या स्वयमेव ज्ञातव्या ।

(च) उक्तयोर्वर्द्धसमविषमयोःपरिचितत्वं प्रदर्शयन्त्यपि अपचितात्वं प्रदर्शयितुं नाह, राशीति ।—पूर्वमेतत् पूर्वपूर्वाभ्यां सङ्गच्छते, तत्तु प्राचीनं प्रदर्शितम् । समवृत्तसङ्ख्यापरिचितादिक्त्वं प्रकारेण अपचिताभ्यां दर्शयित्वा, इह सङ्घेपेण किञ्चिन् प्रदर्शनपन्था इति । राशि मूलराशि मूलसङ्ख्या इत्यथ तथा जन ज्ञेयं राश्व्यूनां विषेयम् इति शेषः, समुदायात् गुणितान्तात् मूलराशि अपनेतव्य इत्यथ । उदाहरणेन तदेव स्पष्टयति तथा चेत्—“विषमञ्च” (५४४ पि०) इति सूत्रे अङ्कत (१६७७७२१६) समाद्धसमीपचिता विषमवृत्तसङ्ख्या प्रदर्शिता । इह तु तत् (४०२६) समोपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्याऽपनयने जाता कोटिरेका सप्तषष्टिर्लक्षाणि त्रिसप्ततिसहस्राणि विशत्युत्तर शतं शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या । एवं (४०२६) समोपचितार्द्धसमवृत्तसङ्ख्याङ्कत समसङ्ख्या चतुषष्टिरपनीता चतुःशुद्धार्द्ध-समवृत्तसङ्ख्या (४०३२) जायते । शिष्टाणां बीजसौकर्यार्थम् एकाक्षरादिहोत्रेषु समवृत्त शुद्धार्द्धसमवृत्त शुद्धविषमवृत्तानां सङ्ख्या कीडाभिः प्रदर्शयन्ते । यथा—

समवृत्तसङ्ख्या शुद्धार्द्धसमवृत्तसङ्ख्या शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या

१ । एकाक्षरे छन्दसि	२	२	१२
२ । द्वाक्षरे ”	४	१२	२४०
३ । त्र्यक्षरे ”	८	५६	४,०३२
४ । चतुरक्षरे ”	१६	२४०	६५,२,८०
५ । पञ्चाक्षरे ”	३२	८२२	१०,४७,५,५२
६ । षडक्षरे ”	६४	४,०३२	१,६७,७३,१,२०

ग्लिति समानी ॥ ७ ॥

गकार-लकाराभ्या यद्गतं समाप्यते तत् समानी नाम ।
 ग्रादस्यानुष्टुब्वक्त्रम्" (५।१० पि०) इत्यत सूत्रात् सिद्धाव-
 ल्लोक्तन्यायेनानुष्टुब्वग्रहणमनुवर्तते । तेनाष्टाक्षरपादो यावङ्गि-
 र्गकार-लकारैः पूर्यते, तावतामेव ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम् ।—

ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ -
 वासवोऽपि विक्रमेण यत्समानता न याति ।
 ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ - ॐ -
 तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत ? ॥

७। सप्ताक्षरे कन्दसि	१२८	१६२५६	२६८४,१८,०७२
८। अष्टाक्षरे "	२५६	६५२८०	४,२८,४८,०१,७,६०

प्रदर्शितरीत्या नवाक्षरादिहत्वेऽपि शुद्धार्हसमसतः शुद्धविषयसमसयोः सङ्गात् स्वय-
 मेवावधातव्या इति । केचित्तु एकाक्षरादिच्छन्दसि वा शुद्धार्हसमससङ्गात् तामेव
 सङ्गात् तथैव सङ्गात् गुणने वा सङ्गात् जायन्ते, तत मूलराशीभूतावा शुद्धार्हसम-
 ससङ्गात् अपनयने षवशिष्टसङ्गात् एव शुद्धविषयसमससङ्गात् इति वदन्ति । यथा—
 षाक्षरे कन्दसि शुद्धार्हसमससङ्गात् १२, अनयैव अस्या गुणने १४४ सङ्गात् भवति,
 तत १२ सङ्गात्वा मूलराशीभूतावा अपनयने षवशिष्टा १२२ भवति, सैव शुद्ध-
 विषयसमससङ्गात् इति । यथा वा षाक्षरे कन्दसि शुद्धार्हसमससङ्गात् ५६ अनयैव
 अस्या गुणने ३१३६ सङ्गात् भवति, तत मूलराशीभूतावा ५६ सङ्गात्वा विद्योजने
 षवशिष्टा ३०८०, एवैव शुद्धविषयसमससङ्गात् इत्यादि ।

(छ) समानीच्छन्दोलक्षणमाह, ग्लितौति ।—गु गुरुश्च ल् लघुश्च इति
 इत्येताभ्यां समानी तत्रामच्छन्दः, भवतीति श्रेष । एतदेव त्रिशष्टयति द्वितिकार, —
 जकारिति । ननु ग्लिति समानीत्यन्ते विशेषाभावात् कतिभिर्गुरुभि कतिभिश्च लघुभि
 समानी लभ्यते इत्याशयायमाह, पादस्यत्यादि ।—यत्रानुष्टुभि हतौ चतुर्ष्वपि पादेषु
 षवमाक्षर गुरु द्वितीयाक्षरञ्च लघु इत्यादिप्रमेण गुरुलघू स्यातां सा समानीति
 सङ्गात् भजते । वासव इति ।—विक्रमेण पराक्रमेण वासव इन्द्र अपि यत्समानता
 त्वस्य सादृश्यं न याति न प्राप्नोति तस्य वल्लभेश्वरस्य प्रभो वल्लभाधिपस्य केन जनेन

पि—१८

अपि च ।—

ॐ नमी जनार्दनाय   पापसङ्गमोचनाय ।
दुष्टदैत्यमर्दनाय   पुण्डरीकलोचनाय ॥ (छ)

स्त्रिति प्रमाणी ॥ ट ॥

लकार-गकाराभ्या यद्वृत्त समाप्यते तत् प्रमाणी नाम ।
नाराचमित्यपरे । तद्वोदाहरणम् ।—

सरोजयोनिरम्बरे   रसातले तथाच्युतः ।
तव प्रमाणमीक्षितुं   क्षमी न तौ बभूवतुः ॥ (ज)

तुल्याना क्रियेत सङ्गोक्रियेत ? तादृशस्य तु केनापि तुल्याना न युक्तेति भावः ।
अत्र अतुल्याप पादेषु प्रथमाक्षरस्य शुद्धल द्वितीयस्य लघुल तृतीयस्य च शुद्धलस्यैव
पञ्चाशेष विद्यानात् समानीलक्षणसङ्गतिरिति । अत्रेद वक्तव्यम्—अपवादविधिलक्षण
“गन्ते” (१.१० पि०) इति सूत्रेण पादान्तस्य लघो. प्राप्तमापि शुद्धलस्यैव
वा श्रुते । अनष्टप्लुन्दमा पादघटकौभृताष्टाक्षराणां वक्ष्यप्रकारनिवर्तन प्रसारे
किरसाये सर्ववर्वादिष्वेव नञ्सा षट्पञ्चाशदधिकद्विमतथा भेदा भवन्ति । वासुदे
ऽपोवादिज्ञोक्तान्तु षष्ठाक्षरप्रकारस्य एकसप्तत्युत्तरमततमभेदवान् । सदाक्षरवाक्य
माह, भोमिति ।—अष्टम् ।

(ज) प्रमाणोक्तवचनमाह, स्त्रिति ।—लु लघु न् शुद्ध । यत्र अतुष्टुमि
प्रथमाक्षर लघु, द्वितीयाक्षर शुद्ध, तृतीयस्य लघु, इत्यादिकस्यैव समानीलक्षणान्
विपरीतलक्षणान् तत् इत्त प्रमाणीति भावा प्रसिद्धम् । अत्र च पर्यायेण लघो
रनन्तर शुद्ध तदनन्तर लघु इत्यादिकस्यैव पादपूर्तिम् । सरोजिवादि ।—अक्षरं
आकारे सरोजयोगि पद्ययोगि ब्रह्मा, तथा रसातले पाताले अच्युत, नाराचण ।
निश्चये इति शेष, तौ तव प्रमाणम् ईक्षितुं द्रष्टुं क्षमी समर्थौ न बभूवतुः ।
षष्ठाक्षरप्रकारस्य षड्धीतितमोऽय भेदः ।

वितानमन्यत् ॥ ६ ॥

आभ्या समानो-प्रमाणोभ्यामन्यदष्टाक्षरपादं हृन्दो वितानं
नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ --
दृष्ट्यां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुर्व ।
ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ --
इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिश संशय ।

द्वितीयञ्च ।—

-- ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ --
हृदय यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।
-- ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ --
समतेऽसौ मणिकिंठं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥

अन्यञ्च ।—

ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ --
कङ्कालमानभारिण कन्दर्पदर्पहारिणम् ।
ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ -- ॐ ॐ --
ससारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

(अ) वितानस्यचतुर्मास वितानमिति ।—अन्यत् भिन्नविधम् । एकगुरो
रनन्तरमेवो लघुसंज्ञा एकान्वीरनन्तरमेवो गुरुरिति लक्ष्यस्यमुक्तं, ताभ्यामन्यत्
द्वयो गुरोरनन्तरं चो लघु, तथा द्वयो लघोरनन्तरं चो गुरु, एवमादिलक्ष्यस्यक इत्य
विताननामकेषु स्मृत्यभिप्रायः । दृष्ट्यामित्यादि ।—यदि लक्ष्मीः सञ्ज्ञिं तव भवतः
इष्टा कञ्चनगीया तदा दृष्ट्या त्यज, धर्मं भज, पापे पापकर्मणि हृदयं मागस मा
कुर्व, कर्मिणं सर्वदा शिष्टान् साधुन् संशय । अत्र श्रीकौ वी गुरु तदनन्तरं चो लघु,
इत्यादिक्रमेण निर्दिष्टान् वितानमन्त्रसङ्घसङ्घिकः । अष्टाक्षरस्यसारस्य पञ्चोत्तरत्रिसप्तततो-
ऽर्थं भेदः । अत्रापि पूर्वोक्तान्वयेन पादान्तराचो न गुरुत्वम् । त्रिपदान्तराचो-
विश्रवात्सङ्घसङ्घरणात्तरमाह, इत्यन्यमित्यादि ।—यस्य नृपते, हृदयं मानस गगनाभोग-
समानं विशालम्, अङ्कालमानस्यकन्दर्पदर्पहारिणस्य, असौ नृपतिः राजा शिरसि
मूर्ध्नि मणिकिंठं रत्नसङ्घिकं वितानं वन्दामहे, समते प्राप्नोति । अत्रासौ लघुस्यं
तत्रैव गुरुस्यमित्यादिक्रमेण विन्वासादपर्यन्तं वितानमित्यत्रसंज्ञकम् । अष्टाक्षर-
अष्टाक्षरस्य द्विपञ्चाशत्ततोऽर्थं भेदः ॥ अपरीक्षाक्षरस्यमाह, कञ्चनमित्यादि ।—

अपि च ।—

तस्या. स्ररामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्पचापभङ्गुर-भ्रूविभ्रमोपशोभितम् ॥

अन्यदतो हि वितान श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

चित्रपटापि च भौ गौ तेन गतार्थमिवैतत् ॥

किञ्च “वितानमन्यत्” इति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्थानिक-
प्रकारता दर्शयति । अन्यथा “वितान भौ गौ” इत्येव
विदध्यात् । (झ)

कडालानाम् अस्थिमूढानां साक्षां श्रेणीं विभर्ति इति तादृशम् अस्थिसाल्य
धारिणमित्यथ, कन्दर्पस्य कामस्य दपे गर्वे कर्पुं श्रीलभस्य त, स्ररामन्वनीचर्न
भवन्वन्वनीचनकारिण विखीचन शिव बन्दासङ्गे पूजयाम । अष्टाक्षरपादस्यास्य
प्रथमं द्वौ युक् तत एकलघीरनन्तरनेकगुरुर्भवति, अत इदमन्यत् वितानम् ।
अष्टाक्षरप्रकारस्य पञ्चाशोत्तमोऽयं भेदः । तदाक्षरान्तरं यथा तस्या इत्यादि ।
—तस्या प्रियाया चन्द्रोपमानं चन्द्रतुल्यं सुन्दरं तथा कन्दर्पचापवत कामघुरिक
भङ्गुरा कुटिला या नू तस्या विधनेषु विलासेन उपशोभितम् आनन मुखं कारामि
चित्तयामि । इदं पूजयत् । प्रकारान्तरवितानस्य लक्ष्यलक्षणभेदेन प्रतिपादयति,
अन्यदिति ।—श्वेतपटेन तदास्थभेनविशेषिषु “चित्रपटापि च भौ गौ” इत्यनेन
लक्षणेन अत अन्यत् प्रकारान्तरं यत् वितानम् उक्तं, तेन एतत् गतार्थमिव प्राप्तमिव,
एकविधमिदमेवार्थः । अष्टाक्षरप्रकारस्य पञ्चपञ्चाशत्तमोऽयं भेदः । सम्प्रति “भौ गौ
चित्रपटा” इत्युक्तकवचलक्षितं चित्रपटादपि वितानमेकविधमेव इति श्वेतपटमत्
नपाकर्तुमाह, किञ्च वितानमिति ।—यदि चित्रपदैव वितानमेकविधं तदा “वितानं
भौ गौ” इत्येव सूत्रं भवतु, किं “वितानमन्यत्” इत्यविशेषसूत्रकारणेन ? ततश्च
अष्टाक्षरप्रकारस्य धावन्तो भेदाः भवितुमर्हन्ति, तेषु येन कीनापि भेदेन क्रियमाणं
सुधानीप्रमाणीभानन्यदुक्तं वितानं ज्ञातव्यमिति भावः । तस्य च प्रकारसंज्ञा अत्रु-

पादस्यानुष्टुब्वक्त्रम् ॥ १० ॥

पादस्येत्ययमधिकार आ-सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । अनु-
ष्टुब्वक्त्रमिति च प्राक् षट्चतुरुद्धात् अधिकृत वेदि-
तव्यम् । (ज)

न प्रथमात् स्त्री ॥ ११ ॥

प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदम् । अत्र वक्त्रजातौ पादस्य प्रथमात्
वर्णादूर्ध्वं सगण-नगणौ (- - -) (- - -) न कर्तव्यौ । (ट)

द्वितीयचतुर्थयो रश्च ॥ १२ ॥

द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि (- - -)
न कर्तव्य इत्युपदेशः । (ठ)

वाऽन्यत् ॥ १३ ॥

सगण-नगणाभ्यामन्यत् सगणादित्त्रिकषट्कमध्ये यत् किञ्चित्
त्रिकान्तरं वा कर्तव्यम् । (ड)

पञ्चाशदधिकद्विशतपरिमिता अत एव समानौप्रमाणीभ्यामन्यत् वितानमित्युक्तवता
सूत्रकारेणास्य अनेकप्रकारता खोजता इति । अन्यथा वितानस्य एकविधत्वे
इत्यर्थः ।

(ज) साम्प्रत वक्त्राधिकारं वक्तुं प्रसूयति, पादस्येति ।—अधिकारसूत्रमिदम् ,
सप्तमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं पादाधिकारो वेदितव्यः । तथा अनुष्टुब्वक्त्रमिति च
“प्रतिषाद् चतुर्वङ्गा षट्चतुरुद्धम्” (५।२१ पि०) इति वक्ष्यमाणसूत्रात् प्राक् पूर्वं
पर्यन्तमित्यर्थे तत परमस्याधिकारस्याविषय इति भावः ।

(ट) वक्त्रञ्चन्दसि काश्चिन्नियमानाश्च, वेति ।—अष्टम् ।

(ठ) द्वितीयेति ।—अष्टम् ।

(ड) प्रथमाक्षरादूर्ध्वं सगण नगणाभ्यामन्यत् चतुर्वङ्गि पादेषु नास्ति कश्चिन्नियम
इत्येवं प्रतिपादयितुमाह, वेति ।—वा शब्द व्यञ्जितविभाषायां । अत्र वक्त्रसमूहे

य चतुर्थीत् ॥ १४ ॥

'य' इति लुप्तपिभक्तिको निर्देशः । पाठस्य चतुर्थादक्षरा-
दूर्ध्वं यकारः (- - -) प्रयोज्यः । सर्वेजासुदाक्षरणम् ।—

ख० य० य० ख० ख० य० य०

— — — — —

नदधारास्तुभिरुक्त-दसुधागन्धिनिश्चासम् ।

पाठनात् प्रत्यक्षं च एव उक्तं चत्वार्यभ्यामन्यत नमणादितिसूत्रकमध्ये वि-
वृक्ता विनियमित्वाद्यानां चत्वार्यभ्यां यथा "नदियुक्तस्त्रिजगदुर नदर" प्रत्यादिनदधारायां तदायां उक्तं नमवभिजा न य ए र त दक्षणा ये षड्भा-
इत्यथ, तेषां मध्ये यत् लिपित् प्रदानत्तर् प्रिदुर्दादिकप गणात्तन कर्तव्यम् ।
अथ उक्तं यद्विहितेषु उक्तकृता प्रथमद्वितीयपाठविषयमधिष्ठाने चत्वार्य,
द्वितीयचतुर्थपाठयो प्रथमाक्षरादूर्ध्वं उक्तं चत्वार्य रमथस्यपि विधीयते,
एवञ्च द्वितीयचतुर्थयो उक्तं नमथ रमथेभ्य अथत विनियमित्कमध्ये एतं किञ्चित्
विज्ञातं कर्तव्यमित्युच्यते । द्वितीयव्यादित्त्वानन्तर वाऽस्मदिति सूत्राभिधानस्याव-
नेवाभिप्रायः ।

(४) नियमान्तरमाह, य इति ।—प्रतिपाद चतुर्थीत् अक्षरान् पर नियमेन
यमयो विधेय इत्यर्थः । एत आद्ये पाठे चत्वार्यभ्यां प्रथमदक्षरयो नै दिक्कयो,
द्वितीयद्वितीयचतुर्थीत् च विधीयते अथा चत्वार्य, चत्वार्यचतुर्थीत् चत्वार्य
एव चत्वार्यभ्यां च त्वा, अन्वोऽदवते चतुर्विधति, एव द्वितीयपाठपाठद्वेषि
प्रत्येकं चतुर्विधति, तेषां परस्परद्विती जाता त्रयी अप्या एकद्विजन् चत्वार्य
अथ गतानि चत्वार्यति चत्वार्य । चत्वार्येति (३३१७७६) । एवा चत्वार्य प्रत्येकं
दत्तवत्त्वादिषु विधायि कृत्वा । द्वितीयचतुर्थपाठयो द्वितीयद्वितीयचतुर्थीत्
चत्वार्येति विधीयते प्रत्येकं विधायिर्भेदा, विषययोस्तुर्विधतिरेव,
तेषां नन्वोऽदवते जाता चत्वार्य चत्वार्य विधत् चत्वार्य चत्वारि गतानि । चत्वार्य
ेति (३३०४००) । अपरञ्च अन्वेष्येति कर्तव्यं यत्—उक्तयो प्रमाथीभ्यामक्षरान् अ
अन्वेष्ये भेदनादाव क्रियमाणं इत्तं विज्ञानमालकं जयति, इत्यां विधिं चतुर्विधं
विहितमथै चतुर्थीत् उपनिषत्त्वानं उक्तं चत्वार्यभ्यामक्षरान् चत्वार्येति ।

ग० क० घ० ग० ख० त० य० ग०

ॐ क० घ० ग० ख० त० य० ग०

किञ्चिदुन्नतघोषाय मही कामयते वक्त्रम् ॥

तथा ।—

ग० म० घ० ख० ख० न० घ० ग०

ॐ म० घ० ख० ख० न० घ० ग०

नीलोत्पलवनेष्वथ चरन्त्यश्वात्संरावाः ।

ग० म० घ० ग० ख० न० घ० ग०

ॐ म० घ० ग० ख० न० घ० ग०

रामा कौषेयसवीता प्रवृत्त्यन्तीव कादम्बाः ॥

एतेनानुष्टुप्कण्ठोमात्र विषमवृत्त जायते इति । नवेति ।—मही पृथिवी नवधाराम्बुभि
अभिनवसञ्जातवर्षाजले सञ्चिता आर्द्रा वा वसुधा भूमि तस्या नन्व इव
नन्वी यस्य तादृशी निश्चामी यत्र तत्र तादृशं, मुखेन सृत्तिकापिदारवाटिति भाव ,
किञ्चिदुन्नत घोषाय नासाय यत्र तत्र तादृश, घोषीत्यपरपर्यायस्य वराहस्य
प्रशक्तघोषावस्त्रान्, वक्त्रं मुख, वराहस्यपिथो विष्ठीरिति भाव, कामयते
प्रायश्चिन्ति । अत्र चतुर्थेऽपि पादेषु प्रथमाक्षरात् पर सगण जनघी न विहितौ तथा
चतुर्थाक्षरात् पर यगणश्च यथाविधि विहित, अपि च द्वितीयचतुर्थयो पादयो
प्रथमाक्षरात् पर रगणौ नास्ति, अत्र इदं वक्त्रनामकानुष्टुप्कण्ठो पिच्छेऽयम् । अस्य
प्रथमपाद पञ्चाक्षरप्रकारभेदेषु अष्टाक्षरारिष्टतरश्चतस्रस्य, द्वितीय विभक्तितम,
तृतीय सप्तविभक्तितम, चतुर्थस्य अष्टविभक्तितमो भवति । उदाहरणान्तर यथा
नीलोत्पलवनेषु अथ चरन्त्यश्वात्संरावाः अथवा आरुसंरावा मधुर-
भादिषु, कौषेयसवीता मिनिषीवजस्यपरिधाना, नीलोत्पलवनेषु इत्यर्थ,
रामा रान्त्य इव आरुसंरावा मधुरनिष्कषा, रान्त्यया कालहस्ता, प्रवृत्त्यन्ति
पृथ्य दुर्भिक्षि । “प्रवृत्त्यन्तीव” इत्यत्र “प्रवृत्त्यन्तर” इति पाठे—सोऽहम्, रामा
प्रवृत्त्यन्त कादम्बाश्च, तुच्छा इव लक्ष्यन्ते इति शेषः । अत्रापि पूर्ववत् प्रतिपादस्य
प्रथमाक्षरात् पर सगण जनघी न ह, द्वितीयचतुर्थयो पादयो, प्रथमाक्षरात् यथं

तथा ।—

ग० र० ष० ग० ग० भ० य० ग०

दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।

ग० र० य० ल० ग० न० य० ग०

मातुर्मनो हरन्त्येव दौर्लालित्योक्तिभिर्बालाः ॥ (ठ)

पथ्या युजो ज् ॥ १५ ॥

चतुर्थादिति वक्तते । यत्र वक्तो युज पादस्य चतुर्था-
दक्षरादूर्ध्वे जकारः (- -) प्रयुज्यते, तद्वक्त्रं पथ्या नाम ।
यस्यापवाद । तत्रोदाहरणम् ।—

रगथोऽपि नास्ति, तथा चतुर्भात पर यथात्मन्वय यगन्वय वक्तते, अपि च भगथ
भगथौ च यथासम्भव विद्येते अत इदं पूर्वतं किञ्चित् विभिन्नरूप वक्त्रनामक छन्द
इति ज्ञेयम् । अष्टाक्षरप्रकारस्य सप्तपञ्चाशदुत्तरशततमभेदवान् अस्य प्रथम
पाद, ।द्वितीयचतुर्थी अष्टादशौ, तृतीयस्य सप्तदशौ भवतीति बोध्यम् । अष्टाक्षरपा-
नारमाह दुर्भाषितेऽपीत्यादि ।—प्रीति खेद दुर्भाषितेऽपि कटुकौ अपि प्राय
वाङ्मयेन सौभाग्यं सुभगत्वं लौक्यमित्यर्थं, प्रकुरुते जनयति । एतदेव अष्टाक्षरेण
सप्तमश्रमे, मातुरिति ।—बाला अश्रय दौर्लालित्योक्तिभिः, अपिश्रयैर्वचनेरपि
दुर्भाषितेऽपीति भावः, मातु जनन्या, मन चित्त, हरन्त्येव आकर्षन्त्येव । वक्त्रच्छन्दसि
द्वितीयचतुर्थपादयोरेव प्रथमाक्षरादूर्ध्वे रगन्वय निमित्ततया प्रथमतृतीयपादयो-
प्रथमाक्षरात् पर तादृशानस्य अनिमित्तत्वात् रगथो विद्यते । अन्यत् वक्त्रच्छन्दसि
यथोक्तमस्ति अत इदमष्टवक्त्रनामकं छन्द । अस्य प्रथमं पाद अष्टाक्षरप्रकारस्य
एकविंशतितमभेदवान्, द्वितीय एकौनविंशत्, तृतीय एकौनपञ्चाशदधिक-
शततमभेदवान्, चतुर्थस्य सप्तदश इति ।

(अ) “य चतुर्भात” इत्यस्मात्वादेन वक्त्रविशेष पथ्यावक्त्रमाह, पथ्येति ।—
युजः कृष्णपादस्य, द्वितीयचतुर्थपादयोरेत्यर्थः । पूर्वसूत्रात् ‘चतुर्भात’ इति पदमपि-

ग० त० य० ल० ग० म० ज० ल०

नित्य नौतिनिषस्वस्य राज्ञो राष्ट्र न सीदति ।

ल० य० य० ग० ग० म० ज० ग०

न हि पथ्याग्निः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः ॥ (ण)

विपरीतैकीयम् ॥ १६ ॥

उक्तलक्षणात् विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति ।

यथा ।—

कर्त्तव्यमित्याह, चतुर्थादिति ।—जकार ज गण । यस्य य गणस्य । नित्यमित्यादि ।
—नित्य सर्वदा नौतिनिषस्वस्य नौतिस्वितस्य नौतिशास्त्रानुसारेण व्यवहरत इत्यर्थे, राज्ञ, वृपते राष्ट्र राज्य न सीदति न नश्यति, अगुच्छेद्य भवतीति भाव । तत्र दृष्टान्तमाह, न ह्येति ।—पथ्याग्निः हित भुक्तवत, जनस्येति शेष, काये शरीरे व्याधिवेदना रोगजनितदुःखानि न जायन्ते नीत्यन्ते । अत्र पूर्वोक्तरीत्या यथायथ स-न-र गणस्य निषेधान् तथा द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः चतुर्थवर्णात् परं ज-गणस्य च विद्यमानत्वात् पथ्यावक्त्रनामकमिदं ह्यन्द इति ज्ञेयम् । अथ प्रथम पाद अष्टाक्षरप्रकारभेदेषु त्रिपञ्चाशदधिकशततम, द्वितीय नवोत्तर द्विशततम तृतीय त्रिंशति, चतुर्थश्च एकशतितम इति । अवेद वक्तव्य— वैक्रजातो स-न र गणानां पूर्वोक्तनिषेध सर्वत्रैव पालनीय, य गणस्य च बाधकान्तर-सहावात् तद्विधौ अस्थिरत्वमिति, अत एव ह्यन्दीनस्यर्थादौ “पञ्चम लघु सर्वत्र सप्तम द्विचतुर्थी । षष्ठं गुरु विजागीयादित्यनुष्टुभलक्ष्यन् ॥” इत्यत्र द्वितीय चतुर्थपादयोः सप्तमस्य लघुक्तिरिति दिक् ।

(त) मतान्तरीय पथ्यावक्त्रलक्षणाह, विपरीतिति ।—एकस्य इदं मतम् एकीयम् एकस्मात्कार्यस्य मतमेतदित्यभिप्रायः । “ब्रह्माच्छ ” (४।१।१४ पा०) इति छ । विपरीतलक्षणा प्रथमतः तृतीयोः पादयोः चतुर्धाचरात् परी ज गण द्वितीयचतुर्थयोश्च धादयो, चतुर्थवर्णात् परी य गण, प्रयुज्येत चेत् तदा विपरीता पथ्या

म०	य०	ज०	म०	म०	य०	म०
—	—	—	—	—	—	—
भर्तुरात्रानुवर्तिनी			या	स्त्रा	स्त्रात्	सा स्त्रिरा सस्त्रीः ।
म०	य०	ज०	म०	म०	य०	म०
—	—	—	—	—	—	—
स्त्रप्रभुत्वाभिमानिनौ			विपरीता	परित्वाण्या		॥ (त)

चपलाऽयुजो न् ॥ १७ ॥

अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं नकारो भवति, युक्पादे य एवावतिष्ठति, तदा चपला नाम सा अनुष्टुप्वक्ष्यम् । तत्रोदाहरणम् ।—

म०	य०	ज०	म०	म०	य०	म०
—	—	—	—	—	—	—
श्रीधमायाप्रदेशना			वक्त्रनिर्मासनासाया ।			

भवति । तत्रोदाहरणस्य, भर्तुरिति ।—सा स्त्री या रमणी भर्तु स्त्रानिभ्यः आत्रानुवर्तिनी आदिमपलिवा सा स्त्री स्त्रिरा चपला सस्त्रीः, चपलावचपला सा स्त्रीऽप्यधिकगुणवतीति भावः । वा स्त्रु सत्त्वा नित्राया प्रभुत्वविवक्षे चक्रिमात्रिनौ मानवती सतन्ना इत्यर्थः, सा विपरीता चपलास्त्ररूपा, अतः परित्वाण्या वर्जनीया इत्यर्थः । अथ प्रथमद्वितीयपादे "गुवर्ति" "भिमानि" इति अन्तर्भावत् परं न-नचक्ष, तथा द्वितीयचतुर्थपादे च "स्त्रिरा" "परित्वा" इति न-नचक्ष च पूर्वतः, विपरीतेन सन्निवेशेन विपरीतपञ्चाक्षरानामनुष्टुप्वक्ष्यः इति बोध्यम् । अथ प्रथम, पादः अष्टाक्षरकालमेदितुं त्रयोविधम्, विद्विषः समदम्, द्वितीयः त्रयोविधतम, चतुर्थे च विभक्तिमः इति ज्ञेयम् ।

(क) वक्त्रनिर्मासनासाया, चपलीति ।—अयुक्तः अयुक्तपदात्मकः । इत्यादि पूर्वतः "अनुष्टुप्" इति अनुवर्तनीयम्, एकस्य प्रथमद्वितीयक्षरयोः अनुवर्तनत् परं न-नचक्ष तथा द्वितीयचतुर्थयोश्च न-नचक्षेत् तदा चपला नाम इन्द्रः कात् । श्रीधमायाप्रदेशना ।—श्रीधमाया इत्यनामन् चप वक्त्राः सा, तथा वक्त्रात् चपला

ग० य० ङ० ग० ङ० य० ङ० ग०
 ~~~~~  
 ~~~~~

कन्धका वाक्यचपला ङ्गमते धूर्त्तसौभाग्यम् ॥ (ङ्)

विपुला युक्लः सप्तमः ॥ १८ ॥

अधिकारोऽयम् । “य चतुर्थात्” (५।१४ पि०) इत्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणात्संभृतत्वात् पुनरुक्तमेतत् । नैवम् । विपुलावर्गस्यैदानीमारभ्यमाणत्वात्तद्विनाऽनुपपत्तेः । तत्र युक्पादे सप्तमेन लघुनाऽवश्यमेव भवितव्यं, प्रथमद्वितीययोश्च । एतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति—“सर्वतः सैतवस्य” इत्यादिना । पथ्यायान्तु यकार एवावतिष्ठते । (ढ)

वक्त्रेषु सङ्घ इति वा, निर्मास नामाच्च यस्या वा शक्यमुखनासिका इत्यर्थे, तथा वाक्त्रेषु चपला चपलभाविणीत्यर्थे, कन्धका घूर्त्तानां शठानां सौभाग्यं सुभगत्वं मिश्रत्वं ङ्गमते प्राप्नोति । अत्र पूर्वोक्तवक्त्रणचपणेन सङ्घ प्रथमद्वितीयपादयोश्चतुर्थाचरात् पर न गण, द्वितीयचतुर्थयोश्च य गण एव वर्चते, अतः, चपलावक्त्रणानामकमनुपपत्त्यन्तः । प्रथम पादोऽस्य अष्टाक्षरप्रसारभेदेषु पञ्चदशाधिकशततम, द्वितीय एकौनविंशति, तृतीय पञ्चदशाधिकशततम., चतुर्थश्च विंशति ।

(ङ) वक्त्रभेदविपुलाधिकारमवतारयति, विपुलेति ।—अधिकारसम्बन्धिदम् । युजो युष्मपादयोश्च लघु युक्लः । पथ्याया सङ्घात्सा सङ्घस्यानाशङ्कते, तन्निति ।—युष्मपादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति इति विपुलालक्ष्यं, पथ्यायानपि युष्मे चतुर्थाचरादनन्तरं ज-गणविधानात् सप्तमस्य लघुत्वं, तस्य “पथ्या-युजो ङ्” इत्यनेन सङ्घामिन्नार्थेत्वादस्य पुनरुक्तवत् प्रतीतिरिति । समादधति, नैवमिति ।—पथ्याया युक्पादे सप्तमलघुत्वं ज गणेनैव इत्येवं नियम, अस्यास्तु ज त भ न-गणानां येन केनापि सप्तमस्य लघुत्वा इति न पौनरुक्त्यम, तद्यथाऽपि ज-गणप्रत्ये पौनरुक्त्यमिति चेत्, तर्हि यत्र नामान्तरमेव इति बोद्धव्यम् । समाधत्मान्तरार्थं शेषवक्त्रणमवतारयति, युक्पादे इत्यादि ।—युक्पादे अयुक्पादे च सर्वत्रैव सप्तम-

सर्वतः सैतवस्य ॥ १६ ॥

सैतवस्य आचार्यस्य मतेन युक्पादे अयुक्पादे च सप्तमी
स्वकार एव कर्त्तव्यः । तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ज० ङ० ग० ग० भ० ङ० ग०

— — — — —

सैतवेन पथाऽर्णवं

— — — — —

तौर्णी दशरथात्मजः ।

ग० भ० ङ० ग०

— — — — —

रक्ष क्षयकरीं पुन'

ख० न० ङ० ग०

— — — — —

प्रतिष्ठा स्वेन बाहुना ॥ (घ)

लघुना भवितव्यमिति सैतवमतः, पथ्यायाश्च अयुक्पादे चतुर्थाक्षरात् परं यं गण एव,
अत एव उभयोर्भेद इति भावः । अत्र "अवयवमेव भवितव्यं, प्रथमद्वितीययोश्च"
इत्यनेन एव बोधयति यत्—अयुक्पादे कदाचित् सप्तमलघुत्वस्य व्यभिचारीऽपि
भवितुमर्हति, युक्पादे तु अवयवमेव लघुना भवितव्यमिति ठक्तिकारस्याशयः ।
प्रथमद्वितीययोश्च इत्यस्य सप्तमेन लघुना भवितव्यमित्यनेनान्वयः । एतावता सप्तमेन
लघुना इत्युक्त्या प्रकारस्य अपवादः पथ्यालक्षणे प्रथमद्वितीयक्षरयोश्च गणो विहित
इह तु तत्रापि ज त न-भ गणानामन्यतमस्य दृष्टत्वात् यं गणस्यापवाद इत्यभिप्रायः ।

(घ) विपुलाया युष्मपादे सप्तमलघुत्वे सताम्बरमवतारयति सर्वत इति ।
—सर्वत सर्वेष्वपि पादेषु । एवञ्च चतुर्ष्वपि पादेषु सप्तमलघुत्वे नियमिते
चतुर्थाक्षरात् परं ज त भ न गणानामन्यतमस्य प्रथमो विधेय इति प्रकृतम् ।
तथा आग्नेयच्छन्दसारे—“विपुला युष्म सप्तम सर्वं तत् सैतवस्य च । औ तौ
वा विपुलाऽनेका वक्रगतिः सप्तौरिता ॥” इति । एतेन चतुर्ष्वपि पादेषु सप्तमलघुत्वे
विपुला, युक्पादे सप्तमलघुत्वे अयुक्पादे च सप्तमलघुत्वे पथ्या इति सैतवमतम् ।
अत्र प्रतिपादं भदा प्रकृतम्, तेषां परस्परद्वितीयो सङ्गा अष्टौ क्रीड्य, एकानपचाश-
स्रवा चतुस्त्रिंशत् सङ्ख्याश्च षट्शती षट्पञ्चाशच्च । अङ्कतोऽपि (८४८३४६३६) ।
सैतवेनेत्यादि ।—दशरथात्मज इति अर्थं ससुद्रं सैतवेन सेतुष्वेव पथा वस्त्रं
सेतुनेत्यर्थः, तौर्णं, तथा रक्ष क्षयकरीं रक्षसविनाशकारिणीं प्रतिष्ठां शपथं पुन
स्वेन स्वकीयेन बाहुना भुजेन तौर्णं, सतौषधान् । अत्र सर्वेषु पादेष्वेव सप्तम-

धौ न्ती च ॥ २० ॥

सर्वत सैतवस्येति निवृत्तम् । “चपलाऽयुजो न्” (५।१७ पि०) इत्यस्मादयुग्मग्रहणमनुवर्त्तते । “विपुला युग्मः सप्तम” (५।१८ पि०) इति सर्वमनुवर्त्तते । अयुक्पादे यदा चतुर्था-दक्षरात् परतो यकार बाधित्वा भङ्गार-रेफ-नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदा असौ विपुला नाम । तत्र भकारेण विपुलोदाहरणम् ।—

ख० र०	भ० ग०	ख० म०	ज० ग०
— — — —	— — — —	— — — —	— — — —
इय सखे ।	चन्द्रमुखी	स्मितज्यात्स्ना	च मानिनी ।
ग० र०	भ० ग०	ग० ज०	ज० ग०
— — — —	— — — —	— — — —	— — — —
इन्दोवरान्दी	हृदय	दन्दहीति	तथापि मे ॥

खण्डतया विपुलान्तरसङ्घति । अस्य च प्रथम पादे षष्टाक्षरप्रसारभेदेषु एकनवतितम, द्वितीयद्वितीयौ द्विनवतितमौ, चतुर्थश्च द्वाशोतितमो ज्ञेयः ।

(न) विपुलाया लक्षणमाह, धौ इति ।—भ र न-त तथा इत्यर्थे । यत्र प्रथमद्वितीयपादयो चतुर्थाक्षरात् पर भ र न त गणानामन्वतम द्वितीयचतुर्थयोश्च चतुर्थाक्षरात् पर ज त न म-गणानामन्वतम भवति सा विपुलेति ज्ञेयम् । एषश्च विपुलावर्गे युग्मपादे सप्तमस्य लघुत्व नियतमेव, अयुक्ते च तत्र वैकल्प्यासिति स्मृतव्यम् । केचित्तु “सर्वत” इति पदमवापि अनुवर्त्तयन्ति । इयमित्यादि ।—इ सखे । इय प्रत्यक्षीभूता नाधिका चन्द्रमुखी चन्द्र इव मुख यस्या ताडशी अत्यन्तमनीहारीणी, स्मितज्योत्स्ना स्मित मन्दहास व्योत्स्नेय यस्या सा तथाभूता, न पुन कोपनमुखीति भावः, तथा मानिनी मानवती न पुत्र स्त्रीचात्प्यानभिज्ञा इति भावः, तथा इन्दोवरे इव अचिषी यस्या सा ताडशी, तथाऽपि सवथा हृदययाङ्घ्रिणी अपि मे हृदय मदीय नत्र दन्दहीति भ्रम पीडयति । अत्र सर्वेषु ब्रह्मलक्षणाणां त्रिसप्तानुत्वात् तथा प्रथमद्वितीयपादयो चतुर्थाक्षरात् पर य गणापवादक-

अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणम् । व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य । एकपक्षे पुन, प्रथमस्य तृतीयस्य वा । तथा च महाकवीना प्रयोगा ।—

ल० र० भ० ग० ग० य० ज० ग०
 ~~~~~  
 वटे वटे वैश्रवणा, चत्वरे चत्वरे शिवः ।

ग० घ० य० ग० ग० भ० ज० ग०
 ~~~~~  
 पर्वत पर्वत राम सर्वत्र मधुसूदन ॥

ग० भ० य० ग० ग० य० ज० ग०
 ~~~~~  
 देव' स जयति शोमान् दण्डधारी महीपतिः ।

ग० र० भ० ग० ग० ज० ज० ल०
 ~~~~~  
 यस्य प्रमादात् भुवन शाश्वते पथि तिष्ठति ॥

भ गणस्य तृतीयचतुर्थयोश्च भ गणस्य निवेशनात् भ विपुलापूर्वकं बहूनामकानुष्टुप् प्रथमिदम् । किञ्चावायुक्पादे उभयत्र भ गणस्य सत्त्वादिदं जातिपक्षीयं भ विपुलोदाहरणमित्यपि प्रत्येतव्यम् । जातिपक्षे व्यक्तिपक्षस्य समाश्रित्य लक्ष्यं विहितमिति दर्शयितुमाह, अयुज इत्यादि।—“सकलक्ष्ये लक्ष्यस्य चरितार्थत्वं जाति” “प्रतिपक्ष्ये लक्ष्यानि भिद्यन्ते इति व्युत्पद्य” । जातिपक्षस्वीकारस्यै अयुज द्वयो पादयो प्रथमतः तृतीययो पादयो यदस्य स्वीकारः । व्यक्तौ तु एकस्य पादस्य प्रथमस्य तृतीयस्य वा यदस्य । उदाहरणानि यथा, वटे इत्यादि ।—वटे वटे प्रतिवट वैश्रवणा कुबेर, चत्वरे चत्वरे प्रतिचत्वरे शिव, पर्वते पर्वते प्रतिपर्वते राम, तथा मधुसूदन सर्वत्र तिष्ठति इति शेष । अस्य च प्रथम पाद उदाहरण-प्रकारं च चतुर्दशतम, द्वितीय चतुर्दशतम तृतीय एकीकृत्य, अतस्य विनवतितकी भवति । देव इति ।—स प्रसिद्ध महीपति श्रीमान् दण्डधारी देव महाकवीरूपति जयति सर्वोत्कर्षेण बर्चसा, यस्य वृपते प्रमादात् अज्ञयन्तात् पादव

ख० र० भ० ग०	ख० त० ज० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ ॐ ॐ
उपस्थित प्राञ्जलिना	विनीतेन गुरुत्मता ।
ग० र० भ० ग०	ग० त० ज० ग०
ॐ ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ ॐ ॐ
नारायणं स्तौमि सदा	भक्ताना भयनाशनम् ॥

इत्यादि ।

इदानीं रेफविपुलोदाहरणम् ।—

ग० र० र० ग०	ख० भ० ज० ग०
ॐ ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ ॐ ॐ
लक्ष्मीपति लोकनाथं	रथाङ्गधरमीश्वरम् ।
ग० र० र० ग०	ख० य० ज० ग०
ॐ ॐ ॐ ॐ	ॐ ॐ ॐ ॐ
यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणि	प्रणमामि त्रयीतनुम् ॥

मुष्णात् सुवन आश्रते सनातने पवि, आचारमार्गे इत्यर्थे, तिष्ठति । प्रथम पादोऽस्य अष्टाक्षरप्रसारीष एकीनवित्तम, द्वितीय द्वाशीतितम तृतीय एकीत्तरशततम, चतुर्थ अष्टाविशीत्तरशततमभेदवानिति । अत्र श्लोकद्वये वक्त्रादिलक्ष्यस्य तथा प्रथमस्य प्रथमे पादे द्वितीयस्य च द्वितीये पादे चतुर्थाक्षरात् पर भ गणस्य विद्यमानत्वात् व्यक्तव्ये भ विपुलापूर्वक वक्त्रानामकमनुष्टुप्छन्द इदमिति बोध्यम् । व्यक्तिलक्षानयो एकैकस्मिन् अनुष्टुपादे एव चतुर्थाक्षरात् पर भ गणस्य विद्यमानत्वात् जातिपदे उदाहरणान्तर दर्शयति, उपस्थितमित्यादि ।—विनीतेन विनयवता प्राञ्जलिना मुक्तपाणिना गुरुत्मता गुरुङ्गारीद्वयेन उपस्थित समागत भक्ताना तस्मिन्नुरागवता जनाना भयनाशन भीतिहारिण नारायण सदा स्तौमि । अस्य च प्रथमपादे अष्टाक्षरप्रसारीषु द्वाधिकशततम, द्वितीय नवतितम, तृतीय एकीत्तरशततम, चतुर्थस्य एकीनवतितम । किञ्च अत्र वक्त्रादिलक्ष्यस्य सत्त्वात् तथा प्रथमतृतीययोर्भयोरपि पादयो चतुर्थाक्षरात् पर भ-गणस्य सत्त्वात् जातिपदे भ विपुलापूर्वकानुष्टुप्छन्दोदाहरणमिदम् । लक्ष्मीपतिमित्यादि ।—लक्ष्मीपति त्रिय, शक्ति लीकाना नाथ रथाङ्गधर वक्त्रधर यज्ञेश्वर शार्ङ्गपाणि तदास्यधनुर्हंस

व्यक्तिपक्षे प्रथमे पादे ।—

ग०	र०	र०	ग०	ग०	म०	ज०	ग०
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
महाकवि कालिदासं				वन्दे वाग्देवतागुरुम् ।			
ग०	म०	य०	ख०	ग०	ज०	ज०	ग०
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
यज्ज्ञाने विश्वमाभाति				दर्पणे प्रतिविम्बवत् ॥			

द्वितीये पादे ।—

ग०	य०	य०	ग०	ग०	त०	ज०	ग०
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
कामिनीभिः सह प्रीति कस्मै नाम न रोचते ।							
ख०	य०	र०	ख०	ग०	ज०	ज०	ग०
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
यदि न स्याद्धारिवीचि-चञ्चल हतजोर्वितम् ॥							

तथा दशोत्तम वेदवयमुक्तिम्, “अथीं तशुम्” इति पाठान्तरम्, ईश्वर नारायणं प्रथमानि । अष्टाक्षरप्रकारेषु अथ प्रथमद्वितीयपादौ सप्तमिप्रथमौ, द्वितीय चतुर्थमन्विततम, चतुर्थश्च चतुरश्रीतितमो ज्ञेयः । किञ्चान् अशुक्पादे उभयोरपि चतुर्थाक्षरान् परं र गणस्य विश्वमानत्वात् तथा वक्रादिलक्षणस्य सत्त्वाच्च व्यातिपचीय निद र विपुलापूर्वकवक्रनामानुष्टुप्छन्दस उदाहरणम् । महाकविमिति ।—वाचां वाक्शाना देवता वाणी सा एव गुरुर्वस्य त सरस्वतीश्रियमिच्छर्थ, महाकवि कविश्रेष्ठ कालिदासं वन्दे पुत्रयामि, यस्मिन् कवे ज्ञाने विश्वम् इदं जगत दर्पणे आदर्शं प्रतिविम्बवत् आभाति दीप्यते । अथ प्रथम पादे अष्टाक्षरप्रकारेषु अष्टाक्षरप्रथम, द्वितीय एकाश्रीतितम, तृतीय पञ्चचत्वारिंशदधिकशततम, चतुर्थश्च एकमन्विततम इति । अन्यथात्र वक्रादिलक्षणसत्त्वात् तथा प्रथमपादे चतुर्थाक्षरात् परं रगणस्य, तथा तस्य च एकस्मिन् अशुक्पादे एव सङ्गवाचं व्यक्तिपक्षौ र विपुलापूर्वकं वक्रनामकमनुष्टुप्छन्द इदम् । कामिनीभिरित्यादि ।— यदि हतजोर्वितं धारिवीचिचञ्चलं जलोन्मिवत् अथस्यायि न ज्ञात् न भवेत्, तदर

इदानीं नकारविपुलोदाहरणम् ।—

ग० र० न० ग०

यस्या विभाति विपुला

ग० य० न० ग०

या चतुषष्टिचतुरा

ग० य० ज० ग०

मन्मथस्थानपिण्डिका ।

ग० त० ल० ग०

सा स्त्री स्यान्मृपवल्गभा ॥

तथैव भारविः ।—

ल० र० न० ग०

युयुत्सुनेव कवचं

ल० र० न० ग०

तपस्विनी हि वसते

ल० त० ज० ग०

किमासुक्तिमिदं त्वया ? ।

ग० ज० ज० ग०

कीवलाजिनवल्कली ॥

कामिनौभि स्त्रीभि सह प्रीति इर्ष, इर्षसन्धोग इत्यथ, कसौ जनाय न रीचते ?
 नाम सन्भावनाया, सर्वसौ एव रीचते इति भाव । अष्टाक्षरप्रकारेषु अस्य प्रथम-
 पाद एकोनविंशति, द्वितीय एकोनवतितम, तृतीय चतुषष्टिकशततम,
 चतुश्च एकनवतितम । किञ्च इह वक्रादिलक्षणस्य तथा तृतीये पादे चतुर्थाक्षरात्
 परं न गणस्य सत्त्वात्, तथा तस्य च एकस्मिन्नयुक्पादे एव विद्यमानत्वाच्च व्यक्तिपक्षीय
 र विपुलापूर्वकमनुष्टुप्कन्द इदम् । यस्या इत्यादि ।—यस्या विपुला प्रशस्ता मन्मथ
 स्थानपिण्डिका नितम्बदेश विभाति या च चतुषष्टिचतुरा चतुषष्टिकलाम्
 शिञ्जिता, सा स्त्री-मृपवल्गभा राजमहिषी स्यात् । अस्य प्रथम पाद अष्टाक्षरप्रकारसु
 सप्तदशोत्तरशततम, द्वितीय चाशीतितम, तृतीय पञ्चदशोत्तरशततम, चतुश्च
 एकोननवतितम इति । किञ्चात्र वक्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमतृतीयपादयोश्चभयो-
 रपि चतुर्थाक्षरात् परं न गणस्य विद्यमानतया जातिपक्षीय न विपुलापूर्वकानुष्टु-
 ष्पोदाहरणमिदम् । युयुत्सुनेत्यादि ।—वैवतकादौ तपस्वरत्नमूर्त्तं प्रति ब्रह्मेश-
 वारिणः इन्द्रशोक्तिरियम् । हे तपस्विन् ! त्वया युयुत्सुना योद्धुमिच्छता जनेन

व्यक्तिपक्षे कानिदास ।—

ल० न० न० ग०

अनाकृष्टस्य विषयैः

ग० अ० य० ग०

तस्य धर्मरतेरासीत्

ल० अ० य० ग०

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैः

ग० म० न० ग०

प्रत्यादिश्यन्त इव मे

ग० म० अ० ग०

विद्याना पारदृश्यनः ।

ग० त० अ० ग०

वृद्धत्व जरसा विना ॥

ग० त० अ० ग०

दूरात् प्रशमितारिभिः ।

ग० अ० अ० ग०

दृष्टलक्ष्यभिद् शराः ॥

इव इदं कवचं किं कथम् आमुक्तं परिहितम् ? इति यतः तपस्विनः यतश्चः
केवलान्निवन्कले वसन्ति ऋगचर्मादिकं वृक्षत्वञ्च परिदधति इति । अस्य प्रथम-
पादं अष्टाक्षरप्रकारेषु चतुःषष्टितमं, द्वितीयं नवतितमं, तृतीयं अष्टादशाधिक-
शततमं चतुश्च एकनवतितमं इति । वृक्षत्वञ्चादिकञ्च अवापि पुत्रवदिति ।
अनाकृष्टस्येत्यादि ।—विषये कृपादिभिः अनाकृष्टस्य अनासक्तस्य विद्यानां पारदृश्य-
शास्त्रपारगामिनः धर्मरते धर्मशीलस्य तस्य दिनीपस्य जरसा विना वाङ्मय-
मन्तरेणापि वृद्धत्वं वाङ्मयम् आसीत् । रघुवप्रस्थाशुम् । अस्य प्रथमं पादं
अष्टाक्षरप्रकारेषु चतुर्दशोत्तरशततमं, द्वितीयं एकाशीतितमं, तृतीयं सप्तविंशति-
तमं, चतुश्च एकोननवतितमं इति । किञ्च अत्र वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमे
पादं चतुर्धाबरात् परं न गण्यं, तस्य च एकस्मिन्निवायुक्पादे वर्त्तमानत्वात्
व्यक्तिपक्षेयं न-विपुलापूर्वकं वक्त्रनासकानुष्टम्बपोदाहरणनिदम् । तथैति ।—दूरात्
प्रशमिता निवारिता अथ शत्रवो ये तथासूते मन्त्रकृतं तव मन्त्रैः दृष्टलक्ष्यभिद्
दृष्टलक्ष्यतश्चास्मान्निवारिदारणसमर्था मे मनः शराः प्रत्यादिश्यन्ते इव । रघुवर्गीये

तथाऽन्येषामपि प्रयोगः ।—

ग० ञ० य० ग०

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो

ग० भ० त० ल०

लोकव्यवहार प्रति

लोकव्यवहार प्रति

ग० य० ञ० ग०

लौकिकोऽर्थः परोक्षकैः ।

लौकिकोऽर्थः परोक्षकैः ।

ल० य० ञ० ग०

सदृशी बालपण्डितौ ॥

सदृशी बालपण्डितौ ॥

इदानीं चकाराकृष्ट मकारविपुलोदाहरणम् ।—

ग० र० म० ग०

सर्वातिरिक्तं नावण्य

सर्वातिरिक्तं नावण्य

ग० र० म० ल०

स्त्रीलोकसृष्टिस्त्वयैव

स्त्रीलोकसृष्टिस्त्वयैव

ग० य० ञ० ग०

विभ्रतौ चारुविभ्रमा ।

विभ्रतौ चारुविभ्रमा ।

ग० म० ञ० ग०

निःसामान्यस्य वैधस'

निःसामान्यस्य वैधस' ॥

अतुशब्द उक्तेननवतितम इति । किञ्च अत्र वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमे पाठे अतुशब्दं अक्षरात् परं त गणस्य तस्य च एकस्मिन् अयुजि एव सत्त्वात् व्यक्तिपक्षेयं त विपुलापूर्वकवक्त्रनामानष्टवरीटाक्षरमिदम् । लौकिक इति ।—परीक्षकैः सट सद्विवारनिपुणैः, अतीति शेष, लौकिक अथ लौकिकविषय लोकाचार इत्यर्थः, अदोषोऽपीति भावः, लौकिकत साधारणजनवत् प्रतिपत्तव्यं लौकिकस्य याज्ञ इत्यर्थः, बालपण्डितौ मूर्खविद्वानौ उभावपि लोकव्यवहार प्रति लोकाचारप्रतिपत्तव्यविषये सदृशी तुच्छाधिकारिणावित्यर्थः । अष्टानरप्रसारिषु अस्य प्रथम पाठे मत्तविश्रुति- तम, द्वितीय त्रयोतितम तृतीय पञ्चाधिकरिश्रुततम, अतुशब्द अतुश्रुतितम इति । अस्य च वक्त्रादिलक्षणस्य तथा तृतीयपाठे अतुशब्दरात् परं त गणस्य, तस्य च एकस्मिन् अयुजि एव सत्त्वात् व्यक्तिपक्षेयं त विपुलापूर्वकानुष्टवक्त्रकन्दम् षट्सुद, अक्षरम् । इदानीमिति ।—“ओ लो क” इति सूत्रस्य विषयभूतानां भूतस्य रमण नगण तगणानामुदाहरणानि षट्सु इदानीं चकाराकृष्ट च इति पदके प्रात् न गणविपुलोदाहरण दर्शयति सर्वेत्यादि ।—सर्वातिरिक्तं सर्वातिशक्तिं नावण्यं लौकिकविशेषं विभ्रतौ चारुयन्ती चारुविभ्रमा मनोज्ञविज्ञासवती एषा इति शेषः, निःसामान्यस्य असाधारणस्य वैधसः, विधातुः, न तु सामान्यसृष्टिरिति भावः, अन्वा

व्यक्तिपक्षे श्रीकान्तिदास ।—

ख० र० म० ग०	ख० य० ज० ग०
— — — — —	— — — — —
मनोऽभिरामाः शृण्वन्ती	रथनेमिस्वनोन्मुखे ।
ग० य० य० ग०	ख० म० ज० ग०
— — — — —	— — — — —
षड्जसवादिनी' केका	द्विधा भिन्ना शिखण्डिभिः ॥
ख० र० म० ग०	ग० त० ज० ग०
— — — — —	— — — — —
अथ प्रदोषे दोषज्ञ'	संवेशाय विशाम्यतिम् ।
ग० त० य० ग०	ख० य० ज० ग०
— — — — —	— — — — —
सूनुः सूनुतवाक् सष्टु.	विससर्जीदितश्रियम् ॥

अपरविधेव स्त्रीलोकसृष्टि रमणीसृजन, यो विधि स्त्रीसाधारण सृजति, अनन्य-साधारणसौन्दर्यादिय तस्य विधे सृष्टिर्न, असामान्य कश्चिद्वितीयविधिरिमानसृज-दिति भाव । अष्टाक्षरप्रकारेषु अन्य प्रथम पाद पञ्चम, द्वितीय द्वाशीतितम, तृतीय वयस्त्रिंशदधिक शततम, चतुर्थश्च एकाशीतितम इति । किञ्च इह वक्त्रादि-लक्षणस्य तथा प्रथमतोयग्रीवरुभयोरपि पादयो चतुर्थात् अक्षरात् पर म गणस्य विद्यमानत्वात् जातिपक्षीय म विपुलापूर्वकवक्त्रागामानुष्टुब्धसोदाहरणमिदम् । मनोऽभिरामा इत्यादि ।—रथनेमिस्वनोन्मुखे रथचक्रशब्देन जहसुखे शिखण्डिभि मयुरे द्विधा भिन्ना षड्जसवादिनी षड्जस्वरानुकारिणी अत एव मनोऽभिरामा मनोहारिणी केका ध्वनी शृण्वन्ती सुदक्षिणादिस्त्रीपी । रघुवशीथस्यास्य प्रथम-पाद अष्टाक्षरप्रकारेषु षष्ठ, द्वितीय चतुरशीतितम, तृतीय एकोनविंश, चतुर्थश्च द्वाशीतितम इति । किञ्चात्र वक्त्रादिलक्षणस्य तथा प्रथमपादस्य चतुर्थाक्षरादौ म गणस्य, तस्य च एकस्त्रिंशद्वयं अयुनि विद्यमानत्वाच्च व्यक्तिपक्षीय म विपुलापूर्वक-वक्त्रागामानुष्टुब्धसोदाहरणमिदम् । अथेति ।—अथ अनन्तर दोषज्ञ विद्वान् सूनुतवाक् श्रियसत्त्वभावी सष्ट सूनु वशिष्ठ, प्रदोषे जिन्नामुखे राधौ इति यावत्, उदितश्रिय

तृतीयपादे—

ख० र० य० म० ग० भ० ज० ग०

अदूरवर्त्तिनीं सिद्धि

राजन् । विगणयात्मनः ।

ख० र० म० ग०

उपस्थितेय कल्याणी

नास्मि कौर्त्तित एव यत् ॥

ग० म० य० ग०

स्नाध्यस्त्र्यागोऽपि वैदेह्याः

पत्यु प्राग्ब्रवात्मिनः ।

ल० र० म० ग०

अनन्यजाने सैवासीत्

यस्माज्जाया हिरण्ययी ॥

ग० भ० ज० ग०

ग० ज० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

ग० म० ज० ग०

प्रहङ्गप्रिय विश्वाम्पतिं नराधिप सर्वशाय निद्रायै विससर्ज प्रेषयामास । रघुवशीश्र-
 स्त्र्यास्यापि प्रथम पाद अष्टाक्षरप्रकारेषु षष्ठ, द्वितीय एकोनववर्तितम, तृतीय
 पञ्चविंशतितम, चतुश्च चतुरश्रोतितम इति । किञ्चान्नापि पूर्वञ्जीकवन् सर्वहस
 लक्ष्यसङ्कतिरिति । अदूरवर्त्तिनीमिति ।—हे राजन् ! आत्मन सिद्धि साफल्यम्
 अदूरवर्त्तिनीं समीपवर्त्तिनीं विगणय विजानीहि, यत् यत कल्याणी सफलमूर्ति इय
 धेनू नन्दिनी, नास्मि कौर्त्तिते एव नामाक्षरमनामतेव उपस्थिता समागता । अस्व
 प्रथम पाद अष्टाक्षरप्रकारेषु षष्ठीवर्तितम, द्वितीय विनवर्तितम, तृतीय षष्ठ,
 चतुश्च एकनववर्तितम इति । किञ्चान्न पूर्वपूर्ववत् वक्त्रादिलक्षणस्य तथा तृतीयपादस्य
 अतुथाचरादूर्ध्वं न अणस्य, तस्य च एकविंशतेव अयुजि विद्यमानत्वाच्च न विपुला
 पूर्वक्रमगुणवत्त्वज्ञोदाहरणमिदम् । स्नाध्य इति ।—वैदेह्या सीताया त्यागीऽपि,
 सुत्या इति शेष, स्नाध्य अर्धशौच, यस्मात् प्राग्ब्रवात्मिन हविर्गोदात् पूर्वभागस्य-
 षट्शतवर्त्तितम, यज्ञदीक्षितस्य इत्यर्थ, अनन्यजाने न अन्वा सीतामिन्ना जाया
 यस्य तादृशस्य पत्यु रामस्य हिरण्ययी स्वर्णमयी सा एव सीता एव
 जाया पत्नी चासीत्, नान्वा इति भावः । अष्टाक्षरप्रकारेषु अस्व प्रथम पादः

सकारिणापि क्वचिद्विपुला दृश्यते । यथा—

ल० म० य० ग०	ल० त० ज० ग०
ल-उ-उ-उ-उ-उ	ल-उ-उ-उ-उ-उ
जिते तु लभते लक्ष्मीं	मृते चापि वराङ्गनाः ।
ल० य० स० ग०	ग० त० ज० ग०
ल-उ-उ-उ-उ-उ	ल-उ-उ-उ-उ-उ
क्षणविध्वंसिनि काये	का चिन्ता मरणे रणे ? ॥

अङ्गीर्णाश्च विपुलाप्रकारा दृश्यन्ते । तथा चान्यैरुक्तम् ।—

ल० म० न० ग०	ल० य० ज० ग०
ल-उ-उ-उ-उ-उ	ल-उ-उ-उ-उ-उ
क्वचित्काले प्रसरता	क्वचिदापत्य विघ्नता ।
ल० र० म० ग०	ल० म० ज० ग०
ल-उ-उ-उ-उ-उ	ल-उ-उ-उ-उ-उ
शुनेव सारङ्गकुलं	त्वया भिन्न द्विषा कुलम् ॥

सप्तदश, द्वितीय एकाशीतितम, तृतीय षष्ठ, चतुर्थ्य त्रयोशीतितम इति । इत्यादिसंक्षेपसङ्गतिश्च अत्र पूर्वज्ञोक्तवत् ज्ञातव्या इति । अकाराकष्ट न गणोदाहरण प्रदर्श्य सम्प्रति अकारिणैव प्राप्त स गणविपुलोदाहरण दर्शयितुमाह,—सकारिणेति । जिते इत्यादि ।—काये देहे क्षणविध्वंसिनि क्षणमङ्गरे सति रणे शुद्धे मरणे मृत्युविषये का चिन्ता ? चिन्ता नैव कर्तव्या । तत्र हेतुमाह—जिते युद्धे जयलाभे कृते सति लक्ष्मीं श्रेयं सम्पत्तिं, मृते चापि वराङ्गना श्रेष्ठाङ्गना लभते प्राप्नोति । अस्य प्रथम पाद अष्टाक्षरप्रकारेषु त्रिशतम, द्वितीय नवतितम तृतीय द्वापञ्चाशत्तम, चतुर्थेऽत्र एकोननवतितम इति । किञ्च इह वक्त्रादिलक्षणस्य तथा तृतीयपादे चतुर्थवर्णात् पर स गणस्य, तस्य च एकषड्विधैव अष्टुनि सत्त्वात् व्यक्तपक्षीय स-विपुलापूर्वक वक्त्रानामकमनष्टपकन्द इति बोध्यम् । क्वचिदित्यादि ।—क्वचित् कुत्रचित् स्थाने काले उपयुक्तसमये प्रसरता, क्वचित् कुत्रचित् स्थाने अपात्य समागत्य विघ्नता विघ्न कुर्वता त्वया शुना सारमेयेण सारङ्गकुलमिव हरिणसमूह इव द्विषा मद्रूपा कुल भिन्न विनाशितम् । अष्टाक्षरप्रकारेषु अस्य प्रथमपादः

इत्यादयो विपुला विकल्पा सङ्कीर्णानुकोटिप्र' काव्येषु
दृश्यन्ते । सर्वासा विपुलाना चतुर्थी वर्णः प्रायेण गुरुर्भवती-
त्याम्नाय । (न)

[इत्यनुष्टुब्वक्त्राधिकारः] ।

अथ पदचतुरूर्द्धाधिकार' ।

प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरूर्द्धम् ॥ २१ ॥

चतुर्णामचराणा वृद्धिश्चतुर्वृद्धि । अनुष्टुभ पादादूर्द्धं प्रति-
पाद चतुरक्षरवृद्ध्या यत् वृत्त निष्पद्यते तत् पदचतुरूर्द्धं नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
त स्याः क टा क्ष वि क्षे पैः

चतुर्दशोत्तरशततम, तृतीय चतुरशतितम, तृतीय' इति शकितशततम, चतुश्च
इति । किञ्चाम प्रथम पादे चतुर्थाक्षरान पर न गणस्य तथा तृतीये
भ गणस्य वर्त्तमानत्वात् तृतीये एकेकस्मिन्नेव अयुजि सत्त्वाच्च व्यक्तिपक्षीय
न भ विपुलापुवक्रमनृष्टवक्त्रानामक छन्द इदमिति । गणद्वयघटितविपुला-
वत्त्वात् सङ्कीर्णविपुलोदाहरणमिदम् । चतुर्वर्णस्य तु गुरुत्वं लघुत्वं वा इति
सन्देहमपाकुर्वन्नाह, सवासामिति ।—प्रायेण गुरुत्वमेव क्वचित् लघुरपि इति
साम्प्रदायिका ।

(प) अनुष्टुभधिकार परिसमाप्य साम्प्रत विषमवृत्तानामेत पदचतुरूर्द्धाधिकार
प्रकौति, प्रतिपादमिति ।—चतुर्वृद्ध्या चतुरक्षरवृद्ध्या । चतुर्वृद्ध्या इत्यनेन कश्चात्
चतुर्वृद्ध्या इत्याशंसायाभाह, अनुष्टुभ इत्यादि ।—अनुष्टुभ पादादूर्द्धम् इति वचन-
मानर्थ्यादेव प्रथमे पादे वृद्धिर्न प्रसज्येत, अपि तु द्वितीयादावेव । तत्र प्रथमे
पादे अनुष्टुभी नियमिनाष्टाक्षराणि स्थापनीयानि, द्वितीयपादे द्वादशाक्षराणि,
तृतीये षोडश, चतुर्थे च विंशत्यक्षराणि स्थापनीयानि, एतादृशसंख्यात्मकं इत्त पद-
चतुरूर्द्धं नाम भवेदित्यर्थे । चाप्येच्छन्द सारोऽप्यक्त यथा—“भवेत् पदचतुरूर्द्धं चतुर्वृद्ध्या
पदेव च” इति । एतन्नदर्थनार्थं पदचतुरूर्द्धादक्षरानामनुपरि त्रिंशत्काण्येभ्य
अष्ट द्वादश षोडशाद्येभ्य पर पुनरेकादिकतु पत्येकानामकानामावृत्तिदृष्टव्या । चतुर्णा
पादानां वैषम्याच्च विषमवृत्तेऽक्षरार्थोऽस्य । गुरुत्वविशेषणस्तु वृत्तिसारमतमङ्गीकृत्य

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 क म्पि त त लु कु टि लै र ति दी र्घे ।
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५
 त ज्ञ क द ष्ट इ वे न्द्रि य शू न्यं च त चै त न्यः
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५
 ष द च तु रू ङ्गै न च ल ति पु रू षः प त ति स ह सै व ॥
 अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते । (प)

त्र विधेयमेव । अत्राह नारायणभट्ट, —“अत्र चैकद्विविधतुष्काणां परस्परताडनया पादानां परस्परसङ्घरे शङ्खचक्रगदापद्मानां परस्परसङ्घरे वेधरचनाया इव चतुर्विंशति-भेदा भवन्ति । तत प्रसारती यथा—८, १२, १६, २० । ८, १६, १२, २० । ८, २०, १६, १२ । ८, १२, २० १६ । ८ १६, २०, १२ । ८ २०, १२, १६ । १२, ८, १६, २० । १२, १६, ८, २० । १२, २०, १६ ८ । १२, ८, २०, १६ । १२ १६, २०, ८ । १२, २०, ८, १६ । १६, १२, ८ २० । १६ ८ १२, २० । १६ २०, ८, १२ । १६, १२, २०, ८ । १६, ८ २०, १२ । १६ २०, १२ ८ । २०, १२, १६, ८ । २०, ८, १६, १२ । २०, १२, ८, १६ । २०, १६ ८, १२ । २०, १६ १२ ८ । २०, ८ १२, १६ । अत्रैकैकपङ्क्तिस्थितकोष्ठकचतुष्टयस्थिताङ्गसमानाचरक्रमिक-यादेरेकैको भेदो ज्ञेयः । तत्र प्रथमभेदे मूलस्थितमुदाहरणम् । द्वितीये तु नमेव यथा—लोभ लभय विषय ८ जाभालाभावुभौ भावय समानौ भव चौर १६ । अत्राङ्गजनगौरवमाचर १२ यदि तथास्त्रिसुस्थिष लोके यत्रो विशालनाशास्त्र स्यात् २० ॥ इदमेवोदाहरणं पादस्यत्येनेवरेषु षाविंशतिभेदेषु योज्यम्” इति । तस्या इत्यादि—नाशिकाया कटाचवर्षानसिद्धम् । तस्या नाशिकाया, कम्पिता तन् शरीरं शैली अथ च कृटिलै वस्रौ, विशेषणद्वयस्य क्रमधारय समासस्त्रीकारात् साधु, तथा अतिदीर्घे प्रसारिणि कटाञ्जविज्ञेपे अपाङ्ग दृष्टिभिः पुरुष तत्त्वकेषु भुजङ्गविशेषेण दृष्टं पाङ्गत इव इन्द्रियशून्यं अत्रश्रेन्द्रियं, तथा अतचैतन्यं अत नष्ट चैतन्यं ज्ञान यस्य तथाभूतं सन् पदचतुष्टये चतुर्थी यदानाम् अचिक न चक्षति न मच्छति, सङ्घसा क्कटिति एव पतति च भूमी इति ज्ञेयः । महासर्पदण्डो यथा श्लवश्रेन्द्रियं श्लवचैतन्यस्य सन् चिच्चतुःप्रदाधिकं गत न त्वमय भूमी पतति च, तथा सुन्दरीकटाञ्जतोऽपि अचिकं क्लिप्तं न ज्ञान, पतति

गावन्तः आपीडः ॥ २२ ॥

गकारौ द्वावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत् पदचतु-
र्द्विमापीडसंज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शिषाणां
लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारिणेति मन्यामहे । तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
कु सु मि त स ह का रे

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
इ त हि म म हि म शु चि श शा ड्डे ।

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
वि क सि त क म ल स र सि म धु स म ये ऽश्चि न्
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १
प्र व स सि प थि क ह त क । य दि भ व ति त व

ग० ग०

२ ३ ४

विपत्ति ॥ (फ)

च भूमौ इत्यर्थः । अत्र प्रथमे पादे अष्टाक्षराणि, द्वितीये द्वादशाक्षराणि तृतीये
षोडशाक्षराणि, तथा चतुर्थे पादे षडक्षराणि, एव प्रतिपादकमथ चतुरक्षरशब्दा
पदचतुर्द्वयं नाम वृत्तमिदमिति बोध्यम् ।

(फ) नियमभेदेन पदचतुर्द्वयसंज्ञान्तरं दर्शयति, गाविश्यादि ।—गौ गुरु
द्वयं चतुर्था पादानां पूर्वोक्तनियताक्षराणां चतुश्चरणानामन्ते अवसाने गकारौ
गुरुद्वयं चहवत तत ऊन्द आपीडसंज्ञकं स्यात् । तथा च आपीडसंज्ञकस्य—
“गुरुद्वयान्त आपीडः” इति । कुसुमित्यादि ।—वसन्तवर्षनामदम् । हे पथिकइतक ।
हे टुभाग्यपान्य । कुसुमितं पुष्यितं सङ्कारं चतुर्वचो यावन् तथाविधे, तथा
इतेन मष्टेन द्विसप्तदशिकां शिशिरप्रभावेण हतुना शुचिं लज्जलं प्रशङ्कं चन्दो
यावन् तादृशं विकसितं प्रस्फुटितं कमलं पद्मं यावन् तथाविधं सरं यावन्
तादृशं अस्मिन् सपुसमये वसन्तकाले, यदि प्रवससि पर्वीं विद्याय विदेशवास
भङ्गीकरोसि, त्वसिति शेषः, तदा तव विपत्तिः अनिष्टं भवति । इत्यादि प्रवक्तव्यं

आदौ चित् प्रत्यापौडः ॥ २३ ॥

गकारौ हावादौ चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तदा तत् पदचतुर्द्वयं प्रत्यापौडसञ्च भवति । अत्रापि पूर्ववच्छेषाणां लघुत्वमेव । तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
चि त्तं म म र म य ति

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४
का न्त व न मि द सु प गि रि न दि ।

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
कू ज ञ्ज क्षु कर क ल र व क्त त जन घृ ति

ग० ग०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
पुं स्को कि ल मु ख रि त सु र मि कु सु म चि त
१ २ ३ ४

त क्त ति ॥ (ब)

प्रतिपादं चतुरश्ररुद्धे तथा प्रतिपादान्ते गुर्वोदगीरन्त्येषाञ्च लघुना सन्निवेशात्
आपौडसञ्चक पदचतुर्द्वयं नाम वृत्तनिर्दिष्टमिति बोध्यम् ।

(ब) निम्नलिखितेषु पदचतुर्द्वयस्य प्रत्यापौडाख्यं सञ्चान्तरं दर्शयति, आदाविति ।
—आदौ पादानां प्रथमे । अत्रापि गौ इति अनुवर्तनीयम् । तथा चाग्नेये—
“प्रत्यापौडी गगादिक ” इति । चित्तमित्यादि ।—कूज्जन् गुञ्जन कुर्वन् ये मधुकरा
क्षमरा तेषां कलरवे मधुरध्वनिभिः कृता जनिता जनानां घृति तुष्टि यत्र तत्,
“घृति” इत्यत्र “घृति” इति पाठे—घृति कस्यन, सात्त्विकभावविशेष इत्यर्थ, तथा
पुस्त्राक्षिणैः पित्रैः मुखरिता अन्दिता सुरभिक्षुसुमे सुगन्धिपुष्पञ्जिता व्याघ्रा
तक्षुणां वृक्षाणां ततय पङ्क्तयो यत्र तत् ताडयन्, उपगिरिनदि गिरे पर्वतस्य नदी
मिरिनदी, उप समीपे गिरिनदी यस्य तत्, वनविशेषचनिदम्, अत्रा—गिरिनद्या

प्रत्यापीडो गावादौ च ॥ २४ ॥

चकारोऽन्त इति समुच्चयाथ । तस्यैव पदचतुर्द्वैस्थान्ते
आदौ च याद गकारौ भवतस्तदाऽपि प्रत्यापाड एव भवति ।
तत्रोदाहरणम् ।—

ग० ग० ग० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

का न्ता व द न स री ज

ग० ग० ग० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

हृ द्य घ न सु र भि म धु र सा व्य म् ।

ग० ग० ग० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६

पा तुं र हृ सि स त त म भि ल ष ति म नो मे

ग० ग० ग० ग०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

कि ष्चि ष्म कु लि त न य न म वि र त म षि त

ग० ग०

१ २ ३ ४

र म णी य म् ॥

तदेव द्विप्रकार प्रत्यापीडो भवति । (भ)

उप समीपम् उपगिरिनदि गिरिनदीसन्निहित काल्प समीपम् इद वन सम
चित्तं मानसं रमयति । अत्र पदचतुर्द्वैस्थान्ते सर्वे वर्तन्ते, विशेषतस्तु प्रतिपादादौ
द्वौ गुरुवर्णौ सन्त आन्ते च लघवः सन्ति, अतश्च प्रत्यापीडनामक पदचतुर्द्वै
इत्थान्दन्ति ।

(भ) अपरविध प्रत्यापीडलक्षणमाह, प्रत्यापीड इत्यादि ।—ए इति समुच्चयार्थः ।
चकारेण कि समुच्चिनोति इत्याजसायामाह, चकार इत्यादि ।—चतुर्थां पूर्वोक्त-
नियताचाराणां पादानाम् आदावन्ते च नियमेन गुरुद्वयं, तथा आन्ते च लघवस्ते
तदाऽपि प्रत्यापीड स्यात् । कान्तेत्यादि ।—इत्य हृदययादि, घनसुरभि सान्द्रतर-
सुखस्युक्त, मधुरवाक्यम् अक्षतरसपूथं, किञ्चित्सुकृतिनि नमनानि यत् तत् ताडय,

प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यामृतधाराः ॥२५॥

आपीडग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुक्षराभ्यनुज्ञानञ्च । तदेव पदचतुर्ह्वं प्रथमस्य पादस्य विपर्यासे मञ्जरीलवल्यामृतधाराभिधानं भवति । प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्जरी । प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली । प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्यासेऽमृतधारा । तत्र मञ्जर्युदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

ज न य ति म ह ती प्री ति ह्व द ये

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

का मि ना चू त म ञ्ज री ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४

मि ल द लि च क्र च च्चु प रि चु म्बि त के श रा

तथा अविरतमपि तेन सतत सुरतकालिकाव्यक्तशब्दविशेषेण रमणीय मनोहर काला चदनसरोज रङ्गि निजने पात से मन कर्तुं सतत सवदा अभिलषति इच्छति । अत्र पदचतुर्ह्वंनचणपूर्वक प्रत्येकपादव्यादावन्ते च गुरुद्वयस्य मध्ये च लघुवर्णानां सन्निवेशात् इदमपरविध प्रत्यापीड नामक पदचतुर्ह्वं ह्वं । तदेवमिति ।—प्रथमा चरद्वयस्य गुरुत्वे एकविध प्रथमाचरद्वयस्य अन्त्याचरद्वयस्य च गुरुत्वे अपरविध इति द्विविध प्रत्यापीड ।

(न) नियमविशेषेण पदचतुर्ह्वस्य मञ्जर्यादिप्रज्ञाविशेषानाह, प्रथमस्येति ।—प्रथमस्य प्रथमपादस्य । विपर्यासे वैपरीत्ये । आपीडिति ।—आपीडाधिकारो लघुवर्णाधिकारश्च निवृत्त । प्रथमस्य पादस्य अष्टाक्षररूपस्य द्वितीयेन द्वादशाक्षररूपेण विपर्यये प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरताया द्वितीयस्य चाष्टाक्षरताया मञ्जरीत्यर्थे । एवमेव प्रथमपादस्य तृतीयेपादेन विपर्यये लवली । प्रथमपादस्य चतुर्थपादेन विपर्यये च अमृतधारानाम इत्त भवेत् । एवञ्च प्रथमपादस्य द्वितीयत्वे द्वितीयस्य प्रथमत्वे मञ्जरी, प्रथमस्य तृतीयेत्वे तृतीयस्य च प्रथमत्वं लवली, प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य प्रथमत्वे च अमृतधारा इति विवेक । जनयतीत्यादि ।—मिलन सङ्गता ये अलग्न षट्पदा तथा अक समूह तस्य चञ्चुभिः सुखाद्यदेशे परिचुम्बिता केशरा.

[२३४]

पिङ्गलच्छन्द सूत्रम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
को म ल म ल य वा त प रि न त्त त त रू शि ख र स्थि ता ॥

लवण्युदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
वि र ह् वि धु र ह् ण का ङ्ग ना क पो लो प मं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४
प रि ण ति ध र पी त पा ण्डु च्छ वि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
ल व ली फ ल नि दा घ्रे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २
भ व ति ज ग ति ह्मि क र गा त ल म ति स्वा दू षा

३ ४
ह र म ॥

अमृतधारीदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १ २ ३ ४
प रि वा च्छ सि क र्ण र मा य न म त त म मृत धा रा भिः

यस्या तादृशी, तथा कोमलम सटुना मलयवानेन दक्षिणानिलेन परिनिमित्तेषु सञ्चलितेषु तद्वशात्प्रवाया भिन्नरेषु अयदृशेषु स्थिता चूतमञ्जरी आत्मकुल कामिना कामुकाना हृदये मानसे मङ्गले विपुला प्रीतिम् आनन्द जनयति । अत्र पदचतुर्दशस्य अथान्विता पादा सन्ति, किञ्च पदचतुर्दशोपाचारात्मकप्रथमपादस्य द्वितीयतया द्वितीयस्य च दादशाचारात्मकस्य प्रथमतया निवेशनात् पदचतुर्दशभेदे मञ्जरीनामहमिदम् । विरहेश्वादि ।—विरहेश्च आत्मविच्छेदेन विधरा जातरा या ह्यश्वाङ्गना ह्यदेभीया स्त्रिय तासा लपीला गच्छदेया उपमा यस्य तादृशं परिणतिधर परिपक्व पीतपाण्डुच्छवि पीतनिश्केतकौरज सन्निभकान्ति लवलीफल निदाघे शीघ्र, अगति अतिस्वादु अतिमधुर चन्द्रवत् हिमकारवत् प्रीतिलम्, अत एव उच्यते तापनाशन भवति । अत्र पदचतुर्दशस्य अथान्वितापादेषु योऽश्वाचारात्मकद्वितीयपादस्य प्रथमत्वेन अष्टाचारात्मकप्रथमपादस्य च द्वितीयत्वेन निवेशनात् पदचतुर्दशं लवलीनामक छन्द, इति बोध्यम् । परिवाच्छसीत्यादि ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ १ २ ३ ४

य दि ह्र दि वा प र मा न न्द र स म् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १ २ ३ ४

चे त । शृ णु ध र णी ध र वा णो म न्द त म यौ

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

त त् का व्य गु ण भू ष ण म् ॥

केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासे सति मञ्जर्यादिनामानी-
च्छन्ति । (म)

[इति पदचतुर्हर्षाधिकारः] ।

हे चेत । यदि अमृतधाराभि धीयूषप्रवाहे कणरसायन शीघ्रप्रीति, वा अथवा, ह्रदि मनसि परमानन्दरस ब्रह्मस्वादसुख परिवारच्छसि अभिलषसि तत् तदा काव्यगुणाना माधुर्यादीना भूषणम अलङ्कारस्वरूपाम् अमृतमयीं पीयूषरूपा, विष्णुकथाया सोऽह प्रदत्वादिति भाव, धरणीधरवाणी विष्णुकथा शृणु आकर्षय । पचे अथान्तरमपि ध्वन्यते—अमृतधाराभि तन्नामधेयच्छन्दोभि यदि कणरसायन, ह्रदि परमानन्द रसमनुभवितु वा इच्छसि तदा धरणीधरस्य पिङ्गलनागस्य वाणी कन्दोलक्षणात्मक वाक्य शृणु इति । अत्रापि पदचतुर्हर्षलक्षणात्मकेषु पादेषु विशयस्वरामकचतुथपाद प्रथमत्वेन तथा अष्टाक्षरात्मकप्रथमपादश्च चतुथपादत्वेन निर्दिष्ट, अत पदचतुर्हर्षम् अमृतधाराभिधानमिदं कन्द । हलायुधेन (५।२५) सूत्रस्य वृत्तौ 'आपीडयहर्षं निवृत्तम्, तेनैव सम लघुस्वराभ्यनुज्ञानञ्च" इत्यनेन स्वमत प्रदर्शितम् । इदानीं मतान्तरप्रदर्शनाथनाह केचिदित्यादि ।—एषा मते तु मञ्जर्यादिसूत्रस्य वृत्तौ हलायुधेन "आपीडयहर्षम्—" इत्यादि यदुक्त, तदसमीचीनमिति । सूत्रज्ञता तु अत्र स्पष्टतया कीऽपि विशेषी नाभिहित, किञ्च, "प्रथमस्य विपर्यासे—" इत्यादिसूत्र पर्याखोचनया एतदेव प्रतीयते यत् मञ्जर्यादीना पादविपर्यासमात्रे एव तात्पर्यं, न तु गुरुलघुरूपस्वराथामभ्यनुज्ञानाभ्यनुज्ञानधोरिति । एवञ्च पदचतुर्हर्षभेदापीडा-दीना गुरुलघुनियमविधानेन यत्र आपीडादीना पादविपर्यासे मञ्जर्यादिच्छन्दासि भवन्ति तत्र आपीडवत् मञ्जर्यादिष्वपि गुरुलघुविधानमन्याहृत, यत्र च पदचतुर्हर्षस्य पादविपर्यासे तानि भवन्ति तत्र गुरुलघुनियमाभाव इति तु तेषां मतम् । "अप्रतिबद्ध परमतमनुमतमेव" इति न्यायात् हलायुधस्यापि अनुमतमेव मतमेतदिति प्रतिभाति । एतदेव अभिप्रेत्य हत्तरत्नाकारज्ञता उक्त—"प्रथममितरचरणसमुत्थं, अथति स यदि

लक्ष्म । इतरदितरगादितमपि यद्वि च तृथ्ये, चरणथगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा ॥” इति । अस्य नारायणभद्राक्षा व्याख्या यथा—“प्रथमं तृथ्यं प्रथमचरण इतर-
चरणमस्य व्युत्पन्न इतरद्वितीयचरणगतं लक्ष्म लक्ष्म श्रुति इतरदपि द्वितीयमपि
इतरगतं प्रथमगतं श्रुति च श्रुति अपर चरणद्वयं तृतीयचरणद्वयं अविकृत
यथास्थितम् इत्येवंविधं न चापीड एव सा पसिदा कलिका । यथा—न चापीड
प्रथम प्रथमस्थाने प्रथमपादे द्वितीयपादलक्ष्म श्रुति सा कलिका हादशपादश्रुत्या-
चरषोडशाक्षरविंशत्यक्षरपादे क्रमेण घाटता इति फलिताश्च । पैङ्गली तु एतस्या’
मञ्जरी नाम” इति । तथा—“द्विगुण्युत्सकलचरणान्ता मुखचरणगतमनुभवति च
तृतीयम् । चरणमिह च लक्ष्म प्रकृतमखिलमपि यद्विदमनुभवति लवलो मा ॥”
इति । अस्य नारायणभद्राख्या यथा—“तृतीयचरणं मुखचरणगतं प्रथमचरणस्य
लक्षणमनुभवत्यनुभवत्वेन अपर पादत्रयं प्रकृतमखिलं लक्ष्म चापीड तद्वत्तु यद्वि
तदा लवलो मा क्रमेण इत्यन्तरभाष्येनान्तराक्षरविंशत्यक्षरपादा लवलोत्यर्थं
इति । तथा—“प्रथममधिसमिति श्रुति तृथ्यं चरणचरणपदमवितिगुण्युत्सम् ।
अखिलमपरमपरिश्रुतमिति ललितपटयुक्ता तद्विदमनुभवता ॥” इति । अस्य
नारायणो व्याख्या—“प्रथमं तृथ्यं प्रथमचरणं चरणचरणपदं चतुश्चरणस्थानं प्राप्नोति
अनुर्थं भवतोत्यर्थं, अपरमिदं प्रथमचरणद्वयम् चापीडप्रथमपादोपरिगतं
द्वितीयादिपादमन्तद्विदं कृत् अस्तधारा नाम । हादशपादश्रुत्याक्षरपाद
क्रमेण भवतीति नङ्गलिताश्च । यद्यपि इतिकारेण प्रथमस्य तृतीयत्वे तृतीयस्य
प्रथमत्वे लवली प्रथमस्य चतुर्थत्वे चतुर्थस्य च प्रथमत्वं अस्तधारा इति वाडश
हादशपाद विंशत्यक्षरपादक्रमेण विगतं हादश पादश्रुत्याक्षरपादक्रमेण च तृथी
दशैकोनविंशतिभेदयारिणं मञ्जरी इति मञ्जरीभाष्येऽपि तथैव विगतं उक्तं, उदाहरणे
च तथैव क्रमेण, तथाऽपि “प्रथमस्य विपथ्याने मञ्जरीलवलयस्तधारा” इति मूलस्य
साधारणत्वात् प्रथमपादमात्रविपथ्यानात्किरितरेषा क्रमोऽथ नृजया वा मुखस्य मूल
कापीक एवाथकात्पर्यादवमुक्तम् । चापीडवत् पदचतुर्ष्वेऽपि पादव्यत्यासं मञ्जरीया
भेदा ज्ञेया” इति । एतेन मञ्जरीयादश्च पदचतुर्ष्वेऽपि पादलक्षणात्कीर्ता केवलपद
चतुर्ष्वेऽपि लक्षणात्कीर्ताश्च इति उत्तरवाक्यकारणतः स्मृतमेव प्रतीयते । लक्ष्मदशमानुसू-
मेव लक्ष्म संभवति, उक्तलक्ष्मलक्षितज्ञोक्तव्ये च चापीडलक्ष्मं यथायथमस्ति,
अपरञ्च, मञ्जरी (कलिका) लवलयस्तधारा लक्ष्मणानामपि प्रवशात् तत्तन्नामधेया-
भेदानि कृतानि इति । चाप्येच्छन्दं सारोऽप्युक्तं—“गुण्युत्सकल चापीड प्रत्यापीडो
गमादिकः । प्रथमस्य विपथ्यासि मञ्जरी लवली क्रमात् ॥ भवेदस्तधाराख्या—”

उद्गतामेकतः स्रजौ स्र्लौ, न्सौ ज्गौ, भ्नौ
ज्लौ ग्, स्रजौ स्रजौग् ॥ २६ ॥

इति । एतेनापि आपीडपादविपर्यासनेव मञ्जव्यादय इति प्रतीयते । अत्र च केनचित् अवाचीनेन हलायुधनारायणयोश्चभयोरेव मतमशुद्धमित्युक्तम् , तथा च—
“अत्र हलायुधेन निजठत्तौ यदुक्तं ‘कोचदापीडादिष्वपि पादविपर्यासे सति मञ्जव्यादिनामानौच्छक्ति’ इति तदसमञ्जसम् । आपीडप्रत्यापीडादौ आदावन्ते आद्यन्तयोश्च गुरुद्वयानन्तरं शेषाणां मध्यगतानाञ्च लघुनियमकरणात् शेषाणां मध्यगतानाञ्च लघुत्वकरणं सूत्रयोर्मध्ये गुरुनियमप्रसङ्गे आद्यन्तयद्वयादेव ज्ञापितम् । मञ्जव्यादौ तु पदचतुर्द्वैवत् लघुगुरुनियमभाव इति प्राक् प्रतिपादितम् । किञ्च, मञ्जरीसूत्रे ‘आपीडयद्वयं तेनेव सङ्गं लघुगुरुनियमश्च निवृत्त’ इति निकरस्ये एव परस्परविरोधापत्तिकेन निदर्शिता । अत आपीडादौ मञ्जव्याद्यारोपणमशुद्धम्” इति ।
विटघाटनेन नारायणभट्टेऽपि अवहसितं, यथा—“यच्च उत्तरदाक्षरटीकाज्ञता रामेश्वरभट्टसूत्रना नारायणभट्टेन निजटीकायामुक्तम् ‘आपीडवत् पदचतुर्द्वैवत् पादव्यत्यासं मञ्जव्यादा भेदा’ इति, तत्तु बुद्धिमान्द्यमूलकमेव । मञ्जव्यादीनाम् पदचतुर्द्वैवत् गुरुनियमभाव एव नितरामापीडभेदकं । वस्तुतस्तु सर्वमप्येतत् हलायुधनारायणभट्टयो कथनं सूत्रविरुद्धमिति मत्वा सर्वैरप्युपेक्ष्यम्” इति । परन्तु विद्वत्प्रवरेणानेन एतत् न प्रदर्शितं यत् हलायुधेन क्वच आपीडादौ मञ्जव्यादिकमारोपितम् ? तेन तु परमतमेव प्रदर्शितं न तु स्वमतम् । अन्यच्च—“मञ्जव्यादौ तु पदचतुर्द्वैवत् लघुगुरुनियमभाव” इत्यादि तेन यदभिहितं तत्र न किञ्चित् साधकप्रमाणं प्रदर्शितम् । अत्र च सूत्रकारस्य स्पष्टोक्तेरभावात् एवमेव प्रतीयते यत् आपीडाद्यनन्तरमेव “प्रथमस्य—” इत्यादिसूत्रविधानात् आपीडादिपादविपर्यासे एव मञ्जव्यादिकं, तथा आपीडादीनामपि पदचतुर्द्वैवत्तन्मत्वात् पदचतुर्द्वैवत्पादविपर्यासेऽपि । यदि पदचतुर्द्वैवत्पादविपर्यासमात्र एव मञ्जव्यादिकं सूत्रकाराभिमतं भवेत्, तदा तदनन्तरमेव “प्रथमस्य—” इत्यादि सूत्रं तेन निवेशितं स्यादिति । एतदेव विचिन्त्य हलायुधेनापि पूर्वोक्तमतात्पर्यं न दूषितम् इति । यत् तेन खड्गत्तौ “आपीडयद्वयम्—” इत्यादि प्रथमत उक्तं, तत् पदचतुर्द्वैवत्तत्वेन अविज्ञतत्वेन प्राचान्याभिप्रायादिति । एवञ्च प्रमाणं प्रदर्शनाभावेऽपि अर्वाचीनविदुषा यत् प्राचीनानां कदमं ज्ञातं, तत्र कदमयत् एव बुद्धिमान् उत वा हलायुधनारायणपादानामिति निश्चेत्तु सर्ववैवाचनार्थं वयमिति ।

पाट इति प्रकृतमनुवर्त्तते । यत्र प्रथमे पाटे मकार-जकार-
सकार-लकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, द्वितीये पाटे नकार-
सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये पाटे भकार-नकार-जकार-
लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पाटे मकार-जकार-सकार-
जकार-गकारैस्त्रयोदशैव, तत् वृत्तमुद्गता नाम । तत्रो-
दाहरणम् ।—

स० म० स० ल० न० स० ज० ग०

मृगलोचना शशिसुखी च कचिरदशना नितम्बिनी ।

भ० न० म० ल० ग० स० ज० स० ज० ग०

हमलनितगमना ललना परिशीयते यदि भवेत् कुलीङ्गता ॥

यत्र सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते, तत्र तन्नैव वृत्तस्य
पादः समाप्यते । उद्गतामिति कर्मविभक्तिश्रवणात् पठेत्

(य) पदचतुर्धाधिकार परिसमाप्य साम्प्रतमुद्गताधिकारमारभते उद्गते
त्यादि ।—एकत एक कृत्वा, प्रथम द्वितीयेभ्यश्च विधाय इत्यर्थे , यदा—एकत इति
एकशब्दो भाषप्रधान तृतीयाद्ये च तसि ऐक्येन चपृथग्भावेनेत्यर्थः । अन्यत इतौ
स्यटम् । मृगीत्यादि ।—मृगस्य लोचने इव लोचने शायतचञ्चली चञ्चुषी यस्या
सा, शशिसुखी चन्द्राननो, तथा कचिरा मनोशा दशना दन्ता यस्या
सा, नितम्बिनी प्रशन्नितम्बशालिनी इत्यवत् क्वलितं सुभग गमन चलन
यस्या सा पनादृशी मुल्लक्षणा ललना रमणो यदि कुलीङ्गता सदृशसम्भृता भवेत्
तदा परिशीयते विनाङ्गयोग्या भवति । यत्र च लक्षणांरूपा सर्वे गणा सन्ति
इति उद्गतानाम वृत्तम् । सूत्रे केवल गणनिर्देशेन पादाक्षराणां विशेषज्ञाना
भावात् कुत्र पादविरतिरिति सशयनिराकरणाथमाह इतिकार, यत्रेत्यादि ।—
सूत्रे यत्र वञ्चिन् स्थाने गकार लकारान्यतन्वर्णोपादान इच्छते तत्र पादसमाप्ति
त्रित्यर्थ, यथा 'सलो' इत्यत्र लकारश्रवणात् प्रथमपादज्ञान, तथा 'जगो'
इत्यत्र च मकारश्रवणात् द्वितीयपादसमाप्ति, तथा पुन 'जलो ग्' इत्यत्र च

इत्यध्याहार्यम् । एकत इति प्रथमं पादं द्वितीयेन सहाविलम्बेन पठेदित्यर्थः । “उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यम्—” (५।२६ पि०) इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्त्तनीयम् । तेनाद्यमेव पादमेकतः पठेत् । एकत' इति ख्यब्लोपे पञ्चमी । (य)

तृतीयस्य सौरभकं र्नौ भ्गौ ॥ २७ ॥

तृतीयस्येति ग्रहणात् तस्या उद्गताया एवान्ये त्रयः पादा गृह्यन्ते । तृतीयपादे तु विशेषः । तृतीये पादे रेफ-नकार-भकार-गकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति, तत् सौरभकं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

स०   ज०   स०   ल०   न०   स०   ज०   ग०
 ————
 विनिवारितोऽपि नयनेन तदपि किमिहागतो भवान् ।

गकारदर्शनात् तृतीयपादान्, एव 'स्र्जौ ग्' इत्यत्र च गकारदर्शनात् चतुर्थे पादसमाप्तिरिति दिक् । सूत्रेऽस्मिन् क्रियापदादर्शनात् उद्गतामिति कर्मविभक्ते रन्वयानुपपत्ते पठेदित्यध्याहृतक्रियया अस्यन्वयः । एकत इत्यनेन प्रथम पादमिति कथं लभ्यते इत्यत आह, उपस्थितेति ।—उपस्थितप्रचुपितमित्यादि वक्ष्यमाणसूत्रादधिकर्त्तव्यमित्यर्थः । अधिकारश्च वक्ष्यमाणसूत्रात् कथं सम्भवति इत्यत आह सिद्धेति ।—“गोशुष सिद्धदृष्टिश्च मण्डकमुतिरेव च । गङ्गास्रोतः प्रवाहश्च अधिकारश्च गुर्विधः ॥” इत्युक्तेषु चतुर्विधेषु अधिकारेषु सिद्धदृष्टिन्यायेन इति भावः । अक्षरता गणतश्च विषमवृत्तमिदम् अतः परमपि तदेव ज्ञेयम् । अस्य छन्दस्य चत्वारः पादा दशैकादशवयोदशाक्षरप्रकारस्य भेदविशेषा अवगन्तव्याः । तत्र कतमो भेद इति तु सब्रानुष्टुप्ब्रह्मवत ज्ञातव्यम् ।

(२) उद्गताभेद सौरभकमाह, तृतीयस्येति ।—तृतीयस्य तृतीयपादस्य र् न भ ग गणघटितदशाक्षरत्वे अन्येषां पादानाञ्च उद्गतालक्षणलक्षितले सौरभक मिति फलितम् । विनिवारित इति ।—भवान् नयनेन ज्ञेयेण, विनिवारितोऽपि निविहाऽपि, तदपि तथाऽपि पुनरपीत्यर्थः, इह अत्र, किं कथम्, आगत, उपस्थित ?

र० न० भ० ग० घ० ङ० स० ज० ग०

एतदेव तव सौरभक यदुदौरितायमपि नावबुध्यते ॥ (र)

ललितं नौ सौ ॥ २८ ॥

तस्या एव उद्गतायास्तृतीयपादस्थाने यदा नौ सौ भवतः
तदा ललितं नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

स० ङ० स० ल० न० स० ज० ग०

सतत प्रियवदमनूनममनहृदय गुणोत्तरम् ।

न० न० स० स० स० ज० स० ज० ग०

सुललितमतिक्रमनौयतनु पुरुष त्यजन्ति न तु जातु योषितः ॥

(ल)

उदौरितायम उक्तायमपि यत् न आवबुध्यते न ज्ञायते भवतेति शेष, तव
एतदेव सौरभक सौन्दर्यम् । अत्र तृतीयपादेतरपादा उद्गतालक्षणांविता,
ततोऽत्र पाद यथोक्तगणोपेत इजाचर, अतः सौरभकं नाम छन्द इदमिति
बोध्यम् ।

(ल) उद्गताभेदं ललितमाह, ललितमिति ।—अत्रापि तृतीयस्य इति
अनूचर्मनौयम्, नगणद्वय-सगणद्वयघटिततृतीयपादले उद्गतालक्षणाघटितेतरपादले
च ललितं नाम छन्द इत्यर्थः । सततमित्यादि ।—योषितं रमय्य सततं विरलतर
प्रियं प्रीतिप्रदं वचनं वदतीति तथाभूतम्, अनूनम अङ्गीनम उदारचरितमित्यर्थः,
अमनहृदयं निर्मलमानसं गुणोत्तरं गुणश्रेष्ठं सुललितं सुमनोहरं तथा अति
क्रमनौयतमं क्रोमलशरीरं पुरुषं जातु कदाचित् न तु नैव त्यजन्ति मुञ्चन्ति । अत्र
तृतीय पादं नगणद्वय-सगणद्वयघटिततृतीयपादश्चर, अन्ये च पादा उद्गता-
लक्षणांविता, अतः ललितं नाम वृत्तमित्यम् ।

उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यं म्सौ ज्भौ गौ,
स्नौ ज्रौ ग्, नौ स्, नौ न् ज्यौ ॥ २६ ॥

यत्र प्रथमे पादे मकार-सकार-जकार-भकारा गकारौ च
भवतः, द्वितीये सकार-नकार-जकार-रफा गकारश्च, तृतीये
नकारौ सकारश्च, चतुर्थे त्रयो नकारा जकार-यकारौ च, तद्गुण-
स्थितप्रचुपितं नाम वृत्तं भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० स० ज० भ० ग० ग०
रामा कामकरेणुका मृगायतनेत्रा

स० न० ज० र० ग०
हृदय हरति पयोधरावनम्ना ।

न० न० स०
इयमतिशयसुभगा

न० न० न० ज० य०
बहुविधनिधुवनकुशला खलितार्क्यौ ॥

(ब) साम्प्रत त्रिषमद्वयेषु उपस्थितप्रचुपिताधिकार प्रकृत्यते उपस्थितेत्यादि ।
—आद्य प्रथम चरणे पृथक् पृथक्त्वात् पठनीयं न तु उद्धृतावत् एकात् इत्यर्थः ।
पृथगाद्यमित्यनेन आद्य चरणे केवलं पृथक् पठनीयम् अन्यत् चरणव्ययमेकीकृत्य
पठनीयं, न तु तेषु प्रतिचरणे विराम कार्यं इति पतीयते, एवञ्च “ज्ञोकार्हे तु
विशेषतः” इति यतिविषयकानियमस्यापवादविधिरयम् इति बोध्यम् । आद्य चरणे
पृथक् पठनीयं, न तु उद्धृतावत् द्वितीयेन एकीकृत्य, अन्यत् चरणव्ययं यथानियमं
पठनीयमिति तु नारायणसङ्ख्याभिप्रायः । रासेरिति ।—सुगच्छं इति च आद्यते
द्विचं नेत्रे इव नेत्रे यस्या सा, पयोधराभ्यां कनाभ्याम् अवनम्ना पीनतुङ्गतया
सुहारेण अवनता इत्यर्थे, अतिशयसुभगा अत्यन्तमिष्टतया, बहुविधे निधुवने

पृथगाद्यमिति उद्गतामेकत. पठेदित्यनुवृत्तिशङ्कानिरासा-
र्थम् । अत्र द्वितीयपादव्यवस्था सकारस्य विभक्त्य पाठलिङ्गात् । (व)

वर्द्धमानं नौ स्नौ न्सौ ॥ ३० ॥

द्वितीयस्थेत्यनुवर्तते । तस्मिन् उपस्थितप्रचुपिते द्वितीयस्य
पादस्य स्थाने यदा नकारौ सकार-नकारौ पुनर्नकार-सकारौ च
भवतस्तदा वर्द्धमानं नाम वृत्त भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

न नाविब्रजानद्यापारे कशला निपुणा ललिताङ्गी सुकुमारशरीरा कामकरेणुका
अनङ्ग्यापारे मन्मथरिणीव प्रगल्भा इव रामा दीक्षित छदय मन हरति आकषति ।
अत्र अनुषान्निव पादानाम् उपस्थितप्रचुपितत्वस्योक्त मादिगणघटितत्वं उपस्थित-
प्रचुपिताख्य इतिभेदम् । सूत्रे पृथगाद्यमिति कथं प्रयुक्तम् ? इत्याह, पृथग्यात् ।—
उद्गतासुव यथा उक्त इत्यनेन प्रथमपाद द्वितीयपादेन सूत्रे अविभक्त्येन पठेदित्यभि-
हितं तथा इहापि अनुवृत्तिं तस्यानुवर्तनं भवतु इति या आशङ्का सम्भावना तस्या
निरासार्थं निहत्स्ये पृथगाद्यमित्युक्तम् । ननु उद्गतासुवे 'गल सूत्रे गकार लकार
वा श्रूयते, तत्र तेन एव वृत्तस्य पाद समाप्यत" इति वृत्तिकारोक्त्या अत्र 'गौ' 'गु'
इति गकारदर्शनेन प्रथमद्वितीयपादव्यवस्था अवगम्यते, गकार लकार दर्शनाभावान्
द्वितीयपादपरिज्ञाने क्व उपाय ? इत्याह, अत्रति ।— "नौ स्" इत्यत्र सकारस्य
विभक्त्य पाठलिङ्गात् पृथक् निर्देशादेव अत्र सूत्रे द्वितीयपादव्यवस्था ज्ञातव्या,
नकारद्वय-नकारेण द्वितीयपाद पठनीय इत्यभिप्राय । क्वचित् पुस्तके "अत्र द्वितीय-
पादव्यवस्था नास्ति सकारस्य विभागपाठलिङ्गात्" इति पाठान्तरं दृश्यते । पठेत्
प्रथमपादस्य अनुवर्द्धमानस्य द्वितीयस्य त्रयोदशाक्षरत्वे द्वितीयस्य नवाक्षरत्वे अनुवर्द्ध-
प्रथमपादस्य च तथा प्रथमपादस्य पृथक् पाठे द्वितीयपादव्यवस्थायाः प्राविरति
प्राठ उपस्थितप्रचुपितानाम्क इतिमिति लक्षणसाध्यात्मिति दिक् ।

(३) उपस्थितप्रचुपितविशेषवृत्तमानवृत्तनाह, वृत्तानामिति ।— "नौ"
इत्यादिषु "द्वितीयस्य—" (५१२७ पि०) इति वृत्तान द्वितीयस्य इति पदमनुवर्तते ।
प्रतदेवाह वृत्तिकार द्वितीयस्येति ।—पूर्वत मन्मथकृत्या द्वितीयस्य इहाधिकार
इति भावः । ततश्च ग न स न ग स गणघटितद्वितीयपादत्वे उपस्थित-
प्रचुपितत्वस्य नामान्तरपादत्वत्वे च वर्द्धमानं नाम इतिमिति लक्षणम् ।

म० स० ज० भ० ग०ग०
 विम्बोष्ठी काठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी
 स० न० ज० र० ग०
 हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्वी ।
 न० न० स० न० न० स०
 भेदकलंकरिगेमना परिणतश्रिवदना
 न० न० न० ज० य०
 जनयति मम मनसि मुदं मदिराक्षी ॥ (५)
 शुद्धविराडृषभं त्जूरः ॥ ३१ ॥

तस्मिन्नेव उपस्थितप्रचुपिते यदा तृतीयस्य पादस्य स्थाने
 लकार-जकार-रेफो भवन्ति, तदा शुद्धविराडृषभं नाम वृत्तं
 भवति । तत्रोदाहरणम् ।—

विम्बोष्ठी ।—विम्बवत् षोष्ठं यस्यां सो विम्बोष्ठी विम्बफलवत् रत्नोष्ठीत्यर्थे,
 काठिनाभ्या कठोरभ्याम् उन्नताभ्या गुह्याभ्याश्च जनाभ्या जुषाभ्या समभारिषेत्यर्थे,
 अवनतम् अङ्गं शरीरं यस्यां तथाभूता, तथा हरिणीशिशो नयने इव चायतचञ्चले
 भयने यस्यां सा, नितम्बगुर्वी विमालनितम्बा, भेदकलं भेदसत्त वं करो इत्यो तस्य
 जननेतिव गेमनं यस्यां सा गजेन्द्रेवदलसंगमना इत्यर्थे, परिणतं पूर्णं यं शशो चन्द्र-
 स इव चन्दनं मुदं यस्यां सा, तथा मदिराक्ष मत्तस्त्रजस्य अश्विषीव अश्विषी
 यस्यां, ऐवभूना कान्ता मम मनसि मुदं इव जनयति । अथ तृतीयैतरपादाना-
 मुपस्थितप्रचुपितलक्षणाक्रान्तात् तृतीयस्य च न न स-न न स गणघटितत्वात्
 अङ्गमानं नाम वृत्तमित्यसि ।

(५) उपस्थितप्रचुपितविशेषशुद्धविराडृषभच्छन्दोत्पत्त्यात्, शुक्रेति ।—
 अङ्गवि वृषंभत् तृतीयस्य अनुवचनम् । तस्मिन्निति ।—तृतीयपादे यदा त ज राक्षयो
 यस्यां भवेत्, अपरपादेष्वप्युपस्थितप्रचुपितवत् भवति, तदा तदुपस्थितप्रचुपित
 शुद्धविराडृषभमिति उच्यते इत्यर्थः । इतरत्नाकरे तु "शुद्धविराडृषभम्"

म० स० ज० म० ग०ग०
 कन्यय कनकाञ्ज्वला मनोहरदीप्ति
 म० न० ज० र० ग०
 शशिनिर्मलवदना विशालनदा ।
 त० ज० र०
 पीनोरुनितम्बशालिनी
 न० न० न० ज० य०
 सुखयति हृदयमतिशय तरुणानाम् ॥

उपस्थितप्रचुपितादीनामस्मिन् प्रवेशयितुं न शक्यन्ते सञ्ज्ञाः
 इति नोक्ता' । (ष)

इति सञ्ज्ञान्तरमस्य । केचित् अथ प्रथमे पादे यतो चार्धभ, प्रतिपाद यतो गृहविराडा-
 दिक तद्वेति यतिमेदात् ऋन्दोदयमेव पृथक् वदन्ति । कन्वेयमिति ।—कनकाञ्ज्वला
 कनकवत स्पर्शवत उञ्ज्वला दीप्तिशालिनी गौराङ्गी इत्यथ , मनोहरदीप्ति सुन्दर-
 कान्ति शशिनिर्मलवदना चन्द्रनिर्मलमुखी, विशाली प्रायते आकर्षणव्याप्ते
 इत्यथ, नेत्रे चतुर्वी श्ला सा, तथा पीनोरुनितम्बशालिनी पीनाभ्या ख्युत्वाभ्याम ऊरु-
 नितम्बाभ्या शालन शोभन या सा तादृशी इय कन्वा ललना तरुणाना युवजनाना
 हृदय नानसम् अतिशयम् अत्यन्त सुखयति आनन्दयति । अत तृतीयपादेतर
 पादा उपस्थितप्रचुपितनक्षत्रात्मका, तथा तृतीयपाद त ज र गण्युक्त, अत शुक-
 विराड्भूषणनामक इतिमिदम् । प्राक् सर्वत्रैव उदाहरणश्लोके ऋन्दोनाम कौञ्जल
 श्रीकाशतया नक्षत्रेशितमस्मि उपस्थितप्रचुपितादीना यथाया इतानामुदाहरणे तु
 तत्रास्ति, तत्र हेतुमाह, उपस्थितेति ।—अस्मिन् “राना” इत्याद्युदाहरणवये उप-
 स्थितप्रचुपितादीना सञ्ज्ञा नामानि प्रवेशयितुं न शक्यन्ते अपरापरइतानामुदाहरणे
 यथा इताना नामानि सन्निविष्टानि, अत तु तथा सन्निवेशयितुं न शक्यन्ति इत्यथ,
 इति इत्यत नोक्ता न कथिता । अत्राह नारायणभट्ट,—“सञ्ज्ञाया इतिऽप्रवेशा-
 द्भूक्ते रीतिरिदं प्रथमे पादे यतिरिति” ।

अर्द्धे ॥३२॥

पूर्वसुच्चावचानि कृन्दांस्यक्तानि, इदानीं नियमेनोच्यन्ते ।
अर्द्धे इत्यधिकारोऽयमाध्यायपरिसमाप्ते । यदित ऊर्द्धमनुक्रमि-
ष्यामः, अर्द्धे एव तत् वेदितव्यम् । (स)

उपचित्रकं सौ स्लौ ग्, भौ भ्गौ ग् ॥३३॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकार-गकारौ च, द्वितीये
भकारास्त्रयो गकारौ च भवतस्तदुपचित्रकं नाम वृत्तम् ।
अर्द्धशब्दस्य समप्रविभागवचनत्वाद्द्वितीयमप्यर्द्धे तादृशमेव ।
तत्रोदाहरणम् ।—

स० स० स० ल०ग० भ० भ० भ० ग०ग०
 उपचित्रकमत्र विराजते चूतवर्नं कुसुमैर्विकसद्भिः ।
 स० स० स० ल०ग० भ० भ० भ० ग०ग०
 परपुष्टविषुष्टमनोद्धरं मन्मथकैलिनिकेतनमेतत् ॥ (ह)

(स) विषमवृत्त समास्य साम्प्रतम् अर्द्धसमवृत्ताधिकार प्रकृत्यति, अर्द्धे इति ।—
अर्द्धे क्लीकार्द्धे । अधिकारस्वमिदम् । स्वार्थमाह, पूर्वमित्यादि ।—उच्चावचानि अनेक-
विधानि, अनियताक्षरघटितपादवन्तीत्यर्थः । अर्द्धे इत्यधिकार आध्यायपरिसमाप्ते,
षष्ठमाध्यायपरिसमाप्तिं यावत् ।

(ह) अधिकारसत्रा विधाय सम्प्रति अर्द्धसमविशीरोपचित्रकलक्षणमाह,
उपचित्रकमित्यादि ।—यत्र प्रथमं द्वितीयपादे स स स गणोत्तरं लघुगुणं भवतः,
तथा द्वितीयं चतुर्थचरणे भ गणवथोत्तरं गुरुद्वयं भवेत् तत्रोपचित्रकनाम वृत्तमिति
फलितार्थः । अर्द्धसमवृत्तेषु “अर्द्धे” इत्यनेन एकाहंन्य व्यवस्था प्रदर्शिता, द्वितीयाहंन्य
का व्यवस्था ? इत्यत आह, अर्द्धशब्दस्येति ।—अर्द्धसमवृत्तेषु प्रथमाहंन्यत् द्वितीयाहं
नपि भवेदेव, इत्यत सर्वत्र प्रथमं द्वितीयपादोक्तेस्त्वेनैव द्वितीयं चतुर्थपादयोरपि व्यवस्था
ज्ञातव्या, एवञ्च प्रथमेन द्वितीयं द्वितीयेन च चतुर्थं पादं लुप्त्य इति बोध्यम् ।
उपचित्रकमिति ।—यत्र अस्मिन् स्थाने विकसद्भिः, प्रस्युट्ति कुसुमे, पुष्पे, उपचित्रकं

द्रुतमध्या भौ भ्गौ ग् न्जौ ज्यौ ॥ ३४ ॥

यस्य प्रथमे पादे द्वयो भकारा गकारौ च, द्वितीये नकार-
जकारौ जकार-यकारौ च, तत् द्रुतमध्या नाम वृत्तम् ।
अत्रापि प्रथमद्वितीयाविव तृतीयचतुर्थौ पादौ । तत्रोदा-
हरणम् ।—

भ० भ० भ० ग०ग० न० ज० ज० य०

यद्यपि शीघ्रगतिर्मृद्गामी बहुधनवानपि दु खमुपैति ।

भ० भ० भ० ग०ग० न० ज० ज० य०

नातिशयत्वरिता न च रुद्धा नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥ (क)

विषय, मनीषान्वयः, परपुष्टाया कोकिलाना विष्टुष्टे शब्दे मनोहर सुभग,
मन्वयश्च कामस्य, केनितिकेतन क्रीडास्वस्वरूपम् एतत् चूतवनम् आसकानने
विराजते शोभते । अत्र उपविषकस्वस्वरूप प्रथमपादवृत्तौ पाद, द्वितीयपादवत्
चतुर्थपादश्च अत्र उपविषकस्वस्वरूपयोगान् तथा अत्रचमस्वस्वरूपयोगान् अर्द्धचमस्वरूपेण
उपविषकस्वस्वरूपेण इत्यभिदम् । एतदनुसारिणा केदारभट्टेनापि इत्तरवाक्ये
उपविषकस्वस्वरूपमभिहितं, यथा—“विषये यदि सौ स ल मा दली भौ युजि
माद्गुडकावपाचवम्” इति । तथा आपिशच्छन्द सारिण्यि—“उपविषक स स स ल
नोऽथ भौ भ भ मा गथ” इति लक्षणेम् ।

(क) द्रुतमध्यालक्षणमाह, द्रुतमध्येति ।—एतन् । यस्येति ।—यस्य अर्द्धचम-
इत्यस्य प्रथम-द्वितीयचरणे भ गणवयोत्तर हे अचरे गुरुणी भवेता, तथा द्वितीय चतुर्थ-
चरणे क्षमेण ग-ज न य तथा सुलस्य द्रुतमध्या इति नाम इति क्लृप्तम् । यद्यपी-
त्यादि ।—यद्यपि शीघ्रा त्वरिता गति यस्य स शीघ्रगतिः, अथवा रुद्ध लघु गन्तु शीघ्रं
यस्यासौ तादृश, कथित् भवेदिति शेष, तदा स बहुधनवान् विपुलैश्चर्यै-
युक्तोऽपि द्रुतं क्षेत्रम् उपैति अनुभवति, अतिद्रुतगामी अतिलघुगामी वा जनी अपि
न सुखं लभते इति भावः । तदा क्रीडशी गतिश्चित्ता ? इत्याह, नातिशयेति ।—
अतिशयति, राजमनन, धनवशां गतिरिति यावत्, नातिशयत्वरिता नातिद्रुता तथा

भद्रविराट् त्जौ र्गौ, म्सौ ज्गौ ग् ॥३६॥

यस्य प्रथमे पादे तकार-जकारौ रेफ-गकारौ च, द्वितीये
मकार-मकार-जकारा गकारौ च, तत् भद्रविराट् नाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

त० ज० र० ग० म० स० ज० ग०ग०

यत्पादतले चक्रास्ति चक्र हस्ती वा कुलिश सरीरुह वा ।

त० ज० र० ग० म० स० ज० ग०ग०

राजा जगदेकचक्रवर्ती स्याच्छं भद्रविराट् समञ्जतेऽसौ ॥

अथौपच्छन्दमकान्त.पातित्वेऽपि विशेषसञ्चार्यमर्द्धसमाधि-
कारे पाठः । (ग)

(ग) अर्द्धममत्रेषु भद्रविराट्क्षणमाह, भद्रविराडिति ।—इत्थौ स्पष्टम् ।
यदिथादि ।—उच्य पादतले चक्र चक्राकारचिह्न वा अथवा हस्ते पाथौ कुलिशं
वज्र सरीरुहं पशु वा चक्रास्ति शोभते हस्तपादतले पतानि चिह्नानि यस्य वर्तन्ते
इत्यर्थः, असौ जगदेकचक्रवर्ती सर्षभोम राजा स्यात् भवेत्, तथा भद्रेषु साधुषु श्रेष्ठेषु
वा विशेषेण राजते इति तादृश असौ शं कुशलं सबविधमिति भावः, समञ्जते लभते ।
ननु अस्यापि अयुक्पादे गन्तव्यतुटशमावास्वरूपस्य यज्ञि च गन्तव्योडशमावात्मकस्य
औपच्छन्दसिकस्य लक्षणप्रवेशात् औपच्छन्दसिकत्वे कथं पुनः प्रथमलक्षणोपादिक-
मुक्तमित्याह, अत्येति ।—नामह्यप्रतिपादनार्थमवार्द्धसमाधिकारे अस्य पाठे कृतः,
वस्तुतस्तु पूर्वोक्ते “गौपच्छन्दसिकम्” (४।३४पि०) इत्यस्य “वाक्येर्मधुरे ” इत्याद्युदा-
हरणं पठे गथा सन्ति, अस्यादाहरणे “यत्पादतले” इत्यादावपि च पूर्वोक्ता
गन्ताश्चतुर्दशषाडशमात्रा वर्तन्ते, एवञ्च नात्रानियमपदे “औपच्छन्दसिकम्” इति,
गणनियमपदे च “भद्रविराट्” इति नाम इत्यर्थः; अतः, नात्रैव केवलं भेदः,
न तु लक्षण्ये इति निश्चयः ।

केतुमतो स्र्जौ स्र्गौ, भ्रूौ न्र्गौ ग् ॥ ३७ ॥

यस्य प्रथमे पादे सकार-जकारो सकार-गकारौ च, द्वितीये भकार-रफ-नकारा गकारौ च, तत् केतुमती नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

स० क० स० ग० भ० र० न० ग० ग०

ह्रतभूरिभूमिपतिचिङ्गा युद्धसहस्रलब्धजयलक्ष्मोम् ।

स० क० स० ग० भ० र० न० ग० ग०

सहते न काऽपि वसुधाया केतुमतीं नरेन्द्र । तव सेनाम् ॥ (च)

आख्यानिकी तौ ज्र्गौ ग्, ज्तौ ज्र्गौ ग् ॥ ३८ ॥

यस्य प्रथमे पादे तकारौ जकारौ गकारौ च, द्वितीये जकार-तकारौ जकारौ गकारौ च, तदाख्यानिकी नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

त० त० क० ग० ग० क० त० क० ग० ग०

भृङ्गावल्लोमङ्गलगोतनादेर्जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।

त० त० क० ग० ग० क० त० क० ग० ग०

आख्यानिकी च स्मरजन्मयात्रा-महोत्सवस्याश्रवणे क्लणन्ती ॥
आख्यानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते । (ङ)

(च) केतुमतीलक्षणमाह, केतुमतीति ।—इती सर्वे स्पष्टम् । इतित्यादि ।—हे नरेन्द्र । राजन् । वसुधाया धराया ह्रतभूरिभूमिपतिचिङ्गा इतानि वखात षट्सीतानि भूरिभूमिपतीना बहुनरपतीना चिङ्गानि लब्धवानरादौनि यथा तथाभूता, तथा युद्ध-सहस्रेण लब्धा प्राप्ता जयलक्ष्मीर्यथा ता तादृशीं केतुमतीं पताकावतीं तव सेनां सेनाना पराक्रममित्थथ, कोऽपि न सहते सोढुं न शक्नोति । पूर्ववत् लक्षणप्रवेशः विधेय ।

(ङ) आख्यानिकीमाह, आख्यानिकीति ।—प्रथम द्वितीयपादयोः त-

विपरीताख्यानिकी ज्ती ज्गौ ग् तौ ज्गौ ग् ॥३६॥

यस्य प्रथमे पादे जकार-तकारौ जकारौ गकारौ च,
द्वितीये तकारौ जकारौ गकारौ च, तद्विपरीताख्यानिकी नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० त० ज० ग०ग० त० त० ज० ग०ग०
अलं तवानीकवचोभिरेभि स्वार्थं प्रिये । साधय कार्यमन्यत् ।

ज० त० ज० ग०ग० त० त० ज० ग०ग०
कथं कथावर्णनकौतुक स्यादाख्यानिकी चेद्विपरीतवृत्तिः ॥

एतयोश्च वक्ष्यमाणोपजात्यन्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्चार्यमर्ष-
समाधिकारे पाठः । (च)

ज गणोत्तर गुरुद्वयत्वे तथा द्वितीय चतुर्थपादयो ज त ज गणोत्तर गुरुद्वयत्वे मति
आख्यानिकी । भृङ्ग्यादि ।—आश्रयणे कथं मूले, अरजन्मयावानहोसवस्य
अरजन्मनि कामप्रादुर्भावे य यावानहोसव अर्चनोसवव्यापार "यावा स्वात
थापनोपावे गतो देवाचनोसवे" इति विश्व, "याना" इत्यत्र "पाश" इति पाठान्तरम्,
तस्य कृष्णो शब्द कुर्वन्ती वार्त्ता हरणी इत्यर्थे, अत एव आख्यानिकी वार्त्ताहारिणी
दूतीत्ववृत्तिपि इति यावत्, भृङ्गावली अन्तरपङ्क्ति मङ्गलगीतनादे कल्याण-
सूचकसङ्गीतध्वनिभिः जगस्य लोकस्य चित्ते मनसि सुट प्रीतिम् आदधाति जगयति ।
उत्तमिदम् अक्षरमण्यया सम गयतश्च भङ्गसममेव । एतां पुन आख्यां
निकीमुपजातिमपि वदन्ति इन्द्रवकीपेन्द्रवज्रान्धयात्मकत्वात् । उपजातिप्रसारखेका-
दशभेदान्तर्गतव्यायमिति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

(च) विपरीताख्यानिकीमाह, विपरीतेति ।—वैपरीत्यञ्चास्य आख्यानिकीउत्पत्त्य
प्रथमपादोक्तमथाना द्वितीयपादे द्वितीयपादोक्तमथानाच प्रथमपादे पठनादवगतव्य-
मिति । अलंनित्यादि ।—इ प्रिये । तत्र एभि अलीकवचोभि निरर्थकवाक्ये अलं
निष्प्रयोजन, स्वार्थे निजप्रयोजनकं स्वकीयम् अन्वत् अपरं कार्यं साधय कुर्व । चेत्
अदि आख्यानिकी वार्त्ताहारिणी, विपरीतवृत्ति प्रतिकूलाचारिणी, भवेदिति शेष,
अथा कथावर्णनकौतुक कथं स्यात् । पञ्चाकारे च—विपरीतवृत्ति आख्यानिकी

हरिणमुता सौ स्तौ ग्, न्भौ भ्रौ ॥४०॥

यस्य प्रथमे पादे सकारास्त्रयो लकार-गकारौ च, द्वितीये
नकार-भकारौ भकार-रेफौ च, तद्वृत्तं हरिणमुता नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

स० स० स० ल०ग० न० भ० भ० र०

तव मुञ्ज नराधिप । विद्विषा भयविवर्जितकेतुलघीयसाम् ।

स० स० स० ल०ग० न० भ० भ० र०

रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मना भवति शीघ्रगतिर्हरिणमुता ॥ (क)

अपरवक्त्रं नौ र्लौ ग्, न्जौ ज्रौ ॥४१॥

यस्य प्रथमे पादे नकारौ रेफ-लकार-गकाराश्च, द्वितीये
नकार-जकारौ जकार-रेफौ च, तद्वृत्तमपरवक्त्र नाम ।

आख्यानिकोच्छ्वस विपरीतरूपेण विरचिता विपरीताख्यानिकीनाम स्यात् । पूर्व-
वदिदमपि अचरत् सन गणतयार्हसम् तथा अत्रापि उपेन्द्रव्येन्द्रवज्रयीरुपजाति,
अपजातिप्रसारस्य षष्ठीऽय भेद । ननूपजातिभेदान्तर्गतत्वेऽपि किमर्थं पुनरग्यौ
सञ्ज्ञाऽन्तरविधानम् ? इत्याह, एतदोरित्यादि ।—विशेषरुज्ञा नामविशेष तदर्थं
श्रान्तान्तरप्रख्यापनाद्यमित्यर्थः ।

(क) हरिणमुतालक्षणमाह, हरिणमुतेति ।—यस्य प्रथमे पादे नय' स गथा'
एको लघु एको गुरुश्च स्यात् तथा द्वितीये पादे एको न-गण ततो भ गणद्वय
तदनन्तरमेको लघुम-व्यगण स्यात् तत् हरिणमुता नाम कन्द इति ज्ञेयम् ।
तदेत्यादि ।—हे नराधिप मुञ्ज ! भूमेन विवर्जिता परित्यक्ता क्वेतव पताका
श्रे तादृशा ऋत एव लघीयाश्च शूद्रा कापुरुषा इत्यर्थं, तेषां, तथा रणभूमिः
शूद्रक्षेत्रस्य पराद्याख विपरीतदिश्वर्तितं वक्ष्यं तेषां तेषां युद्धक्षेत्रगामिपथ
सुखान्वय विपरीतपथगामिनामित्यर्थ, तव विद्विषा रिपूषा शीघ्रगति इतममन,
प्रलायनमित्यर्थ, हरिणमुता अगच्छ इतगतिवत् युता अङ्गमनमुञ्जा इत्यर्थ, भवति ;
प्रखान्तरि तु—एतादृशलक्षणयुक्त कन्द हरिणमुतानामकम् इति ।

(ल) अपरवक्त्रलक्षणमाह, अपरवक्त्रमिति ।—इच्छिकारेण चर्चं कृष्ठीकप्रम् ।

तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० ल०ग० न० ज० ज० र०

सकृदपि कृपणेन चक्षुषा नरवर । पश्यति यस्तवाननम् ।

न० न० र० ल०ग० न० ज० ज० र०

न पुनरपरवक्त्रमौक्षते स हि सुखितोऽधिजनस्तथाविध ॥
अस्य वैतानीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञार्थमिहोपन्यासः । (ज)
पुष्पिताग्रा नौ र्यौ, न्जौ ज्रौ ग् ॥ ४२ ॥

यस्य प्रथमे पादे नकारो रफ-यकारौ च, द्वितीये नकार-
जकारौ जकार-रफो गकारश्च, तद्वृत्तं पुष्पिताग्रा नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

सकृदपौषादि ।—हे नरवर । राजन् । य अधिजन याचकलोक, कृपणेनापि
द्रोणेनापि याच्ञाजनितमद्भौषाद्रिभौमितमावेणापि इत्यथ चक्षुषा नेत्रेण सकृत्
एकवारं तवाननं त्वद्वैधं मुखं पश्यति, तथाविधं कृपणेनापि चक्षुषा सकृत् तव
मुखदशनपरं स हि अधिजनं सुखितं सन्तुष्टं सन्, प्रभृतायत्नाभादिति भावः, न
पुनरपरस्य अन्यस्य वक्त्रं मुखं ईक्षते अवलोकयति, तन्मुखान्वावलीकनेनैव कृताथत्वात्
अथव गमनप्रयोगेनैव तस्य नास्ति इति भावः । पुनर्युक्पादयोरेकवृत्तौ गणतश्च
परस्परं सात्यदशनादर्हं नमहं सान्तर्गतत्वमस्यापि बोध्यम्, तथा अयुक्पादयोश्चतुर्दश
मात्रा अन्ते अ र ल गा, द्वितीया तृतीययोश्च चतुर्थी पञ्चम्योश्च माचयोरैकवानव-
स्थितिः, युक्पादयो धीकश्च मात्रा प्रसोक्तस्योश्च मात्रयो नैकमावस्थानम्, अत इदं
वैतालीयमपि भवति । यद्यपि युक्पादान्ते र ल गा न पतिता, तथाऽपि “एकदेश-
विक्रतमनस्यवत्” इति न्यायेनास्य वैतालीयत्वमक्षतमेव । अत एव छन्दोमञ्जर्यां—
“वैतालीयं पुष्पिताग्राञ्छेच्छत्यपरवक्त्रकम” इत्युक्तम् । तथा इतरत्राकरेऽपि “वदत्य
परवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्यत” इति । उल्लासुधोऽपि तदेव समाहोत्याह,
अख्येत्यादि ।—विशेषसञ्ज्ञाऽयम् अपरवक्त्रेतिनामकरणाद्यमित्यथ ।

(छ) पुष्पिताग्राण्यथमाह, पुष्पितायेति ।—प्रथमं तृतीयपादयो न न र-य
गुणत्वं, द्वितीयं चतुर्थयोश्च न न न र-य गणत्वं यत्र भवेत् तत् पुष्पिताग्रानाम् इत्यभिहितं

न० न० र० य० न० न० ज० र० ग०
 सप्तसितदशना मृगायताक्षी स्मितसुभमा प्रियवादिनी विदम्भा॥
 न० न० र० य० न० न० ज० र० ग०
 अपहरति नृणा मनासि रामा भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताया॥
 इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता विशेषसञ्ज्ञापनार्थमचो-
 ष्यते । (भ)

यवमती र्जौ र्जौ, ज्री ज्री ग् ॥ ४३ ॥

यस्य प्रथमे पादे रफ-जकारौ भूयोऽपि रफ-जकारौ भवतः,

निष्कर्ष । समेत्यादि ।—सप्तानि निखोन्नतादिदीर्घरहितानि द्विवानि धवत्वानि च दशनानि दन्ता यस्या सा, तथा मृगायताक्षी मृगस्य हरिषस्य प्रायते विकृते चक्षिषोव चक्षिषो यस्या सा, स्मितेन सदुहसितेन सुभगा प्रियदशना, प्रियवादिनी मधुरभाषिणी, विदम्भा ब्राह्मणतुरा, रामा रमणी, पुष्पिताया पुष्पित सङ्घातकुसुम भय शिखरदेश यस्या तादृशी, कुसुमितायमाया लता भ्रमरकुलानि षट्पद-समुद्धानिव नृणा मानवाना मनासि चेतसि, अपहरति आकर्षति, तथा पुष्पिताया-ष्यम् इदमपि नृणा मनासि अपहरति इत्यपराधश्च व्यज्यते । अत्र मथतीऽचरतश्च प्रथमेव तृतीयस्य द्वितीयेन चतुर्थस्य च पादस्य सादृश्यदशनात् चर्षसमान्तर्गतत्वं, तथा षस्य अयुक्पादयो षोडश सात्वा युक्पादयोऽष्टादश सात्वा किञ्च चतुर्थो-पञ्चम्यो मात्रयो नैकत्वावस्थिति, प्रतिपाद शेषवच्चरैषु र मणो लघु गुरुदयश्च वक्तते, अत इदमौपच्छन्दसकमपि भवति । एतदन्वारिणा उत्तरवाकरकृताऽपि “पुष्पितायाभिध केचिदौपच्छन्दसिक तथा” इत्यक्तम् । अत एव हलायुधेनापि “इयमप्यौपच्छन्दसकान्तर्गता” इत्याद्युक्तम् । पूर्ववत् अत्रापि विशेषसञ्ज्ञाकरणमेव प्रयोजनमिति भावः ।

(ज) यवमतीलचयमाह, यवमतीति ।—इती सबै विशदम । ननु छन्दो-सङ्गरी उत्तरवाकरयो यवमतीलचये “स्वादयुग्मके र्जौ र्जौ समे चेत ज्री ज्री” इति यथात् परा मतीयम्” इत्यनेन अयुक्पादे रमण जगण रमण यमथा भवन्ति

[२५४]

पिङ्गलच्छन्द सूत्रम् ।

द्वितीये जकार-रेफौ पुनर्जकार रेफौ गकारश्च, तद्वृत्त यवमती
नाम । अत्र सम्प्रदायात् पादव्यवस्था । तत्रोदाहरणम् ।—

१०   ज०   १०   ज०
पञ्जकन्तु कोमले करे विभाति
ज०   १०   ज०   १०   ग०

प्रशस्तमत्यन्ताञ्जन पदे च यस्या ।

१०   ज०   १०   ज०
सा यवान्विता भवेद्वनाधिका च
ज०   १०   ज०   १०   ग०

समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्यु' ॥

यवान्विता यवमतीत्यर्थः । (ज)

इत्येतन्, अत्र तु अयुक्पादे रमण जगण रमण जगणानां सन्निवेशो दृश्यते, तदस्मिन्
गणारमणो का गतिरिति चेत् 'गन्ते' इति सूत्रमेव कथास्यत गतिरित्यवगन्तव्यम्,
सुवाक्ता जगणस्य सव्यगुह आद्यानां लघु, कन्दोमन्नव्यादात्त प्रगणस्य आदिबर्णो लघु
सप्यानां च गुरु, एव सति ज गणोशात्त्वलच्चरस्य 'गन्ते' इति मिथमेव गृह्णाति
दश कन्दोमन्नव्यादात्त प्रगणेन सप्त अविराध एव इति । पञ्चकमित्यादि ।—
यस्या रमण्या कोमले करे हस्ते पञ्चक पञ्चाक्रतिसिद्धं, पदे चरणे च प्रशस्तमत्या
लाञ्जन प्रशस्तमत्याकारचिह्नं विभाति शोभते सा यवान्विता बहुयवशालिनी
धनाधिका च वृद्धना च तथा समस्तबन्धुपूजिता सकलसखिजनसमाहृता
पत्यु प्रिया च भवेत्, यवान्विता यवमतीनाम वृत्तस्य सात् इत्याप ध्वनि ।
पूर्वदिहापि अर्द्धसमलक्षणावेश स्वयं बोध्यः ।

शिवैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ॥ ४४ ॥

यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि भवन्ति, द्वितीये चैक-
त्रिंशत्, त्रयोदश पादयोरन्ते प्रत्येक गुरुः, तद्वृत्तं शिखा
नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्द्धं तादृशमेव । अन्ते गिति
नियमार्थमेतत्, अन्ते एवं गुरुर्नान्यत्र, तेनायुक्पादे
अष्टाविंशतिलंबवोऽन्ते गुरुरेक । युक्पादे त्रिंशत्तन्त्रवोऽन्ते
गुरुश्चैक । तत्रोदाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
अ भि म त व कु ल कु सु म घ न प रि-
१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
म ल मि ल द लि मु खं रि त ह रि ति म धी
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
स ह चं र म न य प व न र य त र लि त-
१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
स र सि ज र ज सि म न सि श्र य वि त ते ।

(ट) अर्द्धसंनाधिकारे शिखानाम षट्पदाङ्क, शिखिति ।—यद्ये प्रथमद्वितीय-
पादयो अष्टाविंशतिलंबव अन्ते एको गुरु तथा द्वितीयचतुर्थयोश्च त्रिंशत्तन्त्र-
अन्ते एको गुरु तत् शिखानाम षट्पदमित्यर्थः । “गन्ते” इत्यनेनेव अन्त्ये गुरुत्वे
शब्दे कश्च पुन सूत्रे “अन्ते ग्” इत्युक्तम् ? इत्याहुः, अन्ते इति ।—नियमाद्य
शिखायामयुक्पादे एकोनत्रिंशदक्षराणा युक्पादे च एकत्रिंशदक्षराणा विधान
कृत, ततश्च अनियतभावेन यत्र कुत्रापि गुरुवर्णस्य लंबवर्णस्य वा विन्यासी न
कार्यं, केवलम् अन्ते एव गुरुवर्णं संस्थापनीय इति विधानार्थमित्यर्थः । अन्ते
गिति नियमार्थता प्रदर्श्य संनाधानमाहुः—तेनेति । आग्नेयच्छन्द सारोक्तलक्षणे
गुं अस्स गुरुलंबव्यवस्था स्पष्टीकृत्य प्रदर्शिता, यथा—“—शिखा । अष्टाविंशतिला
शान्ता त्रिंशत्तन्त्रगतो युजि ॥” (६।६) इति । अभिमतेत्यादि ।—अभिमत्
वाञ्छित यत् बकुलकुसुम तस्य घनेन सान्द्रेण परिमलेन गन्धेन मिलित-
सनामच्छन्तं ये अल्य षट्पदा तै सुखरिता शब्दिता हरित दिश
क्षम तस्मिन्, सङ्घराया सर्वदा सङ्घावलेन सङ्घरता, वसन्ते एव दक्षिणामिल-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 वि क मि त वि वि ध कु सु म सु ल भ
 १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
 सु र भि श र म द न नि ह त स क ल ज ने
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 ज्व ल य ति म म हृ द य म वि र त मि ह
 १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
 सु त तु । त व वि र हृ द ह न वि ष म शि खा ॥ (८)

खञ्जा महत्ययुजीति ॥ ४५ ॥

इयमव शिखा प्रवर्ति मङ्गति बह्वक्षरे पादे अयुजि सति
 परिगण्यादितरभिन्नेय युजि सति खञ्जा नाम कन्दो भवति ।

मन्थारान् मलयपवनानां दक्षिणानिनानां २२वर्षे वेगेन तरलितानि सञ्चलितानि
 भगवन्नानां पद्मानां रज्जासु परागा यत्र तादृशं, मनासग्रथावतते मनसिग्रथस्य
 कामद्वयस्य वितत विचार, प्रभाव इत्यर्थ, यत्र तादृशं, "मनसिग्रथावतते" इत्यत्र
 'ग्रथतराणवितते' इति पाठः—ग्रथ आग्रथे, मनसि इत्यर्थ, तराणि अगु, प्रकाश
 इत्यर्थ, यस्य स ग्रथतराण्य काम तस्य वितत यत्र तादृशं इत्यर्थ, विकसितेन
 विवधेन कृष्टमेव मूलभ सुगन्धि सुगन्धो यस्य तथाभूत शरो यस्य तादृशेन
 मदनैव कामेन निहत विनष्टप्राय इत्यर्थ, आयत्नीकत इति यावत्, "निहत"
 इत्यत्र 'नाहत' इति पाठे—निहित, पातित इत्यर्थ, सकलजनी यत्र तस्मिन्
 तादृशं भयो वसन्तकाले इ सुतनु । तत्र विरहदहनविषमशिखा विधीमानजनिषम-
 नाना मम हृदय मानसम् अविरत सर्वदा ज्वलति तापयति । अथ प्रथम दृतीया-
 पादयो अष्टानिश्चितलज्वलराणामन्ते चैकगुरो सन्निवेशात् साकल्येन एकीभविष्य-
 दक्षरतया तथा द्वितीय चतुर्थपादयो त्रिगुणलज्वलराणामन्ते चैकगुरो सन्निवेशात्
 मिलित्वा चैकविंशदक्षरतया शिखानाम अर्द्धसमवृत्तमिदम् । अतुर्थीप्यावस्थेन
 अल्लिङ्गान्धकेन सद्य केवलमेकमाशाधिक्यतया अस्य भेदः ।

(८) खञ्जालज्वलमाह, खञ्जेति ।—मङ्गति इत्यत्र अक्षरे इति शेषः । पूर्वं
 कृष्णवर्णता शिखा यदि विपर्ययपादा भवेत् तदा खञ्जानाम इति ज्ञात् । अथ

अयमर्थः,—एकत्रिंशदक्षरो विषमं पादं कर्तव्यं, एकोनत्रिंश-
दक्षरञ्च समं पादं । शेषं यथाप्राप्तमेव । तत्रोटाहरणम् ।—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

अ प गं त घं न वि श दं द श दि शि ह्य त-

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१

ज न ट शि प रि ण त क ण क पि ल क ल मे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४

प्र वि क सि त स म कु सु म भ रं प रि-

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९

म ल सु र भि त म क्ति शं र दि स म ये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

शु चि श शि म ह्नि वि ह्व त स र सि क्ति

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१

सु दि त म धु नि हि वि म लित ध र णि त ले

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

कि म प र मि ह्क म ल मु खि । सु ख म नु-

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९

भे व ति म म ह्क दं यं क म ल म धु ना ॥

अर्धसमवृत्ताधिकारो निवृत्तः । (ठ)

इति भट्टहलायुधकृतायां छन्दोवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

खण्डितमाह इयमेवेति ।—इतरखिन् खल्पाक्षरे, एकोनत्रिंशदक्षरे इत्यथ, प्रथम-
द्वितीययोः पादयोः त्रिंशद्विंशत्युत्पत्तौ अन्यस्य च गुरुत्वे सति तथा द्विचतुर्थीयौ पादयोः
अष्टात्रिंशत्तिसप्तत्युत्पत्तौ अन्यस्य च सति खञ्जेति निष्कर्षः । तथा चाग्नेये—“खञ्जा
तद्विपरीता खान्” (६।६) इति । अपगत्येत्यादि ।—कमलसुखि । हे पद्याने ।
अपगत्येन अपस्त्येन घनेन मेघेन विशदा निर्मला दश दिश यखिन् तादृशे, तथा
स्रतम् अपस्त्यतम्, आक्रष्टमित्यथ, सौन्दर्यातिशयादिति भावः, जनानां लोकानां
दृक् दृष्टिः यखिन् तादृशे, परिणतेन परिपक्वेन कचेन धान्धारणं, “कषोऽतिस्त्रो

अथ षष्ठीऽध्यायः ।

यतिर्विच्छेदः ॥ १ ॥

विच्छिद्यते विभज्यते पदपाठोऽस्मिन्निति विच्छेद विश्वास-
स्थान. स च यतिरित्युच्यते । नन्वत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यव-
हारादशानान्निवर्थकं सञ्ज्ञाकरणम् ? नैष दोषः, यतिरित्य-

धात्याः इति सादृशो कपिलः पिङ्गलवण कालस धात्वविशेष यस्मिन् तादृशे,
५ प्रकामतानां समाना सकलानां, विवधानामित्यर्थः, 'सवसाधुसमानेषु सम स्यात्'
इति सादृशो, कृपुमाना पृथगाः भरणे यतिशब्देन, "भरोऽतिशयभारयो" इति
सादृशो परमलन सुगन्धन सुगन्धत सुगन्धोक्त मरुत वायु यस्मिन् तादृशे, यति
उच्यते मन्वावरणापगमादात् भावः, यतिशब्देन चन्द्रस्य मण्डलं तेजो यस्मिन् तादृशे,
वस्त्रं प्रस्फोटनं सरासकृष्टं पद्मं यस्मिन् तादृशं, तथा सादृशं यत् सपुत्रित् अमरी
यास्मिन् तादृशं, इवसाधुस वषथजनिताद्वेदाद्यभावात् निर्मलोभुत धरणितात् यस्मिन्
तादृशं, शराट् समः शरत्कालं इह यस्मिन् स्थाने त्वत्साधुधी सम इदयकमलम्
कृपुना अपरम् अन्यविधं किं सुखम् अनुभवति * एवविधे सकलमुखाधारे शरदि तथा
सारादपरः कर्मनिवचनोयसानन्दे मे सामसमनुभवित शक्तीतीति भावः । शिखायां
प्रथमं तृतीयो पादौ एकोनविशदक्षरौ द्वितीयचतुर्थो चैकत्रिशदक्षरौ च, इह
तत्तत्परित्यज्य प्रथमं तृतीयो पादौ एकत्रिशदक्षरौ द्वितीय चतुर्थो च एकोनत्रिश
दक्षरौ, अतः खड्गानाम् अर्द्धसमं वृत्तमात ।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरकृतायाः पिङ्गलच्छन्दः सूत्रे षष्ठाध्यायः
सुखभोधिन्याः षष्ठोऽध्यायः ।

(क) विषमाहुंसमहणयोर्निर्बन्धन विधाय साम्प्रतः समहणनिर्देशाय यति
निर्णयमाह, यतिरित्यादि ।—यस्यते विरस्यते जिह्वा यत्र इति यति । विच्छिद्यते
इति ।—विभज्यते पृथक्पृथक् प्रतीयते पदपाठ पदानामाहति यस्मिन् इति
विच्छेदः, जिह्वायाः इष्टविरामस्थानं यति, कथ्यते । उक्तञ्च छन्दोमन्त्र्यां

नादिराचार्यपारम्पर्यागता सञ्ज्ञेयं तनुमध्यादिवत् । तस्याः
शिश्वव्युत्पत्त्यर्थमर्थकथनं यतिर्विच्छेद इति, तस्माददोष इति ।
अस्ति च लोके शास्त्रान्तरेषु च यतिसंज्ञाव्यवहारः । अपि
चायं यतिरित्यधिकारं आ-सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः समुद्रैन्द्रिय-

—“यतिर्जिज्ञेष्टविश्राजस्थानं कविभिरुच्यते । सा विच्छेदविरामाद्यैः पदेर्वाच्या
निजेच्छ्या ॥” इति । आसेयेऽपि यतिलक्षणमङ्गीकर्तव्यं यथा—“यतिर्विच्छेद इत्युक्तं”
(७।१) इति । “यति स्त्री पाठविच्छेदे” इति मेदिनी । यतौ प्रयोजनमाह कवि
कल्पलतायाम्—“पर्वं यथा यथोद्देशं सुधिया नोपनायते । तथा तथा मधुरता निमित्तं
यतिरिच्यते ॥” इति । इवञ्च यतिर्हंनस्वरूपाङ्गिनाऽपि गुणाखङ्काराद्यपेक्षया अन्य
रङ्गाङ्गत्वात् सूत्रकारैरुपलक्षणमध्ये निर्देशिता न तु वृत्तस्वरूपतया, वृत्तलक्षणस्य
भावागुरुत्वनिर्वाणकत्वात्, अस्यास्तु विरामात्मकत्वात् । अत एव वामनेन—“न
वृत्तदोषात् पृथक् यतिदोषो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात्” (२ अक्षि० २५० ५ सू० का० सू०
४०) इत्याशङ्क्य “न, लक्षणं पृथक्त्वात्” (२ अक्षि० २५० ६ सू० का० सू० ४०) इति
परिहृतमिति । यद्यपि शास्त्रान्तरेषु यतिशब्दस्य व्यवहारो दृश्यते, तथाऽपि
शास्त्रेऽस्मिन् तद्गुणकारादर्शनात् कथं तल्लक्षणावसर इत्याह—नन्विति ।
एवं स्थितेऽपि आचार्यपरम्परया यतिशब्दस्य भ्रथोगदर्शनात् समाधानं विदधाति,
यतिरिति—इवञ्च यति श्रुतिसौकर्यार्थं नियतस्थानेषु कर्तव्या, तथा च
दृष्टी—“ज्ञोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यति विद्मः । तदपेतं यतिषट्
श्रवणोद्देशेन यथा ॥” इति । अन्यवाप्युक्तम्—“अनुक्तयतिर्लोप्येव कार्या श्रुतिसुखा
यति” इति । एवञ्च आचार्यपारम्पर्यागतत्वमस्या अक्षुण्णमतं प्रसिद्धेयं सञ्ज्ञा ।
“अनादि” इत्यत्र “आगनादिषु” इति पाठान्तरम् । ननु यदि प्रसिद्धैव तदा
एतल्लक्षणेन वा किमित्यत आह—तस्या इत्यादि । अस्तीत्यादि—शास्त्रान्तरेषु
श्लेषादिप्रणीतशब्देषु । श्लेषवाना पादान्ते यति कर्तव्या, भरतमुनेर्मते आसत्परि
रेव यतिस्थानं, केवलं श्लेषमाख्यमते यत्यभावः, तथा च छन्दोमञ्जरी—“श्लेष
माख्यमुपल्लासु नेच्छन्ति मुनयो यतिम्” इति । नारायणभट्टसु—“शुक्लात्परादद्यस्तु
पदान्त एव यतिमाह, भरतादयस्तु यतिर्नेव नेच्छन्ति” इत्याह । न केवलं
शिश्वव्युत्पत्तिरेव प्रयोजनं, प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह, अपि चेति ।—शास्त्रान्तर-
सिद्धायाश्चास्याः सप्तमाध्यायपथ्यन्तमधिकाराद्यं च सूत्रमिदं ज्ञतमित्यर्थः । तस्याश्च केन
सह सम्बन्धः ? इत्यपेक्षायामाह, समुद्रेति ।—समुद्रादिपदैरसा अन्यथ, इत्यभि-

रमादित्यादिषुपतिष्ठते । समुद्रादिशब्दाः साकाङ्क्षत्वात् यति-
रित्यनेनैव सम्बन्धन्ते, यतिशब्दस्याधिकरणव्यत्ययत्वात् समुद्राद्यव-
च्छिन्नेष्वक्षरेषु यति कर्त्तव्या इत्यर्थः सिध्यति । अत्रेषा
यत्युपदेशोपनिषद्भवति ।—

यति सर्वत्र पादान्ते श्रीकार्द्धं तु विगेषत ।

समुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरी भागौ न ध्यातामिक्त्वगोक्तौ ॥

प्रायः । समुद्रादिशब्दान्तिव्याप्त्युप समुद्राय इन्द्रियाणि च रमाद्य आदित्याश्च
तदादेषु तत्र समुद्राद्यन्तार इन्द्रियाण्यप्य रमा षट् आदित्या हाटश,
आदित्यपदान्ते चत्वार मृगय इत्यादीनामपि गच्छन्, यथा “पृथो नो सर्वौ
वसुसमुद्रा” इत्यत्र वसुस चत्वार, समुद्रा चत्वार ततश्च षटम् अतर्धं चान्तरेषु
यातावधया इत्यर्थः । कथमन्वयमिदं इत्यत आह—समुद्रादीत्यादि । कथं तत्र नाथने
इत्याह—यतिशब्दस्येत्यादि । विशेषतो यतिशब्दस्य तत्र तत्र मन्वे सर्वकारेणोपाहित
मन्व, अतिकारम् आचार्यपरम्परान्तान् प्रसिद्धानि च अतिमौक्त्याः प्रयोक्तव्याया
यत् न भिद्यतव्यानानि सामान्यतया प्रदग्गयितुमाह, अन्वयेत्यादि ।—उक्त्वा “यति सर्वत्र”
इत्यादिना वस्तुमाथा, यत्युपदेशे क्वच यति काव्या इत्युपदेशे उपनिषत्त पूर्वाचार्य-
पारम्पर्यावधौ निगम । का मा उपनिषत्त ? इत्याह, यतिरित्यादि ।—पादान्ते
श्रीकार्तुरोपनिषत्तानि सर्वत्र तत्र काव्या श्रीकार्द्धं तु विगेषत विशेषरूपेण,
श्रीकार्द्धे स्वस्वभावान् व्यक्तविभक्तिकान् अर्थेष्वप्येव यति काव्या । कश्चित् मन्व
शब्दात् “समुद्रादि भवेत्” इत्यत्र “क्वचित्तु पादव्यत्ययान् सा मता विषमादिषु ।
इत्यनेन पदमध्येऽपि शक्यानी समस्यन्ते ॥” इति पाठ पठति । तथा समुद्रादि
पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके परिष्कृष्टापरिष्कृतविभक्तिषुते समुद्रादिपदान्ते
समुद्र वसु इत्यादिषुपदव्यत्ययानि, अत्रैषां चत्वारोपनिषत्तानि इत्यर्थः । किञ्च
समुद्रादिपदान्ते च इत्यत्र च-कारात् स्वतन्त्रतयाऽपि व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके पादान्ते
इत्यर्थो बोध्यः, एतत् “व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके इति यति सर्वत्र पादान्ते इत्यनेन
मन्वस्यते” इत्यनेन स्वशब्देनैव वक्ष्यति । क्वचिदिति ।—समुद्रादौ वा यति सा
पदमध्येऽपि क्वचिद्व्यत्ययः, समुद्रादौ विरामस्यत्वे पदशेषी न वेद्यति तदा

नमस्यामि सदोद्भूत-मिन्धनीकतमन्मथम् ।

इंश्वराख्य पर ज्योति-रज्ञानतिमिरापहम् ॥

अत्र इंश्वराख्यमित्यस्य पूर्व-मकारिण सह सयोगो न कर्तव्यः । (घ)

समासे प्रत्युदाहरणम् ।—

सुरासुरशिरोरत्न-स्फुरत्किरणमञ्जरी,-

पिञ्जरीकृतपादाज्जद्वन्द्व वन्दामहे शिवम् ॥ (ङ)

“मसुद्रादिपदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ।” तत्र श्रूयमाण-
विभक्त्यन्त व्यक्तविभक्तिकम् । समानान्तर्भूतविभक्त्यन्तमव्यक्त-
विभक्तिकम् । तत्रोदाहरणम् ।—

सात । वाचतविभक्तानन्तम्, तेन 'इल्डाभ्य —' (६।१।६८ पा०) इति
सुलोपाय स्पष्टविभाक्तकत्वमन्वयेति । नमस्यामीत्यादि ।—सदा सर्वदा उद्भूत
स्वरकारणरूप, तथा इत्यनीकत मन्मथ कामो येन त तथा अज्ञानमेव तान्त्र
तदपह-ने यथा, पर प्रथम ज्योति तेन स्वरूपम् इंश्वराख्यम् इंश्वरसञ्ज्ञकाश्व
अमस्यामि । अत्र “मन्मथम्” इत्यस्य स्पष्टविभक्तिकत्वात् तथा अन्तिमेन अकारेण सह
“इंश्वराख्यम्” इत्यत्र तृतीयपादादिभूतकारण्य सन्धिकाव्याभावाच्च श्लोकार्हे विधेयता
यतिरिति बोध्यम् । यद्यप्यत्र पादान्ते 'तम्' इत्यत्र यतिर्भवितुमकृत तथाऽपि
समस्ततया अव्यक्तविभक्तिकपादान्तेन श्लोकार्हे एव यति काव्या । एतेन अव्यक्त
विभक्तिकपादान्ते यतिर्न ग्राह्ये इति निष्कष ।

(ङ) सुरासुरादि ।—सुराणामसुराणाञ्च शिरोरत्नाना स्फुरन्ती वा किरण
मञ्जरी तथा पिञ्जरीकृत पिङ्गलवर्णीकृत पादाज्जद्वन्द्व अरण्यपक्षयुगल अस्व त शिव
वन्दामहे, अस्मिन्ति शेष । इह पूर्वार्द्धस्य परार्द्धेन सह समस्यमानतया अस्पष्ट
विभक्तिकत्वेन श्लोकार्हे मञ्जरी इत्यत्र यत्यभावात् प्रत्युदाहरणमिति भावः ।

(घ) असुद्रादीति ।—स्वप्रकृत्यन्वयित्वेन शब्दबोधविषयत्वमेव श्रूयमाण-
विभक्तित्वम्, यथा—वारि पिबतीत्यादौ लुप्तम् पदाद्यकर्मत्वे वारिपदाद्यान्वयः
शब्दबोधविषय, न तु रामपुरुष वारिपानम् इत्यादौ लुप्तपदार्थयो सामिल
कर्मत्वयो, रामपदाद्ये वारिपदाद्यधीरन्वय शब्दबोधविषय, अथवाअन्वयज्ञानत्वत्
शब्दबोधत्वस्यापि श्रूयते अस्मत्तावच्छेदकतया ; यथा—पाका वाऽरे । शीतलः

यच्चञ्जे, जनकतनया-ज्ञानपुण्योदकेषु इत्यादि । (च)
 “व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके” इति “यति सर्वत्र पादान्ते”
 इत्यनेनापि सम्बध्यते । तत्रोदाहरणम् ।—

वशीकृतजगत्कालं, कण्ठेकालं नमाम्यहम् ।

आदिनन्दाकलाशेष-शशिलेखाशिखामण्डिम् ॥

अपि च ।—

नमस्तुङ्गशिरशुम्बि-चन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भ-मूलसूत्रभाय शशवे ॥ (छ)

“क्वचित्तु पदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥”

ज्ञानव्य इत्यादि । यच्च इत्यादि ।—सप्तदशाक्षरेकपादात्मकमन्दाक्रान्तावृत्तनिदम् । अत्र
 आदौ चतुर्धाक्षरे तत षष्ठाक्षरे ततश्च सप्तमाक्षरे यति , तेषु “यच्चञ्जे” इति चतुर्धा-
 क्षरे व्यक्तविभक्तिका यति, “जनकतनया” इति षष्ठाक्षरे तु ज्ञा यति, सा परपदेन
 ज्ञमस्यमानत्वात् अव्यक्तविभक्तिकस्यत्वा इति बोध्यम् । अत्रेदमवश्यमनुस्मरणीयं यत्
 —कतिपयेषु शिखरिणी मन्दाक्रान्तादिषु रसद्वयादियतिष्वन्वोक्तमस्य कन्ठे सु रसादौ,
 कतिपयेषु अगुष्टविन्दुवत्त्वादिषु वृत्तविशेषेषु च पादान्ते एव यतिर्विधेया इति ।

(छ) वशीकृतेत्यादि ।—वशीकृतौ जगत्कालौ येन तम्, आदिनन्दाकला
 ज्ञानानाकी प्रथमा कला षोडशभागैकभागरूप शेष यस्य तादृशी य शशी
 असम्पूर्णश्चन्द्र इत्यर्थे, तस्य श्लेखा रेखा शिखरानर्थात् तम्, “आदिनन्दा”
 इत्यत्र “नङ्गाकालसू” इति पाठान्तरम्, कण्ठेकाल नीलकण्ठ शिवम अहं
 नमामि । अत्र प्रथमपादान्ते व्यक्तविभक्तिका द्वितीयपादान्ते च अव्यक्तविभक्तिका
 यतिरिति । नम इत्यादि ।—तुङ्गस्य उन्नतपर्वतस्य क्लैवासुखेति यावत्, शिर
 सम्बन्धीति तादृश कैलासशिखरस्यर्थात्, यश्चन्द्र तथा चामर हातव्यजन,
 तद्वत् चारुवै मनोहराय, अन्दादिवत् सुगुणविविधाय त्रयाणां मोक्षानां समाहार-
 त्रिलोक्यौ, विशोकौ एव त्रैलोक्य, तदेव नगर तस्यारम्भे निर्मातृौ मूलसूत्रभाय
 मूलसूत्रसम्बन्धपाय शशवे शिवाय नम । अत्र प्रथमै द्वितीयै च पादै ज्ञानसू
 करणात् अव्यक्तविभक्तिका यतिरिति ।

तत्रोदाहरणम् ।—

पर्याप्त तप्तचामी-करकटकतटेऽस्मिष्टश्रीतेतराशौ इत्यादि ।

तथा ।—

कूजोत्कोयष्टिकोला-हलमुखरभुवः प्रान्तकान्तारदेशाः
इत्यादि ।

तथा ।—

हासो हस्ताग्रसवा-हनमपि तुलिता-दीन्द्रसारद्विपोऽसौ
इत्यादि ।

तथा ।—

वैरिञ्चाना तथोच्चा-रितरुचिरऋचाञ्चाननानाञ्चतुर्णाम्
इत्यादि ।

तथा ।—

खङ्गे षानीयमाञ्जा-दयति च महिष पञ्चपाती पृथक्
इत्यादि । (ज)

समुद्रादाविति किम् ? पदमध्ये यतिः पादान्ते मा भूत् ।
तत् यथा ।—

(ज) पर्याप्तमित्यादि ।—सम्प्रसारणे पादमध्ये प्रतिसप्तमाक्षरे यतिरिति नियमात् अथ चामीकरपदमध्ये सप्तमाक्षरे “नी”कारे यति । कूजदिति ।—कूजदित्यादौ क्वालाहलपदमध्ये सप्तमाक्षरे “ला”कारे यति । हास इति ।—हास इत्यादौ सवाहनपदमध्ये सप्तमाक्षरे “वा”कारे यति । “द्विप” इत्यत्र “द्विष” इति पाठान्तरम् । वैरिञ्चानामिति ।—वैरिञ्चानामित्यादौ च उच्चारितसि पदमध्ये “ञा”कारे सप्तमाक्षरे यति करणीया । खङ्गे इति ।—खङ्गे इत्यादौ सप्तमाक्षरे चाङ्गादयति इति पदमध्ये “ङ्गा”कारे यति । “खङ्गे” इत्यत्र “क्वञ्जे” इति पाठान्तरम् ।

(झ) प्रलुदाहरण दशैयितुनाह, समुद्रादाविति ।—समुद्रादौ इत्यनेरिदं प्रयोगन यत्—पादान्तयति पदमध्ये न साधुरिति । अथ भावः,—समुद्रादिपदादौ

प्रथमतः भवन्त्वक्लेशनाशाय नारा-

यणचरणसरोजहन्द्मानन्दहेतुम् । इत्यादि ।

पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दृश्यति ।
तत्रोदाहरणम् ।—

“एतस्या ग-गुह्यतलममल गाहते चन्द्रकक्षाम्” इत्यादि ।

“एतस्या रा-जति सुमुखमिदं पूर्णचन्द्रप्रकाशम्” इत्यादि ।

तथा ।—

“सुरासुरशिरोनिष्ठ-ष्टचरणारविन्द-शिव” इत्यादि । (भ्र)

पदमध्येऽपि यतिभवेत्, यदि नैतदुच्यते तदा पदान्तापेक्षिता यति “क्लेशनाशाय नारा” इत्यत्र अपदान्तापेक्षिते पदमध्येऽपदान्ते ना भूदिति समुद्रादौ इति वक्तव्यम् । प्रथमतेत्यादि ।—आनन्दहेतुः परमानन्दजनन नारायणचरणसरोजहन्द् विष्णुपादपद्म युगल भवन्त्वक्लेशनाशाय ससारबन्धनदुःखविनाशनाथे प्रथमतः नमस्कुर्वत यूयमिति शिव । अत्र नास्तिगौडसचटिते प्रथमत इत्यादौ पादान्ते नारायणपदमध्येऽस्य “रा”पदे यतिरसाधुरिति । पूवापरभागयोरेकवर्णत्वस्य दृष्टयतिकत्वात् तदेव प्रत्युदाहर्त्तमाह, पूर्वोत्थादि ।—पूर्वोत्तरभागयो निदिष्टयते पूर्वोत्तराशयो एकाक्षरत्वे यत्युक्तसङ्गा पूर्वार्धे य वर्षे पूर्वभागात् समाकृष्यते, यो वा शब्दाङ्गसम्पादनाद्येऽप्यपरभागात् समाकृष्यते, ईदृशी एकवर्णस्यैवा यति दृश्यति कष्टेन सम्याद्यते इति । अथमाशयः,—चतुरक्षराद्यात्मकयते पूर्वभागे परभागे वा कस्यचित् पदस्य एकमक्षर निवेश्य परभागे शेषाक्षरसन्निवेशे यतिभङ्गो भवेदिति । एतस्या इत्यादि ।—एतस्या कामिन्या चमल निर्मल गच्छतस्य चन्द्रस्य कक्षा सादृश्यं गाहते भासयति । अत्र “एतस्या” इत्येक पद ‘गच्छतस्यम्’ इति चापर पद, मन्दाक्रान्ताहसान्तर्गत पादतया चतुर्धाक्षरे यतिविधेया, सा तु गच्छतस्यपदाटेकाक्षर ‘ग’काररूपमाकृष्य प्ररथीया, अत एव गच्छतस्यपदस्य पूर्वभागीयैकाक्षर गकाराकषयेन पूर्वभागेकवचतया विहितता यति न समीचीना । एतस्या राजतीत्यादि ।—एतस्या रमण्या पूर्णचन्द्रप्रकाशं पूर्णिमाशुभरममननीजम्, इदं सुमुखं शोभनमाननं राजति शोभते । अथापि चतुरक्षरे यतिविहिते राजतीति पदात् पूर्वभागीयैकवर्णं “रा”कारं समाकृष्य चतुर्धाक्षरे यति प्ररथीयति दीपतमापद्यते । सुरासुरेत्यादि ।—सुरासुराणां शिरोनिः निष्ठं नितरां सृष्टमित्यथ, चरणारविन्द

“पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ क्वचिदेव परादिवत् ।”

अस्यार्थः,—योऽयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसन्धौ विधीयते, स क्वचित् पूर्वस्यान्तवद्भवति, क्वचित् परस्यादिवत् । तथा च पाणिनेः स्मरणम्—“अन्तादिवच्च” (६।१।८५ पा०) इति तत्र पूर्वान्तवद्भावे उदाहरणम् ।—

“स्यादस्थानो-पगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ।”

“जम्भारातीभकुम्भो-ङ्गवमिव दधतः” इत्यादि ।

पाठपत्रं यस्य तादृशं शिवं । वसुनवकथतिकपृथ्वीरुतचटितेऽस्मिन् यत्पुत्रभागस्यस्य ‘ट’ इत्यस्य एकाक्षरत्वात् षट्माक्षरे ‘ट्ट’कारे यतिरतिकष्टसाध्योति एतादृशौ दुष्टा यतिर्न विधेया इत्यभिप्रायः । इह केचित् पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे ट्टाया यते धातुनामप्रत्ययाव्ययभागभेदेन चतुर्विधत्वमाहुः, पूषापरभाशौचैकवर्णस्य धातुत्वे नामत्वे प्रत्ययत्वे तथा अव्ययत्वे तवामुदाहरणानि च कल्पयन्ति । स्वमते तथाऽङ्गोकारे “एतस्या नञ्” इत्यादौ नञ्छतलपदस्य ‘न’कारस्य नामत्वेन तदुदाहरणमिह । “राजति” इत्यत्र राजधातो ‘रा’कारस्य धातुत्वात् तन्मोटाक्षरत्वम् । प्रत्ययोदाहरणं यथा—“स्त्रीकूर्वाणि द्वि सुधिय प्रकूर्वा च” इत्यत्र ‘न्ति’ इत्यस्य प्रत्ययत्वात् उदाहरणमिह । रामेश वा प्रतिदिनमुदितान्दो रमे शम्भुगामा” इत्यत्र ‘वा’ इत्यस्य अव्ययत्वात् उदाहरणत्वमिति । काव्यालङ्कारसूत्रे तु धातुनामभागभेदेन यति-भटल द्विविधमेव उक्तम्, तथा च—“तद्धातुनामभागभेदे स्वरसन्धौ प्रायेण” (२ अधि० २ श्ल० ४ सू०) इति ।

(ज) पूर्वान्तादित्याह ।—पूर्वपरयोरेकादेशः सर्वर्थाद्यदि । स्यादित्यादि ।

—अस्थाने उपगतं पातं यमुनया सङ्गं सङ्गमं संयोगं यथा सा इव अभिरामा मनोशा स्नात इत्यत्र तव कृष्णवर्णत्वात् गङ्गानद्यस्य च स्तुक्त्वादिति भावः । अत्र “स्यादस्थानो” इत्यत्र न + उ इति सन्धौ निस्यन्ते “नो” इति पठे पदस्यस्थान-
-इति यति षीकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन पूर्वपदषट्कौभृताक्षरावयवत्वस्य स्त्रीकारात् पदान्तवत्त्वेन मन्दाक्षान्ताच्छन्दस्य चतुर्थाक्षरे यतिर्भावः । जम्भारातीत्यादि ।
—सद्यःभृङ्गविविधितस्य शतशोऽस्यैरस्मिन्वर्णनात्मकश्लोकोऽयम् । सम्पूर्णस्त्रीकस्तु—
“जम्भारातीभकुम्भो-ङ्गवमिव दधतः सान्द्रनिन्दुरैषु रक्ता मत्तैरिवैवेदय
प्रित्तरीक्षन्तारादवस्थ । आद्यान्या तस्यकास्य कसलवनवचवाचया धी त्रिसृष्टे

तथा ।—

दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना-नस्तचिन्मात्रमूर्त्तये ।

स्वानुभूत्येकमानाय नम शान्ताय तेजसे ॥ इत्यादि ।

धरादिवद्भावे उदाहरणम् ।—

स्तम्भ विन्ध्योद्भिन्नङ्गा, निकषति मङ्घिष-स्याङ्घितोऽस्तं
प्रयास्यन् । इत्यादि ।

शूले शूलन्तु गाढ, प्रहृरं हृर हृषी-केशकेशोऽपि वक्र-
सञ्ज्ञिकाकारि किं ते इत्यादि ।

भूयामुर्त्तयन्ती भुवनमभिनवा भानवी भानवीया ॥^५ (सु०प्र० १ म०) इति ।
अथैव देवविशेषस्य चराति श्रव इन्द्र तस्य इम इक्षी ऐरावत इत्यर्थे, तस्य
कुम्भाङ्गव कुम्भस्त्रमित्यर्थे सान्द्र घन सिन्दूररेषु सिन्दूररञ्ज दधत इव धारयन्त इव
दृश्यमाना, उदयागरितक्याम् उदयाचलप्रान्ते वा धातूनां गैरिकादीनां धारा श्रेणि
तस्या द्रवस्य निखावस्य शोभे समूहे सक्ते सल्लयैरिव रक्ता रक्तवर्णा, तुल्यकाले
समकालम् उदयस्यनामनित्यर्थे चाद्यान्या चामच्छन्त्या, स्मुरन्त्येति यावत्,
कान्तस्यमरुचा इव पद्मवमकान्तेव अरुचा रक्ता, भुवन भासयन्त प्रकाशयन्त
अभिनवा भानवीया सौरा भानव किरणा व युष्माक विभूत्यै भूयामु
भवन्त्यित्यर्थः । त्रिसुनिधतियुक्ते स्रग्धराच्छन्दसि अस्मिन् "अन्धारातीभकुम्भी"
इत्यत्र "शो" इति सप्तमाक्षरे पदानध्यस्याऽपि यति लोकारस्य पूर्वान्तवद्भावात्
पूर्वपदघटकीभूतासरावयवत्वस्य लोकारेण पदान्तत्वसिद्धे चटुष्टा इति ।
उदाहरणान्तरमाह, दिक्कालीत्यादि ।—दिक्कालादिभि अतवच्छिन्ना अनन्ता'
चिन्मात्रा वीधस्वरूपा च मूर्त्तिर्यस्य तस्यै, तथा स्वानुभूति आत्मप्रत्यक्षम् एव एकम्
अद्वितीय नाम प्रमाथ यस्य तस्यै शान्ताय श्रमगुणप्रधानाय तेजसे तेज स्वरूपाय
परमात्मने नमः । इहापि छिन्न + अनन्त इति पदद्वयसन्धौ दीर्घोभूते 'दा' इत्यत्र
पूर्वान्तवद्भावात् यतिरिति । स्तम्भमित्यादि ।—अस्य प्रयास्यन् गमित्यन् अद्वित
विन्ध्याद्भिन्नङ्गा मङ्घिषस्य स्तम्भ निकषति । "अस्य प्रयास्यन्" इत्यत्र "अतुनहावीत्"
इति पाठान्तरम् । इह त्रिसुनिधतियुक्ते स्रग्धराहते पूर्वपदावयवस्यापि मङ्घिषस्य
'स्य' इति पदस्य अद्वितपदेन सन्धौ दीर्घोभूते 'स्या' इत्यक्षरे दीर्घोकादेशस्य
स्तम्भवच्छिन्नदेतीयवत्वक्षरसङ्क्रासम्पूरकत्वात् धरादिवद्भाव इति । शूले इत्यादि ।—

अत्र हि स्वरस्य परादिवद्भावे व्यञ्जनमपि तद्भक्तत्वात्तदादि-
वत् भवति । “यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ”
इत्यन्तादिवद्भावविधावपि सम्बध्यते । तेन—

अस्या वक्त्रा-जमवजितपू-र्णेन्दुश्रीर्म विभाति
इत्येवविधा यतिर्न भवति । (ज)

“यथादेश परादिवत्” इत्यस्योदाहरणम् ।—

विततघनतुषारक्षौदशुभ्राशुपूर्णा-

स्वविरलपदमाला श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि । (ट)

दृषीकेशकेशीऽपि” इत्यत्र दृषीकाशाम इन्द्रियाणाम् ईश इति व्युत्पत्त्या दृषीक +
ईश इति पदद्वयसन्धौ दृषीकेश इति सिद्धे ककारस्य परादिवद्भावेन मुख्य-
वर्णकत्वात्तदादि-वत् भवति । “यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ”
इत्यन्तादिवद्भावविधावपि सम्बध्यते । तेन—
अस्या वक्त्रा-जमवजितपू-र्णेन्दुश्रीर्म विभाति
इत्येवविधा यतिर्न भवति । (ज)
“यथादेश परादिवत्” इत्यस्योदाहरणम् ।—
विततघनतुषारक्षौदशुभ्राशुपूर्णा-
स्वविरलपदमाला श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि । (ट)
दृषीकेशकेशीऽपि” इत्यत्र दृषीकाशाम इन्द्रियाणाम् ईश इति व्युत्पत्त्या दृषीक +
ईश इति पदद्वयसन्धौ दृषीकेश इति सिद्धे ककारस्य परादिवद्भावेन मुख्य-
वर्णकत्वात्तदादि-वत् भवति । “यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ”
इत्यन्तादिवद्भावविधावपि सम्बध्यते । तेन—
अस्या वक्त्रा-जमवजितपू-र्णेन्दुश्रीर्म विभाति
इत्येवविधा यतिर्न भवति । (ज)
“यथादेश परादिवत्” इत्यस्योदाहरणम् ।—
विततघनतुषारक्षौदशुभ्राशुपूर्णा-
स्वविरलपदमाला श्यामलामुल्लिखन्त इत्यादि । (ट)

(ट) यथादेश इति ।—“इको यचचि” (६।१।७७ पाठ) इति सूत्रेण इक
स्थाने यो यक् स्यात् सन्धौ यचचम् । विततेत्यादि ।—अटसताचरयतिके मालिनी
इत्यत्र दृष्टेति अस्मिन् “पूर्वाशु + अविरलपदमालाम्” इत्यत्र सन्धौ उकारस्थाने
वक्त्रारामरूपस्य यथादेशस्य परादिवद्भावविधानात् यथादेशेन जातस्य ‘स्व’ इत्यस्य
परिण सन्धौ, ततश्च “क्षौदशुभ्राशुपूर्णा” इति सप्तमाचरे यति सिद्धा, एवञ्च
पदान्तस्य अचरिता यतिरत्र न सञ्जाता, अत एतादृशस्यस्येऽपि पदमध्ये सन्धुपदभाज
शास्त्रस्यास्य प्रवर्तनमिति भावः ।

“नित्यं प्राक्पदसम्बन्धाश्चादय प्राक्पदान्तवत्” । तेभ्यः
पूर्वां यतिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।—

स्त्रादु खच्छं सलिलमपि च प्रीतये कखं न स्यात् ?
इत्यादि । (४)

नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा इति किम् ? अन्येषां पूर्वपदान्त-
वद्भावो मा भूत् । तत् यथा ।—

मन्दायन्ते न खलु सुहृदा-मभ्युपेतार्थकत्वा इत्यादि ।
तथा ।—

इत्यौत्सुक्या-दपरिगणयन् गुह्यकस्त यथाचे इत्यादि । (५)

(४) नित्यमित्यादि ।—चादय इत्यत्र चादिपदेन “वा तु हि” इत्यादीनां
ग्रहणम् । तेभ्य चादिभ्य । एतेन एव बोद्धव्यं यत्, यस्मिन् काकश्चित् श्लोके चादीनां
तथा विन्यास कर्त्तव्यः, यथा तेभ्य पूर्वं यतिन कर्त्तव्या भवेदिति । स्यादिति ।—अपि
प्रश्ने, स्त्रादु मधुर, खच्छं निर्मलञ्च, सलिल जल वस्व जनस्य प्रीतये हंसये, न स्यात् न
भवेत् ? । अतु षट् सप्ताक्षरशतिका मन्दाक्रान्ताच्छन्दसि यस्मिन् “सलिलमपि च” इति
षष्ठाक्षरे “चकारे” एवं यतिर्जाता न तु तत्पूषव ।

(५) “नित्यं प्राक्पदसम्बन्धा” इत्यादिविधानस्य साधक्यं प्रदर्शयितुं शब्दा-
मुदाहरयति, नित्यं प्रागित्यादि ।—अन्येषां चादिभिन्नानाम् अव्ययानां पूर्वपदान्त-
वद्भाव पूर्वस्य पदस्यान्त इव भाव मा भूत न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतेन एतदुक्तं
भवेति यत्—चादिभिन्नानामव्ययानाम् चादिप्रज्ञावो न निषिद्ध, ततश्च यत्र कुत्रचित्
श्लोके पदान्ते तान्यव्ययानि तथा वित्यव्ययानि यथा तेषां पूर्वपदान्तवद्भावो न
भवेदिति । मन्दायन्ते इत्यादि ।—सुहृदा वत्सुनाम् अभ्युपेतार्थकत्वा अभ्युपेता
अङ्गीकृता अव्यय प्रयोजनस्य कृत्वा क्रिया यैके अभ्युपेतसुहृदर्थः, न खलु
मन्दायन्ते न हि विलम्बन्ते । नैष प्रति यच्छब्दोक्तिरियः । अतु षट् सप्ताक्षरशतिका
मन्दाक्रान्ताश्चतुष्टिते मन्दायन्ते इत्यादि श्लोके “न” इत्यव्ययस्य चादिभिन्नत्वान्
“मन्दायन्ते” इति पूर्वपदेन सङ्घ अन्तवद्भावो न जात इति । अपरमाह,
इतीत्यादि ।—इति एवम् औत्सुक्यात् इष्टार्थोद्गुह्यत्वात् अपरिगणयन् अवि-
चारयन् गुह्यकं यच्च त नैष यथाचे प्राधितवान् । इह “अपरिगणयन्” इत्यत्र
“परि” इत्यव्ययस्य पूर्वपदान्तवद्भावो नास्ति, किन्तु परपदेन सम्बन्धः । किञ्चानो

“परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत्” । तेभ्यः परा यतिर्न भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम् ।—

दु ख मे प्र-क्षिपति हृदये दुःसहस्वद्वियोग इत्यादि । (ठ)

परेण नित्यसम्बन्धा इति किम् ? कर्मप्रवचनीयेभ्यः पराऽपि यतिर्यथा स्यादिति । तत्रोदाहरणम् ।—

प्रियं प्रति स्फुरत्पादे मन्दायन्ते न खल्विति ।

श्रेयासि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि इत्यादि ।

अयन्तु चाद्वीना प्रादीनाञ्चैकाक्षराणामनेकाक्षराणां वा पादान्ते यतावन्तादिवद्भाव इष्यते, न त्वनेकाक्षराणां पादमध्ये

हरणे, स्वरस्य परादिवद्भाववत् व्यञ्जनस्यापि परादिवद्भावो दृश्यते, यथा—औत्सव्यान् + अपरि इति सन्धौ “द” इति व्यञ्जनस्य परादिवद्भावान् चतुर्थाक्षरे यतिरिति ।

(ठ) परेषेति ।—तेभ्यः प्राद्युपसर्गेभ्यः । दु खमित्यादि ।—दु सह अत्यन्तः सहनीय लाद्वियोग तव विरह मे हृदये मम मनसि दु ख क्रोध प्रक्षिपति ददातीत्यर्थः । अत्र चतुरक्षरयतिके मन्दाक्तान्ताहचवटिते अस्मिन् “दु ख मे” इति चरुक्षरानन्तरं “प्र” इत्यक्षरे प्राप्ताऽपि यति परादित्वात् क्रियते परन्तु प्र इत्युपसर्गे क्षिपति इत्यनेनैव सञ्चार्यते । अत्रेद वक्तव्यं—प्रादय इति एकस्वरोपसर्गोपलक्षणम्, ततश्च “देवदेव जगन्नाथाभिवन्दे त्वं सनातनम्” इत्यादौ अक्षरकारस्य पूर्वपादान्ते बद्भावेऽपि न यतिभङ्गः ।

(ऋ) “परेण नित्यसम्बन्धा” इत्यस्य उदाहरणा व्याहृति दर्शयति, परेण नित्यसम्बन्धा इतीति ।—कर्मप्रवचनीयेभ्यः क्रियाद्योतकेभ्यः पराऽपि यति यथा भवेदिति । प्रियमिति ।—प्रियं प्रति स्फुरत्पादे न खलु मन्दायन्ते । “न खल्विति” इत्यत्र “नखल्वित्” इति पाठान्तरम् । श्रेयासीति ।—सद्गता श्रेष्ठजनानामपि श्रेयासि घुभानि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि भवन्ति । इह “न खल्विति” तथा “महतामपि” इत्यत्र कर्मप्रवचनीयेभ्यः परा यतिरिति । अयमित्यादि ।—अयन्तु अन्तादिवद्भाव एकाक्षराणाम् अनेकाक्षराणां वा चादीना तथा प्रादीनाश्च पादान्ते यतौ विशेष, न तु पादमध्ये यतौ अनेकाक्षराणां चादीनां प्रादीनाश्चेत्यर्थः । “अनेकाक्षराणाम्” इत्यत्र “एकाक्षराणाम्” इति पाठान्तरम् । नारायणभट्ट

यती ; तत्र हि पदमध्येऽपि चामीकरादिष्विव यतेरभ्यनु-
ज्ञातत्वात् । तत्र चादीनामुदाहरणम् ।—

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् इत्यादि ।
प्रादीनामुदाहरणम् ।—

दूराकूटप्रमोद हंसितमिव परि-स्पष्टमाशासखीभिः इत्यादि । (ण)
न पर्यन्तोऽस्ति वृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ ।
पूर्वाचार्यैकत वृत्त-चिह्नं किञ्चिदिहोच्यते ॥ (त)
तत्र उक्त्यायां छन्दसि वृत्तम् ।—

—“अथन्तु अनेकाचराणां चादीनां प्रादीनाञ्चादिवद्भावं पादान्तयताविच्यते ।
एकाचराणान्तु पादान्तयती पादमध्ये समुद्रादियती च , तदुक्तं कविकल्पलतायाम्—
एकस्यरोपसर्गेण विच्छेदं श्रुतिसौख्यकृतम्” इत्याह । तत्र हि अनेकाचराणां पादमध्ये
चामीकरादिषु “पर्याप्तं तत्रचामीकरकटकतटे” इत्यादिषु एव यतेरभ्यनुज्ञातत्वात्
“यदि पूर्वापरौ भागौ न स्वातन्त्र्यकवणकौ” इत्यादिना पूर्वापरभागयोरेकवणत्वा
भावेन प्राक्स्वीकारात् तादृशयतिरिष्टैवेति भावः । प्रत्यादेशादिति ।—अपि च
किञ्च मधुन मद्यस्य प्रत्यादेशात् निराकरणात् विस्मृत भ्रूवोर्विलास समञ्जं येन तत्
तद्योक्तम् । अथ तु “अपि च मधुनो” इति रसयतिस्थले ‘अ’कारस्य मध्ये वर्तमानत्वेन
समुद्रादिपदान्त्वभावात् न पूर्वपदान्त्वज्ञावः, पदान्ते तस्य स्वीकारात् । दूरेति ।—
“परिस्पष्टम्” इत्यत्र “परिस्पष्टम्” इति पाठान्तरम् । त्रिभुगियतिके सङ्घरा-
वृत्तघटिते अस्मिन् “हंसितमिव परि” इत्यत्र “परि” इत्युपसर्गस्य न परादिवद्भावं,
अनेकाचराणां पादमध्ये यती तस्य निषेधादिति ।

(त) एव यतिनियममुक्त्वा सम्प्रति प्रकारभेदेन असङ्गियवृत्तेषु कतिचित्
वृत्तलक्षणमुपपादयितुं स्वगर्वे परिहरति, न पर्यन्तोऽस्तीत्यादि ।—प्रस्तारगणा-
विधौ वक्ष्यमाणलक्षणप्रस्तारगणनायां वृत्तानाम् एकाचरादारभ्य षड्विंशत्यक्षरपाद-
पर्यन्तं लक्षणेन निरूपितानां छन्दसां पर्यन्तं ‘अवधि’ नास्ति न विद्यते, कैरपि
पूर्वाचार्यैरेषां प्रत्येकस्यो नामोल्लेखपूर्वकं प्रयोगं कृतं इति कुत्रापि न दृश्यते,
निखिलप्रकारभेदानां मध्ये केषाञ्चिदेव वृत्तानां नामोल्लेखं परिदृश्यते, न तु सर्वेषा-
मिति भावः । ननु एव चेत् तत्रा याणि वृत्तानि प्रदर्शितानि तेषामेव प्रामाणिकत्वे

गः श्री ॥ २ ॥

यस्य पादे एका गुरुः भवति, तत् श्रीर्नाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

किं प्रमाणात्पिच्छाद्, पूर्व्वेति ।—इह चक्षिन् यस्य पूर्वाचार्य्यं कृतं प्रब्रपच्छितायगस्य
सन्त्यादित किञ्चित् इत्ताचरुं हृन्दोलक्षणात् उच्यते निरूप्यत, पूर्वाचार्य्यं इत्तप्रसार
भेदेषु कतिपयानां विशिष्टभेदानामिव प्रयोगं कृतं, अतस्तेषामेवात्र नामलक्षणादिकं
प्रदृश्यते इति भावः । एतेन—कैश्चित् यदि अनुक्तनामादिकस्य कस्यापि इत्तभेदस्य
प्रयोगं क्रियते तत्र न कोऽपि निषेधः, प्रसारविधेर्वर्तमानत्वात् तत्र प्रमाणाभाव
इत्यपि न वक्तुं युज्यते, अतोऽत्र कावयितुरिच्छाया स्वातन्त्र्यात् प्रदर्शितमित्यपि
बोध्यम् । अत्रेदं बोद्धव्यं—केचिदेकाक्षर श्रीइत्तमारभ्य पञ्चाक्षरपञ्चच्छन्दः पठ्यन्त
सुत्रं पिङ्गलानुक्तं, तनुमध्यादिकमेव इत्तं पिङ्गलकृतमित्यवधारयन्त तत एव गन्यारभ्य
व्याचक्षते, एतेस्तु पञ्चाक्षरपथ्येनानां हृन्दसा पिङ्गलानुक्तौ पथा युक्तिं प्रदर्शयते
यत्, यस्येऽक्षिन् वैदिकच्छन्दोवर्णनावसरे गायत्रीनारभ्यैव वैदिकच्छन्दासि प्रदर्शितानि,
अतस्तं लौकिकच्छन्दास्यपि गायत्रीनारभ्यैव कृतानि न तु उक्थादिनारभ्येति । किञ्च
“उक्थादिपञ्चकं कैश्चित् गायत्रीत्येव कथ्यते” इति कात्यायनोक्तिमनुसृत्य उक्थादि-
च्छन्दः पञ्चकं गायत्र्यान्तर्गतमेव इत्यपि मन्यते । अपरञ्च, पुराणादिषु तथा महाकावीर्णां
काव्येष्वपि च उक्थादीनां प्रयोगादर्शनात् न तानि सूत्रकारेण प्रदर्शितानीति च
तेषामभिप्रायः । नारायणभट्टेनाप्युक्तं—“नोक्ता उक्थादिभेदा ये यन्मगौरवभीतिताः ।
तास्तथा शब्दचिह्नैर्न वदामोऽन्वयं दर्शयन्तः ॥ न च सुप्रतिष्ठानानां पञ्चानां जातीयानां
सूत्रानुक्तत्वात् निर्मूलतेति वाच्यम् ; “क्षिकौ स्त्री” (८२० पि०) इति प्रसारकथने
“परे पूर्णमिति” (८२३ पि०) इतिरूपप्रसारकथने च सूत्रकारेणापि दर्शितत्वात् ।
बहुतरप्रचाराभावात्तु याथाभेदेवत् लक्षणात्तेति निरूपयति” इति । यद्यन्तु
इत्तच्छिखितपुस्तकविशेषे तथा इत्तरत्नाकरादिषु एतेषां सूत्राणां सन्निवेशदर्शनात्
पुनरेकाक्षरइत्तमारभ्यैव लक्ष्यं पिङ्गलीनं सन्निविष्टमिति मन्यासंक्षेपः ।

(४) तत्रभवान् पिङ्गलाचार्य्यं उक्थाधिकारे एकाक्षरइत्तलक्षणात् विदधन्
“तत्तलमध्यानि शालाणि प्रथमो” इति पतञ्जलिबचनान्तं श्रीशब्दप्रयोगेण यन्मस्य
इत्तलमध्यानिच्छन् श्रीइत्तललक्षणात्, न इति ।—गं गुरुः । एकाक्षर-
पञ्चायासुक्थायां प्रतिपादम् एकाक्षरस्य गुरुत्वे श्रीर्नाम इत्तं भवति ।

ग० ग० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ

श्रीस्त्री । मां गात् ॥ (ध)

अत्युक्त्यायाम् ।—

गौ स्त्री ॥ ३ ॥

यस्य पाटे द्वौ वर्षौ गुरु भवतः, तत् स्त्रीनाम वृत्तम् ।
तन्नोदाहरणम् ।—

ग० ग० ग० ग० ग० ग० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

अन्यस्त्रीभिः । सङ्गस्थान्यः ॥ (द)

मध्यायाम् ।—

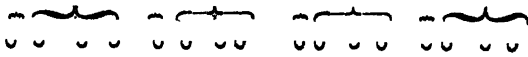
श्रीरिति ।—ते तत्र श्रीं लक्ष्मीं मां गात् न गच्छतु । अत्र चतुर्ध्वपि पाटेषु
एकेकाक्षरस्य गुरुत्वात् लक्षणसमन्वयः । अत्रेदं यो ह्यव्य—वर्णप्रसारनिघण्टेन
एकाक्षरोक्थाच्छन्दस्य प्रसारे क्रियमाणे भेदद्वय (५ । -) सम्भवति, तत्र
प्रथमो भेदः श्रीरिति नाम्नः ख्यातम् । वृत्तभेदसङ्ग्राहपरिज्ञानञ्च एव कर्तव्यम्—वृत्तपाद-
स्थाक्षराणामुपरि अधो वा एकं द्वि चतुरादिद्विगुणकमेव सङ्ग्राहं स्थापनीया, तत्र
यानि लघुक्षराणि तेषामुपव्यधी वा स्थापितानामङ्गानां संयोगे वा सङ्ग्राहं जायते,
तथा पुनरेकसङ्ग्राहं संयोगीयते, एवं निश्चिन्ना सङ्ग्राहं एव तद्वृत्तभेदसङ्ग्राहं ज्ञातव्यं इति ।
प्रसारप्रपञ्चन्तु षष्ठमाध्याये दर्शयिष्यामः ।

(द) इत्यक्षरपादात्प्रियायामत्युक्त्याया स्त्रीवृत्तमाह गौ इति ।—गौ गुरु-
द्वयम् । गुरुक्षरद्वयस्य पादत्वे सति स्त्रीनाम वृत्तम् । अन्वेति ।—स्पष्टम् । अत्र
प्रतिपादं गुरुद्वयस्य सन्नात लक्षणसंज्ञतिरिति । इत्यक्षरपादायामत्युक्त्यायां
प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादि सर्वलघुत्वात् चत्वारो भेदाः (५ । - ५ । ५ । - -)
भवन्ति, तत्र प्रथमो भेदः स्त्रीनाम वृत्तमिति । प्राकृतपिङ्गलवाणीमुषणादौ अत्र
वृत्तस्य “काम” इति नाम । तत्र तत्र एतदतिरिक्तं नञीप्रत्ययसंज्ञकमन्वदपि भेदमर्थ-
ब्रह्मिर्भेदं, ते च—यत्र पूर्वं लघुः ततो गुरुः तन्मञ्जी नाम, यथा—“लघो नञी” ।

ग्मी चित् कन्या ॥ ५ ॥

यस्य पादे एकी गुरुः, ततश्च भगणः, तत् वृत्तं कन्यानाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

ग० म० ग० म० ग० म० ग० म०

दारा कन्या पुत्रा बन्ध । एवं ज्ञात्वा युक्त कार्यम् ॥ (न)
सुप्रतिष्ठायाम् ।—

पङ्क्तिर्भंगी ग् ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगणो गुरुद्वयश्च भवति, तत् पङ्क्तिर्नाम
वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

स्वात्, यथा—“परिदे ठवेड् । निएद करेड् ॥” (२।२२ प्रा० पि०) ।
सङ्गत—नरेन्द स्थापयन्तु । चगेन्द्र कुर्वन्तु ॥” इति । यत्र गुर्वदिगणस्तत्
मन्दरनामक वृत्त भवेत्, यथा—“भो जङ्घि सो सङ्घि । मदर सुदर ॥” (२।२४ प्रा०
पि०) । सङ्गत यथा—“भो यत्र च सङ्घि । मन्दर सुन्दरम् ॥” इति । यत्र
त्रिलघ्नात्मकी वक्ष्यकृत कमल नाम वृत्तम्, यथा—“कमल पमथ । सुमुष्टि ।
थगथ ॥” (२।२६ प्रा० पि०) । सङ्गत—“कमल प्रमथ । सुमुष्टि
नमथ ॥” इति ।

(न) चतुरचरपादायाः प्रतिष्ठायाः कक्षावृत्तमाह, ग्मी इति ।—प्रतिपाठ
गुरुचतुष्टयात्मक वृत्त कन्यानाम स्वात् । दारा इत्यादि ।—बन्ध बन्धनस्वरूप,
मुक्तिपतिवन्धक इत्यर्थ । प्रतिष्ठापाठसदृशो मृताणां चतुरचराणां प्रसारि क्लियमाप्ते
सुर्वगुर्वादिस्वर्बन्धुना षोडश भेदा जायन्ते, तेषु प्रथमो भेद कन्या
वृत्तमिति । प्राकृतपिङ्गले षाष्ठीमूषणे च तस्या ‘तीर्था’ इति नाम । किञ्च तत्र
तत्र चतुरचरच्छन्दस्य “धारी नवाची” च इति चपरो द्वौ भेदो प्रदार्शनी,
राज्यगौरवभयात् तयो लक्षणे न प्रदर्शिते । अन्ये च भेदा सुधीभि स्वय-
भूदनीया ।

(प) पञ्चाचरपादसुप्रतिष्ठायाः पङ्क्तिच्छन्दो लक्षणमाह,—पङ्क्तिर्भिङ्गि ।

म० ग० ग०   म० ग० ग०
 ऽ- ऽ- ऽ-   ऽ- ऽ- ऽ-
 पर्वतशीर्षे, जाम्बवपङ्क्तिः ।

म० ग० ग०   म० ग० ग०
 ऽ- ऽ- ऽ-   ऽ- ऽ- ऽ-
 पक्षफलाना, भारविनम्ना ॥ (प)

तत्र गायत्रे छन्दसि वृत्तम् ।—

तनुमध्या ल्यौ ॥ ७ ॥

यस्य पादे तकार-यकारौ, तत् तनुमध्या नाम वृत्तम् ।
 तन्नीदाहरणम् ।—

त०   य०   त०   य०
 ऽ- ऽ- ऽ-   ऽ- ऽ- ऽ-
 धन्या त्रिषु नीचा, कन्या तनुमध्या ।
 त०   य०   त०   य०
 ऽ- ऽ- ऽ-   ऽ- ऽ- ऽ-
 श्रीणीस्तनगुर्वी, भूयात् पतिभोग्या ॥

पर्वतेति ।—जाम्बवपङ्क्ति मन्वुवृत्तश्रेणी । अत्र प्रतिपाद भगणस्य मध्यस्य च वर्त्तमानत्वात् पङ्क्तिर्नाम छन्द इति । सुप्रतिष्ठापादघटकीभूतानां पञ्चाचराच्य प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिपूर्ववत्पुन्ना द्वाविशद्वेदा गायन्ते, तत्र सप्तमी भेद पङ्क्तिवामच्छन्द इति । प्राक्ततपिङ्गल वाचीभूषणयोरभ्या “ह्रस्व” इति नाम । तत्र तत्र च पञ्चाचरच्छन्दस द्वाविशद्वेदेषु एतदतिरिक्ता सम्प्रोडा-डारी यमकाख्या अन्ये ऋषो भेदा एव प्रदर्शिता इति ।

(फ) षड्चरपादाया गायत्र्या तनुमध्यालक्षणमाह, तनुमध्वेति ।—अन्तलपुरेकी मथ तदनन्तरमादिलपुरेकी मथच षड् ष्यात् तत् तनुमध्यानाम वृत्तम् । धन्वेति ।—त्रिषु गार्भ्यदरखलाटेषु नीचा निम्नमाचशुक्ता, निम्ननामि ऋशोदनी अप्रश्लललाटा चेत्यर्थः, तनु चौथ मध्य कटिदेश यस्य सा, श्रीणीस्तनगुर्वी नितम्बाभ्या कुचाभ्याश्च विशाला, अत एव धन्या श्रेष्ठा कन्या पतिभोग्या स्वामिप्रिया इत्यर्थः, भूयात् । अन्यायस्तु—तनुमध्या कन्या इव इय वृत्तभेदान्तर्गता तनुमध्या प्रत्या

अत्र प्रादान्ते विशेषेण विश्राम. कर्त्तव्य इत्याह्वयः । (फ)
उच्यते ।—

कुमारललिता ज्सौ ग् ॥ ८ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ गकारश्च, तद्गुण कुमारललिता
श्रमः । त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्युपदेश वर्णयन्ति । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० ग० ज० स० ग०
 ~~~~~  
 यदीय-रतिभूमौ, विभाति, तिलकाङ्कः ।
 ज० स० ग० ज० स० ग०
 ~~~~~  
 कुमार-ललिताऽसौ, कुला-न्यटति नारौ ॥

कवीनामख्यनष्टदशहारितया आदरणीया पतिभोग्या "कविता वनिताप्राया"
 इत्यादिस्वरथात् कवितापतिभिः कविभिः भोग्या भूयात् । गायत्रीच्छन्द पादघटकी-
 श्रुतानां षडक्षररथा प्रक्षारि क्रियमाणे सर्वगुर्वादिष्वैलघुन्तास्तु षट् (६४) भेदः
 भवन्ति, तत्र वसोदशभेदः (१३) तनुमध्याख्य । अत्र पादान्ते षटि । छन्दोमन्त्र्यां
 गायत्रीच्छन्दस तनुमध्या शशिवदना सोमराजीति भेदत्रयमात्र प्रदर्शितम् । प्राकृत
 विकृतादौ पुनरस्य शेषाद्याख्या कतिपये भेदा प्रदर्शिता, अन्ये च निष्कृतिशब्दया
 नोपान्ता ।

(व) समाक्षरपादायाम् उच्यते कुमारललिताषडक्षरमाह—कुमारिति ।
 लक्षणे यत्तैर्विशेषनियमो न विहित, अतः सप्तदशनायाह—त्रिभिरित्यादि ।
 यदीयेत्यादि ।—यदीयरतिभूमौ यस्या योनिदेशे तिलकाङ्क तिलकिक्र विभाति
 विराजते कुमारललिता अनटजनप्रिया असौ एवविधा नारौ रमणी कुलानि
 षटति पातयति, पञ्चे—एतादृशी रमणीव कुमारललिताख्य इत्त कुलानि सर्वथा
 कुलानि षटति नञ्कति, सर्वथा प्रियत्वात् सर्वत्र विचरति । उच्यते पाद-
 घटकीश्रुतानां समाक्षररथा प्रक्षारि क्रियमाणे सर्वगुर्वादिष्वैलघुन्ता षडशविंशत्यधिक-
 शतभेदा (१२८) भवन्ति, तत्र विशचमो (३०) भेदः कुमारललिताख्याया विख्यात ।
 अत्र पादद्वये आदौ द्रवीयाक्षरे तत्र सप्तमाक्षरे च यति । अतुषे तु पादे

अत्र केचित् द्वाभ्या पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० ग० ल० स० ग०
 — ७ — ७ — ७ — ७ — ७ —
 इदं, वदनपद्म, प्रिये ।, तव विभाति ।

ज० स० ग० ज० स० ग०
 — ७ — ७ — ७ — ७ — ७ —
 इह, व्रजति मुग्धे ।, मनो, भ्रमरता मे ॥ (ब)

अनुष्टुभि ।—

माथवकाक्रीडितकं भूतौ ल्गौ ॥ ६ ॥

यस्य पादे भकार-तकारौ लकार-गकारौ च, तस्मात्पञ्चमा-
 क्रीडितक नाम वृत्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० त० ल० ग० भ० त० ल० ग०
 — ७ — ७ — ७ — ७ — ७ —
 माथवका-क्रीडितक, य कुरुते, वृद्धवया ।

“कुलान्वटति” इत्यादौ ‘न्व’ इति द्वितीयाक्षरे यतिकृष्टात् ‘ला’ इति द्वितीये तदनन्तर-
 ‘री’ इति पञ्चमाक्षरे यतिर्विहित्वा, “द्वाभ्या पञ्चभिश्च” इति मतान्तरात् । तदेव
 मतान्तरं दर्शयितुमाह—अत्रेति । इदमिति ।—हे प्रिये । तव इह वदनपद्मं मुखं
 कमलं विभाति प्रकाशत । हे मुग्धे । हे सुन्दरि । मे मनः सदीय चेत्त इह तव वदन-
 पद्मे भ्रमरता पृथग्दलं व्रजति गच्छति । प्रतिपादयन्त द्वितीयाक्षरे तदनन्तरञ्च
 पञ्चमाक्षरे यति । उत्तरद्वाकारादौ मधुमती-मदकीर्त्वा इत्यमात्रादयोऽस्य प्रपञ्चा-
 क्रता । प्राक्तनपिङ्गलादौ सप्तमिका सुवास करइच्चौ शीर्षरूपकाख्यं अनुर्विधनाद्य-
 भेदं प्रदर्शित ।

(ब) षष्ठाक्षरपादेऽनुष्टुबधिकारे कृन्दासि निरूपयितुमादौ माथवकाक्रीडितक-
 नाम—माथवकेत्यादि । माथवकाक्रीडितकमित्यादि ।—य वृद्धवया स्वदिर,

भ० त० ल० ग० भ० त० ल० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

हास्यमसौ, याति जने, भिक्षुरिव, स्त्रीचपलः ॥

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याच्चायः । (भ)

चित्रपदा भौ गौ ॥ १० ॥

यस्य पादे भकारौ गकारौ च भवतः, तच्चित्रपदा नामे
लुप्तम् । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० भ० ग० ग० भ० भ० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

यस्य मुखे प्रियवाणी, चेतसि सज्जनता च ।

भ० भ० ग० ग० भ० भ० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

चित्रपदगपि च लक्ष्मी-स्त पुरुष न जहाति ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (म)

भाष्यकारोद्धितके बालकवत् खिलन कुरुते असौ षड्भो जनः, स्त्रीचपल रमणो
स्त्रीलुपः, वारधनिसायासक्त इति भावः, भिक्षुरिव भाषका इव निर्धन इव इति
भावतः, जने जनसमीपे हास्यम् उपहासास्पन्दता याति गच्छति । चतुर्भाक्षरे
अष्टमाक्षरे च यतिः । अनुष्टुप्छन्दः पादषट्कौभूतानामष्टाक्षराणां अक्षारे क्रियमाणे
षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतविधा (२५६) भेदा जायन्ते तत्र त्र्यधिकशततमो (१०३)
भेदः नाष्यकारोद्धितकम् ।

(म) अनुष्टुभि चित्रपदाच्छन्दो लक्ष्यति—चित्रपदेति । यस्मैति ।—यस्य
मुखे प्रियवाणी मधुरवाक्यं, चेतसि हृदये च सज्जनता साधुता, वचने इति
श्रेयः, लक्ष्मी चित्रम् अद्भुतम्, एकत्र स्वात्मशक्यत्वात् इति भावः, पद पादविशेष
व्यत्या सा तादृशी अपि अक्षरपदापि, स तस्याविध पुरुष न जहाति न
अभिरत्यंशति । इह द्वितीयचतुर्थपादान्ते लघुवर्षयी "गन्ते" इति शुक्लान्तिदेशः ।
अष्टाक्षरप्रकारभेदेषु पञ्चपञ्चाशततमो (५५) भेदः चित्रपदेति ।

विद्युन्माला मौ गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे मकारौ गकारौ च, तद्विद्युन्माला नाम वृत्तम् ।
तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० म० ग०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विद्युन्माला-लीलान् भोगान्,

म० म० म० ग०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

मुक्ता मुक्ती, यन्न कुर्व्यात् ।

म० म० म० ग०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

ध्यानीत्पन्न, निःसामान्य,

म० म० म० ग०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सौख्य भोक्तु, यद्याकाङ्क्षेत् ।

अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नाय' । (य)

(य) अणुष्टुभेदे विद्युन्मालां लक्षयति, विद्युदिति ।—यत्र अष्टावैव वक्ष्ये
गुरवो भवन्ति सा विद्युन्माला लक्षिता इत्यर्थः । विद्युन्मालेति ।—अदि ध्यानेन
भगवन्निश्चिन्नेन उत्पन्न सञ्जात नि सामान्यम् असाधारण सौख्य परमानन्द भोक्तु
लक्ष्यम आकाङ्क्षेत् इच्छेत्, तदा विद्युन्मालालीलान् सोदानमीवञ्चपलान् भोगान्
इन्द्रियभोग्यपदार्थान् मुक्ता लज्जा, मुक्ती मोक्षपथि, यन्न चेष्टा, कुर्व्यात् विद्व्यात् ।
अत्र चतुरचरे चतुरचरे वसति कर्त्तव्या । तथा च कालिदासः,—“सर्वे वषा दीर्घा
यस्या विश्राम स्नाहेदेवैर्दे । विहङ्गन्तैर्वीणापाणि व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥” इति ।
तथा वाचीभूषणेऽपि—“उक्ता यस्मान्नष्टो वषा पादे पादे सर्वे दीर्घा । विश्राम-
स्नातुर्थे तुय्ये विद्युन्माला निर्दिष्टा सा ॥” इति । अष्टाचरप्रसारस्य प्रथमो (१) भेदः
विद्युन्मालायाः इत्यमिदमिति । प्राक्तनपिङ्गल वाचीभूषणादौ पुनरष्टाचरप्रसारस्य

हंसरुतं म्नी गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे मगण-नगणौ गकारौ च भवतः, तद्भूतं हंसरुतं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० म० ग० म० न० म० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 अम्भागामिशशिलक्ष्मौ-मञ्जौरक्षणिततुल्यम् ।

म० न० म० ग० म० न० म० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 तीरे राजति नदीना, रम्य हंसरुतमेतत् ॥ (१)

बृहत्याम् ।—

भुजगशिशुसृता नौ म् ॥ १३ ॥

यस्य पादे नकारो म्कारश्च भवति, तद्भूतं भुजगशिशुसृता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

प्रमाथिका मङ्गिका तुङ्गा कमलाख्या चत्वारो भेदाः सलक्षणे प्रदर्शिता, विच्छिन्ना-
 शब्दा एतथा लक्षणं न लिखितमत्र ।

(१) अनुष्टुभविशेष हंसरुताख्य इत लक्षयति, हसति ।—अत्र पादान्ते यति
 रित्युपदेशः । अम्भागामौत्यादि ।—नदीना तीरे तटे, अम्भागामिन आगमनश्रीलक्ष
 उद्य मच्छत इति यावत्, शशिनसन्दल लक्ष्मणा श्रिया मञ्जौरक्षणितेन नूपुर
 ध्वनिना, तुल्य सदृश, रम्य मनोज्ञम् एतत् हंसरुतं हंसशब्दं राजति शोभत ।
 अष्टाक्षरप्रसारणं सप्तपञ्चाशत्तमो (५७) भेदः हंसरुताख्य इतम् । केचन सूत्रमिदं
 ब्रह्मामुक्तवन्त, परन्तु इतस्यास्य अष्टाक्षरत्वात् तथा इतरत्राकारादौ अनुष्टुभि एव
 पाठाच्च तत्रैव निवेशनमुचितमिति मत्वा वयमत्र पठाम । सूत्रमिदं मूले न दृश्यते ।
 अनुष्टुभि यन्मान्तराक्ता भेदा नाम गौरवभवात् प्रदर्शिता । अन्नेदमवधेयम्—
 अनुष्टुभि यस्य सप्तस्य विषमस्य अर्द्धसप्तस्य वा इतस्य विशेषसंज्ञा न कृता, तदेव
 चितानेति सामान्यनाम्ना व्यवहर्ष्यम् ।

(२) नवाक्षरपादब्रह्मविद्यादि कृन्दासि विदधन् भुजगशिशुसृतालक्षण-

न० न० न० न० न० न०

इयमधिकतरं, रम्या, विकचकुवलय-श्यामा ।

न० न० न० न० न० न०

रमयति हृदय, यूना, भुजगशिशुसृता, नारी ॥

वक्रगतिरित्यर्थं, शिशुशब्दस्य सार्थकत्वात् । अन्यैरप्युक्तम् ।—

अभ्यस्यता तु तरणीगतिवक्रभावा-

नुन्मूलिता फणिशिशोर्भवताऽपराधाः ? इति ।

अत्र सप्तभिर्द्वाभ्याञ्च यतिरित्याम्नायः । (ल)

माह,—भुजनेति । “भुजगशिशुसृता” इत्यत्र “भुजगशिशुभृता” इति वृत्तरत्नाकरादौ पाठः । क्वचित् “भुजगशिशुवता” क्वचित् वा “भुजगशिशुयुता” इति पाठावपि दृश्येते । अत्र सप्तमाक्षरे नवमाक्षरे च यति । इयमित्यादि ।—विकचकुवलयवत् प्रस्रुटितनीलोत्पलवत् श्यामा श्यामवर्णा रम्या मनोज्ञा भुजगशिशुसृता वाक्भुजङ्गवत् वक्रगामिनी इय नारी यूना तरुणाणां हृदयं चेत अधिकातरम् अतिशयं यथा तथा रमयति आनन्दयति । पञ्चान्तरे—नारीव भुजगशिशुसृताख्यनिदं वृत्तं यूनाः हृदयम् आनन्दयति इत्यर्थः । वृहतीच्छन्दः पादवृत्तकीभूतानां नवाक्षराणां प्रसारे क्रियमाणे सवर्गुर्वादिष्वर्षलक्षणां द्वादशाक्षिकपञ्चममिता (५१२) भेदा भवन्ति, तत्र च चतुर्वृत्तमो (६४) भेदः भुजगशिशुसृतावृत्तमिति । भुजगशिशुसृताशब्देन वक्रगतिं कथं लभ्यते ? कथं वा शिशुशब्दस्य यद्वचः, भुजगशब्देनैव वक्रगतिस्त्वाभात् ? इति शिशुशब्दप्रयोगे हेतुं दर्शयितुमाह, शिशुशब्दस्येति ।—भुजगापेक्षया भुजगशिशुनामतीव वक्रगमनशीलत्वेन शिशुशब्दस्य प्रयोगः । शिशुशब्दप्रयोगस्य अदुष्टतरं समर्थयितुम् अन्वकविप्रयोगं दर्शयति, अभ्यस्यतेति ।—तरणीगते नौचलनस्य वक्रभावान् कुटिलगतौ, “तरणी” इत्यत्र “तरुणी” इति पाठे तु—रमणीगति-कौटिल्यमित्यर्थः, अभ्यस्यता भवता फणिशिशोः सर्पशिशोः अपराधा वक्रगमनरूपाः अनुन्मूलिता उत्पाटिता तु ? इहापि अन्वकविभिः, फणिशिशुशब्दः एव प्रयुक्तः, न तु फणिशब्द इति भावः ।

हलमुखी र्नौ स् ॥ १४ ॥

यस्य पादे रेफ-नकार-सकारा भवन्ति, तद्दृत्तं हलमुखी नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

र०	न०	स०	र०	न०	स०
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—

गण्डयो-रतिशयकृश, यन्मुखं, प्रकटदशनम् ।

र०	न०	स०	र०	न०	स०
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—

आयत, कलहनिरत, ता स्त्रिय, त्यज हलमुखीम् ॥

अत्र त्रिभिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः । (व)

पङ्क्तौ ।—

शुद्धविराड् म्सौ ज्गौ ॥ १५ ॥

यस्य पादे मकार-सकार-जकार-गकारा भवन्ति, तद्दृत्तं शुद्धविराट् नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

(व) नवाक्षरप्रसारान्तर्गतं हलमुखीनामक इत्त लक्षयति, हलमुखीति ।—
 नीं सु रगण नगण सगणा । गण्डयोरिति ।—यस्या स्त्रिया मुखं वदन गण्डयो
 कपोलयो अतिशयकृशम् अत्यन्तक्षीण, शुष्ककपोलमित्यर्थे, तथा प्रकटा वहिर्गता
 दशना दन्ता यस्य तत् दन्तुर, तथा आयत दीर्घे, कलहनिरतं विषादासक्तश्च
 भवेत् तां तादृशीं हलमुखीम् उन्नतदन्ततया दीर्घाकारतया च लाङ्गलाकारमुखीं
 स्त्रिय रमणीं त्यज वर्जय । नवाक्षरप्रसारस्य एकपञ्चाशदधिकविंशततमो (२५१)
 भेद हलमुखीनाम्ना ख्यात । प्राकृतपिङ्गलादौ महालक्ष्मी सारङ्गिका पाश्चा-
 त्कमल विष्णु तोनर रूपानाञ्चौ इति नवाक्षरपादच्छन्दस सप्तमात्रभेदा प्रदर्शिता,
 परन्तु यन्व्यधिकृतिशङ्कया न ते अत्र निवेशिता ।

(ष) दशान्वरपादे पङ्क्तिच्छन्दसि शुद्धविराड् इत्त लक्षयति—पङ्क्ति ।

म० स० ज० ग० म० स० ज० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

विश्वं तिष्ठति कुञ्चिकोटरे, वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।

म० स० ज० ग० म० स० ज० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

अस्मद्दशपितामहो गुरुर्ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु न ॥

अत्र पादान्ते यति । (श)

पणवो म्नी य्गौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-यकार-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं
 घणवो नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० य० ग० म० न० य० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

मीमांसारस-ममृतं पीत्वा, शास्त्रोक्ति पटु-रितरा भाति ।

म० न० य० ग० म० न० य० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

एवं संसदि, विदुषा मध्ये, जल्पामो जय-पणवन्धत्वात् ॥

अत्र पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्यान्नाय । (घ)

विश्वमित्यादि ।—यस्य कुञ्चिकोटरे उदरगह्वरे विश्वं जगत्, तथा वक्त्रे मुखे च सदा
 सर्वस्वम् समये सरस्वती वाणी, तिष्ठति वचते स अस्मद्दशपितामह अस्माकं
 कुलोद्गतानां पितामह, गुरु पूज्य शुद्धविराट् आदिपुरुष ब्रह्मा न अस्मान् पुनातु
 पवित्रीकरोतु । दशाक्षरपादानां पञ्क्तिच्छन्दसा प्रसारे क्रियमाणे जायमानेषु
 सर्वगुणादिष्वलघुत्वेषु चतुर्विंशत्यधिकसहस्रसङ्ख्याकभेदेषु (१०२४) पञ्चत्वारिंश-
 दधिकत्रिंशत्तमभेदात्मकम् (२४५) इदं शुद्धविराट्-स्य वृत्तमिति ।

(घ) दशाक्षरपादे पञ्क्तिच्छन्दसि पणवाख्य वृत्तमाह—पणव इति ।
 मीमांसति ।—जयपणवन्धत्वात् जयार्थं य पणवन्ध “वाजी” इति भाषा, तस्य
 भाष, तस्मात् संसदि समायां विदुषा पण्डितानां मध्ये एव जल्पाम्, कथयाम्,

रुक्मवती भूमौ स्र्गौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे भकार-मकार-सकार-गकारा भवन्ति, तद्वत्सं
रुक्मवती नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० म० स० ग० भ० म० स० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 पादतले पद्मीदरगौरे, राजति यस्या ऊर्ध्वगरेखा ।

भ० म० स० ग० भ० म० स० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 सा भवति स्त्री लक्षणयुक्ता, रुक्मवती सौभाग्यवती च ॥

अत्र पादान्ते यति । (स)

मयूरसारिणी र्जौ र्गौ ॥ १८ ॥

यस्य पादे रेफ-जकारौ रेफ-गकारौ च, तद्वत्त मयूरसारिणी
नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

यत—अष्टतमं अष्टतमद्वुपादेय नीमासारसं तदाख्यथव्याधिंसारमित्यर्थे, पीला
आस्त्राय, स्थितस्य जनस्य इति शेष, इतरा अन्वा शास्त्रोक्ति शास्त्रीयवचन पटुः
परिष्फुटा सती भाति दीप्यते, नीमासाशास्त्रपाठमन्तरं शास्त्रान्तरज्ञान न सम्पूर्णं
जायते, अत नीमासाशास्त्रमेव शास्त्रान्तरप्रवेशधारमिति भाव । “नन्ते” इत्यनेन
‘ति’ इत्यस्य गुरुत्वादिदेश । दशाक्षरप्रसारस्य एकविंशत्यधिकशततमो (१२१)
भेद पञ्चवाख्यं वृत्तमिदमिति ।

(स) दशाक्षरपादरुक्मवतीसंज्ञकं वृत्तान्तरमाह—रुक्मवतीत्यादि । पादे-
त्यादि ।—यस्या रमण्या पद्मीदरगौरे पञ्चस्य अभ्यन्तरवत् गौरवर्णे पादतले
चरणतले ऊर्ध्वगरेखा ऊर्ध्वदेशप्रसारिणी रेखा चिह्नविशेष राजति श्रीभते, लक्षण-
युक्ता शुभलक्षणवती सा स्त्री रुक्मवती विपुलस्वर्णादिविशिष्टा, महाधनवतीत्यर्थ, तष्णः
सौभाग्यवती च सौभाग्यशालिनी च, पतिप्रिया चेत्यर्थ, भवति । कन्दोमञ्जव्याकौ
“रुक्मवती” “अम्पन्नमासा” इति नामद्वयं पाठान्तरत्वेन वृश्नते । दशाक्षरप्रसारस्य
मवनवत्यधिकशततमो (१२१) भेद रुक्मवतीनामवृत्तमिदमिति ।

(ङ) दशाक्षरपादच्छन्दसु मयूरसारिणीवृत्तं लक्षयति—मयूरेत्यादि ।

र० ज० र० ग० र० ज० र० ग०
 या वनान्तराख्यपैति रन्तु, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता ।

र० ज० र० ग० र० ज० र० ग०
 या द्रुत प्रयाति सन्नतासा, ता मयूरसारिणीं विजङ्घात् ॥

अत्र घादान्ते यति । (ह)

मत्ता म्भौ स्र्गौ ॥ १६ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-सकार-गकारा, तद्दृत्त मत्तां
 नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

म० भ० स० ग० म० भ० स० ग०
 स्त्रेरात्तापै, श्रुतिपुटपियै-गीतक्रोडा-सुरतविशेषे ।

म० भ० स० ग० म० भ० स० ग०
 वासागारे, कृतसुरताना, मत्ता नारो, रमयति चेत ॥

अत्र चतुर्भि षड्भश्च यतिरित्याम्नाय । (क)

शैल्याद् ।—या रन्तु क्रीडितु वनान्तराणि अरख्यमध्यान, उपैति गच्छति, मयूरी
 अपि रन्तु वनान्तर गच्छति, या भुजङ्गभोगभुक्तचित्ता भुजङ्गाना जाराणा भोगे
 उपभोगे, जारसन्धीगे भुक्तम् भाविष्ट चित्त मनो यस्या सा, मयूरी अपि भुजङ्गाना
 सपाणा भागे देहे, आदारे वा सुक्त । अत यस्या सा तादृशी, "भुक्त" इत्यत्र "सक्त"
 इति पाठान्तर सुगमाद्यम्, या च सन्नतौ अवनतौ असौ स्त्री यस्या तथावधा
 सती द्रुत प्रयाति धावति इत्यर्थे, मयूरी अपि द्रुतगमनकाली श्रीवामधनस्य गच्छति,
 मयूरसारिणीं मयूर सचुम् अशुसर्पुम् अशुकर्तुमित्यथ, श्रील यस्या सा तादृशीं
 मयूरानुसारिणीं ता स्त्रियम्, अन्वद—मयूरं सरति अशुगच्छति वा सा तां मयूरी
 मित्यथ, विजङ्घात् परित्यजेत् । इतिमिद दशाक्षरप्रसारस्य एकसप्तत्यक्षरशततमो
 (१७१) मेट इति ।

(क) दशाक्षरपादषड्भक्षधिकारे मत्ताइत्त द्रुमयति—मत्तेति । शैरेत्यादि ।

उपस्थिता त्जौ ज्गौ ॥ २० ॥

यस्य पादे तकार-जकारौ जकार-गकारौ च, तद्वृत्तं
उपस्थिता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

त० ज० ज० ग० त० ज० ज० ग०
 एषा, जगदेकमनोहरा, कन्या, कनकोज्ज्वलदोधितिः ।

त० ज० ज० ग० त० ज० ज० ग०
 लक्ष्मी-रिव दानवसूदन, पुण्यै नरनाथमुपस्थिता ॥

अत्र हाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नाय । (ख)

त्रिष्टुभिः ।—

इन्द्रवज्रा तौ ज्गौ ग् ॥ २१ ॥

यस्य पादे तकारौ जकार-गकारौ गकारश्च, तद्वृत्तमिन्द्र-
वज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

—नत्ता जातवर्षा नारी वासागारे गृहमञ्चे क्षुतिपुटपेयै श्वषेन्द्रियमौतिकरे,
 खैरोल्लापे स्वच्छन्दप्रयुक्तकाकुक्तिभिः, तथा गीतक्रीडासुरतविशेषे गागादिभिश्च
 क्रतुसुरताना यूना चेत नन रमयति सुखयति । द्वाचारप्रसारस्य एक-
 चत्वारिंशदधिकद्विगततन्त्रो (२४१) भेद मत्तेति ख्यात ।

(ख) द्वाचरं पङ्क्तिच्छन्दसि उपस्थितावृत्तं कश्चयति—उपस्थितेति ।
 एतेत्यादि ।—जगदेकमनोहरा जगत्सु अद्वितीयमनोज्ञा, कनकोज्ज्वलदोधिति स्वर्ण-
 वदुज्ज्वलकान्ति, एषा कन्या, पूर्वोक्ताविशेषणविशिष्टा लक्ष्मी रमा दानवसूदन
 विश्वामित्र पुण्यै प्राक्तनशुभकर्माभिः, नरनाथ राजानन उपस्थिता अविगता प्राप्ता
 इति यावत् । वृत्तनिद द्वाचरप्रसारभेदेषु पञ्चोत्तरत्रिंशत्तषष्टितमन (२६५)
 इति ज्ञेयम् । प्रसारभेदेन चतुर्विंशत्यधिकसङ्ख्यावधेष् (१०२६) पङ्क्तिच्छन्दसु
 क्रियकोऽत्र प्रदर्शिता, प्राक्तनपिङ्गल वाणोमृषणादौ तु रुद्रता, अथकनाशा,
 श्वारवती, सुषमा, अमृतगतिरिति पञ्च भेदाः केवल प्रदर्शिता ।

(ग) अथ एकादशाचरपादत्रिष्टुप्छन्दसि इन्द्रवज्रावृत्तं निरूपयति—इन्द्रसि ।

त० त० ज० ग० ग०
 यस्या त्रि-षट्-सप्तममक्षरं स्यात्,

त० त० ज० ग० ग०
 ऋस्वं सुजङ्घे । नवमस्य तद्वत् ।

त० त० ज० ग० ग०
 गत्या विलक्षीकृतद्वसकान्ते !,

त० त० ज० ग० ग०
 तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥

अपि च ।—

त० त० ज० ग० ग०
 ये दुष्टदैत्या इह भूमिलोके,

त० त० ज० ग० ग०
 द्वेष व्यधुर्गोहजदेवसङ्घे ।

खल्लक्षणाधोरिकत्रैव समावेश दर्शयति यस्यामिति ।—हे सुजङ्घे । हे रम्भोर । तथा, गत्या गमनेन विलक्षीकृता विस्मितीकृता, खज्जापिता इत्यथ, द्वसकान्ता यथा तत्सम्बुद्धौ हे मराखगतिविनिन्दितगमने । यस्या त्रि षट् सप्तमम् अक्षर ऋस्वं खसु तथा नवमस्य नवममक्षरमपि तद्वत् ऋस्वं स्यात् भवेत्, कवीन्द्रा तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कथयन्ति । एकादशाक्षरपादत्रिष्टुपकृन्दि प्रस्तादि क्रियमाणे सर्वगुर्वादिस्व-खघृन्ता अष्टपत्वारिंशदधिकद्विसहस्रभेदा (२०५८) भवन्ति, तत्र सप्तपञ्चाशदधिक विशततमो (३५०) भेद इन्द्रवज्राख्य इत्यम् । ये इति ।—इह भूमिलोके पृथिव्या ये दुष्टदैत्या दुर्वनीतदानवा, गोविंशदेवसङ्घे गोत्राङ्गणदेवतासमुहे, द्वेष विराग, व्यधु

त० त० ज० ग० ग०
 तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गान्,

त० त० ज० ग० ग०
 व्याजीवयद्य सतत नमस्ते ॥

तथा ।—

त० त० ज० ग० ग०
 गीब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिर्विरुद्धं,

त० त० ज० ग० ग०
 मोहात् करोत्यल्पमतिर्नृपो यः ।

त० त० ज० ग० ग०
 तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः,

त० त० ज० ग० ग०
 क्षीपीधरस्यैव भवत्यवशम् ॥

अत्र यादान्ते यतिः । (ग)

कृतवन्त, इन्द्रवज्रात् सुरपतिवज्रात् अपि दारुणाङ्गान् कटीशरीरान् तास् यो जग
 व्याजीवयत विग्रताजीवसकारयत्, “व्याजीवयत्” इत्यत्र “नाजीवयत” इति पाठे—
 य ना पुरुष अवीरयत् वधमकरोदित्यथ, ते तादृशाय तुभ्य सतत सर्वदा नम
 नमस्कार कुर्म । गो इत्यादि।—ए अल्पमति मूढबुद्धिं नृप राजा मोहात्
 अज्ञानात् गीब्राह्मणस्त्रीव्रतिभिः सह विरुद्धं विरोधं करोति, इन्द्रवज्राभिहतस्य
 क्षीपीधरस्य पर्वतस्यैव तस्य प्रातः पतनम् अवश्यं निश्चितं भवति ।

उपेन्द्रवज्रा ज्तौ ज्गौ ग् ॥ २२ ॥

यस्य पादे जकार-तकार-जकारा गकारौ च, तद्वृत्तसुपेन्द्र-
वज्रा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० त० ज० ग० ग०

— — — — —

भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये,

ज० त० ज० ग० ग०

— — — — —

नमन्ति लक्ष्मोस्तनलेखनेऽपि ।

ज० त० ज० ग० ग०

— — — — —

उपेन्द्र । वज्राधिककर्कशत्व,

ज० त० ज० ग० ग०

— — — — —

कथं गतास्ते रिपुदारणायाम् ? ॥

अत्र घादान्ते यति । (घ)

(घ) उपेन्द्रवज्राख्यमेकादशाक्षरमपर इत्त लक्षयति, उपेन्द्रेति ।—इत्तमित्त्
प्रायश इन्द्रवज्रालक्षणाकान्, कैवलम् इन्द्रवज्राया प्रथम तमस्य अस्याय जमस्य
इत्युभयोर्भेद । भवदिति ।—उपेन्द्र । हे विष्णो ! कुन्ददलश्रिय कुन्दकुसुमवत्
प्रथकोमला ये भवत नखाः लक्ष्म्या स्नानान्नाया स्नानलेखनेऽपि स्नानदारणेऽपि
नमन्ति भवन्तः भवन्ति, ते नखा रिपुदारणायः द्विरण्यकशिपुवज्रोविदारणे कथ
वज्राधिककर्कशत्व कुञ्जिशादपि काठिन्य गता ? विचियमीतदिति भाव । एकादशा
क्षरपादे त्रिष्टुप्छन्दसि जायमानेषु प्रक्षारभेदेषु षष्ठ्यपचाशदाधकविशततमो (३५८)
भेद उपेन्द्रवज्राख्य इत्यस्मिन् । प्राञ्जतादौ पुनरेकादशाक्षरच्छन्दस्य बन्धुसुमुखी
ह्रस्वमक मोटनकानुबुद्धा माजती सेनिकानामान सप्त भेदाः अधिकतम दृश्यन्ते ।

श्राद्यन्तावपजातयः ॥ २३ ॥

श्राद्यन्ताविति अनन्तरोक्ताविन्द्वच्चीपेन्द्रवर्जयो' पादा-
वाहं । तौ यदा विकल्पेन यथेष्टं भवतः, तदोपजातय प्रस्नार-
वशाच्चतुर्दशप्रकारा जायन्ते । तत्रोदाहरणम् ।—

(७) षष्ठेन्द्रवच्चीपेन्द्रवचयो सङ्कररूपामुपजातिमाह, श्राद्यन्ताविति ।—
आदिष्व अन्तश्च इति बन्धसमान । केषां पुनराद्यन्तत्वमित्याह अनन्तरोक्ताविति ।—
अनन्तरोक्ती अन्ववृद्धितपूर्वोक्ती । यदा तौ अनन्तरोक्ती उभयवचयो पादौ विकल्पेन
क्वचिदिन्द्ववच्चांश क्वचिद्वा उपेन्द्रवच्चाया इति वैपरीत्येन यथेष्टं खेच्छ्यां भवत
तदा उपजातय इति । उपजातय इति बहुवचनेनास्य चतुर्दशप्रकारत्वे सूचितम्,
तथा च ह्रस्वरप्युक्तम्—“एकच पादे चरणद्वये वा पादद्वये वाऽन्वतरस्थितिष्वेत ।
तयोरिडाव्यव तदोहनीयाश्चतुर्दशोक्ता उपजातिभेदा ॥” इति । चतुरचरप्रसारी
यथा लघुगुरुबोधकसरलवक्ररेखाप्यापननियमेन सर्वगुर्वादिसर्वलघुत्वा धोऽश्रमेदा
जायन्ते, तथा चत्वापि चतुर्थादध्यानीयेकतरङ्गताद्याचरचतुष्कप्रसारे उपजातिवच-
द्वयाद्याचरखरूपलघुगुरुख्यापननियमेन प्रसारे क्रियमाणेऽपि धोऽश्रमेदा जायन्ते, तत्र
प्रथमस्य चतुरिकारखरूपत्वात् शुद्धेन्द्रवच्चात्, धोऽश्रमेत्वं च चतुरकारखरूपत्वात् शुद्धो
पेन्द्रवच्चात् बोध्यम्, एव धोऽश्रमेदात् शुद्धमेददद्यापगमे षवशिष्टा मध्यस्थो' चतुर्दश
भेदा, अगशीरेकद्वयादिपदमित्यथादुपजातय भवन्ति । प्रसारप्रकारस्तु एवमन्वं
कल्पनीयं —सर्वत्रोपजातिप्रसारे यस्यादी षण्णौ गुरु स गुरुस्थानीय, यस्यागो
लघु स लघुस्थानीय, पतन्निगमेनात्र इकारो गुरुस्थानीय उकारो लघुस्थानीय
इति बोद्धव्यम् । ततश्चतुरचरप्रसारवत् प्रथमपङ्क्तौ गुरुस्थानीयाश्चत्वार इकारा
ल्लिख्या, ततश्चाद्यादिकारादेष पङ्क्तौ लघुखरूपमुकार खस्य अवाशष्टिकारद्वयाद्य
“यथोपरि तथा शेषम्” इति नियमेन त्रय इकारा ल्लिख्या, एव तदपश्च प्रथमे
कारादेष उकार विलिख्य तृतीयचतुर्थयोरिकारयोरपश्च हाविकारौ स्याधौ । “ऊने
दद्याद्गुणेष” इति नियमेन प्रथमोकारादेष इकार स्याद्ये, एवविधेन प्रसार-
नियमेन यावत् चतुरकारखरूप सर्वलघुर्भवेत् तावल्लिख्य । प्राकृतपिङ्गलादी अपि
चतुर्दशत्वमेवास्या अभिहितम्, तथा च प्राकृतपिङ्गले—“ईद उचिता एङ्ग कविज्यसु
षड्अगणंल दृक् षाम सुषिज्यसु । समजाइदि सम अक्खर दिज्यसु पिगल मथ षव
क्षाइदि क्रिज्यसु ॥” (२११९) । सङ्कृतम्—“इन्द्रोपेन्द्रे एक क्रुर चतुरधिक दश नाम

त० त० ज० ग० ग० त० त० ज० ग० ग०
 तत्रोपजातिर्विविधा विदग्धै, सयाज्यते तु व्यवहारकाले ।

जानोद्दि । समजातौ समान्यचरानि देहि पिङ्गलो भणत्युपजाति कुर्व ॥” इति ।
 “चउभक्तरकं पत्यर किज्यसु इदसाकदा गुरुलहु बुभसु । सवभाह चउदहृदी
 सवभाह पिगल जपइ किजि वैलाइ ॥” (२।१२०) । सकृत यथा—‘चतुरचरस्य
 प्रकारं कुरु इन्द्रोपिन्द्रयोर्लघुगुरुन् जानोद्दि । मध्ये चतुर्दश भणत्युपजातय पिङ्गलो
 जल्पति किमिह व्याकुला ॥” इति । चतुर्दशभेदानां नामानि यथा तत्रैव—“किन्ती
 वाणी माला शाला हसी नाया आया बाला । शद्रा भद्रा प्रेमा रामा रिडो वृद्धो
 ताम् णामा ॥” (२।१२२) इति । अस्य सकृत—“कीर्त्तवाणी माला शाला हसी
 नाया जाया बाला । शद्रा भद्रा प्रेमा रामा अङ्घ्रिबुद्धिकासा नामानि ॥” इति ।
 वृद्धयोषाद्य इकारोकाराभ्यामुपजातिप्रकारो दृश्यते । यथा—

१	इ इ इ इ	श्रद्धा	उन्द्रवजा
२	उ इ इ इ	१ उपजाति	कीर्त्त
३	इ उ इ इ	२ ”	वाणी
४	उ उ इ इ	३ ”	माला
५	इ इ उ इ	४ ”	शाला
६	उ इ उ इ	५ ”	हसी
७	इ उ उ इ	६ ”	नाया
८	उ उ उ इ	७ ”	जाया
९	इ इ इ उ	८ ”	बाला
१०	उ इ इ उ	९ ”	शद्रा
११	इ उ इ उ	१० ”	भद्रा
१२	उ उ इ उ	११ ”	प्रेमा
१३	इ इ उ उ	१२ ”	रामा
१४	उ इ उ उ	१३ ”	अङ्घ्रि
१५	इ उ उ उ	१४ ”	बुद्धि
१६	उ उ उ उ	श्रद्धा	उपेन्द्रवजा

कीर्त्तेश्चिन् वायन्तपङ्क्त्यवस्थितानां केषुचिकारोकाररूपाणाम् उन्द्रवजोपेन्द्रवजा-

ज० त० ज० ग०ग० ज० त० ज० ग०ग०

अत प्रयत्न प्रथम विधेयो, नृपेण पुरत्नपरीक्षणाय ॥

एवमन्यान्युपजात्युदाहरणानि कुमारसम्भवादिकाव्येषु

नामत्व, तन्मन्त्रस्थानाम् एकद्यादिपादनिश्चयीभावादुपजातिनामत्वम् । अत प्रसारं क्रियमाणे इकारस्य इन्द्रवज्रापादत्वम् उकारस्य च उपेन्द्रवज्रापादत्वमिति बोध्यम् । एव वस्येन्द्रवज्रयो तादृशतरयोभोपजातिप्रकारेषु चतुष्टयभेदा जायन्ते । इह तु इकार वकाराभ्यां प्रवचनं प्रसार कर्तव्यम् । इकार गुरुस्थानीय वकारश्च लघुस्थानीय कल्पनीयः । अत्रेति—विदग्धै रजगुणागुणचतुरै व्यवहारकाले भूषणनिमाष काले अत्र रत्ने विविधा बहुप्रकारा उपजाति हीनजाति, हीनजातीयरत्न इत्यर्थ, “उप हीनेऽधिके इष्ट” इति शास्त्रतः, सद्योज्यते सम्भिन्नगते, मिलिता क्रियते इत्यर्थ, अत अस्मात् शृपेण राज्ञा पुरत्नपरीक्षणाय पुजातीयरत्ननिक्षपणाय प्रथमम् आदौ प्रयत्नं चेष्टा विधेयं कर्तव्यम् । अत्र प्रथमं द्वितीयपादद्वयम् इन्द्रवज्रालक्षणात्मकं, तृतीयं चतुर्थपादद्वयञ्च उपेन्द्रवज्रालक्षणात्मकमत उपजातित्वं सिद्धमिति । इह केचिदाहुः—“समाक्षरजातिमिश्रणमेवोपजाति” इति । वस्तुतस्तु यथा समाक्षरपाद ऋन्दोद्यसयोश्चोपजातिर्भवति तथा विषमाक्षरपादच्छन्दसा द्वयो वयाणां चतुर्णां वा सयोगेऽप्युपजातिर्भवति इति । अन्ये तु “द्वयोरेव जात्योर्मिश्रणमेव उपजाति” इति मन्यन्ते । परन्तु जातित्रयं जातिचतुष्टयघटितोपजाते उदाहरणानि बहुशो दृश्यन्ते, अतस्माद्दृशा अपि साधारणोपजातिसजाभाज एव ज्ञातव्या, किञ्च जाति त्रयं ज्ञातचतुष्टयघटितोपजातिषु पूर्वोक्तप्रसारप्रसक्ति न युज्यते, जातिद्वयसयोगान् पूर्वोक्तरीत्या क्रियमाणानामेव प्रसाराणां भेदास्तुर्दश भवन्ति । तत्र प्रसारायम् एकस्य वृत्तस्य नामाद्याक्षर गुरुत्वेन अपरस्य च लघुत्वेन परिकल्पयेत् । गुरुलघोरौ च द्विव्यक्तिकत्वात् द्विव्यक्तिकस्थाने एव तत्प्रसक्तिः । तिसृषु चतसृषु वा जातीनां सयोगे तु पादसङ्ख्यास्थानीयानामेकद्वित्रिचतुरङ्गनिर्दिष्टानामिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रा अथ स्थायाक्षराणां पादविपर्ययेण विन्यासनियमात् प्रसारं विधीयमाने प्रथमं चतुर्विधा भेदा जायन्ते । पादविन्यासव्यत्ययसमये नामविशेषपूर्वोपव्यविन्यासानुसारेण पुनस्तेषां बहुशो भेदा ज्ञेयाः । तत्रोदाहरणं यथा रामायणे—“नमस्तु वाचस्पतये सचक्रिषे ऋषभ्युषे चापि इतामनाय । अनेन चोक्तं यदिदं समायतो वनौकसान्त्स तद्वाऽस्तु

द्रष्टव्यानि । समहत्तप्रस्तावे प्रसङ्गादुपजातीनामुपन्यासो
लाघवार्थं । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते ।
तत्र, वंशस्थेन्द्रवंशापादयोरपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति । तथा
शालिनीवातोर्मीपादयो , अन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानु-
सारेण उपजातयो द्रष्टव्याः । (ङ)

नान्यथा ॥” इति । वंशस्थोपेन्द्रवज्रामिश्रिताया अस्या उपजाते स्वाम्भुवे इत्यादि
द्वितीय पाद उपेन्द्रवज्राया अन्ये च त्रय वंशस्थाः । तथा भागवतीयदशमस्कन्धे
—‘तावत् प्रविष्टास्सुरोदरान्तरं’ इत्यादिश्लोक इन्द्रवशीपेन्द्रवज्रावश्याघटितोप-
जातेऋताहरणम् । इन्द्रवज्रेन्द्रवशीपेन्द्रवज्रावश्याघाटिताया उपजातेस्तु प्रबोधचन्द्रोदये
—“विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि” इत्यादौ द्रष्टव्यम् । अत्र समहत्तप्रस्तावे कथमहमम
विषमाल्मर्गीतोपजातीनामुपादानमित्यत्राह, समहत्तेति ।—प्रसङ्गात् एतासानहसम
विषमत्वेऽपि समहत्तघटिततया प्रसङ्गत लाघवार्थं प्रथमपादे इन्द्रवज्राहत्तम् अपरत्र
च उपेन्द्रवज्राहत्तम् इत्यादिच्छन्दसा नामोल्लेखे गौरव स्यादतस्तत्राघवार्थम् उपजातो
नामिह उपन्यास, उपजातिमशुक्ता हत्तद्वयनामोल्लेखे गौरव स्यादिति भावः ।
एवविधा अस्या अष्टउपजातयो भवन्तीति वक्तुमाह, केचिदिति ।—न्यायोपलक्षणपरम
एकधर्मत्वेन एकस्वरूपत्व न्याय, तस्य उपलक्षणपरम्, एकधर्मत्वेन इत्यत्र धम
शब्दाद्यस्तु—अहसमविषमहत्तत्वेऽपि समहत्तवत् प्रतीयमानत्वमिति, यथा—न्यायवत्
न्यायमववत् “सूचीकटाह” “गङ्गालिकाप्रवाह” इत्यादिमूचवदित्यत्र, उपलक्षणपरम्
यथा दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं न्यायसूत्राणां सूचीकटाहादिनामकरणं तथा अत्रापि
इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रो, पादाभ्यामुपजातिनामकथनं वंशस्थादिहत्तानामुपलक्षणार्थम्,
समहत्तपादनङ्करादुपजातिरिति निष्कष । अनेनैव न्यायेन जगत्प्राधिकारीकता अपि
उपजातयो भवन्तीत्याह—तेनेति । वंशस्थेन्द्रवशयोपुपजातिर्यथा—“इत्य रथा
श्वेभनिषादिना प्रगे” इत्यादि शिशुपालवधे । शालिनीन्द्रवज्रापादयोर्धया—“कार्पस्य
दोषोपहतत्वभाव” इत्यादि गीताशाम् । शालिनीवातामीपादयोर्धया—“सा स्त्री
श्यामा स्निग्धमुग्धावताची पीनशीथी दक्षिणावर्त्तनाभि, । मध्ये चानां वनपीनकनी
या श्याव्या भर्तुं शालिनी कामिनी स्यात् ॥” इत्यादि । समहत्तवत् प्रतीयमानत्वमपि
तत्रैव, यत्र भेदान्पता इति वक्तुमाह, अन्येषामिति ।—अन्येषां प्रदर्शितेन्द्रवज्रादिभ्य
इदरेषाम् । अत्रेदं बोद्धव्यं—समहत्तवत् प्रतीयमानत्वाभावे असङ्गीर्णानाम् अहं

दोधकं भौ भ्गौ ग् ॥ २४ ॥

यस्य पादे भकारास्त्रयो गकारौ च भवत, तद्वृत्त दोधकं
नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० भ० भ० ग०ग०

दोधकमर्थविरोधकसुधं,

भ० भ० भ० ग०ग०

स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

भ० भ० भ० ग०ग०

स्वार्थपर मतिहीनममात्यं,

भ० भ० भ० ग० ग०

मुञ्चति यो नृपति स सुखी स्यात् ॥

अत्र पादान्ते यति । दीग्धीति दोधक, केनाप्युपायेन
राजानं दीग्धि । (च)

समस्त विषमवृत्तानां शास्त्रे अनुक्तनाम्ना गद्यात्मकेषु, न तु उपजातिलमिति ।
उपजातयस्तु विष्टवृत्तगन्धकारि एव दृश्यन्ते नाम्ना इति ।

(च) विष्टभि दोधकलक्षणमाह —दोधकं भौ इति । दीधकमित्यादि ।—यो
नृपति राजा दोधक सदैव दोहनकारकं, विविधोपायेन सर्वस्वापहारकमित्यर्थ, अथ-
विरोधकं स्वप्रयोजनविरोधकरम्, अथ कर्कशस्वभाव, स्त्रीषु चपल लीलुप, युधि युद्धे
कातरचित्तं भौतिलिङ्गलज्जानस, स्वार्थपर स्वार्थपदान मतिहीन बुद्धिहीनम् अमात्य
मुञ्चति परित्यजति स सुखी स्यात् । षष्ठादशाक्षरपादे विष्टुपल्लवसि प्रकारे
क्रियमाणे षष्ठीनिचत्वारिंशदक्षिणचतुःशततमो (४३९) भेद दोधकनाम्ना प्रसिद्धः ।
दोधक इति “दुह दोहने” इत्यस्य कर्त्तरि रूपम् । तदेव सप्तम्ययते—दोधि इत्यादि ॥

शालिनी मृतौ त्गौ ग् समुद्र-ऋषयः ॥ २५ ॥

यस्य पादे मकार-तकारौ तकार-गकारौ गकारश्च भवति,
तद्दृत्तं शालिनी नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

म० त० त० ग० ग०
 उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ
 शस्त्रश्यामा, स्निग्धमुग्धायताक्षी,

म० त० त० ग० ग०
 उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ
 पीनश्रीणि-र्दक्षिणावर्त्तनाभि ।

म० त० त० ग० ग०
 उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ
 मध्ये क्षामा, पीवरीरुस्तनो या,

म० त० त० ग० ग०
 उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ उ
 श्लाघ्या भर्तुः, शालिनौ कामिनी सा ॥ (छ)

कस्य दोषक इत्यपेक्षाशामाह, राजानमिति ।—यैन केनापि यथा राजान सारङ्गेन
कर्तुं शक्नोति तथा चेष्टते इत्यर्थः ।

(छ) चिष्टुवचिकारे शालिनीवृत्तमाह, शालिनीति ।—समुद्र ऋषयः, यति
स्थानानीति शेषः, समुद्रेषु चतुर्षु चतुर्धाचरेषु तत ऋषिषु सप्तसु चतुरनन्तर सप्तसु,
एकादशाचरेषु यतिरित्यर्थः । शस्त्रेत्यादि ।—या कामिनी शस्त्रश्यामा शस्त्रवत्
खौद्वन्त्, “शस्त्रमायुधखौद्वयो ” इत्यमरः, श्यामवर्णा, स्निग्धे स्नेहव्यञ्जिके, कोमले
इत्यर्थः, मुग्धे सुन्दरे भावते दीर्घे च चक्षिणी चक्षुषी यस्या सा, तथा पीना गर्भी,
नासखा इत्यर्थः, श्रीणि यस्या सा दक्षिणावत्त वानितरक्षमियुक्तः, नाभियंस्या सा,
मध्ये कटिदेशे उदरे वा क्षामा क्षीणा, मुष्टिगान्धमध्या इत्यर्थः, तथा पीवरी स्थूलौ
ऊरुः क्षनी च यस्या सा ताडणी, शालिनी सलज्जा, सा भर्तुं श्लाघ्या आदरणीया
भवेत् । एकादशाक्षरप्रसारस्य एकोनवत्यधिकद्विशततमो (१८६) भेदः शालिनी
वृत्तमिदम् ।

वातोर्मीं मभौ त्गौ ग् ॥ २६ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-तकारा गकारौ च, तद्वत्
वातोर्मीं नाम । चतुर्भि सप्तभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० भ० त० ग० ग०

यात्युत्सेकं, सपदि प्राप्य किञ्चित्,

म० भ० त० ग० ग०

स्याद्वा यस्या-श्चपला चित्तवृत्ति ।

म० भ० त० ग० ग०

या दीर्घाङ्गो, स्फुटशब्दाद्दृष्ट्वासा,

म० भ० त० ग० ग०

त्याज्या सा स्त्री, द्रुतवातोर्मिमाला ॥

वातोर्मीति स्त्रिया “क्वदिकारादक्लिन” (ग०) इति
ङीप् । (ज)

(ज) एकादशाक्षरेषु वातोर्मीवृत्तनाड, वातोर्मीत्यादि ।—क्वचित्

इत्यनन्तर “चतु स्वर” इत्यधिक पाठ । यातीत्यादि ।—या योषित किञ्चित् किमपि
द्रव्यं प्राप्य सपदि इडात् उत्सेकं गर्भं याति अधिगच्छति, वा अथवा यस्या चित्तवृत्ति
चपला चपला स्यात्, तथा या दीर्घाङ्गी उन्नतदेहा, स्फुट मग्न भ्रमभ्रमाकार
इत्यर्थं शब्दो यस्य तादृशं अदृष्ट्वा च लक्ष्मणस्य यस्या तादृशी, तथा द्रुत
निर्गत वात अपानवायु यस्या सा तादृशी, यथा—द्रुत पलायित वात
जार यस्या सा तादृशी, “वात जारे” इति वाचस्पत्यमहाकोष, तथा ऊर्मिभि
पीडाभि, “ऊर्मि पीडानवोत्काण्डोभङ्गपाकाश्चर्षीचिषु” इति हेम, मास
मल्लन दृष्टस्य यस्या तादृशी, बहुविधरोगकुंठा इत्यर्थ, स्त्री त्याज्या, एतादृशी

भ्रमरविलसिता म्भौ न्लौ ग् ॥ २७ ॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकार-लकार-गकारा, तद्धृतं
भ्रमरविलसिता नाम । सैव यति । तन्नोदाहरणम् ।—

म० भ० न० ल० ग०

किं ते वक्त्र, चक्षदलकचितं,

म० भ० न० ल० ग०

किं वा पद्म, भ्रमरविलसितम् ।

म० भ० न० ल० ग०

इत्येव मे, जनयति मनसि,

म० भ० न० ल० ग०

अन्ति कान्ते ।, परिसरसरसि ॥ (भौ)

अथमलक्षणेवती दृष्टा च रमणी सर्वथा गृह्यात् वद्विस्तरणीया इत्यथ ।
एकादशाक्षरपादच्छन्दसा प्रसारि कृते पञ्चाधिकविंशतमभेदवत् (३०५) इदं
कथमिति बोध्यम् ।

(भौ) भ्रमरविलसितालक्षणमाह, भ्रमरेति ।—सैव यति पूर्वोक्ता एव यति
क्षतुभिं सप्तभिश्च यतिरित्यर्थे । किमित्यादि ।—हे कान्ते । सुन्दरि । परिसरसरसि
परिसरे प्रान्त्संभौ, भगवादीना संनीपे इत्यर्थे, यत सर सरोवर तस्मिन् चक्षता
यावृवगीभ इतस्ततः सङ्गुप्रमाणेन चक्षकेन पूर्णकुन्तलेन चित व्याप्तं ते वक्त्र तव मुख
किन ? वा अथवा भ्रमरविलसितं षट्पदं कित्वाऽयुक्तं पद्म किम् ? मे मनसि इत्येव
आन्ति सप्तय जनयति । अत्र चतुर्थपादे 'सि' इति सप्तुंशरस्य आतिदेशिकगुणत्वम् ।
अथनिदमेकादशाक्षरप्रसारिषु नवाधिकसङ्ख्यतमो (३००८) भेदः इत्यत्रवेद्यम् ।

र० व्र० भ० ग० ग०
 उ-उ - - - उ - - - उ उ
 आहव प्रविशतो यदि राहुः,

र० व्र० भ० ग० ग०
 उ-उ - - - उ - - - उ उ
 घृष्टतश्चरति वायुसमेत' ।

र० न० भ० ग० ग०
 उ-उ - - - उ - - - उ उ
 प्राणवृत्तिरपि यस्य शरीरे,

र० न० भ० ग० ग०
 उ-उ - - - उ - - - उ उ
 स्वागता भवति तस्य जयश्री' ॥

अत्र पादान्ते यति' । (ट)

वृन्ता नौ स्र्गौ ग् ॥ ३० ॥

यस्य पादे नकारौ सकार-गकारौ गकारश्च, तद्वृत्त वृन्ता नाम । अत्र मण्डूकभृतिन्यायेन समुद्र-ऋषय इत्यनुवर्त्तते ; तेन चतुर्भिः सप्तभिश्च यति' । तत्रोदाहरणम् ।—

(ट) स्वागतावृत्तमाह —स्वागतेति । आहवमित्यादि ।—आहव युज प्रविशत जनस्य घृष्टत पश्चात् यदि वायुसमेत वायुना सह राहु राहुघट चरति सञ्चारितो भवति, राहुयज्ञो यदि घृष्टदेशे वर्त्तते तथा वायुरपि अनूनी भवति, किञ्च यस्य च जनस्य शरीरे देहे प्राणवृत्तिरपि वलस्थितिश्च, अस्तीति ज्ञेयं, तस्य जयश्री विजयलक्ष्मी स्वागता सुखेनागता, अनायासलक्ष्मी इत्यर्थः, भवति । एकादशाक्षरपादे कृन्दसि प्रस्यारे क्रियमाथे त्रिषत्वारिशदधिकषण्णु शततमभेद (४४३) स्वागतानाञ्चा स्यात् ।

(३) वृन्ताच्छन्दोक्तञ्चमाह,—वृन्तेति । अवेति ।—मण्डूकभृतिन्यायेन भेद

न० न० स० ग० ग०

द्विजगुरु-परिभवकारौ यो,

न० न० स० ग० ग०

नरपति रतिधनलुब्धात्मा ।

न० न० स० ग० ग०

ध्रुवमिह, निपतति पापोऽसौ,

न० न० स० ग० ग०

फलमिव, धवनहत इन्तात् ॥ (३)

श्येनी र्जौ र्लौ ग् ॥ ३१ ॥

यस्य पादे रेफ-जकारौ रेफ-लकारौ गकारश्च, तद्वृत्त श्येनी
ज्ञाम । तत्रोदाहरणम् ।—

र० न० र० ल० ग०

क्रूरदृष्टिरायताम्रनासिका,

गतिवत् लङ्गनक्रमेण शाखिनीत्यादि सूत्रात् सूत्रचतुष्टयमुल्लङ्घ्य प्रवर्तितेन इत्यर्थे ।
द्विजेति ।—य नरपति द्विजा ब्राह्मणा गुरुव पूज्याश्च तेषा परिभवकारौ अथ
माननाकारक, तथा अति अतिशय धनेषु अर्थेषु लुब्ध आत्मा अन्तःकरण यस्य
बाह्यं, असौ पाप इह अस्मिन्नेव लोके इन्तात् प्रसववन्धनात् धवनहत वायुताडित
फलमिव ध्रुव निश्चित निपतति अधोगच्छतीत्यर्थ । एकादशाक्षरप्रसारस्य षट्पञ्चाश-
दधिकद्विंशततमो (२३६) भेद एतन्नाम्ना प्रसिद्ध इत्यवधेयम् ।

(४) श्येनीलक्षणाद्—श्येनीति । क्रूरेत्यादि ।—क्रूरा त्रिदंशा परद्रोह

ॠ०   ङ०   ॠ०   ल० ग०
 ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ

चञ्चला कठोरतीक्ष्णादिनी ।

ॠ०   ङ०   ॠ०   ल० ग०
 ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ

युद्धकाङ्क्षिणी सदाऽऽभिषप्रिया,

ॠ०   ङ०   ॠ०   ल० ग०
 ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ

श्रेणिकेव सा विगर्हिताऽङ्गना ॥

अत्र पादान्ते यति' । (ङ)

विलासिनी ज् रौ ज् गौ ग् ॥ ३२ ॥

यस्य पादे जकार-रफौ जकार-गकारौ गकारश्च भवति,
 तद्भूत विलासिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

ज०   ॠ०   ङ०   ग० ग०
 ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ

विलासिनी विलोकित स कामी,

ज०   ॠ०   ङ०   ग० ग०
 ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ   ॠॠॠॠ

दधाति कामसत्त्वचेष्टित या ।

—सूचिका इत्यथ, इष्टि दशन यस्या सा, आयता दीवा अयनासिका नासिकाया
 अथ यस्या सा, चञ्चला चाञ्चल्यवती, कठोर कर्कश तीक्ष्ण तीक्ष्ण मदिनु
 शीलमस्या इति तादृशी कर्कशभाषिणी, युद्धकाङ्क्षिणी कलङ्कप्रिया, सदा निरन्तर
 आनिव नास प्रिय यस्या तादृशी, सा एवविधा सङ्गना रमणी श्रेणिका इव
 नासाभिपक्षिणीविशेषवत् विगर्हिता निन्दिता, भवति इति शेष । एकादशाक्षरपाद
 प्रकारभेदानां प्राचीनविशेषदृश्यतन्वो (३८३) भेद. श्रेणीनाम्ना ख्यात ।

(द) विलासिनीलक्षणमाह, विलासिनीति ।—अत्रापि पादान्ते एव।
 भ्रूतिर्विधा, अनुक्तश्लेषे पादान्ते एव यस्या. निश्चितत्वात् । विलासिनीत्यादि ।—

ज० र० अ० ग० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 करोति चञ्चलाच्छिष्टिपातैः,
 ज० र० अ० ग० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 यतात्मनश्च योगिनोऽपि मत्तान् ॥ (ढं)
 जगती ॥ ३३ ॥

अधिकारोऽयमार्थायपरिसमाप्ते । यदित जैह्वमनु-
 क्रमिष्याम', तज्जगतीत्येव वेदितव्यम् । वक्ष्यति च "तोटकं स"
 (६।३७ पि०) इति , तज्जगतीपादस्य लक्षणं भवति । (ण)

वंशस्था ज्ती ज्री ॥ ३४ ॥

यस्य पादे जकार-तकारौ जकार-रेफौ च भवतः, तद्वृत्तं
 वंशस्थानाम् । तत्रोदाहरणम् ।—

विलासिनी विलासवती रमणी चञ्चलाच्छिष्टिपातै चञ्चलयो चञ्चो छिष्टिपातै
 अवलीकने कटाक्षदर्शनेरित्यर्थे, यतात्मन सयतचित्तवृत्तीन् योगिन योगाभ्यास-
 रतानपि च मत्तान् सुम्भान् करोति, तथा विलासिन्या विलीकित छिष्ट स कान्ती
 कामसत्त्वचेष्टित कामसत्त्वस्य कामासक्तचित्तस्य चेष्टितम् अतुरूपचेष्टा दधाति
 धारयति । एकादशाक्षरपादप्रकारस्य द्विचत्वारिंशदक्षरत्रिंशत्ततो (३४२) भेद
 विलासिनीनाम्ना ख्यात ।

(ण) एकादशाक्षरपादत्रिष्टुपछन्द परिंसमाप्य सन्धति द्वादशाक्षरपादा
 जगतीमाह—जगतीति । अधिकारसूत्रनिर्दिष्टम् । एतदप्यायपरिसमाप्ति यावत् जगत्य
 धिक्कार इति दर्शयितुमाह—अधिकार इति । तत्र प्रमाणा दर्शयति, वक्ष्यतीति ।—
 "तोटकं स" (६।३७ पि०) इति सूत्रे "यावन्नि सकारे जगतीपाद पूर्यते तावत्
 एव यस्य पादे सकारा भवन्ति, तद्वृत्तं तोटकं नाम" इति व्याख्यानात् जगत्यधिकार
 विना च तस्यासक्ततेरित्यभिप्रायः ।

(ष) द्वादशाक्षरपादे जगतीच्छन्दसि वंशस्था इत्य निरूपयति—वक्ष्यति ।

ज० त० ज० र०

~~~~~  
- - - - -

विशुद्धवशस्यमुदारचेष्टित,

ज० त० ज० र०

~~~~~  
- - - - -

गुणप्रियं भिन्नमुपात्तसञ्जनम् ।

ज० त० ज० र०

~~~~~  
- - - - -

विपत्तिमग्नस्य करावलम्बन,

ज० त० ज० र०

~~~~~  
- - - - -

करोति यः प्राणपरिक्रयेण सः ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (त)

इन्द्रवंशा तौ ज्रौ ॥ ३५ ॥

यस्य पादे तकारौ जकार-रेफौ च, तद्वृत्तमिन्द्रवंशा नाम ।
तचीदाहरणम् ।—

विशुद्धेति ।—य विशुद्धवशस्य सर्वज्ञातम्, उदार महत चेष्टित यत्र यस्य तं, गुणं प्रियो यस्य त गुणाना प्रियत्वमिति वा, "गुणप्रियम्" इति पाठे—गुणाना समूहानां बहुजनाना प्रियं, तथा उपात्त गृहीत सञ्जन साधुजनो येन त निजचरिणाव-लम्बितसाधुसमूहमित्यर्थं, एवविध जन प्राणपरिक्रयेण आत्मविलिनयेन भिन्न बन्धुं करोति स विपत्तिमग्नस्य आपन्नस्य जनस्य, "विपत्तिमग्नस्य" इति पाठान्तरम्, करावलम्बन हस्तावलम्बनम्, आश्रय इत्यर्थं, भवतीति शेष । द्वादशाक्षरपादे जगतीच्छन्दसि प्रसारे क्षियमाद्ये षष्ठ्यव्यधिकत्वं सङ्ख्यभेदा (४०८६) भवन्ति, तेषु द्वाशौत्यधिकत्वं योदशशततमो (१३८२) भेद वक्ष्येतावृत्तमिति ।

(ष) जगत्यधिकारे द्वादशाक्षरपादम् इन्द्रवंशावृत्तनाम्—इन्द्रवंशीति ॥

त० त० ज० र०
 कुर्वीत यो देवगुरुहिजम्बना-

त० त० ज० र०
 सुर्वीपतिः पालनमर्थलिप्सया ।

त० सं० ज० र०
 तस्येन्द्रवशेऽपि गृहीतजम्बन,

त० त० ज० र०
 सञ्जायते श्री प्रतिकूलवर्तिनी ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (थ)

द्रुतविलम्बितं न्भौ भ्रौ ॥ ३६ ॥

यस्य पादे नकार-भकारौ भकार-रेफौ च भवतः, तद्वृत्तं
 द्रुतविलम्बितं नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० भ० भ० र०
 द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजन,

कुर्वीति ।—य उर्वीपति महीपति, अर्थलिप्सया धनवाञ्छया देवगुरुहिजम्बना
 देवतागुरुब्रह्मणाणां पालन रक्षाय कुर्वीत विदधीत, इन्द्रवशे सुरराजकुले गृहीत
 जम्बनोऽपि जातस्यापि महद्दशसम्भूतस्वादीत्यर्थं, का कथा अन्यस्येति भावः, तस्य श्री
 लक्ष्मी प्रतिकूलवर्तिनी विरुद्धा इत्यर्थं, सञ्जायते भवति । चादशाक्षरपादे जगती
 ऋग्वेदि प्रक्षारे क्रियमाणे एकाशीत्यधिकतरोदशशततमो (१३८१) भेद इन्द्रवशेति
 नाम्ना ख्यातः ।

(६) जगतीप्रकारणे द्रुतविलम्बितलक्षणमाह—द्रुतविलम्बितमिति । द्रुते
 अस्ति ।—द्रुता शीघ्रा गतिर्यस्य स, शीघ्रगामी पुरुष धनभाजन धनानाम् अर्थानां

न० म० म० र०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 भवति मन्दगतिश्च सुखीचितः ।

न० म० म० र०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 द्रुतविलम्बितखेलगतिर्नृपः,

न० म० म० र०
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 ॐ ॐ ॐ ॐ
 सकलराज्यसुखं प्रियमश्नुते ॥

अत्र पादान्ते यति । (द)

तोटकं सः ॥ ३७ ॥

जगतीत्यधिकारे यावद्भि सकारैर्जगतीपाद पूर्यते तावन्त एव यस्य पादे सकारा भवन्ति, तद्द्रुत तोटक नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

भाजन पाव, तथा मन्दगति लघुगामी पुरुषश्च सुखीचित सुखेषु अभ्यस्त भवति, द्रुतविलम्बितखेलगति द्रुता कदाचित् क्षिप्रा विलम्बिता कदाचित् मन्दा च अत एव खेला एतद्भयान्मकत्वात् खेलनात्मिका, क्रीडास्वरूपा इत्यर्थे, गतियस्य तादृश श्रुप' राजा प्रिय प्रीतिकर सकलराज्यसुख सर्वविधराज्यभोगानन्दम् अश्नुते सुखे । द्वादशाक्षरपादप्रसारश्च अतु षष्ठ्यधिकश्चतुर्दशशततमो (१४६४) भेद द्रुतविलम्बित इति नास्ति ख्यात । प्राक्तनपिङ्गल वाणीसूत्रादौ सुन्दरीनाम्ना अभिहितमिदम् ।

(घ) जगत्या द्वादशाक्षरपाद तोटकनाह, तोटकमिति ।—स चत्वार सकारा इत्यर्थे । एतद्देवाह इतिकार, जगतीत्यादि ।—द्वादशाक्षरपादे जगती च्छन्दसि यावद्भि यावत्सङ्गायै स कारै स-गणै जगतीपाद पूर्यते जगतीप्रकरणत्वात् द्वादशाक्षरपादपूरण जायते, तावन्त तावत्सङ्गायका यदि स कारा स गणा, स-गणैर्घटिता पादा इत्यर्थः, भवन्ति, तदा तोटक नाम इतिमित्यर्थः, एतेन

स० स० स० स०
 ँ ँ ँ ँ

अमुना यमुनाजलकेलिकेता,

स० स० स० स०
 ँ ँ ँ ँ

सहसा तरसा परिरभ्य धृता ।

स० स० स० स०
 ँ ँ ँ ँ

हरिणा हरिणाकुलनेत्रवती,

स० स० स० स०
 ँ ँ ँ ँ

न ययौ नवयौवनभारवती ॥

अन्यच्च ।—

स० स० स० स०
 ँ ँ ँ ँ

त्यज तोटकमर्थनियोगकर,

अतु स गणयुक्तपादत्वे तोटकमिति लक्षणम् । उत्तरवाकारादौ तु स कारश्चतुष्टयेन तोटकमिति स्मृतमेवामिहित, यथा उत्तरवाकारे—“इह तोटकमन्वुषिसै प्रथितम्” इति । तथा छन्दोमञ्जर्या—“वद तोटकमन्विस कारयुतम्” इति । तथा आग्नेयच्छन्द सारे—“तोटक सैचतुर्भि प्रतिपादत ” इति । तथा वाष्पीभूषणेऽपि—“विनिषेहि अतु स गण रुचिर रविसङ्कावर्णकत सुचिरम् । फणिनायकपिङ्गल समणित कुश् तोटकवृत्तमिद गणितम् ॥” (२१३५) इति । अमुनेत्यादि ।— यमुनाया कालिन्दीसखिले जलकेलि जलक्रीडा करोति इति तेन, अमुना हरिणा कृषेन सहसा अकस्मात् तरसा भटिति परिरभ्य आलिङ्ग्य धृता गृहीता हरिणवत् आकृने भयव्याकुले नेत्रे विद्येते अस्मा सा तादृशी, नवयौवनभारवती नवीकृतयौवना, काचित गोपाङ्गनेति शेष , न ययौ न गतवती । इत्यायुधीक्रीडाहरणश्रीके प्राथम्य सर्वैवेव छन्दोनाम श्लोकाश्रयया विन्यसनलि इति दृश्यते, उदाहरणेऽस्मिन् तदप्रतिज्ञानदर्शनात् बहुषु पुस्तकेषु श्लोकसास्य पददर्शनाच्च श्लोकोऽय केनचित् प्रथित

स० स० स० स०
 प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

स० स० स० स०
 उपधाभिरशुद्धमतिं सचिव,

स० स० स० स०
 नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (घ)

पुटो नौ म्यौ वसुसमुद्राः ॥ ३८ ॥

यस्य पादे नकारौ मकार-यकारौ च भवत, तद्वृत्त पुटौ
 भाम । अष्टभिस्त्वुर्भिस्त्व यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० य०
 न विचलति कथञ्चित्, न्यायमार्गात्,

न० न० न० य०
 वसुनि शिथिलमुष्टिः, पार्थिवो यः ।

इति सुधीभिर्मन्वते इति । त्यजिथादि ।—तीटक कलङ्करम्, अर्थाणा धनाना
 नियोगकरम् असत्यानि प्रयोगकम्, अर्थदूषकानित्यर्थ, प्रमदाभि स्त्रीभि अधिक्त
 जित, तथा व्यसने अक्षक्रीडादिभि उपहतम् आक्रान्तम्, उपधाभि धर्मार्थाद्युप
 न्यासेन मन्त्रिणा परीक्षये अशुद्धमति परीक्षितापरिशुद्धवुद्धि नरनायकात् नरपते
 भीरुक भयश्रीरुम्, यदा—नरनायक । हे नराधिप । भीरुकम्, आयुधिकम्
 आयुधजीविन सचिव मन्त्रिण त्यज । हादशाक्षरपादे छन्दसि प्रसारे क्रियमाणे
 वायमाणेषु भेदेषु षट्पञ्चाशदधिकसप्तदशशततमो (१७५६) भेद, तीटकेति
 नाम्ना ख्यात ।

(ग) हादशाक्षरपादच्छन्दःसु पुटच्छन्दोत्पत्तयमाह, पुठ इति ।—वसवः

न० न० न० य०

अमृतपुट इवासौ, पुण्यकर्मा,

न० न० न० य०

भवति जगति सेव्यः, सर्वलोकैः ॥ (न)

जलोद्धतगतिर्जसौ जसौ रसर्त्तवः ॥ ३६ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ पुनस्तावेव भवतः, तेदृत्तं जलोद्धतगतिर्नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० ज० स०

भनक्ति समरे, बह्वनपि रिपून्,

ज० स० ज० स०

हरिः प्रभुरसौ, भुञ्जीर्जितबलः ।

अष्टौ, समुद्रा चत्वारः । इति ।—यं पार्थिवं राजा वसुनि धनविधये शिथिलमुष्टिं सुक्तदक्ष, अज्ञपण इत्यर्थे, न्यायमार्गात् नीतिपथात् कथञ्चित् केनापि प्रकारेण न विचलति न अम्यति, पुण्यकर्मा सुकृतकारो असौ पार्थिवं जगति पृथिव्याम् अमृतपुट इव सुधाधार इव सर्वलोकैः सेव्यः आश्रयणीयो भवति । प्रकारनिघन्तेन द्वादशाक्षरपादच्छन्दसि प्रसारे कृते षट्सप्तत्यधिकपञ्चशततमो (५७६) श्लोकः पुट इति नाम्ना ख्यातः । अत्र “कथञ्चित्” इत्यष्टाक्षरे आदौ तत्र “मार्गात्” इति चतुरक्षरे च विरतिः । आग्नेये पुनरस्य “श्रीपुट” इति नाम ।

(न) जगतीप्रकरणे जलोद्धतगतिरसमाह, जलोद्धतगतिरिति ।—रसर्त्तव रसा, षट् ऋतव षट् । यत्नेति ।—तावेव जकार सकारावेव । भनञ्जीति ।

क० स० क० स०
 ~~~~~  
 जनीद्धतगति-यथैव मकार-

क० स० क० स०
 ~~~~~  
 स्तरङ्गनिकरं, करेण परित. ॥ (प)

ततं नौ मूरी ॥ ४० ॥

यस्य पादे नकारौ मकार-रेफौ च, तद्दृत्तं ततं नाम ।
 क्षत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० र०
 ~~~~~  
 कुरु करुणमिय गौढोत्कण्ठिका,
 न० न० न० र०
 ~~~~~  
 यदुतनय । चकोरौ कामाधिका ।

अनीद्धतगति जलीषु सखिलेषु उद्धता प्रवक्षा गति क्रमण यस्य तादृशं मकर
 कलमन्तुविशेष यथैव करेण शृङ्गादखेन परित समन्तात् तरङ्गनिकरम क्रमि
 सर्व्वात् भगन्ति तथा भुजोर्जितबल भुगयो बाह्वी ऊर्जित प्रवृद्ध बल सामर्थ्यं
 यस्य स प्रभु असौ हरिरपि समरे युद्धे बहून् शत्रुकान् रिपून् प्रवृन् परित
 समन्तात् भगन्ति विनाशयति । द्वादशाक्षरप्रकारेषु षडशीत्यधिकाष्टादशशततमो
 (१८८६) भेद अनीद्धतगतिरिति नाम्ना ख्यात ।

(फ) द्वादशाक्षरपादच्छन्दसु तताख्यवृत्तमाह—ततमिति । कुर्वित्यादि ।—
 ऊर्ध्वं प्रति कामपीडिताया राधिकाया दूत्या अक्षिरियम् । यदुतनय । हे वाटव ।
 करुण दया कुरु । कथ कसौ वा दया कर्तव्या इत्याशयायामाह—गाढा प्रबल,
 श्लेष्मला बला. सा, चकोरौ चन्द्रिकापिपासुं चकोरीसूचपा इत्यथ, कामाधिका

न० न० म० र०

— — — — —

विरहदहनसङ्गादङ्गैः कृशा,

न० न० म० र०

— — — — —

पिबतु तव मुखेन्दोर्विम्बं दृशा ॥ (फ)

कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ॥ ४१ ॥

यस्य पादे नकार-यकारौ पुनरपि तावैव भवतः, तद्वृत्तं कुसुमविचित्रा नाम । षड्भिः षडभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

आधीयते अभिनिविश्याते प्रतीकाराय मनोऽनेन इति आधि, आङ्पूर्वस्य धा घातो किं प्रत्ययेन सिद्धम्, कामेन आधि मानसो व्यथा यस्या सा, “पुष्पाधिर्मानसो व्यथा” इत्यमर, कामपौडिता इत्यर्थे, यथा—काम अभिलाष तव मुखेन्दु पानाभिलाष अधिक यस्या सा तादृशी, विरहदहनसङ्गात् विशेषानस्यस्ययात् अङ्गैः शरीरे कृशा क्षीया क्षीयते कृशाङ्गी इय राधा तव मुखेन्दो मुखचन्द्रस्य विस्र दृश चक्षुषा पिबतु अवचीकयतु इत्यर्थे, तथादशमादेव दुःखिता दिने दिने क्षीया च सा मानससन्नापनस्यसङ्गैर्भङ्गते इति भावः । अकोरो यथा चन्द्रिकार्थमुल्लिखिता चन्द्रादस्यतमभिलषति तथा गाढोऽव्युष्टा इय श्रीराधिका अपि तव मुखचन्द्रदर्शनमभिलषति इति निष्कर्षः । द्वादशाक्षरपादस्य प्रसारगत्या अष्टाशीत्यधिकेकसङ्ख्यतमो (१०८८) भेद एव इति नाम्ना ख्यातः । इनेऽस्मिन् यतिनियमस्यानुकृतात् पादान्ते एव यतिर्बोद्धा, किंवा पुटइत्यन्तं अष्टमे द्वादशे च इति । केचित्तु सूत्रमिदं प्रकृतं मन्त्रके, उदाहरणश्लोके इत्यनामादर्शनात् । यद्यन्तु उपस्थित-प्रचुपितादिसूत्रत्रये यथा इत्यनाम प्रवेशयितुं न शक्यं तथा अत्रापीति मन्यामहे । कुन्दोमञ्जरीपरिमिष्टे इत्यरङ्गाक्षरपरिमिष्टे च इत्यमिदं खलितनाम्ना अभिहितं, यथा—“खलितमभिहितं कौ स्त्री नामतः” इति ।

(ब) द्वादशाक्षरपादगतीप्रकारे कुसुमविचित्रा इत्यनाम—कुसुमेति ।

न० य० न० य०
 विगलितहारा, सकुसुममाला,

न० य० न० य०
 सचरणलाक्षा, वलयसुलक्षा ।

न० य० न० य०
 विरचितवेश, सुरतविशेषं,

न० य० न० य०
 कथयति शय्या, कुसुमविचित्रा ॥ (ब)

चञ्चलाक्षिका नौ रौ ॥ ४२ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफौ च, तद्भूत चञ्चलाक्षिका नाम ।
 तत्रोदाहरणम् ।—

यस्येति ।—तावेव नकार यकारावेव । विगलितेत्यादि ।—विगलित सुरतवेगेन
 छिन्नत्वात् परिभ्रष्ट हार यत्र सा, कुसुममालया विमर्दितपुष्पस्रजा सङ्घ वत्तते
 या सा, सचरणलाक्षा चरणयो पादयो या लाक्षा बल्लक तथा सङ्घ वर्णमाला
 पादस्थितालङ्कारागरङ्गितेत्यर्थे, वलयस्य हस्ताभरणविशेषस्य सुलक्ष स्पष्टचिह्नं यत्र
 सा, तथा कुसुमविचित्रा विविधवर्णपुष्पपरिशीलिता शय्या विरचितवेश विरचित कृत
 वेश यत्र त खलितभूषणादिना सूचितविविधप्रसाधनमित्यर्थे, सुरतविशेष क्रौडः
 विशेष कथयति प्रकथयति । हादशाचरप्रकारस्य षट्सप्तत्यधिकनवशततमो (९७६)
 भेद कुसुमविचित्रेति । क्लेशिदत्र षड्भिरक्षरैर्व्यति मन्यन्ते, यत्र यतिविधौ विशेष
 विचित्रास्तु तत्र पादान्ते एव यतिरिति सामान्यविधानवज्जान् पादान्ते एव
 यतिरित्यन्वये ।

न० न० र० र०
 ँ ँ ँ ँ
 अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया-

न० न० र० र०
 ँ ँ ँ ँ
 मतनुतरतयेव सन्तानक ।

न० न० र० र०
 ँ ँ ँ ँ
 तरुणपरभृतः स्वन रागिणा-

न० न० र० र०
 ँ ँ ँ ँ
 मतनुत रतये वसन्तानक ॥ (भ)

(भ) अक्षलाक्षिकालक्षणाङ्ग—अक्षलाक्षिकेति । अतीत्यादि ।—अतिसुरभि
 अतिशयेन सुगन्धि सन्तानक सन्तान एव सन्तानक , स्वार्थे क , देवतस्वशेष ,
 “पक्षेने देवतरवो मन्दार पारिजातक । सन्तान कल्पद्रव्यं पुंसि वा हरि
 चन्दनम् ॥” इत्यमर , पुष्पश्रिया कुसुमसङ्घोनाम अतनुतरतया अक्षीणतरतया
 अतिबहुलतया इत्यर्थे , प्रसूतपुष्पभारेणेति यावत् , अभाजि इव असेवि इव,
 प्रसूतपुष्पसम्भार सन्तानकद्रव्यसेवते इव इत्यर्थे , तथा वसन्तस्य माघवस्य
 ऋतुराजस्येत्यथ , आनक आनयति सोऽस्वाङ्गं करोति इति आनक पटङ्गाख्य
 वाद्यविशेष , टङ्गास्वरूप इति यावत् , “आनक पटङ्गोऽस्त्री स्यात्” इत्यमर , तरुण
 परभृत युवाकौकिल रागिणा कामिजनाना रतये प्रीतये स्वन कृतम् अतनुत विद्या
 रथानास । उक्तहादशाक्षरपादप्रसारस्य । दशतषोडशाधिकेकसङ्ख्यतमी (१२१६)
 भेदश्लेषाक्षिकेति नाम्ना विख्यात । अत्रापि यतरनुक्तत्वात् पादान्ते एव सा ज्ञेया ।
 ऋन्दीमङ्गर्थ्या इत्यमेतत् “मन्दाकिनौ” इति नाम्ना प्रसिद्धम् , तथा च—“न न र र
 षाटता तु मन्दाकिनौ” इति । इत्यत्राकारे पुन अस्व “प्रसुद्धितवदना” “प्रभा”
 इति नामद्वय परिदृश्यते , यथा—“प्रसुद्धितवदना भवन्नो च रौ” तथा—“स्वरभर
 विरतिननौ रौ प्रभा” इति । इत्यत्राकारपरिशिष्टे तु—“वसुधुगविरातर्ननौ रौ प्रभा

भुजङ्गप्रयातं यः ॥ ४३ ॥

यस्य पादे चत्वारो यकाराः, तद्धृत भुजङ्गप्रयात नाम ।
तत्रोदाहरणम् ।—

य० य० य० य०
 — उ उ — उ उ — उ उ — उ उ
 पुर साधुवङ्गाति मिथ्याविनीतः,
 य० य० य० य०
 — उ उ — उ उ — उ उ — उ उ
 परोक्षे करीत्यर्थनाश्र हताश्र ।

इति मल्लिनाथसम्मतम् । नयुग रयुगयुग्गौरी मता इति कौमुदीकारमतम् इत्युक्ति
परिदृश्यते । केचित्त सूत्रमिदं प्रक्षिप्तमिति मन्यन्ते, बहुषु पुष्पकेषु सूत्रस्यास्य
अदशनम् अष्टमाध्याये "गौरी नौ रौ" इति सदृशलक्षणसूत्रस्य पुनरभिधानञ्च तत्र हेतुः
प्रदर्शयन्ति, अन्ये च तत तथः चञ्चलाक्षिका इति सूत्रद्वयं मूलसूत्रेषु नास्ति इति
वदन्ति । परन्तु मुद्रितेषु सर्वेष्वेव पिङ्गलसूत्रेषु आग्नेयच्छन्दः सारे च सूत्रस्यास्य समुल्लेखी
विद्यते । केचित्तु कुञ्जलदन्तीत्यारभ्य शशिवदनालानि अष्टमाध्यायोक्ताष्टादशसूत्राणि न
पिङ्गलकृतानि, हलायुधेनैव तानि विरचितानि इति वदन्ति, एवञ्च अष्टमाध्यायोक्तं
गौरीवृत्तस्य चञ्चलाक्षिकया सप्त तुल्यलक्षणलेऽपि पिङ्गलकृतत्वाभावात् गायान्तर्गत
त्वाच्च षष्ठाध्याये चञ्चलाक्षिकाया सप्तविंश नायौक्तिक । आग्नेयच्छन्दः सारेऽपि
कुञ्जलदन्त्यादीनां समुल्लेखी नास्ति । अपरे च केचित्देव वदन्ति यत्—अष्ट
माध्यायोक्ताष्टादशसूत्राणि पिङ्गलिन स्वयमेव कृतानि, न तु तानि प्राचीनमुनि
पारम्पर्यागतानि, पञ्चम षष्ठ सप्तमाध्यायोक्तानि समान्यादीनि प्राचीनाचार्यसिद्धान्तौति
विशेष इति । सर्वमेतत् सुधीभि स्वयमेव विचारणीयमिति । त्रिल्लघुगणद्वय मध्य
खण्डगणद्वयघटिते अस्मिन् श्लोके गुरुलघुगुरुलघुगुरुवैचरात्मकचञ्चलाक्षिका इति वृत्तनाम
प्रवेशयितुमशक्यत्वात् श्लोकमध्ये न तत् निवेशितमिति ।

(म) षादशाक्षरवृत्तेषु भुजङ्गप्रयातमाह भुजङ्गप्रयातमिति ।—कगतीमकरव
त्वात् अत्रापि तोटकलक्षणवत् यावन्नि अक्षरै पादपूरण भवेत् तावन्ती यदि य गण
भवेत् तदा भुजङ्गप्रयातनामकं वृत्तमित्यर्थः । तथा च छन्दोमञ्जरी—“भुजङ्गप्रयातं

य० य० य० य०
 ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

भुजङ्गप्रयातीपम यस्य चित्त,

य० य० य० य०
 ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

त्वजेत्तादृश दुश्चरित कुमिन्नम् ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (म)

सखिणी रः ॥ ४४ ॥

यस्य पादे चत्वारो रीप्ताः, तद्वत् सखिणी नाम । तच्च
 दाहरणम् ।—

र० र० र० र०
 ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

यो रणे युध्यते निर्भर निर्भय-

र० र० र० र०
 ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

स्वागिता यस्य सर्वस्वदानावधि ।

अतुर्मिथं कारे * इति । “भुजङ्गप्रयात भवेत् यैश्चतुर्भिः” इति उपरंकाकर । तथा
 आयेये—“भुजङ्गप्रयात यै स्थाश्चतुर्भिः” इति । पुर इत्यादि ।—य इताश्च इता
 विनष्टा आशा यस्य स दुष्टाश्च, मिथ्याविनीत कपटविनीत, अविनीतीऽपि विनीत
 इव यस्मिन्निति स एव मिथ्याविनीत इत्युच्यते, पुर अयतः समन्वित्यथ, साधुवत्
 संज्जन इव भाति प्रकाशते, किन्तु परीक्षे अथनाशं प्रयोजनविन्न काथ्यनाशमित्यथ,
 करोति विदधाति, तथा यस्य चित्त मानस भुजङ्गप्रयातीपम सर्वगमनसदृशकुटिल,
 तादृश दुश्चरित दुष्टस्वभाव कुमिन्न निन्दितवन्तु त्वजेत् वर्जयेत् । दादशाचरप्रकारस्य
 षडशीत्युपरपञ्चशततमो (५८६) भेद भुजङ्गप्रयात इति नाम्ना ख्यात ।

(य) सखिणीलक्षणाद्, सखिणीति ।—अत्रापि “तीटक स” (६।३७)
 इतिवत् यावद्भि र गणै जगतीपाद पूर्यते, तावतामेव र गणाना परिशङ्गात् “चत्वार
 रीप्ताः” इत्युक्तम् । अ इति ।—यः जन रणे युद्धे, निर्भय विगतभीति सन् निर्भरम्

ॠ० ॠ० ॠ० ॠ०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 त नर वीक्ष्य लक्ष्मीर्यश सखिणी,
 ॠ० ॠ० ॠ० ॠ०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लाशुका ॥

अत्र पादान्ते यति । (य)

प्रमिताक्षरा स्र्जौ सौ ॥ ४५ ॥

यस्य पाठे सकार-जकारौ सकारौ च भवत, तद्वृत्तं
 प्रमिताक्षरा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

स० ज० स० स० स० ज० स० स०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

परिशुद्धवाक्यरचनातिशय, परिषिञ्चति श्रवणयोरमृतम् ।

स० ज० स० स० स० ज० स० स०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

प्रमिताक्षराऽपि विपुलार्थवती, तव भारती ह्वरति मे हृदयम् ॥

अत्र पादान्ते यति । (र)

अतिशय युज्यते तथा यस्य त्यागिता दानशीलता सर्वस्वदानमेव अर्वाधि कीर्त्ता
 यस्या सा तथाविधा भवतीति शेष, यत्र सखिणी कीर्त्तिरूपमालाधारिणी, सत्कीर्त्ति
 साधु यत्र एव शुक्लम अशुक वस्त्रं यस्या सा तादृशी, लक्ष्मी त तादृश नर वीक्ष्य
 दृष्ट्वा, “वीक्ष्य लक्ष्मी” इत्यत्र “वीरलक्ष्मी” इति पाठे—वीरपुरुषानुरागिणी लक्ष्मी,
 नून निश्चितम् अभ्येति प्राप्नोति । हादशाक्षरप्रसारस्य एकसप्तत्यधिकैकादशमत्तमो
 (११७१) भेद सखिणीति नाम्ना ख्यात । प्राकृतपिङ्गले वाणीभूषणे च अस्या
 “लक्ष्मीधर” इति नामान्तरं दृश्यते ।

(र) हादशाक्षरपादमगन्धो प्रमिताक्षरानाह—प्रमिताक्षरेति । परिशुद्धेति ।
 —परिशुद्धवाक्यरचना परिशुद्धस्य च्यतसुस्कारादिदीर्घरहितस्य गुणालङ्कारादिभोमितस्य
 च वाक्यस्य रचना सङ्घटनं यत्र तादृशी, प्रमिताक्षराऽपि प्रमितमन्थम् अक्षर

कान्तोत्पीडा भूमौ स्मौ ॥ ४६ ॥

यस्य पादे भकार-मकारौ सकार-मकारौ च, तद्वृत्तं कान्तो-
त्पीडा नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० म० स० म०
 कान्तोत्पीडा-
 भ० म० स० म०
 भ्रातृवती दुःखैः परिमुञ्चन्ती या ।
 भ० म० स० म०
 सा लभते चेत् कामुकयोगं गाढं,
 भ० म० स० म०
 दुःखविमुक्ता स्यात् परमानन्दात् ॥

अत्र पादान्ते वृत्तिः । (ख)

धेखा सा तादृशी अत्यल्पवर्णमयी अपि, विपुलायवती महदर्थयुक्ता तव भारतीयौ
 वापी नी मन श्रवणयो कर्णयो अतिशयम् अधिक यथा तथा अस्त्वत् परिषिञ्चति
 वर्यति, तथा हृदय मनश् हरति आकर्षति । प्रमिताचरानाम वत् श्रवणयोरस्त्वत्
 परिषिञ्चति हृदयश् हरति इत्यपि ध्वन्यते । प्रोक्तद्वादशाक्षरपादप्रस्ताव्य
 द्विसप्तत्यधिकसप्तदशशततमी (१७०२) सेद प्रमिताचरानाम्ना प्रसिद्ध ।

(ख) द्वादशाक्षरपादप्रगतीप्रकरणे कान्तोत्पीडालक्षणमाह—कान्तोत्पीडिति ।
 कान्तित्यादि ।—या खलु कान्ता रमणी कामशरैरनदनवापै व्याप्ता अत एव दुःखे
 विरहसन्तापैरित्यर्थ, परिमुञ्चन्ती मोह गच्छन्ती उत्पीडा क्लेशम् भ्रातृवती लम्बवती,
 सा चेत् यदि गाढम् अतिशयं कामुकेन योग सम्बन्ध लभते प्राप्नोति तदा दुःख

वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय-ऋषयः ॥ ४७ ॥

यस्य पाटे मकारौ यकारौ च भवतः, तद्वृत्तं वैश्वदेवो
नाम । पञ्चसु सप्तसु च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० य० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

धन्यं पुण्यात्मा, जायते क्वापि वशी,

म० म० य० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

तादृक् पुत्रोऽसौ, येन गोत्रं पवित्रम् ।

म० म० य० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

गोविप्रज्ञाति-स्वामिकार्ये प्रवृत्ते,

म० म० य० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

शुद्धं आह्लादी, वैश्वदेवी भवेत् यः ॥ (व)

विमुक्ता विगतमन सन्तापा सती परमानन्दान्ना अतिप्रीति प्राप्ता, भवेदिति शेषः ।
हादशाक्षरप्रसारस्य नवनवत्यधिकैकाशततमो (१८६) भेदः कान्तोत्पीडा इति नाम्ना
प्रसिद्धः ।

(व) हादशाक्षरपादश्लेषु वैश्वदेवीलक्षणमाह, वैश्वदेवीति ।— इन्द्रिय ऋषय
इन्द्रियाणि पञ्च ऋषयः सप्त, इन्द्रियशब्दस्य पञ्चसङ्ख्यावाचित्वेन, ऋषिशब्दस्य च सप्त-
सङ्ख्यावाचित्वेन पञ्च सप्ताक्षरेषु यतिरिति खल्यम् । धन्य इति ।— गोविप्रज्ञाति-
स्वामिकार्ये गवां विप्राणां ब्राह्मणानां ज्ञातीनां स्वामिनः प्रभोसु कर्मणि प्रवृत्ते चारब्धे
सति इत्यर्थः, तथा आह्लादी पिङ्गलादी यः शुद्धं शुचिं सन्, वैश्वदेवी विश्वेदेवेभ्य
बलिप्रदायी भवेत् स्नात्, विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयं बलिं इत्यर्थे अश्व-प्रत्ययगतं वैश्वदेव-
इति पदं निष्पाद्य सोऽस्यासीति पुनरिन् प्रत्ययेन सिद्धम् । विश्वेदेवा आह्लादेव-
विशेषा, तथा च “ऋतुर्दक्षी वसु सत्यं कामः, कफस्तथा धुरिः । रोचनी माद्रवाचैव

वाङ्मिनी त्मौ म्यावृषिकामशराः ॥ ४८ ॥

यस्य पादे तकार-मकारौ मकार-यकारौ च भवत, तद्दृत्तं वाङ्मिनी नाम । सप्तभिः पञ्चभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

त० म० म० य०
 ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७
 पूर्णो यदीयः कोषी, नीतिर्विशुषा,

त० म० म० य०
 ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७
 दृष्टिः स्वधर्म रक्षा, खाना प्रजानाम् ।

तथा चान्य पुरुरवा । विश्वेदेवा भवन्त्येते दश शस्त्रेषु पूजिता ॥” इति , एतादृशः इत्य श्लाघ्य पुण्यात्मा पूतश्चरित पुत्र तमश्च ज्ञापि कश्चिदपि वशे गीत्रे जायते उत्पद्यते, तादृशी महानुभाव पुनर्गं यत्र तत्र समुत्पद्यते इति भाव , अथै परिदृश्य मान पुत्रं तादृक् कथितगुणसम्पन्न ; येन अनेन पुत्रेण गीत्र कुल पवित्र धन्य सदाचार-सहायकार सुकीर्तिभिरुल्लसन्तित्यर्थं, जातमिति शेष । द्वादशाक्षरप्रकारस्य सप्तसप्तत्यधिकपञ्चशततमौ (५७७) भेद वैश्वदेवीतिनाम्ना ख्यात ।

(३) द्वादशाक्षरच्छन्दसि वाङ्मिनीलक्षणमाह, वाङ्मिनीति ।—च्छ्विकामशरां च्छ्विशब्दस्य सप्तसङ्क्रावाचकत्वात् कामशरशब्दस्य च पञ्चसङ्क्रावाचकत्वात् सप्तसु पञ्चसु च यति । आदर्शपुंसकानां केषु केषु स्वंस्वास्व संमुखेखी नास्ति आश्रय-च्छन्दस्यपि तथैव । क्वचित् प्राचीनपुस्तके चस्य उदाहरणान्तरमपि परिदृश्यते यथा—“श्री वाङ्मिनीं ज्ञान्यादा, द्रुव्यहनावात, इन् हि शक्तीऽजन्त, सोऽप्यय मूर्च्छाम । प्राप्त किनेतश्चि, पौलस्यशक्त्या, ज्ञातु न शक्त्वन्त्रै चारिव्रमेवाम् ॥” इति । पूर्णं इत्यादि ।—यदीय यस्य राज्ञ संलन्वी कोष अर्थीष, धनराशिरित्यर्थं, “कोषोऽस्त्री कुम्वली खड्गपिधानेऽर्थीचदिव्यो” इत्यमर, पूर्णं उपपद्य प्राप्त, न तु चौषता गत इत्यर्थ , कोषो धनागार इत्यर्थो वा, पूर्णं अशुभ धनराशिरितिरिति शेष , नीति नय विशुद्धा प्रमादादिदोषरहिता, स्वधर्मं राजधर्मं दृष्टिः, अन्वेषण, यथायथ राजधर्मपालनमित्यर्थे, तथा खाना स्वकीयानां प्रजानां

त० म० म० य०
 ँ ँ ँ ँ
 यद्वाहिनी सर्वाङ्गैर्युक्ताऽप्रधर्षा,
 त० म० म० य०
 ँ ँ ँ ँ
 राज्ञोऽस्य संविज्ञेय, श्रेय सदैव ॥ (श)

नवमालिनी न्जौ भ्याविति ॥ ४६ ॥

यस्य पादे नकार-जकार-भकार-यकारा भवन्ति, तद्धृतं
 नवमालिनी नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० भ० य०
 ँ ँ ँ ँ
 धवलश्रीऽशुकेन, परिवीता,
 न० ज० भ० य०
 ँ ँ ँ ँ
 सकलजनानुराग-पुष्टयाक्ता ।
 न० ज० भ० य०
 ँ ँ ँ ँ
 दृढगुणबद्धकीर्ति-कुसुमीवै-

प्रकृतिसमूहानां रक्षा पालनं, किञ्च यस्य राज्ञ वाहिनी सेना सर्वाङ्गै हस्त्यादिभिः
 अङ्गचतुष्टये युक्ता, अत एव अप्रधर्षा केनापि पराभवितुमशक्या, अस्य एवमिदं
 राज्ञ सदा एव श्रेय मङ्गल संविज्ञेयम् अवधेयम् । प्रोक्तहादशाक्षरप्रसारस्य
 सप्तदशाधिकपञ्चशततमो (५१७) श्लोक इति वाहिनोति नाम्ना प्रसिद्ध । “गन्ते” इत्यनेन
 “सदैव” इत्यत्र ‘न’कारस्य गुरुत्वादिदेशः ।

(ष) नवमालिनीतत्त्वस्यमाह—नवमालिनीति । धवलीत्यादि।—वृष ।
 राजन् । धवल शुक यश्च एव अङ्गक वस्त्र तेन परिवीता वेष्टिता, तथा सकलान्
 मिश्रितानां जनानाम् अमुराग, अत्यन्तप्रीतिरेव पुष्टय कुङ्कुम तेन आक्ता अक्षिता

न० ज० म० य०

— — — — —
— — — — —
— — — — —

स्तव नवमान्निनीव, नृप । लक्ष्मी ॥

अत्र वसुसमुद्रैर्यतिरित्यान्नाय' । (क)

इति महद्दलायुधकताया पिङ्गलच्छन्दोऽष्टौ षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

इदानीमतिजगतीशक्कर्थ्यतिशक्कर्थ्यष्टिरत्यष्टिर्धृतिरतिधृतिश्चेति
सप्तानिच्छन्दासि एकैकपादाक्षरद्वयं क्रमेषोद्गीयन्ते । (क)

रञ्जिता इत्यथ, तव लक्ष्मी राज्ञी, दृढगुणेन दृढमूर्ध्नि एव गुणेन शूरत्वादिना बद्धा
सयता, अत एव निम्नला कौर्त्ति यत्र एव कुसुम तेषामीधै समूहे उपलब्धता सर्तो
नवमान्निनीव अभिनवकुसुममालाधारिणी रमणीव, यथा—कुसुमौघै नवमाख्यवतीव,
धवलशुकसमाच्छादिता कुङ्कमरागरञ्जिता स्वययितपुण्यदामशोभिता च नायिकैव
इत्यर्थे, राजते इति शेषः । अथवा—धवल यत्र इवाशुक तैर्न परिबीता इति
नायिकापत्ने, धवलयत्र अशुकमिव इति च राजलक्ष्मीपत्ने उपनिमित्तमाह । एवं
सर्वत्र योज्यम् । अत्राष्टाक्षरे चतुरक्षरे च यतिर्बोधा । प्रौढादष्टाक्षरप्रक्षारस्य
अतुषत्वारशदधिकनवशततमो (९४४) भेद नवमान्निनीति नाम्ना ख्यातः । छन्दो-
मञ्जरी इत्तरनाकरयो "नवमान्निनीका" इति नामान्तरमस्याः । इह अथवमधिक-
अतुषद्वयभेदवत्सु अगतीइत्तेषु कतिचित् भेदा प्रदृशिताः यथाविष्टतिशक्त्या न
सर्वे । वाणीभूषण छन्दोमञ्जरी-इत्तरनाकरादौ अन्येऽपि भेदा दृश्यन्ते, ते तु तत्र
तत्र ख्याताः ।

इति श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरकृतार्था पिङ्गलच्छन्दे सूत्रे

दलायुधकतायै सुखमोघिन्वा षष्ठोऽध्यायः ।

(क) पूर्वखिन् खलु षष्ठाध्याये प्रथम यतिलक्ष्णमभिधाय एकाक्षरपादात्
आदशाक्षरपादवहुत्तलक्षणाणि अभिहितानि । साम्प्रतमतिजगत्यादीनि सप्त अति-

तत्रातिजगत्याम् ।—

प्रहर्षिणी म्नौ ज्रौ ग् त्रिकदशकौ ॥ १ ॥

यस्य पादे मकार-नकार-जकार-रेफ-गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं
प्रहर्षिणी नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० ज० र० ग०

उत्तुङ्ग-स्तनकलसद्वयोन्नताङ्गी,

म० न० ज० र० ग०

लोलाक्षी, विपुलनितम्बशालिनी च ।

म० न० ज० र० ग०

विस्वीष्टी, नरवर । मुष्टिमियमध्या,

म० न० ज० र० ग०

सा नारी, भवति मन्प्रहर्षिणीति ॥ (ख)

च्छन्दसि वर्णयितुं सप्तमाध्यायमारभते । तदेव हलांशुषो विहर्षोति—इदानीं
नित्यादि ।

(ख) अतिच्छन्दसु त्रयोदशाक्षरपादातिजगत्याधिकारि प्रहर्षिणीलक्षणमाह,
प्रहर्षिणीति ।—त्रिकदशकौ तृतीयदशमवर्षी, यतिस्त्रायणीयौ भवत इति शेष ,
अथा—तृतीयदशकौ विरति भजति इत्यर्थे , अथवा—यद्यत् तृतीयदशकौ वर्षे प्राप्य
यति लभते इत्यर्थे, तत् प्रहर्षिणीनाम इत्तं स्यात् । उत्तुङ्गेत्यादि ।—नरवर । हे
राजन् । या स्तन कलस इव तस्य हय स्तनकलसद्वयम्, उत्तुङ्गेन उन्नतेन स्तनकलस
द्वयेन उन्नतं तथावत् प्रतीयमानसङ्घ वच्च व्यलनित्यर्थे , यस्या सा, “उन्नताङ्गी”
इत्यत्र “मानताङ्गी” इति पाठान्तरं समीचीनं , तथा लोले चक्षुषी अक्षिणी यस्यां
क्षा, विपुलेन विशालेन नितम्बेन शासते शोभते या सा, तथा विस्फुल्लवत् शोभते

रुचिरा ज्भौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ॥ २ ॥

यस्य पादे जकार-भकारौ सकार-जकारौ गकारश्च, तद्गुत्तं
रुचिरा नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । तद्विदाहरणम् ।—

ज० भ० स० ज० ग०

— ७ — ७ — — — ७ — ७ — ७

सृगत्वच्चा, रुचिरतरास्वरक्रिय',

ज० भ० स० ज० ग०

— ७ — ७ — — — ७ — ७ — ७

कपालभृत्, कपिलजटाग्रपल्लव' ।

ज० भ० स० ज० ग०

— ७ — ७ — — — ७ — ७ — ७

ललाटदृग्-दहनदृषीकृतस्मरः,

ज० भ० स० ज० ग०

— ७ — ७ — — — ७ — ७ — ७

सुनातु व', शिशुशशिशेखरः शिवः ॥ (ग)

यस्या सा, सुष्टिमेष सुष्टियाश्च मध्य कटिदेश यस्या सा तादृशौ भवति सा
नारी रमणी मनसु चेतस प्रहर्षिणी आनन्ददायिनौ इति एव, जानीयादिति शिव ।
यथा ईदृशी नारी मन प्रहर्षिणी तथा प्रहर्षिणीवत्तन्मपि कवीना मन प्रहर्षणान्
एतन्नामकमिति चापराधी व्यज्यते । अतिजगत्पथिकारे त्रयोदशाक्षरपादानां
सर्वगवादासर्वलघुन्ते प्रकाशे विधीयमाने एकशतविनवत्यधिकाष्टसहस्रमेदा (८१९२)
जायन्ते तत्र च चतुःशतैकाधिकैकसहस्रतमो (१४०१) भेद प्रहर्षिणीवृ
नाम्ना ख्यातः ।

(ग) त्रयोदशाक्षरपादातिजगत्पथिकारे रुचिराख्य इत दशम्यति—रुचिरिति ।
सृगत्वच्चेति ।—सृगत्वच्चा पशुवर्ष्या, रुचिरतरा अतिमनोहारिणी अस्वरस्य वस्त्रस्य
क्रिया कार्यं यस्य स, कपाल ब्रह्मच शिरोऽस्त्रिमय पाद विमर्त्ति धारयति इति
कपालभृत्, तथा कपिल पिङ्गलवर्णं जटाग्र पल्लव इव यस्य स, ललाटदृक्

मत्तमयूरं मृतौ यस्मै ग् समुद्रनवकौ ॥ ३ ॥

यस्य पादे मकार-तकारौ यकार-सकारौ गकारश्च, तद्वृत्त
मत्तमयूर नाम । पूर्वैव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० त० य० स० ग०

मत्तमयूरं मृतौ यस्मै ग् समुद्रनवकौ ॥ ३ ॥

व्यूढोरस्क, सिद्धसमानानतमध्य,

म० त० य० स० ग०

मत्तमयूरं मृतौ यस्मै ग् समुद्रनवकौ ॥ ३ ॥

पौनस्कन्धो, मासलहस्तायतबाहु' ।

म० त० य० स० ग०

मत्तमयूरं मृतौ यस्मै ग् समुद्रनवकौ ॥ ३ ॥

कम्बुध्रीव, स्निग्धशरीरस्तनुलोमा,

म० त० य० स० ग०

मत्तमयूरं मृतौ यस्मै ग् समुद्रनवकौ ॥ ३ ॥

भुङ्क्ते राज्य मत्तमयूराकृतिनेत्रः ॥ (घ)

भान्मस्यद्वितीयनेत्रनेत्रे दहन वङ्गि तेन त्रयीकृत त्रयवत स्यादित भङ्गीकृत इत्यथ,
अर कानो येन स, शिशु नव कलामात्र इत्यथ अशो चन्द शिशुरे नौली
यस्य स इति व्यधिकरणवङ्गीहि, यद्वा—शिशुशिशुश्चन्द्रसिद्धिष्टे लाक्षिक,
कलामात्रचन्द्रयुक्त शस्त्रो यस्मैति विद्यह तथाविध शिव हर व यथान्
पुनातु पवित्रीकरोतु । त्रयीदशाक्षरप्रसारिषु षडधिकाष्टाविशतिशततनो (२८०६)
शेठ क्षिराहस्यमिति ।

(घ) त्रयीदशाक्षरपादहस्तेषु मत्तमयूरहसलक्षणमाह, मत्तमयूरमिति ।—
समुद्र नवकौ इत्यत्र समुद्रा चत्वार । व्युदेति ।—व्यूढं विशालम् अर वच यस्य
स, सिद्धस्य सिद्धकटोरित्यथ, समान तुल्य आनत क्षीण मध्य कटिदेश यस्य
स, तथा पौन स्थूल क्लृप्त यस्य स, मासली मासवङ्गी कौमली इत्यथ,
हस्तौ करौ यस्य स, तथा आयतौ दीर्घौ बाहु भुजौ यस्य स मासलहस्तायतौ

गौरी नौ न्सौ ग् ॥ ४ ॥

यस्य पादे नकारत्रयं सकारो गकारश्च, तद्वत्त गौरी-
चाम् । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० स० ग०
सकलभुवनजगणनतपादा,

न० न० न० स० ग०
निजपदभजनशमितविषादा ।

न० न० न० स० ग०
विजितसरसिरुहजनयनपद्मा,

न० न० न० स० ग०
भरतु सकलसिद्ध जगति गौरी ॥ (६)

आशतवाङ्मोति पूर्वपदस्य विशेषणलक्ष्मीकारात् पदद्वये विशेषणवत् कर्मधारय
समास , कन्ववत् शङ्क इव, शङ्के यथा रेखात्रयमस्ति तद्वत् रेखात्रयविशिष्टा ग्रीवा
यस्य स रेखात्रयवद्ग्रीव इत्यर्थे , स्निग्ध नयनसुखद शरीर देहो यस्य स , तथा तद्व
अस्य खोम यस्य स , मय हृष्ट यो मयूर तस्य नेत्रस्य नयनस्य या आकृति सा इव
नेत्र चक्षुर्यस्य स , सप्तमयूरनेत्रसमाननेत्र इत्यर्थ , एतादृशकल्पवान् नर राज्य
भुङ्क्ते राजा भवतीत्यर्थ । प्रोक्तत्रयोदशाक्षरप्रकारस्य त्रयस्त्रिंशदधिकषोडशशततमो
(१६३३) भेदेो मयमयूर इति नाम्ना ख्यात । प्राकृतपिङ्गले वाणीभूषणे
च यस्य "नाश्र" इति नाम । उदाहरणान्तरं यथा—“हा तावति” इत्यादि
रघौ (८।३५) ।

(६) त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दसु गौरीच्छन्दोक्तवचनाद्—गौरीति । सूत्रमिदं
मूलपाठे वास्योति केषिन् बदन्ति, परन्तु आशेयच्छन्दसि तस्मा सुद्विनेषु सर्वेष्वेव
ग्रन्थेषु अस्य समुल्लेखोऽस्ति । सकलैत्यादि ।—सकलेषु लिखितेषु ग्रन्थेषु जगत्सु,
सुव्यवस्थेषु इत्यर्थे , जातानाम् छल्पज्ञाना गणै समूहे सुरसरपन्नगसमूहे नतौ

शक्त्याम् ।—

असम्बाधा मृतौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे मकार-तकारौ नकार-सकारौ गकारौ च भवतः, तद्वृत्तमसम्बाधा नाम । पञ्चभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० त० न० स० ग० न०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 भङ्क्ता दुर्गाणि, द्रुमवनमखिल छिन्त्वा,
 म० त० न० स० ग० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 हत्वा तल्लैन्ध, करितुरगवल हत्वा ।

जमस्तुतौ पादौ यथा सा, तथा निज नित्य, “निज स्त्रीये च नित्ये च” इति मेदिनी, यत् पद वस्तु, “पद व्यसितिवाचस्थानलक्ष्णाद्भिवस्तुषु” इत्यमर, तस्य नित्यवस्तुन शिवस्य इत्यथ, भजनेन सेवया शमित निवारित विषाद यथा सा शिवसेवनेन निर्मलमानसा इत्यथ, यद्वा—निज स्त्रीय, गौर्या एवेति भाव, पद चरण तयो भजनात् सेवनात्, भक्तजनेनेति भाव, यद्वा—भज्यते सेव्यते ऐक्ये भजना सेवया इत्यथ, निजपदभजनाना निजचरणाश्रितसेवकानामित्यर्थ, शमित विषाद यथा सा निजपादसेवननिरतभक्ताना दूरीकृतविषादा इत्यथ, तथा विजित परामृत भरसिद्ध पद्म नयनपद्मेन नेत्रकनलीन यथा सा गौरी भवानी इह जयति यथा प्रथिव्या सकल जन भरतु रक्षय करोतु । “जगति” इत्यत्र “भवति” इति पाठे—भवति त्वयि सकल भरतु सर्वा सम्पद ददातु इत्यथ । त्रयोदशाक्षरप्रकारस्य षष्ठ्यत्वादिशदधिकविषद्व्यस्तयो (२०४८) भेद गौरीनाम्ना प्रसिद्ध । अतिजगत्प्रकारे जायमानेषु एकशतदिनवत्यधिकशतसहस्रभेदेषु (८१२२) कतिचित् भेदा अत्र प्रदर्शिता, अन्ते च यथायथ स्वयमूहनीया । वाणीभूषणादौ च एतदतिरिक्ता तारक पञ्चमलि कन्दनान्न तयो भेदा दृश्यन्ते ।

(च) त्रयोदशाक्षराणि वृत्तानि परिसमाप्य साम्प्रत शक्यधिकारे चतुर्दशाक्षरवृत्तचक्षणानि वक्तुमुपक्रमते, तदा असम्बाधावृत्तमाह, असम्बाधेति ।—इन्द्रियाणि प्रथम । भङ्क्तेति ।—येन राज्ञा, दुर्गाणि दुस्त्रेण गम्यते एषु इति दुर्गाणि क्रीडानु,

म० त० न० स० ग० ग०
 वेनासम्बाधा, स्थितिरर्जान विपक्षाणा,
 म० त० न० स० ग० ग०
 सर्वोर्वीनाश्च, सं जयति नृपतिर्मुञ्चः ॥ (घ)

अपरार्जिता नौ र्सौ ल्गौ स्वर-च्छेदप्रयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे नकारौ रेफ-सकार-लकार-गकाराश्च, तद्दृत्तम्
 अपरार्जिता नाम । सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
 हरणम् ।—

म० न० र० स० ल० ग०
 फण्डिपतिवलय, जटामुकुटोज्ज्वलं,
 न० न० र० स० ल० ग०
 मनसिजमयन, त्रिशूलविभूषितम् ।

“गङ्”इति ख्यातानीति यावत्, मङ्क्ला विचूर्णं, विपक्षाणामिति शेषं, अखिलं
 सकलं दुर्गमं तदुपधानं वनं, विशाखद्वाराजौपूर्वमरय्यमित्यर्थे, हित्वा कर्षित्वा,
 तेषां शब्देषां सैव बलं हत्वा विनाशश्च करिष्येच तुरगाश्च तेषु एव बलं सैव हत्वा
 बलादधिकृत्य इत्यर्थे, विपक्षाणां रिपुणा स्थिति अथस्थितिस्थानम् असम्बाधा सङ्घट-
 परिहीना, दुर्गादिनाशिन अथस्थितिस्थानस्य सर्वनेत्रगीचरीभूतत्वेन प्रकाशीभूता
 इत्यर्थे, वहा—स्थिति खेषाम् अवस्थानम् असम्बाधा विपक्षवदनाशिन बाधाविहीना,
 निर्विघ्ना इत्यर्थे, अजनि जनिता, सर्वोर्वीनाश्च समग्रशक्तिवतीपति सं नृपति-
 मुञ्च जयति सर्वोर्वीनेषु वर्षिताम् । “षट्पञ्चाशदक्षर शङ्करी” इत्युक्तत्वात्
 शङ्करीपादच्छेदकीभूतानि अक्षराणि चतुर्दश एव लभ्यन्ते, तेषां चतुर्दशाक्षरपादानां
 प्रसारे विधोयमाने विशतचतुरशीत्यधिकशोडशसङ्ख्यभेदा (१६२५४) जायन्ते, तत्र
 सप्तदशाधिकशसङ्ख्यतनी (२०१७) भेदे असम्बाधा इति नाम्ना ख्यात ।

(छ) चतुर्दशाक्षरपादशक्यधिकारे अपरार्जिताद्वत्तनाच्च, अपरार्जितेति ।—
 स्वर-च्छेदप्रय स्वरः, सप्त-च्छेदप्रय सप्त । फण्डिपतिरिति ।—फण्डिपति नागराजः

न० न० र० स० ल०ग०

स्मरसि यदि सखे । शिवं शशिशेखर,

न० न० र० स० ल०ग०

भवति तव तनुः, परैरपराजिता ॥ (छ)

प्रहरणकलिता नौ भ्नौ लग्नौ च ॥ ७ ॥

यस्य पादे नकारो भकार-नकार-लकार-गकाराश्च, तद्वर्त्त
प्रहरणकलिता नाम । चकारात् पूर्वोक्तैव यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

न० न० म० न० ल०ग०

सुरसुनिमनुजैरुपचितचरणा,

न० न० म० न० ल०ग०

रिपुभयचकित-त्रिभुवनग्ररणाम् ।

वासुकि बलय इक्ष्मभूषण यस्य त, जटा एव मुकुट जटामि कृत मुकुटमिति वा
तेन उक्त्वत्त मुकुटाकारीकृतजटाशोभितमित्यथ, मनसिज कानं मध्नाति नाशयति
यस्य, विश्वेन विभूषित शोभितं, तथा शशी चन्द्र शेखरे चूडाया यस्य
तादृश शिव शहर यदि स्मरसि चिन्तयसि, तदा सखे । हे बन्धो । तव तनुः
शरीर परै रियुमि अपराजिता अपरिभूता भवति । प्रोक्तचतुर्दश्याचरपादप्रकारस्य
अष्टमत्तचतुर्विंशत्यधिकपञ्चसहस्रतमो (५८२४) श्लोकः अपराजिता इत्याख्यया
ख्यात ।

- (ज) उक्ताधिकारे प्रहरणकलितालक्षणाद्—प्रहरणेति । सुरेत्यादि ।—
सुरा देवा सुगन्ध, ऋषयः, ननुजा, मानवा, सै, उपचितौ सवर्षिणी, भूजिनौ इत्यर्थः,

न० न० म० न० ल०ग०

प्रथमत मद्दिषा-सुरबधकुपिता,

न० न० म० न० ल०ग०

प्रहरणकक्षितां, पशुपतिदयिताम् ॥ (ज)

वसन्ततिलका तृभौ जौ गौ ॥ ८ ॥

यस्य पादे तकार-भंकारौ जकारौ गकारौ च, तदुक्तं
वसन्ततिलका नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

त० म० न० ज० ग०ग०

उद्धर्षिणो जनदृशां स्तनभारगुर्वी,

त० म० न० ज० ग०ग०

नीलोत्पलद्युतिमल्लिख्लोचनो च ।

चरणौ यस्या ता, रिपुभयेन चकिताना ब्रह्मणा विभ्रुवनामा स्वर्गमर्षरसातल-
नाशिनानित्यर्थे, शरणा रक्षिणौ, तथा मद्दिषासुरस्य बधाय विनाशाय मद्दिषासुर
हन्तुमित्यर्थे, कुपितां क्रुद्धाम्, “बध” इत्यत्र “तद्यु” इति पाठे—मद्दिषासुरस्य तनवे
देहाय देहविनाशाय इत्यर्थे, यदा—मद्दिषासुराय तद्गु खल्य कुपिता, मद्दामस्ते-
कासा कोपाधिके सृष्टिविनाशशक्त्या खल्यकोप इति बोध्यम्, प्रहरणानि
अस्त्राणि कक्षितानि षट्हीतानि यया ता घृतविषिषास्त्रानित्यर्थे, पशुपते शिवस्य
दयिता प्रिया दुर्गामित्यर्थे, प्रथमत नमस्कृतम् । त्रोटकचतुर्दशाक्षरपादप्रकारस्य
एकशताष्टाविंशत्यक्षिकाष्टसङ्ख्यतमो (८१२८) भेद प्रहरणकक्षिता इति नाम्ना
ख्यातः । ऊर्ध्वमङ्गरी उचरन्नाकारयो “प्रहरणकक्षिका” इति पाठः ।

(भ) चतुर्दशाक्षरपादसङ्ख्यधिकारे वसन्ततिलकावतमाह—वसन्ततिलकेति ।
उद्धर्षिणोत्यादि ।—जनदृशां लोकोचोचनानाम् उद्धर्षिणो अतिशयहर्षजननी, आनन्द
प्रदायिनी इति यावत्, तथा स्तनयो कुचयो भारेण गुर्वी भारवती, गुह्यत्वात्
अवनताङ्गी इत्यर्थः, तथा नीलोत्पलद्युते, नीलोत्पलप्रभाया, मल्लिख्लोचो वस्करौ,

त० भ० ज० ज० ग० ग०
 सिंहीन्नतत्रिकतटौ कुटिलालकान्ता,
 त० भ० ज० ज० ग० ग०
 कान्ता वसन्ततिलका नृपवङ्गभाऽसौ ॥ (भा)

अत्र पादान्ते यतिः ।

सिंहीन्नता काश्यपस्य ॥ ९ ॥

इयमेव वसन्ततिलका काश्यपस्य आचार्यस्य मतेन
 सिंहीन्नता नाम भवति । पूर्वमेवोदाहरणम् । (अ)

उद्धर्षिणी सैतवस्य ॥ १० ॥

इयमेव वसन्ततिलका सैतवस्य आचार्यस्य मतेन उद्धर्षिणी
 नाम । पूर्वमेवोदाहरणम् । (ट)

अपहारके इत्यर्थे, “वीरैवानारिकसेनदद्युतस्तरमोषका । प्रतिरोधिपरास्त्रान्दि-
 पाटञ्चरनलिस्तुचा ॥” इत्यनर, खीचने चक्षुषो यस्याः सा, इन्द्रीवर-
 विजयिनिवा, अत्र ‘च’ इत्यस्यातिदेशिकगुणत्वम्, तथा सिद्धयेव सिद्धविकतटस्यैव
 उन्नत त्रिकतट पृष्ठवशाधोभागो यस्याः सा, कुटिल कुञ्चित अलकानां चूर्णं
 कुन्तलानाम् अन्त प्राक्तदेशो यस्याः सा, तथाभूता असौ वसन्ततिलकानां कान्ता
 ललना नृपवङ्गभा राजप्रिया, पत्नी—तादृशसौन्दर्यशालिनी रमणीय वनविशेष
 वसन्ततिलका अपि राजप्रिया सर्वेषां कमनीया च भवेदिति । अत्र “उद्धर्षिणी”
 “सिंहीन्नत” इति पदद्वय वसन्ततिलकाया उद्धर्षिणी सिंहीन्नतेति नामान्तरद्वय
 सूचयति । शङ्कर्या अतुर्दशाक्षरपादप्रसारवत्या जायमानेषु भेदेषु नक्षत्रतयस्त्रिंश
 दधिकक्षिसङ्घसप्तमी (२९३३) भेद वसन्ततिलकास्य वृत्तम् ।

(अ) मतान्तरेण वसन्ततिलकाया नामान्तरप्रदर्शनार्थमाह—सिंहीन्नतेत्यादि ।

(ट) वसन्ततिलकाया अन्वविधनामान्तरप्रदर्शनार्थं सूत्रान्तरमाह—
 उद्धर्षिणीति । एतन्नानान्तरं पुस्तकविशेषे “मधुमाधनी शाकल्यस्य” इति पाठो
 दृश्यते । शाकल्यस्य मते मधुमाधनी इति नामान्तरमपि वसन्ततिलकाया अपि इति

अतिशक्त्याम् ।—

चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ॥ ११ ॥

यस्य पांदि नकारासत्वारः सकारश्च, तद्भूत चन्द्रावर्त्ता नाम । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० स०

पटुजवपवन-चक्षितजललहरी-

न० न० न० न० स०

तरलितविहग-निचयरवमुखरम् ।

न० न० न० न० स०

विकसितकमल-सुरभिश्चिसलिलं,

न० न० न० न० स०

विचरति पथिक-मनसि शरदि सरः ॥

अत्र स्वरैर्वसुभिश्च यतिरित्यास्त्राय । (ठ)

तस्यतम् । प्राग्येयच्छन्दे सारि तथा अन्यत्र क्वचिदपि च तादृशपाठादर्शनादस्माभिरपि तादृशपाठं प्रत्याख्यात । तथा चोक्तप्राग्ये—“वसन्तसिलका तमो । नौ नौ, सिद्धीन्नता सा स्मात् मुनेरुद्धर्षिणी च सा ॥” इत्यनन्तरमेव चन्द्रावर्त्ताच्छन्दश्च. सचयं दृश्यते । केचन “सिद्धीन्नता” इत्यत्र “सिद्धोद्धता” केचन च “श्रीभावती” इति पाठान्तरद्वयमपि स्वीकुर्वन्ति । शक्त्या चतुर्दशाक्षरवृत्तस्य प्रसारणस्या वीडमोन चतु शतीक्षरवीडमसङ्काषि (१६३८४) भेदा जायन्ते ; तेषु क्विबन्तीऽन प्रदर्शिता, क्विबन्तश्च कृन्दोमञ्जरी उत्तरजाकारादौ द्रष्टव्या । अस्माकृतामिनवच्छन्दो भस्वरीव्याख्याया प्रसारणद्वया अपि तेषां प्रदर्शिता । शिवभेदा सुषौमि प्रसाध्यं आकारात् वा निजवृद्धिती वा बोधनीया ।

(ठ) अनन्तरमतिशक्त्यधिकारे पञ्चदशाक्षरपादानि कृन्दासि निदेंदुमादौ चन्द्रावर्त्ताक्षयमाह—चन्द्रावर्त्तेति । पटुजवेति ।—शरदि शरत्काली पथिकमनसि

मालार्चुनवकौ चेत् ॥ १२ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता माला नाम भवति, वदा षष्ठे नवमे च वर्षे
धति । तन्नोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० स०
मवविकसित-कुवलयदलनयने ।,

न० न० न० न० स०
निशमय नव-जलधरमिह गगने ।

न० न० न० न० स०
अपनय रुष-सुपसर मम सविधं,

न० न० न० न० स०
यदि रतिसुख-मभिलषसि बहुविधम् ॥ (७)

षात्प्रजनहृदये, पट्टु भमन्द प्रबल इत्यर्थे, जव वेगो यस्य तादृशो य पवन,
तेन चक्षिता कल्पिता वा जललङ्घरी जलतरङ्ग तथा तरङ्गिताया चर्चाक्षिताना
द्वोलायितानामित्यर्थे विह्वगनिचयाना रवे मुखर शब्दित, तथा विकसितानि
प्रस्फुटितानि यानि कान्तानि पद्मानि तै सुरभि सुगन्ध शुचि निर्मल पवित्र सलिल
यस्य तादृश सर, विचरति स्रदेति इत्यर्थे । “पथ्यचरमतिशङ्करी” इत्युक्तत्वात्
अतिशङ्कर्या पञ्चदशाक्षरपादता सिद्धेव । पञ्चदशाक्षरपादाना प्रसारि कृते षट्
षष्ठ्यक्षरसप्तशताधिकशान्तिशब्दसाधि (३२०६८) भेदा जायन्ते, तत्र चतुरशीत्यक्षर-
त्रिंशताधिकषोडशसङ्ख्यतमी (१६३८३) भेद चन्द्रावर्त्तेति नाम्ना प्रसिद्ध । अनेति ।
—क्षरे सप्तभिरक्षरे वसुभिरष्टाक्षरैश्च यतिरित्याम्नाय, पारम्पर्योपदेश । इत्तस्यास्य
एकशुद्धकपादत्वात् स्त्रीकैऽपिन् चतुर्गुणात्मकचन्द्रावर्त्तेति नाम प्रवेशयितु न शक्यम् ।
रुन्दोमङ्गरी इतरनाक्षरयोरस्य “शशिकला” इति नामान्तरम् ।

(७) पञ्चदशाक्षरपादातिशङ्कर्याधिकारि नामाङ्गनाम्ना, भाष्येति ।—अतएव,
षट्, षष्ठाक्षरे इत्यर्थे । सेवेति ।—सा न गणचतुष्टय स गणात्मिका चन्द्रावर्त्ता
यदि क्षरैर्षेसुभिश्च त्रिमिश्रिता न श्रुता षष्ठे नवमे च षष्टिश्रुता भवति, तदा नाचा-

मणिगुणनिकरो वस्तुषयः ॥ १३ ॥

सैव चन्द्रावर्त्ता मणिगुणनिकरो नाम भवति, यदा अष्टभिः
सैर्भिक्षयतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० न० न० स०
 कथमपि निपतित-मतिमहति पदे,
 न० न० न० न० स०
 नरमनुसरति न, फलमनुपचितम् ।

नाम इत्यम् । एतेन एव ज्ञायते यत्—गणभेदेन यथा नामभेदो भवति यतिभेदेनापि
 तथा इति । नवेत्यादि ।—नवविकसिते अचिरप्रसफुटिते कुवलयदले इव नयने
 चक्षुषी यस्या सा तत्त्वबोधने, निश्चय इष्ट, महत्त्वमिति शेष, इह अस्मिन्
 गगने आकाशमण्डले नवजलधर नवीनमेघ, वर्षणोन्मुखमेघमिति यावत् पश्य
 इति शेष, यदि बहुविध नामाप्रकार रतिसुखं सन्धीगानन्दम् अभिलषसि
 वाञ्छसि, तदा मम सविध समीपम् उपसर आगच्छ, “सविधम्”
 इत्यत्र “सविधम्” इति पाठ बहुर्वेव मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यते, यत्र कोपम्
 अपनय दूरीकुरु । प्रसारसङ्गा पूर्वेव । अत्र यतिनामभेदाज्ञानभेद इति मन्वयम् ।
 ‘गुरुचतुष्टयात्मकचन्द्रावर्त्तावर्त्तावत विद्युर्वात्मकमास्तेति नाम्ने एकगुरुकपादेऽस्मिन्नुदाहरणे
 प्रवेष्टमशक्यत्वात् न तत् प्रवेशितम् । एतदर्थमेव छन्दोमञ्जरी इत्यारम्भाकारादौ “सक्”
 इति नामान्तर इत्यस्यास्य पठितम् ।

(ढ) यतिभेदात् पुनस्तथा एव मणिगुणनिकर इति अन्यविधमपि
 नामान्तरम् ऋषिभिरङ्गीकृत दर्शयति मणिगुणेति ।—वसव अष्टौ, ऋषय सप्त-
 सैवेति ।—सा पूर्वसप्तमसप्तमिता चन्द्रावर्त्ता एव सप्तभिरष्टाभिश्च यतियुक्ता न सृष्ट्वा
 अष्टाभि सप्तभिश्च यदि यतियुक्ता भवेत् तदा मणिगुणनिकरनाम इत्य भवेत् ।
 कथमपीति ।—अनुपचितम् अपरिणत भोगकालनापद्यमानमित्यर्थ, फल कर्षं
 केनापि प्रकारेण, कष्टसृष्ट्या इति यावत्, अतिमहति अतिविपुले पदे व्यवसितौ,
 कथमे इत्यर्थ, “पदं व्यवसितिवाणस्यानलस्याद्भिवच्छु” इत्यमर, , निपतितमपि

न० न० न० न० स०
 —————
 अपि वरयुवतिषु, कुचतटनिहित',
 न० न० न० न० स०
 —————
 स्पृशति न वपुरिह, मणिगुणनिकरः ॥ (ङ)
 मालिनी नौ म्यौ य् ॥ १४ ॥

यस्य पादे नकारो मकार-यकारौ यकारश्च, तद्वृत्तं मालिनी
 नाम । पूर्वैव यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० म० न० व० य०
 —————
 अतिविधुलललाट, पीवरोरःकपाटं,
 न० न० म० य० य०
 —————
 सुचटितदशनोष्ठ, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठम् ।

आरोपितमपीत्यर्थं, नर व्यवसायिनमित्यर्थं, न अनुसरति नागुगच्छति, उद्यमवानपि
 नर अनागतभोगकाले उद्यमफलं भोक्तुं न समर्थो भवतीति निष्कर्षः । “अनुसरति”
 इत्यत्र “अनुसरसि” इति पाठे बहुप्रसाकसम्बन्धोऽपि अर्थबोधाननुकूलतया न
 सनीचीनः । स्त्रीकृतं समर्थयितुमाह, अपीति ।—वरयुवतिषु पूर्वश्रीवनासु स्त्रीषु
 विषये कुचतटनिहितोऽपि स्नानदेशार्पितोऽपि, “निहित” इत्यत्र “निहित” इति
 पाठे—कुचतटे विशिष्येण प्रासाधातोऽपि, अत्यर्थं लुठितोऽपीत्यर्थं, मणिगुणनिकर
 रत्नहारंयवकसूत्रनिचय, वपुः पुवत्या शरीरं न स्पृशति स्पृष्टुं न शक्नोति,
 मण्डलंभ्यन्तरस्थितत्वात् अनुपचितत्वाच्च इति भावः ।

(ङ) पञ्चदशाक्षरपादातिमकैव्यं मालिनीलक्षणात्—मालिनीति !

व० न० म० य० य०
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 व० न० म० य० य०
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 रतिसुरभियशोभिर्मालिनीवाभ्युपैति ॥ (ष)

कतौत्यादि ।—वीरलक्ष्मी. भटाना श्री, जयश्रीरित्यर्थे, अतिविपुलललाटम् अति-
 विपुलम् अत्यन्तप्रशस्त ललाट भासदेश यस्य त, पीवरोर कपाट पीवर स्थूलम् उर-
 त्रच स्थूल कपाटनिव यस्य त विशालवक्षसम् इत्यर्थ, सुषटितदशनोष्ठ सुषटितौ
 सुषारुतया निर्मितौ दशनोष्ठौ दन्ताघरौ यस्य त, विकृतदशनोष्ठयोर्दुर्भाग्यसूचकत्वा-
 दिति भाव, व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठ व्याघ्रेण व्याघ्रप्रकोष्ठेन इत्यर्थ, तुल्य सदृश प्रकोष्ठ
 कूर्परमणिवन्धवी मध्यदेशी यस्य त, “प्रकोष्ठी मणिवन्धस्य कूर्परस्थानरेऽपि च” इति
 मेदिनी, सुदृढप्रकोष्ठनिकष्य, अशनिस्त्रैलालक्ष्यम अशनिस्त्रैला वजाकृतिरेखा एव
 लक्ष्य चिह्न यस्य त, करे वज्रचिह्नस्य सौभाग्यसूचकत्वादिति भाव, एव सुलक्षणी
 पेत पुरुषम् अतिसुरभियशोभि एवलक्ष्यकपुरुषस्य दिग्गन्तानोदितसुरस्यकीर्त्तिभि,
 आकृष्टेति शेष, मालिनी मालिचरमणौ इव “मालिनी मातृकावत्तमिदो-
 र्नास्त्रिकशोषिति” इति मेदिनी, अभ्युपैति समुपगच्छति । मालिनी यथा कुसुम
 माख्यादिप्रदातार्थं श्रीमन्लक्ष्य पुरुष स्वयमेव गच्छति तथा जयश्रीरपीति भाव ।
 “मालिनीव” इत्यत्र “मालिनी च” इति पाठे—वीरलक्ष्मी मालिनी मातृधारिणी
 कतौ तादृश पुरुष वरौतु विजयमाख्य वरमाख्य वा इत्थे गृहीत्वा अभ्युपैति इत्यर्थ ।
 मालिनीनाम वृत्तमपि सुलक्ष्य काव्यरसिक पुरुष प्राप्नोतीत्यपरार्थो व्यन्यते । प्रोक्त
 प्रसदशास्त्रपादाना प्रसारे क्लियमाथी षटशतहिसप्तत्यत्तरचतु सङ्घततमो (४६०२) भेद
 मालिनीति नाम्ना ख्यात । अतिशक्त्यामच अष्टवध्याधिकवत्तमतीत्तरवतिशक्त्याइत्य
 सङ्गाकप्रसारभेदेषु (३२०६८) याम्युक्तानि वृत्तानि तयोऽधिकान्यपि कतिपयानि
 वृत्तानि छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर प्राकृतपिङ्गलादौ दृश्यन्ते, तत्र प्राकृतपिङ्गल वाणी
 भुषणादौ १०८२३ तम प्रसारभेद यद्वृत्त “चानर” इति नाम्ना ख्यात, छन्दोमञ्जरी
 वृत्तरत्नाकरथी पुनरस्य “तूनकम्” इति नाम ज्ञेयम् । तथा १४०४४ तम प्रसारभेद
 यद्वृत्त “क्षमरावली” इति नाम्ना प्राकृतपिङ्गलादौ ख्यात, छन्दोमञ्जर्याच्च तत्र
 “नक्षिणी” इति नाम्ना प्रसिद्धम् । एव १८०२८ तम प्रसारभेद यद्वृत्त “ननद्वसम्”

अष्टौ ।—

ऋषभगजविलसितं भ्रौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ॥१५॥

यस्य पादे भकार-रेफौ नकारास्त्रयो गकारश्च, तद्दृत्तऋषभ-
गजविलसितं नाम । सप्तभिर्नवभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० र० न० न० न० ग०

आयतबाहुदण्ड-मुपचितपृश्नुहृदयं,

भ० र० न० न० न० ग०

पीनकटिप्रदेश-ऋषभगजविलसितम् ।

भ० र० न० न० न० ग०

वीरमुदारसस्त्र-भतिशयगुणरसिकं,

भ० र० न० न० न० ग०

श्रीरतिचञ्चलाऽपि, न परिहरति पुरुषम् ॥ (त)

इति नाम्ना ख्यात, छन्दोमन्त्र्यादौ तत “मानसहस” इति नाम्ना ख्यातम् इति ।
एवमन्येऽपि भेदा स्वयमूहनीया ।

(त) भतिशक्करी सम्यक्त षोडशाक्षरपादाष्टाधिकारे इषानि विषसु
प्रथमस ऋषभगजविलसिताख्यवृत्तमाह, ऋषभेत्यादि ।—स्वरनवकौ इत्यत्र स्वरशब्द
सप्तसङ्ख्याबोधक । आयतेत्यादि ।—श्री लक्ष्मी अतिचञ्चला अत्यन्तलौला अपि
आयतबाहुदण्डम् आयत दीर्घं बाहुदण्डं मुनदण्डं यस्य तन् आज्ञानुलम्बित
भुजं, तथा उपचितपृश्नुहृदयम् उपचित परिपुष्ट, नासकमित्यर्थं, पृश्नु विशाल
हृदयम् उरस्थल यस्य त, “हृदयं मानसे बुद्धीरसोरपि नपुंसकम्” इति मेदिनी,
पीनकटिप्रदेशं पीन स्थूल कटिप्रदेशं यस्य त, तथा ऋषभगजविलसितम् ऋषभ-
वत् वृषवत् गजवत् इतिवच्च विलसितं चोष्ठित, श्रीयवीर्यगाभीर्यादिकं यस्य
त, वीरम् उदारसस्त्रम् उदार मङ्गलं, “उदारी दाढमङ्गली दक्षिणे चाभिधेयवत्”
इति मेदिनी, सस्त्रं बलं यस्य त, तथा भतिशयगुणरसिकम् पश्येत् गुणाशु

न० स० म० र० स० ल० ग०

मनसिजधनुर्ज्यानिर्घोषैरिव श्रुतिपेशलै-

न० स० म० र० स० ल० ग०

मंसि ललना, लीलालापैः, करोति ममोत्सवम् ॥

एतत् “ऋषभविलसितम्” इत्यपरि । (थ)

पृथ्वी ज्सौ ज्सौ य्लौ ग् वमुनवकौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे जकार-सकारौ पुनस्तौ यकार-लकार-गकाराश्च,
तद्दृत्त पृथ्वी नाम । अष्टभिर्नवभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

ज० स० ज० स० य० ल० ग०

हताः समिति शत्रव-स्त्रिभुवने प्रकीर्णं यश्च,

‘प्रकितहरिणीनेष्व्वायानलिङ्गुचलोचना चक्रिताया चलाया हरिण्या या
जेवञ्चाया नयनकान्ति तस्या मलिङ्गुचौ चौरौ लोचने प्रक्षुब्धौ यस्या सा,
“मलिङ्गुचो मासभेदे चौरज्वलनयो पुमान्” इति मेदिनी, भीतहरिणोवदायत
अचलनेत्रा इत्यथ, ललना कामिनी, मनसिजधनुर्ज्यानिर्घोषै मनसि हृदये जायते
इति मनसिज क्काम तस्य यत् धनु पुष्पमयमिति भाव, तस्य ज्यानिर्घोषै
पुष्पशब्देरिव श्रुतिपेशलै श्रुतीना श्रवणेन्द्रियाणा पेशलै क्वचिरे, “पेशली
क्वचिरे टच्चे” इति मेदिनी, कर्णरसायने, लीलालापे सविलाससम्भाषणै, नम्र
मनसि चित्ते उत्सवम् उत्सव, प्रीतिमित्यर्थ, “लथ उत्सवम् नह लडव उत्सव”
इत्यमर, करोति जनयति । अत्र च षष्ठ दशम सप्तदशाक्षरेषु यति । सप्तदशाक्षर
प्रादात्यष्टौ प्रसारविधिना प्रसारं कृते सर्वगुर्वादिस्वर्वलघुन्ता हासप्रत्युत्तरैक
त्रिंशत्सप्तसप्तदशकलचभेदा (१३१०७२) जायन्ते, तत्र च त्रयोदशाधिकैक
प्राचीनरघट्चलारशकसप्ततमी (४६११३) भेद हरिणी इति नाम्ना प्रसिद्ध ।

(६) सप्तदशाक्षरपादे अत्यधिकारि पृथ्वीविलसितवनाह, पृथ्वीत्यादि ।—

ज० स० ज० स० य० ल०ग०
 कृतश्च गुणिना गृहे, निरवधिमेहानुत्सव' ।
 ज० स० ज० स० य० ल०ग०
 त्वया कृतपरिग्रहे, क्षितिपवीर । सिंहासने,
 ज० स० ज० स० य० ल०ग०
 नितान्तनिरवग्रहा, फलवती च पृथ्वी कृता ॥ (६)

संज्ञोऽध्यायः इत्यत्र वसु अष्टौ । यस्मिन् ।—पुनश्चौ जकार सकारौ । इतां इत्यादि ।
 —क्षितिपवीर । हे वीरश्रेष्ठपृथिवीपाल । त्वया समिति युद्धे शत्रव पर्य इताः
 विनाशिता, तथा त्रिभुवनै त्रिलोके यत्र कौर्त्तिं प्रकीर्त्तं विस्सृत, तवेति शेष,
 गुणिना गुणवतां गृहे चालये निरवधि निर्मासि अवधि सोमा यस्य तादृश-
 निरन्तर, महान् अतिशय उत्सवश्च कृत, तथा सिंहासने सिंहाकार निहृ इव वा
 राज्ञाम् आसनं तस्मिन् स्वर्णमयराजासने, “सृपासनन्तु यद्गद्रासनं सिंहासनन्तु तत ।
 हेमन्—” इत्यमर, कृतपरिग्रहे कृत परिग्रह स्त्रीकार अधिकार इत्यर्थे, यस्य
 तादृशे सति, रिपून् विजित्य त्वयि सिंहासने आरूढे सति इत्यर्थे, “वीरसिंहासने” इति
 लमन्तपाठे तु—वीराणां शूराणां विक्रमशालिप्रतिपन्नभूपानामित्यर्थे, “शूरो वीरश्च
 विक्रान्त” इत्यमरः, “क्षितिपवीर” इत्यत्र “सुद्धिपवीर” इति पाठे—सुद्धिपवीर !
 हे प्रशस्तवीर । वीरश्रेष्ठ इत्यर्थे, पृथ्वी पृथिवी नितान्तनिरवग्रहा नितान्त अतिशयः
 निर्मासि अवग्रह वर्षाप्रतिबन्ध अनावृष्टिदोष इत्यर्थे, यत्र सा तादृशी, “अवग्रहो
 वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके” इति मेदिनी, तथा फलवती शस्त्रसम्पन्ना च कृता ॥
 अत्राद्यान्तरमपि अन्वते—त्वया पिङ्गलराजेन समिति समाया शत्रव हन्दीविचार-
 चिकीर्षणोऽन्वे प्रतिपन्नपण्डिता कृता' विनष्टा, विचारेण पराभूता इत्यर्थे, अतः
 त्रिभुवने यत्र प्रकीर्त्तम् एतादृश पण्डित अन्वो नासि एवम्भूता कौर्त्तिर्विस्सृता
 इत्यर्थे, ततश्च गुणिना हन्दीऽलङ्कारादिविदुषां सद्दयाना गृहे महान् उत्सवः
 क्वाण्वासापजनितप्रमोद, कृतश्च, तथा क्षितिपवीराणां वीर्यशालिभूपतीना वत्

वंशपत्रपतितं भ्रौ न्भौ न्लौ ग् दिग्दृषयः ॥ १८ ॥

यस्य पादे भकार-रेफ-नकार-भकार-नकार-लकार-गकारा
भवन्ति, तद्भूतं वंशपत्रपतितं नाम । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

भ० र० न० भ० न० ल० ग०
 ~~~~~  
 अद्य कुरुष्व कर्म सुकृतं, यदि परदिवसे,
 भ० र० न० भ० न० ल० ग०
 ~~~~~  
 मित्र । विधेयमस्ति भवतः, किमु चिरयसि तत् ? ।
 भ० र० न० भ० न० ल० ग०
 ~~~~~  
 जीवितमल्पकालकलना-लघुतरतरलं,
 भ० र० न० भ० न० ल० ग०
 ~~~~~  
 नश्यति वंशपत्रपतित, हिमसलिलमिव ॥ (ध)

सिद्धासन तस्मिन् कृतपरिपद्ये स्वीकृते सर्वविधच्छन्दोपन्येभ्य स्वकृतच्छन्दोपन्येभ्य
उत्कर्षविधानात् बुधसमाजेषु पराक्रान्तनृपतिवत् श्रेष्ठासनमधिकृते त्वथीति भावः,
तथा कृता रश्मिना पृथ्वी तदाख्य इत नितान्तनिरवचष्टा सर्वथा प्रतिबन्धकशून्या,
विशुद्धा इति यावत्, अत फलवती च चन्वा इत्यर्थः । सप्तदशाक्षराणां प्रसारि कृते
सप्तशतपञ्चाशदधिकोऽतिशयसहस्रतमो (३८०५०) भेदः पृथ्वी इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(ध) अत्यल्पधिकारे इत्तान्तरं दर्शयति, वंशपत्रेति ।—दशभिः सप्तभिश्चेति
दिग्दृषय इत्यस्मात्, दशस्य सप्तदशाक्षरयोर्विपरितरिति यावत् । अन्त्येत्यादि ।—मित्र !
हे बन्धो ! परदिवसे आगामिदिने भवतः सुकृतं पुण्यं कर्म विधेयं करणीयम् अस्ति
विद्यते यदि चेत् तत् तदा अथ अस्मिन् दिवसे कुरुष्व विधेयं, किमु चिरयसि ?

मन्दाक्रान्ता भू न्तौ त्गौ ग् समुद्रर्तुखराः ॥१६॥

यस्य पादे मकार-भकार-नकारास्तकारौ गकारौ च,
तद्वृत्तं मन्दाक्रान्ता नाम । चतुर्षु षट्सु सप्तसु च यतिः ।
तन्नीदाहरणम् ।—

त० भ० न० त० त० ग०ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 प्रत्यादिष्टं, समरशिरस, का दिश प्राप नष्टं,
 म० भ० न० त० त० ग०ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 त्वं नि'शेष, कुरु रिपुबल, मार्गमासाद्य सद्य ।

त० भ० न० त० त० ग०ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ
 कि नाश्रीषो, परिणतधिया, नीतियोग्योपदेश ?
 म० भ० न० त० त० ग०ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ

मन्दाक्रान्ता, भवति फलिनौ, वाऽरिल्लक्ष्मी' क्षयाय ॥ (न)

कथं बिलम्बसे ? एतत् सुज्ञत कर्म च कर्त्तव्यमिति ते निश्चित चेत् तदा तत् कर्म
 अथैव कुरुष्व, कथं बिलम्बसे ? इति समुद्दिताय । तत्र हेतुमाह, जीवितमित्यादि ।
 —अल्पकालकथनाल्लघुतरतरलम् अल्पकालेन यत्किञ्चिद्व्यथेनेव कालनया प्रसनेन,
 क्षालककर्त्तव्यमिति भावः, लघुतरतरलम् अल्पकालेन चणमात्रेणैव कालकवलीभवन
 स्वभावाद्दल्पन्तमस्यापि जीवित जीवन वशपत्रपतित वशाना वेषुना टण्णाति-
 विशेषाणामित्यर्थः, पत्रेषु पत्रेषु पतित गलित हिमसखिल शिशिरजलमिव नश्यति
 विनष्ट भवति । सप्तदशाक्षरप्रकारे नवशतपञ्चाशदधिकचतु षष्टिसहस्रतमो (६४९८२)
 श्लोको वशपत्रपतितमिति भावा ख्यातः ।

(न) अल्पव्यथिकारे सप्तदशाक्षरपादे अपर वृत्तमाह, मन्त्यादि ।—समुद्रर्तु-
 खरा, समुद्रा, खलार कृतव, षट् खरा, सप्त, चतुर्थ दशम सप्तदश चरेषु यति

शिखरिणी य्मौ न्सौ भ्त्वी ग्त्तुरुद्राः ॥ २० ॥

यस्य पादे यकार-मकार-नकार-सकार-भकार-लकार-
मकारा भवन्ति, तद्वृत्त शिखरिणी नाम । षट्स्वेकादशसु च
यति । तत्रोदाहरणम् ।—

य० म० न० स० भ० ल० ग०

— ७ ७ ७ ७ — — — ७ ७ — — ७

यश्च शेषीभूते, जगति नरनाथे गुणनिधौ,

य० म० न० स० भ० ल० ग०

— ७ ७ ७ ७ — — — ७ ७ — — ७

प्रवृत्ते वैराग्ये, विषयरसनिष्क्रान्तमनसाम् ।

रित्यर्थे । प्रत्यादिष्टमिति ।—समरशिरस युद्धवेचस्य पुरोभागात् प्रत्यादिष्ट निराकृत,
पराजितमित्यर्थे, रिपुबल अक्षुसेन्य का दिश कस्या दिशि प्राप ? गतवान् ? स्व सद्य
अचिरेण मार्गे पत्यानम् आसाद्य प्राप्य, यत्र यत्र पलायनसम्भावना तत्र तत्र गत्वा
इत्यर्थ, नष्टम् अदृश्यता गत रिपुबल नि शेष कुर्व निर्मूलं विधेहि इत्यर्थे, यद्वा—का
दिश प्राप ? इति कस्यचित् प्रश्न । नष्टमिति अपरस्य प्रत्युक्ति । पुनस्तदुक्तिमाह
—त्वमित्यादि । पलायमान शत्रु किमिति पथि अनुसन्धाय हन्तव्य इत्याह,
किमित्यादि ।—परिणतधिया परिणता सदसद्विवेकशालिनौ धी येषा तेषा
परिपक्वबुद्धीर्नामित्यर्थ, नीतियोग्योपदेश नीतिशास्त्रानुमोदितोपदेशवचनमित्यर्थ, कि
नाश्रीषी ? न श्रुतवान् ? अश्ववणे दोषताह, मन्देत्यादि ।—अरिखञ्जी शत्रुश्री,
मन्दाकान्ता अल्पाकान्ता सती फलिनी फलवती आक्रमवतानसामर्थ्यप्रकटनात्
परिणामे जययुक्ता इति भाव, वा अद्यवा क्षयाय आक्रमणकारिणा विनाशाय भवति,
सङ्गदल्याक्रमण्येन सञ्जातकोपा रिपव प्रतिपक्षा शक्तिहीना इति विविच्य तान्
विनाशयितुमेव यतन्ते इति भाव । सप्तदशाक्षरप्रकारे नवशतैकानिश्चदधिककाष्टाद्य
सङ्ख्यतमो (१८२२८) भेद मन्दाकान्तानां च ख्यात ।

(प) अथपिङ्गलच्छन्दसि इतान्तरमाह, शिखरिणीत्यादि ।—ऋतुरुद्रा ऋतव
यद्, रुद्रा, एकादश, षष्ठाक्षरे सप्तदशाक्षरे च यतिरित्यर्थ, । यश्च, इत्यादि ।—

य० म० न० स० भ० ल० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 इदानीमस्माकं, घनतरुलता निर्भरवती,

य० म० न० स० भ० ल० ग०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 तपस्तप्तु चेतो, भजति गिरिमाला शिखरिणीम् ॥ (प)

धृत्याम् ।—

कुसुमितलतावैखिता मृतौ न्यू याविन्द्रियर्तु-

स्वराः ॥ २१ ॥

यस्य पाठे मकार-तकार-नकारा यकारद्वयञ्च, तद्वृत्तं

गुणनिधौ गुणानां शरत्वादीनां निधौ चाधारे नरनाथे पृथिवीपती जगति पृथिव्या यत्र श्रेणीभूते यत्र कीर्तिरेव श्रेणीभूतम् अविशिष्टं यस्य तादृशे सति यशोनादावशेषे मति, देह विहाय परलोक प्रस्थिते सतीत्यर्थं, “जगति नरनाथे” इत्यत्र “हृदि गगननाथे” इति पाठे—हृदिगगननाथे हृदाकाशाधीश्वरे, मन प्रह्लादके हृदयाधीशे इत्यथ, विषयरसनिक्रान्तमनसा विषयरसात् इन्द्रियार्थभोगवासनायां निष्क्रान्त विरत मन चित्त शेषा तेषां तादृशानामस्माकमिदानीं वैराग्ये उपरती च प्रवृत्ते प्रारब्धे, नरनाथविधीगेन निर्वेदे सञ्जाते इत्यर्थं, चेत मन तप तप्तु तपस्या कर्त्त घनतरुलता घना सान्द्रा तरु इत्या लताश्च यत्र ता तादृशी, तथा निर्भरवती प्रभवयोदकप्रवाहयुक्ता, “निर्भरवतीम्” इत्यत्र “निर्भरवतीम्” इति पाठे—असर हृदाधिष्ठिताम्; शिखरिणी शृङ्गविशिष्टा गिरिमाला पर्वतश्रेणी भजति आश्रयति । “घनतरुलता शिखरिणीम्” इत्यत्र “घनतरुलता निर्भरवती । तपस्तप्तु चेतो हरति गिरिमाला शिखरिणी” इति पाठान्तरं दृश्यम् । अस्माकं चेत शिखरिणीनाम वृत्तं भजति मनोज्ञत्वेन वाञ्छति इत्यथश्च ध्वनयति । अस्य सप्तदशाक्षरप्रकारस्य त्रिशतविंशदुत्तरेकोनषष्टिसङ्ख्यतमो (५८३३०) भेद शिखरिणी इति नाम्ना प्रसिद्धः । भूषणे प्राकृतपिङ्गले च ३८०२२ तम प्रकारभेदे मालाधरनामवृत्तविशेष अधिक्तयः दृश्यते । एवमन्येऽपि भेदा स्वयं प्रस्ताव्य परिकल्पनीया, यन्व्यविस्मयिष्यन्त्या नाम्नाभिरत्र दर्शिताः ।

अतिष्ठतौ ।—

शार्दूलविक्रीडितं मूसौ ज्सौ तौ गादित्य-

ऋषयः ॥ २२ ॥

यस्य पादे मकार-सकारौ जकार-सकारौ तकारौ गकारश्च
भवति, तद्भूत शार्दूलविक्रीडितं नाम । द्वादशभिः सप्तभिश्च
यति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० स० ज० स० त० त० ग०
 कम्बुध्रौवमुदयवाहुशिखरं, रक्तान्तदीर्घक्षणं,
 म० स० ज० स० त० त० ग०
 शालप्रांशुशरीरमायतभुज, विस्तीर्णवक्षःखलम् ।

कृते सर्वगुणादिसर्वलक्षणा एकशतचतुश्चत्वारिंशदधिकविपष्टिसङ्ख्योत्तरद्विलक्षभेदा
(२६२१४४) भवन्ति, तत्र षष्टशतसप्तपञ्चाशदधिकसप्तत्रिंशत्सङ्ख्यतमो (३७८५७)
भेद कुसुमितलतावेक्षितेति नाम्ना प्रसिद्ध । इह एक एव प्रसारभेद दर्शित ;
प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणादौ तु कतिचित् अन्ये भेदा प्रदर्शिता । तत्र चतुशत
सप्तपञ्चाशदुत्तरद्विसङ्ख्यतमो (२४५७) भेद “मञ्जरी” इति नाम्ना ख्यात ।
तथा एकीनविंशत्यधिकत्रिंशत्सङ्ख्यतमो (९१०१९) भेद “चर्चरी” इति नाम्ना
प्रसिद्ध यद्वत् तत् कुन्दोमञ्जरी-उत्तरनाकरयो “हरमर्त्तनम्” इति नाम्ना ख्यातम् ।
तथा चतुशतपञ्चाशदधिकसप्तत्रिंशत्सङ्ख्यतमो (३७४५०) भेद “क्रीडाचन्द्र” इति
नाम्ना ख्यात यद्वत् तत् कुन्दोमञ्जरी उत्तरनाकरयो “क्रीडाचक्रम्” इति नाम्ना
ख्यातम् । अन्ये च भेदा स्वयं प्रसार्थं वेदितव्या इति ।

(व) अतिष्ठत्यधिकारे एकीनविंशत्यक्षरपादे एकमेव शार्दूलविक्रीडिताख्यं
उत्तमाह, शार्दूलेत्यादि ।—आदित्य ऋषय आदित्या द्वादश, ऋषय सप्त, आदौ
द्वादशाक्षरे तद्वन्तरं सप्तमाक्षरे च यति, एवञ्च द्वादशाक्षरे एकीनविंशत्यक्षरे च

म० स० ज० स० त० त० ग०

उ उ उ ~~~~~ उ उ उ उ उ उ उ उ उ

कौलस्कान्धमनुद्धतं परिजने, गन्धौरसत्वस्वर,

म० स० ज० स० त० त० ग०

उ उ उ ~~~~~ उ उ उ उ उ उ उ उ उ

राज्यश्री समुपैति वीरपुरुष, शार्दूलविक्रीडितम् ॥ (ब)

थितिरित्यर्थे । कम्पुयौवनित्यादि।—राज्यश्री राजलक्ष्मी कम्पुयौव कम्पुवत् गृह
 श्रीवावत श्रीवा गणदेशे यस्य त रेखात्रययुक्तयौवनित्यथ तथा उदयवाहुशिखरम्
 उदये उन्नते बाह्वो भुजयो शिखरे भयभागौ ऊर्ध्वदेशे इति यावत्, यस्य
 त, "शिखरोऽस्त्री दुमाग्रेऽद्रि शङ्गे पुलककन्दयो । पक्तदाडिमवीशाम भाषिक्य
 सकलाग्रयो" इति मेदिनी, उन्नतभुजापटशनित्यथ तथा वक्त नदीर्घेष्वपि रक्षान्ते
 रक्तवर्णप्रान्ते दीर्घे षायते च ईक्षये चक्षुषी यस्य तथाविध, शालप्राशुररीर शालवत्
 तदाख्यहृच्चविशेष इव "माकारहृच्चयो शाल शाल सजतश्च क्षुत्" इति यादव,
 प्राशु उन्नत शरीर देशे यस्य तम्, "उच्चप्राशुरतोदयोऽच्छतास्तुङ्गे" इत्यमरं, तथा
 षायतो दीर्घो भुजो यस्य तम् आजानुलम्बितबाहुमित्यथ, विकीर्णवच स्थूल विकीर्णे
 प्रथम वच स्थूलम् उर प्रदेशे यस्य त, व्यूढोरस्त्री वृषस्कान्ध शालप्राशुरंशुभुज" इत्यनु
 रूप, कौलस्कान्ध कौलवत् संश्ववत् स्कान्ध अगदेशे यस्य त स्थूलस्कान्धदेश, "कौली लेशे
 हयो स्कान्ध ज्वालाकक्षीणिशङ्कु" इति मेदिनी, तथा परिजने स्वजने अनुद्धतम् अप्र
 पण्ड, प्रसन्नमित्यर्थे, गन्धौरसत्वस्वर गन्धौर सत्य तथाव्यक्तश्च स्वर कण्ठध्वनिर्यस्य त
 गन्धौरस्वर सत्यताव्यञ्जकस्वरस्त्वैत्यथ, "सत्य क्रुते च शपथे तथ्ये त्रिषु तु तइति"
 इति मेदिनी, "गन्धौरसत्वस्वरम्" इत्यत्र "गन्धौरसत्वस्वरम्" इति पाठ समीचीन,
 "स्वर सत्त्वे च नामौ च त्रिषु गन्धौरता शुभा" इत्युक्तत्वात् । "गन्धौरघोरखनम्" इति
 क्वचित पाठ, तथा शार्दूलविक्रीडित शार्दूलवत् व्याघ्रवत् विक्रीडित चेष्टित यस्य त
 व्याघ्रसदृशपराक्रमशालिनमित्यर्थे, एतादृश वीरपुरुष समुपैति प्राप्नोति, एतादृश
 वीरपुरुष एव राज्यं भुङ्क्ते इति भावः । एकोनर्भिशत्यचरवादे अतिष्टितच्छन्दसि
 प्रसारविधिना प्रसारे क्रियमाणे सर्वगुर्वादिसर्वलघुना द्विशताष्टाश्रीत्यधिकै
 श्वतुर्विशतिषड्कोत्तरषष्ठलक्षभेदा (५२४२८८) जायन्ते तत्र च द्विशतसप्त
 त्रिंशदधिकैकोनपञ्चाशत्यहस्रोत्तरे कालवतनो (१४८३३०) भेदः शार्दूलविक्रीडितं

इदानीं कतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः सकृतिरभिकृति-
कृत्कृतिश्चेति सप्त कृतय क्रमेणैकाक्षरबहुक्षरीदाह्नियन्ते । (भ)

तत्र कृती ।—

सुवदना मुरौ भ्नौ य्भौ ल्गावृषिस्वरर्त्तवः ॥२३॥

यस्य पादे मकार-रेफ-भकार नकार-यकार भकार-लकार-
गकारा भवन्ति, तद्वृत्तं सुवदना नाम । सप्तसु सप्तसु षट्सु च
ग्रन्थिः । तत्रोदाहरणम् ।—

म० र० म० न० य० म० ल० ग०

— — — — —

था पीनोद्गाढतुङ्ग-स्तनजघनघना-ऽऽभीगालसगति-

म० र० म० न० य० म० ल० ग०

— — — — —

यस्या कर्णावतंसोत्-पल्लवचिञ्चयिनी, दीर्घं च नयने ।

निति नाम्ना प्रसिद्ध । प्राकृतपिङ्गलादौ एतदतिरिक्ता पुनरन्तेऽपि प्रसारभेदा-
प्रदर्शिता, तत्र पञ्चविंशत्यधिकैकसङ्घतनो (१०२५) भेद “चन्द्र” इति नाम्ना
ख्यात । तथा प्रसारगत्या लक्षद्वय द्वापष्टिसङ्घस्याथि पञ्चवत्वारिणदधिकैकशत-
तनो (२६२१४५) भेद “बवखम्” इति नाम्ना प्रसिद्ध । एव पूर्वोक्तरीत्या प्रसार-
गत्या सप्तदशाधिकैकविंशतिसङ्घोत्तरचतुस्रसङ्घतनो (४२१०१७) भेद “शम्भु” इति
नाम्ना प्रसिद्ध । अन्ये च भेदा कन्दोमञ्जरी वृत्तरवाकरपरिशिष्टयो द्रष्टव्या ।

(अ) “प्रज्ञत्या चोपसर्गैवजित ” (४४४ पि०) इत्यारभ्य विष्णोमक्रमेण “चतु-
शतमुल्कृति ” (४११ पि०) इत्यन्तत्तवचतुष्टयेन उक्तानि क्रत्यादौल्युक्तृत्वानि कन्दोधि
दर्शयितुमाह, इदानीमित्यादि ।—क्रमेण एकाक्षरबहुक्षरा कृति विशल्यक्षरा प्रकृतिरेक-
विशल्यक्षरा इत्यादिष्वपि उच्यते । एकैकाक्षरवङ्गनेन ।

(म) “बशीत्यक्षर कृति ” इत्युक्तत्वात् विशल्यक्षरपादकृत्यधिकारै सुवदना-
वृत्तमाह, सुवदनेति ।—स्यपिस्वरर्त्तव षट्षय सप्त, स्वर सप्त, षट्षय षट्,
सप्तसु सप्तसु षट्साक्षरेषु यतिरित्यर्थ, ततश्च सप्तम् चतुदश्र विशाक्षरैषु यतिरिति

म० र० म० न० य० म० ल० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

श्यामासीमन्तिनीना, तिलकामिव मुखे, या च त्रिभुवने,

म० र० म० न० य० म० ल० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सम्प्राप्ता साम्प्रतं मे, नयनपथमसौ, देवात् सुवदना ॥ (म)

ग्लिति वृत्तम् ॥ २४ ॥

यस्य पादे गकार-लकारा' क्रमेण भवन्ति, तद्दृत्तं वृत्तं नाम । कृतिप्रकारेण यावद्भिरिव विशत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावतां ग्वा ग्रहणम् । तत्रोदाहरणम् ।—

निष्कर्ष । शैत्यादि ।—या सुवदना इत्यर्थं पीनीङ्गादत्कस्ननञनचनानाभीगा-
लसगति पीनशी स्तृणुयो उद्गादत्कमी अत्यन्तमुन्नतयोश्च स्ननयो तथा नचनयोश्च
चनाभीगेन अत्यन्तपूर्णतया, स्नननचनगौरवेत्येवमथ, अलसा मन्दा गतिर्गमन यस्या
या तादृशी, तथा यस्या ललनाया नयने चक्षुषी कणावतसीत्यलरुचिजयिनी
कणावतसस्य श्रोत्रभूषणीकृतस्य उत्पलथ नीलपद्मस्य रुचिजयिनी शोभापराभव
कारिणी तथा दीर्घे विशाले च आकर्षणविशान्ते इत्यथ, या च श्यामा "श्रीते
सुखीणामर्वाङ्गी" इत्यादिलक्षणाश्रित्या, तथा मुखे सुखविषये त्रिभुवने जगन्निव
सीमन्तिनीना वरवर्णिनीना तिलकामिव भूषणमिव, या च सुखसौन्दर्ये स्त्रीया भूषण
स्वरूपा, एव पूर्वाक्तलक्षणाश्रित्या असौ सुवदना समुखी ललना देवात् भाग्यवशात्
साम्प्रतम अधुना मे मन नयनपथ नेत्रगोचरतानित्यर्थं सम्प्राप्ता गता । अत्र प्रसारे
क्रियमाणे सर्वगुणादिसर्वलक्षणा पञ्चशतषट्सप्तत्यधिकोत्पत्तारिशत्यहस्रोत्तरदशलक्ष
भेदा (१०४८५०६) भवन्ति, तत्र अष्टशतत्रयस्त्रिंशदधिकषट्षष्टिसहस्रोत्तरपञ्च
लक्षतमी (५६६८३३) भेद सुवदनेति नावा प्रसिद्ध ।

(य) विशत्यक्षरपादलक्षणधिकारे वृत्तनामकमपर छन्द आह, निन्दतीति ।—ग्
गुह ल लघु, अक्षरमिति शेष । यस्मिन् ।—यस्य वृत्तस्य पादे पर्यायक्रमेण यावन्नि
गुहलघुभिर्बिन्दैर्विशतिसङ्ख्या पूर्यन्ते तावद्भिरक्षरै विरचित छन्द इतिमिति सन्ना

म ख ग ख ग ख म ख ग ख म ख ग ख ग ख ग ख

५ - ७ - ७ - ७ - ७ - ७ ७ - ७ - ७ - ७ - ७ - ७ -

जन्तुमात्रदृक्कारि कर्म निर्मित भवत्यनर्थहेतु,

म ख ग ख ग ख ग ख ग ख म ख म ख ग ख ग ख

७ - ७ - ७ - ७ - ७ - ७ ७ - ७ - ७ - ७ - ७ - ७ -

तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तम सुख लभस्य ।

म ख ग ख ग ख ग ख म ख ग ख ग ख ग ख म ख

७ - ७ - ७ - ७ - ७ - ७ ७ - ७ - ७ - ७ - ७ - ७ -

विद्धि बुद्धिपूर्वक ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण,

ग ख ग ख ग ख ग ख म ख ग ख ग ख ग ख म ख ग ख

७ - ७ - ७ - ७ - ७ - ७ ७ - ७ - ७ - ७ - ७ - ७ -

वृत्तमेतदुत्तम महाकुलप्रसूतजन्मना हिताय ॥

अत्र पादान्ते यतिः । (य)

अत्रते । जन्तुमात्रेत्यादि ।—निर्मितं जत, खानुष्ठितमित्यथ, जन्तुमात्रस्य सर्वप्राणिन
दृक्कारि ज्ञेश्वरक कर्म, अनर्थहेतु अयुमकारणं भवति तेन हेतुना सर्वे निखिल
प्राणिनसु आत्मतुल्य स्वसदृशसु ईक्षणमात्र पश्यन्, त्वमिति शेष उत्तम प्रकृत सुख
निर्हति लभस्य प्राप्ति, सर्वभूतेषु आत्मवद्भ्रंशे तेषां दृक्कारणकर्मणि प्रवृत्तिर्नेव
भवित्यति, तेषु च उत्तम सुख लप्स्यत इत्यभिप्रायः । एतत् वृत्त सर्वभूतेषु आत्मवद्भ्रंश
रूपस्यवहार महाकुलप्रसूतजन्मना महाकुले श्रेष्ठवशे प्रसूता लघ्वन्ना ये जनाक्लेश्च जन्म
स्यत्यति शेषः तेषां श्रेष्ठवशजातानां हिताय युभाय उत्तम श्रेष्ठम, अत एव एतत्
पूर्वोक्तं मम उपदेशवाक्यं नदीयहितभाषणम्, आदरेण श्रद्धया बुद्धिपूर्वकं ज्ञान
पुरं सन् सावहितमित्यथ, विद्धि जानौहि, अवधारय इत्यर्थः । निश्चयस्वरूपप्रकारस्य
एकपञ्चाशदधिकैकोनसप्ततिसहस्रीशरषड्शततमो (६६२०५१) भेदो वृत्तनाम्ना
ख्यातः । इदमेव वृत्तं प्राज्ञतपिङ्गल-बाष्पीभूषणयोः “गच्छका” इति नाम्ना ख्यातम् ।
अन्ये च भेदाः कृन्दोमज्ञार्थादौ द्रष्टव्याः ।

प्रकृतौ ।—

स्रग्धरा मुरौ भ्नौ यौ य् त्रिःसप्तकाः ॥ २५ ॥

यस्य पादे मकार-रेफ-भकार-नकाराः त्रयश्च यकारं
भवन्ति, तद्वृत्तं स्रग्धरा नाम । सप्तसु सप्तसु सप्तसु च यति
तत्रोदाहरणम् ।—

म०	र०	भ०	न०	य०	य०	य०
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
रेखाभ्रू शुभ्रदन्त-द्युतिहसितशर-चन्द्रिकाचारमूर्ति-						
म०	र०	भ०	न०	य०	य०	य०
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
माद्यन्मातङ्गलोल-गतिरतिविपुला-ऽऽभोगतुङ्गस्तनी या ।						
म०	र०	भ०	न०	य०	य०	य०
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
रश्मास्तम्भोपमोरु-रलिमलिनघन-स्निग्धधम्मिल्लहस्ता,						
म०	र०	भ०	न०	य०	य०	य०
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
विम्बोष्ठी रक्तकण्ठी, दिशतु रतिसुखं, स्रग्धरा सुन्दरौयम् ॥ (र)						

(३) एकविंशत्यक्षरपादप्रकृत्यधिकारे स्रग्धरालक्षणमाह, स्रग्धरेत्यादि ।—
त्रि सप्तका त्रीणि सप्ताक्षराणि यतिस्थानानौत्थ, ततश्च सप्तम षतुर्दशैकविंशत्यक्षरैषु
यतिरिति निष्कर्ष । रेखाभ्रुरिति ।—या रेखाभ्रू रेखे रेखाकारे भ्रुवौ यस्या सा
तादृशी, चित्रितवन्मोक्षभ्रुयुगला इत्यथ, तथा शुभ्रदन्तद्युतिहसितशरचन्द्रिका
चारमूर्ति शृङ्गाया श्वेताना दन्ताना दशनाना द्युतिभि कान्तिभि हसिता षवज्ञाता
शरचन्द्रिका शारदौयज्योत्स्ना यथा सा षत एव चारु मनोज्ञा मूर्ति यस्या सा
तादृशी, माद्यन्मातङ्गलोलगति साद्यन् मत्ततामधिगच्छन् धौ नातङ्ग गज यस्य
कौलाततिवद् गति सविलासगमन यस्या स्था, मत्तगजेन्द्रगमना इत्यथ, तथा

आकृतौ ।—

भद्रकां भ्रौ न्रौ न्रौ न्गौ दिंगादित्याः ॥२६॥

यस्य पादे भकार-रेफौ नकार-रेफौ पुनर्नकार-रेफौ नकार-
षाकारौ च भवत, तत् वृत्त भद्रक नाम । दशभिर्द्वादशभिश्च
यति । तत्रोदाहरणम् ।—

भ०	र०	म०	र०	म०	र०	म०	ग०
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
भद्रकगोतिभिः सक्तेदपि, सुबन्ति भव । ये भवन्तमभव,							
भ०	र०	म०	र०	म०	र०	म०	ग०
ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
भक्तिभरावनन्धशिरसः, प्रणम्य तव पादयो' सुकतिनः ।							

अतिविपुनाभोगतुङ्गसनी अतिविपुलं अत्यन्तविशालं आभोग परिसरी यथोक्तधाम्नी
तुङ्गी च उन्नतौ च सनी यस्या सा, रन्ध्रासन्धोपमोक् रन्ध्रासन्ध कदलीकाण्डं उपमा
सादृश्यं यथो तथाभूतौ ऊरु यस्या सा, तथा अलिमलिनघनस्निग्धधम्मिल्लहस्ता अलि-
मलिन षट्पदवत जणवर्षं घनं निविडे स्निग्धश्च मसृणश्च चिकण इत्यथ, धम्मिल्ल-
हस्ता सयतकीयकलाप यस्या सा, तथा विन्धोष्ठी विन्धफलवदोष्ठी यस्या सा, तथा
रंक्तं अनुरागव्यञ्जकं सुमधुरं इति यावत्, अण्ड कण्डसरी यस्या सा, तथा सन्धरा
सज्ज नार्थं धरति इति तादृशीं माख्यधारिणी, एतादृशी सा इय दृश्यमाना सुन्दरी
रतिसुख सन्धोगानन्दं दिशतु वितरतु । अत्र प्रस्तारे क्रियमायी सर्वगुणादिसर्वलघुना
एकशतद्विपञ्चाशदधिकसप्तनवतिसहस्रीत्तरविशतिलक्षभेदा (२०८१५२) जायन्ते,
तत्र च षकादशाधिकत्रिसहस्रीत्तरतिलक्षतन (३०३०१२) भेद सन्धरा इति
नाम्ना ख्यात । प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणयो "नरेन्द्र" इति नाम ह्यन्तोऽनरं
दृश्यते इति ।

(ल) पूर्ववदेकाक्षरद्विक्रमेण द्वाविंशत्यक्षरपादाकृत्यधिकारे भद्रकवृत्तचरण-
साह, भद्रकमित्यादि ।—दिगादित्या दिशो दृश, आदित्या सादृश, दशमाक्षरं
द्वादशाक्षरं इत्यथ, दशम-द्वाविंशाक्षरयोर्वैतिरिति निष्कर्षः । भद्रकेत्यादि ।—भव ।
श्रे स्त्रिय । ये सुकतिन पुण्यवन्त, जना, "भव ये" इत्यत्र "भवाव" इति पाठ लिपि-

भ० र० न० र० न० र० न० ग०
 ते परमेश्वरस्य पदवी-मवाप्य सुखमाप्नुवन्ति विपुलं,

भ० र० न० र० न० र० न० ग०
 मर्त्तभुव स्पृशन्ति न पुन-र्मनोहरसुराङ्गनापरिहृताः ॥ (ल)
 विक्रतो ।—

अप्रवललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्लौ ग्
 रुद्रादित्याः ॥२७॥

यस्य पादे नकारजकारौ भकार-जकारौ पुनर्भकार-
 जकारौ भकार लकारौ गकारश्च, तद्दृत्तमश्वललित नाम ।
 एकादशभिर्द्वादशभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

करप्रमादविजृम्भित, छन्दोलक्षणविरोधात्, भक्तिभरावनसश्चिरस' भक्तिभरेषु
 अनुरागवशेन अवनसम् अवनत शिर उत्तमाङ्ग येषां ते तथाभूता सन्त तव
 पादयो भवश्चरणयो प्रथम्य मनस्कस्य अभव नास्ति भव जन्म यच्चात् त जन्मच्छिद,
 मुक्तिरहितव्यथ, भवन्त त्वा भद्रकगौतिभि वल्ल्याणप्रदस्तुतिसङ्गीतोरव्यथ, "भद्रक"
 इत्यत्र "भद्रक" इति पाठेऽपि स एवार्थ, सङ्गदपि एकवारमपि स्तुवन्ति स्तुति
 विदधति, ते सुकृतिन इत्यथ, मनोहरसुराङ्गनापरिहृता रमणीयासुरोभि' परि
 वेष्टिता सन्त परमेश्वरस्य जगदीश्वरस्य परनात्मन इत्यथ, पदवीं शिवलोकमित्यथ,
 अवाप्य प्राप्य विपुल सुख परमानन्दम् आप्नुवन्ति लभन्ते, न पुन मर्त्तभुव सुलोक,
 स्पृशन्ति चाविशन्ति, न तेषा पुनर्जन्म जायते इत्यथ । आङ्गतिच्छन्द पादसटकी
 भूताना द्वाविंशत्यक्षराणा प्रक्षारे त्रिंशत्मात्रे त्रिंशत्तत्पुरुषधिवर्तुर्नवतिसङ्ख्योत्तरैक
 चत्वारिंशत्तत्त्वा (४१८४३०४) सर्वगुणादिसर्वलक्षणा भेदा जायन्ते, तत्र सप्तम्यत
 पञ्चत्रिंशदधिकैर्द्विंशत्यङ्गुलीत्तरैकोनविंशतिलक्षतस (१८३१७३५) भेद भद्रक
 इति नाम्ना ख्यात । अथे च प्रक्षारभेदा आङ्गत्वधिकारे प्रज्ञतपिङ्गलादौ अक्षत्
 कृतच्छन्दोमञ्जरी-उत्तरवाक्ययोश्च द्रष्टव्या ।

(व) दधीविंशत्यक्षरपादविंशत्यधिकारे अश्वललिताख्यरत्नलक्षणमाह, अङ्गे

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

ध्वनविधूतबौचिचपलं, विलोकयति जीवितं तनुभृता,

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

वपुरपि ह्योयमानमनिश, जरावनितया वंशैकतमिदम् ।

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

सपदि निपीडनव्यतिकरं, यमादिव नराधिपान्नरपशु,

न० ज० भ० ज० भ० ज० भ० ल० ग०

परवनितामवेक्ष्य कुरुते, तथाऽपि हतबुद्धिरक्षलान्मितम् ॥ (व)

व्यादि ।—रुद्रादित्या रुद्रा एकादश, चादित्या द्वादश, यतिस्थानमिति शेष, एका-
दशाक्षरानन्तर पुनर्द्वादशाक्षरे यति' ततश्च एकादश त्रयोविंशत्यक्षरयो विरति
रित्यर्थ । पवनेत्यादि ।—नरपशु पशुवन्नौचिचपलं तनुभृता शरीरधारिणा जीवित-
जीवन पवनविधूतबौचिचपलं पवनेन वायुना विधूतं कल्पितं यो बौचि तरङ्ग-
तद्वच्चपलं चञ्चलं अचिरव्याधीत्यर्थ, विलोकयति पश्यति तथा जरावनितया वार्द्धक्य-
रूपपत्रा वंशैकतम् आयत्तीकृतम् इदं वपु शरीरमपि अनिश गिरन्तर ह्योयमान
ह्योयमाणं विलोकयति, तथा यमादिव अन्तकसदृशान् अतिभौवणात् इति भावः, नरा-
धिपात् वृपते दुष्टानां शासनकर्तुरिति भावः, सपदि शीघ्रं निपीडनव्यतिकरं शासन-
रूपं स्वसनञ्च विलोकयति, तथाऽपि परवनिता परकलत्रम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा हतबुद्धि-
विवेकशून्यं मन् अक्षलान्मितम् अश्वचेष्टितम्, अश्ववत् लम्पनादिकमित्यर्थः, कुरुते
यथा कश्चित् अश्वं अश्वीं दृष्ट्वा तथा सङ्घं रन्तुम् उल्लम्पनादिरूपं चापेक्ष्य कुरुते तथा
नरपशुरपि इति भावः । विक्रतिच्छन्दः पादघटकीभूतानां त्रयोविंशत्यक्षरणां प्रसारी
विधौयमाने सर्वगुवाहिसर्वलघुना षट्शताष्टाधिकाष्टाश्रीतिसङ्ख्योत्तरवाश्रीतिलच-
भेदा (२३८८६०८) भवन्ति, तत्र चतु शतचतुविंशत्यधिकैकषष्टिसङ्ख्योत्तराष्टमिश-
ल्लान्तमो (३८६१४२४) भेदः अक्षलान्मितम् इति नाम्ना प्रसिद्धः । इदमेव वक्ष्य-
कन्दोमञ्जर्याम् "अद्रितनया" इति नाम्ना ख्यातम् ।

मत्ताक्रीडा मौ त्नी नौ न्ली ग् वसुपञ्चदशकौ ॥२८॥

यस्य पादे मकारौ तकारो नकारचतुष्कां लकार-गकारौ च, तद्वृत्त मत्ताक्रीडा नाम । अष्टभिः पञ्चदशभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० त० न० न० न० न० ल०ग०

हृद्यं मद्यं पीत्वा नारी, खलितगतिरतिशयरसिकहृदया,

म० म० त० न० न० न० न० ल०ग०

मत्ता क्रीडालोलैरङ्गैर्मुदमाखिलविटजनमनसि कुरुते ।

म० म० त० न० न० न० न० ल०ग०

वोतक्रीडाश्लोचालापै, अत्रणसुखसुभगसुललितवचना,

म० म० त० न० न० न० न० ल०ग०

दृष्टैर्गीतैर्भ्रूविद्यै, कलमणितविविधविहङ्गकुलरुतैः ॥ (श)

(श) त्रयोविंशत्यक्षरपादत्रिकव्यधिकारे मत्ताक्रीडालक्षणमाह, मत्ताक्रीडेत्यादि ।
—वसुपञ्चदशकौ इत्यत्र वसुशब्देन अष्टमङ्गा बोद्धव्या, ततश्च अष्टम त्रयोविंश-
त्तरीर्थातिरित्यथ । हृद्यमित्यादि ।—नारी काचित् स्मथी इत्य स्त्रिय मद्य सुरा
पीत्वा आस्वाद्य खलितगति खलिता श्लथा गति पादविद्येय यस्या तथाभूता, तथा
अतिशयरसिकहृदया अत्यन्तरसंपूषमानसा, अतीव प्रफुल्लितता इत्यथ, तथा मत्ता
एव वीतक्रीडा त्यक्तक्रीडा, मत्तताधिक्यादिति भाव, अत्रणसुखसुभगसुललितवचना
अत्रणसुख श्रोत्रदृष्टिविषयायक सुभग प्रिय सुललितम् अतीवमुन्दर सुकोमलमित्यथ,
वचन वाक्य यस्या सा, क्रीडाकोले क्रीडाचञ्चले अङ्गे शरीरै अङ्गीनालापे लज्जा-
जनकयाम्यक्षणाभि, 'वीतक्रीडाश्लोचालापे' इत्यत्र "वीतक्रीडा श्लोचालापे" इति
पाठान्तर इदम्, तत्र वीतक्रीडा निर्लज्जा, श्लोचालापे सविद्यासभाषणे, दृष्टे

सङ्कतो ।—

तन्वी भूतौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वर-

मासाः ॥ २६ ॥

यस्य पादे भकार-तकार-नकार-सकारा भकारौ नकार-
यकारौ च, तद्वत् तन्वीनाम । पञ्चसु सप्तसु द्वादशसु च
यतिः । तद्वीदाहरणम् ।—

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

चन्द्रमुखौ सुन्दरघनजघना, कुन्दसमानशिखरदशना या,

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

निष्कलवीणा-श्रुतिसुखवचना, त्रस्तकुरङ्गतरलनयनान्ता ।

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

निर्मुखपौनो-न्नतकुचकलसा, मत्तगजिन्द्रललितगतिभावा,

भ० त० न० स० भ० भ० न० य०
ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

निर्भरलीला, निधुवनविषये, मुञ्च नरेन्द्र । भवतु तव तन्वी ॥ (अ)

नर्तने गीते सङ्गीते भूविषये कटाबादिभस्य तथा कलमणितविषयविष्णुगजुलरुते
कलै षव्यक्ते मणिते सुरतकाले ज्ञतशब्दविशेषवत् शब्दकरणे तथा विवधविष्णुग-
जुलाना नानाविधपक्षिसमूहाना इते ध्वनिभिस्य करणकै, यथा—कलै मधुरास्मृटे
मणितवत श्रील्लारवत् सुरतकालिकशब्दविशेषैरिव विविधविष्णुगजुलरुते, अखिल-
विटजनमनसि निखिलकामिजनचेतसि सुद प्रीति कुरते । त्रयोविशत्यक्षराणा
प्रकारे षष्ठ्यत्वारिंशदुत्तरचतुर्नवतिसहस्राधिकैकचत्वारिंशत्तमो (४१२४०४८)
भेद मत्तकौडिति नास्ति ख्यात । त्रयोविशत्यक्षराणां प्रदर्शितेषु भेदेषु भेदद्वयमात्रमक
प्रदर्शित, इत्तरवाकरादौ “सुन्दरिका” सञ्ज्ञक भेदान्तर द्रष्टव्यम् । अन्ये च प्रकाश-
भेदा स्वयं प्रकाश्ये पाकरादा ज्ञातव्या इति ।

अभिक्रती ।—

त्रौच्चपदा भ्मौ स्भौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रिय-
वस्तुषयः ॥ ३० ॥

यस्य पादे भकार-भंकार-संकार-भंकारा नकाराश्चत्वारि

(घ) चतुर्विंशत्यक्षरपादसङ्ख्यधिकारे तन्वीहत्तलननषमाह, तन्वीत्यादि ।—
इन्द्रियस्वरमासा इन्द्रियाणि पञ्च, स्वरा सप्त, मासा द्वादश, प्रथम पञ्चमु तत सप्तमु
ततश्च द्वादशमु अक्षरेषु यतिरित्यथ एवञ्च पञ्चम द्वादश चतुर्विंशत्यक्षरेषु यतिरिति
फलितम् । चन्द्रमुखीत्यादि ।—हे नरेन्द्र सुहृ । या चन्द्रमुखी चन्द्रवत् मनोज्ञ मुख
यस्या सा, तथा सुन्दरघनजघना सुन्दर मनोहर घन निविड, मासल
इत्यर्थ, जघन यस्या सा तथा कुन्दसमानशिखरदशना कुन्दसमानानि कुन्दखोरक-
तुल्यानि शिखराणि अथभागा येषा तथाभूता दशना दन्ता यस्या सा, निष्कलवीणा
श्रुतिसुखवचना निर्गत कल मधुरास्फट ध्वनि यस्या तथाभूता या वीणा तद्वत्
श्रुतिसुख श्रोत्रानन्दजनन वचन भाषण यस्या सा वीणाध्वनिवत् मधुरभाषिणीत्यर्थ,
मसङ्गरङ्गतरलजयनान्ता वस्तु चकित य कुरङ्ग मृग तद्वत् तम्रेववत् तरल
अञ्जल नयनधोरत्त प्रान्ती यस्या सा, निर्मुखपौनोन्नतकुचकलसा निमुखौ
सुखरहितौ अनिर्गतहन्तौ इत्यर्थ, पौनो स्फूर्त्तौ उन्नतौ तुङ्गौ च कुचकलसौ सनकुम्भौ
यस्या सा, तथा सतगजेन्द्रललितगतिभावा सप्त मद्विक्रत य गजेन्द्र करिश्रेष्ठ
तद्वत् सतगजेन्द्रगतिवत् ललित मनोहर गतिभाव पादविच्छेपकनो यस्या
सा, तथा निर्भरलीला निर्भरम् अतिमात्र लीला शृङ्गारभावजचेष्टाविशेष यस्या
तादृशी शृङ्गारचेष्टावती, एतादृशी तन्वी क्लृप्ता कान्ता तत्र निधुवनविषये
सुरतव्यापारे, “निर्भरलीलानिधुवनविषये” इति समस्तपाठे—निभर लीला यत्र तादृश
यत् निधुवन तद्विषये विविधचेष्टासम्बन्धितसुरतव्यापारे इत्यर्थ, भवतु, एतादृश्या
क्वामिन्या त्व रमस्व इत्यर्थे । अत्र प्रसारे कृते सर्वगुर्वाहिसर्वलघुन्ता सप्तसप्तति-
सङ्ख्याश्रितपौडशाधिकसप्तषष्टिलक्षोत्तरैकशोडशमेदा (१६००२१६) जायन्ते,
तत्र त्रिंशत्सप्तषष्ट्याधिकपञ्चपञ्चात्सङ्ख्योत्तरैकचत्वारिंशत्सप्ततमो (४१५५३६०) मेद-
-तन्वी इति नाम्ना प्रसिद्ध । छन्दोमञ्जरी हत्तरवाकार प्राकृतपिङ्गल वाणीभूषणादौ
द्विरीट दुर्मिलास्यौ मेदौ दृश्येते, तद्वच्चण तत्र तत्र द्रष्टव्यमिति ।

शंकारश्च भवति, तद्वृत्तं क्रीञ्चपदा नाम । पञ्चभिः पञ्चभि-
रष्टभिः सप्तभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० स० म० न० न० न० न० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ

या कपिलाक्षी, पिङ्गलकेशी, कलिहचिरनुदिन-मनुनयकठिना,

म० म० स० म० न० न० न० न० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ

दीर्घतराभिः, स्थूलशिराभिः । परिहृतवपुरति-शयकुटिलगतिः ।

म० म० स० म० न० न० न० न० ग०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ

आयतजङ्घा, निम्नकपोला, लघुतरकुचयुग-परिचितङ्घदया,

म० म० स० म० न० न०
 ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ ँ

सा परिहार्या, क्रीञ्चपदा स्त्री, भ्रुवमिह निरवधि,

म० न० ग०
 ँ ँ ँ

सुखमभिलषता ॥ (स)

(स) पञ्चविंशत्यक्षरपादामिकल्पधिकारे क्रीञ्चपदाभिधेय इत्तं लक्षयितुमाह,
 क्रीञ्चेत्यादि ।—भूतेन्द्रियवस्तुषय भूतानि पञ्च इन्द्रियाणि पञ्च वसव षष्टौ, ऋषय
 सप्त, एवञ्च पञ्चम दशमाष्टादश-पञ्चविंशत्यक्षरेषु यतिरिति निष्कर्ष । यैत्यादि ।—
 या रमणी कपिलाक्षी कपिले पिङ्गलवर्णे अक्षिणी चतुर्वी यस्या सा, तथा पिङ्गल-
 केशी पिङ्गलवर्णे केशी यस्या सा, अनुदिनं प्रतिदिनं कलिहचि कालौ विवादे,
 “कालिर्विभीतके शूरे विवादेऽस्ययुगे युधि” इति हेन, हचि अनुराग यस्या सा
 नित्य कलहप्रिया, तथा अनुनयकठिना अनुनये विनयव्यवहारे कृतेऽपि कठिना
 कठोरा अतिशयकोपनस्वभावा, यथा—अनुनये विनयविषये कठिना अविनीता
 इत्यर्थे, दीर्घतराभिः अत्यन्तमाद्यताभिः स्थूलशिराभिः स्पष्टोद्धतशिराभिः परिहृतवपुं
 व्याप्तदेहा, अतिशयकुटिलगति अतिशयम् अत्यन्तं कुटिला वन्ना गति यस्या सा,
 यथा आयतजङ्घा आयता दीर्घा जङ्घा यस्या, सा सुदीर्घचरणा, निम्नकपोला निम्नौ

उक्तौ ।—

भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्नौ नौ र्सौ ल्गौ

वंसुरुद्र-ऋषयः ॥ ३१ ॥

यस्य पादे मकारौ तकारनकारौ नकारौ रेफ-सकारौ
लंकारगकारौ च, तद्वत् भुजङ्गविजृम्भितं नाम । अष्टभि-
रेकादशभिः सप्तभिश्च यति । तत्रोदाहरणम् ।—

म० म० त० न० न० न० र० स० ल०ग०

म० म० त० न० न० न० र० स० ल०ग०

ये सन्नहानिकानीकै-नरतुरगकरिपरिवृतै, सम तव शत्रवो,

म० म० त० न० न० न० र० स० ल०ग०

म० म० त० न० न० न० र० स० ल०ग०

बुद्धश्रद्धालुव्यात्मान-स्त्वदभिमुखमपगतभिय', पतन्ति धृतायुधा ।

भासाख्यत्वात् गभीरप्रायो कपोलो यस्या सा युक्तगण्डदेशा, एव लघुतरकुचपुग
परिचितद्वयश्च लघुतरैण स्वल्पेन युक्तेष्वेत्यर्थ, कुचयुगेन परिचितं हृदयं यस्या सा
अतिचुद्रकनौ, कौञ्चयदा कौञ्चं वक्रविशेष, तस्य पदौ इव निर्मासदीर्घौ पदौ यस्या
सा तादृशी, भवतीति शेष, सा ईदृशी स्त्री, इह सप्तारि, निरवधि निरन्तरं
मुखम् अमिलवता जनेन पुत्रं निश्चयं परिहार्यं त्याज्या । पञ्चविंशत्यक्षर-
पादाभिः कतिच्छन्दसा प्रकारे क्रियमाणे सर्वगुणादसवलघुना चतुःपञ्चाशत्सहस्र
चतुःशतहाविंशदधिकपञ्चादशश्लोकरिचोऽभिः (३३५५४३२) भवन्ति, तत्र
षट्शतिसहस्रविंशतैः कनकस्युत्तरसप्तषष्टिश्चाधिकैश्चोऽभिः (१६०७६३८१) भेद
कौञ्चपदा इति नाम्ना ख्याता ।

(५) षड्विंशत्यक्षरपादौल्लङ्घ्यधिकारि भुजङ्गविजृम्भितसप्तलक्षणाच्च, भुजङ्ग-
व्यादि ।—वसुरुद्र ऋषयः वसव षष्ठी, रुद्रा एकादश, ऋषयः सप्त, चादौ
अष्टमाक्षरे तत्र एकादशाक्षरे ततश्च सप्तमाक्षरे यति, एवञ्च अष्टमैकोनविंश
अष्टविंशाक्षरेषु यतिरिति निष्कर्षः । ये इत्यादि ।—युद्धश्रद्धालुव्यात्मानं बुद्धश्रद्धायाः
श्रद्धासाधुराणां लुब्धं साक्षाद्, युद्धकारणे इति भावः, आत्मा चत्तुःकारणं

म० म० त० न० न० न० र० स० ख० ग०
 वे त्वा दृष्टा सङ्ग्रामाग्रे, तुङ्गिगन्धप । कृपणमनस-ञ्चलन्ति दिगन्तरं,
 म० म० त० न० न० न० र० स०
 कि वा सोढु शक्य भेकै-र्वहुभिरपि सविषविषम, भुजङ्गविजृ-
 ख० ग०
 श्चितम् ॥

अत्र कात्यायनेनाप्युक्तम् ।—

म० म० त० न० न० न० र०
 ध्यानैकाग्र्या लब्धा दृष्टिः, कमलसुखि । लुलितमलक, करे
 स० ख० ग०
 श्चितमानन,

येषां ते तथाभूता सङ्ग्रामलोकुपा अत एव अपगतभिय निर्भया ये तव रिपव
 शत्रव नरनुरगकरिपरिहते नरा मानुषा नुरगा अश्वा करिण गजा ते
 परिहृता व्यासा ते, सन्नदानेकानौकै वर्मादिपरिहितवह्वलसेन्ये, “सन्नद्धो वर्मित
 सञ्जो दक्षिणी व्यूढकण्ट” इत्यमर, सम साङ्गं घृतायुधा श्चीतास्त्रा सन्त
 लदभिसुख तव सम्यख पतन्ति गच्छन्ति, हे तुङ्गिगन्धप । ते सङ्ग्रामाग्रे युद्धक्षेत्र
 पुरोभागे त्वा दृष्टा विशोक्य कृपणमनस कृपणानि दीनानि मनांसि येषां ते तादृशा,
 विषसमानसा सन्त दिगन्तरं देशान्तरं चलन्ति गच्छन्ति, पलायन्ते इत्यथ,
 “चलन्ति” इत्यत्र “पतन्ति” तथा “फलन्ति” इति पाठान्तरद्वयम् । पूर्वोक्तमर्थं
 समथयितुमर्थान्तरं न्यस्यति, किं वा इति ।—वा अथवा भेकै मच्छकै बहुभि
 भेकैरपि सविषविषम त्रिषेण हलाहलेन सङ्ग वचसांनदया विषमम् अलुक्कट

म० म० त० ण० न० न० र०
 चिन्ताशक्ता शून्या बुद्धि-हिरदगतिपतितरसना, तनु-

स० ल०ग०

स्तनुता गता ।

म० म० त० न० न० न० र०
 पाण्डुच्छाय क्षाम वक्त्र, मदजननि । रहसि सरसा, करो-

स० ल०ग०

षि न सङ्घथा,

म० म० त० न० न० न० र०
 को नामार्यं रम्योव्याधि-स्तव कथय सुतनु । किमिदं, न ख-

स० ल०ग०

स्वसि नातुरा ? ॥ (ह)

शुभ्रद्विवृद्धित सपविलसित सर्पपराक्रममित्यथ, सोढ, शक्य किम् ? तैव शक्य
 नित्यथ, "शक्य भेके" इत्यथ "शक्यन्ते के" इति पाठान्तरम् । आन्यायनाक्तसुदा
 हरणान्तरमपि अत्राद्ये प्रदर्शयति ध्यानेत्यादि ।—कान्तचिन्ताकुलाया कल्याणनायि
 काया विरहावस्था व्याधित्वेनारीष्य वर्षयितुकृत्तिरियम् । कनकसुखि । हे पद्मसुखि ।
 ते दृष्टि अवलीकन ध्यानेकाया ध्यानेन चिन्तया एकाया अनन्तवृत्ति, तथा लम्बा
 चम्बमाना स्पन्दनरहिततया दूरप्रसारिणीव इत्यथ, अद्योनाविष्टा इत्यर्थो वा, कनक
 चूर्णकुन्तल लुलित कन्दवया इतस्ततो विच्छिन्नम्, आसन मुख करे स्थित हस्तान्त,
 बुद्धि ज्ञान चिन्ताशक्ता त्रिषयान्तरभावनाद्यानप्रवृत्तना, अत एव शून्या सर्वविषये
 अज्ञानस्वनरहिता इत्यथ, "चिन्ताशक्ता" इति पाठे—चिन्ताविष्टा इत्यथ, तथा
 हिरदगतिपतितरसना हिरदगत्या गजगमनेन पतिता गतिता रसना आक्षी भक्ष्याः

**अपवाहको मूनी नौ नौ न्सौ गौ नवर्त्तु-
रसेन्द्रियाणि ॥ ३२ ॥**

यस्य पादे मकारः षट् नकारा सकारो गकारौ च, तद्वृत्त-
अपवाहको नाम । नवसु षट्सु षट्सु पञ्चसु च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

म० न० न० न० न० न० न० स० ग० ग०
 षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु
 श्रीकण्ठ त्रिपुरदहन-ममृतकिरण-सकलकलित श्रिरसं रुद्र,
 म० न० न० न० न० न० न० स० ग० ग०
 षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु षट्सु

भूतेश हतसुनिमख-मखिलभुवन नमितचरण युगमीशानम् ।

सादृशी तसु शरीर तनुता चीषता गतौ प्राप्ता, मदजननि । हे चर्षदायिनि । व
 मुख पाण्डुच्छाय केतकीपरागसङ्घकान्तियुक्तम् इत्यथ, तथा चाम चीषम् ।
 रश्मि निजने सरसा रसयुक्ता, सङ्घा परस्परालाप न करोषि । हे सुतनु । तव अथ
 रम्य मनोज्ञ त्रिस्रवकर इत्यर्थे, व्याधि रोग को नाम ? किनामधेय ? इदं किम् ?
 त्वं खलु शत्रुरा पीडिता न असि इति न, अपि तु पीडितैव इत्यर्थे । उल्लूतिच्छन्द-
 पादषट्कोभूताना षड्विश्वस्वराणा प्रकारे कृते सर्वगुर्वाटिसवल्लघुता अष्टसङ्घाष्ट
 शतसु षड्विधकैकसमतिस्त्रयोत्तरषट्कोटिमेटा (६०१०८८६४) जायन्ते, तत्र
 ऋतु पञ्चाशत्सङ्घाष्टशतैकोनपञ्चाशदधिकाष्टत्रिंशत्त्रयोत्तरद्विकोटितमो (२३८५४८४८)
 अद् भुजङ्गविवृम्भितम् इति नाम्ना ख्यात ।

(क) उल्लूत्यधिकारे अपवाहकवृत्तमाह, अपवाहक इत्यादि ।—नवर्त्तुरसे
 न्द्रियाणि नव, ऋतव षट्, रसा षट्, इन्द्रियाणि पञ्च, नवम पञ्चदशैकविंश षड्विंश
 चरेषु विरतिरित्यथ । श्रीकण्ठमित्यादि ।—श्रीकण्ठ श्री श्रीभा कण्ठे यस्य त, काल
 कूटविषसयोगेन कण्ठस्य कण्ठवर्षत्वात् सर्वत श्वेतवर्षमध्ये तस्य श्वाभाषिकात्तथा
 त्वमिति भाव, "उग्र कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ कपालभृत् । वानदेवी
 महादेव" इत्यमर, त्रिपुरदहन त्रिपुरासुरविनाशिनम्, अमृतकिरणसकलकलित
 श्रिरसम् अमृतकिरणस्य चन्द्रस्य सकलेन खल्वेन, "सकल" इत्यत्र "शकल" इति

न० न० न० न० न० न० न० न० न० न० ग० ग०
 सर्वज्ञ वृषभगमन-महिपतिज्ञत-बलयरुचिर-करमारार्थ्यं,
 न० न० न० न० न० न० न० न० न० न० ग० ग०

त वन्दे भवभयभिद-मभिमतफल-वितरणगुरु-मुमथा युक्तम् ॥ (क)
 इति छतयः समाप्ताः ।

दण्डको नौ रः ॥ ३३ ॥

इदानीं दण्डकजातयः कथ्यन्ते । यत्र पादे द्वौ नकारौ

पाठः सङ्गतः, खण्डायक सकलशब्दाभावात्, कलित प्राप्त शिरो यस्य तथाभूतम्
 अर्धचन्द्रभूषितशिरसः, रुद्र रुद्राख्य भूतेश भूतानां प्राणिनामौश प्रभु, इतमुनिमख इत
 विनष्ट मुने दक्षस्य मख यज्ञो येन तम्, अखिलभुवननमितचरणयुगम् अखिलभुवने
 निविल्लोकौ, "लोकस्तु भुवने जने" इत्यमरः, नमित कृतप्रथम चरणयुग पादद्वन्द्व
 यस्य त, शिवसेवनमन्तरेण कर्माधिकाराभावादिति भावः, सर्वज्ञ सर्वं जानातीति त
 निखिलपदायवेदिनमित्यर्थः, करकलितवदरफलवदविरत विश्वमिदं पश्यतस्तस्य
 नवज्ञत्व सिद्धमेवेति भावः, वृषभगमन वृषवाहनम्, महिपतिज्ञतबलयरुचिरकरम्
 महिपतिना नागाधिपेन कृतं यो बलय तेन रुचिर मनोज्ञ कर यस्य तम्, आरार्थ्य
 मेव्यः, भवभयभिदं सारदुःखच्छिदम्, अभिमतफलवितरणगुरुम् अभिमतानां
 वाञ्छितानां फलानां वितरणेन अर्पणन गुरु महान्तम्, उमथा पावत्या युक्तं सङ्गतं,
 तं प्रसिद्धम् इत्यात् शिव वन्दे अक्षयामि । अल्कृतिच्छन्दः पादघटकौभूतानां षड्
 विश्वेश्वराणां प्रसारे अष्टाशीतिसहस्रषट्शतेकाधिकशतशौतिलक्षतमौ (८३८८०१)
 भेदः अपवादक इति नाम्ना प्रसिद्धः । अन्ये प्रसारभेदाः प्रसारविधिना स्वयमुद्द
 नौगः । एवञ्च "रसकौचनसप्तम्य चन्द्रद्वन्द्वेदवज्जिभिः । आत्मना योजितैवान् गत्या
 ज्ञेया मन्त्रोविभिः ॥" इति निर्दिष्टदिशा एकाक्षराद्विषड्विश्वेश्वरपर्यन्तं प्रत्येक
 प्रसारपिण्डसङ्ख्यां यत्रोदयकोटिद्विवत्तात्रिशङ्खाधि सप्तदशसहस्राणि षड्विश्वस्य
 त्तराणि सप्तशताणि च (१३४२१७७२६) इति ।

(ख) एकाक्षरपादघटनमारभ्य षड्विश्वेश्वरपादोक्तुतिपर्यन्तं वृत्तपरिसमाप्य
 भ्राम्यत दण्डकाधिकारमाह, दण्डक इति ।—र, इ श्रया । इ इत्यनेन कति इ गथा

रेफाश्च सप्त भवन्ति, दण्डको नाम स । उक्तृते षड्विंशत्य-
क्षराया समनन्तरं दण्डकस्य पाठात् सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव
युक्तम्, सर्वेषां छन्दसामिकैकाक्षरद्वया प्रवृत्तेः । इत ऊर्ध्वं
पुनरेकैकरेफद्वया प्रस्तार, “दण्डको नौ रः” इति श्रवणात् ।
तन्नोदाहरणम् ।—

न०	न०	र०	र०	र०	र०	र०
इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजा मुनी-						
ना मनोहारिणी,						
त्रिदशविजयिवोर्येहसाहशग्रीवलक्ष्मीविरामिण रा-						
मिण ससेविते ।						

सुभ्यन्ते इत्यपेक्षायामाह, यत्रेति ।—अथ सप्तविंशत्यक्षरस्य दण्डकपादलीकौ तात्पर्या-
देव नव गथा सुभ्यन्ते, ततश्च नवसु गथेषु न गणद्वयपारिशीष्यात् २ गणस्य सप्तत्वमेव
तात्पर्यात् सिद्धम् । ननु “चतु शतमुक्तति” (४:१:पि०) इत्यनेन एकाक्षरादारभ्य
षड्विंशत्यक्षरपादोक्तृतिपर्यन्तानां छन्दसानक्षरसङ्ख्या सूत्रकारिण निर्दिष्टा, न तु
तदनन्तरीयाणां दण्डकादीनाम् । “दण्डको नौ रः” इत्यत्रापि अक्षरसङ्ख्यायां उल्लेखो
भासि, अतश्च प्रतिपाद कस्यचरसङ्ख्या भाव्या इत्यपेक्षायामाह—उक्तृतेरित्यादि ।
दण्डकस्य सप्तविंशत्यक्षरपादले युक्तिमवतारयति—सर्वेषामित्यादि । इत ऊर्ध्वमित्यादि ।
—“दण्डको नौ रः” इत्यत्र बहुवचनेन सामान्यतया बहु-र-गणसामास तेषां विशेष-
निर्देशामावात् इत ऊर्ध्वं न गणद्वय र गणसप्तपदितदण्डकानन्तरम् एकैकरेफद्वया

न० न० र० र० र० र० र०
 जनक्यजनभूमिसम्भूतसोमन्तिनीसीमसोतापद-
 र० र०
 संश्रुताश्रमे,

न० न० र० र० र० र० र०
 भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागता-
 र० र०
 नेकसिद्धाकुले ॥ (ख)

अत्र पादान्ते यतिः ।

अष्ट नव दश इत्यादिक्रमेष दण्डकजातयो भवन्तीत्यत्र । इह हीत्यादि ।—द्विदशाना
 देवाना विकसिता जयशीलेन वीर्येण सामर्थ्येन हेतुना हतात् “ऊदमिहितमथो
 द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन दर्पाङ्गितोरित्यत्र, दशमीवल्ग्योविरामेष
 दशमीवस्य रावणस्य लक्ष्म्या त्रिधा विराम अवसान यस्मात् तद्योनेन
 रामेण रघुपतिना, संसेविते सम्यगाराधिते समाश्रिते इत्यर्थः, तथा जनक्यजन-
 भूमिसम्भूतसोमन्तिनीसीमसोतापदसंश्रुताश्रमे जनकस्य राजर्षे सजनसंस्था-
 श्रद्धास्थानात् संभ्रुता समुत्पन्ना, सीमन्तिनीना वरवर्षिणीना सीमा सीमभूत-
 सर्वप्रधाना इत्यर्थः या सीता तस्या पादस्पर्शेन चरणसंश्लेषेण पूत पवित्र आश्रयो
 यस्मिन् तथाभूते तथा भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले
 भुवने जगद्वासिनि जनैः नमित प्रणत पादपद्म चरणकमल यस्या सा भुवननमित-
 पादपद्मा सा एव अभिधान संज्ञा यस्या तादृशी या अम्बिका भुवननमितपाद-
 पद्मेत्यपरनाम्नो दुर्गा, तस्या तीर्थे पुण्यक्षेत्र, तस्य यात्रायाम् अर्चनीत्येव धामता
 ये अनेके सिद्धा देवयोग्ये तैः आकुले व्याप्ते इह दण्डकारण्यदेशे पुण्यभाजा
 पूतस्वभावाना मुनीनाम् ऋषीणा मनोहारिणी मनोज्ञा स्थितिः आवास अवस्थानं
 वा भवति अस्ति । न गण्यद्य सप्त सप्तान्तकसप्तविंशत्यक्षरचटितपादत्वात् वक्ष्यमाण-
 सूत्रेण श्रीकौण्डिन्यस्य दण्डाष्टप्रपातनामदण्डकविशेषचटित इति ।

प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ॥ ३४ ॥

य सप्तविंशत्यक्षरपाठ प्रथमो दण्डकः स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम । पूर्वमेवोदाहरणम् । (ग) .

अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् ॥ ३५ ॥

रातमाण्डव्याभ्याम् ऋषिभ्यामन्यत्रास्याभिधानमेतदेव, ताभ्या पुनरन्यैव सञ्ज्ञा कृताऽस्य वृत्तस्य । रातमाण्डव्यग्रहणं पूजार्थम् । (घ)

शेषः प्रचित इति ॥ ३६ ॥

इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति सञ्ज्ञां लभते । पूर्वमेकैकाक्षरक्रमेण छन्दसा वृद्धिरुक्ता, इदानीन्तु रिपोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । तत्रोदाहरणम् ।—

(ग) तत्र पञ्चविंशतिक्षरत्रयसङ्घट्टकदण्डकेषु 'नौ र' इत्यक्षरद्वयस्य प्रथमदण्डकस्य सञ्ज्ञाविशेषमाह प्रथम इति ।—प्रथम "दण्डको नौ र" इत्यनेनोक्तं आदिदण्डक । पूर्वमेव—“इह हि भवति” इत्यादिदण्डकम् ।

(घ) प्रथमदण्डकस्य चण्डवृष्टिप्रपात इति संज्ञायां मतान्तरमाह, अन्येति ।—रातमाण्डव्याभ्यामन्यत्रास्याभिधानमन्यत्रैतिरिक्ते छन्दोयस्ये, पिङ्गलादिविरचिते छन्दोयस्ये इत्यर्थे । पूजार्थं तत्कृतसञ्ज्ञायां समादरशापनाथम् ।

(ङ) प्रथमदण्डकस्य सञ्ज्ञाविशेषोऽभिहित, अन्येषां का सञ्ज्ञा इत्यपेक्षायां माह, शेष इति ।—शेष उक्तचण्डवृष्टिप्रपाताख्यप्रथमदण्डकादतिरिक्त एकैकैरेण वहुपलक्षित दण्डक इत्यर्थ । अत्र सूचकारेण न गणहयसहित रिफ सप्तकोपलक्षितस्य छन्दस एव दण्डकसंज्ञा विहिता, रिफाष्टकाद्यपलक्षितानान्तु प्रचितकसञ्ज्ञा इति, परन्तु छन्दोमञ्जरी-उत्तरवाक्ये तथा काव्येषु च न गणहयसहित य गणसप्तक घटितस्य छन्दस एव प्रचितकसञ्ज्ञा, रिफाष्टकाद्यपलक्षितानामथार्थवादिशञ्ज्ञाविशेषो वृत्त्यते, यदुक्तं गङ्गादास केदारभट्टाभ्यां—“प्रचितकसमभिधौ धीरधीभि श्रुतो दण्डक गणघाटुत्तरे सप्तभिर्वै” इति । तथा—“प्रतिचरणविहङ्गरेफा स्युरर्थाथं व व्याल-जोमूत खोलाकरीद्वाम शङ्कादय” इति । किञ्च—“चण्डवृष्टिप्रपाताख्य प्रथमो

न० न० र० र० र० र० र०
 ~~~~~  
 प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रफाताभिधानो मुनेः
 र० र० र०
 ~~~~~  
 पिङ्गलाचार्यनाम्नो मतः

न गणद्वयात् । र गणैः सप्तमद्भ्यो स्यादर्णस्त्वष्टाभिरुच्यते ॥ अर्थावो नवभिर्ग्रेथी व्युत्पन्नत्
 दशभिर्भवेत् । जीमूत एकादशभिः सूर्यैर्लीलाकरो भवेत् ॥ अथोदशभिश्चद्दाम शङ्खनामा
 तत स्मृत । स चतुर्दशभिर्नैथ तत पञ्चदशादिभिः ॥ अरानाद्यान्तु विज्ञेया — ॥
 इत्यादि । एवञ्च नवय रगणष्टकेन घटितपादो दण्डक अथाष्ट, नवय रगणनवकेन
 अष्टव, नवय रगणदशभिः व्याल, नवय रगणैकादशभिः जीमूत, नवय रगण-
 द्वादशभिः लौलाकर, नवय-रगणत्रयोदशभिः उद्दाम, नवय रगणचतुर्दशभिः शङ्ख ।
 आदिशब्दात् पञ्चदशादिभिः रगणैः अराम सङ्ग्राम सुराम वैकुण्ठ सीत्कण्ठ मार
 कासार विशार भृहार नीहार मन्दार केदार साधार सक्त्तार मक्त्तार माकन्द गोविन्द-
 सानन्द रुन्दोह नन्देखेवनाटिनासका एकैकरैफरुड्या न गणद्वयोत्तरैकदिशदधिक
 दिशत र गणघटितैकोनसहस्राक्षरपादपर्यन्त कविप्रयोगानुसारेण दण्डकजातयो
 चातस्या, तथा चोक्तम्—“एकोनसहस्राक्षरपर्यन्ता दण्डकाद्भ्यु प्रोक्ता । अर्थाविक-
 नशङ्खना द्वितयाद्या मद्दामतिभिः ॥” इति । ततश्च र गणघटितदण्डका पञ्चविंश-
 त्युत्तरविंशतसङ्ख्याका (३२५) भवन्ति इति । अन्ये च दण्डकभेदा इतरजाकरपरिशिष्टे
 यथा—“नयुगलगुहयुगेव अकारा कवीच्छानुरोधात्तदा यत्र वक्ष्यन्त एषोऽपरो दण्डक
 पण्डितैरैरित सिद्धविक्रान्तनामा । यत्र रेफान् कवि स्वेच्छया पाठवैक्यमापेचय
 ऽऽरोपयत्येव धीरे स्मृती दण्डको मनमातङ्गलोबाकर । अष्टगुण कनेष यत्र वध्यते
 सुशौभिरिच्छया स दण्डकस्वनङ्गशेखर स्मृत । स्वेच्छया र जी कनेष सन्निवेशयद्
 दारधी कवि स दण्डक स्मृती जगत्प्रतीकमञ्जरौ । स गण सकल खलु यत्र भवेत्-
 निह प्रवदन्ति बुधा कुसुमसककम् । अकारैः कवीच्छानुरोधान्निक्रमैः प्रसिद्धो विद्युदो
 ऽपरो दण्डक सिद्धविक्रान्तनामा” इति । केचित “शेष प्रचित इति” इति सूत्रस्य
 र गणघटितदण्डकादथ सर्वाऽपि शेष प्रचितनामा इत्येव व्याख्या विद्यथ न इयान्
 परेष येन केनापि गणेन र-गणघटितदण्डकवत एकोनसहस्राक्षरपादपर्यन्त कनेषोकेक-

न० न० र० र० र० र० र०
 प्रचित इति तत' परं दण्डकानामिय जातिरेकैकरे-
 र० र० र०

फाभिवृद्ध्या यथेष्टं भवेत् ।

न० न० र० र० र० र० र०
 स्वस्वचिरचितसन्नया तद्विशेषैरशेषैः पुन' काव्यम-
 र० र० र०

* न्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,

न० न० र० र० र० र० र०
 भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो
 र० र० र०

दण्डक पूज्यतेऽसौ जनैः ॥

अत्र पादान्ते यति' । (ङ)

इति दण्डकाः समाप्ताः ।

इति भट्टहलायुधकताया पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

गणद्वया प्रचिताख्यदण्डकमङ्गीकुर्वन्ति । ततश्च केवलस गणघटितपादा केवलस-
 गणघटितपादा केवलर गणघटितपादा केवलन गणघटितपादा केवलस गणघटित-
 पादा, यथाक्रमं गुरुलघुभ्या लघुगुरुभ्याश्च घटितपादा प्रचिताख्यदण्डका कविप्रयोगाद्

अष्टमोऽध्यायः ।

अत्रानुक्तं गाथा ॥ १ ॥

अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्मोक्तं छन्दः प्रयोगे च दृश्यते,
तत् गाथेति मन्तव्यम् । (क)

सारात् यथायथं भवन्ति । सर्वेष्वेव दण्डकेषु न गणस्ययादुत्तरं गणसन्निवेशं कार्यं इति ।
दण्डकं प्रचितकथोर्विशेषी यथा छन्दः पारिजाते—“बाण्ड्विभिनानि स्युच्छन्दासि
कनभोऽक्षरे । एकैकवद्वितैरुहै दण्डका प्रचितानि च ॥ दण्डका स्पर्शरेफाभ्यां
प्रचितान्यपरेगणै । यन्तरा निलितास्तुल्यं श्रुतयो भ०स जासया ॥ तेषामन्तोऽन्वयोगाश्च
स भाव्याश्चापि कोटिशः । प्रचितानि विवदन्ते शेषसङ्घेदकेवलम् ॥ विहाय न गणं
शुद्धं गणैरन्वैरिषत । षड्विंशत्प्रदक्षिणैर्षष्टैर्यन्ते प्रचितानि च ॥” इति । प्रथमेत्यादि ।
—प्रथमकार्यतदण्डकं प्रथमोक्तदण्डकं, चण्डिप्रपाताभिधानं चण्डिप्रपात इति
अभिधानं नाम यस्य तथाभूत इति पिङ्गलाचार्यनाम् मुने ऋषे मत् स्वीकृतं,
तत् परं चण्डिप्रपातानन्तरं, दण्डकानां तदाव्यसनात्तन्तरानाम् इत्यं जाति
यथेष्टं यथाभिव्यक्तम् इच्छानुसारेण एकैकरेफाभिदङ्गा एकैकं गणद्विक्रमेण
प्रचितं इति प्रचितं इति सञ्ज्ञाविशिष्टा भवेत् स्यात् । अन्ये अपरे वासोऽत्रा वाग्यं
प्रवरा अपि स्वस्वचरितसञ्ज्ञया स्वेच्छाज्ञतनामनिशेषेण पुनः अशेषे निखिले तद्विशेषे,
प्रचितविशेषे काव्यं कर्तव्यं विदधतु । यत्र समानसङ्गाक्षरैः यदि पादव्यवस्था प्रति-
पत्तय यदि अक्षरसङ्गा समाना भवति, “यत्र” इत्यत्र “तत्र” इति पाठकल्पनं समी-
चीनम्, तथात्वे—तत्र दण्डके यदि समानसङ्गाक्षरैः पादव्यवस्था भवति, ततः तदा
काने लोके असौ पूर्वोक्तं दण्डकं पूज्यते अर्च्यते ।

इति श्रीमत्पिङ्गलाचार्यविरचितं पिङ्गलछन्दः सूक्तोद्देशानुसारेण श्रीमञ्जीवानन्द-
विद्यासागरज्ञतायां सुखवीथिनां सप्तमोऽध्यायः ।

(क) पूर्वाध्याये समस्तलक्षणानि कथितानि, साम्प्रतं तत्रदक्षिणैरे सम-
द्वेषु अशुक्तानि लोके वेदेषु च उपनिषद्भ्यां समस्तान्यभूतानि आभिव्यक्तं
छन्दासि प्रदर्शयितुमिच्छन् पिङ्गलाचार्यं तदादर्शनपूर्वकं प्रसारादिनर्धनात्मकं
मष्टमाध्यायमारभते । अस्मिन् शास्त्रे यस्य छन्दस्य नामोद्देशः, न कृतः किन्तु

तत्र त्रिष्टुभिः ।—

कुङ्कुमदन्ती भूतौ नृगौ गिन्द्रियरसाः ॥ २ ॥

यस्य पादे भगण-तगणौ नगणौ गकारौ च भवतः, तद्वृत्तं कुङ्कुमदन्ती नाम गाथा । पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

भ० त० न० ग०ग० भ० त० न० ग०ग०

कुङ्कुमदन्ती, विकटनितम्बा, क्विन्नरकण्ठो, लघुतरमध्या ।

भ० त० न० ग०ग० भ० त० न० ग०ग०

विम्बफलोष्ठौ, मृगशिशुनेत्रा, मित्र । भवन्तः, सुखयतु कान्ता ॥ (ख)

आख्यादौ तेषाम् उदाहरणं दृश्यते, तद्विधायितुं सामान्यसंज्ञासूत्रमवतारयति—
अनेत्यादि । ननु क्वन्दशास्त्रे निखिलान्येव क्वन्दासि नामलक्षणादिभिः प्रदर्शितानि,
ततः “अथानुक्तम्” इत्यनेन केषां क्वन्दसां पुनश्चङ्गमाचार्याभिमतम् ? इति चेदुच्यते—
निखिलान्येव क्वन्दाज्ञानानि यद्यपि क्वन्दशास्त्रे प्रदर्शितानि, तथाऽपि न नामोल्लेखिनः,
परन्तु प्रसारसङ्घायां शृङ्गायुक्तैरेव । प्रसारसङ्घायां क्वन्दसां नामनिर्देशस्तु युग-
मन्वन्तरादिविषयि न सम्यग्भवति, अतः सामान्यादीनि कतिचिन् इत्थानि प्राचीनमुनि-
परम्पराप्रसिद्धानि पञ्चमाद्यध्यायवयेषु प्रदर्श्यं अत्रशिष्टानां प्रसारसङ्घायां वस्तु-
मशक्यानां सामान्यतः गाथेति नामकरणं कृतम्, तत्रापि काव्यादिषु ढट्टीदाहरणानां
क्वविप्रयुक्तानां केषाञ्चिन् क्वन्दसां कुङ्कुमदन्तीत्यादयः संज्ञा स्वयमेवाचार्येण कृता,
पञ्चमाद्यध्यायीकानि तु प्राचीनमुनिपरम्पराप्रसिद्धानीति विशेषः । तेषाम् किनापि
क्वन्दशास्त्रकारेण संज्ञा न कृता तान्येव गाथेति प्रसिद्धानीति । केचित्तु कुङ्कुम-
दन्तीत्यादीनि अष्टादशसूत्राणि इतिकारेणैव कृतानि मूलपुस्तकेषु सूत्राणामेतेषां
पाठादर्शनादिति मन्यन्ते । आग्नेयश्चन्दसारेऽपि एषामुल्लेखो न दृश्यते इति ।

(ख) * “अथानुक्तं गाथा” इत्यनेन सामान्यसंज्ञां विधाय एकादशाक्षरपाद-
त्रिष्टुभिकारि प्रागनुक्तं गाथामेदं विवृणोति, कुङ्कुमदन्तीत्यादि ।—इन्द्रियरसा इन्द्रि-
याणि पञ्च, रसा षट्, पञ्च षडक्षराणि यतिस्थानानि इत्यर्थे, ततश्च पञ्चमेकादशाक्षरेषु

जगत्याम् ।—

वरतनुर्नञौ ज्गौ षड्रसाः ॥ ३ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ जगण रगणौ च, तद्वत् वरतनु-
नाम गाथा । षड्भि षड्भिश्च यति । तत्रोटाहरणम् ।—

न० ज० ज० र० न० ज० ज० र०

~~~~~  
 - - - - -
 ~~~~~

अथि । विजहीहि, दृढोपगूहनं, त्यज नवसङ्ग-मभीरु । वल्लभम् ।

न० ज० ज० र० न० ज० ज० र०

~~~~~  
 - - - - -
 ~~~~~

अरुणकरोद्ग-म एष वर्त्तते, वरतनु । सम्प्र-वदन्ति कुक्कुटाः ॥ (ग)

यतिरिति बोध । कुङ्कुमीथादि ।—मिथं । हे वन्धी । कुङ्कुलदन्ती मुकुलवद्गना,
 विकटनितम्बा विपुलनितम्बदेशा, किन्नरकण्ठी किम्पुलपरमथीकण्ठप्रवरत
 भधुरकण्ठधरा, लघुतरमध्या चौषकटि, विम्बफलोष्ठी पक्कविम्बफलवदारक्ताधरा,
 नृगशिशुनेवा हरिणशावकवदायताक्षी, कान्ता प्रिया भवन्त सुखयतु आनन्दयतु ।
 विष्टपुङ्गव पादघटकौमुदानामेकादशाक्षराया प्रसारे क्रियमाणे सप्ताशौतुत्तरचतु
 शततमो (४८७) भेद कुङ्कुलदन्तीति नाम्ना ख्यात ।

(ग) द्वादशाक्षरपादजगत्याधिकारे पूर्ववानुक्त गाथाभेदनाह, वरतनुर्नञादि ।
 —षड्रसा इत्यत्र रसा षट्, षडक्षर द्वादशाक्षरेषु यतिरित्यथ । नारायणभद्रस्तु
 पञ्चभि सप्तभि कोषञ्च पादान्ते यतिमिच्छन्ति । अथि इत्यादि ।—अथि नवसङ्गमभीरु ।
 नूतनमङ्गलासप्रकाशभौते । सन्धोधनमिद हेतुगर्भे सोल्लुण्ठन, यत, वा हि नवसङ्गम
 भीरुर्भवति सा भर्तृसकाशात पलायते एव, त्वन्तु, पलायन दूरे आत्मा, प्रातरपि
 यति दृढमुपगूह्य तिष्ठसि, ततश्च ते नवसङ्गमभीरुता कुत ? इति, दृढोपगूहन
 पाठालिङ्गन विजहीहि परित्यज वल्लभ प्रिय त्यज अहीहि, यथा—हे चभीरु ।
 कान्तसङ्घवासेन विगतगुरुजननञ्जाभये । नवसङ्ग नूतनसङ्गकारिणं वल्लभ
 त्यज । यथा—अथि वरतनु । दृढोपगूहन विजहीहि तथा नवसङ्गमभीरुवज्जर्म
 नवसङ्गमात् तस्मिन्नेव दिने प्रथम कान्तासाङ्घचर्यात् भीरु भयभील यो वल्लभ,
 षे त्यज । परित्यागे हेतुमाह, अरुणेत्यादि ।—वरतनु । हे सुन्दरि । एष, अरुण

जलधरमाला म्भौ स्मौ समुद्रवसवः ॥ ४ ॥

यस्य पादे मगण-भगणौ सगण-मगणौ च भक्तः, तत् वृत्तं
जलधरमाला नाम गाथा । चतुर्भिरष्टाभिश्च यतिः । तत्रोदाः
ङ्करणम् ।—

म० भ० स० म०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 धत्ते शोभां, कुवलयदान्नः श्यामा,
 म० भ० स० म०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 शैलोत्सङ्गे, जलधरमाला लीना ।
 म० भ० स० म०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 विद्युत्सेखा, कनककृतालङ्कारा,
 म० भ० स० म०
 ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
 क्रीडासुप्ता, युवतिरिवाङ्गे पत्यु ॥ (घ)

कुरोङ्गम मूय्किरणाभिर्भाष वचत विद्यते, कुकुटा प्रभातकालज्ञापकशब्दकारिण
प्रसिद्धा पक्षिशेषा, सम्प्रवदन्ति शब्द कुवन्ति । जगतौच्छन्द पादघटकीभूताना
द्वादशाक्षराणां प्रक्षारि क्रियमाणे हानवत्युत्तरवधोदशशततमो (१३८२) मेघ,
वरतनुरिति नाम्ना ख्यात । छन्दोमञ्जर्यामस्य “मालती” इति नाम छतम् ।

(घ) द्वादशाक्षरपादत्रयगन्धिकारि प्रक्षारान्तरालक गायान्तरमवतारयति,
जलधरेत्यादि ।—समुद्रवसव समुदासलवार, वसव षष्ठी चतुर्थाक्षरे द्वादशाक्षरे च
यति । धत्ते इत्यादि ।—शैलोत्सङ्गे पूर्वतन्नीडे, पवसनेखलायामित्यथ, लीना
सम्बद्धा श्यामा श्यामवर्णा जलधरमाला मेघपङ्क्ति कुवलयदान्न नीलोत्पल-
ज्जालाया शोभा सौन्दर्यं धत्ते गृह्णाति । तथा विद्युत्सेखा सौदाननोरिखा, कनक-
कृतालङ्कारा कनकेन लघुणं कृत, पलङ्कार सूत्रं यस्या सा ख्यालङ्कारशोभिता

गौरी नौ रौ ॥ ५ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणौ च भवतः, तत् वृत्तं गौरी नाम
आधा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० र० न० न० र० र०
~~~~~

प्रणमत चरणारविन्दद्वय, त्रिभुवननमितस्य गौरीपते ।

न० न० र० र० न० न० र० र०
~~~~~

सकृदपि मनसैव यः सेवित, प्रवितरति यथेष्टमष्टौ गुणान् ॥

इयमेव गौरी दण्डकात् पूर्वञ्चैकैकरेफवृद्ध्या नामान्तराणि
लभते । (ङ)

ललना भूती न्साविन्द्रियर्षयः ॥ ६ ॥

यस्य पादे भगण-तगणौ नगण सगणौ च भवतः, तत् वृत्तं
ललना नाम गाथा । पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

इत्यत्र, पत्यु स्वामिन चङ्गे क्रीडे क्रीडासुप्ता सुरतत्रयेण निद्रिता युवतिरिव,
दृश्यते इति शेषः । द्वादशाक्षरप्रसारस्य एकचत्वारिंशदधिकारिशततमो (२४१)
भेदः ललधरनाम्ना इति ।

(ङ) द्वादशाक्षरपादत्रयत्वधिकारे गायान्तरसाह—गौरीति । प्रणमतेत्यादि ।—
यः शिवः मनसैव चतसैव सकृदपि एकवारमपि सेवित पूजितः अष्टौ गुणान्
अथिमाद्यष्टैश्चाथि यथेष्ट यथेच्छं प्रवितरति ददाति, तस्य त्रिभुवननमितस्य त्रिजग-
द्विन्दितस्य गौरीपते शिवस्य चरणारविन्दद्वय प्रणमत नमस्का इतः । द्वादशाक्षरप्रसारस्य
श्रीदशाधिकद्वादशशततमो (१२१६) भेदः गौरीति नाम्ना ख्यातः । इयमित्यादि ।
—इय गौरी गौरीनाम वृत्तं दण्डकात् पूर्वं न गणद्वय र गणसप्तमकदण्डकजाते
पूर्वम् एकैकरेफवृद्ध्या एकैकर-गणद्वयत्रयेण र-गणद्वयसारथ्यं चङ्ग र गणपथ्यन्तवृद्ध्या
प्रत्यर्थं, नामान्तराणि सञ्ज्ञान्तराणि लभते प्राप्नोति ।

(च) द्वादशाक्षरपादत्रयत्वधिकारे ललनाख्य गायान्तरसाह, ललनेत्यादि ।—

म० त० न० स०

या कुचगुर्वी, सृगशिशुनयना,

म० त० न० स०

पीननितम्बा, मदकरिगमना ।

म० त० न० स०

किन्नरकण्ठी, सुकचिरदशना,

म० त० न० स०

सा तव सौख्यं, वितरतु ललना ॥ (च)

अतिजगत्याम् ।—

कनकप्रभा सृजौ सृजौ ग् ॥ ७ ॥

यस्य पादे सगण-जगणौ पुनः सगण-जगणौ गकारश्च,
तद्दृत्तं कनकप्रभा नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

स० ज० स० ज० ग०

कनकप्रभा पृथुनितम्बशालिनी,

स० ज० स० ज० ग०

विपुलस्तनी हरिणश्रावकेक्षणा ।

इन्द्रियवध इन्द्रियाणि पञ्च, ऋषयः सप्त, अतिस्थानानौति शिव । येत्याह ।—
सगणश्च । हादशाक्षरप्रसारस्य त्रयोविंशत्यधिकविंशत्यक्षरतमो (२०२३) भेदः
संख्येति नाम्ना ख्यातः ।

स० ज० स० ज० ग०

— — — — —

इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता,

स० ज० स० ज० ग०

— — — — —

कुर्वते न कस्य मदनातुर मन ? ॥ (छ)

कुटिलगतिर्नौ ती ग् स्वरर्त्तवः ॥ ८ ॥

यस्य पादे नगणौ तगणौ गकारश्च भवति, तद्वत् कुटिल-
गतिर्नाम गाथा । सप्तभिः षड्भिश्च यतिः । तत्रोदा-
हरणम् ।—

न० न० त० त० ग०

— — — — —

अधरकिसलये, कान्तदन्तक्षते,

न० न० त० त० ग०

— — — — —

हरिणांशुदृशा, नृत्वति भ्रूयुगम् ।

(छ) अतिजगत्पथिकारे त्रयोदशाक्षरपादे कनकप्रभास्य गाथाभेदनाह—
कनकप्रभेत्यादि । कनकेत्यादि ।—कनकप्रभा स्य कान्ति, पृथुनितम्बशालिनी
विशालनितम्बविशिष्टा, विपुलकनो घनोन्नतकुचा, हरिणशावकेक्षया मृगशिशुनेत्र
वदायतचक्षुनेना इयमङ्गना नयनयोः पथि स्थिता इत्यत्र पथवर्तिनी सती कस्य मन
मदनातुर कामासौ न कुर्वते ? अपि तु सर्वस्वैवेत्यर्थः । अतिजगतीपादघटकीभूतानां
त्रयोदशाक्षराया प्रसारे क्रियमाणे पञ्चवत्यधिकसप्ततीत्तरद्विसहस्रतम (२७८६)
भेदे कनकप्रभेति नाम्ना ख्याता । कन्दोमञ्जरी इत्यत्राकरयोः इत्यमिदं “मञ्जुभाषिणी”
इति नाम्ना ख्यातम् । “सुनन्दितौ” इति शब्धुः ।

भ० ज० स० न० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

इसकलकूजितमनोहरतटान्तं

भ० ज० स० न० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

पश्य वरसुन्दरि । सरोवरमुदारम् ॥ (अ)

कुटिला म्भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः ॥ १० ॥

यस्य पादे मगण-भगण-नगण-यगणा गकारौ च भवत, तत् वृत्त कुटिला नाम गाथा । चतुर्भिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यति । ततोदाहरणम् ।—

म० म० न० य० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

अध्वस्थाना, जनयति सुख-सुचै कूजन्,

म० म० न० य० ग० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

दात्यूहोऽय, पथि निचुलिनि, तोयोपान्ते ।

(अ) शक्यर्थेऽपि शरी चतुर्दशाक्षरपादे वरसुन्दरीनामक गाथाभेदनाह,—
 वरेत्यादि । स्वादि यादि ।—छादुशिग्रोऽञ्जलमुगन्धिगलपूर्णे स्वादु मधुक् शिशिरं
 शीतलम् उच्चन निमलं सुगन्धि मनोहरगन्धवत् यत् जल तेन पूर्णं पूरित, तथा
 बौद्धिप्रचञ्चलविधिवशतपक्व बौद्धिवये तरङ्गसमूहे चञ्चलानि इतस्तत चलितानि
 विविदाधि नानावर्णानि शतपत्राणि पत्रानि यत्र तत्र, तथा इसकलकूजितमनोहर-
 तटान्तं इत्याना पथिविशेषाया कलकूजिते अच्युतमधुरशब्दे मनोहर मज्जुल
 तटान्त तीरप्रान्ती यस्य तत् तादृशम्, उदार विशाल सरोवर सरोभिर्जलै त्रियते इति
 सरोवर तड्य पश्य विनीकथ । शकरीच्छन्द पादषट्कीभूतानां चतुर्दशाक्षराणां
 प्रभारि क्रियमाणे षष्टशतत्रयोविंशत्यधिकत्रिसहस्रतमो (३८२३) भेद वरसुन्दरी
 इति नाम्ना ख्यात । छन्दोमञ्जरीपरिशिष्ट-उत्तरकाकरथो, वृत्तमिदम् "इन्दुवदनः"
 इति ख्यातम् ।

म० म० न० य० म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

कर्णाटस्त्रो रतिकुहरित-तुल्यच्छेदै

म० म० न० य० म० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

नादैः कण्ठ-खननकुटिल-मन्दावर्त्तैः ॥ (ज)

अष्टौ ।—

शैलशिखा भ्रौं न्भौ भ्गौ ॥ ११ ॥

यस्य पादे भगण-रगणौ नगण-भगणौ भगणौ गकारश्च
भवति, तद्वृत्तं शैलशिखा नाम गाथा । पादान्ते यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

(ज) शक्यैधिकारि चतुदशाक्षरपादे कुटिलानास्त्रीमत्या गाथामाह, कुटिलै-
त्यादि ।—वेदरचसमुद्र वेदाश्चार, रसा षट् समुद्राः चत्वार, चतुरक्ष दशाक्षर
चतुर्दशाक्षरैषु यतिरित्यर्थः । अन्वेषादि ।—अथ दायुह इति खल्लन वदति
इति दितिवाद् स एव अयमिति अण्प्रथयात्, दायुह कालकण्ठशास्त्र पञ्चविंशति,
पथि मार्गे, मार्गमात्रे निचुशिन वेतसल्लगासङ्गले, तीथीपान्ते जलसमीपे,
कर्णाटस्त्रीणां तद्व्यरमथीनां रतिकुहरितेन विहारकालिकाव्यक्तकण्ठभ्रान्तिविशेष
तुल्य भ्रान्तिविशेषस्य छेदेन सम इत्यथ छे विराम येषां ते तादृशे, तथा कण्ठ
खननकुटिलमन्दावर्त्तैः कण्ठखननेन पुन पुन उच्चपीत्कारजनितकण्ठावसादन
कुटिल वक्त्र, कम्पित इत्यर्थे, मन्दास्य अल्पस्य आवर्त्तैः खरस्य पुनरावृत्तित्यर्थे, यत्र
ते नादैः शब्दैः उच्चैः कृतम् अतिशयशब्द कुर्वन् अश्रव्यानां पश्चिष्यितानां पात्याना-
मित्यर्थे सुख मीति जनयति उत्पादयति । चतुर्दशाक्षरप्रकारस्य नवाधिकैकसङ्ख्य
तमौ (१००६) भेद कुटिला इति नात्वा ख्यातः । छ दोमञ्जरी वचरवाकरपरि
शिष्टयोः वृत्तमिदं “मध्यचामा” इति प्रसिद्धम् ।

भ० र० न० भ० भ० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

शैलशिखानिकुञ्जशयितस्व हरेः श्रवणे,

भ० र० न० भ० भ० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

जीर्णहृण करेण निदधाति कपिश्चपलः ।

भ० र० न० भ० भ० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

सुद्रवधापवाटपरिहारविनीतमते-

भ० र० न० भ० भ० ग०

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

स्तस्य न तावतैव लघुता द्विपयूथभिदः ॥ (८)

(८) अक्षधिकारे षोडशाक्षरपादे शैलशिखानामगाथामाह, शैलेश्यादि ।—भूत रसिन्द्रिया भूतान पञ्च, रसा षट्, इन्द्रियाणि पञ्च, पञ्चनेकादश-षोडशाक्षरेषु यति-रित्यथ । शैलाश्लेष्यादि ।—शैलशिखाया पर्वताग्रभागे य निकुञ्ज खतावेष्टितस्थान तत्र शयितस्व शयानस्य हरे सिद्धस्य श्रवणे शोभे अपल चपल कपि वानर करेण हस्तेन जीर्णहृण निदधाति अपयति, सुद्रवधापवाटपरिहारविनीतमते सुद्राया हांनाना दुबलानामित्यथ, वधे विनाशे षोडपवाट निन्दा तस्य परिहारि दूरीकरणे विनीता शिञ्जिता मतिशस्य ताडशस्य, द्विपयूथभिद गजकुलविनाशकस्य, तस्य हरे, तावता निन्दापरिहारार्थे प्रतीकाराकारणेन नैव लघुता हीनत्व, भवेदिति शेष । अष्टिच्छन्द पादषट्श्रीभूतषोडशाक्षराया प्रसारं क्रियमाणे एकशतैकीनविंशतिशिकाटा विभक्तिषडक्षतमो (२८११८) भेद, शैलशिखा नाम वृत्तमिति ।

वरयुवती भ्रूयन्नी न्गौ ॥ १२ ॥

यस्य पादे भगण-रगणौ यगण-नगणौ नगणो गकारश्च
भवति, तद्दृत्तं वरयुवती नाम गाथा । पादान्ते यतिः ।
तल्लोदाहरणम् ।—

भ० र० य० न० न० ग०

कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला,

भ० र० य० न० न० ग०

पार्वणशर्वरीशगर्वापङ्कमुखकमला ।

भ० र० य० न० न० ग०

पीननितम्बविम्बसंवाह्ननश्रिथिलगति ,

भ० र० य० न० न० ग०

मुञ्ज । नराधिराज । भूयात्तव वरयुवति ॥ (ठ)

(ठ) अष्टमिहकारे षोडशाक्षरपादे गायान्तरनाह—वरेत्यादि । विशेषानुक्त-
त्वान् अत्र पादान्ते एव यति । कुञ्जरेत्यादि ।—नराधिराज मुञ्ज । हे नरपतिमुञ्ज ।
कुञ्जरकुम्भपीठपीनोन्नतकुचयुगला कुञ्जराणां गजानां कुम्भपीठवत् पीनोन्नत
सूक्ष्मोन्नत कुचयुगल स्तनद्वय यस्या सा, पार्वणशर्वरीशगर्वापङ्कमुखकमला पार्वण-
शर्वरीशस्य पूर्वाचन्द्रस्य गर्वापङ्क सौन्दर्याभिमानविनाशक मुखकमल यस्या सा, तथा
पीननितम्बविम्बसंवाह्ननश्रिथिलगति पीनस्य सूक्ष्मस्य नितम्बविम्बस्य नितम्बमण्डलस्य
संवाहनेन धारणेन श्रिथिला मन्दा गति यस्या सा एतादृशी वरयुवति तरुणीश्रेष्ठः
तव भूयात् । अत्र प्रकाररीत्या प्रसार्थ्यनाथे निश्रुतनिचत्वाभिप्रेक्षिकदानिश्रुत्सहस्र-
तमो (३२३३३) श्रेदो वरयुवतीनाम्ना प्रसिद्धः ।

अत्यष्टौ ।—

अतिशायिनो सौ ज्भौ ज्गौ ग् द्विक् स्वराः ॥१३॥

यस्य पादे सगणौ जगण-भगणौ जगणो गकारौ च भवतः,
तद्वत्तमतिशायिनी नाम गाथा । दशभिः सप्तभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

स० स० ज० भ० ज० ग०ग०
— — — — —

इति धौतपुरन्धिमत्सरान, सरसि मञ्जनेन,

स० स० ज० भ० ज० ग०ग०

— — — — —

श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनी-मपमलाङ्गभास' ।

स० स० ज० भ० ज० ग०ग०

— — — — —

अवलीक्य तदैव यादवान्-नपरवारिराशे',

स० स० ज० भ० ज० ग०ग०

— — — — —

शिशिरैतररोचिषाऽप्यपा, ततिषु मङ्क्तुमीषे ॥ (ङ)

(ङ) सप्तदशाक्षरे अत्यष्टौ-विकारे गाथाभेदमाह अतिशायिनी-गादि ।—
द्विक् स्वरा द्विक् स्वरा सप्त दशमसप्तमहात्त' वणा विराम-शान्तानोत्थ, ततश्च
दशम सप्तदशाक्षरेषु प्रतिपाद विरतिरिति भावः । इतीत्यादि ।—शिशिरैतररोचिषा
सप्तदशाक्षरेण सूर्येणापि इति एवम्यन्तरेषु सरसि तडागी मञ्जनेन अत्रमाहनेन
धौतपुरन्धिमत्सरान् धौत चालित पुरन्धीया मानिनीना मत्सर कोप ये तान्,
तथा अतिशायिनीन् अत्यधिकं श्रिय शोभान् प्राप्तवत् प्राप्तवत्, अपमलाङ्गभास
अपमला मानिनताङ्गीना अङ्गानाम् अवयवाना भास कान्तधी येषा तान् विमल-
कान्तीन्, यादवान् अवलीक्य इहा तदैव अवलीक्यन्त्ये एव नपरवारिराशे.

अवितथं न्जौ भ्जौ ज्लौ ग् ॥ १४ ॥

यस्य पादे नगण-जगणौ भगण-जगणौ जगण-लकारौ
गंकारश्च भवति, तद्वृत्तमवितथ नाम गाथा । पादान्ते यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

श्रुतिपरिपूर्णवक्त्रमतिमुन्दरवाग्बिभव,

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

तमखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम् ।

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

अवितथत्तविप्रजनपूजितपादयुग,

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

पितरमहं नमामि बहुरूपसुदारमतिम् ॥ (ढ)

पश्चिमसमुद्रस्य अपां जलानां ततिषु पूरेषु मङ्गलम् अवगादिसम् ईषि अभिलिषि ।
अत्यष्टिच्छन्द पादचटश्रीभूतानां सप्तदशाक्षराणां प्रसारे विधीयमाने नवशताधिक
दशोविंशतिसङ्घतनो (२३८००) भेद अतिशायिनी इति नाम्ना ख्यात ।

(ढ) अत्यष्ट्यक्षरारे माथान्तरमवितथास्वनाङ्क, अवितथमित्यादि ।—स्यष्टम् ।
श्रुतीत्यादि ।—श्रुतिभि वेदे परिपूर्णं सुखम् आगम यस्य त मुख्यायस्थितवेद
अतुष्टयम्, अतिमुन्दर सर्वोत्कर्षवान् वाचा वाक्यानां विभव सम्पत्ति यस्य त, तथा
अखिलजैमिनीयमतसागरपारगतम् अखिल समय जैमिनीयमत सागर 'इदं समु

वखिन्द्रियसमुद्राश्चेत् कोकिलकम् ॥ १५ ॥

यस्य पादे पूर्वोक्ता गणा भवन्ति, अष्टाभिः पञ्चभिश्चतुर्भिश्च
यतिर्भवति, तद्दृत्तं कोकिलकं नाम गाथा । तत्रोदाहरणम् ।—

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

— — — — —

नवसहकारपुष्प-मधुनिष्कल-कण्ठतया,

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

— — — — —

मधुरतरस्वरेण, परिक्रूजति, कोकिलकः ।

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

— — — — —

प्रथमकारविह्व-वचनैर्धन-लुब्धमते-

न० ज० भ० ज० ज० ल० ग०

— — — — —

स्तव गमनस्य भङ्ग-मिव सम्प्रति, कर्तुमनाः ॥ (ण)

इव तस्य पारम् अन्त गतं प्राप्त, तथा अवितथवृत्तनिप्रजनपूजितपादयुगम् अवितथवृत्तै
सव्यसवहारिभि विप्रनने ब्राह्मणे पूजितम् अर्चित पादयुग चरणद्वन्द्व यस्य त,
बहुद्वयं वृत्तिं जननानि कृपाणि यस्य तम्, उदारा सतिर्यस्य तादृश्य त प्रसिद्ध
पितरम् अह नमानि । समदशाक्षरप्रकारस्य षट्शतपञ्चषष्ट्यधिकेकारिण्यस्य द्वादशतमो
(३१६६५) भेदं अवितथ इति नाम्ना प्रसिद्ध । छन्दोमञ्जरी-इतरजाकारयो वृत्तमिद
“नदंटेक” इति नाम्ना ख्यातम् ।

(ण) यतिभेदेन पूर्वोक्तस्यैव गाथावृत्तस्य नामभेदनाह, वखिति ।—वखिन्द्रिय
समुद्रा वसव अष्टौ, इन्द्रियाणि पञ्च, समुद्रा चत्वार, अष्टम बधोद्वय समदशाक्षरीषु
यतिष्वेत् तदा पूर्वोक्तवितथवृत्तमेव कोकिलकनाम्ना ख्यातं भवति । नवेत्यादि ।—
सम्प्रति प्रथमकारविह्ववचने, कुङ्करित्यस्यादिवर्षककारेण विह्वै, घटितै, वचने, उक्तिभिः

धृतौ ।—

विबुधप्रिया र्सौ जौ भ्रौ वसुदिशः ॥ १६ ॥

यस्य पादे रगण-सगणौ जगणौ भगण-रगणौ च भवतः,
तद्वृत्त विबुधप्रिया नाम गाथा । अष्टभिर्दशभिश्च यतिः ।
तत्रोदाहरणम् ।—

र० स० ज० ज० भ० र०
 ७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७
 कुन्दकुङ्कुलकोमल-द्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता,
 र० स० ज० ज० भ० र०
 ७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७
 हंसगद्गदवादिनी, वनिता भवेद्विबुधप्रिया ।
 र० स० ज० ज० भ० र०
 ७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७-७
 पीनतुङ्गपयोधर-द्वयभारमन्थरगामिनी,

धनलुब्धमते धने अर्थोपार्जने लुब्धा मति बुद्धि यस्य तस्य तव गमनस्य अर्थोपार्जनार्थं
 तव विदेशयात्राया भङ्ग प्रतिबन्धक कर्तुं मन यस्य तथासुत इव कौकुलक पिक
 नबन्ध मृतनस्य सृङ्कारपुष्पस्य चूतकुसुमस्य मधुना मकरन्देन मकरन्दपानेन इत्यर्थे,
 निष्कल नि निश्चयेन अतिशयेनेत्यर्थे, कल मधुरास्फुट कण्ठो यस्य तस्य भावसया,
 हेल्वर्षे दतीया, मधुरतरस्खरेण परिक्रुजति कुङ्ग कुङ्गइति रवेण विरोति ।
 प्रसारसङ्घा पूर्ववत् । गङ्गादास केदारभट्टाभ्यामत्र सप्तम तथोदय सप्तदशाक्षरेषु
 यतिरुक्ता ।

(त) धृत्वधिकारे अष्टादशाक्षरपादे विबुधप्रियास्य गाथामेदमाह, विबुधे
 त्यादि ।—वसुदिश वसव अष्टौ, दिश दश, अष्टमाष्टादशाक्षरेषु यतिरित्यर्थ ।
 कुन्देत्यादि ।—कुन्दकुङ्कुलकोमलद्युतिदन्तपङ्क्तिविराजिता कुन्दकुङ्कुलस्य कुन्द-
 कुसुमकोरकस्य कोमला सुकुमारा, खिन्नावदाता इति यावत्, द्युतिरिव द्युतिर्वासा
 त्तादृशीभि, दन्तपङ्क्तिभि दशनश्रेणीभि विराजिता शोभिता, हंसगद्गदवादिनी

र० स० ज० ज० म० र०

~~~~~  
- - - - -

नेत्रकान्तिविनिर्जित-श्रवणावतसितकैरवा ॥ (त)

नाराचकं नौ रौ रौ ॥ १७ ॥

यस्य पादे नगणौ रगणाश्चत्वारी भवन्ति, तद्दृत्तं नाराचकं
नाम गाथा । पादान्ते यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

न० न० र० र० र० र०

~~~~~  
- - - - -

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धा प्रगृह्य प्रिया,

न० न० र० र० र० र०

~~~~~  
- - - - -

प्रियसुहृदि विभोषणे सङ्गमथ्य श्रिय वैरिणः ।

इत्यस्यैव गद्गद वदति भाषते वा सा, तथा पीनतुङ्गपयोधरद्वयभारमन्थरगामिनी
पीनस्य स्थूलस्य तुङ्गस्य उन्नतस्य पयोधरद्वयस्य क्षणयुगलस्य भारीण मन्थर मन्द गन्तु
श्रील यस्या सा, तथा नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतसितकैरवा नेत्रकान्त्या नयन
श्रीभया विनिर्जित पराभूत श्रवणावतसित कर्णसूषणीकृत कैरव कुमुद यथा
तथाभूता वनिता रमणी विशुद्धप्रिया विदुषा देवाना वा मनोहारिणी भवेत् । धृति
च्छन्द पादघटकीभूतानामष्टादशाक्षराणा प्रसारी क्रियमाणे एकीनविश्वत्यधिक-
विनवतिसप्ततमो (८१०१८) भेद विशुद्धप्रिया इति ख्यात । छन्दोमञ्जरी
इतरत्राकरयो इत्तमिदं “हरनर्तनम्” इति प्रसिद्धम् ।

(ष) धृत्यधिकारी षष्ठादशाक्षरपादे नाराचकाख्यनपर गाथाभेदमाह—
नाराचकमित्याह । रघुपतिरित्यादि ।—रघुवशस्य द्वादशसर्गान्त्यश्लोकोऽयः । रघु
पति राम अपि प्रियसुहृदि बन्धो विभोषणे वैरिण शची, रावणस्य इत्यथ, श्रिय
राजलक्ष्मीं सङ्गमथ्य सङ्गता कृत्वा, क्षनेर्ष्यनात स्खप् प्रत्यथ, जातवेदवि शश्री
मिश्रहा जातश्राद्धम् शश्रिपरीक्षया विज्ञातविशुद्धस्वभावा प्रिया सीता प्रगृह्य श्लोकस्य

न० न० र० र० र० र०
 ~~~~~  
 ~~~~~

रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा,

न० न० र० र० र० र०
 ~~~~~  
 ~~~~~

भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ (थ)

अतिष्ठतौ ।—

विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग् रसर्त्तुस्वराः ॥ १८ ॥

यस्य पादे यगण-मगणौ नगण-सगणौ रगणौ गकारश्च
 भवति, तद्वत्त विस्मिता नाम गाथा । षड्भिः षड्भिः
 सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदाहरणम् ।—

य० न० न० स० र० र० ग०
 ~~~~~  
 ~~~~~

श्रिया जुष्ट दिव्यै, सपटहरवै-रन्वित पुष्पवर्षै-

य० न० न० स० र० र० ग०
 ~~~~~  
 ~~~~~

र्वपुष्टस्यैश्च, क्षणसृष्टिगणै, स्तूयमान निरौघ ।

रविसुतसहितेन सुधीवपुत्रेण ससौमित्रिणा सख्यज्ञेन तेन विभीषणेन अनुयातः
 अनुयातः सन्, भुजविजितविमानरत्नाधिरूढ विमान रत्नसिन्धु, भुजविजित
 शहिमानरत्न पुष्पकसिन्धुश्च, तत्रारूढ सन् पुरीम् अयोध्या प्रतस्थे गतवान् ।
 "सप्तमप्रविभ्यश्च" (१।१।२२ पा०) इत्याहनेपदम् । आधातोरेकमकत्वेऽपि
 तदङ्गसूतोद्देश्यक्रियापेक्षया सकर्मकत्वमिह विवक्षितम् । अष्टादशाक्षराणां प्रकारे
 क्रियमाणे चतुस्रवारिभद्रधिकनवशतीत्तरचतु सप्ततिसहस्रतमो (७४९४४) श्लोको
 नारायण इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(इ) अतिष्ठत्वाधिकारे एकोनविंशत्यक्षरपादे विस्मितानामक गाथाभेद दर्शयति,
 विस्मितेत्यादि ।—रसर्त्तुस्वरा, रसा षट्, ऋतव, षट्, खरा सप्त, षष्ठ इति श्लोकोन-

य० म० न० स० र० र० ग०

— — — — —
— — — — —

प्रकाशनाकाशे, दिनकरकरान्, विक्षिपद्विस्मिताक्षे-

य० म० न० स० र० र० ग०

— — — — —
— — — — —

नरेन्द्रैरीपेन्द्र, वपुरथ विश-ङ्गाम वीक्षास्वभूवे ॥ (द)

प्रकृती ।—

शशिवदना न्जौ भ्जौ ज् ज् रौ रुद्रदिशः ॥ १६॥

यस्य पादे नगण-जगणौ भगणौ जगणास्त्रयो रगणश्च
भवति, तद्भृत् शशिवदना नाम गाथा । एकादशभिर्दशभिश्च
यति । “पञ्चकावली” इति केचित् । तत्रोदाहरणम् ।—

विशाक्षरेषु प्रतिपादयतिरित्यथ । शिवेत्यादि ।—अथ शिरः-त्रेदनानन्तरं शिखा अपूर्व-
श्रीभया जुष्ट सेवित, भगवत्क्षणेन विनाशप्राप्तेरिति भावः, अत एव दिव्ये स्वमीथे
सपटहरवे दुन्दुभिश्चन्द्रसङ्घिते पुष्यवर्षे कसूमनिपाते अन्वित युक्त, तथा अथ शिर
न्देदनसमकालमिति यावत्, ऋषिगणैः सुनिसमूहेः स्तूयमानं कृतस्त्व, चैद्यस्य शिशु
पालस्य वपुष्ट शरीरात् निरीय निर्गत्य, प्रकाशेन स्वप्रभमेत्यथ, आकाशे नभसि दिन
करकरान् सूर्यकिरणान् विक्षिपत निरस्यत, स्वप्रभया सङ्कलकरकिरणानपि पराभव-
दित्यथ शिखा लक्ष्म्या जुष्ट पुष्यवर्षेऽन्वित अथसङ्घिगणे स्तूयमानम् श्रीपेन्द्रम् उपेन्द्र-
रुम्बन्धि वपुः शरीरं विगतं निविशमानमित्यथ, भगवत्तेजसा सहैक्यं गच्छदित्यथ, धाम
चैद्य तेज, विस्मिताक्षौ नरेन्द्रैः राजभिः वीक्षास्वभूवे दृश्ये । अतिष्ठातच्छन्दःपाद-
सप्तकौभूतानामेकीनविशत्यचराणां प्रसारे क्रियमाणे अतदशाधिकसप्तशतौत्तरपञ्च
अनतिसङ्ख्यतमो (७५०+४) भेदः विस्मिताख्य इत्यभिदम् । छन्दामञ्जरी इत्यत्राकारयो
प्रसङ्गात् “सिद्धविस्फूर्जिता” इति नाम ।

(घ) एकविंशत्यक्षरपादे प्रकृत्यधिकारे गाथाभेदमाह, अशीति ।—रुद्रदिश
रुद्राश्च एकादश च, दिशश्च दश च इति रुद्रदिश एकादश दशसङ्ख्याकाराणि,

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

~~~~~  
 -----

तुरगशतकुलस्य परित, परमेकतुरङ्गजन्मः,

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

~~~~~  

प्रमथितभूभृत. प्रतिपथ, मथितस्य भृश महीभृता ।

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

~~~~~  
 -----

परिचलतो बलानुजबल-स्य पुरः सतत धृतश्रिय-

न० ज० भ० ज० ज० ज० र०

~~~~~  

श्विरविगतश्रियो जलनिधे-श्च तदाऽभवदन्तर महत् ॥ (ध)

यतिस्थानानि इति शेष । पञ्चकावलीति केचित्—मङ्गिनाथेन चस्य पञ्चकावलीति नाम कथितम्, तथा “धृतश्रीडत्तमिति कश्चित्” इत्यपि तेन उक्तमिति । तुरगेत्यादि ।—
 परित समन्तात् तुरगशतैश्च शतैश्च आकुलस्य व्याप्तस्य अपरिमिताश्वस्य इत्यथ,
 प्रतिपथ प्रतिभागे प्रमथिता क्षुब्धा भूभृत पवता राजानश्च येन तस्य, सतत धृत
 श्री श्रीमाराणा च येन तस्य, पुर शये नगराहा परिचलत परिगच्छत, बलानुजबल-
 बलानुजस्य बलरामानुजस्य हरेरित्यर्थ, बलस्य सैन्यस्य पर केवलम् एकस्यैव तुरङ्ग-
 जन्म उत्पत्तिमात्रं यस्यात् तस्य, एकोऽपि जात एव, न तु बलीति भावः, तथा मही
 भृता मन्द्राद्रिणा राज्ञा च भृशम् अत्यर्थं मथितस्य आखीडितस्य, तथा चिरविगतश्रिय
 श्विर विगता श्री लक्ष्मी यस्य तथाविधस्य, उत्पत्त्यनन्तरमेवास्या हरिस्वीकरणादिति
 भावः, जलनिधेश्च समुद्रस्य च तदा प्रस्थानसमये महदन्तर दूरगमनादिना व्यवधानम्,
 उक्तरीत्या महत् तारतम्यं चाभवत् । प्रकृतिच्छन्द पादघटकीभूतानामेकविंशत्यक्षराणां
 प्रक्षारि क्रियमाणे षट्शतौत्तरेकादशसहस्राधिकसप्तत्यन्तसो (७११६००) भेदः

एवमादीनि वृत्तानि कोटिश प्रस्तारेषु मंहाकविप्रयोगेषु च दृश्यन्ते । विशेषसञ्ज्ञाऽभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्देशं कृत्वा नोक्तानि, तानि गाथाशब्देन कथ्यन्ते । (न)

इदानीं प्रस्तारादीन् प्रत्ययानुपक्रमते । तत्र गाथव्यादि-प्रस्तारसिद्धार्थमेकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं द्व्यक्षरप्रस्तार सूत्रद्वये-नाह ।—

द्विकौ ग्लौ ॥ २० ॥

उपरिष्ठाङ्कार लिखित्वा अक्षस्ताङ्कार विन्यसेत् इत्येका-

शशिवदनेति नाम । छन्दोनञ्जयानस्य “सरसी” इत्तरवाकरी “सलिलनिधि” क्वचित् “सिद्धकम्” इति नाम ।

(न) . ननु मंहाकविप्रयोगेषु प्रोक्तलक्षणभिन्नानि अन्वयानि वृत्ति वृत्तानि दृश्यन्ते, तानि किनामधेयानि कौटुम्बलक्षणवन्ति च ? इत्यत आह, एवमादी नौत्यादि ।—एतन्नते तानि प्रस्तारेण ज्ञेयानि गाथानामधेयानि च भवन्तीत्यर्थः ।

(न) एव समादिइत्तरवयमुक्त्वा साम्यत तेषामिव समुत्पत्तिप्रदर्शनायम् अनुक्तानाञ्च वृत्तानां सत्कविप्रयोगेषु बहुशो दृश्यमानानां सङ्गोपपत्तये प्रस्तारादिषु प्रत्ययान् प्रारम्भुताह, इदानीमित्यादि ।—प्रसाध्यन्ते विस्तार्यन्ते गुरुत्वपुरुषपतया चर्चा सात्रा वा अनेन इति प्रसार गुरुत्वपुरुषसङ्गादिज्ञानजनिका क्रिया इत्यर्थः, प्रसारो भेदरचना प्रत्यर्थो वा । प्रतीयते ज्ञायते छन्दसा सङ्गादिकमेभिरिति प्रत्यया सङ्गाविशेषादि-कोषकोपाया, सम्भावितवृत्तेषु विज्ञासापरपर्यायप्रत्ययव्यापकत्वाद्वा प्रत्यया, छन्दसा भेदादिप्रत्यायकत्वात् प्रत्यया इति वा, ते च “प्रसारो नष्टमुद्दिष्टमेकव्यादि-खनक्रिया । सङ्गानसञ्जयानस्य षडैते प्रत्यया च्युता ॥” इति इत्तरवाकरीकृत्या । प्रत्ययपरिज्ञानमन्तरेण छन्द शास्त्रेषु न भवति विश्वव्युत्पत्ति, तत्र च प्रत्ययान्तरेभ्यः प्रसारस्यैव प्रथमोक्तत्वात् प्राधान्याच्च प्रथम तस्यैव वस्तुनोक्तित्वात्तदेवाह —तमेत्यादि । द्विकालित्यादि ।—“एकाक्षरप्रसारपूर्वकं द्व्यक्षरप्रसारम्” श्लोक्तत्वात् एकाक्षरप्रसारपक्षे श्रुत्वाथ, एव व्याख्येयः,—हादेव द्विकौ “यानिर्दिष्टार्थाः, प्रत्यया, स्वार्थे भवन्ति”

क्षरप्रस्तारः । तस्य द्विकत्वात् द्वौ ग्लौ द्विकौ स्थापयेत् । हे आहतौ प्रमाणमनयोरिति द्विकौ । “सङ्ख्याया अति-
शदन्ताया कन्” (५।१।२२पा०) इति कन्-प्रत्यय । ततश्च
शकारं ततोऽधस्तात्कारं लिखित्वा विस्मयार्थमधस्तिर्यगेखां
दद्यात्, अधस्ताच्च पूर्ववत् गकार-लकारौ स्थापयेत् । (प)

अत्र किं कर्तव्यमित्याह ।—

मिश्री च ॥ २१ ॥

अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति । चकारः पूर्वप्रस्तार-
संमुख्यार्थं । द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनन्तरं द्वितीयाक्षरस्थानेषु
मिश्री ग्लौ विन्यसेत् । सञ्ज्ञिष्टो मिश्र उच्यते । मिश्राविति

इति स्वार्थे कन् । ग् ल् च ग्लौ, द्वौ गुरुलघु एकाक्षरप्रकारज्ञापकौ इत्यर्थे ।
इममेवार्थं स्पष्टीक्रव्य इति कारो दर्शयति, उपरिष्ठादिषादि ।—उपरिष्ठात्
ऊर्ध्वतनपङ्क्तौ गकारं गुरुत्वबोधकमक्षरम्, (७) एव चिह्नविशेष वा लिखित्वा
तदधस्तनपङ्क्तौ लकारं लघुत्वबोधकमक्षरम्, (-) एव चिह्नविशेष वा विन्यसेत्,
तेन च सर्वगुणात्मक एक सर्वलघुात्मकश्च एक इति भेदद्वयवानेकाक्षरप्रस्तारः
सिध्यति ; एवञ्च एकाक्षरवृत्तस्य द्वौ भेदौ । उक्तानाम् एकाक्षरप्रकारः स्वरूपतो
यथा—

७ ग	१ भेद
- ल	२ भेद

इक्षरप्रस्तारसिद्धार्थमस्यैव सूत्रस्य व्याख्यानं दर्शयति इति चकार, तस्मैति ।—
तस्य ग् ल् रूपस्य प्रस्तारस्य द्विकत्वात् विराडक्षरात् । द्विकावित्यस्य व्युत्पत्तिरुच्यते
माह—हे इति । द्विकौ द्विवारौ ग्लौ ग्लौ इत्येवद्वयो इत्यर्थे, एवञ्च गकार लकारौ
ऊर्ध्वोभावेन चारद्वयं स्थापनीयौ इति निष्कर्षः । स्वरूपतो यथा—

प्रथमावृत्तिः { ग
 ख
 —
द्वितीयावृत्तिः { ग
 ख

गकार-लकाराभ्या प्रत्येकमभिसम्बध्यते, “इन्दात् परो यः श्रूयते” इति न्यायात् । ततश्च प्रथमायामाहुत्तौ गकारौ मिश्री स्थापयेत्, द्वितीयाया लकाराविति । ततो मध्ये रेखामपनयेत्, एव चतुःप्रकारो द्व्यक्षरप्रस्तारो भवति । तत् यथा— गौ, लौ, ग्लौ, लाविति । (फ)

(फ) उक्तदिशा ऊर्ध्वाधीभावेन वारह्य गकार-लकारस्थापनादनन्तर करणीयमाह सूत्रकार, मिश्री चेति ।—मिश्री इत्यत्र करणीयौ इति शेष । एतदेव विशदयते प्राक्तकार, अनेनेत्यादि ।—पूर्वप्रकारसमुच्चयात् हिरावन्तगकार लकारसमुच्चयात् । एवंमूर्त्तिकेन हिरावन्तेन गकार लकाररूपेण एकक्षरप्रस्तारेण एव ग्लौ मिश्री युक्तौ करणीयो । ग् च ल् च ग्लौ इति इन्वसमास “इन्दात् परं श्रूयमाणं शब्दं प्रत्येकमभिसम्बध्यते” इति न्यायात् एकान्तरप्रकारमूर्ध्वाधीभावेन द्विधा स्थापयित्वा मध्ये रेखा दद्यात्, ततः प्रथमाहत्तौ द्वितीयाक्षरस्थाने गकार द्वितीयाहत्तौ द्वितीयाक्षरस्थाने च लकार सख्याय मध्यस्था रेखामपनयेत्, एवञ्च चतुर्विधा द्व्यक्षरप्रकार निष्पद्यते । विन्यासपद्धतिसंबन्धिषा—प्रथम लकारद्वय, द्वितीय लकार गकारौ, ततश्च गकार-लकारौ, ततश्च द्वौ लकारौ करणीयौ । अत्युक्ताया द्व्यक्षरप्रकार, स्वरूपतो निदर्शयते यथा—

$$\begin{array}{l}
 \text{प्रथमाहत्ति} \\
 \left. \begin{array}{c} \text{ग} \\ \text{ल} \end{array} \right\} \text{ग} \\
 \\
 \text{द्वितीयाहत्ति} \\
 \left. \begin{array}{c} \text{ग} \\ \text{ल} \end{array} \right\} \text{ल}
 \end{array}
 = \left\{ \begin{array}{l} १ \text{ ग } \text{ ल } \text{ ग } \text{ ल} \\ २ \text{ ल } \text{ - } \text{ ग } \text{ ल} \\ ३ \text{ ग } \text{ ल } \text{ - } \\ ४ \text{ ल } \text{ - } \text{ ल } \text{ -} \end{array} \right.$$

एतेन द्व्यक्षरच्छन्दसि समहत्तसङ्ख्या कति इति प्रश्ने प्रकाररीत्या चतस्र इति ज्ञायते, तत्र च एको द्विगुरुक, अपर एकलघुरेकगुरुक, तृतीय प्रथमगुरुक द्वितीयलघुक, चतुर्थ द्विलघुक इत्यायातम् । हत्तरत्नाकरे पुन प्रकारान्तरेण प्रकारसाधनोपाय प्रदर्शित यथा—“पादे सर्वगुरावाद्याल्लघु न्यस्त गुरोरध । यद्योपरि तथा शेष भूय कुर्व्यादसु विधिम् । जने दद्याद्गुरुनेव यावत् पूर्वलघुर्भवेत् ॥” इति । अन्यैरेष्यते यथा—“स्थापयेत्प्रथमो गुरो, पुर, स्थात

इदानीं व्रक्षरप्रस्तारपूर्वकमेकैकाक्षरवृद्ध्या व्रक्षरादि-
प्रस्तार दर्शयितुमाह ।—

पृथक् ग्ला मिश्राः ॥२२॥

व्रक्षरप्रस्तारस्य पूर्वन्यायेन द्विक रेखाविभक्तं स्थापयित्वा
द्वितीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावृत्तौ गकारा मिश्रा दातव्या,

यद्योपरि तथैव पूरयेत् । पश्चिमञ्च गुरुभि पुन पुन सर्वलघ्ववधिरित्यथ विधि ॥”
इति । तत्र ज्ञान,—इत्तपादीयवर्णसङ्ग्राहसर्वगुरुक पाद लिखित्वा प्रथमात्
गुरोरध पङ्क्तौ लघु विन्यसेत्, अन्वेषाञ्च “यद्योपरि तथा शेषम्” इति नियमेन
यथा उपरि पङ्क्तौ तथैव अधस्तादाधस्तनपङ्क्तौ, शेषपादे वर्णसङ्ग्राहपूर्ववधि
द्वितीयादिक गुरु लघु वा यथासम्भवं लिखित, यत्र उपरि गुरुस्तदाधस्तादपि स पद,
यद्योपरि लघुस्तदाधस्तादपि लघुरित्यथ । एव पुन पुन सर्वपेक्षया आद्यगुरोरधस्तात्
लघौ लिखिते वानतो यत्र स्थान न्यून भवेत् तद्धिन् गुरु ख्याप्य, यावत् सर्व-
लघुक न गणात्मक पादो भवेत् तावदेव कुर्व्यात् । एतेन सर्वगुरो न गणञ्च अध
प्रथमलघुक य गण ख्याप्य, ततश्च तस्मान्नेव द्वितीयपङ्क्तौ द्वितीयाक्षरस्य गुरुत्वात्
द्वितीयपङ्क्तौ तदध लघु स्थापयेत् । द्वितीयपङ्क्तिश्चद्वितीयाक्षरस्य गुरुतया “यद्यो-
परि तथा शेषम्” इति नियमेन द्वितीयपङ्क्तौ तदध गुरु स्थापनीय, प्रथमा
क्षरस्थाने च गुरुलघुविन्यासनियमाभावेन “ऊने दद्यात् गुरुनेव” इति नियमात्
न्यूनस्थानतया गुरुरेव स्थापनीय । एव सर्वत्र सर्वलघुक पाद यावत् स्थान
तावत् कुर्व्यात्, ततश्च सर्वेष्वेव वृत्तेषु प्रथमो भेद सर्वगुरुक अन्तिमश्च भेद
सर्वलघुक इति । अत्रापरोऽपि नारायणसङ्गृहणीक —“पाद सर्वगुरु लिखित्
मुखगुरोशाधो लघु न्यस्य च चाद्य मूलगुरो पुनर्लघुमध शेष पुन पूर्ववत् ।
ऊने न्यस्य गुरुनशेषलघुक पादश्च यावत् पुन कार्याऽय विधिरित्यथौक्तपदम्
नारायण प्रकृतिम् ॥” इति ।

(ब) पूर्वोक्तरीत्या सर्वत्र प्रक्षारसिद्धिरिति दर्शयन् व्रक्षरप्रस्तारमाह, प्रथ
मिति ।—ग्ला, गकारा लकाराश्च, पृथक् पृथक्पृथक्भावेन, प्रस्तारमसृष्टभावेनेत्यर्थः,

द्वितीयाहत्तौ लकारा मिश्राः, ततो मध्ये रेखामपनयेत् । एवं त्रिकप्रस्तारः सिध्यति । पृथगिति विजातीयसंभर्गमाह, तेन प्रथमायामाहत्तौ न लकारप्रवेशः, द्वितीयायां न गकारस्य । एव त्रिकप्रस्तार द्वि' स्थापयित्वा पृथक् ग्वा मिश्रा दातव्या इति चतुरक्षरप्रस्तारः । एव तत्पूर्वकः पञ्चाक्षरप्रस्तारः । तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरगायत्रीसमहत्तप्रस्तारः । उष्णिगादीनामध्येकैकाक्षरहृद्या एवमेव न्यासः । तत्रेदं सूत्रं त्र्यक्षरात् प्रभृति पुन पुनरावर्त्तनीयं यावदभिमतं प्रस्तारः । (ब)

मिश्रा, कक्ष्या इति शेषः । प्रथमाहत्तौ केवलमकाराणां द्वितीयाहत्तौ च केवलमकाराणामेव मिश्रणं कर्तव्यं, न तु प्रथमाहत्तौ द्वितीयाहत्तौ वा गकार-लकारयोर्द्वयोरेव मिश्रणं कर्तव्यमिति निश्चयः । विजातीयसंसर्गे विजातीययोर्भिन्नजातीययो गकार लकारयोः, गकारेण लकारस्य लकारेण वा गकारस्य इत्यथ, असंसर्गे मिश्रणाभावम् । इत्यक्षरप्रकारस्य आदाक्षराणां ग ल ग ल रूपा-णामत्र तावदेवाक्षराणि व्यापनीयाणि । ततो द्वितीयाक्षराणां ग ग ल ल रूपा-णामर्थाऽपि प्रवक्तुं तावदेव व्यापनीयानि, एवमष्टावष्टावक्षराणि जायन्ते, ततश्च दक्षिणे द्वितीयाक्षरस्थाने यथाक्रमं ग ग ग-ग-ल-ल-ल ल-रूपाणि अष्टावक्षराणि स्थापयेत्, एतच्च अष्टभेदवान् सर्वगुणादि सर्वलज्जन्त चतुरक्षरप्रस्तारः सिध्यति ।

विष्यष्टाद्यैश्च सख्यायां त्र्यक्षरप्रस्तारं स्वरूपतः निर्दिश्यते यथा—

प्रथमाहत्ति	$\left. \begin{array}{l} \text{ग ग} \\ \text{ल ग} \\ \text{ग ल} \\ \text{ल ल} \end{array} \right\} \text{ग}$	}	=	१। ग ७ ग ७ ग ७ (मगष)
				२। ल - ग ७ ग ७ (य ७)
				३। ग ७ ल - ग ७ (र ७)
				४। ल - ल - ग ७ (स ७)
द्वितीयाहत्ति	$\left. \begin{array}{l} \text{ग ग} \\ \text{ल ग} \\ \text{ग ल} \\ \text{ल ल} \end{array} \right\} \text{ल}$	}	=	५। ग ७ ग ७ ल - (त ७)
				६। ल - ग ७ ल - (ल ७)
				७। ग ७ ल - ल - (भ ७)
				८। ल - ल - ल - (न ७)

एवमिति ।—एव पूर्ववत् प्रक्रियया त्रिकप्रस्तारं अष्टभेदात्मकं त्र्यक्षरप्रस्तारं, द्वि' स्थापयित्वा द्विराहत्तं कृत्वा पृथक् ग्वा मिश्रा' द्वितीयाक्षरदक्षिणे चतुर्धाक्षरस्थाने अष्टौ गकारा तदथ अष्टौ लकाराश्च स्थापयितव्या, तेन च षोडशभेदात्मकः सर्वगुणादिसर्वलज्जन्त चतुरक्षरप्रस्तारः सिध्यति । विष्यष्टाद्यैश्च स्वरूपतऽपि प्रदृश्यते ।

वसवस्त्रिकाः ॥ २३ ॥

प्रतिष्ठार्थां चतुरक्षरप्रसार यथा—

१। ग०ग०ग०ग०ग०	९। ग०ग०ग०ग०ल०
२। ल०-ग०ग०ग०ग०	१०। ल०-ग०ग०ग०ल०
३। ग०ल०-ग०ग०ग०	११। ग०ल०-ग०ल०-
४। ल०-ल०-ग०ग०ग०	१२। ल०-ल०-ग०ल०-
५। ग०ग०ल०-ग०ग०	१३। ग०ग०ल०-ल०-
६। ल०-ग०ल०-ग०ग०	१४। ल०-ग०ल०-ल०-
७। ग०ल०-ल०-ग०ग०	१५। ग०ल०-ल०-ल०-
८। ल०-ल०-ल०-ग०ग०	१६। ल०-ल०-ल०-ल०-

एवं चतुरक्षरप्रसार द्विधा स्थापयित्वा सवदक्षिणत षोडश गकारान् षोडश लकारान् च षौचराष्येण स्थापयेत् तेषु च हाविंशद्देवात्मक सर्वगुणादिसर्वलघुनाः पञ्चाक्षरप्रसार सिध्यति । तत्र सुप्रतिष्ठाया पञ्चाक्षरप्रसारो यथा—

१। ग०ग०ग०ग०ग०ग०ग०	१७। ग०ग०ग०ग०ग०ल०
२। ल०-ग०ग०ग०ग०ग०ग०	१८। ल०-ग०ग०ग०ग०ल०
३। ग०ल०-ग०ग०ग०ग०ग०	१९। ग०ल०-ग०ग०ग०ल०-
४। ल०-ल०-ग०ग०ग०ग०ग०	२०। ल०-ल०-ग०ग०ग०ल०-
५। ग०ग०ल०-ग०ग०ग०ग०	२१। ग०ग०ल०-ग०ल०-
६। ल०-ग०ल०-ग०ग०ग०ग०	२२। ल०-ग०ल०-ग०ल०-
७। ग०ल०-ल०-ग०ग०ग०ग०	२३। ग०ल०-ल०-ग०ल०-
८। ल०-ल०-ल०-ग०ग०ग०ग०	२४। ल०-ल०-ल०-ग०ल०-
९। ग०ग०ग०ग०ग०ल०-ग०ग०	२५। ग०ग०ग०ग०ल०-ल०-
१०। ल०-ग०ग०ग०ल०-ग०ग०	२६। ल०-ग०ग०ग०ल०-ल०-
११। ग०ल०-ग०ल०-ग०ग०ग०	२७। ग०ल०-ग०ल०-ल०-
१२। ल०-ल०-ग०ल०-ग०ग०ग०	२८। ल०-ल०-ग०ल०-ल०-
१३। ग०ग०ग०ल०-ल०-ग०ग०	२९। ग०ग०ग०ल०-ल०-ल०-
१४। ल०-ग०ल०-ल०-ग०ग०ग०	३०। ल०-ग०ल०-ल०-ल०-

एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायन्ते, ते च मकारादयः शास्त्रादौ कथिता एव । प्रदर्शनार्थञ्चैतत्, तेन षोडश चतुष्काः, द्वात्रिंशत् पञ्चका भवन्ति । एवं चतुषष्टि-र्गायत्रीसमस्तानि सर्वगुर्वादिष्वर्वाङ्गानि भवन्ति । द्विगुणोत्तरम् उष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिक्यात् । विष्यष्टार्थमिदं सूत्रं प्रस्तारादेव सह्यापरिच्छित्ते । (भ)

नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थमाह ।—

११। ग० ल० ल० ल० ग० ३१। ग० ल० ल० ल० ल०

१६। ल० ल० ल० ल० ग० ३२। ल० ल० ल० ल० ल० ५

एव षड्विंशत्यक्षरप्रस्तारपर्यन्तम् उत्तरोत्तरद्वैगुण्येन गुरुलघुसमावेशः करणीयः । ५

(भ) सम्प्रति पूर्वोक्तसगणादीनां प्रस्तारस्थितिं दर्शयितुमाह, वसक्त इति ।—वसवः अष्टौ त्रिका त्र्यक्षरात्मका गणा इत्यथ, जायन्ते इति शेषः । मकारादयः न य रादयो गणा । शास्त्रादौ अस्य ग्रन्थस्य प्रथमं “षी श्री स्तोत्रम्” (१।२ पि०) इत्यादिषु सूत्राष्टकेषु इत्यथ । छन्दोमञ्जरीनामपि—“स्यरस्तजभ्रुगे र्वाङ्गैरेभिदशभिरक्षरे । समस्त वाग्भ्यः व्याप्त वैबीज्यमिदं विशुद्धम् ॥” इत्युक्तम् । तत्राष्टौ त्रिका यथा—

१। म० उ० उ० ५। त० उ० उ० -

२। य० - उ० उ० ६। ल० - उ० -

३। र० उ० - उ० ७। भ० उ० - -

४। स० - उ० ८। न० - - -

षोडश चतुष्काः चतुरक्षरात्मकगणा चतुरक्षरप्रस्तारे इति शेषः, षोडश षोडशमेद-विशिष्टा । द्वात्रिंशत्यक्षका इति—पञ्चाक्षरप्रस्तारे पञ्चाक्षरात्मकगणा द्वात्रिंशदेता । चतुषष्टिरिति षडक्षरप्रस्तारे इत्यथ । अगवैव रीत्या षड्विंशत्यक्षरपादवृत्तानामपि प्रस्तारः साधनीयः । द्विगुणात्तरमिति ।—उष्णिगादीनाम् उष्णिगनुष्टुप्प्रभृतीनां द्विगुणोत्तरम् उत्तरोत्तरद्वैगुण्यम् अष्टाविंशत्यधिकशतम् अष्टाद्विंशत् सर्वगुर्वादिष्वर्वाङ्गानि लघुन्तानि समस्तानि । अनुष्टुभिः षट्पञ्चाशदधिकशतम् सर्वगुर्वादिष्वर्वाङ्गानि समस्तानि भवन्ति इत्यादि । सह्याज्ञानस्य प्रस्तारादेव सिध्यति, किमर्थं, सूत्रमिदमिदमाह—विष्यष्टार्थमिति ।

लङ् ॥ २४ ॥

यदैवं जिज्ञासेत्, गायत्र्या समवृत्तं षष्ठ कौटुशम् ? इति । तदा तमेव षट्सङ्ख्याविशेषमर्हयेत्, तस्मिन्नर्होक्तते लघुरेको लभ्यते, तं भूमौ विन्यसेत् ।

इदानीमवशिष्टा त्रिसङ्ख्या विषमत्वादर्हयितुं न शक्यते, तत्र किं कर्त्तव्यमित्याह ।—

सैके ग् ॥ २५ ॥

अर्हं इत्यनुवर्त्तते । विषमसङ्ख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य ततोऽर्हयेत्, तत्रैको गकारो लभ्यते, त पूर्वलब्धाङ्गकारात् परं

(न) प्रसारशोधनोपयोगिप्रत्ययभेदनलक्षणे सूत्रहयेनाह, लङ् इति सैके इति च ।—अर्हं अर्होक्तते, समसङ्ख्याविशेषे अर्होक्तते इत्यथ, ल् लघु, लभ्यते इति शेष । सैके इति ।—सैके एकाङ्गेन सहिते ग् गुरु, लभ्यते इति शेष । लङ् इति सूत्रेण षट्सङ्ख्याविशेषे अर्होकरणाहं समयेत् तस्यार्होकरणात्परान्तरम् अवशिष्टाह अर्होकरणाहं एकाक्षिपत्त्वादिकप विषमयेत् भवति तदा त विषमाङ्गमेकाङ्गेन सयोज्य पुनरर्हयेत् तेन एको गुरुलभ्यते इति । तत्र नलक्षणेनान्यत्रोक्तं यथा—“अनेतावतिको भेद किङ्कप इति पृच्छति । यत्र तत्रष्टमाख्यात तस्योत्तरमिच्छोच्यते ॥” इति । सवगुणादिसर्वलघुत्वेण एकाक्षरदिच्छन्दसु प्रसारे क्रियमाणे इयत्सङ्ख्याको भेद कौटुश ? इति प्रश्ने तस्य लघुगुरुसन्निवेशविशेषसमयनरूपोत्तर नष्टमिति । यथा—षडक्षरे गायत्रीच्छन्दसि समवृत्ते षष्ठो भेद कति गुर्वक्षरात्मक कति वा लघुक्षरात्मक इति प्रश्ने प्रसारविनाऽपि तत्परिचानाहं तमेव जिज्ञासितप्रश्नारान्तर्गतसङ्ख्याविशेषे षष्ठाङ्गम् अर्होक्तं अर्होक्तते च लञ् एको लघु पृथक् भूमौ व्यापयेत् । ततश्च अवशिष्टा त्रिसङ्ख्याम् अर्हयितुमशक्यतया “सैके ग्” इति सूत्रेण एकाङ्गेन मङ्गल्य पुनरर्हयेत्, तेन च लञ् एको गुरु लघुनन्तरं स्थापनीय, ततश्च अवशिष्टाया त्रिसङ्ख्यायां पुनरर्होक्तायामेको लघुर्लभ्य, अवशिष्टस्य च एकाङ्गस्य अर्होकरणात्परान्तरं तत्र एक सयोज्य पुन अर्हयेत्, तेन च तत्परमेको गुरु स्थापनीय । पुनश्च अर्होकरणात्परान्तरं अवशिष्टेन एकाङ्गेन एक सयोज्य अर्हयेत्, तेन च प्रात एको गुरुः

स्थापयेत् । ततो द्विसङ्ख्या अवशिष्यते, पुनस्तामर्हयेत्,
ततश्चैकलकार दद्यात् । ततश्चैकसङ्ख्या अवशिष्यते, तत्र तावत्

तदनन्तरं स्थापनीयं, पुनश्च एव कुर्यात्, ततः षडक्षरपूर्तिं भवतीति । अत्रेदं बोध्यं
—प्रथमविश्रीभूता सङ्ख्या अर्द्धीकरणार्हा अर्थात् समा चेत् तामर्द्धीकुर्यात्, तेषां
च एको लघुर्लभ्यते, अवशिष्टा च अर्द्धसङ्ख्याऽपि अर्द्धीकरणार्हा चेत् तामपि
पुनरर्हयेत्, तेनापि लघुर्लभ्यते, एवमक्षरपूर्तिं यावत् अवशिष्टामर्द्धीकरणार्हा सङ्ख्या
पुनः पुनरर्हयेत्, तेन च लघुरेव लभ्यते । किञ्च अर्द्धीकरणानन्तरमवशिष्टा सङ्ख्या
प्रथमविश्रीभूता सङ्ख्या वा अर्द्धीकरणार्हा अर्थात् एकविपञ्चादिक्रिया विषमा
चेत् ता सङ्ख्यामेकाङ्केन सद्योज्य अर्द्धीकुर्यात्, तेन च एको गुरुर्लभ्यते, विषमाया
सङ्ख्यायामक्षरपूर्तिं यावत् एवमुत्तरोत्तरं कुर्यादिति । तत्र च समसङ्ख्याया
ऋदाक्षरं प्रदक्षितमेव । अध्ययनार्थिनाः सुखबोधार्थं विषमसङ्ख्याया ऋदाक्षरं
किञ्चिन्नाम प्रदक्षते—षडक्षरे ऋत्सि समसङ्ख्यायां षडक्षरं कौटुम्भमिति ऋत्
विषमसङ्ख्याया तत्र एक निश्चयेत्, तेन च नाताया षट्सङ्ख्यायामर्द्धीकृत्यायाम् एको
गुरुर्लभ्यते, तत्र द्विसङ्ख्या अवशिष्यते, तस्या अपि विषमत्वात् पुनरेकाङ्केन ता
योजयेत्, तेन च लब्धा चतुःसङ्ख्या पुनरर्हयेत्, तेनापि एको गुरुर्लभ्यते, ततः
अवशिष्टा द्विसङ्ख्या पुनरर्हयेत् तेन एको लघुर्लभ्यते, शिष्टायाश्चैकसङ्ख्याया विषमत्वात्
पुनरेकेन ता योजयित्वा अर्हयेत्, ततश्चैको गुरुर्लभ्यते, शिष्टाश्चैकसङ्ख्या पुनः
एकाङ्केन सद्योज्य अर्हयेत्, तेनापि एको गुरुर्लभ्यते, पुनश्च एव कुर्यात् ततोऽपि
एको गुरुर्लभ्यते एवञ्च षडक्षरगात्रवीच्छन्दसि पञ्चम समसङ्ख्यायां ७७-७७ ५
गुरुलघुसंनिवेशविशिष्टमिति मन्वस्यम् । अनया रीत्या सप्तैव प्रत्यय-
भेदं नष्टं साधनीयमिति । प्राकृतपिङ्गलेऽपि यथा—“षड्के अके भागं क्विञ्चसु
समभागादि तदि लङ् मूचिञ्चसु । विसृज्य एतद्दक्ष षट्ष क्विञ्चसु पिंगल
नपदं गुरुं चापिञ्चसु ॥” (१।३८) अत्र सङ्गतं—“नष्टेऽङ्के भागं क्विञ्चसु
समे भागे तच्च लघुरानीयताम् । विषमे एकं दत्त्वा षट्षम क्विञ्चसु पिंगलो जल्पति
गुरुरानीयताम् ॥” इति । तथा वाच्योभूषणेऽपि—“नष्टे तु क्विञ्चसु भागं समभागे
लघुर्भवेत् । दत्त्वेकं विषमे भागं कार्यञ्च गुरुर्भवेत् ॥” (१।१६) इति ।
तदनुसारेण हतरत्नाकारकताऽपि—“नष्टस्य यो भवेदङ्क तस्यार्द्धेऽर्द्धे समे च ल ।
विषमे चैकभागाय स्वादूर्द्धेऽर्द्धे गुरुर्भवेत् ॥” इति । विशेषपरिज्ञानार्थं आनिषिद्धा-
क्षरानि द्रव्ये—प्रश्न,—षट्षक्षरप्रसारी पञ्चदशभेदः कौटुम्भः ? शक्तिः—

कैके गिति लक्षणमावर्तनोर्यं यावत् वृत्ताक्षराणि षट् पूर्यन्ते ।
एवं सङ्ग्रहान्तरेऽपि योज्यम् । (म)

उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ग्रहापरिचानार्थमाह ।—

प्रतिलोमगुणं द्विलांघ्यम् ॥ २६ ॥

(१५)	{ १५+१+२=८ }	{ ८+२=१० }	{ १०+२=१२ }	{ १२+२=१४ }	{ १४+२=१६ }
उत्तर—	ग०	ख०	ग०	ख०	ग०
प्रश्न,—	पञ्चाक्षरप्रकारे पञ्चविंशतितमो भेद कीदृशः ?				
प्रक्रिया—	(२५)	{ २५+१-२=२४ }	{ २४+१-२=२३ }	{ २३+१-२=२१ }	{ २१+१-२=२० }
उत्तरम्—	ग०	ग०	ग०	ख०	ख०
	{ २-२=१ }				
प्रश्न,—	षडक्षरप्रकारे द्वापञ्चाक्षरतमो भेद कीदृशः ?				
प्रक्रिया—	(५२)	{ ५२+२-२=५२ }	{ ५२-२=५० }	{ ५०+१-२=४९ }	{ ४९+१-२=४८ }
उत्तरम्—	ख०	ख०	ख०	ग०	ग०
	{ ४-२=२ }	{ २-२=१ }			
प्रश्न,—	नवाक्षरप्रकारे त्रयोविंशतितमो भेद कीदृशः ?				
प्रक्रिया—	(८०)	{ ८०-२=७८ }	{ ७८+२=८० }	{ ८०-२=७८ }	{ ७८-२=७६ }
उत्तरम्—	ख०	ख०	ख०	ख०	ग०
	{ ३+१-२=२ }	{ २-२=१ }	{ १+१-२=० }	{ ०-२=२ }	{ २+१-२=१ }

एतादृश्या एव प्रक्रियया सर्वत्रैव नष्टप्रत्यय साधनीय इति प्रकारे विनाऽपि
अभिसम्बन्धपरिचिन्तिते । प्रसाररीतिस्तु प्रागेव प्रदर्शिता ।

यस्य वृत्तस्य सङ्ख्या जिज्ञासेत तत् भूमौ प्रस्तारयेत्, तत-
स्तस्यान्ते यो लकार सजातीयापेक्षया तमादौ हत्वा प्राति-
लोभ्येन हिरावर्त्तयेत् । तत्र निराकाराया आवृत्तेरसम्भवात्
प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या नभ्यति । ततश्चैकसङ्ख्या-
ङ्गम् अन्यलकारस्याधस्तात् स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तस्मा-
दपनीय तत्पूर्वस्य वर्णस्याधस्तान्निधाय पुनर्द्विगुणयेत् । पुन-
स्तदपि तत्पूर्वस्य, एव यावत् वृत्ताक्षराणि प्रातिलोभ्येन
समाप्यन्ते । तत्र या सङ्ख्या निष्पद्यन्ते तावतिथ तद्वृत्त-
मिति । (य)

तत्र विशेषमाह ।—

ततोऽप्येकं जह्यात् ॥ २७ ॥

(य) वृत्तस्य सङ्ख्याविशेषज्ञानाय प्रत्ययभेदमुद्दिष्ट निरूपयति, प्रतिलोभ-
गुणमिति ।—ल् अन्यलकार इत्यर्थे, ल् शब्देन आदिलकारग्रहणे प्रतिलोभ-
शब्दप्रयोगवैयर्थ्यात्, आद्य, कलेति शेष, आदाविव अन्यलपुवर्णं गृहीत्वैत्यर्थे,
द्वि द्विवार प्रतिलोभेन वानानुसारेण, यथापूर्वमित्यर्थे, गुणम् आवृत्त, कुर्ष्यादिति
शेष, पूवपुवानुसारेण द्विगुणं कुर्ष्यादित्यर्थे । एव कते उद्दिष्टवृत्तस्य सङ्ख्या
लभ्यते इति । तत्र उद्दिष्टस्वरूप यथा—ईदृशलङ्गगुरुसन्निवेशविशेषवान् भेद
क्रियत्सङ्ख्याक इति प्रश्ने तत्त्वमथनरूपोत्तरमुद्दिष्टम् । यस्येति ।—सङ्ख्या
प्रकारविधिना विधीयमानेषु भेदेषु मध्ये क्रियद्गोत्रात्मनित्यङ्गम् । तत्
जिज्ञासितवृत्तस्य गकार-लकाररूपनक्षर गुरुत्वपुवीधक चिह्न वा । भूमौ इत्युप
लक्षण, खेखनगोत्रव्याने इत्यर्थे । प्रस्तारयेत् विन्यसेत् । तस्य वृत्तस्य सजातीया
पेक्षया लकारान्तरापेक्षया अन्ते यो लकार स्थापितगकारलकारेषु योऽन्त्यलङ्ग
तम् आदौ जचा प्राथम्येन परिगृह्य प्रातिलोभ्येन प्रतिगत लोभ आनुकूल्यम अस्माद्
त्तेन वैपरीत्येन, पूर्वपूर्वक्रमेण इत्यर्थे हिरावर्त्तयेत् द्विगुणयेत् । ननु वृत्तसङ्ख्याज्ञानाय
क्रियमाणेऽस्मिन् उपाये प्रातिलोभ्येन हिरावर्त्तयेदित्युक्ते, परन्तु तत्र सङ्ख्याङ्गाभावात्
कमावर्त्तयेत् ? लकारमेवावर्त्तयेदिति चेत् केवललकारावर्त्तनेन वा कथं सङ्ख्याज्ञान
ज्ञात् इत्याह, तत्रेति ।—निराकाराया आकाररहिताया सङ्ख्यायाः ।

पूर्वीकं कर्मणि क्रियमाणे यदि सा सङ्गा गकारस्थान-
मापद्यते तदा ता द्विगुणयित्वा ततः सङ्गासमुदायादेकं त्यजेत्,

(२) क्रियमाणागमस्या प्रक्रियाया नियमान्तरमाह, तत इति।—तत सङ्गात, एकम् अहम् । कौटुम्भसङ्गात एकमह् नञादिति स्वयितुनाह इतिकार, पूर्वीके इति।—अन्त्यलघुवर्णाथ स्यापितादेकाहाराभ्य पूर्वपूर्वागुसारेण द्विगुणीकृता सा सङ्गा यदा गुर्वक्षरमापद्यते तदा ता सङ्गा पुनर्द्विगुणयित्वा द्विगुणीकृतसङ्गात एकं त्यजेत्, अनेन विधिना या सङ्गा सम्पद्यते तद्वत् तावत्सङ्गाभेदेवत् जानीयात् । ततश्च अथमथ,—अस्य इत्सस्य सङ्गा जिज्ञासित तदुत्सस्य गुरुलघुज्ञापकानि चिह्नानि पवादी विन्वस्य तेषु अन्त्यलघोरधस्तात् एकसङ्गा विन्वसेन, ततसा द्विगुणीकृत्य तस्यैव अन्त्यलघोरपरि स्यापयेत् अथ तां द्विसङ्गा तत्पूर्ववर्णस्याधो निवेश्य पुन द्विगुणयेत्, तेन च प्राप्ता चतु सङ्गा तस्यैव उपरि विन्वस्य तत्पूर्ववर्णस्याधोऽपि निवेशयेत्, तत ता चतु सङ्गा पुनर्द्विगुणीकृत्य तदुपरि स्यापयेत्, अथ तान्तसङ्गा तत्पूर्ववर्णस्य अधो विन्वस्य द्विगुणयित्वा च तस्यैवोपरि निवेशयेत्, एव इत्सस्य प्रथमाक्षर यावत् कुर्यात् । किञ्च क्रियमाणागमस्य प्रक्रियाया यदा पूर्ववर्णी गुरुर्भवेत् तदा द्विगुणीकृताया तत्सङ्गाया एकसङ्गा विधीय्य उपरि विन्वसेदिति, एवञ्च प्रथमाक्षरोपरि या सङ्गा विन्वस्ता भवेत् सैव तद्वत्सस्य सङ्गा ज्ञातव्या । तत्रोदाहरण यथा—अक्षरइत्तेषु सर्वलघुकं इत्स प्रसारभेदाना कतमिति प्रश्ने (- - -) एव लघुविक्रम्य सस्याय अन्त्यलघोरध-
स्तादेकमह् दद्यात्. (- - -) ततसं द्विगुणीकृत्य तस्यैव उपरि स्यापयेत्,

(- - ^२ -) ततस ह्यहं विधीमेन द्वितीयलघोरधं स्यापयित्वा द्विगुणीकृत्य च

तस्यैवोपरि दद्यात्, (- ^४ - ^२ -) ततस द्विगुणीभूत चतुरहं विधीमेन तृतीयलघो-

रध सस्याय द्विगुणयित्वा च तस्यैवोपरि दद्यात्, (^८ - ^४ - ^२ -) एवसाप्तमभेदेवत् सर्वलघुकं इत्समिति निश्चितम् । यथा वा—अष्टाक्षरे अणुत्पृच्छन्दि (७ - - ७ ७ - - ७) एतादृशगुरुलघुनन्निवेशविशिष्ट माथवकास्यं इत्स कतमो भेद इति प्रश्ने—उक्तगुरुलघुज्ञापकानि चिह्नानि पवादी विन्वसेत् । ततश्च प्रथमापेक्षया सप्तमस्थानस्थितो यो लघुवर्ण स एवान्त्यलघु, तदनन्तरं

ततः पूर्वाक्तं कर्म कुर्यात् । ततः परिपूर्णत्वात् तद्दृत्तसङ्घर्षं सिध्यति । (र)

लघुवर्णाभावात् । एवञ्च अक्षरघोरधस्तादिकमङ्गलिखित्वा द्विगुणयेत्, ततस्तद्विगुणितं २ द्वाङ्ग तस्यैव सप्तमलघोरपरि विन्यसेत् । ततस्तत् २ द्वाङ्ग तत्पूर्वलघोषप्रवणस्याधस्तात् लिखित्वा द्विगुणयेत्, अथ द्विगुणितं तत् ४ चतुरङ्ग षष्ठलघोरैवोपरि विन्यस्य तत्पूर्वगुरोः प्रथमवर्णस्य अधस्तात् निवेशयेत्, ततस्तद्विगुणोक्तस्य लक्ष्यादष्टाङ्गादिकं विद्यो जयेत्, तेन च प्राप्तं ७ सप्ताङ्ग तत्पूर्वगुरोः चतुर्थवर्णस्याधस्तात् निवेश्य द्विगुणोक्तस्य च लक्ष्यात् चतुदशाङ्गात् एकपरित्यागेन प्राप्तं १३ त्रयोदशाङ्गं चतुर्थवर्णस्यैवोपरि स्थापयेत् । तच्च त्रयोदशाङ्गं तत्पूर्वलघोः द्वितीयवर्णस्याधो विन्यस्य पुनर्द्विगुणयेत् द्विगुणितञ्च २६ षड्विंशत्यङ्गं तस्यैव द्वितीयवर्णस्य उपरि स्थापयेत् पुनश्च तत् षड्विंशत्यङ्गं तत्पूर्वलघोः द्वितीयवर्णस्य अधस्तात् लिखित्वा द्विगुणयेत्, द्विगुणितञ्च ५२ द्विपञ्चाशदङ्गं तस्यैव द्वितीयवर्णस्य उपरि स्थापयेत्, अथ तत् द्विपञ्चाशदङ्गं तत्पूर्वगुरोः प्रथमवर्णस्याधस्तात् विन्यस्य द्विगुणयेत्, तेन च लक्ष्यात् चतुरधिकशताङ्गादिकपरित्यागेनावशिष्टं (१०३) द्वाधिकशताङ्गं तस्यैव प्रथमवर्णस्य उपरि स्थापयेत् । एवञ्च अष्टाकरे अनुष्टुपच्छन्दसि द्वाधिकशततमो भेदः साणवकमिति सिद्धम् । एवमन्यत्रापि अनुष्टुपच्छन्दसि पाठाधिनां बोधसौकर्याधिर्महत्पातेन सुस्पष्टं प्रदर्शयति यथा—

१०३ ५२ २६ १३ ७ ४ २
 ५२ २६ १३ ७ ४ २ १

अत्रायं वक्तव्यं,—प्रदर्शितनियमानुसारेण सर्वगुरुकल्पस्य भेदः क्षिप्रसङ्घर्षक इति प्रशस्य उत्तरो न सम्भवतीति चेत्—सर्वस्यैव इत्यस्य सर्वगुरुको भेदः प्रथमं सर्वलघुकस्य चरमं इति सिद्धमेव, अतः सर्वगुरुकल्पस्य प्रथमे सर्वलघुकल्पस्यारे शेषे च गणे प्रशस्यैव नास्तीति द्वितीयस्थानादारभ्य अन्यात् पूर्वस्थानेषु प्रशस्यैव इति । इतरत्राकरे उद्दिष्टास्य मत्वय प्रकारान्तरेण प्रदर्शितं यथा—“उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्गान् समालिखितं । लघुभ्यां ये तु तत्राङ्गसौ सैकैर्मिश्रितैर्भवेत् ॥” इति । तथा बाणोमूषणोऽपि—“उद्दिष्टवर्णोपरि दत्त्वा द्विगुणसप्तमेष्टाङ्गम् । एकं लघुवर्णोने दत्त्वाद्द्विष्टं विजानीत ॥” इति । अत्रायमभिप्रायः—द्वौ गुरु एको लघुरेको गुरुः (७ - ७) एव गणं चतुरक्षरप्रकारे कुवास्ति इत्यादिप्रश्ने पृष्टं मन्त्रं

प्रस्तारात् विना वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह ।—

द्विरर्द्धे ॥ २८ ॥

अपनीते इत्यध्याहारः । यदा जिज्ञासेत, षडक्षरे कृन्दसि

विंखिला आदिगुरोरपरि षषो वा एकसङ्ख्या विखिल्य द्वितीयगुरोरपरि तद्विगुणित
 षड् लिखित्, ततोये खवो चतु सङ्ख्या, चतुर्थे गुरावष्टसङ्ख्याश्च लिखित् (१२४८)
 उत्तरोत्तरमेव द्विगुणे खे वने कृते सति खघोरपरिस्था ये षड्वा तदाधिकमेक
 सथोत्थं ये षड्वा भवन्ति, तत्समाने स्थाने स गणो वर्धते इति
 वेदितव्यम् । अत्र खघोरपरिख्यचतुरङ्गेन षड् एकाद्वयोगत पञ्चाङ्गो भवेदतः
 अतुराचरप्रकारे पञ्चमभेदे एव गण इति निष्कर्षः । सर्वत्र प्रस्तारे इयमेव
 करिपाटो विधेया । नाचाषानप्युद्धिष्ट प्राकृतपिङ्गलवाणौभूषणादावुक्त, दिश्राक
 यथा—“दत्त्वा पूर्वयुगाद् गुरुशोषाद् विलुप्य शेषाद् । अर्द्धैरितोऽवशिष्टे
 शिष्टैरुद्धिष्टमुद्धिष्टम् ॥” इति । एवमन्वैरप्युक्त यथा—“नावाया प्रथम सनोऽङ्क उपरि
 ख्याया युगाया इय सयुज्यत्तुगौ त्रयञ्च निकला मूर्द्धिद्वयेन त्रयम् । एकीकृत्य
 च पञ्चक जज्ञनिधानेव कृते लुप्यने शिष्टेस्तद्गमूर्द्धकाद् इह चेदुद्धिष्टवाध-
 लडा ॥” इति । एतेनेतदागत—षट्कलप्रकारे एको गुरु द्वौ खघू एको गुरु-
 रिलेव गण कुवालि इत्येव प्रश्ने तदाकार गण विखिला (७-७) पूर्वयुगलेन
 समानोऽङ्क देय, षर्षात् आदिकलायाम् एकाङ्गो देय, द्वितीयकलाया षड्,
 तृतीयकलाया पूर्वाङ्कद्वयेनेकीकृत्य तत्सङ्ख्याकस्त्राद् स्याप्य, चतुर्थकलाया द्विषड्
 मेवधिला पञ्चाङ्क स्याप्य, इत्येवं पूर्वपूर्वाङ्कद्वयेनेक कला उत्तरोत्तरकलाया
 स्याप्य । गुरौ तु नावाइयस्य वर्धमानत्वात् षड्सङ्खरपरिहारार्थं शिगसि
 एकोऽङ्क षषश्च अपरोऽङ्क देय इति विशेषः । अतः प्रथमगुरोरध द्वौ चतु-
 गुरोश्चाथ पञ्चभिरष्टाना मेकलेन त्रयोदशाद् स्याप्य । (१ ३ ५ ८)

एवमङ्केषु स्यापितेषु गुरुशिगसि स्थितानङ्कानेकीकृत्य पातयेत, ततश्च एकाङ्काष्टौ
 निखितौ नव, ते अन्यकलास्ये त्रयोदशाङ्के लोप्या, अवशिष्टाश्चत्वारः । सा सङ्ख्या
 उद्धिष्टप्रकारस्य । अनया रीत्या अन्यत्रापि उद्धिष्टप्रत्यय साधनीयः ।

(ल) वृत्तसङ्ख्याज्ञापक सङ्ख्यानाख्यप्रत्ययभेद स्वचतुष्टयेन विवरीतुमुपक्रमते,
 द्विरर्द्धे इत्यादि ।—अर्द्धे इति पद इत्थौ उक्तेन ‘अपनीते’ इति अध्याहृतपदेन

कति वृत्तानि भवन्ति ? तदा ता छन्दोऽक्षरसङ्ख्या भूमौ स्थापयित्वा ततोऽर्द्धमपनयेत् । तस्मिन्नपनौते द्वौ लभ्येते । ततस्ता द्विसङ्ख्या भूमौ पृथक् प्रस्तारयेत् । (ल)

तत शेषास्त्रयोऽक्षरसङ्ख्या या भवन्ति, तेषामर्द्धयितु-
मशक्यत्वात् किं कर्त्तव्यमित्याह ।—

रूपे शून्यम् ॥ २६ ॥

विषमसङ्ख्यातो रूपमपनयेत्, तस्मिन्नपनौते शून्य लभ्यते । तत् पूर्वलब्धाया द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत्, ततो द्विसङ्ख्या अवशिष्यते, ततोऽर्द्धमपनौते पुनर्द्विसङ्ख्या लभ्यते, ता शून्याधस्तात् स्थापयेत्, ततो रूपे शून्य लभ्यते, तत् द्विसङ्ख्याया अधस्तात् स्थापयेत् । (व)

अन्वैतव्यम्, ततश्च अर्द्धे जिज्ञासितवत्सङ्ख्याङ्कान् अर्द्धभागे अपनौते अपसारिते सति द्वि द्वाङ्क, लभ्यते इति शेष । अत्राय बोद्धव्यो यत्—जिज्ञासितवत्सङ्ख्याङ्क समश्चेत्, तदैव तस्मात् अर्द्धे अपनैतव्य, समसङ्ख्याया एवार्द्धीकरणसम्भवात्, ततश्च द्वाङ्को व्यवस्थाय । ता छन्दोऽक्षरसङ्ख्या षट्सङ्ख्याम् । अर्द्धे द्विसङ्ख्यारूपम् । तस्मिन् द्विसङ्ख्यारूपे अर्द्धे । अत्रेदं ज्ञातव्यं यत्—यस्या कस्यापिदेव समसङ्ख्याया अर्द्धे अपनौते द्विसङ्ख्या लभ्यते इति । स्थापनाप्रकारो यथा—

छन्दोऽक्षरसङ्ख्या	६	
अपनैतव्यमर्द्धे	३	अर्द्धापनयने ज्ञात २, अर्द्धस्थानम् ।
अवशिष्टसङ्ख्या	३	

(व) इदानीमवशिष्टायाद्विसङ्ख्याया विषमत्वेन कर्त्तव्यमाह, रूपे इत्यादि ।—
रूपे स्वरूपे वैषम्यत्वरूपे इत्यर्थं, एकविपश्चाद्विक्रमविषममाङ्केषु प्रथमपरिचयानि कारणाभावात् एकसङ्ख्याङ्के इति यावत्, अत्रापि 'अपनौते' इति पदम् अत्र्याह्वार्यर्थं, ततश्च रूपे एकसङ्ख्याङ्के अपनौते सति शून्य लभ्यते इति शेष । अयमत्र बोद्धव्या यत्—यस्या कस्यापिदेव विषमसङ्ख्यात, रूपापनयने शून्यज्ञात इति । विषमैत्यादि ।—रूपम् एकसङ्ख्याङ्कम् । तत् शून्य, पूर्वलब्धाया पूर्वत्वानुसारेण अर्द्धे अपनौते प्राप्ताया द्विसङ्ख्याया । स्थापनाप्रकारो यथा—

तत किं कर्त्तव्यमित्याह ।—

द्विः शून्ये ॥ ३० ॥

शून्यस्थाने हिरावृत्तिं कुर्व्यात् । तत्र निराकाराया
आवृत्तेरसम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावादेकसङ्ख्या लभ्यते,
ता शून्यस्थाने स्थापयित्वा द्विगुणयेत्, ततो द्वौ भवतः ।
तस्योपरिष्ठादर्हस्थानं द्विसङ्ख्याद्वं, तदपनीय तस्य स्थाने तं
द्विसङ्ख्याद्वं स्थापयेत् । (श)

अवशिष्टविषमसङ्ख्या	३		
अपनेतव्य रूप	१	रूपापनयने लाभ	०, शून्यस्थानम् ।
अवशिष्टसमसङ्ख्या	२		
अपनेतव्यमर्हं	१	अर्होपनयने लाभ	२, अर्हस्थानम् ।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	१		
अपनेतव्य रूप	१	रूपापनयने लाभ	०, शून्यस्थानम् ।

(श) समाहृतोऽर्होपनयने हिलाम्बे विषमाहृतस्य रूपापनयने शून्यलाम्बे
युन किं कर्त्तव्यमित्यत आह, द्विरिति ।—द्वि द्विगुण, कुर्व्यादिति शेष । शून्येति ।—
शून्यस्थाने विषमाहृतो रूपापनयने लम्बस्य शून्यस्य स्थाने । शून्यस्य हिरावृत्तिकारणा-
सम्भवात् कथं सङ्कतिरिति दर्शयति, तत्रेति ।—निराकाराया शून्यरूपाया
सङ्ख्याया आवृत्तेरसम्भवात् शून्यनासम्भवेन काचित् साकारा सङ्ख्या यास्या, सा च
सङ्ख्या प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् “प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावः” इति
न्यायेन एकसङ्ख्यापरित्यागपूर्वकस्यादिसङ्ख्यायक्ये ह्येवमावात् एकसङ्ख्या एव
यास्या इत्यर्थः । तान् एकसङ्ख्यान् । शून्यस्थाने सवनिकस्यशून्यस्थाने इत्यर्थः ।
तस्य शून्यस्थाने हिरावृत्तिक्रमेण स्थापितस्य द्व्यङ्कस्य । अर्हस्थानं समसङ्ख्यात
अर्होपनयने लम्बं द्वाङ्करूपमर्हस्थानम् । तत् द्वाङ्करूपमर्हस्थानम् । तं शून्य-
स्थाने एकसङ्ख्याद्वस्य हिरावृत्तिलम्बम् । एव मध्ये उपरि च यत्र यत्र शून्यस्थानं
लभेत तत्र तत्र स्थितमघोद्विगुणयित्वा सङ्ख्याजातं द्विगुणयित्वा उपरिष्ठादर्हस्थाने
स्थापयेदिति । स्थापनाप्रकारो यथा—

अनन्तरमिदं कर्तव्यमित्याह ।—

तावदूर्ध्वं तद्गुणितम् ॥ ३१ ॥

यदूर्ध्वस्थाने स्थित सङ्ख्याजात तत् तावद्गुणितं कुर्यात् ।
एतदुक्तं भवति—स्वसङ्ख्यायैव गुणयितव्यमिति । ततो द्वौ द्वाभ्यां
गुणितौ चत्वारो भवन्ति, तेषामुपरिष्ठाच्छून्यस्थान, तत्र ताम्
आरोपयेत्, अनन्तर “द्वि शून्ये” (८।३०) इति द्विगुणिता
अष्टौ भवन्ति, तानप्यूर्ध्वस्थाने निधाय तावद्गुणितान् कुर्यात् ;

कन्दोऽक्षरसङ्ख्या	६		
अपनेतव्यमङ्क	३	अर्द्धापनयने लाभ	२, अर्द्धस्थानम् ।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	३		
अपनेतव्यरूप	१	रूपापनयने लाभ,	०, शून्यस्थानम् ।
अवशिष्टसमसङ्ख्या	२		
अपनेतव्यमङ्क	१	अर्द्धापनयने लाभ	२, अर्द्धस्थानम् २ ।
अवशिष्टविषमसङ्ख्या	१		
अपनेतव्यरूप	१	रूपापनयने लाभ	०, शून्यस्थानम् १ × २ = २ ।

(घ) शून्यस्थाने स्थापितमेकाङ्कं द्विगुणयित्वा तं चतुर्दशमुपरिष्ठातार्द्धस्थाने
संस्थाप्य किं विधेयमित्याह, तावदिति ।—अर्द्धं शून्यस्थानस्य उपत्यवस्थिते अर्द्ध-
स्थाने ततः शून्यस्थाने स्थितस्य सङ्ख्याजातस्य द्विगुणीकरणानन्तरम् उपरिष्ठातार्द्धस्थाने
स्थापितं यतः सङ्ख्याजातं तदित्यथ तावद्गुणितं तथैव सङ्ख्यायां गुणितं, कुर्यादिति
शेषः । स्वसङ्ख्यायां अर्द्धस्थानस्थितसङ्ख्यायां तान् चतुरङ्कान् । द्विगुणिता
इत्यत्र चत्वार इति शेषः । तान् अष्टाङ्कान् । तावद्गुणितान् अष्टगुणितान् ।
स्थापनाप्रकारो यथा—

अर्द्धस्थान	२	८ × ८ = ६४	“तावदूर्ध्वं तद्गुणितम्” इति सूत्रानुसारेण ।
शून्यस्थान	०	४ × २ = ८	“द्वि शून्ये” इति सूत्रानुसारेण ।
अर्द्धस्थान	२	२ × २ = ४	“तावदूर्ध्वं तद्गुणितम्” इति सूत्रानुसारेण ।
शून्यस्थान	०	१ × २ = २	“द्वि शून्ये” इति सूत्रानुसारेण ।

एतेन सूत्रचतुष्टयेन तु एतदायातं भवति यत्—एतदक्षरे कन्दसि कति हचानोति
मध्ये तस्य कन्दस, अक्षरसङ्ख्या अर्द्धीकरणार्द्धा द्विचतुरादिरूपा समाह्वा भवति चेत्

ततोऽष्टावष्टभि गुणितास्तु षष्टिर्भवन्ति गायत्रीसमवृत्तानि ।
अनेनैव न्यायेन अष्टाविंशत्याधिकशतमुष्णिहं । षट्पञ्चाशद-
धिके द्वे शते अनुष्टुभः । द्वादशीन्तराणि पञ्चशतानि बृहत्याः ।

ता भूमी प्रत्यर्थं तत अर्द्धमपनयेत् तेन च द्वादशो लभ्यते तच्च द्वादशम् अष्टावशति-
सूत्रस्य टीकाया प्रदर्शितरीत्यनुसारेण पार्श्वे स्थापयेत् । अवशिष्टाङ्कोऽपि अर्द्धो
करणाई समसङ्ख्याकश्चेत् ततोऽपि अर्द्धमपनयेत्, तेनापि द्वादशो लभ्यते, समसङ्ख्याया-
मुत्तरोत्तरमेवमेव कतव्यम् । छन्दस अक्षरसङ्ख्या, अज्ञापनयनावशिष्टा सङ्ख्या वा
अर्द्धीकरणानर्द्धा एकात्रपञ्चादिविषमाङ्का भवति चेत् ततो रूपमपनयेत् तेन च
शून्य लभ्यते, तच्च शून्यम् एकीनत्रिंशत् सूत्रस्य टीकाया प्रदर्शितरीत्यनुसारेण
उपरिव्यत्य द्वादशस्य अथ स्थापयेत्, अवाशष्टाङ्कोऽपि अर्द्धीकरणानर्द्धं विषम-
सङ्ख्याकश्चेत् ततोऽपि रूपमपनयेत्, तेनापि शून्य लभ्यते, विषमसङ्ख्यायामुत्तरो-
त्तरमेवमेव कतव्यम् । छन्दस अक्षरसङ्ख्या अर्द्धीकरणानर्द्धा विषमा चेत् ततो
रूपमपनयेत्, तेन च लभ्य शून्यं सर्वोपरिष्ठादेव स्थापयेत् अवशिष्टसङ्ख्या समा वा
विषमा वा, प्रदर्शितनियमानुसारेण तत अर्द्धं वा रूपं वा अपनयेत्, तेन लब्धं
द्वादशं वा शून्यं वा उपर्यधीभावेन स्थापयेत् । तत शून्यस्थानं द्विगुणितं कुर्व्यात्,
परन्तु शून्यस्य द्विगुणीकरणासम्भवात् सर्वोपस्थानस्थाने "प्रथमोपरिष्ठितपरित्यागे
कारणाभावात्" इति न्यायेन त्रिंशत् सूत्रस्य टीकाया प्रदर्शितरीत्यनुसारेण एकमर्द्धं
निवेश्य द्विगुणयेत्, तच्च द्वादशम् उपरि अर्द्धस्थानस्थितस्य द्वादशस्य स्थाने स्थापयेत् ।
एवं पूर्वपूर्वोत्तसारेण शून्यस्थाने स्थितमर्द्धं द्विगुणयेत् । तत शून्यस्थानस्थस्य एकाङ्कस्य
द्विगुण्यलम्बं षोडशं उपरिष्ठात् अर्द्धस्थाने व्यवस्थापितं, त द्वादशम् एकत्रिंशत्सूत्रस्य
टीकाया प्रदर्शितरीत्यनुसारेण तथैव सङ्ख्याया गुणितं कुर्व्यात्, ताच्च सङ्ख्या तद्
परिच्छे अर्द्धस्थाने शून्यस्थाने वा स्थापयेत्, तच्च स्थानम् अर्द्धस्थानं भवति चेत् तां
सङ्ख्या तथैव सङ्ख्याया पुन गुणितं कुर्व्यात् । शून्यस्थानं भवति चेत् सङ्ख्या तां
द्विगुणितं कुर्व्यात् एव सर्वोपरिस्थानं यावत् कुर्व्यात्, ततश्च सर्वोपरिस्थिता
सङ्ख्या एव तस्य छन्दस वृत्तसङ्ख्या ज्ञातव्या इति । अत्र षडक्षरे गायत्रीच्छन्दसि
समवृत्तसङ्ख्या इति कारिण स्वयमेव प्रदर्शिता, अस्माभिरपि अष्टयनार्थिनैः बोध-
सौकर्यार्थं यथामति अर्द्धविन्यासपूर्वकं तदुदाहरणं विशदीकृतम् । एव सप्तक्षरे
अष्टिच्छन्दसि इति समवृत्तानीति प्रश्ने सा सप्तसङ्ख्या भूमी स्थाप्या, तस्मात्

चतुर्विंशत्याधिकं सङ्घर्षं पङ्क्तौ । अष्टचत्वारिंशदधिके द्वे सङ्घर्षे
त्रिष्टुभ । षष्ठ्यन्त्याधिकानि चत्वारि सङ्घर्षाणि जगत्याः ।
एवमतिच्छन्दसा कृतौनाञ्च द्रष्टव्यम् । (घ)

सङ्गाथा विषमत्वात् अर्द्धीकरणान्द्वयेन “रूपे शून्यम्” इति सूत्रानुसारेण ततो
रूपनपनयेत्, तत्र लब्धं शून्यं पाञ्च वृथक् स्थापयेत्, तत अवशिष्टाया षट्सङ्गाया,
समत्वादूर्द्धीकरणान्द्वयेन “द्विरर्द्धे” इति सूत्रानुसारेण तत अर्द्धं अपनीते द्विसङ्गा
लभ्यते, ताञ्च सङ्गा शून्याधिकत्वात् विन्यसेत्, अवशिष्टायाञ्च द्विसङ्गाया विषम-
त्वनार्द्धीकरणान्द्वत्वात् पुनरपि “रूपे शून्यम्” इति सूत्रानुसारेण ततो रूपे
अपनीते लब्धं शून्यम् उपरिस्थद्विसङ्गाय स्थापयेत् । अवशिष्टायाञ्च द्विसङ्गाया
समत्वादूर्द्धीकरणान्द्वयेन “द्विरर्द्धे” इति सूत्रानुसारेण तत अर्द्धं अपनीते लब्धं
द्विसङ्गा शून्याय स्थापयेत्, अवशिष्टा च एकसङ्गा अर्द्धीकरणान्द्वी विषमता,
अत “रूपे शून्यम्” इति सूत्रेण तत पुन रूपे अपनीते लब्धं शून्यं द्विसङ्गाय,
पुन स्थापयेत् । तत “द्वि शून्ये” इति सूत्रानुसारेण सर्वाथ स्थानस्थाने एक-
सङ्गा स्थापयित्वा ता द्विगुणयेत्, तेन च लब्धा षट्सङ्गानुपरिस्थिताङ्गस्थाने स्थाप-
यित्वा “तावदूर्द्धे तद्गुणितम्” इति सूत्रानुसारेण तथैव द्विसङ्गाया गुणयेत्, तेन च
लब्धा चतु सङ्गान् उपरिस्थान् शून्यस्थाने सख्याय पुन “द्वि शून्ये” इति सूत्रेण
द्विगुणितं त्रुय्यात्, द्वैगुण्यलब्धाष्टसङ्गानुपरिस्थिताङ्गस्थाने सप्तवेश्च “तावदूर्द्धे
तद्गुणितम्” इत्यनेन तथैव षट्सङ्गाया पुन गुणयेत्, ततश्च लब्धा चतु षाट्-
सङ्गानुपरिस्थितशून्यस्थाने नीत्वा पुनरपि “द्वि शून्ये” इति सूत्रेण द्विगुणयेत्, गुणन-
लब्धा च अष्टाविंशत्याधिकतसङ्गा सप्तचरि उषिकच्छन्दसि समवृत्ताना ज्ञातव्या
इति । स्थापनाप्रकारो यथा—

छन्दोऽचरसङ्गा ०

अपनेतव्य रूप १, रूपानपनयने लाभ (शून्यस्थानम्) ०, $६४ \times २ = १२८$
“द्वि शून्ये” ।

अवशिष्टसप्तसङ्गा ६

अपनेतव्यमर्द्धं २, अर्द्धानपनयने लाभ (अर्द्धस्थान) २, $८ \times ८ = ६४$
“तावदूर्द्धे तद्गुणितम्” ।

अवशिष्टविषमसङ्गा २

द्विद्वानं तदन्तानाम् ॥ ३२ ॥

गायत्र्यादिवृत्तसङ्ख्याजात द्विगुणीकृत्य द्वाभ्यामून कुर्यात्,
तत् तदन्ताना परिमाण भवति, यस्य छन्दसः सङ्ख्या

अपनेतव्य रूप १, रूपापनयने लाभ (शून्यस्थान) ०, $४ \times २ = ८$
“द्वि शून्ये” ।

अवशिष्टसप्तसङ्ख्या २

अपनेतव्यमङ्क १, अर्द्धापनयने लाभ (अर्द्धस्थानं) ३, $२ \times २ = ४$
“त्रावदङ्कं तद्गुणितम्” ।

अवशिष्टविषमसङ्ख्या १

अपनेतव्य रूप १, रूपापनयने लाभ (शून्यस्थान) ०, $१ \times २ = २$
“द्वि शून्ये” ।

एवमष्टाक्षरानुष्टुप्सि समवृत्तसङ्ख्या साधनीया । समोपचिताङ्गसमवृत्त सङ्ख्या समाङ्गसमोपचितविषमवृत्तसङ्ख्या शुद्धाङ्गसमवृत्तसङ्ख्या शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्या च पञ्चमाध्याये प्रदर्शिता सा सा च तत्रैव द्रष्टव्या । वृत्तरत्नाकरे तु सख्यानाख्य प्रत्यय प्रकारान्तरेण निर्दिष्टो यथा—“खगक्रियाङ्गसन्दोहे भवेत् सख्या विनिश्चिते । उद्दिष्टाङ्गसमाह्वर सैको वा जनयेदिनाम् ॥” इति । सरलोपायेन वृत्तसख्यापरिज्ञानार्थं नतान्तर यथा—इयदक्षरच्छन्दस वृत्तसख्या क्वति इति प्रश्ने वृत्ताक्षराणि सूभौ ख्यापयेत् । तत प्रथमाक्षरोपरि द्विसख्या ख्यापयेत्, ता द्विगुणीकृत्य द्वितीयाक्षरोपरि ख्यापयेत्, पुनरपि द्वितीया क्षरोपरिस्थिता सख्या द्विगुणीकृत्य तृतीये ख्यापयेत्, एव द्विगुणित्वा या सख्या त्रीयाक्षरोपरि वसंति सैव तस्य वृत्तस्य समवृत्तसख्या । उदाहरणम्—
(२ ४ ८ १६ ३२ ६४ १२८) । अन्तोदाहरणे अष्टिक्छन्दस सप्ताक्षरत्वात् सप्ताक्षराणि सख्याय पूर्वोक्तरीत्या द्विगुणयेत् । त्रीयाक्षरे अष्टाविंशत्यधिकशत सख्याया विद्यमानत्वात् अष्टिक्छन्दसि समवृत्तसख्या अष्टाविंशत्यधिकशतमिति ज्ञायते ।

(स) एकाक्षरनारभ्य इयदक्षरपर्यन्तानां छन्दसा धीने समवृत्तानां कियती सख्या ज्ञायते इति प्रश्ने खसुलोपायेन तत्परिज्ञानायमाह, द्विरिति ।—द्वि द्विगुणम् । इतून द्वाभ्या हीनम् । तदन्तानाम् एकाक्षरनारभ्य द्वित्रिचतुराशयानां छन्दसां,

द्विगुणिता तत्पर्यन्ताना पूर्वेषामेकाक्षरप्रभृतीना वृत्तसङ्ख्या
भवतीत्यर्थः । (स)

परं पूर्णम् ॥ ३३ ॥

तदेतच्छन्दोवृत्तसङ्ख्याजात द्विगुणितं पूर्णमेव स्थापयितव्यं,

संख्यासमष्टिरिति शेष । अयमर्थः,—ज्ञातव्यसंख्यासमष्टिषु छन्दसु अन्तिमस्य
अधिकाक्षरच्छन्दसं संख्या द्विगुणीकृत्य गुणलभ्याद्वात द्विसंख्या विधीयते,
अवशिष्टा च संख्या जिज्ञासितवृत्ताना समवृत्तसंख्यासमष्टि ज्ञातव्या इति ।
एतदेव विशदयति वृत्तिकारः, गायत्र्यादीति ।—एकाक्षरादिषु चरपर्यन्ताना
छन्दसा समवृत्तसंख्याना योगे वृत्तसंख्यासमष्टि कति इति प्रश्ने एतेषु अधिका
क्षरस्य अन्यस्य षडक्षरवृत्तस्य संख्याया चतुषष्टिरुपाया द्विगुणीकरणेन षष्ठा-
विशत्यधिकैकशत भवेत्, तच्च द्वाभ्यामून क्रुत्यात्, तेन षड्विंशत्यधिकैकशतम्
एकाक्षरादिषु चरपर्यन्तच्छन्दसा समवृत्तसंख्यासमष्टिरिति बोध्यम् । यथा वा—
एकाक्षरादि षष्ठाक्षरपर्यन्ताना छन्दसा समवृत्तसंख्याना योगे वृत्तसंख्यासमष्टि
कति इति प्रश्ने एतेषु अधिकाक्षरस्य अन्यस्य षष्ठाक्षरवृत्तस्य संख्याया षट्पञ्चाशद-
धिकविंशतरूपाया द्वैगुण्यकरणेन लभ्याया द्वादशाधिकपञ्चशतसंख्याया द्विसंख्या
विधीयते । अवशिष्टा च दशाधिकपञ्चशतसंख्या एकाक्षराद्यष्टाक्षरपर्यन्तच्छन्दसा
समवृत्तसंख्यासमष्टिरिति । सर्वैरेव-रीत्या साधनीयम् । अन्यवाच्युक्तं—“विवक्षितान्त
आतिस्तु भेदा द्विगुणितास्त । द्विङ्गीना सर्वसंख्याया ते स्युरक्षद्विज्ञा
इति ॥” इति । अनया रीत्या एकाक्षरादिषु षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तच्छन्दसा समवृत्त
संख्यासमष्टि त्रयादशकोट्य द्विषत्वारिभङ्गत्वाणि सप्तदशसङ्ख्याणि षड्विंशत्य
धिकसप्तशतानीति । तथा चीकतपिङ्गली—“च्छब्दोसा सप्तसया तच्च सत्तारच्च
सङ्ख्याइ । बाधासौस लखल तैरच्च कीडो समगाइ ॥” (१।३३) इति ।
संज्ञत यथा—“षड्विंशति सप्तशतानि तथा सप्तदशसङ्ख्याणि । द्विषत्वारिभङ्गत्वाणि
त्रयोदशकोटय सप्तयाणि ॥” इति ।

(६) उक्त्वादिच्छन्दसानुसरीत्तर वृत्तसंख्यासमष्टिपरिज्ञानार्थं प्रसारं विना लघू
पाथान्तरमाह, परं इत्यादि ।—परं अधिमहते जिज्ञासिते पूर्णं जिज्ञासितवृत्तान्
मूलावृत्तसंख्याजात द्विगुणीकृतमेव, स्थापयेदिति शेषः, न तु पूर्वसानुसारिणं ह्यून
विधेयमिति भावः । तदतत् छन्दोवृत्तसंख्याजातं “द्विरङ्गं” इत्यादिना निरूपिता

न हूनम् । परे छन्दसि जिज्ञासिते तत्सङ्ग्राजातं द्विगुणित
परस्य छन्दसो वृत्ताना सङ्ग्रा भवति । तत् यथा—चतुःषष्टि-
र्गायत्रीसमवृत्ताना सङ्ग्रा द्विगुणिता सती परस्या उष्णिहः
समवृत्तसङ्ग्रा अष्टाविंशत्यधिकशतं भवति । (६)

परे पूर्णमिति ॥ ३४ ॥

अनेन एकव्यादिलघुक्रियासिद्धार्थं यावदभिमत प्रथम-
प्रस्तारवत् मेरुप्रस्तारं दर्शयति । उपरिष्ठादेकं चतुरस्रकोष्ठ
लिखित्वा तस्याधस्तादुभयतीर्द्धनिष्क्रान्तं कोष्ठकद्वयं लिखेत्

पूर्ववृत्तसङ्ग्रासमष्टि । तत्सङ्ग्राजातम् अव्यवहितपूर्ववृत्तसङ्ग्रासमष्टि । केचिद्दद स्रवं
परस्येष एकीकृत्य तथा सूत्रस्यास्य प्राक् “यथानस्थिति” इति सूत्रस्य अधिकत्वेन
पठन्ति, इत्याशुषेन तत्परिच्छेदलाट्याभिरपि न गृहीतमिति दिक् ।

(क) एकाक्षरादिषु द्वि-श्रव्यक्षरपर्यन्तवृत्तजाताना सङ्ग्रासमष्टि, तासु च
कति एकलघव कति द्विलघव कति त्रिलघव कति एकगुरव कति द्विगुरव
कति वा त्रिगुरव इति निरूपयित्वा मेरुप्रस्तारं दर्शयति परे इति ।—परे परवर्ति-
कोष्ठे, ऊर्ध्वकोष्ठे इत्यर्थे, पूर्णम् ऊर्ध्वतनकोष्ठद्वयाद्दस्योमजातमङ्गजात सम्पूर्णमेव,
स्याप्यित्यमिति श्रेय, ऊर्ध्वतनकोष्ठस्यवृत्तसङ्ग्राजातमधश्चतनकोष्ठे सम्पूर्णमेव
स्याप्येदिति । इतिशब्दं यन्मनासि सूचकं । एकव्यादिलघुक्रियासिद्धार्थेन एकव्यादि-
लघुक्षरवता वृत्ताना क्रिया ज्ञानोपाय तस्मिन्नायम् । “एकव्यादिलघुक्रिया”
इति वृत्तजाकरोक्त पाठस्तु न इत्याशुषस्यत, परन्तु लघुक्षरपरिज्ञानेन
गुर्वक्षरज्ञानस्यापि अवशिष्टतया अवश्यत्वावित्वात् तन्ज्ञानोपायक्रियाया उपेक्षये
च कारणाभावात् वृत्तजाकरोक्तपाठ एव समीचीनतया प्रतिभाति । एकव्यादि-
लघुक्रियासिद्धार्थेन एकव्यादिलघुगुर्वक्षरभेदवता वृत्ताना ज्ञानोपायसिद्धार्थमिति
तदर्थे । यावदभिमतं यथेष्टम्, एकाक्षरादिक्रमेण षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तमित्यर्थः ।
प्रथमप्रस्तारवत् एकाक्षरप्रस्तारयुक्तं, सर्वोपरिकोष्ठे तथा प्रतिपङ्क्तिं चाद्यन्तकोष्ठे
च एकाङ्गयुक्तमित्यर्थः । मेरुप्रस्तारं मेरुसंज्ञानलात् मेरुवत् प्रस्तारम् । काष्ठ-
विरचनप्रकारमाह—उपरिष्ठादिति । एवं कोष्ठम् अङ्कित्वा तत्र किं स्यात्-

तस्याप्यधस्तात् त्रय, तस्याप्यधस्ताच्चतुष्टयम्, एवं यावदभि-
मतं स्थानमिति प्रथममेव प्रस्तार । तस्य प्रथमे कोष्ठे
एकसङ्ख्या व्यवस्थाप्य लक्षणमिदं प्रवर्त्तयेत् । तत्र परे कोष्ठे
यत् वृत्तसङ्ख्याजातं तत् पूर्वकोष्ठयो पूर्णं निवेशयेत् । तत्र-
उभयो कोष्ठयोरेकैकमङ्गं दद्यात् । ततस्तृतीयाया पङ्क्तौ
पर्यन्तकोष्ठयोः परकोष्ठगतमेकैकमङ्गं दद्यात् । मध्ये कोष्ठे
तु परकोष्ठद्वयाङ्गमेकीकृत्य पूर्णं निवेशयेदिति पूर्णशब्दार्थः ।
चतुर्थ्या पङ्क्तावपि पर्यन्तकोष्ठयोरेकैकमङ्गं स्थापयेत् । मध्यम
कोष्ठयोस्तु परकोष्ठद्वयाङ्गमेकीकृत्य पूर्णं त्रिसङ्ख्यारूप
स्थापयेत् । उत्तरत्राप्येवमेव न्यासः । तत्र द्विकोष्ठाया
पङ्क्तावेकाक्षरस्य विन्यासः, तत्रैक सर्वगुरु एक सर्वलघु
भवति । तृतीयाया पङ्क्तौ द्व्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैक सर्वगुरु
द्वे एकलघुनो एकं सर्वलघु इति कोष्ठक्रमेण वृत्तानि भवन्ति ।
चतुर्थ्या पङ्क्तौ त्र्यक्षरस्य प्रस्तारः । तत्रैक सर्वगुरु त्रौणि एक-

नित्यपेक्षायां नाह, तस्य प्रथमे कोष्ठे इत्यादि ।—परे कोष्ठे मूलकोष्ठे, उपरिस्थितकोष्ठे
इत्यर्थः, वृत्तसङ्ख्याजातं वृत्तसङ्ख्यासमष्टिः, पूर्वकोष्ठयो अथवात्तंकोष्ठयो, मूल
कोष्ठादथ स्थित्तीयकोष्ठयोः अथ, पूर्ण, न तु जनमिति भावः उभयो कोष्ठयो
द्वितीयपङ्क्तिस्यो द्वयो कोष्ठयो एकैकमङ्गं प्रथमकोष्ठमैकमङ्गं द्वयोःपि
कोष्ठयोरेकमेकं निवेशयेदित्यर्थः । पर्यन्तकोष्ठयो सौमाभूतयो आद्यन्तकोष्ठयोः अथ, परकोष्ठगत
तृतीयकोष्ठादुपरिस्थितकाष्ठगत, मूलकोष्ठादथ स्थित्तीयकोष्ठगत
नित्यर्थः । मध्ये कोष्ठे आद्यन्तकोष्ठयोर्निश्चयत्तकोष्ठः । तथा च—“अक्षरसङ्ख्ये
कोष्ठे क्व आह अतः पदमकः । सिर द्वादश अक्षरेषु भवति सर्वं मेव निसकः ॥”
इति । सङ्गतं यथा—“अक्षरसङ्ख्याया कोष्ठं कुर्वन् आद्यन्तयोः प्रथमाङ्कम् । शीर्षं
द्वयाङ्केनापरं पूरयत् सूच्यते मेवर्त्तं शब्दम् ॥” इति । तथा वाचोभूषणेऽपि—
“कोष्ठमक्षरसङ्ख्यातमन्यायोरेकचिहितम् । शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्यं कोष्ठं प्रपूरयेत् ॥”
इति । तत्र मेवप्रस्तारावन्त्यासप्रश्नात्की यथा—

खघूनि त्रीणि द्विजघूनि एकं सर्वलघु । तथा पञ्चमादिपङ्क्ता-
वपि सर्वगुणादिसर्वलघु त्तनेकद्वादिनघु द्रष्टव्यमिति । (क)

वर्णमेकः ।

	1										
एकाक्षरस्य प्रसारः ..	1	1	२								
द्विाक्षरस्य ..	1	२	1	४							
त्रिाक्षरस्य ..	1	३	३	1	८						
चतुराक्षरस्य ..	1	४	६	४	1	१६					
पञ्चाक्षरस्य ..	1	५	१०	१०	५	1	३२				
षडक्षरस्य ..	1	६	१५	२०	१५	६	1	६४			
सप्ताक्षरस्य ..	1	७	२१	३५	३५	२१	७	1	१२८		
अष्टाक्षरस्य ..	1	८	२८	५६	७०	५६	२८	८	1	२५६	
नवाक्षरस्य ..	1	९	३६	८४	१२६	१२६	८४	३६	९	1	५१२

अथमर्थः—एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरपङ्क्तस्य स्वस्वप्रसारि कति सर्वगुरव
कालेकादिगुरव कति सर्वलघव कति वा प्रसारसङ्ख्या इति प्रश्ने षाडौ चतुरस्र
कोष्ठमेकं लिखितं, तदेष उपर्यत अर्धनिष्कारं कोष्ठद्वयं तदेष तथैव कोष्ठ-
त्रयमित्येव समन्वितिकोष्ठकान् विरचय्य उपरि कोष्ठे एकादौ द्वयं, द्वितीय-
पङ्क्तिषुकोष्ठद्वये एकेकादौ द्वयं, तथा प्रतिपङ्क्तिं आद्यन्तकोष्ठयो एकाद एव
संख्याय, तृतीयपङ्क्तौ कोष्ठद्वयेषु द्वौ मध्यन्तकोष्ठे तदुपरिस्थकोष्ठद्वयगतौ एकादौ
एकीकृत्य द्वाद संख्यापयेत्, तत चतुर्थादिपङ्क्तौ पूर्ववत् आद्यन्तकोष्ठधोरकमद्व
मध्यस्थकोष्ठेषु च तदीयधिर कोष्ठद्वयाद् अङ्कत्वावन्वयायेन एकीकृत्य संख्यापयेत्,
एव समन्वितिकोष्ठकपङ्क्तिं यावत् कुर्व्यात् । एवञ्च एनाक्षरप्रकारे कोष्ठद्वय

द्वयचरे कोष्ठत्रय वयचरे कोष्ठचतुष्टय चतुरचरे कोष्ठपञ्चक पञ्चाचरे कोष्ठषट्क-
 मित्यादिक्रमेण प्रत्येकमेकैकाचरद्वयं षड्विंशत्यचरपर्यन्तमेव कर्तव्यं । तत्र च
 द्वितीयपङ्क्तौ एकाचरपादाया उक्तमथा लग्नक्रिया । तृतीयपङ्क्तौ वयचरपादाया
 चतुष्पाया लग्नक्रिया, अनया रीत्या समविशतिपङ्क्तौ षड्विंशत्यचरपादासुस्कर्ति
 यावत् लग्नक्रिया ज्ञातव्या इति । तथा च—द्वितीयपङ्क्तिस्त एकाचरप्रसारकोषके
 कोष्ठद्वये एकैकाङ्कस्य विद्यमानतया एक सर्वगुरु एकं सर्वलघु इतिसुक्तायाम् ।
 अनयकोष्ठाङ्कमेलनेन द्वाङ्का भवतीति एकाचरप्रसार भेदद्वयवान् इत्यर्थो
 लभ्यते । सर्वत्रैव रीत्या प्रसार साधनीयः । तृतीयपङ्क्तौ वयचरप्रसार साध्यः ।
 तत्र चाद्यन्तकोष्ठघोरैकाङ्कस्य विद्यमानत्वेन एक सर्वगुरु एकश्च सर्वलघु इतमित्या-
 यातम् । मध्यकोष्ठे च उपरितनकाष्ठद्वयस्थिताङ्कमेलनेन जाताया द्विसङ्कायाः
 स्थितत्वात् द्वे एकलघुगौ, कोष्ठत्रयाङ्कमेलनेन चतुरङ्गी भवतीत्युक्ताया वयचर-
 प्रसारो भेदचतुष्टयवान् इति । तथा चतुष्टया पङ्क्तौ वयचरप्रसार । चाद्यन्तकोष्ठयो-
 पूर्ववत् एकाङ्कमित्यासात् सर्वगुरु एक सर्वलघु च एवमिति लभ्यते । द्वितीयकोष्ठे
 च उपरितनप्रथमद्वितीयकोष्ठाङ्कमैकाङ्कत्व जातं वयच तया तृतीयकोष्ठे च
 उपरितनद्वितीयतृतीयकोष्ठाङ्कमेलनेन जातं वयचञ्च स्थापयेत् । तेन च एकलघुनि
 गौषि द्विलघुनि च गौषि इति षट्, सर्वेषामङ्काना मेलनेन षष्टौ, ततश्च मध्यायानष्ट-
 भेदवान् वयचरप्रसार इति बोधः । तथा पञ्चमपङ्क्तौ पूर्वरीत्या उपरितनप्रथमद्वितीय-
 कोष्ठद्वयाङ्कयोगजातचतुरङ्गी द्वितीयकोष्ठे द्वितीयतृतीयकोष्ठाङ्कमेलनञ्च षडङ्क तृतीये,
 तथा तृतीयचतुर्थकोष्ठाङ्कयोगजातचतुरङ्कश्च चतुर्थकोष्ठे ज्ञायः । चाद्यन्तयो एकाङ्कश्च
 पूर्ववदेव । एवञ्च सर्वगुरैक एकलघुप्रचलार द्विलघुव षट् त्रिलघुव चत्वार सर्व-
 लघुष्वेक इति मिलित्वा ज्ञाता षोडश, ततश्च प्रतिष्ठाया षोडशभेदवान् चतुरचरः
 प्रसारः । एव षष्ठादिपङ्क्तावपि अनया रीत्या स्वयं भेदा समुहनीयाः । नेरुप्रसार
 सिद्धार्थं केनचिदुक्तमत्र अर्थ्यते यथा—“आदावेक लिखेत् कोष्ठ तदधो द्वे च स लिखेत् ।
 तदधस्त्वौषि कोष्ठानि एव रूपेण बर्हयेत् ॥ आदावेक लिखेत् कोष्ठमेक (आदावेक
 तथा चान्ते लिखित) मध्यश्च पूरयेत् । लेख्यकोष्ठपरिप्राप्तैरधिमाहेन सयुते ॥” इति ।
 वाचीभूषणेऽप्युक्तं—“कोष्ठमन्तरसङ्कागतमन्याघोरैकषिङ्कितम् । शीर्षकोष्ठद्वयाङ्केन शून्य
 कोष्ठं प्रपूरयेत् ॥” इति । केदारभङ्गेन तु लग्नक्रियाप्रत्यय भिन्नविध उक्तः,
 यथा—“वर्णान् इतभवान् सेकानौत्तरापर्येत स्थितान् । एकादिकनतयैतास्तु-
 यर्थपरि निधिपेत् ॥ उपान्वयो निवर्षेत व्यञ्जयेकैकमुहृतः । उपर्यायात् सुरीदैवमेक-
 द्वादिखगक्रिया ॥” इति ।

पिङ्गलाचार्यरचिते छन्दःशास्त्रे हनायुध ।
 मृतसञ्जीवनीं नाम वृत्तिं निर्मितवानिमाम् ॥
 इति श्रीभट्टहलायुधकताया पिङ्गलच्छन्दोवृत्तौ मृतसञ्जीवनी-
 नान्नामष्टमीऽध्याय समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ लिखित्वा शेषमुपरिपङ्क्तिवत् कुर्यात् । एव सति एका मात्रा न्यूना भवति
 सा च लघो पूर्वं लघुरूपेण देया । द्वितीयपङ्क्तौ द्वितीयपङ्क्तिप्रथमगुरोरधो
 लघु दत्त्वा शेषमुपरिवह्निष्येत्, ततश्च तिस्रो मात्रा न्यूना भवन्ति, तां लघो पूर्वं
 गुरुरूपेण, तत्पूर्वञ्च लघुरूपेण देया । एव त्रिमेणाद्यगुरोरधो लघो दत्ते उपरिवच्छेपे
 लिखिते च त्रिष्टा मात्रा एका चेदाद्यलघो पूर्वं लघुरूपेण देया । हे चेदवशिष्टे
 तदा तत एव पूर्वं गुरुरूपेण, तिस्रश्चेत त्रिष्टादद्या लघो पूर्वमेको गुरु तत्पूर्वञ्च
 एको लघु, पञ्च चेत्तदा पूर्वानुक्रमेण द्वौ गुरु एको लघुश्च, इत्येव-क्रमेण सर्वलघु-
 प्रसारपद्यन्त लिखेत् । एव लिखिते षट्कलप्रसारीदशप्रसार सिद्धो भवति ।

षट्कलप्रसारे विकल्पा यथा—

७ ७ ७	१म	- - - ७ -	८म
- - ७ ७	२य	७ ७ - -	९म
- ७ - ७	३य	- - ७ - -	१०म
७ - - ७	४थ	- ७ - - -	११म
- - - - ७	५म	७ - - - -	१२म
- ७ ७ -	६ष्ठ	- - - - -	१३म
७ - ७ -	७म		

पञ्चकलप्रसारे तु षट्कलप्रसारेणात् प्रथमपङ्क्तौ आदिलघुरेव गणविन्यास
 कार्यः । यथा—(१) - ७ ७ (२) ७ - ७ (३) - - - ७ (४) ७ ७ -
 (५) - - - ७ (६) - ७ - - (७) ७ - - - (८) - - - - । एवमन्यथापि
 विषमकलप्रसारेषु आदिलघुः प्रसार कार्य इति । षट्कलप्रसारा पञ्च यथा—
 (१) ७ ७ (२) - - ७ (३) - ७ - (४) ७ - - (५) - - - - । विकल्प-
 प्रसारा यथा—(१) - ७ (२) ७ - (३) - - - । द्विकलप्रसारे यथा—
 (१) ७ (२) - - । एवञ्च नावाच्छन्दसु पञ्चैव गणा ज्ञातव्या इति ।
 षट्कलप्रसारेण मात्राप्रसारलक्षणमपि प्रदर्शयति यथा—“तत्र प्रथमपङ्क्तौ
 आद्युपादस्य पूर्ववत् । द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमादधो लेख्यो लघुर्गुरो ॥ यथोपरि

म य द्वादश । धीः पञ्चदश । छन्दोऽष्टश । पादः परो-
शिण्क् प्रसारपङ्क्तिं विंशतिं विंशतिः एकविंशतिः । देवता-
दितः अष्टौ । चतुःशतं षष्ठं विंशतिं विंशतिः । युगपरान्तिका
त्रयोदश । वृत्त गद्गादौ विंशतिः विंशतिः । यवमती त्रीणि ।

तथा शेष मूलस्थाने लघु न्यसेत् । द्वितीयादिषु पङ्क्तिष्वेवमेव गुरोरथ ॥
लघु न्यस्यावशिष्टेषु पूर्ववत् परिकीर्तितम् । न्युने मात्रात्रयं दीर्घं तच्चिन्नादौ
गुरुर्द्वयोः ॥ कलघो न्यात्तथा पूर्वं लघुर्द्वयोः भवेत्ततः । चतुर्थपङ्क्त्यावप्येवं
पञ्चम्यान्तु गुरोरथ ॥ लघुद्वयं लिखित् पूर्वं शिष्टेषुपरिवक्ष्येत् । एव सर्वत्र
विज्ञेयः कलप्रसार उत्तमः ॥ तेन द्विगुरुपादस्य पञ्च भेदा भवन्त्यनी । सर्वात्म-
नध्यादिगुरुश्चतुर्लघुगणा, क्षुता ॥” इति । षट्कलादिप्रसारेषु गणानां पृथक्
पृथक् नामादिकं तथा प्रसारवत् मात्राणां नष्टोद्धृष्टादिकमपि प्राकृतपिङ्गलादौ
द्रष्टव्यं, यन्मगौरवमथात् नात्र तत् प्रदर्शितमिति ।

प्रसङ्गादाव्याप्तं नष्टोद्धृष्टे यथा—“एकद्वयद्वितीयाङ्गानाद्यमात्रात्रये क्रमात् ।
ततः पूर्ववद्योन्मथानन्ते षट्कलोपनम् ॥ पूर्वं पूर्वतरौऽपि लोप-
सम्भवतो भवेत् । यस्य यस्य भवेन्नोप तदधी गुरुता भवेत् ॥ परमात्रा-
त्रयेऽत्यन्तं मात्रानष्टं वदेत् सुधी ॥” इति । यथा—चतुष्कलप्रसारे द्वितीय
कौटुम्बे इति प्रश्ने चतस्रः कलाः पृथक् स्याप्या, ततः प्रथमकलाया
उपरि एकाद्व द्वितीयायाश्च द्वयञ्च स्यात्, द्वितीयकलाया उपरि
तु पूर्वस्थापितौ द्वयङ्गाविकीर्णव्य जातस्त्रयञ्च निवेश्य, चतुर्थ्याश्च उपरि
द्वयद्वयङ्गाविकीर्णव्य जातं पञ्चाद्व स्यापनीयम् । (१ २ ३ ५) षट्कल
मन्त्रिकलोप्येहे लोपयेत् । तत्रावशिष्टे पूर्वपूर्वाङ्क यथासम्भव लोपयेत् ।
यस्याङ्कस्य लोपस्तदवसानमात्रा परमात्रया सङ्गं गुरुत्वमाधत्ति । इदं तु
प्रकृतद्वितीयभेदप्रश्ने चत्तिसपञ्चमेऽङ्के षट् द्वयञ्च लोपयेत्, चर्वाश्लेषे द्वयञ्च चत्तिस-
त्रयञ्चलोपात् चर्वा स्थितपञ्चाद्य स्थितकलाभ्यामेकी गुरुः, शेषाङ्को मात्राश्लेषेति
इति प्रथम लघुद्वयम् । ततश्च प्रथम लघुद्वयं ततश्चैको गुरुरिति एतादृशी (- - ७)
द्वितीया भेदः । यथा वा—षट्कलप्रसारे द्वितीया कौटुम्बे गण इति प्रश्ने लघुद्वया
षट्कला स्यापनीया, ततः पूर्ववत् एकद्विपञ्चाष्टत्रयीदशाङ्गा क्रमेण कलानां
मुपरि देयाः । (१ २ ३ ५ ८ १३) ततः शेषत्रयोदशाङ्के प्रश्नाविषयीभूतं

यति' विशति । वातोर्मी अष्टादश । प्रहर्षिणी विशतिः ।
शार्दूलविक्रीडितं पञ्चदश । अत्रानुक्त सप्तदश । इत्यष्टा-
दशच्छन्दः समाप्तम् ।

द्वितीयाङ् लोपयेत् तस्मिन्नेव अवशिष्टा एकादश भवन्ति । तत्राव्यवहिताष्टलोपे सति
अष्टाध स्थितत्रयोदशाध स्थितकलाभ्यामीकौ गुरुर्भवति । अवशिष्ट तत्र तत्र पञ्च
लोपासम्भवात् तृतीयकलोपरिस्थवाङ्म लोपे तृतीयचतुर्थाभ्यामपरो गुरुर्भवति,
शेषाङ्को नावशिष्यते १३-२-११-८=३-३=० इति प्रथम लघुद्वयमेव ।
एवञ्च आदौ लघुद्वय ततो गुरुद्वय द्वितीयो गण एतादृश (- - ७ ७) भवतीति
बोध्यम् । उक्त वाणीभूषणे यथा—“नष्टे कृत्वा कला सर्वा पूर्वयुष्माद्दुशीजिता ।
पृष्ठाङ्गोऽनशेषाङ्गेन येन येनैव पृथ्यते ॥ परा कलामुपादाय तत्र तत्र गुरुर्भवेत् ।
सावाया नष्टमेतत् फणिराज्जेन भाषितम् ॥” इति । एतेनैतदायात् भवति—यत्कालं
प्रसारे प्रश्न ता सर्वा कला लघुरुपा काव्या । लघुरूपेण लिखितासु तासु
क्रमेण प्रथमायामेकाङ् द्वितीयाया द्वाङ्, तृतीयाया त्रैङ्केकाङ्मेखनेन द्वाङ्,
चतुर्थ्या द्वाङ्द्वैकौक्ये जात पञ्चाङ् पञ्चम्या द्वाङ्पञ्चाङ्कौक्ये
जात अष्टाङ्, षष्ठा पञ्चाङ्काष्टाङ्कौक्ये जात अष्टोदशाङ् स्यात्, एव
सुत्तरीत्तर काव्यं, शेषे प्रश्नविषयीभतीऽङ् लोपनीय , ततश्चावशिष्टे शेषाङ्के
अपरो विभोष्या । यो योऽङ् शेषाङ्के लोपयितुं शक्यते स पुन स्वाध स्थितकला
परकलाश्चादाय गुरुर्जायते इति ।

सावाणामुद्दिष्ट यथा—“उद्दिष्टे नष्टवज्राभ्यान्मवाया स्थापन पुन । उद्दिष्टवत्
प्रसारे लिखितलोपरि विन्यसेत् ॥ कालशोराद्यशोरेकद्वैकवावन्तकलासु तु । पूर्वपूर्वद्वयो
न्निशानङ्गानथ गुदपरि ॥ अङ्ग प्रथमसावाया अपरस्वस्वशो गुरो । असङ्कराशमङ्गाना
मेकौक्ये गुरुर्हगात् ॥ अङ्गानपनयेदन्त्ये शिष्टानुद्दिष्टमुच्यते ॥” इति । अतु
अङ्गप्रसारे आदिगुरु कश्चिन् स्थानेऽसि इति प्रश्ने सावाचतुष्टय प्रथक् स्थापयित्वा
तदुपरि क्रमेण एकद्वित्रिपञ्चाङ्गान् लिखित (१ २ ३ ५) तत अन्तिम-
कलोपरिस्थे पञ्चमाङ्के प्रथमकलोपरिस्थे एकाङ्कोऽपनेय , तथा सति चत्वारोऽवशिष्टा
भवन्ति इति अतुर्थमादिगुरुस्थानं भवति (७ - -) । एव सर्वत्र ज्ञेयम् । वर्षोद्दिष्ट-
व्याख्यानेऽपि प्रसङ्गत सावोद्दिष्टलक्षणादिक कश्चिदभिहितमिति दिक् ।

मात्रामिह ।

१							
१ १							
२ १							
१ २ १							
३ ३ १							
१ ६ ३ १							
४ १० ६ १							
१ २० १५ ७ १							
५ २० २१ ८ १							
१ ३५ ३५ २८ ९ १							
६ ३५ ५६ ३६ १० १							
१ २१ ३० २४ १५ ११ १							
७ ३६ १२६ १२० ५५ २२ १							
१ २८ १२६ २१० २६५ १६६ १३ १							
८ २८ २५२ ५३० ९२० ७८ १४ १							

तत्र एकस्यदिकस्यदिक्त्वादिषु कति सर्वगुरव कति चैकगुरादय इति जिज्ञासाया तदीधायमस्मावतार । तत्रकारस्तु—उपर्येक कोष्ठ लिखित्वा तदथ कोष्ठद्वययुत पङ्क्तिद्वयम् । तदथच कोष्ठत्रययुत पङ्क्तिद्वयम् । तत कोष्ठ-

चतुष्टयत पङ्क्तिद्वयम् । एव क्रमेण यावदिच्छया एकैक कोष्ठ वक्ष्यित्वा पङ्क्तिद्वयं लिखेत । तत्रापरि पङ्क्तौ एकाह तदथ स्थाना द्विपङ्क्तीनामाद्यपङ्क्तिस्थ प्रथमकोष्ठेषु च एकैकाहा देय । सर्वस्थानेषु पङ्क्तौ शेषकोष्ठेऽपि स एवाह । अथ - पङ्क्तीनामादिकोष्ठेषु च द्वादशोऽह्ना द्वादशक्रमेण स्यात्वा , ततश्च द्वितीय-पङ्क्तिप्रथमकोष्ठे एकाह , तृतीयपङ्क्त्याद्यकोष्ठे द्वाद , चतुर्थपङ्क्त्याद्ये पुनरेकाह , पञ्चम्याद्ये द्वाद , षष्ठ्याद्ये पुन एकाह सप्तम्याद्ये चतुरह , अष्टमपङ्क्त्याद्ये पुन एकाह इति प्रक्रियया चाद्यकोष्ठेषु अहा देया । एवमाद्यन्तकोष्ठपूरणे कृते समान कोष्ठद्वयमध्ये उपरिपङ्क्तिमव्यभिचतयु-चकोष्ठेषु प्रथमकोष्ठोपरिस्थकोष्ठद्वयाद्यकोष्ठा-ह्नेन तदुपरिस्थितकोष्ठाग्निकोष्ठाह्नेनीकृत्य योऽहस दद्यात् । द्वितीयपङ्क्तिमध्यस्थ कोष्ठे तु प्रथमकोष्ठोपरिस्थकोष्ठाह्नेन तदुपरिस्थितकोष्ठद्वयमध्ये अन्तकोष्ठाह्नेनीकृत्य दद्यात् । एव सर्वत्र यावदिच्छ कोष्ठान् विरचय्य मात्रानेरु कर्षय्य । तथा चोक्त—“तत्र प्रथमपङ्क्तौ स्याद्द्वयपादन्तु पूर्ववत् । द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमादधी लीख्यो लघुगुरो ॥ यद्योपरि तथा शेष मूलस्थानेषु न्यसेत् । तृतीयादिषु पङ्क्ति-ध्वनेन गुरारथ ॥ लघुं न्यव्यावशिष्टन्तु पूर्ववत् परिकीर्षितम् । न्यून मात्रार्थं देय तन्निद्रादौ गुरुद्वयो ॥ कल्प्यो स्यात्तथा पूर्व लघुर्द्वयो भवेत्तत । चतुर्थ पङ्क्तावध्वेव पञ्चम्यान्तु गुरोरथ ॥ लघुद्वयं लिखेत् पूर्वं शिष्टन्तुपरिवहनेत् । एव सर्वत्र विज्ञेय कलाप्रसार उत्तम ॥ तेन द्विगुरुपादस्य पञ्च भेदा भवन्त्यनी । सर्वान्तमध्यादिगुरुचतुर्लघुगणा म्युता ॥” इति । प्राकृतपिङ्गलेऽपि लक्षणमस्य विहितं यथा—“दुइ दइ कोष्ठा सरि लिहहु पढम अंक तसु अत । तसु चारहिं पुणु एक सठ पढमे वे वि मिलत ॥ सिरअके तसु सिरपरअके लपरल कोष्ठे पुरइ थोमके । मत्तमेरु अक सचारि लुअहहु बुवअहहु त्रथ दुइ चारि ॥” इति । अस्य संस्कृतं यथा—“द्वे द्वे कोष्ठे सट्शे लिखनीये प्रथमोऽह्नस्यस्थाने । तस्यादौ पुनरेकेन सप्त प्रथमं धावपि मिलत ॥ शिरोऽह्नेनेवा शिर पराहैर्ध्वरित कोष्ठं घूरय नि श्रद्धम् । मात्रानेरुमह सचारयित्वा बुध्यध्वं बुध्यध्वं जना द्वौ चत्वार ॥” इति । अनेदमनुसन्धेय—कति समकले लघव कति च गुरव , कति विषमकले लघव कति च गुरव , कति वा प्रसारसङ्ख्या इति प्रश्ने निरुध्या प्रत्युत्तरं देयम् । पूर्वोक्तप्रकारेण कोष्ठपूरणे कृते प्रथमपङ्क्तौ एककलस्य द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य तृतीयपङ्क्तौ त्रिकलस्य , चतुर्थ्या चतुष्कलस्य , पञ्चम्या पञ्चकलस्य इत्येव क्रमेण न्यास । तत्रैककले एक एव सर्वलघुरेकलघुरूप । द्विकले एक सप्तगुरुरेक-लघुरूप एक सर्वलघुर्द्विलघुरूप । त्रिकले सर्वगुर्वभावात् द्वौ एकलघु-

एकगुरु, एक सवल्लघु । चतुष्कले सर्वगुर्वात्मक एक एकगुर्वात्मक द्वयं सर्वलघुरेक । पञ्चकले सर्वगुर्वाभावात् द्विगुर्वात्मक त्रयम् एकगुर्वात्मक चतुष्कल सर्वलघुरेक । षष्ठा षट्कलेषु एक सर्वगुरु, षट् द्विगुरु, पञ्च एकगुरु, एक सर्वलघुरित्येव त्रयेम् । तत्तत्पञ्चसङ्ख्यानां निखनेन तत्तद्देवसङ्ख्याऽपि पारश्रये । यथा—षट्कले एकषट्पञ्चैकाङ्कानां निखनेन जाता द्वयीदशसङ्ख्या, ता एव प्रागुक्तभेदा भवन्ति । एवमन्यत्रापि । अत्र च वामभागे सर्वदेकाङ्कस्थले सवगुरु दक्षिणभागे च सर्वदेकाङ्कस्थले सर्वलघुरिति बीज्यम् ।

अथ प्रसारे कृते कुत्र स्थाने सर्वगुरुरिति तदपि सद्यः एकान्वनगुरु कुत्रासि तत एकान्वनगुरु कुत्रासि इत्येव प्रश्ने तत्स्थानज्ञानार्थं पताकाप्रसारात् कथ्यन्ते । यत्सङ्ख्याचरप्रसारे प्रथमदक्षरसङ्ख्याकान् कोष्ठानिकाधिकान् लिखित्वा एकाङ्कादारभ्य उत्तरीतर द्विगुणा अङ्का ख्याया । तत प्रथमाङ्केन द्वादशयोगेन कृत्वा द्वितीयाङ्कादध त ख्यापयेत् । प्रथमाङ्केन तृतीयाङ्कस्य योगेन कृत्वा पूर्वस्थापिताङ्कादधस्य ख्यापयेत् । पुनः प्रथमाङ्केन चतुर्थाङ्कस्य निखन जातमङ्क तदध ख्यापयेत् । एवमन्तिनकोष्ठाङ्कात् पूर्वकोष्ठाङ्कं यावत् कुर्व्यात्, अनन्तेन प्रथमाङ्को न योग्यः, तावत्सङ्ख्याकस्य तस्य उत्तमाभावात् । ततः द्वितीयाङ्केन तृतीयाङ्कयोगजातमङ्क तृतीयकोष्ठाङ्कादध द्वितीयाङ्केन चतुर्थाङ्क- योगजातमङ्क तदधस्य ख्यापयेत् । पुनः द्वितीयकोष्ठाङ्कादध स्थितेनाङ्केन तृतीय- कोष्ठाङ्कस्य योगे समुत्पन्नमङ्क तृतीयकोष्ठाङ्कानामध ख्यापयेत् । ततः तृतीय- कोष्ठस्य चतुरङ्क चतुर्थकोष्ठस्थेन अष्टमाङ्केन सयोग्य अष्टमाङ्काध लिखेत । पुनः चतुरङ्काध स्थितेन षडङ्केन अष्टमाङ्क सयोग्य तदधो लिखेत् । ततश्च द्वितीयकोष्ठाध तृतीयपञ्चकस्थितेन द्वितीयपञ्चकस्थिते तृतीयकोष्ठाङ्कस्य योगेन जातम् अङ्क तदध ख्यापयेत्, एव क्रमैश्च समाप्तिं यावत् अङ्कानां स्थापनं विदध्यात्, एव क्रियमाणे यत्र प्रसारसङ्ख्याधिकमङ्कानां चापद्यते सा न लेख्या । एकत्र लिखिता चापरत्र न लेखनीया, किन्तु तदधिसङ्ख्यायोगे तदधसङ्ख्यायोगो वा कार्यः । एवं सवत्र । तथा च—प्रथमस्थाने सवगुरु द्वितीयपञ्चकस्थेषु द्वितीयादिस्थानेषु द्विबन्धितसर्वगुरुमध्ये एक न्यून कृत्वा तावत्सङ्कभेदस्थानानि । एव तृतीयादि- प्रकृतिषु एकैकगुरुन्यूनप्रसारस्थानानि । यथा—प्रथम सवगुरु द्वितीयपञ्चकौ प्रकृतिस्थानानि तृतीयपञ्चकौ द्विषष्ठस्थानानौत्यादि ज्ञातव्यम् । तत्र चतुरचर- प्रसारे पताका यथा—

की० की० की० की० अतिरिक्तकी०—

१ | २ | ३ | ४ | ५ ।

द्विगुणाङ्का,—१	२	४	८	१६
	३	६	१२	
	५	१०	१४	
	८	७	१५	
		११		
		१३		

अत्र प्रथमद्वितीयकी०स्थयो द्वैकाङ्कयो योगेन जात त्रय द्वाद्वादश, प्रथम द्वितीयकी०स्थयो चतुरकाङ्कयो योगेन जात पञ्च द्वादश तथा प्रथमचतुर्थकाङ्कस्थयो एकाष्टाङ्कयो योगेन जात नव पञ्चाध स्थापयेत् । पुन द्वितीयकी०स्थेन द्वादश सह द्वितीयकी०स्थितचतुरङ्कस्थ योगेन जात षडङ्क द्वितीयकी०स्थितचतुरङ्कान् अथ द्वाङ्केन सह चतुर्थकी०स्थिताष्टाङ्कस्थ योगात् दश षडङ्काध स्थापयेत्, की०स्थस्थ अन्तिमाङ्कत्वात् तेन योगी न कार्ये । तत द्वितीयपङ्क्तिस्थेन द्वाङ्केन सह चतुर्थीने जात सप्त दशाङ्काध विन्यसेत् । “एकत्र लिखितं प्राञ्च पुनरन्वय नो लिखित्” इति शास्त्रात् पञ्चाङ्केन चतुर्थीने नैव कर्त्तव्ये । ततश्च द्वाष्टयोगी एकादश सप्ताध लिखेत् । त्रिषोडशयोगी न भवति, अन्तिमाङ्कत्वात् । पञ्चाष्टयोगी त्रयोदश एकादशाध स्थापयेत् । पुनचतुरष्टयोगी द्वादश अष्टाध निवेशयेत् । अतु षोडशयोगी न कार्ये । षडष्टयोगी अतदश द्वादशाध । दशाष्टयोगी न कार्ये । सप्ताष्टयोगी पञ्चदश चतुर्दशाध । तथा च सति प्रथमस्थाने सर्वगुह द्वित्रिपञ्चनवस्थानेषु विगुरव एकलघवो वा, अतु षड्दशसप्तैकादशत्रयोदशसु स्थानेषु द्विगुरव द्विलघवो वा । अष्टद्वादशचतुर्दशपञ्चदशस्थानेषु एकगुहस्त्रिलघवो वा । षाडशस्थाने सर्वलघुरिति की०स्थम् । तथा चोक्तम्—“एकी द्वावध अत्वारसतो ऽष्टाविति षडङ्कनम् । पूर्वे परेषु सशोध्य तदधी लेखयेत् वुध ॥ अन्तिमाङ्कावधि नैव लङ्घयेदत्र कुत्रचित् । एकत्र लिखितं प्राञ्च पुनरन्वय नो लिखित् ॥” इति ।

पञ्चाक्षरपताका यथा—

की०काङ्क,—१ ।	२ ।	३ ।	४ ।	५ ।	६ अक्षिककी०
१	२	४	८	१६	३२
	३	६	१२	२४	
	५	१०	२०	२८	

उद्दिष्टसदृशा एकद्विपञ्चाष्टत्रयोदशाद्या अङ्का क्रमेण ख्याप्या, ततो वामा-
वर्त्तेन सर्वान्तिममङ्क तत्पूर्वाङ्केन लोपयेत् । एकेनाङ्केन अग्रिमाङ्कलोपने एकगुरु,
अन्तिमलोपे द्विगुरु, त्रिभिरन्तिमाङ्कलोपे त्रिगुरुरित्यादिरूपमायाति । यथा—षट्काल-
प्रसारे एकद्विपञ्चाष्टत्रयोदशाद्या ख्याप्या, तत सर्वापेक्षया परवर्त्तिनि त्रयोदशाङ्का-
वयवे तत्पूर्ववर्त्तिना अष्टाङ्केन लृप्ते अवशिष्टा पञ्च, तस्य पञ्चाङ्कस्य तत्पूर्वत्र विद्यमान ।
त्वात् अष्टमाङ्कलोपात् परकलया गुरुभावाच्च पञ्चमाङ्कान् पङ्क्तिक्रमो विधेय । तथा
च पञ्चमस्थाने (- - - - ७) एवं स्वरूपम् एकगुरुर्विद्यते इति ज्ञान पताकाफलम् ।
तथा चीक प्रकृतपिङ्गले—“उद्दिष्टे सिरञ्जला थप्यङ्क वामावते परलङ्क लृप्यङ्क ।
एकनाप एकगुरु षाण् दुइतिथिलोपे दुइतिथि जाण् ॥ मत्पताका पिङ्गल गाव
लो पावङ्क लो परिङ्क बुक्ताव ॥” इति । सुकृत यथा—“उद्दिष्टसदृशाद्या ख्याप्या
वामावर्त्तेन पर गृहीत्वा लोपयेत् । एकलोपे एकगुरुमानय द्विलोपे द्विनाम्
जानीङ्क ॥ मात्पताका पिङ्गलो गायति य प्राप्नोति स पर बोधयति ॥” इति ।

अथ वर्षमर्कटिका ।

एकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरावधिषष्ठ्यप्रसारेषु कति इत्यादयो भवन्ति इति प्रश्ने कृते
वर्षमर्कटिकाया प्रत्यन्तर दीयम् । तस्याश्च साधनप्रकार प्रदर्शयते—तत्र षट्पङ्क्ति-
मेकाक्षरादिषड्विंशत्यक्षरसङ्ख्याया कोष्ठक विधाय प्रथमाया इत्तपङ्क्तौ एकादिकान्
षड्विंशतिपद्यन्तानङ्कान् ख्यापयेत् । एवञ्च प्रथमा इत्तपङ्क्ति सिध्यति । ततो द्वितीयाया
प्रभेदपङ्क्तौ पूर्वस्थापिताङ्कादध उत्तरीतरद्विगुणान् द्वाादिकान् अङ्कान् विन्यसेत् ।
एव कृते द्वितीया प्रभेदपङ्क्ति निध्यति । तत क्रममाप्तमपि तृतीया मात्पङ्क्ति
सुगुह्या तन्मूलभूता चतुर्थी वर्षपङ्क्ति दर्शयति । द्वितीयपङ्क्तौ विचत्तरादिक्रमेण
स्थितानङ्कान् प्रथमपङ्क्तिस्थितै एकद्विपञ्चतिभिरङ्कैरुपैयित्वा क्रमेण चतुर्थ्या
पङ्क्तौ द्वाष्टचतुर्ाशैत्यादिक्रमेण ख्यापयेत् । एव चतुर्थ्या वर्षपङ्क्तौ लिखिताया
पञ्चम्या षष्ठ्याश्च गुरुत्वपङ्क्त्यो चतुर्थपङ्क्तिस्थिताङ्काङ्कान् एकचत्तद्वादशादिकान्
ख्यापयेत् । एव गुरुत्वपङ्क्तौ पञ्चमषष्ठपङ्क्तौ सिध्यत । तत पञ्चमपङ्क्तिस्थितान्
एकचत्तद्वादशादिकानङ्कान् चतुर्थपङ्क्तिस्थितान् द्वाष्टचतुर्विंशत्यादिकान् द्वाचैकीकृत्य
द्विद्वादशषट्त्रिंशदिकरूपान् तृतीयाया मात्पङ्क्तौ ख्यापयेत् । एवं कृते
अवशिष्टा तृतीया मात्पङ्क्तौ सिध्यति । एतेन सावत् एतत् बोद्धव्यं—प्रथमपङ्क्ति
प्रथमकोष्ठे एकाङ्कस्य विद्यमानत्वेन एकाक्षरवृत्तमिति । तदध द्वितीयपङ्क्तिप्रथम-
कोष्ठे द्वाङ्कस्य स्थिततया तस्य द्वौ भेदौ इति । तृतीयपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे द्वाङ्कस्य

स्थितत्वेन तस्य च मात्रा तिस्रः (७ -) एकगुरीद्विमात्रत्वात् एकलघोश्च एकमात्रवादिभिमिप्रायः । तथा चतुर्थ्या पङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे इच्छस्थिते तत्र द्वौ वर्षौ इति खामः । पञ्चमपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे एकाङ्कस्थिते तत्र एकलघुः, तथा षष्ठपङ्क्तौ प्रथमकोष्ठे एकाङ्कस्थित्या तत्र एकगुरुरिति सिद्धिः । ततश्च एकाक्षरप्रकारवशात् एकाक्षरद्वयस्य द्वौ भेदौ १। (७) २। (-), तेन मात्रा-
त्रयम्, एक गुरु एक लघुरन्वयस्य द्वौ वर्षौ च इति ज्ञातव्यम् । एव द्विमादिकोष्ठेषु
इच्छादीनां क्रमेण सङ्ख्या भेदमात्रा वर्ष-गुरु लघुपदेषु, षट्सु पङ्क्तिषु
कोष्ठान्कैर्वैदितव्यम् । सुखबोधाय भाषिक कोष्ठप्रदर्शनमप्यत्र क्रियते । यथा—

वृत्तपङ्क्ति	१	२	३	४	५	६
प्रभेद	२	४	८	१६	३२	६४
मात्रा	३	१२	३६	८६	२४०	५७६
वर्ष	२	८	२४	६४	१६०	३८४
गुरु	१	४	१२	३२	८०	१९२
लघु	१	४	१२	३२	८०	१९२

अनया रीत्या ब्रह्मिण्यक्षरपर्यन्त कोष्ठ कल्पनीयः । तथा चोक्त—“पिङ्गला-
दिभिराचार्यैर्द्विक्रमा वर्षमर्कटीम् । एकाक्षरादिषु श्लेषक्षरावधिलक्षितान् ॥
शब्देरनतिविक्षीर्णैः प्राक्तैरवदृष्टकैः । वक्ष्ये लक्ष्यसमायुक्तां पञ्चमे प्रथये
स्थितान् ॥ छपती पत्यार चरिञ्जसु अक्षरमखे कोष्ठ चरिञ्जसु ।
पङ्क्तौ पति वक्ष चरिञ्जसु हीसति पति दुक्ष परिदिञ्जसु ॥ सपरश्चकगुणित
चरिञ्जि चोटी पति सोऽक्षि देदि । चोटी चञ्जा पञ्चनी पति सोऽक्षुठना
खिङ्गु शिञ्जसति ॥ पञ्चनी चोटी तिचदि निजाउ पिगल जंपै अक फलाउ ।
विप्त पभेव मत् अरु वक्षु गुरु लङ्गु जाणिय एव सपखुङ्ग ॥ अक्षरमङ्गलि
जाणु वीर जिदि जाणे मणषाणद होर । को वुवभुई सोई पदवभुई
मङ्गलिजावे इलिय दउभुई ॥ लक्ष्मीणाक्षेण कहे एम मङ्गलिजाए पदधुके ।
पेखुङ्ग वक्षसकुळ मङ्गलिअङ्गुळ अखाखुङ्ग ॥” इति । संस्कृत यथा—“षट्पङ्क्त्या
प्रकारं ब्रह्म अक्षरसङ्ख्यायां कोष्ठकं धारय । प्रथमायां पङ्क्तौ वषान् धारय
गृह्णाथ द्वितीयायां पङ्क्तौ द्विगुणान् परिदेदि ॥ सपर्यङ्कैः गुणयित्वा गृह्णाथ
चतुर्थ्यां पङ्क्तौ तानेव त्रिखिन्ना देदि । चतुर्थ्यां पञ्चम्यां पङ्क्तौ तानेव
षट्पत्यां त्रिखिन्ना निर्धनम् ॥ पञ्चमी चतुर्थी द्वितीयायां त्रिखिन्ना जन्वति अङ्क

सिध्यति । इत्थानि प्रभेदान् मावाय वर्षान् गुढन् लघून् जानीहि तेन सम्पन्नान् ॥
 अक्षरमर्कटौ जानीत लोकाः । यस्या ज्ञाताया मनस आनन्दो भवति ।
 श्री बुध्यते स एव प्रतिबुध्यते मर्कटीजाले हृत्वी बध्यते ॥ लक्ष्मीनाथेन
 कथिते अत्र मर्कटिकाया प्रबन्धे । पश्यत वर्ष—॥ श्रीलक्ष्मीनाथभट्टेन
 नारायणतन्भुवा । वर्षमर्कटिका प्रीक्षा पद्ये प्रत्यये स्थिता ॥” इति ।

त्रिचार्थिना भूयोज्ञानाय पूर्वप्रदर्शितस्य खण्डमाचारीरिति सज्ञानरस्य माचारीरो
 भिन्नविधा प्रक्षारविन्यासप्रणाली प्रदर्शयति—

					१'	१
					१	२
					२	३
					१	५
					३	८
					१	१२
					४	२१
					१	३४
					५	५५
					१	८२
					६	११४
					१	२२२
					७	३७७
					१	६१०
					८	९८७

मावाहनेषु कल्पेकगुरव कति द्विगुरव इत्यादि ज्ञानार्थे खण्डमाचारीरु
 कार्ये । तत्रकारो यथा—उपरि एक कोष्ठं लिख्य, तदधस्तात् दक्षिणे वामे वा
 अतिक्लान्तैककोष्ठं कोष्ठद्वयवत् पङ्क्तिद्वय, तस्याधस्तात् तदद्वयं कोष्ठद्वयवत्
 पङ्क्तिद्वयं तदधीऽपि तथैव कोष्ठवत्तुष्टयवत् पङ्क्तिद्वयम् इत्येवंप्रथमं यावद्विच्छं
 लिखित् । एव कोष्ठेषु लिखितेषु वामभागे अन्यकोष्ठेषु एकत्रि-एकत्रि एक-
 चतुरादिक्रमेण एकान्तरेण एकीशरद्वया चडा विन्यस्या । दक्षिणभागे अन्य-
 कोष्ठेषु सर्वत्र एकाद्वा लिख्या । मध्ये कोष्ठे खोपरिख्यकोष्ठाङ्गेन तदुपरिख्य-
 कोष्ठपुरं स्थितकोष्ठाङ्गं सधीव्य पूर्ववत् विन्यसेत् । यथा—प्रथमपङ्क्तौ एक-

कलस्य, द्वितीयपङ्क्तौ द्विकलस्य, तृतीयपङ्क्तौ त्रिकलस्य इत्येवमनेषु न्यासकार्थं, सर्वगुर्वेकगुंवादिकथनञ्च पूर्ववदेव कर्त्तव्यम् । प्रसारसङ्क्रामानाद्यैः प्रतिपङ्क्ता तत्पङ्क्तास्थितानां सर्वेषामङ्कानामेकीकरणेन जातमङ्कदक्षिण-भागस्थैकाङ्कात् परतो लिखेत । तथा च—“बादावेक न्यसेत् कोष्ठ तदधः पङ्क्तियन्मके । द्वौ द्वौ च तदधस्त्रींस्त्रीनेवर्षेण बद्धंनम् ॥ अन्तकीर्षेषु सर्वेषु प्रथमाङ्क न्यसेत् सुधी । आदौ चैक ततो द्वौ च पुनश्चैक ततस्त्रयम् ॥ एकान्तरञ्च उच्चाङ्कमीवर्षेण पूरणम् । मध्यकोष्ठ तत प्राग्ने पूरणीय शिरस्थितै ॥ शिरस्थितोर्हृत्वाङ्कमीकीकृत्य प्रपूरयेत् । एवमनेषु सिद्धं स्थान्मात्रानेवर्गं सशय ॥” इति ।

मात्रानर्कटिका ।

अथ प्राज्ञतपिक्वले श्रीलक्ष्मीनाथभट्टोक्ता मात्रानर्कटी प्रदर्शयति—“जा पिगलेषु कइथा य पिवडा अय गथमि । त नत्तानङ्कलिष लञ्छीणाद्यैष विरचिषं भणइ ॥ मत्तासखे कोडु कइ वतिच्छव पत्यारि । तत्य दुधादिकअका धरि पन्महि धति विचारि ॥ आइ अक परितञ्जि कइ सव्वइ पतिभभारि । पुव्वजुषलसरि अक धरु वीजी पति विचारि ॥ पठनपतिठिअककारि वीजी पति गुणेहि । जो जो अत्ता अई परहि त तिअ पति मणेहि ॥ पठने वीअ अक वीए कोडे अ पचम अकम् । देऊण बाणहिउण तहिउण तीअचोत्थए देइ ॥ काऊण एऊभाव पचमपतिट्टिए अके । देऊण एऊमक कुणेहि तथव्वं पचम पुणम् ॥ तञ्जिअ पचममक पुव्वमिं एऊभावनावथे । देऊण एऊमधिक ऊड कुणेहि परिपुणम् ॥ काऊण एऊभाव पचमपति ट्टिआय अकाण । तञ्जिअ पचदइक एक णिऊण कुणुमु मुचिकोडुम् ॥ एव्व पिरवडिमत्तापत्यारे अकरिंछोली । होइ ति तेष कइथा य कवो अकाय वित्यारो ॥ एव्व पचमपति पुण काऊण पठनमेककम् । देऊण बाणपतिट्टिएहि ऊडि कुणेहि अकेहि ॥ काऊण एऊभाव पचमऊडिट्टिए अकम् । पइकोडु सुकइवरो चोत्थि पति अ कुणउ परिपुणम् ॥ वित्त भेआ मत्ता वथा लहुभा तथा गुरुभा । पदे ऊपतिकभा पत्यारा होति वित्यारा ॥ जल्ल अ इत्थि अ वउम्मइ वउम्मइ वित्त अ सुत्तसारिच्छम् । त नत्तानङ्कलिष दइयु अ को य वउम्मए सुकई । अडोहिडु अइ वा मेरज्जुअल अइ पडथा वा । मङ्कलिषा वि तइच्चिअ कोइइलनेत्तकारिणी भणिआ ॥ इअ लञ्छिणाइकइथा रइए रइरे पवधमि । पञ्चअपचअवध पेक्कइ ऊदस्स सव्वस्सम् ॥” इति । रुक्मिण्यथा—“या पिक्वलेण कविना न निवडा आत्मनो ग्रन्थे । ता मात्रानर्कटिका

लक्ष्मीनाथेन विरचिता भवत ॥ मात्वासङ्गाया कोष्ठं कुरु पङ्क्तिषट्कं प्रसार-
यित्वा । तत्र द्वादशानुदान् धारय प्रथमपङ्क्तौ विचारयित्वा ॥ आद्याहं
परित्यज्य सर्वपङ्क्तिमध्ये । पूर्वयुगलसदृशाङ्गान् धारय द्वितीयपङ्क्तौ विचार-
यित्वा ॥ प्रथमपङ्क्तिस्थिताहै द्वितीयपङ्क्तिं गुणय । यो योऽहो यत्र पतति
त तमेव तृतीयपङ्क्तौ भण ॥ प्रथमे द्वितीयमङ्क द्वितीयकोष्ठे च पञ्चममङ्कम् ।
दत्त्वा बाणद्विगुणं तद्विगुणं तृतीयचतुर्थयोर्दंत्य ॥ क्रत्वा एकभाव पञ्चमपङ्क्ति-
स्थितानुदान् । दत्त्वा एकमङ्कं कुरु तेनैव पञ्चमं पूषम् ॥ त्यक्त्वा पञ्चममङ्कं
पूर्वद्विगुणं एकभावमापन्ने । दत्त्वा एकमधिकं षष्ठं कुरु परिपूर्णम् ॥ क्रत्वेकभाव
पञ्चमपङ्क्तिस्थितानुदान् । त्यक्त्वा पञ्चदशमङ्कमेकं दत्त्वा कुरुषु मुनिकोष्ठम् ॥
एव निरवधिमात्राप्रसारि अङ्कपरम्परा । भवतीति तेन कविना न क्रतोऽङ्गानां
विचार ॥ एव पञ्चमपङ्क्तिं पूर्णं क्रत्वा प्रथममेकाङ्कम् । दत्त्वा बाणपङ्क्ति-
स्थिते षष्ठं कुरु चहै ॥ क्रत्वा एकभाव पञ्चमषष्ठस्थितानुदान् । प्रतिकोष्ठं
सुकविषर चतुर्थी पङ्क्तिश्च कुरु परिपूर्णम् ॥ इत भेदी मात्रा वर्णा लघुकास्तथा
गुरुका । एते षट्पङ्क्तिज्ञता प्रसारा भवन्ति विचारा ॥ यत्र च इको
अवच्छ्रियते वक्ष्यते चित्तञ्च सूत्रसदृशम् । ता मात्रामर्कटिः उद्गा च को न
वक्ष्यते सुकवि ॥ नष्टोद्दिष्टं यथा वा मेरुयुगलं यथा पताका वा । मर्कटिका-
ऽपि तथैव ज्ञातुं लनात्रकारिणी भविता ॥ इति लक्ष्मीनाथकविना रचिते
रुचिरे प्रबन्धेऽस्मिन् । प्रत्ययपञ्चकबन्धं पश्यत ऊन्दस सर्वस्वम् ॥” इति । अथ
तत्रैकमात्रादिनिरवधिकमात्राप्रसारिषु कतिकतिजातिसम्बन्धिप्रस्तादयो भवन्तीति
प्रश्ने क्रते मात्रामर्कटिकया प्रत्युत्तरं देयमिति तद्विरचनप्रकारी लिख्यते । तत्र
प्रथमपङ्क्तिसाधनीपाठमाह—स्वाभिसतमात्रासङ्गाया पङ्क्तिषट्कं यथा स्वात्तथा
काष्ठकं कुरु तत्र प्रथमाया इत्तपङ्क्तौ यावदिच्छेदं क्रमेण द्वादशानुदान्
स्थापय । सर्वासा पङ्क्तीनां मध्ये प्रथमाङ्कं परित्यज । अत्रैवञ्च प्रतिभाति,
सर्वकोष्ठेषु प्रथमाङ्कत्वागो न सर्वकोष्ठत्वागपर, किन्तु षष्ठमङ्कपङ्क्तिप्रथमकोष्ठ
त्वागपर, तत्र गुरोरभावान् । अतश्च सम्प्रदायात् पञ्चसु कोष्ठेषु प्रथमाङ्कविन्यास
अवश्यं कर्तव्य एव, अन्यथा वक्ष्यमाणाङ्कविन्यासभङ्गापत्तेः । एव क्रते प्रथमा
इत्तपङ्क्ति सिध्यति । अथ द्वितीया प्रभेदपङ्क्तिं साधयति—एकद्विपञ्चाष्टादीन्
प्रश्नस्वावन्धन्यायेन क्रमशो धारय, एवञ्च द्वितीयप्रभेदपङ्क्तिं सिध्यति । अथ
तृतीया मात्रापङ्क्तिं साधयति—प्रथमपङ्क्तिस्थिताहै द्वितीयपङ्क्तिस्थानानुदानां
गुणने यो योऽहं यत्र पतति त त तृतीयपङ्क्तौ धारय, एव तृतीया मात्रापङ्क्ति-

सिध्यति । अथ क्रमप्राप्ता चतुर्थी वर्षपङ्क्तिमुल्लङ्घ्य युगपदेव चतुर्थवर्षपङ्क्त्यो साधनार्थं तन्मूलभूता पञ्चमी लघुपङ्क्ति साधयति तत्र प्रथमे द्वितीयमङ्क, षट्स्थपि पङ्क्तिषु प्रथमकोष्ठत्यागात् द्वितीयकोष्ठमेवात्र प्रथम कोष्ठम्, अत अस्मिन्नेव द्वितीयमङ्क, तदपेक्षया द्वितीयकोष्ठे च पञ्चमङ्क दत्त्वा ततो बाणद्विगुण दश तादृगुण विशतिश्च इत्येतौ बावद्धौ तृतीयचतुर्थकोष्ठयो विन्यसनौथौ । तत पञ्चम-पङ्क्तौ स्थितान् द्वादीनङ्कानेकीकृत्य तस्मिन् एकमधिक दत्त्वा ततश्च निष्पन्नेन अष्ट-मिश्रता पूर्वापेक्षया पञ्चम कोष्ठ पूर्णं कुरु । तत पूर्वस्मिन् द्वादिने पञ्चमपङ्क्ति स्थिताङ्के एकौकते सति तत पञ्चममङ्क त्यक्त्वा पुनस्तत्रैकमधिक दत्त्वा पूर्ववन् आतेन एकसप्तत्या षष्ठ कोष्ठं पूरय । तत पञ्चमपङ्क्तिस्थितान् द्वादीनेकीकृत्य तन्मात्र पञ्चदशाङ्क त्यक्त्वा तेवपि एक परिलब्ध सप्तमकोष्ठ विशदुत्तरेण श्रतेन पूर्णं कुरु । अथ पञ्चमपङ्क्तौ द्वादिकान् सप्तमकोष्ठावधिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तेषु एक चत्वारिंशदङ्क त्यक्त्वा जातेन पञ्चतिशदधिकशतद्वयेन अष्टम कोष्ठ पूरय । अथ द्वादिकान् अष्टमकोष्ठावधिसिद्धितान् अङ्कानेकीकृत्य तेषु एकनवत्यङ्क विहाय निष्पन्नेन विशत्यधिक चतु शताङ्केन नवम कोष्ठ पूरय । तत द्वादिकान् नवमकोष्ठावधिस्थितानङ्कानेकीकृत्य तत सप्तशतधिकशताङ्क वियुज्य अत्रश्रितेन चतुर्दशतिशदधिकशतशताङ्केन दशमकोष्ठपूरणं कुरु । एवञ्च चतुर्थवर्षपङ्क्तिगर्भा पञ्चमी उपपङ्क्ति सिध्यति । अथ षष्ठवर्षपङ्क्तिनाधनप्रकारो यथा—तत्र गुरुस्थानीय षडमकोष्ठक विहाय अग्रिमकोष्ठे प्रथममेकाङ्क दत्त्वा पञ्चमपङ्क्तिस्थितैर्द्वादिभिरङ्के षष्ठीं पङ्क्तिं पूरय । एव षष्ठीं गुरुपङ्क्ति सिध्यति । अथ उर्वरितचतुर्थवर्षपङ्क्तिपूरणप्रकारो यथा—पञ्चमवर्षपङ्क्तिस्थितान् द्वादीनङ्कानेकीकृत्य प्रतिकोष्ठं चतुर्थीं पङ्क्तिं पूरय । अत्र षष्ठपङ्क्तौ चादिकोष्ठे अङ्काभावात् चतुर्थपङ्क्तिप्रथमकोष्ठे एकाङ्क एव देय, एव कृते चतुर्थीं वर्षपङ्क्ति सिध्यतीति । अङ्कावन्वासप्रणाली यथा—

वृत्तपङ्क्ति	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
प्रभेद	१	२	३	५	८	१२	२१	३४	५५	८८	१४४
मात्रा	१	४	९	२०	४०	७८	१४७	२७२	४९५	८९०	१५८४
वर्ष	१	३	७	१५	३०	५८	१०९	२०१	३६५	६५५	११६४
लघु	१	२	५	१०	२०	३८	७१	१३०	२३५	४२०	७४४
गुरु		१	२	५	१०	२०	३८	७१	१३०	२३५	४२०

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरकृताया पितृलच्छन्द सूत्रे हलायुधशर्मा मुखकोशिन्यान् अष्टमोऽध्याय ।

परिशिष्टम् ।

अथ मात्राप्रसारे प्राकृतपिङ्गलाद्यन्ता षट्कलादीनां गणस्थवस्थां अत्र प्रदर्शयति यथा—

त्रैलुमात्रष्ट ॥१॥

अस्य त्रयोदश भेदा, यथा—७७७ हर (१) --७७७ शशी (२) -७-७-७ सूर्य (३) ७-७-७ शक्त (४) ---७-७ शेष (५) -७७- अहि (६) ७-७-७ कमल (७) ---७-७ घाता (८) ७७-- कलि (९) --७-- चन्द्र (१०) --७-- भ्रुव (११) ७--- घम (१२) --- शाली (१३) ।

पञ्चमात्रष्ट ॥२॥

अस्याष्टौ भेदा, -७७ इन्द्रासनम् (१) ७-७ सूर्य (२) -- ७ चाप (३) ७७- हौर (४) --७- शैलर (५) -७- कुसुम (६) ७--- अहिगण (७) ----- पापगण (८) ।

चतुर्मात्रो ङ ॥३॥

अस्य पञ्च भेदा, ७७ कण (१) --७ करतल (२) -७- पयोधर (३) ७-७- वसुचर (४) - - - विप्र (५) ।

त्रिमात्रो ङ ॥४॥

अस्य भेदास्त्रय, -७ रसवास (१) ७- पवन (२) -- - वलयम् (३) ।

द्विमात्रो णः ॥५॥

अस्य भेदौ द्वौ, यथा—७ हर (१) - - सुपिय (२) ।

अथ प्राकृतपिङ्गलाद्यन्ता आर्यादीनां गणच्छन्दसा वैतालौघादीनां मात्राच्छन्दसाञ्च कतिचित् सोऽाहरणभेदा प्रदर्शयति, यथा—

आर्याभेदान्तर्गता उद्गीतिर्विगाथा ॥६॥

उदा०—तरणितनूनातीरे वीरेऽपहृतेऽपि वीरेण । द्विनोरे रमणीयानकुटिल-
वीरेण मनसि सञ्जते (१) ॥

उपगौतिर्गाह्व ॥७॥

गौतिकृद्गाथा ॥८॥

यत्र द्वादशाष्टादशमात्र प्रथमाहं द्वादशविंशति-
मात्रं द्वितीयाहं सा गांहिनौ ॥८॥

उदा०—स जयति सुरलोवादन (१) केलिकलाभिवर्धनोदयन् गोपी । (२) इन्द्रेणान्तभूमौ (३) रासरसास्मितविभुषावधिरुद्रमुख ॥ (४)

विपरीता सिंद्दिनी ॥१०॥

उदा०—वन्देऽरविन्दनयन (१) इन्दारकइन्दवन्दितपदाश्लोभम् । (२) नन्दानन्द-
निदान (३) नवजलधररुचिरनिन्दिरारमणम् ॥ (४)

द्वादशविंशतिमात्राभिः स्कन्धकार्द्वम् ॥ ११॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—राधामुखाजतरणि (१) तरणि ससारसागरी
पेरणविधौ । (२) स जयति निजभक्तानां (३) कामितदाता टरन्तशक्तिसहाय ॥ (४) अस्या भेदा अष्टाविंशतिसङ्ख्याका प्राक्तपैङ्गले द्रष्टव्या । इति गाथाप्रकारणम् ।

ट-ड-ढाष्ट-ड-लौ दोहार्द्धम् ॥ १२॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—गौरीविर (ट) चिततनु (ड) सकल (ढ)
महाकरा (ट) नितग (ड) क (ल) । (१) जय इषभ (ट) ध्वज पुर (ड)
मथन (ढ) महादेव (ट) नि स (ड) क (ल) ॥ (२) लघुगुरुसन्निवेश-
विशेषादस्यास्त्रयोविंशतिभेदा प्राक्तपैङ्गलेऽनुसन्धेया ।

रुद्रमात्राभि षट्पदी रसिका ॥ १३॥

उदा०—जय जय हर इषगमन (१) तरणिदहनविभुनयन (२) नयनदहनजित-
मदन । (३) निजशरकृतपुरकदन (४) मन हृदयगतनपनय (५) मविनयनधिकनप-
नय ॥ (६) अत्रापि लघुहयलोकगुरुकारणात् षटौ भेदा स्तु ।

एकादशत्रयोदशयतिकचतुर्विंशतिमात्रा चतुश्चरणा

चतुर्ष्वदी रोला ॥१४॥

उदा०—परिगणमभितापयति विदुषलोकात्तुपमच्छति (१) धरणीविवरन-
भुजगनिकरमभितापिनच्छति । (२) सकलदिगीशपुरमभि निजतापैरभिवीजयति (३)
सूप । कथ प्रतापस्तव कीर्तिं न शोषयति ॥ (४) अस्य भेदास्त्रयोदश ।

धर्मकितसप्तदशाक्षराष्टादशाक्षरपादाभ्यां गन्धानार्द्धम् ॥ १५॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—गर्जति जलधर परिवृत्त्यति शिखिनिवध (१)

गोपयनीमवधूय वक्षति टक्षिणगन्धर्वम् । (२) दूरे दधित सखि । किमिह हि
करवे (३) प्रज्वालथ दहनं भटिति शलभमनुकरवे ॥ (४)

सगै समडकारैश्चतुष्पटो ॥ १६ ॥ चौपैया ।

उटा०—चेत । अर मङ्घि त काम लामङ्घि त दा रितटा कणकं सं (१) इतथे नृक
दा नवमि च्छामा नवस्यपि जनमा नमङ्घ मम । (२) यमुना वरनी-रे तर लसमी रे का-
रितगी पीरा-सं (३) भववा घाङ्गण रा धारम ण क न्दकसुम-ममहा सम ॥ (४)

सम्पूर्णैश्चतुष्पद्यन्या चतुष्पटौ ॥ १७ ॥

पूर्वोक्तचतुष्पटैर्यथा एक पाद सम्पद्यते तादृशपादैश्चतुष्पटौ द्वितीया चतुष्पटौ
त्यथ । उटा०—त्रज गो कृलपा ल ला-लितवा ल वा टितस्रटु रवर्वं श, रोचन-
धुतभा लं धृत वनमा लं श्री भिततर लवत श दितिज त्रजकी ल वा टितता ल
कृत-सुरसुनि गणश स, दक्षिरक लितमा-लं जित घनजा-ल भा-सितया टवव शम । (२)
सरनी-रुहनय न जग तामय नं क यटतल स्थितहा रं धृतगी पसुवे श
कु स्थितके श क्षित जितनव-घनसा रं जितनय नचकी र न न्दकिश्री र गो पीमा
नसचौ र, कतरा धाघा रं स-ज्जानता र दिति सुतना-शकटी-र (३) नवकलि तकट-
क जग दवल-स्य से वितयमु नाती र, वन्दित सुरस्र न्द जग दान न्द गो पीजन
हृतचौ र, धृतधर-पीवल-य कर-णानिल यं द नविनि जिंतडी र, भवसा गरपा रं
धुव नागा र न न्दसुत वटवो रम ॥ (४) प्रथमया सङ्घ मेलनादिय चतुष्पटौ सम्पूर्णा ।

सप्तडकारान्ते वल्लयं (- - -) दशाष्टत्रयोदश-

यतिकमित्यं द्विपटौ घत्ता ॥ १८ ॥

उटा०—भववा घाङ्गण रा धारम ण न न्दकिश्री रं अर हृदय । (१) यमुना
याकी रे तर लसमी रे कृत वररा सं त्वम नुसर ॥ (२)

ट-डत्रय-ठ-डद्वयैरेकत्रिशत्कलः एकादशसप्तत्रयोदशयतिकः

इत्य द्विपटौ घत्तानन्दः ॥ १९ ॥

उटा०—दितिमुतविर (ट) इगञ्ज (ड) नमसुख (ड) भङ्गन (ड) मनुगतज (ड)
नताप (ड) हरणम् । (ड) (१) निखिलमान (ट) सरस्र (ड) नमतिनि (ड) रङ्गन (ड)
मसु किम (ट) पि मङ्घ (ड) शरणम् ॥ (ड) (२)

यत्र द्वौ टकारी सज-विप्रान्यतमडत्रयमध्वौ रुद्रत्रयोदशयतिकौ

इत्यं चतुष्पद काव्यम् ॥ २० ॥

उदा०—मूर्च्छि विरा (ट) जितच (ड) न्द्र चन्द्र (ड) कक्षीप (ड) मतिलकवर (ट)
(१) तिलकटङ्गन (ट) वरनय (ड) न नयन (ड) जितमद् (ड) नमनोहर । (ट)
अमरनिकर (ट) कृतमन (ड) नमनन (ड) निरवधि (ड) कक्ष्याकर (ट) (३)
करपुतमनु (ट) नकला (ड) परिवुष (ड) जनतिनि (ड) रविभाकर ॥ (ट)

उत्रय-ठ-ट-ड-टैर्वसुपक्षमात्राकैश्चतुष्पदम् उल्लासम् ॥२१॥

काव्यपादचतुष्टयोल्लासद्विपदै षट्पदी ॥२२॥

उदा०—अथ जय न (ट) न्द्रकुमा (ड) र मार (ड) सुन्दर (ड) वरलोचन (ट) (१)
लोचनजित (ट) नवक (ड) स कक्ष (ड) निभशय (ड) भवभोचन (ट) (२) नूतनजल
(ट) वरनी (ड) लक्ष्मी (ड) मूर्धित (ड) गतदूषण (ट) (३) दूषणहर (ट) घृतमा (ड)
लमाल (ड) मूर्धित (ड) वरभूषण (ट) (४) दूषण (ड) गणनिष्ठ (ड) मम निधि (ड)
लमपि (ड) कुरु दूरे (ट) नन्दकि (ड) गौर (ड) (५) तव चर (ड) पक्षमल
युगलम (ड) मुदिन (ड) मनुसिने (ट) नयनच (ड) कोर ॥ (ड) (६)

जान्तुचतुष्टयचतुष्पदी पञ्चभटिका ॥२३॥

उदा०—गाङ्गा (ड) वन्द्य (ड) परिजय (ड) ति वारि (ज) (१) निखिलज (ड)
नना (ड) सुद्वरित (ड) निवारि । (ड) (२) भवमुकु (ड) टविरा (ड) जि जटा (ड)
विहारि (ज) (३) मञ्ज (ड) ज्ञानमा (ड) न सता (ड) पङ्कारि ॥ (ज) (४)

सैव भान्ताऽडिल्ला प्रथमद्वितीययोस्तृतीय-

चतुर्थयोश्च यमकिता ॥२४॥

उदा०—हरिदप गत इह सखि मयि वेदथ (१) कुञ्जय ह्रीदर गतमपि खेदथ । (२)
इह यदि सपदिष विषमप यास्यति (३) रसरस नास्यत मिटमनु यास्यति ॥ (४)

उचतुष्टयपूर्ववत् यमकितपादाकुलकम् ॥२५॥

उदा०—जलमर दानह रितवन भाग (१) शीतल मास्यत कृतपर भाग । (२)
चञ्चल चपला घृतवन-माल (३) ससुपा गत इह जलधर काल ॥ (४)

षोडशचतुर्दशमात्राभिश्चौयालार्द्धम् ॥२६॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—दिशि दिशि विलसति जलधरगर्जित (१) मथ ता
कीका राजगते । (२) सा मम चेत कुरुते तजित (३) मपि का कान्ती भाषयते ॥ (४)

यत्र ङ-ङ्ङय-जकारे प्रथमं पादं, लङ्ङयान्ङङ्ङयेण
द्वितीयः, ङ-ङ्ङयेण तृतीयः, ङ-ङ्ङयेन चतुर्थः, तृतीयवत्

पञ्चमः, पदपञ्चकान्ते दोहापादचतुष्टयम् इत्य नवपदी
रज्ज्वा ॥२७॥

उदा०—पिकव (ड) तमिदम—गुविलस—ति दिवु (ज) (१) कियक—
कलिका विकसति (२) वदति (ड) मलयस—रुदयम—पि सुवसु (३) विरत (ड)
मलिरपि कलयति (४) विकस (ड) ति मञ्जु—खमञ्ज—रिरपि च । (५)
प्रति मधुरनुवनमनुसरति (६) बहुलौभूय सुकेशि (७) हरिरपि विलसति
शरणयुग (८) मनुसर त दृश्येति ॥ (९)

अजवसुडैश्चतुष्टयी पद्मावती ॥२८॥

उदा०—करयुग—धृतव—श्री क्वि—रधत—श्री गो—वहन—धारण—
श्रील (१) मिथयो—पविहा—रो भव—सन्ता—रौ व—न्दावन—विरचित—
कौल । (२) धृतवर—वनमा—नौ निज—जनपा—लौ वर—यमुना—जलकवि—
शाली (३) मम म—इलदा—यी कृत—भवमा—यी वर—मुषण—मूषित—
माली ॥ (४)

यत्र दोहाचरणचतुष्टयेन पूर्वाङ्गे काव्यचरणचतुष्टयेनोत्तराङ्गे
दोहाशेषचरणकाव्याद्यचरणैकदेशाभ्यां काव्यद्वितीयद्वितीय-
पादाद्ययतिभ्याश्च यमकयुक्तं सा कुण्डलिका ॥२९॥

उदा०—चरण शरण भवतु तव (१) मुरलीवादनश्रील । (२) सुरगणवन्दित-
शरणयुग । (३) वनसुवि विरचितलौल । (४) वनसुवि विरचितलौल । (५) दुष्टजन
खलनपण्डित । (६) दुष्टजनदृष्टिकौल । गच्छयुगकुण्डलमण्डित । (७) दुष्टजन-
दृष्टिकौल । भौतभयतापविहरण । (८) मुनिजनमानसदस । हरतु मम ताप
शरणम् ॥ (९)

ट-डचतुष्टय-द्वैर्क-त्रयोदशयतिकैश्चतुष्टयं गगनाङ्गनम् ॥३०॥

उदा०—मानसमिह (ट) मम क—न्ति को—किलविस—तमका—रण (ड) (१)
कलितमरा (ट) सनसा—यकमत—न् कल—यति सा—रणम् । (ड) (२)
सधुसमये (ट) कथमपि—साख । को—व निज—सपि धा—रये (ड) (३)
कश्चिरमधुभि (ट) दमन्—रा कण—सपि सी—दुमपा—रये (ड) ॥ (४)

ट-डपञ्चकगैर्द्विपदी ॥३१॥

उदा०—मम मानस (ट) मभिलष—ति सखि । क—त्ररास—कैलिर—

सनाथ—के । (ग) (१) निन्नक्षिजित (ठ) नूतन—नखर—सुरली—नादसु—
खदाव—के ॥ (ग) (२)

दश-दश-सप्तदशयतिक-सुनिवह्निमात्राकद्विपदमुल्लयम् ॥३३॥

उदा०—करविष्टतवशरव ज्ञतद्वयचित्तभव गोकुलानन्दकरक्षिररासि । (१)
मम सविधमुपयासि मम वचनमनुपासि बल्लवीरभिभूय जगित्हासि ॥ (२)

इनवक-राभ्या द्विपदी खञ्जा ॥३४॥

उदा०—निजतनु क्षिभिति तनवञ्ज-खचरक विविष्टत-क्षिरत-रसुकुट हरिरिह
मम हृदि भासताम् । (१) मम हृद-यमविर-तसनुम वतु तव निजजन
सुखविव रपरिधि कचरण सरसिज दासताम् ॥ (२)

यत्र उषट्क-जाभ्या उसप्तक-जाभ्याञ्च

पूर्वोत्तरार्द्धं सा शिखा ॥३५॥

उदा०—विकचन खिमगत मधुरम-धुकरक खरवम मुकलय सुकेशि ।। (१)
हरिरिति विनसति चरणयु-गमपि न यि कुच हृदयमप-क्षमति-सुवेशि ।। (२)

यत्र इनवक-रेफकर्णं (४ ४) पूर्वाङ्गम्

आर्थोत्तरार्द्धञ्च सा माला ॥३६॥

उदा०—प्रपितहृ-द्वयकर युगज्जत वसनव सनहर चपरव मधुवति ज्ञतविन-तिरभव-
माचता वासा । (१) तीरे कदम्बशाली वरवनमाली हरि पाशात ॥ (२)

कुसुमान्त (- ४ - -) दोहापूर्वोत्तरार्द्धाभ्या

चुलियात्ता ॥३७॥

उदा०—चक्षुमुपविश वनधुवि हरे । मम पुनराजमनाव (दो) वि पाशय । (१)
उपयातानिह मम सखीं तामहे गधामु (दो) पपाशय ॥ (२)

ट-ड-लैष्ट-ढ-भै सौरठार्द्धम् ॥३८॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—रुपविनि (ट) जितसा—र । सकलयद (ट)
नकुल (ढ) पाशक ।। (१) जय जय न (ट) न्दकुसा—र । गोपीगो (ट) पजन (ढ)
न्नालक ।। (२)

यत्र विप्र-स-भान्यतर-डत्रय-गैरेकादशाक्षरैः प्रथम-

द्वितीयपादौ स-भान्यतर-डत्रय-गैर्दशाक्षरैश्च

तृतीय-चतुर्थी पादौ सा हाकलि, ॥३९॥

उदा०—विकृतम्—यानक—वैशक—ल (१) चरणा—द्वितवर—भूमित—
'लम् । (२) व्योमत—लामल—कम्बुग—ल (३) नौमि वि—भूमित—भाषत—
लम् ॥ (४)

ड-जाभ्या चतुष्पदी मधुभारः ॥४०॥

उदा०—उरसि क—तमाल (ज) (१) भक्तग—नपाल (ज) । (२) कश्चित्—
प्रमाल (ज) (३) जय न—न्दवाल (ज) ॥ (४)

डत्रय-ट-डत्रय-गैश्चतुष्पदी दण्डकला ॥४१॥

उदा०—अर के—श्रिनिम्—दनविनि—इतपूतन (ट) रचितदि—तिङ्गल—
कलकद—न (१) बाषा—वलिमा—लितस—ङ्गरपालित (ट) पाथवि—लोकित—
श्रुभवद—नम् । (२) कृतमा—यामा—नव रथ—इतदानव (ट) दुत्तर—भवजल—
रागित—वि (३) सुरसि—श्रुविधा—यकथा—दवनायक (ट) मशुभङ्—र प्रष—
मानि इ—रिम् ॥ (४)

ज्ञान्तैकादशमात्राभिश्चतुष्पद आभीर ॥४२॥

उदा०—ब्रह्मभुवि रचितविहार (१) श्रुतिप्रतकलितविचार । (२) यदुश्ल
जनितनिवास (३) जय भुतलकतरास ॥ (४)

डचतुष्टय-ट-डहय-गै षोडशमात्रायतिकै-

श्चतुष्पदी कामकला ॥४३॥

उदा०—कमला करला लितपद कमल निजजनहृद (ट) यविना श्रितश्रम
ल (१) पौतव सनपरि भासित-समल जितकम्बुन (ट) मोहर विमल्लग-लम् । (२)
नाभिक मलगत-विधिकृत-नमन फणिसणिकु (ट) खलम खितवद-न (३) नौमि
क-लक्षिशय मतिरुचि-मदन दानवनिव (ट) इससर-कृतकम्-नम् ॥ (४)

अज (- ७ -) डसप्तक-गै रुचिरार्द्धम् ॥४४॥

उत्तरार्द्धमपि तथा । उदा०—कस्य त-नूर्नम्-प्रस्य सि-तासित-सङ्गम धीविधि त
पति ता । (१) यस्य क-ते कर-भोक् । वि-सीदसि मिहिरा सप्रणिङ्गि तेव ल-ता ॥ (२)

ड-नहय-जैश्चतुष्पद दीपकम् ॥४५॥

उदा०—शैषवि रचि-तहार । (१) पितृका नन-विहार । (२) कुय जय हर !
प्रदेश । (३) गौरी कृत सुवेश । ॥ (४)

स-द्विज्ञान्यतर-डैश्चतुर्भिश्चतुष्पद सिहावलोकितम् ॥४६॥

उदा०—इतद् वषट्कत जन्मिधि तरण (१) वषमुवि क्तदा नवकुल-मरणम् । (२)
रेणरथि तशरो सनम इकार (३) करकलि तशिरो नम दे ववरम् ॥ (४)

गादि-ट-ठ-ड-ज-गैश्वतुष्यद सूत्रम् ॥४७॥

उदा०—कुञ्चितच (ट) चलकुन्त (ठ) लकलित—वरान (ज) न (१) वेणविंश (ट)
वविनीद (ठ) विनीद्वि—तकान (ज) नम् । (२) मण्डलना (ट) यकदान (ठ) वख ष—
नपण्डि (ज) त (३) चिन्त्य च (ट) षडकरोप (ठ) मकुण्ड—लमण्डि (ज) तम् ॥ (४)

डाष्टकैश्वतुष्यदी लीलावती ॥४८॥

उदा०—गुञ्जा-क्तभू-षणमण्डि लननइ तदूष एमधिक कतरा सकल (१) करयुग-
धृतमूर-लि नव-जलधर नील इन्दा-वनसुवि चपलम् । (२) इतयो पीमान ना-
रदकृत-गान लीला वलदे वयुत (३) खर न-न्दतनू ज सुर वरकृत-पूज मम इद
व । मुनिज-नेयुतम् ॥ (४)

ठ-ट-ठत्रय-गैरष्टाविशतिमात्रकं हरिगीतम् ॥४९॥

उदा०—रचय कद (ठ) लीदलनय (ट) शयन क (ठ) मलदखा (ठ) वलि
मालि (ठ) त (१) वीजय च (ठ) दुपवनेन (ट) चनाचन (ठ) सुन्दरवि (ठ)
रइदालि (ठ) तम् । (२) चङ्कन (ठ) पि चनसार (ट) विशाजत (ठ) चन्दर (ठ)
चनलालि (ठ) त (३) कुच मम व (ठ) चनमानय (ट) कसलान (ठ) नवनना (ठ)
लिनेनालि । (ठ) तम् ॥ (४)

गहयान्तनियतन्तंहरगीतम् ॥५०॥

उदा०—सरसि विल (ठ) सितानुपम (ट) नलिनकृत (ठ) मधुकर (ठ)
तयुतमा (ठ) ल (१) मुनिजनय (ठ) मनियमादि (ट) विनाशक (ठ) सकलदन (ठ)
जकुलका (ठ) लम् । (२) सुरलीर (ठ) वमोहन (ट) न्मोहित (ठ) निखिल-
युव (ठ) तिक्ततरा (ठ) स (३) विनमस्तु न (ठ) न इदि किमपि (ट) गोपिका (ठ)
मानसक (ठ) खितविला (ठ) सम ॥ (४)

नव-सप्त-द्वादशयतिकञ्चैहरिगीता ॥५१॥

उदा०—भुजगपरि (ठ) वारित, वष (ट) भवारित, (ठ) हलडेन (ठ) बविराजि (ठ)
त (१) कृतनदन (ठ) गहन मयु (ट) भभजन, (ठ) सुरमुनिग (ठ) चसमानि (ठ)
सम् । (२) इमिद्विष (ठ) मासित-दइ (ठ) नभूषित, (ठ) भासस्तुम (ठ) या सङ्ग (ठ)

त (३) घृतकृति (ठ) वासस मम (ड) लमानस, (ड) मनुसर सु (उ) खदनज्ञ । (उ)
तम् ॥ (४)

अजाष्टडैर्दश-वसु-वसु-ऋतुयतिकैश्चतुष्पदी त्रिभङ्गी ॥५२॥

उदा०—वरसु त्ताहा र ष्टादि कृतभा-व विर हितसा र कुष-सुपित (१) ष्टादश
विधुवि-स्य न कु र विल स्य हर निकुर स्य काम लकृतम । (२) जडि मल यजपव न
लघु लघु वङ्ग-न तम् कृतदह न मो-इकर (३) मम वि त्तनधी-र रदा जतहो-
र यदु वरवी र था ति परम् ॥ (४)

दशाष्टचतुर्दशयतिकैर्वसुडैश्चतुष्पदी दुर्मिलका ॥५३॥

उदा०—इय ङ्गचौ र न न्दकिशो र, त खलकष-वचिसम दशन (१)
घनकु सितके थ न-कुलवे थ विजि तमनुज-सुरवधि सदनम् । (२) अपरि-सुटगद न
दधि युतवद न नौ मि दितिज वरप्रक टहर (३) मुक्ता भूषा-लकन-कृतवा-
लकनखि-लमूनिज नष्टदि सु खकरम् ॥ (४)

यमकितगादि-टत्रय-राभ्या (० - ०) प्रथमद्वितीययोस्तृतीय-

चतुर्थयोश्चान्ययमकितश्चतुष्पदी हीर ॥५४॥

उदा०—चन्द्रवदन (ट) कुन्दरदन (ट) मन्दइसन (ट) मूषण (र) (१)
भौतिकदन (ट) गीतिसदन (ट) कानिमदन (ट) दूषणम् । (२) (३) धीरततुष (ट)
होरवहुल (ट) चौरहरण (ट) फण्डित (र) (३) नौमि विमल (ट) धूतकमल (ट)
नेत्रगुमल (ट) मण्डितम् (र) ॥ (४)

सप्तद्विज (- - - -) सैर्दश-वसु-वसु-ऋतुयतिकै-

श्चतुष्पदं जनहरणम् ॥५५॥

उदा०—वरमल निधिमल प्रथ निर पमरुधि षथ सुर गणहृत-भय गत-
कुमते । (१) वडुदिति-सुतकुल-हर मिज-जगसुख कर सुर-सुनिगथ वर कृत
सुमते । (२) यमलक मलसुव सग कटि-घृतसुर सन कुस मनिभङ्ग सन सुख-
कारण (३) तव भव-तु पदक मलमधि कतरवि-मलसुख दशभय-गलभव-तरणम् ॥ (४)

सहय-डनवक-मैर्दश-वसु-चतुर्दश-वसुयतिकै-

श्चतुष्पदं मदनगृहम् ॥५६॥

उदा०—कर कलितक पास घृतगर-नाल भाव-खालख-कृतमद न कृत रिङ्ग-

कद नं (१) भव भयभर हृदय गिरिजा रमण सकलज नस्तु १-शुभचरि त गुण गण-
भरि तम । (२) कृत फणिपति द्वार विभुवन-सार टचन-खल्य-सनु व्यं रम शील-
ध्व (३) गल-राजित-गरल गङ्गा विमल कोला साचल धामकर प्रथ मामि
इ रम् ॥ (४)

ट-उपञ्चक-ग-लैर्दशवस्त्रेकादशयतिकौशतुष्यदं

महाराष्ट्रम् ॥५७॥

गर्वाविलि (१) (ट) भासुर हतक-सासुर भुवि कृत विमलवि-लास (१) मरलीमा (ट)
सुरकर हवभा-सुरहर वरतक शीकृत-रास । (२) दावानल (ट) बालक-गोधन-
पालक द्विमकर-करनिभ दास (३) कपया कुच (ट) हाष्ट नयि सुख-इष्टि
सुानहृदि जगितवि काम ॥ (४)

भसप्तक-गाभ्या चतुष्यदो मदिरा ॥५८॥

उदा०—भालवि राजित चन्द्रक ल नय-नाल-दाहित कामव र (१) बाहु-
वि राजित शिवक-शीन्द्रक-गामणि-भासुर-कानिध-रम् । (२) मधुर राजसु-तापरि-
रभित-मखित-नूपुर दखध र (३) नौमि न-द्वेशम-शषु रेशवि लक्ष्य वेगमु-
मिश्र रम् ॥ (४)

सैव गान्ता मास्तौ ॥५९॥

उदा०—चन्द्रक चारुच-मत्कति-चखल-नौमि-वि-सुम्पित-चन्द्रक-श्रीभ (१) बन्धन-
नौमि मूषक-भूषित-नन्दसु-त वनि-ताधर-लोभन । (२) धेनुक-दानव-दारण-
द्वन्द-गानिधि-दुर्गम-वेदर-द्वस्य (३) नौमि इ-रि दिति-जावलि-माखित-भूमिभ-रापनु-
द सुय-ग्रसम् ॥ (४)

साष्टक गाभ्या चतुष्यदौ मञ्जौ ॥६०॥

उदा०—गिरिरा-जसुता-कमनी-यमन-इविभ-इकर गलन-सकना-ल (१)
परिधू-तगजा-जिनवा ससमु-इतनु-थकर विगुह्यी-तकपा-लम् । (२) गरला-नल-
भूषितदौ-नदया-लनद-धमटो-इतटा-नवकौ-ल (३) प्रथमा-भि विलो-लजटा-तट-
गु-न्फितश्री-पकला-निधिला-लितभा-लम ॥ (४)

जसप्तक-लगेश्चतुष्यदौ मञ्जिका ॥६१॥

उदा०—धुमोति मनो म-म कल्पि-तकान-नकल्पि-तकेलि-रथ प-वन (१) कथा-
म-पि नैव करोमि तथापि इथा क-दन कु-रते म-दन । (२) कलानि-विरेष वलाद-

पि मुञ्चति वङ्गि-कलाप मलौक हिम (३) विधेहि तथा न-तिमेति यथा स-विधे न-
यथा व्र-जभूम-हिम ॥ (४)

सैव गान्ता माधवी ॥६२॥

उदा०—बिलील-बिलौ च-नकोथ-बिनाकि-तमोहि-तगोप-वधूज-नचित्त (१)
मयूर-कलाप-विकल्पि-तमौलि-रपार-कलानि-धिवाह-चरित् । (२) करोति मनो
न म विह्व-लमिन्दु-निभस्त्रि-तसुन्द-रकुन्द-मुदन्त (३) सखोनि-ति काऽपि जगद् हरे-
र-नुराग-वशेन विभाव-तमन्त ॥ (४)

डाष्टकचतुष्पदी मागधी ॥६३॥

उदा०—माधव । विद्युद्दि-य गग ने तव कलयति पीतव-सुनमभि-राम (१)
जलधर मौल्य-गनप-इतिरपि तव तन्-वचिमन्-सरति नि-कामम् । (२) इन्द्रश-
रामन-मपि तव वक्षसि भासित-वरवन-माला-शोभ (३) कुर्व मन वचन सकलय
हृदय राधा-धरमधु विरचित लोभम् ॥ (४) नदिगादिषणा सवयेति सञ्जा ।

ठद्वय-डद्वय-ल्लगैश्चतुष्पदं गलितकम् ॥६४॥

उदा०—मल्लिमा (ड) लतियूधि (ड) पङ्कज—कुन्दक—लिके (१) कुमुदच (ड)
व्यककेत (ड) क्रिपरिम—लवणद—लिके । (२) मलयप (ड) वतशीत (ड) लत्व
जातप—वन (३) हरिविद्यो (ड) गितनीर (ड) य मन कथ द—हन ॥ (४)

ठद्वय-डद्वय-ठैश्चतुष्पदं विगलितकम् ॥६५॥

उदा०—भवजलधि (ठ) तारिणि स (ठ) कलता—पहारि—णि गङ्गे (ठ) (२) वध-
दहन (ठ) कारिणि व (ठ) चिधारि—णि हरज—तसङ्गे (ठ) । (२) गिरिनिकर (ठ)
टारिणि न (ठ) नोहा—रिणि तर—लभङ्गे (ठ) (३) स्वपिनि वा (ठ) रिणि हस (ठ)
हारिणि—तव विल—सदङ्गे (ठ) ॥ (४)

डद्वय-ठाभ्या चतुष्पदं सङ्गलितकम् ॥६६॥

उदा०—धृतिमव—धारय मानसे (१) हरिमपि मततन्—मानसे । (२) सखि
तव वचन मानये (३) ननु वन—मानिन—मानये ॥ (४)

ठद्वय-ल्लगै सुन्दरगलितकम् ॥६७॥

उदा०—विगलितवु (ठ) कुरविला (ठ) सिनौ (१) नवहिमक (ठ) रनिमहा (ठ)
सिनौम् । (२) सुरनरा (ठ) धिक्कान्ता (ठ) मये (३) तनुजितक (ठ) नकाडा (ठ)
मये ॥ (४)

ठडय-ठडयाभ्या भूषणगलितकम् ॥६८॥

उदा०—हृषिरे (ठ) णुविराव (ठ) ,विमो (ठ) ह्रिता (ठ) (१) द्रतपदा (ठ) कतरास (ठ) रसे (ठ) ह्रिता । (ठ) (२) हरिमदू (ठ) रवने ह (ठ) रिणे (ठ) ।
पूष्या (ठ) (३) कसनन (ठ) म्मुरनन्य (ठ) गते (ठ) चषा ॥ (ठ) (४)

ट-ठचतुष्टय-गैर्मुखगलितकम् ॥६९॥

उदा०—ब्रह्मभवा (ट) दिक्क (ठ) तपद (ठ) पङ्क (ठ) मयुग (ठ) ल (१) माशितभ (ट) क्कद (ठ) यगत (ठ) दाक (ठ) षशम (ठ) लम । (२) दोनकपा (ट) निषिभ (ठ) वजल (ठ) राशि (ठ) तार (ठ) क (३) गौमि हरि (ट) कसल (ठ) मयन (ठ) मयुभ (ठ) दार (ठ) कन ॥ (४)

ट-गान्तडचतुष्टयाभ्या विलम्बितगलितकम् ॥७०॥

उदा०—नमामि प (ट) डजान—न सक—खदु ख—हरण (१) मवापुरा (ट) शितार—क निखि—खवन्द्य—चरणम् । (२) कपाललो (ट) लकुण्ड—ल प्रज—
बभुज—नहित (३) विवासडा (ट) सपेश—ल सर—सरास—महितम् ॥ (४)

ड-ठडय-डडय-लगे समगलितकम् ॥७१॥

उदा०—निखिलसु—रगणविनु (ड) तपदज (ड) कोमल—चरणयु—गल (१) पीतव—समविलसि (ड) तशरीर (ड) मनुत्त—मकम्—गलम् । (२) गौमि नि—गमपरिण (ड) हितमपा (ड) रगणयु—तमिन्दु—सुख (३) नन्दत—नूज नि (ड) खिलगोप (ड) वधून—नदत्त—सुखम् ॥ (४)

यत्र ड-डाभ्यामयुगमौ ट-ठचतुष्टय-ठ-गैर्युगमौ

पादौ इत्य चतुष्पदमपरं सङ्गलितकम् ॥७२॥

उदा०—विभूति—सित (ड) (१) शिरास निवसि (ट) तागु (ड) पसन (ड) दोभ (ट) वप (ड) डनविलसि (ड) तम् । (२) अहिपद—चिरं (ड) (३) किमपि विलस (ट) तान्य (ड) न ह्रदि (ड) वेद (ड) रद (ड) स्वमतिमुचि (ड) रम् ॥ (४)

अज-डपञ्चक-गाभ्यां चतुष्पदमपरं विलम्बितगलितकम् ॥७३॥

उदा०—राजति वशी—रुतमे—तत का—ननदे—शे (१) गच्छति कृष्णे तखि—प्रथ न—कुलके—शे । (२) याहि न—या सा—हृमिती रासा—हितपि—
ते (३) तत्पवि—धे प्रे—मविलो—ले त—न च वि—ते ॥ (४)°

ठ-ड-ड-ठ-गैश्चतुष्पदं विचिसिकगलितकम् ॥७४॥

उदा०—चन्द्रकवि (ठ) तमकट—मखिलमणि (ठ) जनहृद्—यसुखकर (ठ)
 ष (१) धृतवेणु (ठ) कल व—रभक्तज (ठ) मन्था—डुत शर (ठ) षम । (२) वृन्दाव (ठ)
 मभूमि—पु वल्लव (ठ) नारी—मनोहर (ठ) ष (३) कचिर मि (ठ) जचेत—सि
 चिनय (ठ) गोव—हृनोद्धर (ठ) षम ॥ (४)

उ-ठ-उ ठ-उ-गैर्ललितागलितकम् ॥७५॥

उदा०—कमला—पति कम (ठ) लसुलो—चनभिन्दु (ठ) निभान—न (१)
 मञ्जल—परिपीत (ठ) वासस—मपारगु (ठ) षकान—नम । (२) सनका—
 दिकमान (ठ) सजमित—निवासस (ठ) मक्षकु—त (३) प्रथमा—मि हरि मि (ठ)
 कभक्त—जनस्य ाह (ठ) त निर—तम ॥ (४)

यत्र ठ-उ-ठ-उ-कमलैः (उ - उ -) प्रथमद्वितीयपादौ

उत्रय-उ-सूर्यैश्च (उ - उ) तृतीयचतुर्थौ

तद्विषमितागलितकम् ॥७६॥

उदा०—वेष क (ठ) रे कल—यता सखि । (ठ) गोपक—कारकेष (१)
 षीताम्ब (ठ) राहत—शरीरभृ (ठ) ता भव—तारकेष । (२) प्रेमोद्ध (ठ)
 मखितव (ठ) चा वनज (ठ) भुषण—श्रीभिना (३) चेतो म (ठ) मापि कव (ठ)
 लीकृत (ठ) मानस—लोभिना ॥ (४)

उ-विषमज-उदशकचतुष्पद मालागलितकम् ॥७७॥

उदा०—कालियकुल (ठ) विमञ्ज (ज) कमसुर—विहन्व—कदनुज—
 विलुप्य—कमखिल—जनस्तु—तयुमच—रित सु—निगृतं (१) नौमि विमल (ठ)
 तर स (ज) कलसुख—कर क—खिकलुष—हर भ—वजलधि—तगि ह—रि
 पा—खने सु—नियतम् । (२) कसहृदि वि (ठ) कट सु (ज) निगणनि—कट
 वि—निहृतश्च—कट प—विधृतमु—कुट ज—महिर—चनेऽति—चतुर (३)
 भक्तजनश्च (ठ) रण भ (ज) वभयह—रण व—रसुखक—रण ख—पदवित—रण
 ज—मग्रा—ग्रने धृ—तधुरम् ॥ (४)

इदमेव उदयहीनञ्चैक्युग्धमालागलितकम् ॥७८॥

उदा०—वन्दे न (ठ) न्दनन्द (ज) नमनव—रत म—रकतसु—तनु धृ—तवचि
 सुपारि—नीश (१) वादितव (ठ) शमान (ज) तसुनिज—नगर दविरचि—वगान-

मथनी मथीम-नीषम । (२) कारितरा (ट) सहास (ज) परवश-रत वि-रचितसु-
रत वि-ततकु-डमन पीत (३) त देव (ट) प्रमोद (ज) भरमुवि-दित सु-दितसुर-
मुतं स-ततमा-त्मजेन गीतम् ॥ (४)

तदाऽपि उदयन्यूनश्चेदुक्कलितकम् ॥ ६६ ॥

उदा०—नन्दनन्द (ट) नमव (ज) कलयत न काश्च-टिह जग-ति सार-
मपर (२) पुत्रमित्र (ट) कलव (ज) माखलन-पि चित्र-घटितमि-व भाति न
परम । (२) सावधान (ट) तथैव (ज) लवमपि मग प-रमचल मिद न विदित (३)
भावयन्तु (ट) दिवानि (ज) ग्रमानमि-वमात्म-नि परम-पद प्र सुदितम् ॥ (४)

एष गलितकान्तानि उक्तान्यन्तानि कानिचिन ।

लक्ष्याणि लक्ष्यमाख्यं शेषाणि निजमुद्धित ॥

पिङ्गलच्छन्दःसूत्रस्य सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्काः	पङ्क्त्यङ्काः
प्रथमोऽध्यायः १		३
मङ्गलाचरणम्	"	४
वृत्त्यन्तरणिका	... २	१
सूत्रसंज्ञा	३	३
गण्यष्टकानां गुरुत्वनिर्देशः	४	१
छन्दोज्ञानस्य आवश्यकता	६	५
मगणस्य परिभाषा	११	१
धगणस्य	" १२	"
रगणस्य	" १३	३
सगणस्य	" "	७
तगणस्य	" "	११
जगणस्य	" ..	१५
भगणस्य	" "	१८
नगणस्य	" १४	१
खघो	" "	५
गण्यक्रमम्	" १५	३
पादान्तनघोर्गुरुत्वातिर्देशः	१६	१
पादान्तनघोर्गुरुत्वातिर्देशं		
मत्तभेदादकम्	" "	४
तृतीयगायन्तस्य ऋस्यस्य		
गुरुत्वनिर्देशः	... २०	१
दीर्घवर्णस्य गुरुत्वनिर्देशः	"	७
गुरुवर्णस्य विभाजननिर्देशः	२१	१
छन्दःशास्त्रे गुरुत्वध्वोरधिकार		
निर्देशः	... "	४

विषयः	पृ०	प०
अष्टमसङ्ख्यायां पारिभाषिक-		
सञ्ज्ञाविशेषः	२३	१
चतुःसङ्ख्यादीनां पारिभाषिक		
सञ्ज्ञाविशेषः	२३	४
गण्यष्टकौशपरिभाषासूत्रस्याय	"	७
—		
द्वितीयोऽध्यायः २५		१
छन्दोऽधिकारः	"	२
गायन्त्राधिकारः	२७	१
गायन्त्राधिकारस्य सौमनिर्देशः	"	२
देवी गायत्री	२८	१
आसुरी	" .	२८
प्राजापत्या	" .	" ६
वाजुवी	" "	" ११
साम्नी	" ..	३०
आर्षी	" "	" १०
सामोष्णिगादीनां स्वरूपनिर्णयः	३१	१
आच्युष्णिगादीनां	" "	६
प्राजापत्योष्णिगादीनां	"	३२
दैन्युष्णिगादीनां वाजुष्णिगादीनाञ्च		
स्वरूपनिर्णयः	३३	१
आसुर्योष्णिगादीनां	" .	३४
गायन्त्रा परवर्तिच्छन्दसा		
नामानि	" "	३५

विषय	पृ०	प्र०	विषय	पृ०	प्र०
ब्राह्मीगायत्रादीनाम् अक्षरसङ्ख्या	३५	४	तत्र उदाहरणम् ...	५४	५
वार्षीगायत्रादीनाम्	३८	१	द्विपात् विराङ्गायत्री	"	८
" " कोष्ठाष्टकम्	४०	१	तत्र उदाहरणम् .	"	१३
एकाक्षरादिभिर्नैव देव्यादिगायत्रा			द्विपात् विराङ्गायत्री	५६	१
विशेषनाम	४२	१३	तत्र उदाहरणम्	"	४
—					
तृतीयोऽध्यायः	४४	१	अथ उष्णिगधिकारः	५८	१
मूलाधिकार	"	२	उष्णिक्	"	२
पादपूरणाय नियमविशेष	"	६	ककुबुष्णिक्	५८	१
गायत्रपादे	४५	१	तत्र उदाहरणम्	"	४
जागतपादे	४६	१	पुर उष्णिक्	६०	१
वैरागपादे	"	४	तत्र उदाहरणम्	"	४
वैष्टुभपादे	४७	१	परोष्णिक्	"	७
गायत्रादिच्छन्दस्त्रयाना			तत्र उदाहरणम्	"	१२
पाटव्यवस्था	"	४	चतुष्पादुष्णिक्	६१	१
अथ गायत्राधिकार	४८	१	तत्र उदाहरणम् .	"	३
षडक्षरपादगायत्री	"	"	अथानुष्टुबधिकार	६२	१
तत्र उदाहरणम् .	"	५	अनुष्टुप्	"	२
सप्ताक्षरपादगायत्री .	४९	१	तत्र उदाहरणम्	"	५
तत्र उदाहरणम्	"	४	त्रिपादनष्टुप्	६३	१
पादनिचृत गायत्री	५०	१	त्रिपादमष्टुभी भेदविशेष	"	५
अतिपादनिचृत "	"	५	तत्र उदाहरणम्	६४	१
तत्र उदाहरणम्	"	८	" "	"	५
नागी गायत्री	५२	१	अथ बृहत्यधिकारः	६५	१
बाराही "	"	४	बृहती	"	२
तत्र उदाहरणम्	"	८	पथ्या बृहती .	"	५
बह्वना गायत्री	५३	१	तत्र उदाहरणम् .	६६	१
तत्र उदाहरणम् .	"	५	अबुधारिणी बृहती	"	५
प्रतिष्ठा गायत्री	५४	१	तत्र उदाहरणम्	६७	१

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
स्वाश्वीची वृद्धती	६७	४	अख्यत्र पङ्क्ति	८०	१
उरी	६७	७	पदपङ्क्ति	८१	४
उपरिष्ठात्	६८	१	तत्र उदाहरणम्	८२	१
तत्र उदाहरणम्	६८	४	पञ्चपदा पदपङ्क्ति	८२	२
पुरस्तात् वृद्धती	६९	१	तत्र उदाहरणम्	८३	५
तत्र उदाहरणम्	६९	६	पथ्या पङ्क्ति	८३	१
नवाक्षरतुष्पात् वृद्धती	७०	१	तत्र उदाहरणम्	८४	४
तत्र उदाहरणम्	७०	१	जगती पङ्क्ति	८४	१
अन्वविधा वृद्धती	७१	२	तत्र उदाहरणम्	८५	४
महा	७२	१	अथ त्रिष्टुब्जगत्य-		
तत्र उदाहरणम्	७२	४	धिकारः	८५	१
अती वृद्धती	७३	७	त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती	८६	२
अथ पङ्क्त्यधिकारः	७३	१	जगती ज्योतिष्मती	८६	१
पङ्क्ति	७४	२	पुरस्ताज्योतिष्मिष्टुप्	८६	२
सप्त पङ्क्ति	७४	१	तत्र उदाहरणम्	८७	५
तत्र उदाहरणम्	७४	५	पुरस्ताज्योतिष्मती	८७	१
विपरीतसप्त पङ्क्ति	७५	१	मध्ये ज्योतिष्मिष्टुप्	८७	२
तत्र उदाहरणम्	७५	५	तत्र उदाहरणम्	८८	६
आक्षारपङ्क्ति	७६	१	मध्ये ज्योतिष्मती	८८	४
तत्र उदाहरणम्	७६	१	तत्र उदाहरणम्	८९	७
प्रक्षारपङ्क्ति	७७	५	उपरिष्ठाज्योतिष्मिष्टुप्	८९	१
तत्र उदाहरणम्	७७	२	तत्र उदाहरणम्	९०	४
विष्टारपङ्क्ति	७८	६	उपरिष्ठाज्योतिष्मती	९०	७
तत्र उदाहरणम्	७८	१	तत्र उदाहरणम्	९१	१०
अक्षारपङ्क्ति	७९	५	अथ गायत्र्यादीनां विशेषणम्	९१	१
तत्र उदाहरणम्	७९	८	शङ्कुमती गायत्री	९२	२
अक्षरपङ्क्ति	८०	१	तत्र उदाहरणम्	९३	८
तत्र उदाहरणम्	८०	७	शकुन्ती गायत्र्यादि	९३	१

विषय	पृ०	प०
पिपीलिकामध्या गायत्र्यादि	९९	४
श्वनमध्या	१०१	१
मिचूत्	"	४
भूरिक्	"	"
मिचूद्गायत्र्या उदाहरणम्	१०२	३
भूरिग्यायत्र्या	"	७
विराट् गायत्र्यादि	१०३	१
खराट्	"	"
विराड्गायत्र्या उदाहरणम्	"	६
खराड्गायत्र्या	"	१०
सन्दिग्धे कृन्दासि तन्निरूप		
थोपाय	१०५	१
सन्दिग्धे कृन्दासि तन्निरूपथो		
पायान्तरम्	१०६	"
कृन्दा देवता	१०७	"
मिचूद्भूरिग्विभिराट्खराजा		
वैदिककृन्दा खेव प्रयोग, न		
लौकिकेषु	"	५
गायत्र्यादिसप्तकृन्दासि		
बड्जादिसप्तखरै पाठ्यानि	१०८	१
गायत्र्यादिसप्तकृन्दासा		
वर्णा	११०	"
गायत्र्यादिसप्तकृन्दासां गोत्राणि	"	३
कृत्यादीनामतिकृन्दासाश्च वर्णा		
विषये इत्यायुषमतम्	"	६
कृन्दासाम् ऋष्यादिज्ञानफलम्	१११	२
„ देवताखरादिज्ञापकयन्त्रम्	११२	१९

विषय	पृ०	प०
चतुर्थोऽध्यायः	११३	१
उत्कृति	"	२
सप्त उदाहरणम्	"	८
अभिकृत्यादीनि पञ्च कृन्दासि	११४	१
अभिकृत्यादीना नामानि	११५	"
अभिकृते उदाहरणम्	"	५
विकृते	"	११६
पाकृते	"	" ११
प्रकृते	"	११७
कृति	"	११८
कृते उदाहरणम्	"	११९
घृष्यष्टिशकरोजमत्वं कृन्दासि	"	८
अतिघृष्यादिसप्तत्रिंशद्विधानाथं सूत्रम्	१२०	१
" " सूत्रान्तरम्	"	८
अतिघृते उदाहरणम्	"	१३
घृते	"	१२२
अत्यष्टे	"	१२३
अष्टे,	"	" ८
अतिशकृत्यां	"	१२४
शकृत्यां	"	१२५
अतिजगत्या	"	१२६
जगत्या	"	" ८
लौकिककृन्दाऽधिकार	१२८	१
गायत्र्यादिष्वष्टपुपयन्तानामासां		
कृन्दासा लौकिकेऽपि प्रयोग	"	९
सुप्रतिष्ठादीनि पञ्च लौकिक		
कृन्दासि	"	१२९

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
लौकिकसमग्रचे पादव्यवस्था	१३०	१	आर्याया द्वितीयाहं सर्वलघु		
लौकिकविषमग्रचे ..	१३१	"	पञ्चमगणे यतिनियम	१४०	८
लौकिकच्छन्दसा त्रैविध्यम्	"	६	तत्र उदाहरणम् .		१३
गणच्छन्दोनिर्णय	"	८	आर्याया द्वितीयाहं षष्ठगणे		
मावाच्छन्दोनिर्णय	"	९	मध्यगुरो सर्वलघोषापवाद	१४१	५
अक्षरच्छन्दोनिर्णय	"	१०	पद्यार्या	१४२	१
गणसंज्ञा	"	१२	तत्र उदाहरणम्	"	५
गणविन्यासप्रणाली	१३२	१	विपुलाया	१४४	१
अथ आर्याधिकार	१३३	१	विपुलाया त्रैविध्यम्	"	३
आर्या	"	३	तत्र आदिविपुलाया		
आर्यायाम् अवात्तरपाद			. उदाहरणम् ..	"	६
व्यवस्थाऽभाव	१३५	४	" अन्तविपुलाया		
तत्र उदाहरणम् ..	"	७	उदाहरणम्	१४५	"
आर्यायाम् अयुग्यो जगण-			" उभयविपुलाया		
निषेध	१३६	१	उदाहरणम्	१४६	२
आर्याया षष्ठगणे जगण			पद्याविपुलयो परस्परविरोध	"	१०
निषेध	१३७	"	आर्याया षोडशविधत्वम्	"	१७
तत्र उदाहरणम्	"	४	गीतिचतुष्टयाना प्रत्येक		
आर्याया षष्ठगणे सर्वलघु			षोडशविधत्वम् ...	१४७	१
नियम	१३८	१	आर्याया अशीतिविधत्वम्	"	२
तत्र उदाहरणम्	"	४	अशीतिविधाऽर्याणा नामानि	"	१०
आर्याया सर्वलघुषष्ठगणे			अपला आर्या	१४८	१
यतिनियम ..	१३९	१	मुख्यपला ..	१४९	"
आर्याया मध्यगुरोके सर्वलघुके			पद्यामुख्यपलाऽर्याया		
त्रा षष्ठगणे सर्वलघुषष्ठगण-			उदाहरणम् ..	"	४
चेत् यतिनियम	"	४	आदिविपुलासुख्यपलाऽर्याया		
तत्र उदाहरणम् ...	"	८	उदाहरणम् ..	१५०	६

अध्याय'	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
उभयविपुलामुखचपला-			तत्र महाविपुलीङ्गीत्याख्याया		
ख्याया उदाहरणम्	१५०	१५	उदाहरणम्	१५६	१७
अचनचपला आख्या	१५१	५	पथ्यामहाचपलीङ्गीत्या-		
पथ्यामचनचपलाख्याया			ख्याया उदाहरणम्	१६०	६
उदाहरणम्	"	८	महाविपुलामहाचपलीङ्गी-		
अनविपुलामचनचपला			त्याख्याया उदाहरणम्	"	१५
ख्याया उदाहरणम्	१५२	२	आख्यागीतिराख्या	१६१	५
महाविपुलामचनचपला			तत्र पथ्याख्यागीत्याख्याया		
ख्याया उदाहरणम्	"	११	उदाहरणम्	१६२	१
महाचपला आख्या	१५३	५	महाविपुलाख्यागीत्याख्याया		
पथ्यामहाचपलाख्याया			उदाहरणम्	"	१०
उदाहरणम्	"	८	पथ्यामचनचपलाख्या		
महाविपुलामहाचपला			गीत्याख्याया उदाहरणम्	१६३	२
ख्याया उदाहरणम्	१५४	२	महाविपुलामहाचपलाख्या-		
गीति	"	१०	गीत्याख्याया उदाहरणम्	"	११
पथ्यागीते उदाहरणम्	"	१५	अथ वैतालीया-		
आदिविपुलागीते	"	१५५	धिकार'	१६४	१
पथ्यामहाचपलागीते	"	१५	वैतालीयम्	"	२
महाविपुलामहाचपलागीते,			तत्र उदाहरणम्	१६५	३
उदाहरणम्	१५६	६	" "	१६६	२
उपगीति	"	१५	" "	"	१८
तत्र पथ्योपगीते उदाहरणम्	१५७	१	वैतालीयपदव्यत्यति	१६७	१३
महाविपुलीपगीते	"	१०	आख्यादिषु पादव्यवस्था नास्ति	"	१७
पथ्यामहाचपलीपगीते	१५८	२	वैतालीयस्य विषयपादशोरटं		
महाविपुलामहाचपलीप			विकल्पा	"	२६
गीते उदाहरणम्	"	११	वैतालीयस्य समपादयो त्रयो		
उद्गीति	१५९	१	दस्य विकल्पा	"	२६
तत्र पथ्योङ्गीत्याख्याया					
उदाहरणम्	"	५			

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
वैतालीयभेदौपच्छन्दसकम्	१६८	१	अथ मात्रासमकाधि-		
तत्र उदाहरणम्	"	४	कारः ...	१८०	१
वैतालीयस्य समुदायसङ्गा	"	२१	मात्रासमकम्	"	२
औपच्छन्दसकापातलिकथी			तत्र उदाहरणम्	१८१	१
समुदायसङ्गा	"	"	मात्रासमकाना समुदायसङ्गा	"	२१
वैतालीयादौपच्छन्दसकस्य भेद	"	२६	मात्रासमके नियमविशेष	१८२	१
औपच्छन्दसके उदाहर-			मात्रासमकभेद वानवासिका	"	४
णान्तरम्	१६९	२	तत्र उदाहरणम्	"	८
औपच्छन्दसकपटव्युत्पत्ति	"	१८	वानवासिकाया समुदायसङ्गा	"	२५
वैतालीयभेद चापातलिका	"	१९	मात्रासमकभेद विशोक	१८३	९
तत्र उदाहरणम्	१७०	१	तत्र उदाहरणम्	"	१३
चापातलिकाशब्दस्याथ	"	१७	विशोकस्य समुदायसङ्गा	"	२७
वैतालीये मात्रानियमविशेष	"	१८	मात्रासमकभेद चित्रा	१८४	१३
" मात्रानियमान्तरम्	१७१	५	चित्राया समुदायसङ्गा	"	२८
" उदाहरणम्	"	९	" उदाहरणम्	१८५	१
औपच्छन्दसके	"	१७२	चित्राया नियमविशेष	"	१७
चापातलिकायाम्	"	१७३	मात्रासमकभेद उपचित्रा	"	१९
वैतालीयभेद प्राच्यवृत्ति	१७४	५	तत्र उदाहरणम्	१८६	३
तत्र उदाहरणम्	"	११	उपचित्राया समुदायसङ्गा	"	२६
वैतालीयभेद उदौच्यवृत्ति	१७५	९	मात्रासमकभेद पादाकुलकम्	१८७	१
तत्र उदाहरणम्	"	१२	तत्र उदाहरणम्	"	५
वैतालीयभेद प्रवृत्तकम्	१७६	"	पादाकुलकस्य समुदायसङ्गा	"	२६
तत्र उदाहरणम्	१७७	१	अन्यविधपादाकुलकम्	१८८	१३
वैतालीयभेद आह्वयसिनी	"	१७	तत्र उदाहरणम्	"	१५
तत्र उदाहरणम्	१७८	१	अन्यविधपादाकुलकम्	१८९	१३
वैतालीयभेद अपरान्तिका	"	१७	तत्र उदाहरणम्	"	१६
तत्र उदाहरणम्	१७९	१	अन्यविधपादाकुलकम्	१९०	१०
तत्र उदाहरणम्	१८०	१	तत्र उदाहरणम्	"	१३

विषया'	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
गौत्वार्था जाति'	१८१	१०	गायत्रे कृन्दसि अर्द्धसम		
तत्र उदाहरणम्	"	१४	वृत्तसङ्ख्या	२००	८
गौत्वार्थाभेद शिखा	१८२	८	समवृत्तम्	"	८
" ज्योति शिखा	"	१४	अर्द्धसमवृत्तम्	...	१०
तत्र उदाहरणम्	१८३	३	विषमवृत्तम्	"	११
गौत्वार्थाभेद सौम्याशिखा	"	११	षडक्षरगायत्रीकृन्दसि प्रसार		
तत्र उदाहरणम्	१८४	१	साधनक्रम	२०१	१५
चूलिका	"	८	विषमवृत्तस्य समुदायसङ्ख्या		
तत्र उदाहरणम्	१८५	१	ज्ञानोपाय	२०२	१
चूलिकाया मतान्तरम्	"	१३	गायत्रे कृन्दसि विषमवृत्तसङ्ख्या	"	४
तत्र उदाहरणम्	"	१६	अर्द्धसमविषमवृत्तयोः रूप		
चूलिकाया पादव्यवस्थाभाव	१८६	११	चितत्वम्	२०३	"
क्षणकृन्दसा मात्राकृन्दसाश्च			एकाक्षरादिकृन्दं तु समवृत्त		
गुरुलघुसङ्ख्याज्ञानोपाय	"	१४	समोपचिताङ्गसमवृत्त समाङ्गं		
तत्र उदाहरणम्	१८७	८	समोपचितविषमवृत्तानां सङ्ख्या-		
			ज्ञापककोष्ठ	...	१९
			अर्द्धसम-विषमवृत्तयोरप		
			चितत्वम्	२०४	१
पञ्चमोऽध्यायः १८८ ८			गायत्रे कृन्दसि शुद्धविषम-		
वृत्ताधिकारसूचन	"	८	वृत्तसङ्ख्या	"	३
पद्यस्य द्वैविध्यं स्वरूपं	१८८	१	गायत्रे कृन्दसि शुद्धार्द्धसम-		
वृत्तपदस्य व्युत्पत्ति	"	२	वृत्तसङ्ख्या	"	५
पद्यपदस्य	"	३	एकाक्षरादिकृन्दं तु समवृत्त		
जातिवृत्तयो भेद	"	६	शुद्धार्द्धसमवृत्तशुद्धविषमवृत्त-		
वृत्तस्य द्वैविध्यम्	"	७	सङ्ख्याज्ञापककोष्ठ.	"	२२
समाङ्गसमविषमवृत्तानां			समानां	२०५	१
व्युत्पत्ति	"	८	तत्र उदाहरणम्	"	६
अर्द्धसमवृत्तस्य समुदायसङ्ख्या-			शुद्धविषमवृत्तसङ्ख्याया मतान्तर		
ज्ञानोपाय	२००	३	प्रदर्शनम्	...	१३
गायत्रे कृन्दसि समवृत्तसङ्ख्या	"	७			

विषया	प०	प०	विषया	पृ०	प०
समाख्यान उदाहरणान्तरम्	२०६	२	अनुष्टुब्बक्ते उदाहरणान्तरम्	२१२	२
प्रमाणी	"	६	पथ्यावक्तम्	"	१०
तत्र उदाहरणम्	"	८	अनुष्टुब्बक्ते द्वितीयोदाहरणस्य		
अनुष्टुप्कन्दस प्रसारसङ्ख्या			प्रसारसङ्ख्या	"	१६
समाप्ति	"	१८	अनुष्टुब्बक्ते तृतीयोदाहरणस्य		
समाख्या प्रसारसङ्ख्या	"	१९	प्रसारसङ्ख्या	"	२४
प्रमाख्या	"	२०	पथ्यावक्ते उदाहरणम्	२१३	१
वितानम्	२०७	१	विपरीतपथ्यावक्तम्	"	८
तत्र उदाहरणम्	"	४	पथ्यावक्ते उदाहरणस्य		
, उदाहरणान्तरम् .	"	८	प्रसारसङ्ख्या	"	१९
, ,	"	१४	पथ्यावक्ते वक्तव्यविशेष	"	२१
प्रथमोदाहरणस्य प्रसारसङ्ख्या	"	२४	विपरीतपथ्यावक्ते उदाहरणम्	२१४	१
द्वितीयोदाहरणस्य	"	२९	अपलावक्तम्	"	८
वितानस्य उदाहरणान्तरम्	२०८	२	तत्र उदाहरणम्	"	१३
" "	"	६	विपरीतपथ्यावक्ते उदाहरणस्य		
तृतीयोदाहरणस्य प्रसारसङ्ख्या	"	१७	प्रसारसङ्ख्या	"	२४
चतुर्थोदाहरणस्य	"	२०	विपुलावक्ताधिकार	२१५	५
पञ्चमोदाहरणस्य	"	२३	अपलावक्ते उदाहरणस्य		
अनुष्टुब्बक्तम्	२०९	१	प्रसारसङ्ख्या	"	१८
वक्तव्यकन्दसि नियमविशेष	"	५	विपुलावक्ते सैतवाचार्यमतम्	२१६	१
" नियमान्तरम्	"	८	तत्र सैतवमते उदाहरणम्	"	४
" "	"	११	सैतवमते पथ्याविपुल्योर्भेद	"	२३
" "	२१०	१	विपुलावक्तस्य प्रसारसङ्ख्या	"	२५
तत्र उदाहरणम्	"	४	विपुलावक्तम्	२१७	१
अनुष्टुब्बक्तस्य प्रसारसङ्ख्या	"	१८	कातिपक्षीय-अविपुलाया		
पथ्यावक्तादीना त्रयाणां	"	२२	उदाहरणम्	"	८
वितानानुष्टुब्बक्तयोर्भेद	"	२६	विपुलावक्ते सैतवीयोदाहरणस्य		
अनुष्टुब्बक्ते उदाहरणान्तरम्	२११	६	प्रसारसङ्ख्या	"	१६
प्रथमोदाहरणस्य प्रसारसङ्ख्या	"	२२	कानिपक्ष-व्यक्तिपक्षभेदेन		
			विपुलाया वैविध्यम्	२१८	१

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
जातिपक्षीय-मविपुलाया उदा-			तस्य प्रसारभेदा ..	२२९	१०
हरणस्य प्रसारसङ्ख्या	२२५	२०	, उदाहरणान्तरम् ..		१८
व्यक्तिपक्षीय मविपुलाया उदा-			आपीडाख्य पदचतुर्द्वयम्	२३०	१
हरणस्य प्रसारसङ्ख्या	,,	२६	तत्र उदाहरणम्	,,	५
व्यक्तिपक्षीय मविपुलाया उदा			प्रत्यापीडाख्य पदचतुर्द्वयम्	२३१	१
हरणान्तरम्	२२६	२	तत्र उदाहरणम्	,,	५
व्यक्तिपक्षीय मविपुलाया उदा-			द्वितीयप्रत्यापीडाख्य पदचतु		
हरणान्तरम्	,,	१०	र्द्वयम्	२३२	१
व्यक्तिपक्षीय मविपुलाया उदा			तत्र उदाहरणम्	,,	५
हरणान्तरस्य प्रसारसङ्ख्या	,,	१८	मञ्जरीलवख्यसूतधारारख्य		
व्यक्तिपक्षीय-मविपुलाया उदा-			पदचतुर्द्वयम्	२३३	१
हरणान्तरस्य प्रसारसङ्ख्या	,,	२३	मञ्जरीपदचतुर्द्वयस्य उदा		
व्यक्तिपक्षीय मविपुलाया उदा			हरणम्	,,	७
हरणान्तरस्य प्रसारसङ्ख्या	,,	३१	श्वलीपदचतुर्द्वयस्य उदा-		
व्यक्तिपक्षीय-मविपुलाया			हरणम्	२३४	४
उदाहरणम्	२२७	२	शसूतधारापदचतुर्द्वयस्य		
व्यक्तिपक्षीय सङ्कीर्णविपुलाया			उदाहरणम्	,,	१५
उदाहरणम्	,,	११	आपीडादिषु मञ्जव्यादिनाम		
व्यक्तिपक्षीय-मविपुलाया उदा			त्रयप्रयोगे मतान्तरम्	२३५	०
हरणस्य प्रसारसङ्ख्या	,,	२५	उद्भूता	२३७	१
व्यक्तिपक्षीय-सङ्कीर्णविपुलाया			आपीडादिषु मञ्जव्यादिनाम-		
उदाहरणस्य प्रसारसङ्ख्या	,,	३१	त्रयप्रयोगे कस्यचिदाधुनिकस्य		
विपुलाया चतुर्थवर्षस्य प्रायेण			मतविषये विचारः	,,	३
गुरुत्वम्	२२८	२	उद्भूतायामुदाहरणम्	२३८	७
अथ पदचतुर्द्वय- धिकारः	...	५	उद्भूताभेदे सौरभक्तम्	२३९	५
पदचतुर्द्वयम्	,,	६	तत्र उदाहरणम्	,,	१०
तत्र उदाहरणम्	,,	१०	उद्भूताया प्रसारसङ्ख्या	,,	२१
			उद्भूताभेदे खलितम्	२४०	५
			तत्र उदाहरणम्	,,	८
			उपस्थितप्रवृत्तितम्	२४१	१

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	पं०
तत्र उदाहरणम्	२४१	७	आख्यानिकीविपरीताख्यानिकी		
उपस्थितप्रचुपितविषये नारा-			अहंसमाधिकारे पाठस्य		
यणभट्टाभिप्राय	"	२७	हेतुनिर्देश	२५०	१३
उपस्थितप्रचुपितभेद			आख्यानिकीप्रकारसङ्ख्या	"	२३
बहुमानम्	२४२	३	हरिचञ्चुता	२५१	१
तत्र उदाहरणम्	२४३	१	तत्र उदाहरणम्	"	५
उपस्थितप्रचुपितभेद यद्ध			अपरवक्रम्	"	१३
विराडवभम्	"	१७	विपरीताख्यानिकी		
तत्र उदाहरणम्	२४४	१	प्रकारसङ्ख्या	"	१८
अहंसमहत्ताधि-			अपरवक्रे उदाहरणम्	२५२	२
कार	"	२४५	अपरवक्रस्य अहंसमाधिकारि		
उपचित्रकम्	"	"	पाठस्य हेतुनिर्देश	"	१०
तत्र उदाहरणम्	"	१०	पुष्पिताया	"	११
द्वुत्तमध्या	२४६	१	तत्र उदाहरणम्	२५३	१
तत्र उदाहरणम्	"	६	पुष्पितायाया अहंसमाधिकारि		
वेगवती	२४७	१	पाठस्य हेतुनिर्देश	"	८
तत्र उदाहरणम्	"	५	यवमती	"	११
भद्रविराट्	२४८	१	तत्र उदाहरणम्	२५४	३
तत्र उदाहरणम्	"	५	शिक्षा	२५५	१
भद्रविराज अहंसमाधिकारि			तत्र उदाहरणम्	"	८
पाठस्य हेतुप्रदर्शनम्	"	१३	खञ्जा	२५६	८
केतुमती	२४९	१	शिक्षाचुलिकयोर्भेद		
तत्र उदाहरणम्	"	५	प्रदर्शनम्	"	२४
आख्यानिकी	"	१३	खञ्जाया उदाहरणम्	२५७	२
तत्र उदाहरणम्	"	१७			
आख्यानिकीशब्दाथ	"	२५			
विपरीताख्यानिकी	२५०	१	षष्ठोऽध्यायः	२५८	१
तत्र उदाहरणम्	"	५	यतिनिर्णय	"	२
			यतिशब्दाथ	"	३

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
शतिशब्दव्यवहारि विचार	२५८	४	पूर्वापरभागशेरिकवर्णले पट		
शतिलक्षणम्	"	२४	मध्ये यते उदाहरणम्	२६५	५
यते प्रयोजनम्	२५९	७	उदाहरणान्तरम्	"	६
शतिविषये वाननादीना			"	"	८
मतप्रदर्शनम्	"	२१	सन्धौ स्वरस्य पूर्वान्त्वज्ञावे		
शब्दपनिषत्	२६०	५	यते उदाहरणम्	२६६	६
पादान्तयते उदाहरणम्	२६१	६	उदाहरणान्तरम्	"	७
" प्रत्युदाहरणम्	"	८	"	२६७	२
श्लोकांशयते उदाहरणम्	२६२	१	सन्धौ स्वरस्य परादिवज्ञावे		
" प्रत्युदाहरणम्	"	६	यते उदाहरणम्	"	४
व्यक्तविभक्तिपदव्याय	"	८	उदाहरणान्तरम्	"	६
अव्यक्तविभक्तिपदव्याय	"	९	पूर्वापरभागयो नेकवर्णले		
व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके समुद्रादि			स्वरस्य अन्तादिवज्ञावे यते		
पदान्ते यतेरुदाहरणम्	२६३	१	प्रत्युदाहरणम्	२६८	४
व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके पादान्ते			यथादेशस्य परादिवज्ञावे		
यते उदाहरणम्	"	४	यते उदाहरणम्	"	७
अव्यक्तविभक्तिके पादान्ते			आदीना प्राक्पदसम्बन्धले		
यते उदाहरणम्	"	७	यते उदाहरणम्	२६९	३
समुद्रादौ पदमध्ये पूर्वापर			आदिभिन्नाना प्राक्पद		
भागयो नेकवर्णताया यते			सम्बन्धले यतिनिषेधे		
उदाहरणम्	२६४	२	उदाहरणम्	"	७
उदाहरणान्तरम्	"	४	उदाहरणान्तरम्	"	९
"	"	७	प्रादीना परपदसम्बन्धले		
"	"	१०	यते उदाहरणम्	२७०	३
"	"	१२	प्रादीनां कर्मप्रवचनीयेभ्यः		
समुद्रादौ पदमध्ये यते			पर यतेरुदाहरणम्	"	६
प्रत्युदाहरणम्	२६५	१	प्रादीना परपदसम्बन्धले यतौ		
			एकस्यरोपसर्गीपलक्षणे		
			वक्तव्यम्	"	१६

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
ब्राह्मीनामनेकाक्षराणां पाद- संख्ये द्वितौ पूर्वपदसम्बन्ध निषेधे उदाहरणम्	२७१	३	प्रतिष्ठायाम्—		
ब्राह्मीनामनेकाक्षराणां पाद- संख्ये त्रितौ परपदसम्बन्ध निषेधे उदाहरणम्	२७२	५	कान्या ...	२७५	१
अक्षरवृत्तानि वक्तुमवतारणा	२७३	६	तत्र उदाहरणम् ..	२७६	४
उक्त्यायाम्—			सुप्रतिष्ठायाम्—		
श्री ..	२७४	१	पङ्क्ति	२७७	८
एकाक्षरादिपञ्चाक्षरपर्यन्तानि वृत्तानि पिक्रखेन मोक्षानौति केषाश्चिन्मताखोचना	२७५	१०	चतुरक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद	२७८	२१
श्रीवृत्ते उदाहरणम्	२७६	१	कान्याया प्रसारसङ्ख्या	२७९	२२
अत्युक्त्यायाम्—			प्राकृतपिक्रखाद्युक्ता चतु- रक्षरवृत्तस्य भेदा	२८०	२३
श्री ..	२७७	६	पङ्क्ते उदाहरणम् ..	२८१	१
तत्र उदाहरणम्	२७८	८	गायत्र्याम्—		
एकाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद.	२७९	१५	तनुमध्या	२८२	१०
श्रीवृत्तस्य प्रसारसङ्ख्या	२८०	१७	तत्र उदाहरणम्	२८३	१२
वृत्तभेदसङ्ख्यापरिज्ञानीपाय.	२८१	२०	पञ्चाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद	२८४	२२
ब्राह्मरवृत्तस्य प्रसारभेद	२८२	२३	पङ्क्ते प्रसारसङ्ख्या	२८५	२३
श्रीवृत्तस्य प्रसारसङ्ख्या	२८३	२६	प्राकृतपिक्रखाद्युक्ता पञ्चाक्षर- वृत्तस्य भेदा	२८६	२५
प्राकृतपिक्रखाद्युक्ता ब्राह्मर वृत्तस्य भेदा ..	२८४	२७	तनुमध्याया यदे विश्व नियम	२८७	१
मध्यायाम्—			उष्णिहि—		
नारी	२८५	१	कुमारखलिता	२८८	३
तत्र उदाहरणम् ..	२८६	४	कुमारखलिताया यद्विनियम	२८९	५
ब्राह्मरवृत्तस्य प्रसारभेद	२८७	१६	तत्र उदाहरणम्	२९०	६
नारीवृत्तस्य प्रसारसङ्ख्या	२८८	१८	षडक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद	२९१	१५
प्राकृतपिक्रखाद्युक्ता ब्राह्मर- वृत्तस्य भेदा ..	२८९	२०	तनुमध्याया प्रसारसङ्ख्या	२९२	१७
			कन्दोमञ्जर्याद्युक्ता षडक्षर- वृत्तस्य भेदा	२९३	२०
			सप्ताक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद	२९४	२६
			कुमारखलिताया प्रसारसङ्ख्या	२९५	२८

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
कुमारवलिताया यतिविषये			अनुष्टुभि वक्तव्यविषये	२८१	२५
मतान्तरम्	२७८	१	भुजगत्रियुष्टतायाम्		
तत्र उदाहरणम्	२७९	२	उदाहरणम्	२८२	१
अनुष्टुभि—			भुजगत्रियुष्टताशब्दव्याप	२८३	८
माधवकाक्रीडितकम्	२७९	१२	तद्विषये अन्यकविप्रयोग	२८४	१०-
तत्र उदाहरणम्	२८०	१५	भुजगत्रियुष्टताया यतिनियम	२८५	१२
इत्तरदाकराद्युक्ता सप्ताक्षर- इत्तस्य भेदा	२८०	२४	नवाक्षरइत्तस्य प्रसारभेद	२८६	१८
माधवकाक्रीडितकस्य यतिनियम	२८१	५	भुजगत्रियुष्टताया प्रसारसङ्गा	२८७	२१
चित्रपदा	२८१	६	इत्तस्य भेदा	२८८	१
तत्र उदाहरणम्	२८२	८	तत्र उदाहरणम्	२८९	४
यतिनियम	२८३	१७	यतिनियम	२९०	१२
अष्टाक्षरइत्तस्य प्रसारभेद	२८४	२१	पङ्क्तौ—		
माधवकाक्रीडितकस्य प्रसारसङ्गा	२८५	२२	शुद्धविराट्	२९१	१४
चित्रपदाया प्रसारसङ्गा	२८६	२८	इत्तस्य भेदा प्रसारसङ्गा	२९२	२२
विद्युन्माला	२८७	१	प्राकृतपिङ्गलाद्यास्ता नवाक्षर-		
तत्र उदाहरणम्	२८८	४	इत्तस्य भेदा	२९३	२३
यतिनियम	२८९	२०	शुद्धविराजि उदाहरणम्	२९४	१
प्रसारसङ्गा	२९०	२८	यतिनियम	२९५	८
प्राकृतपिङ्गलाद्यास्ता अष्टाक्षर इत्तस्य भेदा	२९१	३०	पण्य	२९६	१०
इत्तस्य भेदा	२९२	१	तत्र उदाहरणम्	२९७	१३
तत्र उदाहरणम्	२९३	४	यतिनियम	२९८	२१
दशसूक्तस्य प्रसारसङ्गा	२९४	२५	दशसूक्तस्य प्रसारभेद	२९९	२५
तत्र उदाहरणम्	२९५	४	शुद्धविराज, प्रसारसङ्गा	३००	२६
बृहत्याम्—			इत्तस्य भेदा	३०१	१
भुजगत्रियुष्टता	२९६	१२	तत्र उदाहरणम्	३०२	४
इत्तस्य प्रसारसङ्गा	२९७	२२	यतिनियम	३०३	१२
इत्तस्य विषये मतभेदसमा- धानम्	२९८	३०	मयूरसारणी	३०४	१३
			पण्यस्य प्रसारसङ्गा	३०५	२७

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
ब्रह्मवत्या प्रसारसङ्ग्रा	२८५	२७	उपजाति	२८१	१
मयूरसारिखाम् उदाहरणम्	२८६	१	उपजाति प्रसारप्रकारकल्पना	२८२	१
„ यतिनियम	„	८	„ उदाहरणम्	२८२	१
मत्ता	„	१०	„ प्राकृतपिङ्गलोक्तानि		
तत्र उदाहरणम्	„	१३	चतुर्दशनामानि	२८२	१
„ यतिनियम	„	२१	उपजातिप्रसारज्ञापककोष्ठ	२८३	१४
मयूरसारिख्या, प्रसारसङ्ग्रा	„	३०	उपजातिविषये मतान्तर-		
उपस्थिता	२८७	१	नमालोचनादिकम्	२८३	१५
तत्र उदाहरणम्	„	४	दोषकम्	२८५	१
„ यतिनियम	„	१२	तत्र उदाहरणम्	„	४
त्रिष्टुभि—			„ यतिनियम	„	२०
इन्द्रवत्या	„	१४	दोषकशब्दस्वाय	„	२०
मत्ताया प्रसारसङ्ग्रा	„	१८	दोषकस्य प्रसारसङ्ग्रा	„	२८
उपस्थिताया	„	२५	शालिनी	२८६	१
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता दशाक्षर-			तत्र उदाहरणम्	„	५
वृत्तस्य भेदा	„	२७	शालिन्या प्रसारसङ्ग्रा	„	३१
इन्द्रवत्याया उदाहरणम्	२८८	१	वातोर्वा	२८७	१
„ उदाहरणान्तरम्	„	१८	तत्र उदाहरणम्	„	४
एकादशाक्षरवृत्तस्य			अमरविलसिता	२८८	१
प्रसारभेद	„	३०	तत्र उदाहरणम्	„	४
इन्द्रवत्याया प्रसारसङ्ग्रा	„	३१	वातोर्वा प्रसारसङ्ग्रा	„	२१
„ उदाहरणान्तरम्	२८९	१०	अमरविलसिताया	„	२८
„ यतिनियम	„	२६	रघोक्तता	२८९	१
उपेन्द्रवत्या	२९०	१	तत्र उदाहरणम्	„	४
तत्र उदाहरणम्	„	४	„ यतिनियम	„	२०
„ यतिनियम	„	२०	स्वागता	„	२१
उपेन्द्रवत्याया प्रसारसङ्ग्रा	„	२६	रघोक्तताया प्रसारसङ्ग्रा	„	२८
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता एका-			स्वागताया उदाहरणम्	३००	१
दशाक्षरवृत्तस्य भेदा	„	२८			

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
स्नातया यतिनियम	३०१	१७	तोटकम्	३०६	१४
इत्या	..	१८	दुर्तविक्षिप्तस्य प्रकारसङ्ख्या	..	२२
इत्याया यतिनियम	..	२०	तोटकस्य उदाहरणम्	३०७	१
स्नातया प्रकारसङ्ख्या	..	२६	.. उदाहरणान्तरम्	..	१८
इत्याया उदाहरणम्	३०१	१	.. यतिनियम	३०८	१३
अग्नी	...	१७	पुट	..	१४
तत्र उदाहरणम्	..	२०	तत्र उदाहरणम्	..	१७
इत्याया प्रकारसङ्ख्या	..	२८	तोटकस्य प्रकारसङ्ख्या	..	२०
अग्नेया यतिनियम	३०२	१३	जलोद्धतगति	३०८	८
विद्यासिनी	..	१४	तत्र उदाहरणम्	..	१३
तत्र उदाहरणम्	...	१७	पुटस्य प्रकारसङ्ख्या	..	२४
अग्नेया प्रकारसङ्ख्या	..	२८	तत्रम्	३१०	८
विद्यासिन्वा यतिनियम	..	३१	तत्र उदाहरणम्	..	१२
जगत्याम्—			जलोद्धतगते प्रकारसङ्ख्या	..	२४
अगतौ	..	३०३	कुसुमविचित्रा	३११	८
अगत्या	..	१३	कुसुमविचित्राया यतिनियम	..	११
विद्यासिन्वा प्रकारसङ्ख्या	..	३१	तत्रस्य प्रकारसङ्ख्या	..	२१
अग्नेयायाम् उदाहरणम्	३०४	१	.. यतिनियम	..	२२
.. यतिनियम	..	१७	कुसुमविचित्राया उदाहरणम्	३१२	१
इन्द्रवशा	..	१८	अक्षलाक्षिका	..	१७
वादशाचरइत्यस्य प्रकारभेद	..	३६	कुसुमविचित्राया प्रकारसङ्ख्या	..	२६
अग्नेयाया प्रकारसङ्ख्या	...	२८	.. यतिनियमे मतान्तरम्	..	२७
इन्द्रवशाया उदाहरणम्	३०५	१	अक्षलाक्षिकाया उदाहरणम्	३१३	१
.. यतिनियम	..	१७	.. प्रकारसङ्ख्या	..	२६
दुर्तविक्षिप्तम्	..	१८	.. यतिनियम	..	२७
तत्र उदाहरणम्	...	२१	सुवक्त्रप्रयातम्	३१५	१
इन्द्रवशाया प्रकारसङ्ख्या	..	२८	तत्र उदाहरणम्	..	३
दुर्तविक्षिप्ते यतिनियम	३०६	१३	.. यतिनियम	३१६	६

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
सन्निधी	३१५	१०	तत्रे लदाहरणम्	३२२	५
तत्र लदाहरणम्	॥	१३	बिचरा	३२३	१
भुजङ्गप्रयातस्य प्रसारसङ्का	॥	२७	तत्र लदाहरणम्	॥	४
साम्यख्या यतिनियम	३१६	८	त्रयोन्शोचरङ्गस्य प्रसारभेद	॥	२३
प्रमिताचरा	॥	१०	प्रहार्यखा प्रसारसङ्का	॥	२५
तत्र लदाहरणम्	॥	१३	मत्तमयूरम्	३२४	१
॥ यतिनियम	॥	२१	तत्र लदाहरणम्	॥	४
साम्यख्या प्रसारसङ्का	॥	२६	बिचराया प्रसारसङ्का	॥	२४
कान्तीन्पीडा	३१७	१	गौरी	३२५	१
तत्रे लदाहरणम्	॥	४	तत्रे लदाहरणम्	॥	४
यतिनियम	॥	२०	मत्तमयूरस्य प्रसारसङ्का	॥	२५
प्रमिताचराया प्रसारसङ्का	॥	२४	शक्य्याम्—		
वैश्वदेवी	३१८	१	असम्बाधा	३२६	२
तत्र लदाहरणम्	॥	४	तत्र लदाहरणम्	॥	६
कान्तीन्पीडाया प्रसारसङ्का	॥	२१	गौर्या प्रसारसङ्का	॥	२३
वाङ्मिनी	३१८	१	वाणीभूषणायुक्ता त्रयोदशा-		
तत्र लदाहरणम्	॥	५	चरङ्गस्य भेदा	॥	२६
वैश्वदेव्या प्रसारसङ्का	॥	१७	अपराजिता	३२७	८
नवमाखनी	३२०	८	तत्रे लदाहरणम्	॥	१३
तत्र लदाहरणम्	॥	१२	चतुर्दशाचरङ्गस्य प्रसारभेद	॥	२८
वाङ्मिन्वा प्रसारसङ्का	॥	२६	असम्बाधाया प्रसारसङ्का	॥	३०
नवमाखिन्वा, यतिनियम	३२१	५	प्रहरणकलिता	३२८	८
—			तत्र यतिनियम	॥	११
सप्तमोऽध्यायः	३२१	७	॥ लदाहरणम्	॥	१३
अतिच्छन्दासि वक्त प्रतिज्ञा	॥	८	अपराजिताया प्रसारसङ्का	॥	२५
नवमाखिन्वा प्रसारसङ्का	॥	१६	वसन्ततिलका	३२९	८
अतिजगत्वेम्—			तत्र लदाहरणम्	॥	१२
प्रहार्यकी	३२२	२	प्रहरणकलिताया प्रसारसङ्का	॥	२६

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
वसन्ततिलकाया यतिनियम	३३०	८	षोडशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद	३३७	१४
सिद्धावृत्ता	"	"	ऋषभगणविभासितस्य		
उद्धारिणी	"	"	प्रसारसङ्ख्या	"	"
वसन्ततिलकाया प्रसारसङ्ख्या	"	"	प्राक्तपिङ्गलाद्युक्ता षोडशा		
मतान्तरीयसङ्ख्या	"	"	क्षरवृत्तस्य भेदा	"	"
अतिशङ्क्याम्—			हरिण्या मतान्तरीयसङ्ख्या	३३८	८
अन्दावृत्ता	"	"	पृथ्वी	"	"
तत्र उदाहरणम्	"	"	तत्र उदाहरणम्	"	"
,, यतिनियम	"	"	सप्तदशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद	"	"
माला	३३२	१	हरिण्या प्रसारसङ्ख्या	"	"
तत्र उदाहरणम्	"	"	वज्रपत्रपतितम्	३४०	१
पञ्चदशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद	"	"	तत्र उदाहरणम्	"	"
अन्दावृत्ताया प्रसारसङ्ख्या	"	"	पृथ्व्या प्रसारसङ्ख्या	"	"
भाषागुणनिकर	३३३	१	मन्दाज्ञाना	३४१	१
तत्र उदाहरणम्	"	"	तत्र उदाहरणम्	"	"
मालाया प्रसारसङ्ख्या	"	"	वज्रपत्रपतितस्य प्रसारसङ्ख्या	"	"
माखिनी	"	"	शिखरिणी	३४२	१
तत्र यतिनियम	"	"	तत्र उदाहरणम्	"	"
,, उदाहरणम्	"	"	मन्दाज्ञानाया प्रसारसङ्ख्या	"	"
,, प्रसारसङ्ख्या	३३५	२३	ष्टुत्याम्—		
प्राक्तपिङ्गलाद्युक्ता पञ्चदशा-			कुसुमितलतावेज्जिता	"	"
क्षरवृत्तस्य भेदा	"	"	शिखरिण्या प्रसारसङ्ख्या	"	"
अष्टौ—			प्राक्तपिङ्गलाद्युक्त सप्तदशा		
ऋषभगणविभासितम्	३३६	२	क्षरवृत्तस्य भेदान्तरम्	"	"
तत्र उदाहरणम्	"	"	कुसुमितलतावेज्जिताया		
अत्यष्टौ—			उदाहरणम्	"	"
हरिणी	३३७	२	षोडशाक्षरवृत्तस्य प्रसारभेद	"	"
तत्र उदाहरणम्	"	"	अतिष्टौ—		
			शार्दूलविज्ञौष्ठितम्	"	"

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
तत्र उदाहरणम्	३४५	७	प्राकृतपिङ्गलाद्युक्तस्य विश्व- चरहृतस्य भेदान्तरम्	३५१	२४
कुसुमितखतावेक्षितायाः प्रसारसङ्गा	..	१६	विक्रती—		
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता षष्ठादशा चरहृतस्य भेदा	..	१८	अश्वलितम्	३५२	१०
एकोनविंशच्चरहृतस्य प्रसारभेदः	३४६	२७	हाविश्वचरहृतस्य प्रसारभेदः	..	२३
शार्दूलविकीर्णितस्य प्रसारसङ्गा	..	२८	भद्रकस्य प्रसारसङ्गा	..	२५
सप्तानां कृतीनां सप्तारंथा	३४७	१	अश्वलितस्य उदाहरणम्	३५३	१
कृती—			चयीविश्वचरहृतस्य प्रसारभेदः	..	२८
सुवटना	..	४	अश्वलितस्य प्रसारसङ्गा	..	३०
तत्र उदाहरणम्	..	८	नत्ताक्रीडा	३५४	१
प्राकृतपिङ्गलाद्युक्ता एकोन- विंशच्चरहृतस्य भेदा	..	१६	तत्र उदाहरणम्	..	५
हृतम्	३४८	८	सङ्कृती—		
विश्वचरहृतस्य प्रसारभेदः	..	२२	तन्वी	३५५	२
सुवटनायाः प्रसारसङ्गा	..	२४	तत्र उदाहरणम्	..	७
हृतस्य उदाहरणम्	..	१	नत्ताक्रीडायाः प्रसारसङ्गा	..	२७
.. यतिनिश्चय	..	१७	हृत्तरत्नाकरायुक्तस्य त्रयोविश्व- चरहृतस्य भेदान्तरम्	..	२८
.. प्रसारसङ्गा	..	२६	अभिकृती—		
प्रकृती—			क्रीडपदा	३५६	२
सम्भरा	३५०	२	चतुर्विंशच्चरहृतस्य प्रसारभेदः	..	२३
तत्र उदाहरणम्	..	६	तन्व्याः प्रसारसङ्गा	..	२५
आकृती—			प्राकृतपिङ्गलाद्युक्तौ चतुर्विंशच्च- चरहृतस्य भेदान्तरौ	..	२६
भद्रकम्	३५१	२	क्रीडपदायाः उदाहरणम्	३५७	३
तत्र उदाहरणम्	..	६	उत्कृती—		
एकविंशच्चरहृतस्य प्रसारभेदः	..	२१	भुगङ्गविकृतिभितम्	३५८	२
सम्भरायाः प्रसारसङ्गा	..	२३	तत्र उदाहरणम्	..	७

विषया.	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
पञ्चविंशत्यक्षरद्वयस्य प्रसार			त्रिष्टुभि—		
भेद	३५८	१८	कृष्णदन्ती	३६८	२
क्रौञ्चपदाया प्रसारसङ्ख्या	"	२१	तत्र उदाहरणम्	"	६
भुजङ्गविकृम्भितस्य कात्याय-			गाथाविषये विविधसमालोचना	"	१५
नोक्तमुदाहरणम्	३५८	१४	जगत्याम्—		
अपवाङ्म	३६१	१	वरतनु	३७०	२
तत्र उदाहरणम्	"	६	तत्र उदाहरणम्	"	५
सप्तविंशत्यक्षरद्वयस्य प्रसारभेद	"	१८	कृष्णलन्त्या प्रसारसङ्ख्या	"	१७
भुजङ्गविकृम्भितस्य प्रसारसङ्ख्या	"	२०	जलधरमाला	३७१	१
दण्डक	३६२	१०	तत्र उदाहरणम्	"	५
अपवाङ्मस्य प्रसारसङ्ख्या	"	२२	वरतनो प्रसारसङ्ख्या	"	२२
एकाक्षराद्विषुक्विंशत्यक्षरपर्यन्त			गौरी	३७२	१
द्वयस्य प्रसारपिण्डसङ्ख्या	"	२५	तत्र उदाहरणम्	"	४
दण्डकस्य उदाहरणम्	३६३	६	" वक्तव्यविशेष	"	१२
यतिनियम	३६४	१७	लक्षणा	"	१४
अष्टद्विप्रपाताख्यदण्डक	३६५	१	जलधरमालाया प्रसारसङ्ख्या	"	१८
अष्टद्विप्रपातसत्राया			गौर्या	"	२४
मतान्तरम्	...	४	लक्षणाया उदाहरणम्	३७३	१
प्रचित्ताख्यदण्डक	"	८	अतिजगत्याम्—		
ऋन्दोमस्र्यार्दिकारमते			कनकप्रभा	"	१८
प्रचित्ताख्यदण्डक	"	२२	कनकप्रभाया यतिनियम	"	२०
ऋन्दोमस्र्यार्दिकारमते अन्व-			" उदाहरणम्	"	२२
विषदण्डका	"	२३	लक्षणाया प्रसारसङ्ख्या	"	३१
प्रचितकदण्डकस्य यतिनियम	३६७	२५	कुटिलगति	३७४	८
			तत्र उदाहरणम्	"	१३
अष्टमोऽध्यायः	३६८	१	कनकप्रभाया प्रसारसङ्ख्या	"	३५
नाथा	"	२	शक्य्याम्—		
दण्डकप्रचितकयोर्विशेष.	"	६	कसुन्दरी	३७५	१०

विधा	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
अरमुन्द्या यतिनियम	३७५	१२	कन्दोमझरीकारादिमते कौकिल-		
उदाहरणम्	"	१४	कस्य यतिनियम	३८३	२३
कुटिलयते प्रसारसङ्गा	"	२८	नाराचकम्	.. ३८४	५
कुटिला	३७६	८	तस्य यतिनियम	.. "	७
तत्र उदाहरणम्	"	१३	" उदाहरणम्	.. "	८
वरमुन्द्या प्रसारसङ्गा	"	२८	विबुधप्रियाया प्रसारसङ्गा	"	२०
अष्टौ—			अतिष्ठती—		
शैलशिक्षा	३७७	१०	विस्मिता	३८५	१०
कुटिलाया प्रसारसङ्गा	"	२४	तत्र उदाहरणम्	"	१४
शैलशिक्षाया उदाहरणम्	३७८	१	नाराचकस्य प्रसारसङ्गा	.. "	२६
" प्रसारसङ्गा	"	२५	प्रकृती—		
वरयुवती	३७९	१	अशिवदना	.. ३८६	१०
वरयुवत्या यतिनियम	"	३	विस्मिताया प्रसारसङ्गा	"	२२
" उदाहरणम्	"	५	अशिवदनाया उदाहरणम्	३८७	१
" प्रसारसङ्गा	"	२८	" प्रसारसङ्गा	.. "	२७
अत्यष्टौ—			प्रसागादिपञ्चप्रत्ययाना		
आप्तशायिनी	.. ३८०	२	भवतारथा	.. ३८८	४
तत्र उदाहरणम्	"	६	पकाक्षरप्रसारसाधनीपाथ	"	७
अवितथम्	.. ३८१	१	प्रत्ययपञ्चकाना नाम	"	२०
तत्र यतिनियम	"	३	द्वयक्षरप्रसारसाधनीपाथ	३८९	७
" उदाहरणम्	.. "	५	पकाक्षरप्रसारस्य स्वरूपम्	"	१८
अतिशायिन्त्या प्रसारसङ्गा	"	२२	द्वयक्षरप्रसारस्य	"	२४
कौकिलकम्	३८२	१	" स्वरूपान्तरम्	३९०	१७
तत्र उदाहरणम्	"	४	द्वयक्षरादिप्रसारसाधनीपाथ	३९१	३
अवितथस्य प्रसारसङ्गा	"	२३	प्रसारविन्यासपद्धति	"	७
ष्टौती—			त्रयक्षरप्रसारस्य स्वरूपम्	३९२	१९
विबुधप्रिया	.. ३८३	२	" अष्टविधत्वं-		
तत्र उदाहरणम्	"	६	त्रयापकस्यम्	... ३९३	३
कौकिलकस्य प्रसारसङ्गा	"	२३			

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
चतुस्वरप्रकारस्य स्वरूपम्	३८३	३	सङ्गानाम्ब्यप्रत्ययस्य द्वितीय-		
पञ्चास्वरप्रकारस्य	"	१४	स्थापनाप्रकार	४०३	
त्रिकाटकस्य	३८४	१७	वृत्तसङ्गानाम्ब्यप्रत्ययस्य-		
नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थं			प्रत्ययभेदस्य चतुर्थसूत्रम्	४०४	
प्रथमोपाय	३८५	१	सङ्गानाम्ब्यप्रत्ययस्य तृतीय		
नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थं द्वितीयो-			स्थापनाप्रकार	"	८
पाय	"	७	सङ्गानाम्ब्यप्रत्ययस्य चतुर्थ-		
नष्टप्रत्ययसाधनस्य विशदो-			स्थापनाप्रकार	"	३३
दाहरणम्	"	१८	गायत्र्यादिच्छन्दसाम्		
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनस्य			चत्वारसङ्गा	४०५	१
प्रथमसूत्रम्	३८७	४	सप्ताक्षरच्छन्दसा सङ्गानाम्ब्य-		
नष्टप्रत्ययसाधनायम् अङ्क-			प्रत्यये स्थापनाप्रकार	४०६	२२
विन्यासप्रक्रिया	"	३	एकाक्षरादि इष्टदक्षरपयस्यनाम		
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनस्य द्वितीय-			छन्दसार्थोमे समवृत्ताना सङ्गा-		
सूत्रम्	३८८	११	समष्टिज्ञानाय लघुपाय	४०७	१
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनोपायस्य			उक्त्यादिच्छन्दसामुत्तरोत्तर		
विशेषव्याख्या	३८९	८	इत्थं सङ्गानामष्टिज्ञानाय		
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनोपायस्य			लघुपायान्तरम्	४०८	३
विशदोदाहरणम्	"	१७	एकत्र्यादिलग्निसिद्धार्थं		
उद्दिष्टप्रत्ययसाधनायम् अङ्क-			सेवप्रकार	४०९	५
विन्यासप्रक्रिया	४००	१८	वर्णमेवप्रकारविन्यासप्रणाली	४११	७
इत्थं सङ्गानाम्ब्यप्रत्ययस्य-			वर्णमेवप्रकारविन्यास-		
प्रत्ययभेदस्य प्रथमसूत्रम्	४०१	२	प्रणाल्या विशदार्थे	"	१४
इत्थं सङ्गानाम्ब्यप्रत्ययस्य-			बंधपरिच्छिन्नविषये वृत्ति		
प्रत्ययभेदस्य द्वितीयसूत्रम्	४०२	६	कारीक्ति	४१३	१
सङ्गानाम्ब्यप्रत्यये प्रथम-			अध्योगसाधनाय ग्रन्थान्तरोक्ति-		
स्थापनाप्रकार	"	१८	प्रदर्शनम्	"	७
इत्थं सङ्गानाम्ब्यप्रत्ययस्य-			ग्रन्थान्तरोक्त साक्षात्प्रकार		
प्रत्ययभेदस्य तृतीयसूत्रम्	४०३	२	प्रकार	"	२३

विषया*	पृ०	प०		
षट्कल्पप्रसारविन्यासप्रणाली	४१४	१४		
पञ्चकल्पप्रसारविन्यासप्रणाली	"	२२		
चतुष्कल्पप्रसारविन्यासप्रणाली	"	२५		
द्विकल्पप्रसारविन्यासप्रणाली	"	२६	वर्षमर्कटिकासाधनप्रकार	" १५
द्विकल्पप्रसारविन्यासप्रणाली	"	२७	वर्षमर्कटिकाकोष्ठ	४२३ ९
मानाप्रसारकल्पणम्	"	२८	वर्षमर्कटिकामाधने प्राक्तन-	
मानाप्रसारकल्पणम्			पिङ्गलोक्ति	" १५
मानाप्रसारकल्पणम्	४१५	१३	खण्डमानानिरूपप्रसारविन्यास	
मानाप्रसारकल्पणम्			प्रणाली	४२४ ८
मानाप्रसारकल्पणम्	"	१६	खण्डमानानिरूपप्रसारविन्यास	
मानाप्रसारकल्पणम्			प्रणाल्या विशदार्थ	" २४ ^१
मानाप्रसारकल्पणम्	४१६	१९	मानामर्कटिकासाधने प्राक्तन-	
मानाप्रसारकल्पणम्			पिङ्गलोक्ति	४२५ १०
मानाप्रसारकल्पणम्	"	२२	मानामर्कटिकासाधनप्रकार	४२६ २०
मानानिरूपप्रसारविन्यासप्रणाली	४१७	२	मानामर्कटिकाकोष्ठ	४२७ २३
मानानिरूपप्रसारविन्यासप्रणाल्या				
विशदार्थ	"	१८		
मानानिरूपप्रसारविन्यासे				
प्राक्तनपिङ्गल	४१८	"		
गुरुसर्ध्वीरवस्थितिज्ञानार्थे				
पताकाप्रसारवतारणा	४१९	९	षट्कल्पगणस्य सञ्जा	४२८ ४
पताकाप्रसारसाधनोपाय	"	११	" त्रयोदश भेदा	" ५
चतुरस्रप्रकारे पताका-			पञ्चकल्पगणस्य सञ्जा	" ९
विन्यासप्रणाली	४२०	१	" षष्टौ भेदा	" १०
चतुरस्रप्रकारे पताकाविन्यास-			चतुष्कल्पगणस्य सञ्जा	" १३
प्रणाल्या विशदार्थ	"	९	" पञ्च भेदा	" १४
चतुरस्रप्रकारे पताका-			द्विकल्पगणस्य सञ्जा	" १६
विन्यासप्रणाली	"	२७	" त्रयो भेदा	" १७
			द्विकल्पगणस्य सञ्जा	" १८
			" द्वौ भेदौ	" १९
			विनाया	" २३

परिशिष्टम् ।

(११/०)

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०		
उदाहरणम्	..	४२८	२३	उदाहरणम्	..	४२१	७
गाह	.	"	२५	पञ्चकटिका	.	"	१३
सङ्गाथा	"	"	५६	उदाहरणम्	...	"	१४
गाहिकी	४२९	१	बाहिल्ला	.	"	१७	
उदाहरणम्	"	"	३	उदाहरणम्	..	"	१९
मिडिनी	"	"	५	पाटाकलकम्	"	"	२१
उदाहरणम्	...	"	६	उदाहरणम्	.	"	२२
स्लान्धका	"	"	८	चीयाला	"	"	२४
उदाहरणम्	"	"	९	उदाहरणम्	..	"	२५
दीडा	"	"	१२	रउडा	"	"	२७
उदाहरणम्	"	"	१३	उदाहरणम्	.	४२२	३
रमिका	...	"	१७	पञ्चावती	..	"	८
उदाहरणम्	..	"	१८	उदाहरणम्	"	"	९
रोला	.	"	२१	कुण्डलिका	"	"	१४
उदाहरणम्	"	"	२३	उदाहरणम्	..	"	१७
गन्धाना	...	"	२६	गगनाङ्कनम्	"	"	२२
उदाहरणम्	..	"	२७	उदाहरणम्	..	"	२३
अतुपदी	४३०	३	द्विपदी	"	"	२७	
उदाहरणम्	..	"	४	उदाहरणम्	.	"	२८
अतुपदी (द्वितीया)	.	"	७	उल्लापम्	.	४२३	३
उदाहरणम्	..	"	९	उदाहरणम्	.	"	४
घता	.	"	१८	खल्ला	...	"	६
उदाहरणम्	..	"	२०	उदाहरणम्	...	"	७
घतानन्द	"	"	२२	मिखा	..	"	१७
उदाहरणम्	"	"	२४	उदाहरणम्	...	"	१२
काव्यम्	.	"	२७	मासा	.	"	१४
उदाहरणम्	.	४२१	१	उदाहरणम्	"	"	१६
उल्लासम्	.	"	५	सुखियाला	.	"	१८
अट्पदी	.	"	६	उदाहरणम्	...	"	२७

(११००)

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
सौरठा	४२३	२२	उदाहरणम्	...	४२६ ४
उदाहरणम्	"	२३	दुर्भिलाका	"	" ८
काकिलि	"	२६	उदाहरणम्	"	" १८
उदाहरणम्	४३४	१	हीर	"	" १३
मधुमार	"	४	उदाहरणम्	"	" १५
उदाहरणम्	"	५	कानहरणम्	"	" १८
दण्डकला	"	७	उदाहरणम्	"	" २१
उदाहरणम्	"	८	मदनगडम्	"	" २५
श्यामीर	"	१३	उदाहरणम्	"	" ३०
उदाहरणम्	"	१४	महाराष्ट्रम्	"	४३७ ५
कामकला	...	१६	उदाहरणम्	"	" ७
उदाहरणम्	"	१८	मदिरा	"	" ११
कचिरा	"	२२	उदाहरणम्	"	" १२
उदाहरणम्	"	२३	मावती	"	" १६
दीपकम्	...	२५	उदाहरणम्	"	" १७
उदाहरणम्	"	२६	मञ्जी	"	" २१
सिद्धाचलोज्जितम्	"	३८	उदाहरणम्	"	" ३२
उदाहरणम्	४३५	१	मञ्जिका	"	" २६
सुशङ्कम	...	३	उदाहरणम्	"	" २७
उदाहरणम्	"	४	माधवी	"	४३८ ३
श्रीलावती	"	७	उदाहरणम्	"	" ४
उदाहरणम्	"	८	मागधी	"	" ८
हरिगीतम्	"	१२	उदाहरणम्	"	" ८
उदाहरणम्	"	१३	गलितकम्	"	" १३
हरगीतम्	"	१८	उदाहरणम्	"	" १४
उदाहरणम्	"	१९	विगलितकम्	"	" १७
हारगीता	"	२४	उदाहरणम्	"	" १८
उदाहरणम्	"	२५	सङ्गलितकम्	"	" २२
त्रिभङ्गी	४३६	३	उदाहरणम्	"	" २३

(१॥००)

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०		
सुन्दरगलितकम्	..	४३८	२५	उदाहरणम्	४३९	२५	
उदाहरणम्	२६	विचित्रिकगलितकम्	..	२८	
भूषणगलितकम्	...	४३९	१	उदाहरणम्	४४०	१	
उदाहरणम्	.	..	२	खलितागलितकम्	५
मुखगलितकम्	.	..	५	उदाहरणम्	.	..	६
उदाहरणम्	६	विषमितागलितकम्	१०
विश्वम्बितगलितकम्	.	..	१०	उदाहरणम्	.	..	१३
उदाहरणम्	.	..	११	नालागलितकम्	१७
सननलितकम्	१४	उदाहरणम्	१८
उदाहरणम्	.	..	१५	सुग्धनालागलितकम्	२५
अपर सङ्कलितकम्	१९	उदाहरणम्	.	..	२६
उदाहरणम्	२१	उद्भूतकम्	..	४४१	४
अपर विश्वम्बितगलितकम्	२४	उदाहरणम्	५

परिमहण सं०.../१९४९...
ग्रन्थालय, के. ए. लि. शि. रास्थान
सारनाथ, वाराणसी